Robert Walsh

Çeviri Zeynep Rona

İrlandalı Bir Vaizin Gözüyle

II. Mahmud İstanbul'u

Kitap Yayınevi

İRLANDALI BİR VAİZİN GÖZÜYLE
II. MAHMUD İSTANBUL'U

KİTAP YAYINEVİ – 372
SAHAFTAN SEÇMELER DİZİSİ – 39

İRLANDALI BİR VAİZİN GÖZÜYLE II. MAHMUD İSTANBUL'U / ROBERT WALSH

© 2021, KİTAP YAYINEVİ LTD.
© 2021, KİTAP YAYINEVİ LTD. (TÜRKÇE YAYIN HAKLARI)
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ
BU KİTABI PDF FORMATINDA İNTERNETTE KAMUYA AÇMAK SUÇ TEŞKİL EDER
EMEĞE SAYGI, KORSANA HAYIR

ÇEVİRİ
ZEYNEP RONA

NOTLAYANLAR
ZEYNEP RONA, ÇAĞATAY ANADOL

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK GRAVÜRÜ

JAMES KENNETH WILSON "H.M.S. BARHAM İSTANBUL'DAN AYRILIRKEN," AĞUSTOS 1832

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK SAN. VE TİC. A.Ş.
KÂĞITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂĞITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 44686
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: KİTAP@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
MAYIS 2021, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-210-6

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂĞITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 44843
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
e: kitap@kitapyayinevi.com
w: www.kitapyayinevi.com

İrlandalı Bir Vaizin Gözüyle

II. Mahmud İstanbul'u

Robert Walsh

Çeviri
Zeynep Rona

Kitap Yayınevi

Robert Walsh
1772-1852

İçindekiler

Sunuş 15

Birinci Kitap

Önsöz 23

Sekizinci Bölüm 27

Eski uygarlıklar bu denizlerin tehlikelerini abartmamışlar – Tercüman büyükelçiyi bekliyor – Sigeion Burnu [Yeniçeri Burnu/Kum Burnu] – Ünlü mermerler – Troya Ovası – Homeros'un anlattığı yer – Olmayacak şeylerin tesadüfen benzemesi – Vahşi köpekler – Hellespontos [Çanakkale Boğazı] güzel ama kıyıları ıssız – Dardanelles [Çanakkale] – Devasa toplar – Lord Duckworth'un filosunun başından geçenler – Tuhaf bir top – Abidos – Kserkses Köprüsü kalıntıları – Laokoon yılanları – Lampsacus [Lapseki] – Gallipolis [Gelibolu] – Eflâk prensinin hekimi – Bir Yahudi evi – Yeniçeri ve seyahat izin belgesi – Miltiades Duvarı – Bir Türk köyünde ziyafet – Ürkütücü bir başlangıç – Hoş bir sonuç – Rodop Dağları'nın muhteşem uzantıları– Rodosto [Tekirdağ] – Büyük hanlar – Trakya'nın ovaları dağlardan daha soğuk – İstanbul surları dışındaki ıssızlık – İçiyse daha da sönük

Dokuzuncu Bölüm 48

Pera Yarımadası – Galata – İngiliz Sarayı – Bahçe – Şapel – Pera'nın nüfusu ve seçkinleri – Türk mezarlığı – Haliç – İstanbul'a bakış – Sarayda görevli yeniçeriler – Kayıklar – Fener – Rum Patrikhanesi – Katedral – Matbaa – Patrik – Balat – Yahudiler – Türk kadınları – Kadınların edep anlayışı – Ayıp sayılanlar – Köpekler – Nerede yaşadıkları – Türklerin onları neden değerli saydıkları – Özellikleri – Yaşanan can sıkıcı olay – Süleymaniye – Tiryakiler Çarşısı – De Tott'un anlattığı afyonkeşler – Şimdiki durum – Tımarhane – Bir akıl hastasının korkunçluğu – Hoşgörülü ozan – Türklerin akıl sağlığını sınama biçimi – Hastalara uygulanan ağır tedaviler ve başarıları – Türklerin farklı mizacı – Ayasofya – Türk hilali – Sultan Ahmed Camisi – Minarelerin sayısı – Yedikule – Samatya – Rum papazın mucizesi – Ermeni mahallesi – Üçlü Kilise – Sur içine genel bir bakış – İnsanların davranışları

ONUNCU BÖLÜM 78

Boğaziçi – Türkler neden itibar ediyor – Tophane – Hacı – Evlerin rengi – Bir Yahudinin kaderi – Fındıklı – Beşiktaş – İason'un anısına – Sultanın köşkü – Güzel köyler – Akıntılar – Bebek – Türklerin gizlilik merakı – Boğaz'ın en dar yeri – Dareios'un karşıya geçişi – Hisarlar – Şimdiki kullanımları – Balık sürüleri – Yunuslar – Kuşların göçü – Baltalimanı'ndaki dalgaların yankısı – Tarabya – Medeia'nın sırrı – Büyükdere – Derin vadi – Devasa çınar – Hoş bir köy – Euksinos'un [Karadeniz] ağzı – Symplegadlar – Öykünün kaynağı – Pompeius Sütunu – Kyane kayalıkları – Bazalt burun – İskenderiye defnesi – Karadeniz'in suyunun boşalması – Tarihsel kanıt – Nedenleri – Boğaz'da volkanik patlama – Su baskınları, tufanlar – Yıkıcı etkileri – Kale kalıntıları – Yuşa Tepe – Argonotların Amykos'u öldürmesi – Türklerin yorumuyla Nun'un oğlu Yûşa – Cami kitabesi – Hünkâr İskelesi – Kâğıt imalathanesi – Selim'in kız kardeşi – Kandilli – İstavroz – Üsküdar – Bulgurlu – Büyük mezarlık – Hacıların toplandığı tepe – Matbaa – Dokuma fabrikası – Kız Kulesi

ON BİRİNCİ BÖLÜM 104

Rumların ayaklandığının duyulması – Başkentteki ilk tepkiler – Eyaletlerde meydana gelen olaylar – İpsilantis ve Suça – Yunanistan'ın bağımsızlık ilanı – Türklerin tepkisi – Türk halkının silahlanması – Aşırı davranışlar – İşlevsizleşen devriyeler – Bir Rumun öldürülmesi – İstanbul'daki infazlar – Divanıhümayun tercümanı Muruzis – Frenklere yapılan zorbalıklar – Ticaret gemilerine yapılan saldırılar – Rum patriğinin piskoposluk duyurusu – Suça, İpsilantis ve taraftarlarının aforoz edilmesi – Sultanın hatt-ı şerifi – Asker toplama – Bir Ermeninin öldürülmesi – Paskalya arifesinde yaşanan korku – Patrik ve piskoposların idamı – Ölüye saygısızlık – Cesedin bulunması ve cenaze töreni – Patriğin yaşam öyküsü ve karakteri – İnfaz nedeni – Aziz George Yortusu – Başkentte kasvetli günler – Rum kiliselerinin tahrip edilmesi – Matbaaya yapılan saldırı – Frenk kıyafetli adamın idamı – Yabancı temsilcilerin açıklamaları – Katılanlarla ilgili gözlemler – Baron Strogonof – Gerginliğin tırmanması – Büyükdere'ye geçiş – Denizyoluyla Rusya'ya geçiş – Ayaklanmanın seyri – Atlatılan büyük tehlike – İngiliz Sarayı'na sığınan halk – Yunanlı sanatçı

On İkinci Bölüm 130

Patras'tan [Balyabadra] gelen haber – İngiliz konsolosuna suçlama – Pazarda infaz – Zafer hatırası dudaklar ve kulaklar – Sultanın kısa hayat hikâyesi – Bayraktar Mustafa – Selim'in ölümü – Mahmud'un tahta çıkışı – Hükümdarın ilk işi – Kardeşinin ölümü ve haremindeki kadınlar – Güçlü yapısı – Nezakete ve genel ahlaka önem vermesi – Büyükelçinin sadrazam tarafından kabulü – Sultan tarafından kabulü – İnsan kalabalığı – Uğursuz sayılan renk – Nezaket kuralları – Kaba tavırlar – Bâbıhümayun – Darphane – Ünlü çınar – Cellatlar – Pilav yarışı – Divanhane – Kafes arkasındaki sultan – Kaptanpaşa – Sadrazam – Duruşma – Yeniçerilere ulufe dağıtımı – Sultanın mektubu – Divanhanede ziyafet – Kaftan giyme – Hareme giriş – Arz odası ve taht – Sultan – Huzura kabul – Tercümanların korkusu – Sultanın önünde yabancıların sıkı sıkı tutulmasının nedeni

On Üçüncü Bölüm 155

Yamakların ayaklanması – Baklava alayı – Hurafelerin neden olduğu zulümler – Danesi davası – Rusların dilekçesi – Sultanın ret cevabı – Baron Strogonof'un ayrılması – Rum kiliselerinin onarımı – Tarabya'nın durumu – Derkon [Terkos] piskoposu – Rum kaçakların sığınması – Sıkıntılı saatler – Rumların kaçışı – Memnuniyetsiz yeniçeriler – Türk donanması – Kayıkçıların tayfalığı reddetmesi – Tayfa alımları – Galaksidi'ye doğru – Dönüş kutlamaları – Ganimetler ve bayraklar – Avrupa elçilik saraylarındaki kutlamalar – Rum ailelerin sıkıntıları – Eleni Mavrokordatos – Rumların kütüphaneleri

On Dördüncü Bölüm 178

[Tepedelenli] Ali Paşa'nın ölümü – Türklerin halkın temsil edilişine yaklaşımı – İran'la savaş – Nedenleri – İstanbul'daki etkileri – Türklerin vebayla ilgili düşünceleri – Rusya'yla savaş olasılığı – Scio [Sakız] Adası – Ada sakinleri – Yüksek refah düzeyi – Yüksekokulun açılması – Ada sakinlerinin sağduyusu – Samos'ta [Sisam] ayaklanma – Sakız'a çıkış – İnsanların katılmaktaki isteksizlikleri – Olaylarla ilgili haberlerin İstanbul'a ulaşması – Türk donanmasının sefere çıkması – Tayfa toplama – Kaptanpaşa Kara Ali – Sakız'a varış – Genel af teklifi – Sisamlıların teklifi reddederek adayı terk etmeleri – Türklerin adaya çıkışı – Rasgele katliam – Yaşanan korkunç vahşet – Kaptanpaşanın katliamları – Adanın yerle bir edilmesi – Rumların ateş ya da kundak gemisi [burlota] – Kaptanpaşa ve gemisinin aniden yok edilmesi

İkinci Kitap

Birinci Bölüm 195

Köle edinme yolları – Pazardaki satışlar – Köle ticareti yapanların anlattıkları – Oğlan çocuklara yönelen utanç verici davranışlar – Sakız'dan alınan rehineler – Babıâli'ye gönderilmeleri – Sokak ortası infazlar – Nedenleri ve Lord Strangford'a verilen sözler – İngilizlerin sempatisi – Rumların kaçışı – Sarayın bahçesine sığınanlar – Anadillerindeki Kitabı Mukaddes'te teselli bulmaları – İşkenceler – Çeşitli biçimleri – Hayatını kurtarabilen birkaç kişi – Payitahttaki kargaşa – Ayaktakımının aşırılıkları – Sultanın olayları çözme yöntemi –Sert önlemler – Yargısız infazlar – Kitaplara getirilen sansür – Eflâk ve Boğdan voyvodaları – Rum prenslerin bu görevden dışlanması – Tercümanlık görevlerine son verilmesi – Türklerin ilk kez bir Avrupa dili öğrenmesi

İkinci Bölüm 221

Sakız'ı ziyaret arzusu – Yeniçeri ve İtalyan hizmetkâr – Çanakkale Boğazı'na yeni bakış – Gelibolu – Lapseki – Abidos macerası – Bozcaada şarapları – Kitabı Mukaddes'le uyumlu bir uygulama – Metelyn [Mitilini/Midilli] – İzmir Limanı – İmbat – Atmosferik ışık kırılması – Oppianos öyküsünün kanıtı – İzmir'in neşesi – Tüccarın evi – Konsolos Werry – İğrenç bir manzara – Aziz Polikarpos – Amazon başı – Homeros'un mağarası – Teos'a varış – Rum katliamının etkileri – Meşe palamudu – İncirlerin yabanarısıyla döllenmesi – İngiltere'ye yapılan ilk incir ihracatı – Sevrihissar [Seferihisar] – Ağa – Türkün merhametsizliği – Sedijâk [Sığacık] – Teian Diræ – Rumlardan geriye kalanlar – Teos'un güzelliği – Anakreon'un ülkesi – Tiyatro, tapınak ve dalgakıran – Tahrip olmamış kalıntılar – Halkın dünü ile bugünü arasındaki büyük farklılıklar – Korykos'un [Kıran Dağı] haydutları – Vourla [Urla] – Yüksek kültür – İskender dalgakıranı – Klazomenai [Karantina] Adası – İskender Kanalı – Agamemnon Kaplıcaları

Üçüncü Bölüm 246

Sakız'ın denizden görünüşü – İngiliz fahri konsolosu – Kale – Paşanın şüpheleri – Kentin durumu – İsyan ettiren manzaralar – Yıkıntılar ve cesetler – Piskoposluk sarayı ve katedral – Okul – Hocalar ile öğrencilerin kaderi – Mutlak ıssızlık – Kırsal alan – Gene ıssızlık – Konsolosun bahçesi

– Karşılaştığımız ilginç durum – Korunan insan hayatları – Bizim Türklerden korkan çocuklar – Küçük Asya [Anadolu] kıyıları – Kent kalıntıları – Ephesos [Efes] Koyu – Kaystros [Küçük Menderes] kuğuları – Denize döküldüğü yerdeki kumsal – İpsaralı sanılmamız – Türk atlılarının saldırısı – Tutuklanmamız – Bataklıkta geçen gece – Yangının etkileri – Yakamoz – Paşanın emriyle serbest bırakılmamız – Ephesos harabeleri – Tiyatro ve Diana Tapınağı [Artemision] – Geriye kalan Hıristiyanların durumu – Sıtmanın etkileri – Tenedos [Bozcaada] – Sakız'da hayatta kalanlara gıda yardımı – Yeniçerinin tuhaf isteği ve sözleri

Dördüncü Bölüm 264

Halet Efendi – Berberbaşı ve kahveci – Yeniçerilerin soruşturması – Sadrazamın azledilmesi – Halet Efendi'nin görevden alınması ve ölümü – Yahudi banker Haskil'e yapılan işkence – Rum casus Asomahi'nin idamı – Sadrazam Deli Abdullah'ın iyilikseverliği – Kente su sağlanması – Bizans dönemi sukemerleri ve sarnıçları – Türklerin kaydettiği gelişme – Belgrad Ormanları – Haydutları yakalamak için ormanda çıkartılan yangın – Osman Ağa'nın ilerleme çalışmalarını engelleme çabaları – Lady M.W. Montague'nün bulunamayan evi – Hiçbir iz kalmamış – Çiçek aşısı – Göçmen kuşlar – Ağır geçen kış – Limanın donması – Ay tutulması – Deprem şoku – Türklerin yangın önlemleri – Sık sık çıkma nedenleri – 1823 büyük yangını – İnsan hikâyeleri – Yaralanmaların boyutları

Beşinci Bölüm 300

Prens Adaları [Adalar] – Proti [Kınalıada] – İngilizlerin Türkleri adadan çıkartma girişiminin başarısızlığı – Plati [Yassıada] – Adanın perişanlığı – Oksiya [Sivriada] – Bizans İmparatorluğu'na ait kalıntılar – Antigoni [Burgazada] – Sina Dağı [Tur-i Sina] başpiskoposu – Halki [Heybeliada] – Antik dönem maden ocakları – Kıyamet Günü resmi – İlk daimi büyükelçimizin mezarı – Prinkipo [Büyükada] – Şeytan çıkartma ayinleri – Rum papazların anlattıkları – Adalar'daki genel durum – Aniden çıkan kasırga – Şüpheli Rumların hapishanesi – Konuksever Rum hanımlar – Rum müzisyen aile – Acı kaderleri – Sultan Selim'in kızkardeşinin insafsızlığı – Büyükdere'de veba – Pera'da korku – Nedenleri – İngiliz şapelindeki süpheli gemi mürettebatı – Veba terörü – Adalar'a dönüş

ALTINCI BÖLÜM 321

Nikomedia [İzmit] gezisi – Libyssa [Diliskelesi/Dilovası] – Hannibal'in mezarı – Toosla [Tuzla] – Leylek kolonisi – Türklerin eğlenme biçimleri – Kiraz – Darjha [Darıca] ağası – İlk Hıristiyanların inzivaya çekilmesi – İmbat – Koyun güzelliği – Kentin yeri – Piskopos sarayı olarak kullanılan konak – Tehlikeli kitaplar – Müsellim – Diocletianus'un kararları – Hıristiyanlığın kökünün kazınması – Constantinus'un vaftiz edilmesi – İzmit'in bugünkü durumu – Gezimizde bize eşlik edenler – Menzil beygirleri – Sapanca'daki han – Devasa kiraz ağacı – Sakarya'nın ak suyu – Pylae [kapı] – Vadinin güzelliği – Ağaç Denizi – Lefke – Türk usulü ağırlama – Çayın etkileri – Tatar ulaklar – Nikaia [İznik]– Şaşırtıcı manzara – Constantinus'un sarayı – Eski Hıristiyan kilisesi – Birinci Ekümenik Konsil – Tartışılan konular – İkinci Konsil – İkona kırıcılığının sonu – İznik'in sonraki zenginliği – Şimdiki perişanlığı

YEDİNCİ BÖLÜM 344

Yenişehir – Katı ahlak anlayışı – Küçük Asya'nın [Anadolu] yüzey şekilleri – Çekirge yavruları – Afyon hasadı – Keyif almanın fazla bir zararı yok – İpekböcekleri – Kozadaki dönüşüm – Olympos Dağı [Uludağ] – Şahane manzarası – Eriyen karın oluşturduğu dereler – Brusa'nın [Bursa] genel görünüşü – Geçmişi ve bugünü – Müsellim ziyareti – Sonucu öngörememek ve sakıncaları – Rum aile – Napolili hekim – Bursa piskoposu – Kaplıcalar – Hamam ritüelleri – Kaynağından çıkan suyun ısısı – Suyun bileşenleri – Antik akropolis – Hannibal'in kalesi – Orhan'ın türbesi – Uludağ'a çıkış – Farklı coğrafya kuşakları – Yaylalar – Alabalık dereleri – Karlı doruklar – Eşsiz bir bitki örtüsü – Tanrıların yeri – Panoramik manzara – Mudanya – Feci han – Tehlikeli fırtına

SEKİZİNCİ BÖLÜM 364

Heybeliada'da aşı – İltihabın aşı olarak kullanılması – Kundaklı bebekler – Dispanser – Sarılık tedavisinde sıra dışı yöntemler – Yılancık hastalığı – Nereides – Panayia'ya [Meryem Ana] olan inanç – Falakanın etkileri – Pera'yı basan çekirgeler – Saray bahçesinde yarattıkları tahribat – Karadeniz'e kaçışları – Acı sonları – Zürafanın getirilişi – Yabancı büyükelçilerin ziyareti – Tevrat'ta yazılanlar – Teskin eden hediye – Hintli gemiciler – Muha [ya da Moka] kahvesi – Türklerin coğrafya anlayışı – Uydurma küreler – Babıâli'de kürelerin kabulü – Türk vezirlerinin yorumları

– İki İyonyalıya yapılan işkence – Tercümanların olağandışı yetki kullanımları
– İngiliz büyükelçisinin bunu reddetmesi – Patlıcan Meltemi – Karadeniz'in uğultusu
– Gemilerin başına gelen felaketler – Sardinya Sözleşmesi – İngiliz kaptan
– Havanın aniden soğuması – Optik yanılsama – Padişahın buyruğu – Kaptanpaşanın
geri dönüşü – Silahtar ağa

Dokuzuncu Bölüm 382
Sultanın çocuğunun doğumunun İngiliz şapelinde duyurulması – Meddahların
Ramazan hikâyeleri – Tıflî'nin maceraları – Gümrükte satılan Türkçe İnciller
– Tehlike çanları – Dağıtımın yasaklanması – İpsara – Türklerin saldırısı
– Cesur savunma – Adanın düşüşü – Geri alınması ve Rumların adayı terk etmesi
– Sergilenen burun ve kulaklar – Flamaların gösterilmesi – Sisam'a saldırı – Başkentten
gelen kalabalıklar – Türklerin püskürtülmesi – Düş kırıklığına uğrayan çapulcuların
dönüşü – İngiliz Sarayı'nda veba – Büyük tehlike – Belgrad [Köyü'nde] karantina
– Yazarın hastalığı kapması – Dağlarda terk edilmesi – Ona yardım eden yeniçeri ve
Rum çocuk – Rum çocuğun korunma yöntemi – Büyükelçinin İngiltere'ye dönüşü
– Yazarın izne ayrılması

Onuncu Bölüm 401
İstanbul'a dönüş – Siyasal değişiklikler – Rus Savaşı – Yeniçeri ocağının kaldırılması –
Levant Şirketi – Türk reformları – Köpeklerin defedilmesi – Domuzlara karşı hoşgörü
– Şarap içilmesi – Askeri geçit törenleri – Gazeteler – Sultanın merhameti
– Esirlerin azat edilmesi – Sakızlıların kurtuluşu – Rumlara hoşgörü gösterilmesi

On Birinci Bölüm 422
Kiliselerin onarılması – Constantinus'un haçı – Hıristiyanlık simgesinin teşhiri
– Sultanın yabancılara karşı tavrı – İnsanlık dışı uygulamaların terk edilmesi
– Yedikule – Armağanlar – Sunum biçimi – Sultan portreleri – Tıp dersleri
– Akıl hastalarının tedavisi – Aşı – Karantina kurumu – Koleraya karşı alınan
önlemler – Risale – Paşaların atanması – Adaletin işletilmesi – Mülklere el konulması
– Derebeyleri – Ulema – Sultanın günlük yaşamı
– Nedimi [sohbet arkadaşı ve sır kâtibi] Mustafa – Çeşitli bölgelere yaptığı gezi
– Halkın sevgisi – Reformlarını değerlendirme

On İkinci Bölüm 447

Yangının başlangıcı – Hızla yayılması – İngiliz ve diğer elçilik saraylarındaki tahribatı – Yayıldığı alan – İngiliz Konsolosluğu'nun kurtulması – Özel konutun feci hali – Yok olan sokaklar – Türk yetkililerinin ilgisizliği – Sultanın kenti yeniden inşa planı – İstanbul'u kundaklama çabaları – Kundakçıların idamı – Şiddetli dolu yağışı – Dolu tanelerinin büyüklüğü – Yangının kolera üzerindeki etkisi – Vebanın yeniden görülmesi – İlginç vakalar – Aşı denemeleri – İlk kurulan Amerikan misyonu – Derneğin yapısı

On Üçüncü Bölüm 466

İstanbul'daki antik yapılar – Yok olma nedenleri – Depremler – Mimarinin yozlaşması – İkona kırıcılar – Haçlılar – Türkler – Yılanlı [Burmalı] Sütun – Dikilitaş – Kolossos [Örme Sütun] – Bronz atlar – Olağanüstü yolculukları – Markianos Sütunu – Dikili Taş ya da Yanık Sütun [Çemberlitaş] – Hıristiyanlıkla ilginç ilişkisi – Theodosius Sütunu [Anıtı] – Farklı amaçla kullanılması – Arkadios Sütunu – Gyllius [Gilles] ve diğerlerinin yazdıkları – Günümüze ulaşan kalıntılar

On Dördüncü Bölüm 480

Bir Rum elyazmasının Rum Ortodoks kilisesiyle ilgili anlattıkları – Sultanın atadığı ilk patriğe yaptığı ödeme – Düzenlemenin değiştirilmesi – Nedenleri – Sonrasında patriklerin Türklere ödeme yapması – Rumların dinini tümüyle yok etme girişimleri – Nasıl önlendiği – İlk bilim insanları – Rumların kendileri için hazırladıkları nizamname – Sinodların yapısı – Patrik seçimi – Sinodda yaşanan kargaşa – Halkın patrikhane kilisesindeki davranışları – Patriğin gelirleri – Sinodun gelirleri – Piskoposların yetki alanı – Rum Ortodoks kilisesi mensuplarının sayısı – Bazılarının özel ayrıcalıkları – Sağlanan gelirler – İskenderiye patriği – Antakya patriği – Kudüs patriği – Kilise mensuplarının eski muhteşem kıyafetleri – Neden böyle giyindikleri – Şimdiki sade kıyafetleri – Manastırlar – Aynaroz Dağı – Tesalya – Kıbrıs – Mezopotamya – Sina Dağı [Tur-ı Sina] – Kutsal Kabir

On Beşinci Bölüm 496

Rum Ortodoks kilisesi öğretisi – Latinlerden [Katoliklerden] farkı – Rahiplerin evlenmesi – İkonaların yasaklanması – Apokrif kitapların görüşleri – Kitabı Mukaddes çevirileri – Komünyon ayininde kullanılan mayalı ekmek – Kime ne verildiği – Başka farklılıklar ve karşılaştırmalar – Batıl inançlar – Denize haç atma – Balık şenliği – Kutsal Cuma günü yakılan Yahuda İşkariyot kuklaları – Paskalya günü yakılan kuklalar ve diğer kutlamalar – Paskalya yumurtaları – Dönmeler ile yetişkinlerin vaftiz edilmesi – Şeytan kovma – Ölülere adak – Gömme biçimi – Rum ayinleri – İlahi ayinleri – Takvimler – Ayveli [Ayvalık] Akademisi – Gelişmesi – Ortadan kalkması – Sakız Akademisi – Kuruçeşme Akademisi – Kitaplar – Rum edebiyatıyla ilgili farklı görüşler – Eleştiri – Baş harflerin açıklanması – Kütüphaneler – Nüfus

On Altıncı Bölüm 504

Hıristiyan mezhepler – Nasturiler – Keldani piskopos – Kalde – Coğrafi konumu – Bugünkü durumu – Yönetim ve yaşam biçimi – Din ve edebiyat – Ebed-Yesu – Kutsal kitaplar – Ksenofon'un bölgeyi anlatması – Buchanan – Eutykheşçilik – Ermeniler – İstanbul'daki sayıları – Ruhban sınıfı – Oruç dönemleri – Efkaristiya ayini – Evlilikleri – Gerdek mumu – Kuşak – Ermenilerin ziyafeti – Gündelik ev yaşamları – Aile disiplini – Mezarlıklar – Ölü ziyaretleri – İlginç mezar taşları – Edebiyat – Ermenicenin zorluğu – Lord Byron'a göre – İngilizleri tercihleri – Lancaster eğitim sistemi – Ticaret – Diğer gelir kaynakları – Becerikli fabrika işçileri – Türklerin onlara verdiği değer – Bölünme (skhizma) – Eziyet ve sürgün – Yenilenme – Bulgarlar – Vasat nitelikleri – Frenklerin ayrıcalıkları – Farklı diller – Peralılar – Pisani – Frenk Mezarlığı – Mezarlar – Hampden

On Yedinci Bölüm 535

Yahudiler – Sayıları – Alışkanlıkları – Nereden geldikleri – Türklerin onları nasıl karşıladığı – Mesih'in ortaya çıkışı – Hıristiyan olma eğilimleri – Proselitlerin [dönmelerin] sürgünü ve geri dönüşü – Araplar – Başlıca uğraşları – Tılsımlı pirinç tanesi – Türkler – Ulema – Tanık ifadesi – İbadet usulleri – Ramazan orucu – Zekât – Sokak hayvanlarına duyulan merhamet – Sünnet – Genç şehzadenin sünneti – Mekke'ye hac ziyareti – Üsküdar'dan yola çıkış

– Kutsal deve – Batıl inançlar – Sema eden ve hu çeken dervişler
– Kütüphaneler – Saray Kütüphanesi – Ragıb Paşa Kütüphanesi
– Üsküdar'daki matbaa – Basılan kitaplar – Çiçekler – Sebzeler – Madeni paralar
– Türklerin sanat ve zanaat alanlarındaki yeteneksizlikleri – Fıkra gibi
– Türk kadınları – Yaradılışları – Ruhları hakkında düşünülenler
– Türk erkekleri – Devrimler

EKLER 571

I- Rum Ortodoks Patrikhanesi matbaasında basılan eserler 573
II- Birinci tercümanın, Sakızlı rehineler konusunda reisülküttapla yaptığı görüşme hakkında Britanya büyükelçisine verdiği rapor 577
III- Lord Strangford'un Sakızlılar konusunda Lord Liverpool'a yazdığı mektup 580
IV- Şubat 1823'te Ayasofya Camii ile diğer camilerde dağıtılan fetva (çevrilmemiştir)
V- Ramazanda Elçilik Sarayı yakınındaki kahvede söylenen Türkçe şarkı (çevrilmemiştir)
VI- Haziran 1824 tarihli Türkçe İncil alınıp satılmasını yasaklayan ferman 582
VII- Türk devrimiyle [yeniçeri ocağının kaldırılışıyla] ilgili hikâyeler ve kahramanları 583
VIII- Büyük Brintanya ve Osmanlı imparatorlukları arasında üzerinde anlaşmaya varılan ve farklı dönemlerde değiştirilen kapitülasyonlar ya da barış maddeleri 609
IX- Kölelerin (Yunan Ayaklanması sırasında köleleştirilenlerin) azadına dair ferman 612
X- Ermeni Patrikhanesi matbaasında basılan eserler 614
XI- Ermeni Katolik Patriğine verilen 5 Ocak 1831 tarihli berat-ı şerif 616
XII- Bir dönme hahamın yazdıklarından parçalar (çevrilmemiştir)
XIII- Üsküdar Matbaasında, Sultan [I.] Abdülhamid döneminden [1774-1789] Temmuz 1822'ye kadar basılan eserler 619
XIV- İstanbul'un iklimi 624
IV- Sivrihisar, Sığacık, Teos ve Klazomenai'de 1822'de bulunan yazıtların çizimleri (bu çizimler kitaba alınmamıştır)

DİZİN 628

Sunuş

İrlandalı din adamı, tarihçi, yazar ve tıp doktoru Robert Walsh 1772'de Waterford'da doğdu, Dublin'deki Trinity College'dan 1796'da mezun oldu. 1815'te John Warburton ve Peder James Whitelaw ile birlikte kaleme aldığı iki ciltlik *History of the City of Dublin* (Dublin Tarihi) adlı eseri yayınladı. 1820'de İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliği'nin rahibi olarak atandı ve Büyükelçi Lord Strangford'un maiyetinin bir mensubu olarak Osmanlı başkentinde uzun yıllar yaşadı. İstanbul'dan yazdığı mektuplardan yararlanarak kaleme aldığı iki ciltlik *Residence at Constantinople during the Greek and Turkish Revolutions* (Yunan ve Türk Devrimleri Sırasında İstanbul'da İkamet) adlı kitabını 1836'da yayınladı.

Robert Walsh kitabında tarih vermeye bazen özen göstermediği için İstanbul'da bulunduğu süreler hakkında çıkarsamalarda bulunmak zorunda kaldık. Walsh 1820'de Britanya'nın Osmanlı Büyükelçisi Büyükelçi Lord Strangford'un maiyetine atanıp yola çıkıyor, İstanbul'a 1821 başında geliyor, ikinci cildin 9. Bölümünün sonunda Lord Strangford'un 8 Ekim 1824'te (bir tashih hatasıyla 1834 yazılmış, oysa Strangford'un biyografisinden İstanbul'dan 1824'te ayrıldığını biliyoruz) İstanbul'dan ayrılmasından sonra izin talebine yanıt geldiğini ve elçiden bir ay sonra İstanbul'dan ayrıldığını belirtiyor. Robert Walsh 1828-1829 yıllarında Brezilya'daki Britanya elçilik heyetinde yer alıyor. Yazar kitabının 2. cildinin 10. Bölümünde "6 yıl aradan sonra İstanbul'a döndüğünü" belirtiyor ve "Sir Robert Gordon büyükelçimdi" diyor. Robert Gordon'un 1828-1831 arasında İstanbul'da bulunduğunu biliyoruz. Robert Walsh ayrıca kitabının ikinci cildinin 11. Bölümünde İstanbul'da kurulan karantina istasyonunu (Tahaffuzhane) yönetecek olan Kaptan Schembri'den bahsederken şöyle diyor: "Hayırlı bir işle görevlendirilen bu akıllı kişiyle Malta'dan itibaren birlikte seyahat ettik ve 1 Mayıs 1831'de Pera'ya ulaştık." Yazar İstanbul'dan ayrıldığı tarihi de "Mayıs 1832" olarak verdiğine göre Robert Walsh'ın İstanbul'daki ikametini iki kısma ayırabiliyoruz: 1821-1824 dönemi ve 1831-1832 dönemi.

Biz Walsh'ın *Residence at Constantinople during the Greek and Turkish Revolutions* adlı eserinin birinci cildini Birinci Kitap, ikinci cildini İkinci Kitap şeklinde adlandırarak tek cilt içinde bir arada yayınlıyoruz.

Öte yandan, özgün baskısında birinci cildi 442, ikinci cildi 542 sayfa olan bu dev eserin ilk cildindeki, yazarın İngiltere-İstanbul güzergâhındaki yolculuğunu anlattığı 1.-7. bölümlerini okurlarımızın ilgisini çekmeyeceğini düşünerek dilimize çevirmedik. Robert Walsh'ın, Kaptan Hamilton'un Osmanlı payitahtına doğru yol alacak olan *Cambrian* firkateynine 9 Kasım 1820 tarihinde binişinden, geminin Çanakkale Boğazı yakınlarında Troya antik kenti karşısında demirlemesi arasındaki rotası boyunca gördüğü yerleri anlattığı bu bölümleri, olayların akışındaki sürekliliği sağlamak amacıyla burada özetlemeyi uygun bulduk.

Robert Walsh'ın da bulunduğu gemide Britanya'nın Osmanlı Devleti nezdindeki Büyükelçisi Lord Strangford'un eşi Lady Strangford, Kaptan Hamilton'un eşi Bayan Hamilton ile kız kardeşi ve nedimeleri de bulunmaktaydı. Gemi Portsmouth Limanı'ndan hareket ettikten bir saat sonra kılavuz kaptanı küçük bir tekneyle kıyıya bırakmak için demir atar. Bu tekne genç subay adayı Lord G. Powlett'in komutasına verilmiştir. Gemi yola koyulmak için teknenin geri dönüşünü beklemektedir. Endişeli bir bekleyişten sonra tekne görünür ve yolculuk başlar. Yazar daha sonra İngiliz donanmasındaki genç subay adaylarının eğitimlerini, becerilerini, yol boyunca yaşadıkları zorlukları, geçirdikleri tehlikeleri ve 15 Kasım'da Cebelitarık'ta nasıl karşılandıklarını anlatıyor. Yazar 21 Kasım'a kadar kaldıkları Cebelitarık'ta karaya çıktıktan sonra, Fenikeliler döneminin Carteia harabeleriyle 1704'te İspanyolların kurduğu San Roque'la ilgili coğrafi bilgiler verdikten sonra bölgenin toplumsal ve tarihsel dokusunu ayrıntılı olarak ele alıyor.

Kitabın 2. Bölümünde gemilerinin 21 Kasım'da demir alıp Akdeniz'de yol almaya başlaması anlatılıyor. Yazar Atlas Okyanusu ile Akdeniz'i karşılaştırarak, coğrafi, mevsim ve iklim farklılıklarından söz ettikten sonra, bölgenin tarihinin yanı sıra çeşitli efsanelere ve anıtlara değiniyor. Gemi 2 Aralık'ta Malta'nın Valetta Limanı'na demirledikten sonra da duyduğu korsanlık öykülerini, ticari ve askeri çatışmaları, gezdiği kilise ve kaleleri, bunlarla ilgili öyküleri aktarıyor. Daha sonra Malta ve St. Jean Şövalyelerinden, Osmanlıların

bölgede ele geçirdikleri yerlerden, Hıristiyanlık ile İslam arasındaki mücadelelerden, Valetta'da kaldıkları görkemli saraydan, kentin kütüphanesinden, kilisesinden, gördüğü diğer yerlerden, doğal oluşumlardan, yararlı bitkilerden söz ediyor, antikçağla ilgili mitolojik öyküler anlatıyor.

3. Bölümde 8 Aralık'ta Malta'dan ayrıldıktan sorda Sicilya'nın doğu kıyısındaki Siracusa ve ucundaki tarihi Ortygia [Ortigia] Adası'ndan kuzeye, Korfu'ya doğru yönelmeleri aktarılıyor. Yazar, Paxos [Paksi/Paksu] Adası'ndan geçerken karşı kıyıdaki Parga Kasabası'nı görünce buraları ve Korfu'yu ele geçiren Tepedelenli Ali Paşa'nın bölgede yarattığı dehşeti ve sonraki süreci anlatıyor, daha sonra da Korfu'yla ilgili öyküleri aktarıyor. 24 Aralık'ta Korfu'dan ayrılıyorlar, Yunanistan kıyılarını takip ederek Santa Maura [Aya Mavros, bugün Lefkade], Ithaka [İtake], Cephalonia [Kefalonya] adalarının yanından geçiyorlar. 27 Aralık'ta İyonya Adaları'nın en güzeli olarak nitelediği Zante [Zakintos] Adası'na ulaşıyorlar.

Yazar 4. Bölümde gemilerinin 30 Aralık 1820'de Zante'den ayrıldığını bildiriyor. Mora kıyılarını takip ederek Pylos Limanı'nda, Strophades [Strofades] Adası'nda, İyonya Adaları'nın sonuncusu olan Cerigo'da [Çuha Adası], antik adıyla Kythera'yı [Kithira] geçip Akdeniz-Ege ayrımındaki Kiklat Adaları'ndan Milo [Değirmenlik ya da Milos] Adası'nda demirliyorlar. Yazar her adayla ilgili tarihsel ve mitolojik öykülerin yanı sıra Değirmenlik'teki kazıları ve bu sırada bulunan Venüs heykelini anlatıyor. Dört gün sonra adadan ayrılan tekne Saron Körfezi adalarından Egina [Egine] ile Salamis [Kulur] adalarını geçip Pire Limanı'na giriyor. Yazar gemiye gelen Fransız konsolosun yanında bir yeniçeri bulunduğunu anlattıktan sonra burada gemiye beş Türkün daha bindiğini, bunların başında bulunan kemerli burunlu genç adamın koyu mavi kadife ve yeşil ipeğin sarıldığı bir sarık, sırtında parlak kırmızı bir ceket, ayaklarında da sarı terlikler [çarık] olduğunu, ceketi belindeki büyük altın saplı hançeri örter gibi olduğunda ceketini çekiştirip hançerin görülmesini sağladığını belirtiyor.

Yazar 5. Bölümde Atina'yı anlatmaya devam ediyor, Akropolis ve çevredeki diğer antik yapıları ve bunlarla ilgili öyküler aktarıyor. Ayrıca Atina'dan ayrılmalarından kısa bir süre sonra 1 Mayıs 1821'de başlayan Yunan ayaklanmalarından ve Rusların olaylara karışmasından söz ediyor.

Kitabın 6. Bölümünde 17 Ocak 1821'de Pire Limanı'ndan hareket ediyorlar. Cape Colonna ya da Sunium'u [Temaşalık Burnu] geçince, Makronisos [Bibercik] Adası'ndan sonra doğuya yönelmek istiyorlar ama hava koşullarından ötürü Paros [Bara] Adası'ndaki Nausa Limanı'na sığınıyorlar. Yazar liman yakınlarındaki mermer ocaklarını, ören yerlerini, diğer yerleşmeleri anlatıyor sonra da Antiparos'u [Andibara] ve mağaralarını, Mycone [Mökene/Mikene] ve Naxia [Naksos/Nakşa] adalarını geziyor.

Nihayet 7. Bölümde kötü hava koşullarından ötürü üç hafta Kikladlar'da oyalandıktan sonra yeniden yelken açtıkları anlatılıyor. Yazar Mora'da baş gösteren, sonra da adalara yayılan ayaklanmalardan ve Rusların İstanbul'u ele geçirme planlarından söz ediyor. Fenerli Dimitrios Muruzis ile Aleksandros İpsilantis'in bu harekete katkılarından, ayaklanmanın arka planından, nasıl yürütüldüğünden ve Osmanlılarla çatışmalardan söz ediyor.

Eseri Türkçeye aktarır ve yayına hazırlarken bazı ilkelerden hareket ettik. Yazarın kullandığı "*Frank, Greek, Turk, Turkey*" terimlerini bir Batılının 1800'lerdeki görüşünü yansıttığı için ve metne sadık kalabilmek adına olduğu gibi kullanmaya çalıştık, Osmanlılar Batılılara Frenk dediği için yazarın "Frank" sözcüğü yerine Frenk kullandık. "*Greek*" kelimesi için ise daha karmaşık bir sorun var. Batılı yazarlar 16. yüzyılda bile Rumlar için etnik anlamda Yunandan söz ederek "*Greek*" kelimesini kullanıyorlardı. Bilindiği gibi Osmanlı Ortodokslarına, gerek kendileri gerek Müslüman tebaa tarafından, Romalı anlamındaki tarihsel bir sözcük olan Romeos'tan bozma bir kelimeyle Rum denirdi. 19. yüzyıl bir yandan Yunan milli devletinin Yunan anakarasında ve çevresindeki adalarda oluşmaya başladığı bir yüzyıldı, ama bir yandan da Anadolu, On İki Adalar ve İstanbul'da geniş bir Ortodoks Hıristiyan topluluk yaşamaya devam ediyordu. Yunanca konuşan Ortodoks Hıristiyanlar arasında milli kimlik oluşmaya başladığında –18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında– kendilerine Grek değil Helen derlerdi. Rum dediklerinde de Helenden farklı bir şey anlaşılmazdı. Biz Robert Walsh'ın kullandığı "*Greek*" sözcüğü için bağlama göre davrandık. Eğer yazar Yunan anakarasındaki ve ona yakın adalardaki Ortodoks Hıristiyanlardan bahsediyorsa bu sözcüğü Yunan olarak, eğer On İki Adalar, Anadolu ve daha geniş kapsamlı olan Küçük Asya Ortodokslarından bahsediyorsa Rum sözcüğünü kullanmayı yeğledik.

Yazar Doğu Romalılar ya da Bizanslılardan da Yunanlar şeklinde söz etmektedir. Bunu ilk geçtiği yerde aynen bıraktıktan sonra metnin ilerleyen bölümlerinde Bizans/Bizanslı olarak değiştirdik. Yazarın Türk sözcüğünü çoğu yerde Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaası için kullandığını bilmemize rağmen bu kullanımı değiştirmedik. Batılılar 13. yüzyıldan bu yana Anadolu topraklarını Türkiye olarak adlandırdığından yazarın Osmanlı toprakları demek yerine "Türkiye" sözcüğünü tercih etmesine saygı gösterdik. Öte yandan yazar İstanbul'dan "Konstantinopolis" adlandırmasıyla bahsetmektedir. Bu konudaki genel ilkemiz uyarınca eğer anlatılan dönem 1453 öncesi ise Konstantinopolis, 1453 sonrası ise İstanbul kullanımlarını tercih ettik.

Metne, daha iyi anlaşılması veya bazı yanlışların düzeltilmesi için köşeli parantezleri içinde dipnotlar ekledik. Metin içine de aynı amaçla köşeli parantez içinde bazı eklemeler koyduk. Yazarın kullandığı yer adlarının günümüzdeki karşılıklarını bulduğumuzda ilk geçtiği yerde köşeli parantez içinde bunları belirttik, ancak sonraki kullanımlarda sadece güncel adı kullanmayı yeğledik. Yunan harfleriyle yazılmış harflerin Latin harflerine aktarılmasındaki farklı yaklaşımlar nedeniyle birçok kaynakta Rumca isimler farklı yazılabilmektedir. Örneğin bizim Aleksandros biçiminde yazmayı tercih ettiğimiz bir isim bazı kaynaklarda Aleksandr veya Aleksander biçimlerinde geçebilmektedir. Böyle kaynaklardan dipnotlarımıza aktardığımız alıntılardaki isimlerle, metin içinde kullandığımız isimler arasında bu nedenle küçük farklar olabilmektedir. Walsh, dipnotlarında kullandığı kaynakların bazen yazar, bazen kitap adını, bazen de her ikisini birden kısaltarak kullanmış. Bunlardan açık adlarını ve künyesini bulabildiklerimizin yanlarına köşeli parantez içinde bu bilgileri ve eğer varsa Türkçe çevirisini, künyesiyle birlikte vermeye çalıştık. Tam adlarına ve künyelerine ulaşamadıklarımızı ise yazarın verdiği gibi bıraktık.

Yazar metin boyunca birçok yerde parantez içinde Yunanca sözcükler veya dipnotlarda Yunanca ve yer yer de Latince ibareler kullanmıştır. Bunları Türkçeye çeviren ve bu arada Türkçe metnin iyileştirilmesi için çok değerli katkılarda bulunan arkadaşlarımız Herkül Millas ve Marianna Yerasimos'a teşekkür ediyoruz. Metindeki Latince ibareleri dilimize çeviren Prof. Dr. Bedia Demiriş'e de müteşekkiriz.

Birinci Kitap

Önsöz

Türkiye'ye ilk gidişimde İngiltere'deki dostlarımın isteğiyle orada yaşadıklarımı anlatan mektuplar yazma alışkanlığı edinmiştim. Böylece yaşadığımız bu ilginç dönemde meydana gelen olayları sıcağı sıcağına, henüz olurken onlara aktarma fırsatım olmuştu. Yazdığım kişilerin bir kısmı aslında mektuplarımı layık olduğunun ötesinde önemsemiş ve korumuşlardı. Geri döndüğümde dostlarım benden bu mektupları gözden geçirerek yayınlamamı rica ettiler, aslında bunları yazarken bu benim aklıma hiç gelmemişti. Oysa anlattıklarım Rusların, İstanbul üzerine yürüme niyetleri gibi halkın fazlasıyla ilgisini çeken olaylardı ve ben onların uygun adım yürümeye hazırlandığı yollardan yeni geçmiştim.

Aynı şeyi yaşadığım diğer olaylarla ilgili olarak da yapmak istiyordum, ama hem ihtiyacım olan bazı malzemeleri geride bırakmıştım, hem de araya burada anlatılması gerekmeyen başka şeyler girdi ve bunu gerçekleştiremedim. O aralarda mesleğim gereği başka ülkelerde görev yaptım ve İstanbul'a ancak aradan epey bir zaman geçtikten sonra geri dönebildim. Aslında bu gecikme bana Doğuyu başka açılardan görme fırsatı vermişti; ayaklanmaların henüz başlamadığı –süreç içindeki çalkantıların yaşanmadığı– ve tabii sonrasındaki değişikliklerin de henüz oluşmadığı sakin bir dönemdi; böylesi bir fırsat bildiğim kadarıyla başka hiçbir yazarın eline geçmemişti.

Topladığım ve yazıya döktüğüm bilgi birikimini gözden geçirdiğim zaman, pek çoğunun işinin ehli gezginlerce önceden yazıldığını; birçoğunun artık kullanılamayacak kadar eski olduğunu; çoğunun da zaten daha önce çeşitli biçimlerde kendi yayınladıklarım olduklarını gördüm. Geriye kalanlar arasından bir seçim yaptım, itirazlara açık olmayanları kullanmak ve yalnızca olayların akışını sağlama açısından gerekli olanları tutmaya gayret ettim.

İlkönce, mektuplarımı, gerekli yerleri çıkartarak olduğu gibi yayınlamaya niyetliydim. Ancak mektup formu artık kullanılmadığı için bu sakıncalı bulundu; onları yeni bir biçime sokmaya, bazı ekler yaparak yazdıklarımı öyküleştirmeye karar verdim. Yani insanlar ve nesnelerle

ilgili düşüncelerimde görülebilecek tutarsızlıklar buradan kaynaklanıyor. Edindiğim ilk izlenimleri sonraki deneyimlerime bağlı olarak sık sık düzeltme gereğini duydum; duygularımdaki değişimleri kabullenmekten hiç çekinmedim, olayların hızla birbirini izlemesi bana yeni bakış açıları kazandırdı ve aktörlere yeni özellikler ekledi. Doğuya ilk gidişim ile oradan son ayrılışım arasında Yunan Ayaklanması ve sultanın karakteriyle ilgili görüşlerimin birçok açıdan çok değişmiş olduğunu gördüm.

Ayrıntılı olarak anlattığım her şeyi ya kendi gözlerimle gördüm ya görenlerden duydum ya da en doğru haberleri verenlerden öğrendim. Bu kişiler ya oranın yerlisiydiler ya da uzun süre orada yaşamışlardı, kendileri aldanamayacakları gibi, bilerek beni aldatacaklarını da düşünmüyorum. Gene de sözünü ettiğim bazı olayların kaynaklarının kuşkulu sayılabileceğinin farkındayım. Türkler yok edilen yeniçerilerin sayısını yedi ya da sekiz yüz gibi düşük verirken, ben öldürülenlerle sürgün edilenlerinin toplam sayısını 20 bin olarak belirtmiştim. Yeni sultan tahta çıktığı zaman öldürülen kadınların sayısının üç ya da dördü geçmediği ve bunların da yalnızca hamileler olduğu söylenmişti, oysa benim kayıtlarımdaki sayı, önceki sultanın neredeyse bütün haremi kadardı. Bu ve başka konulardaki bilgilerimi güvenilir olduğunu düşündüğüm kaynaklardan almıştım.

Taht üzerinde hak iddia eden kişileri ortadan kaldırma ya da engelleme yöntemi Doğuda çok eskiden beri kullanılan ve bugün de devam eden bir uygulama; bu uygulama sultanın tebaadan biriyle evlenen kız kardeşinin ya da kuzeninin oğlan çocukları için de geçerli. Kantemir'e göre[1] III. Mehmed tahta çıkış törenine davet ettiği 22 erkek kardeşini boğdurmuş; Knolles de, "Sultan bütün rakiplerinin korkusundan (haşmetli için en büyük işkence) bir anda kurtulmak için (belirtildiği üzere) aynı gün babasının korku yaratabilecek eş ve odalıklarından onunun denize atılarak boğulmasını emretmişti" diyordu.[2] Kendisini güvende hissetmeyen şimdiki sultanın, atalarının bu korkunç, ama tedbirli siyasetine başvurduğu zaman

1 Cantemir, III. Kitap, Bölüm 7 [yazar burada eserin 1734-35 tarihli Londra baskısı olan *History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*'a atıfta bulunuyor olmalı. Dimitri Kantemir'in bu eseri *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* adıyla Kültür Bakanlığı tarafından 1979'da üç cilt halinde yayınlanmıştır. Eserin Cumhuriyet Kitap tarafından 1998'de yayınlanan bir baskısı daha vardır.]

2 *Knolles' General History of the Turks*, s. 1056 [*The Generall Historie of the Turkes*, Londra, 1653.]

etrafındakilere acı vermemesi beklenemezdi, ben de, Knolles'in sorumluluğu üzerinden atmak amacıyla "belirtildiği üzere" sözleriyle işaret ettiği aynı kaynağa dayanarak bunları yazdığımı söylemek isterim.

Belki, bu tür insana acı veren ayrıntılar üzerinde fazla durduğumu ve dehşeti bütün gerçekçiliğiyle ve sık sık tekrarlayarak anlattığımı düşünenler olabilir, ama unutulmamalıdır ki, bunlar olaylar meydana gelirken yerinde ve zihnimde henüz tazeyken, çeşitli kişilere yazdığım ve yalnızca bir anlatıya dönüştürdüğüm mektuplarımdır.

Son olarak çalışmanın gerçekleştiriliş biçimiyle ilgili bir ek yapmak isterim. İsteksizce başlanmış ve acıyla bitirilmiş bir çalışma olduğunu söylerken amacımın sizi etkilemek olduğunu düşünmenizi istemem. Yayınlanması çok uzun sürdüğü için geç kalındığını düşünüyor, kendimi bitkin hissediyordum, bu nedenle de çok isteksizdim, bu da zaman sorunundan değil, bulunduğum çeşitli ülkelerin ikliminden kaynaklanıyordu. Aynı zamanda matbaadan da epeyce uzakta yaşıyordum, dolayısıyla yanlışlarım üzerindeki denetimim de sınırlı kaldı. Bu kusurların hiçbir bahanesi olamayacağının farkındayım, hepsinden ben sorumluyum.

Robert Walsh

Eski uygarlıklar bu denizlerin tehlikelerini abartmamışlar – Tercüman büyükelçiyi bekliyor – Sigeion Burnu [Yeniçeri Burnu/Kum Burnu] – Ünlü mermerler – Troya Ovası – Homeros'un anlattığı yer – Olmayacak şeylerin tesadüfen benzemesi – Vahşi köpekler – Hellespontos [Çanakkale Boğazı] güzel ama kıyıları ıssız – Dardanelles [Çanakkale] – Devasa toplar – Lord Duckworth'un filosunun başından geçenler – Tuhaf bir top – Abidos – Kserkses Köprüsü kalıntıları – Laokoon yılanları – Lampsacus [Lapseki] – Gallipolis [Gelibolu] – Eflâk prensinin hekimi – Bir Yahudi evi – Yeniçeri ve seyahat izin belgesi – Miltiades Duvarı – Bir Türk köyünde ziyafet – Ürkütücü bir başlangıç – Hoş bir sonuç – Rodop Dağları'nın muhteşem uzantıları – Rodosto [Tekirdağ] – Büyük hanlar – Trakya'nın ovaları dağlardan daha soğuk – İstanbul surları dışındaki ıssızlık – İçiyse daha da sönük

Geçtiğimiz günlerde adalardan ayrılmaya birkaç kez yeltenmiş, ama rüzgârdan ötürü başaramamıştık. Rüzgâr sakinleşince tekrar denedik ve bu sefer başardık. Ertesi sabah güverteye çıktığımda Tenedos [Bozcaada] ile Troya Ovası arasında bir yerde demirlediğimizi gördüm, kıyıya çıkmaya can attığımdan emin olabilirsiniz, özellikle de karşıda Akhilleus ile Patroklos tümülüslerini gördükten sonra, ama rüzgâr hâlâ o kadar şiddetliydi ki, hiçbir gemi buna dayanamazdı; kuzeyden dos-doğru bizim, ada ile kara arasında bulunduğumuz kanala doğru esiyordu ve böyle bir durumda çıpaların daha fazla dayanması beklenemezdi, ama önümüzde uzanan Trakya kıyıları uzakta olmasına karşın dalgakıran işlevi görüyor ve devasa dalgaları biraz hafifletiyordu. Ilıman hoş bir havası olduğunu bildiğimiz bu bölgede sert havanın bu kadar uzun sürmesi beni şaşırtmış ve canımı sıkmıştı, ama bir anda aklıma Aineias ve Odysseus'un şiirsel yolculukları sırasında geçirdikleri tehlikeler ile Aziz Pavlos'un dini yolculuğu geldi; onlar bu yolculukları dayanıklı olmayan entipüften teknelerle yapmışlardı. Oysa biz dünyanın en iyi denizcilerinin, alanlarında ulaştıkları büyük ustalıkla yürüttükleri bir gemideydik, ama buna karşın

sürekli olarak tehlikelerle boğuşmuş ve sakin bir havada iki-üç günde gidilebilecek bir mesafeyi aradan bir aydan fazla zaman geçmesine karşın hâlâ kat edememiştik.

Paltolarımıza sıkı sıkı sarılmış, buz gibi bir havada güvertede kendimizi korumaya çalışırken, Anadolu kıyısında Doğulu oldukları anlaşılan bir grubun el-kol sallayarak dikkatimizi çekmeye çalıştıklarını gördük; hava biraz durulduğunda onları gemiye getirmesi için bir filika yollandı. Gelenlerin arasında bir ay önce büyükelçiyi karşılaması için İstanbul'dan gönderilen ve o zamandan beri Boğaz'ın girişinde onları bekleyen İngiliz elçiliği tercümanı ve maiyetindekiler vardı. Bize bir torba mektup ile birikmiş gazeteleri getirmişlerdi. Haberleri okuduğumuzda, Portsmouth'da bizi bekleyen firkateyne doğru yol alırken [Wight Adası dolaylarında] yakınımızdaki bir teknenin batmış ve içindekilerin hepsinin kaybolmuş olduğunu da öğrenmiş olduk.

1809 tarihli kapitülasyonlara göre Çanakkale ya da İstanbul Boğazı'ndan hiçbir savaş gemisi geçemezdi. Onun için firkateynden inip Sir T. Maitland'ın Korfu'dan gönderdiği ve bizi başkente götürmek için bekleyen *Castlereagh* adlı gemiye geçtik. Artık ulaşılabilir bir mesafede olduğum ve yeterince denizde kaldığım için bundan sonra yoluma karadan devam etmeye karar verdim, beni Sigeion Burnu'nda [Yeniçeri Burnu/Kum Burnu] güvenilir bir Rum papazına bırakıp yollarına bensiz devam ettiler.

Onlardan ayrılınca yalnız kalacağımı biliyordum ve kendimi buna hazırlamıştım, ama gözden kayboldukları ve sesleri artık duyulmaz olduğunda içimi büyük bir hüzün kapladı. Etrafta kimsenin olmadığı bir burunda yalnız başıma kalmıştım, bu ıssız topraklarda yüzlerce kilometrelik yolu, yanımda beni koruyacak, hatta derdimi anlatacak bir kimse bile olmadan, Türkler arasında bir başıma yapmaya karar verdiğimde, yalnızca tehlikeli bir yolculuğa değil, aynı zamanda hiç de kolay olmayan bir işe giriştiğimi anladım. Tekrar papazın evine gittiğimde, evli olduğunu, karısının bana tavuklu pilav hazırladığını gördüm, kocası da yanımda bağdaş kurup yemeğini yedi. Yemeğimiz bittikten sonra papaz arslanları görmem için beni dışarı çıkarttı.

Klasik dönemle ilgili anılarımızda derin izler bırakan Sigeion Burnu, uzun bir dağ sırasının alçalarak denize indiği yerdeydi ve neredeyse 30 km uzunluğundaydı, bir tarafında Ege Denizi, öbür yanında da

Troya Ovası olduğu varsayılan bereketli bir vadi vardır. Burnun ucundan başlayan kumluk alan Boğaz'ın girişine kadar uzanıyor, Kumkale denen bu yerde Türkler Boğaz girişini kontrol edebilmek için güçlü bir kale yapmışlar. Yakın bir zamanda yapıldığı için Türkler buraya Yeni Hisar ya da Yeni Kale de diyorlar. Bizim haritalarımızda Sigeion Burnu'na bu hisarın adından bozularak Yeniçeri Burnu denildiği de görülür. Burunda küçük bir Rum köyü ve yanında yan yana dizilmiş, neredeyse ev sayısı kadar yeldeğirmeni var. Bu ilginç ve sıra dışı görüntünün bir benzeri daha önce Ege Adaları'nda da dikkatimi çekmişti, İngiltere'de bir yeldeğirmeni bütün bir mahalleye hizmet ederken, burada neredeyse her eve bir değirmen düşüyor. Köyün yanında bulunan küçük Rum şapelinde Paros [Bara] mermeri kullanıldığını görmek çok çarpıcıydı. Şapelin önündeki taş sıradan bakınca manzaranın vadiden Çanakkale Boğazı'na kadar uzandığı görülüyor. Buraya oturduğum zaman rehberim bir zamanlar bu sıranın mucizevi bir güce sahip olduğunu, ama sonra bunu kaybettiğini söyledi. Eskiden üstüne oturan hastalar hemen iyileşirlermiş. Biraz araştırınca [gezgin Edmund] Chishull'ın, bugün British Museum'da Elgin Mermerleriyle birlikte sergilenen başka bir yazıtın (*Βουστροφήδον*)[1] burada bulunduğunu öğrendim. Romatizmaya iyi geldiği söylenen bu taş sıra, bildik bileli bu şapelin önündeymiş ve yalnızca bulunduğu yerin kutsallığından değil, aynı zamanda üstüne kazınan büyülü harflerin de hem Rumlar, hem de Türkler tarafından tılsımlı sayılmasından ötürü, gizemli ve güçlü etkileri olduğuna inanılırmış. Her gün kalabalıklar gelir ve bir süre burada oturur ve üstünde bir ileri bir geri kayarak ona sürtünürlermiş. Papaz, romatizmanın sakat bıraktığı bir sürü insanın taş üstünde bu hareketleri yaparak eklemlerini kullanabilir hale geldiğini söylüyordu; belki de bu iyileşmeyi, insanların tepeye tırmanarak yaptıkları egzersiz, esintili havada, buraya gelmekten hoşlanmaları ve her şeyden öte taşın sağaltıcı etkisine olan sarsılmaz inançları sağlıyordu. Ama sonuçta insanları sağlığına kavuşturan şey, aslında onlara şifa verirken kendisi bozuluyordu. Sürekli üstünde sürtünmek yazıtı

1 [Antik Yunan'da öküzün tarlayı sürüşü gibi anlamında bir satırı soldan sağa, bir satırı sağdan sola yazılan yazı sitiline *Boustrophedon* denilirdi. *Bous*: "öküz," *strophe*: "dönüş," belirteç olarak kullanılan *don* ise "gibi" anlamına gelir.]

aşındırmış, neredeyse okunmaz hale getirmişti. Aşırı merak uyandıran bu oldukça ilkel ve erken tarihli yazıtın bugünkü aşınmış durumundan ötürü, bilim insanlarının ona yüklenen tıbbi erdemlerden herhangi birine sahip olup olmadığını öğrenememeleri onları üzmüş olmalı.

Ertesi sabah kapıda beni bir rehberle atların beklediğini gördüm, birlikte Troya Ovası'nı keşfetmeye çıktık. Buraları dikkatle araştıran ilk kişilerden [Fr. Le] Chevalier ile Paris'teyken tanıştırılmıştım, kendisi Bounarbashi'nin [Pınarbaşı] Troya olduğunu saptamış ve bunu 1795'te yayınlamıştı. Buna karşı çıkan Jacob Bryant "kutsal Troya hikâyesi"nin sonradan uydurulmuş olduğunu ve bütün olayın hoş bir hayalden öteye geçmediğini iddia etmişti. [Gilbert] Wakefield, Monet ve Dr. [William] Vincent'in buna verdiği yanıtlarla bu tartışma epey uzamıştı. Ancak kültürlü ve cana yakın eski dostum beni ikna etti, onun düşüncelerini zevkle keşfetmeye hazırdım, bunları gerçek bulgularla ve yerinde gözlemleyerek doğrulayabilmek için sabırsızlanıyordum. Bir cebimde küçük bir Homeros, öbür cebimde de Chevalier'in kitabıyla yola çıktım.

Azgın bulanık bir suyun aktığı, bugün Mendersu denilen Simois Çayı'nın [Dümrek Çayı] ağzından, yamaçta öldürülen kahramanların bedenleri, kalkanları ve atlarının denize yuvarlanmalarını andıracak biçimde karşıya geçtim.[2] Bu çay, birbirinden 6 km kadar uzak olan Sigaeum [Sigeion/Yeniçeri Burnu] ile Rhoeteum [Rhoiteion] burunları arasından Çanakkale Boğazı'na dökülür, oluşturduğu geniş sığ koya, bir zamanlar [Helen] atalarının yaptığı gibi çeşitli Rum tekneleri çekilir. Yazın güneş ışınları bu alüvyonlu bataklık alanın durgun suyundan ortalığa yayılan zararlı pis hava, sizin de hatırlayacağınız gibi [Hollanda'daki] Walcheren Adası'ndaki salgına benzer bir hastalığa yol açar.[3] Dolayısıyla burada Apollon'un okları ya da ışınları eskiden olduğu kadar ölümcüldür. Bu hastalıklı alanı görür

2 [Dümrek Çayı (antik adı Simois) ile Karamenderes Irmağı (antik adı Skamander) birleşerek Çanakkale Boğazı'na döküldükleri yerde bir delta meydana getirirler. Yazar yanılgıyla bunların aynı akarsular olduğunu ve Simois'e artık "Mendersu" (Karamenderes) dendiğini söylemektedir.]

3 [1809'da Avusturya İmparatorluğu ve Birleşik Krallık ile Fransız İmparatorluğu ve Bavyera arasında patlak veren Beşinci Koalisyon Savaşı sırasında Britanya kuvvetleri Hollanda'nın Walcheren Adası'na çıktılar. Burada pek az çatışma olmasına rağmen Walcheren Humması denilen bir salgın hastalık nedeniyle 4.000 Britanya askeri öldü. Oysa çatışmalar sırasında ölen Britanya askerlerinin sayısı 106 idi.]

görmez hemen İlyada'nın başlangıcında anlatılan yer olduğunu anlarsınız. Birbirine neredeyse paralel iki dağ sırasının arasındaki geniş ovayı geçerken sağımda deniz kenarında, üstünde Neptün'ün Yunanlardan yana olan tanrılarla birlikte oturduğu Herakles tümülüsü olduğunu sandığım bir tepecik vardı, solumda epeyce uzaktaysa Troyalıların yaşadığı Kallikolone [bugün Kara Tepe] görünüyordu. Ovanın ortasına doğru tırmanırken yapay olduğu anlaşılan yüksek daire biçiminde bugün Udgectepe [?] olarak anılan tepeyle karşılaştım, burası Polites'in Yunanların hareketini izlemekle görevlendirdiği Aesites'in mezarının olduğu varsayılan tepe. Aslında Polites bundan daha iyi bir yer seçemezdi, Çanakkale'ye kadar bütün ova ayaklar altındaydı.

Buradan, adından da anlaşılacağı gibi "bir kaynağın başı" olan Pınarbaşı'na doğru ilerledim, kayaların arasından akan su o kadar sıcaktı ki dumanlar çıkıyordu, elimi değdiremedim, biraz daha ilerde de bir soğuk su kaynağı vardı. Sanki kadim niteliğini kaybetmemiş gibi görünüyordu, birkaç Türk kadının içinde çamaşır yıkadığı taş tekneler vardı, Troyalı kadınların, Yunanlar gelmeden önce çamaşır yıkadıkları tekneleri (πλύνοι) anımsatıyordu ya da belki de aynısıydı. Son derece berrak ve pitoresk bir dere kenarında kahvaltı ettim, dere çiçeklerle dolu yemyeşil bir çayırın içinden akıyordu, kıyısında karaağacı, söğüt, ılgın ve bir sürü bataklık bitkisi vardı, balık sürüleri akıntıyla bir yerden bir yere sıçrayıp duruyorlardı, yemek için büyük bir tabak dolusu balık yakalattım. Derenin görünüşü aynen Scamander [Skamander/Skamandros, bugün Karamenderes] gibiydi. Buradan Pınarbaşı Tepesi'ne tırmanmaya başladım, her şey bana Troya'nın konumunu hatırlatıyordu. Kolayca görülen Bozcaada yanımda uzanıyor, İda Dağı [Kazdağı] da arkamda yükseliyordu. Yabani incir (*ερινεόν*) tepeleri bile hâlâ orada duruyordu, üstleri bugün de ağaçlarla kaplıydı, onları hatırlayarak bir dolu incir topladım.

Erkenden yemek yedikten sonra, tam da Priamos'un, Hektor'un ölüsünü alabilmek için Yunanlara yalvarmak üzere kamplarına doğru yola koyulduğu saatte ben de eve geri dönmeye başlamıştım. Priamos da sanırım aynı yerden bu yolu izlemiş ve aynı mesafeyi yürümüştü. Onun gibi tepeden aşağıya doğru indim, benimle birlikte yürüyen birkaç kişi ovaya inince ayrıldılar. Ben de iki ırmağın birleştiği noktaya Priamos gibi alaca-

karanlıkta gece çökmek üzereyken ulaştım ve tuhaf bir rastlantı sonucu Pınarbaşı'nda benden ayrılan rehberim, [yolcuların koruyucusu] Hermes gibi yanımda bitti ve yolumun geri kalanında bana eşlik etti. İşin tuhafı bu iki ırmak, Priamos zamanında olduğu gibi artık birleşmiyordu, ama eskiden birleştiklerine dair açık belirtiler vardı, bu da oraya olağanüstü bir nitelik kazandırıyordu. Bugün Karamenderes'in bu noktaya varmadan önce yeni bir kola ayrılıp Ege'ye dökülmesine karşın, eskiden Dümrek Çayı'yla birleştiğini gösteren dere yatağı hâlâ açıkça görülebiliyor. Akşam yemeği saatinde bir zamanlar Akhilleus'un çadırının bulunduğu yerin yakınındaki mezarına ulaştım, Priamos da çadıra tam bu saatte ulaşmıştı.

Akhilleus'un mezarı ovadaki bir tümülüste, yanındakinde de Patroklos'un mezarı [tümülüsü] var, 2200 yıl öncesinden beri Büyük İskender'in kendine örnek aldığı kahramanı Akhilleus'a saygısını göstermek amacıyla [o günkü geleneklere uygun olarak] mezarının etrafında çırılçıplak koştuğuna inanılır, Lady M. W. Montague'ye göre bu kuşkusuz İskender'in ruhunu rahatlatmıştı. Ancak bu mezarın yeri konusunda tartışmalar vardır. Homeros mezarın *geniş* Çanakkale Boğazı'nın üstünde (*ἐπι πλάτυν Ελλεσπόντον*/Hellespontos platosunda) bulunduğunu söyler, ama bu geniş sözcüğünün bir yakıştırma olduğunu ve bu kadar dar bir boğaz için söylenemeyeceğini savunanlar da vardır. Neden bilmiyorum, ama bazıları da (*πλατυς*/geniş) sözcüğünün tuz anlamına geldiğini belirtir, aslında bu talihsiz bir varsayımdır, çünkü Karadeniz'den [kuzeyden] aşağı akan coşkun ırmakların suyu sanırım her zaman tatlıydı, öyle tatlıydı ki, eskiden olduğu gibi bugün de (*ostriferi fauces Abydi*/Abidos'ta çok) bulunan tatsız tuzsuz istridyelere tat katmak için biraz tuz kullanmak gerekir. Ancak buraya ilk bakışta bu yakıştırmanın nereden kaynaklandığını anlayabiliriz. Mezar [tümülüs], genellikle yedi ya da sekiz furlong [yaklaşık 1-1,5 km] genişliğinde olan Çanakkale Boğazı girişinin, yaklaşık altı km olan en geniş yerinde bulunduğu için, kullanılan *geniş* sözcüğüyle burası kastedilmiş olmalıdır. [Selanikli] Eustatios'un [doğrusu Homeros] Boğaz'ın *geniş* tarafı demesinin en basit ve aşikâr açıklaması bu olmalıdır.

Buradan sonra gördüklerimi Clarke'tan, Gell'in fevkâlade çizimlerinden ve her şeyi en ince ayrıntısına kadar not eden diğer uzmanlardan yararlanarak anlatacağım. Bu ünlü yerle ilgili anlaşmazlıkları uzatarak sizi

yormak istemiyorum, bunlar zaten çok daha yetkin kişiler tarafından tartışılmış. Ayrıca Troya diye bir yerin hiç olmadığını, dolayısıyla savaş da olmadığını söyleyen ve Gordion düğümünü kesip atarak işi çözen Jacob Bryant'ın içine düştüğü çelişkiyle de uğraşmak niyetinde değilim. Ama "zavallı Homeros'u açıklayabilmek" için size söylemek istediğim bir şey var: Bazı ufak tefek farklara karşın, burayı ziyaret eden kişilerin buranın Homeros'un şiirlerinde anlattığı yer olduğuna emin olacağını iddia ederim. Homeros'un anlattıklarıyla buradaki doğanın şans eseri bu kadar benzer olması imkânsızdır. Bazen inanmak, inanmamaktan daha kolaydır, bu kadar çok benzerliğin salt rastlantı olduğuna inanan kişi ise tam bir safdildir.

Üç gün boyunca buralarda dolandım, son defasında gezimden dönerken, bir hayvanı parçalamaya çalışan köpeklerin havlama sesleriyle irkildim, siyah bir spanyel, peşinde bir sürü köpekle üzerime geliyordu. Yaklaşınca bunun Lord Strangford'un sevgili köpeği olduğunu gördüm, daha önce bizden kaçmıştı, yabancı olduğu için de tıpkı Homeros zamanında olduğu gibi hâlâ çevrede başıboş dolanan bir vahşi köpek sürüsü tarafından kovalanmaktaydı. Bunlar nefret edilesi bir ırk, ne bizim köpeklerin özelliklerine, ne de görünüşlerine sahipler. Genellikle kirli sarı renkteler, uzun burunları, dik kulakları var, tilki ile çakal karışımı bir şey. Onların daha önce akbaba sürüleriyle birlikte ölü atları yediklerini gördüm, ovada birkaç at iskeleti kalmıştı. Canilerin cesetlerinin hayvanların parçalaması için açıkta bırakılmasının Doğuda hâlâ uygulanan bir yöntem olduğunu daha sonra İstanbul'da öğrendim. Tahmin edeceğiniz gibi zavallı hayvan beni görünce çok sevinmişti. Zor ve tehlikeli olsa da onu, peşindeki azgın hayvanlardan kurtarmıştım. Onunla daha önce fazla ahbaplık etmemiştim, ama şimdi o da bana yakınlık duymuştu, dostluğumuz ölümüne kadar sürdü.

Bundan sonra yoluma Boğaz girişinin kıyısından devam ettim; hava düzelmiş, fırtınanın arkasından ılık bir güneş çıkmıştı. Bu ünlü denizin Asya kıyıları boyunca uzanan inişli çıkışlı tepeliklerin nefis güzelliğini size anlatamam. Kıyıya kadar inen yemyeşil çimenli yamaçlar her bir-iki kilometrede bir ağaçlıklı güzel vadilerle kesiliyor, bu vadilerin bir ucu içeriye, çayırlara doğru uzanırken, diğer ucu denize doğru alçalarak romantik bir koyda son buluyor, dalgalar bu kumsalda hafif hafif titreşiyordu. Suyun

ahenkli sesinin olağanüstü sakinleştirici etkisi var. Kıyı boyunca, tıpkı eski günlerde [Troya'nın Apollo Tapınağı rahibi] Khryses'in yaptığı gibi tek başıma sessizlik içinde yoluma devam ettim, dalgaların *πολυφλοίσβοιο θαλάσσης* [denizkestanelerinin] gerçek seslerini yansıttığını düşündüm. Türklerin yaşadığı toprakların ıssızlığına ilk kez burada tanık oldum. Tanrı bu güzellikleri insanların burada yaşaması ve onlara sevinç vermesi için yaratmış olmalıydı, ama burası Missouri'nin geniş bozkırları gibi boş ve ıssızdı. Kıyıda yaklaşık 25 km yol kat edip nerdeyse Boğaz'ın yarısına varana kadar tek bir yerleşime rastlamadım, oysa burası yumuşak iklimi ve bereketli topraklarıyla bir zamanlar dünyanın en kalabalık bölgesiydi!

Çanakkale'ye[4] ulaştığımda Lord Strangford ile beraberindekilerin rüzgâra ve akıntıya karşı boğazda ilerleyemediklerini ve konsolosun evinde beklediklerini öğrendim, ben de onlara katıldım ve birkaç gün çevreyi gezdim.

Bir Türk kenti olan Çanakkale'nin, antik Dardanos Kenti üstüne kurulduğu sanılır. Batı dillerindeki Dardanelles adı da Dardanos'un bozulmuş biçimidir. Boğaz da aynı adla anılır. Boğaz'ın iki yanında başkente geçişi denetleyen iki kale var. Kalelerde metal gülle yerine taş gülleler atan devasa topları bugün bile görmek mümkündür. Bu tür idaresi kolay olmayan ağır ateşli silahları kullananların yalnızca Türkler olduğunu sanıyorum. Bunların ortaya çıkışı şöyle anlatılır: II. Mehmed Konstantinopolis'i kuşattığı zaman eskiden Bizanslılar için çalışan bir Macar topçu ustası [Urban] kendisine kötü davranıldığı için Türklere katılmış ve sultanın huzuruna getirilmiş. Sultan ona, surlarda gedik açabilecek bir top döküp dökemeyeceğini sormuş, o da işe koyulmuş. Bu amaçla Edirne'de kurulan bir dökümhanede top ustası üç ay içinde muazzam bir top dökmüş. Tarihçilerin anlattığına göre topun namlusunun çapı 12 karış ya da üç ayaktı, yaklaşık 300 kg ağırlığında taş bir gülle atabiliyordu, patlama 20 km'den geniş bir daire içinde hissediliyor ve gülle 1,5 km öteye fırlatılabiliyor, toprağın yaklaşık iki m derinliğine gömülüyordu. [IV.?] Murad'ın hükümdarlık döneminde daha da olağanüstü bir top dökülmüştü; top iki bölümden oluşuyor ve tabanca

4 [Yazar metinde şehir için Dardanelles adını kullanmıştır. Biz de bunu şehrin günümüzdeki adı olan Çanakkale ile karşıladık, ancak bu yerleşimin 19. yüzyılda buradaki kaleden dolayı Kale-i Sultaniye olarak anıldığını ve bu ismin 1890'da şehrin resmi adı olarak kayıtlara geçtiğini unutmamak gerekir.]

namlusu gibi birbirine vidalanabiliyordu. Bu topu doldurmak çok zordu, onun için de yıllar sonra Baron de Tott'un ateşleme sistemini çözmesine değin neredeyse hiç kullanılmadı. Top yaklaşık yarım ton ağırlığındaydı ve neredeyse 15 kg barut gerekiyordu. Baron de Tott patlamayı, bir deprem gibi 800 kulaç öteden duyduğunu, üç parçaya bölünen güllenin, Boğaz'ın karşı yakasını vurduğunu ve Türklerin korku dolu bakışları altında dağlardan geri sektiğini söylemişti.

Amiral Duckworth[5] başkente yaptığı başarısız girişimden sonra Çanakkale Boğazı'ndan geri dönerken filosu bu kocaman toplardan epey zarar görmüş ve *Royal George* talimara [geminin ön tarafında suyu kesen kısım] isabet eden bir atışla nerdeyse batacak duruma gelmişti. *Windsor Castle*'ın grandi direği az daha ikiye bölünmüş, *Repulse*'ın dümen dolabı isabet alınca tek bir atışla 17 gemici ölmüş ya da yaralanmıştı. Gemilerimizi vuran en büyük topun ağırlığı 360 kg dolayında, namlu çapı da 66 cm kadardı, bir gülle *Active*'in iskele omuzluğunu boydan boya vurup bu sağlam masif keresteyi kâğıt gibi ezdikten sonra ağır ağır alt güverte boyunca geminin kıçına doğru yuvarlanmış ve geçmesi için yol açan mürettebatı hayrete düşürerek ana anbar ağzına yakın bir yerde durmuştu. Ama en olağanüstü olayı filodaki gemilerden birinde, galiba *Standard*'daki bir subay anlatmıştı. Gülle geminin iskele tarafındaki güvertelerin arasından geçerek, mizana direğinin baş bodoslamasının demir muhafazasına çarparak çevresinde dönmeye başlamış, sürtünme sırasında çıkan kıvılcımlar etraftaki barut kalıntılarıyla temas edince aniden patlamıştı. Patlama bütün güverteyi neredeyse paramparça etmiş, aşağı yukarı 40 kadar gemici bu güllenin etkisiyle yaralanmıştı. Subayın o gülleden kaldığını söyleyerek elime verdiği bir granit parçasında bulunan bol miktardaki kuvars zerreciklerinin demirle teması, tıpkı çakmaktaşının çelikle temasında olduğu gibi rol oynayarak barutun ateşlenmesine yol açmış.

Bu muazzam top parçaları onları çekecek tekerlekli arabaları olmaksızın, çok garip ve kullanmaya elverişsiz pozisyonlarda ve yerinden

5 [Amiral Duckworth komutasındaki Britanya Akdeniz filosu Çanakkale Boğazı'nı aşarak 19 Şubat 1807'de Yeşilköy açıklarında demirledi. Birkaç gün içinde kent kıyılarına savunma amacıyla 1200 top yerleştirildi. Halk silahlanmış olarak kayıklarla devriye gezmeye başladı. Kente dönük bir operasyon yapamayacağını anlayan amiral 1 Mart 1807'de İstanbul'dan uzaklaştı. Ancak Çanakkale Boğazı'ndan çıkmaya çalışırken açılan top ateşiyle gemileri ağır hasar gördü.]

oynatılamayacak biçimde sağa sola dağılmıştı, yalnızca tam önlerine gelen nesneyi vurabilecek durumdaydılar. Bundan kısa bir süre sonra bir İngiliz ticaret gemisiyle Çanakkale Boğazı'ndan geçtim. Gemi Adalar Denizi'ndeki [Ege Denizi] korsanlara karşı silahlarla donatılmıştı, birkaç gerçek topun yanı sıra bir savaş gemisi görüntüsü verebilmesi için güverteye bir sürü çalışmayan sahte top yerleştirilmişti. Boğaz'ın ağzında rüzgâr çıkmasını beklerken, güçlü ve uygun bir esinti çıkınca gemi hemen bundan yararlanmak istedi. Kalelerin önünden on knot hızla ilerlerken bir gözcü seslenerek bizi uyardı, ama kaptan sert ve azimli biriydi, rüzgârı kaybetmeyi göze almayacağına ve sultanın bile onu durduramayacağına yemin ediyordu, bu nedenle uyarıyı dikkate almadık. Hemen alarm verilmişti, nöbetçi harekete geçti ve tam biz büyük bir topun önünden geçiyorduk ki bir topçu erinin kibrit çaktığını gördük. Bütün bu toplarla ilgili duyduklarım ve bizzat gördüklerim bir anda gözlerimin önüne geldi, bunlardan birinin tam karşısında, üstelik de epey yakınındaydık, doğrudan kocaman ağzını görüyordum ve topun öbür ucunda bir kibrit çakılmıştı, bir dakika içinde sonumuzun geldiğini düşündüm. Allahtan top ateşlenememiş, Türkler geç kalmış, barutu yeniden dolduramadan da onların atış alanının dışına çıkmıştık. Bunu gördükleri zaman çok kızdılar, tehditkâr hareketlerle bağırıp çağırdılar, ama topçu erinin ucu tutuşturulmuş ateşleme çubuğunu bize doğru sallamaktan başka yapacağı bir şey yoktu.

Dostlarımı rüzgârın çıkmasını bekledikleri Çanakkale'de bırakarak yoluma atla devam ettim. Yaklaşık beş km sonra ünlü Abidos Burnu'na [Nara Burnu] ulaştım. Burası, yüksek bir tepenin eteğinden denize uzanan alçak bir burun, ucu karşı kıyıya yakın. [Pers Hükümdarı] Kserkses bu burnun ucundaki kayalıklardan karşı kıyıya geçmek için [gemileriyle] bir köprü oluşturmuştu. Bu burnun üzerinde zamanla kararmış ve çok eskiden kaldığı anlaşılan bazı ahşap kazık ve kiriş kalıntılarına rastlamak mümkün. Acaba bunlar Kserkses'in köprüsünün kalıntıları olabilir miydi? Bildiğimiz kadarıyla Traianus'un kazıklarının kalıntıları hâlâ Tuna'da görülebiliyor.[6] Hiçbir gezginin bu olağanüstü duruma dikkat etmemiş olmasına

6 [Tuna Irmağı üzerindeki ilk köprüyü Roma İmparatoru Traianus (hd. MS 98-117) inşa ettirmiştir. Mimarının Damaskoslu (Şamlı) Apollodoros olduğu sanılmaktadır. Traianus veya Apollodoros Köprüsü

çok şaşırdım, ama sonra neden olduğunu anladım, burada gördüklerim Amiral Duckworth'un Boğaz'dan geçerken batırdığı bir Türk filotillasına aitti ve Türkler bunları bu felaketin anısına korumuşlardı.

Antikçağda boğazlar yalnızca aşk ve savaş öyküleriyle değil, Türklerin Avrupa'ya adım atmalarını sağlayan bir geçit olarak da ünlenmişti. O zamanlarda Sestos ve Abidos, bugünün Calais ile Dover'ı gibi, bir ülkeden öbürüne geçişin en kolay yoluydu. Kantemir'in bu geçitle ilgili yazdıkları bazı modern tarihçiler tarafından kuşkuyla karşılansa da, çok ilginç olduğu için anlatmadan geçemeyeceğim. Anadolu yakasının bütünü Türklerin elindeydi, Bizans imparatoru bir emirle Avrupa yakasından tekne geçişini yasaklayarak, Müslümanların Boğaz'ın en dar noktasından karşıya geçişlerini engellemek istemiş, ama [rivayete göre] Orhan [Gazi'nin] oğlu Süleyman 1353'te bu işi çözmenin yolunu bulmuştu. Avlanma bahanesiyle Abidos kıyılarına inen Süleyman karşı kıyıya özlemle ve sabırsızlıkla bakıp, uzun uzadıya düşündükten sonra "icat ihtiyaçtan doğar" diyerek "öküz mesanelerinin üstüne iki sal yerleştirmiş, ikisini birbirine bağladıktan sonra dolunayın olduğu bir gece birinin üstüne binerek, umduğundan daha da memnun biçimde karşı yakaya geçmişti."[7] Bir Osmanlı tarihçisine[8] göre Türkler Avrupa'ya ilk adımlarını böyle atmışlardı, Yunan tarihçileriyse bunu tamamen reddederler.[9] Şişirilmiş sallarla suyu geçmek kuşkusuz o zaman da, şimdi de Doğululara özgü bir uygulamaydı. Ksenofon'a göre

olarak anılır. 800 m genişliğindeki nehri aşmak için, taş ayaklar üstüne oturtulan ahşap kemerler kullanılmıştı. Yapılışından yaklaşık yüz elli yıl sonra Roma İmparatoru Aurelianus tarafından Got saldırılarını önlemek amacıyla yıktırılmıştır.]

7 Cantemir, Cilt I, Bölüm 9 [Dimitri Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire* ..., yay. John James ve Paul Knapton, çev. Nicholas Tindal, Londra, 1734-35; *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, 3 Cilt, çev. Özdemir Çobanoğlu, Ankara, TC Kültür Bakanlığı, 1979; 2 Cilt, Cumhuriyet Kitapları, 1998.]

8 [Burada Osmanlı tarihçisi Âşıkpaşazâde (ö. 1484'ten sonra) kastediliyor olmalıdır. Âşıkpaşazâde'nin, *Âşıkpaşazâde Tarihi* ya da *Tevârîh-i Âl-i Osman* adlı eserinde Osmanlıların Avrupa'ya geçiş rivayetleri de yer alır. Halil İnalcık, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'ne (bundan sonra *TDVİA*) yazdığı "Orhan" maddesinde "Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç'ın günümüz Türkçesiyle neşrettikleri "Âşık Paşazade, Osmanoğullarının Tarihi, İstanbul 2003" bilimsel amaçla kullanılamaz" demektedir. (https://islamansiklopedisi.org.tr/orhan).]

9 Gibbon, Cilt viii, Bölüm 64. [Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 cilt, Londra, Strahan & Cadel, 1776-1789; *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, çev. Asım Baltacıgil, İstanbul, İndie Yayınları, 2019.]

o tarihlerde insanlar Fırat Irmağı'ndan da karşıya böyle geçmekteydiler, bugün de aynı usul kullanılır.[10] Bugün burada ne bir vapur var, ne de Türk kalesi dışında bir mesken. Bu çok işlek yoldan geriye kalan yalnızca kıstağın üstündeki biçimsiz taş duvar yığınları, bu yapının ne olduğuna ve ne zaman yapıldığına dair hiçbir bilgi bulamadım.

Ancak burada durup düşünürken aklıma çok eski geleneklerle ilişkilendirilebilecek ilginç bir ayrıntı geldi. Fi tarihinden beri buralarda büyük yıkımlara sebep olan iki yılan görüldüğüne dair dedikodular kulağıma gelmişti. Bu bana hemen Laokoon'un iki yılanını hatırlattı.[11] Bunun Troya Ovası'nın çok yakınlarında olmasının tuhaf bir rastlantı olduğunu düşündüm, belki de buralarda hâlâ bu eski hikâyeden kaynaklanan bir gelenek sürüyordu. O sıralarda yanımda olan genç arkadaşımla Boğaz'ın üzerindeki tepelerde gezerken birden bir Rumun korkuyla bana doğru koştuğunu gördüm, avaz avaz "Şuraya bakın *çelebi*" diye bağırıyordu. İşaret ettiği yere bakınca gerçekten de, genellikle İngiltere'de sergilenen boa yılanından çok daha iri iki devasa yılan gördüm. Uzun ve kalın birer halat gibi uzanmış güneşin tadını çıkartıyorlardı, yaklaştığımıza aldırmamış gibilerdi. Garip bir biçimde eski olaylarla bağlantı kurarak bir süre onları seyrettikten sonra, elime büyük bir taş aldım ve bir miktar endişeyle tepeden aşağıya doğru yuvarladım, başlarını yukarı doğru kaldırdılar, pırıltılı gözlerle bize bakarak, kıvrıla kıvrıla sessizce çalılıklara doğru kayıp, gözden kayboldular. Bu topraklardaki yılanlar genellikle küçük, bizim burada gördüklerimizi insanlar doğaüstü ve uğursuz sayıyorlar ve onlardan korkuyla söz ediyorlar.

Buradan yaklaşık 50 km uzaklıktaki Lampsacus'a [Lapseki] doğru yola koyuldum. Bugün eski şaşaasını yitirmiş perişan bir kasaba görünümünde. Eski saygınlığının izlerini bulabilir miyim diye madalya ve heykelleri araştırdım, ama onun anısına yapılmış herhangi bir nesnenin bulunup

10 *Anabas.*, Kitap i [Xenophon, *Anabasis*; Ksenophon, *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, çev. Tanju Gökçöl, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1974, s. 33; çev. Sinem Ceviz, İstanbul, Parola Yayınları, 2014.]

11 [*Laokoon ve Oğulları* heykeli ünlü bir antik sanat eseridir. 1506'da yapılan kazılarda Roma'da bulunmuştur ve Vatikan Müzesinde sergilenmektedir. Eser Troyalı Rahip Laokoon ve oğulları Antifantes ve Thymbraeus'un deniz sürüngenlerinin saldırısına maruz kalmasını tasvir etmektedir. Efsaneye göre, Apollon Tapınağı Rahibi Laokoon içinde Yunan savaşçılarının saklandığı tahta atın Troya'ya alınmamasını ister ama denizden çıkan iki yılan onu ve iki oğlunu öldürünce Troyalılar onun tanrılara saygısızlık ettiğini düşünerek atı şehre alırlar.]

bulunmadığını öğrenemedim. Aslında eski özelliğinin en iyi kanıtı doğaydı. Son derece zengin ve verimli bir toprağı vardı, her taraf üzüm bağları, incir ve başka meyve ağaçlarıyla doluydu, yeşillikler içindeki gizli kır evleri sanki zevküsefalarına düşkün insanlara aitmiş gibi duruyordu.

Çanakkale Boğazı, bu noktada Marmara Denizi'ne açılırken genişlemeye başlıyor ve karşı yakada Gallipolis [Gelibolu] görünüyor. Başlangıçta niyetim Propontis'in [Marmara'nın] güneyinden, Küçük Asya [Anadolu] yakasından yoluma devam etmekti, ama oradaki yolun, eğer yol denebilirse, bu mevsimde geçilemeyecek kadar kötü olduğunu öğrendim. Ayrıca bu kıyıda yol daha uzundu, görmeye değer bir şey de yoktu, zaten kimse bu yoldan gitmiyordu, onun için Gelibolu'ya geçtim. Teknede Batılı tarzda giyinmiş bir adama rastladım, hem çok konuşkandı, hem de meraklı biriydi, İtalyanca olarak bana Ragusalı [Dubrovnikli] olduğunu, Eflâk'ı yöneten Rum prensin hekimliğini yaptığını söyledi ve nezaketen benim kim olduğumu sordu. Benim yerime rehberim cevap verdi. Doktor benim, İngiliz *Elçi Bey*'in maiyetinde olduğumu öğrenince, son derece kibar ve dalkavukça davranmaya başladı, böylece elçinin geleceği dedikodularının çoktan dışarıda da duyulduğunu anladım. Karaya çıktığımızda beni tanıdığı bir Yahudinin evine götürdü, ev sahibi geceyi orada geçirmemi, atları da sabah ayarlamayı önerdi.

Gelibolu Türklerin Anadolu dışında surlarla çevirdiği ilk kent, dolayısıyla da Müslümanlığın Hıristiyan Avrupa'ya açılan kapısı olarak bilinir. Bu olayın öncesinde bir deprem olmuş, birçok kentin yanı sıra, Gelibolu'nun surları da yıkılmıştı. Türklerin Hıristiyan esirleri Konstantinopolis pazarında satmasına izin veren güçsüz Yunan [Bizans] İmparatoru Kantakuzenos, şimdi de Gelibolu surlarını yeniden inşa etmelerine izin vermiş ve böylece Çanakkale Boğazı'nın ve imparatorluğun anahtarını onlara teslim etmişti. Burası şimdi bir paşa ikametgâhı [sancağı], içinde yarısı Türk, diğer yarısı da Hıristiyan ve Yahudi olan 16 bin kişi yaşıyor. Bir yarımada üzerinde olduğu için iki tarafında da liman var, o kadar güvenli ve geniş ki, bazen Marmara Denizi'nin kuvvetli kuzeydoğu rüzgârlarına dayanamayarak zor duruma düşen filolar buraya sığınabiliyor, gerektiğinde bütün bir Türk donanması bile korunabiliyormuş. Tam

o sırada iki firkateyn kendilerini limana atarak kurtulmuştu. Mürettebat gemi direklerini kesmek zorunda kaldığı için şimdi karşımızda epeyce hırpalanmış ve dağılmış olarak duruyordu. Kente yaklaşırken görüntü son derece çarpıcı. Mazgallı siperlerin ve kulelerin yanı sıra, çevresindeki tabakalaşmış birkaç kaya adeta yapay tahkimatı andırıyor, Türkler de, burayı daha sağlamlaştırmak için bunları kullanmışlar.

Hekim arkadaşımın desteğiyle burada görülmesi gereken her şeyi gördükten sonra beni yerleştirdiği eve döndüm. Beni misafir eden kişinin hanesi de, dünyanın her yerindeki Yahudi evlerinin de böyle olduğunu sandığım kadar pis ve tiksindirici. Bu ırkın insanlarının ortak özelliği bu, nerede olurlarsa olsunlar bunu hiç değiştirmeden sürdürüyorlar. Ev sahibimin adı hem Doğuda, hem de Batıda çok sık kullanılan bir ad olan Kohen'di, söylediğine göre bu ad Levi'nin oğlu Kehat'tan geliyordu.[12] Günlerden cumartesiydi ve dini tatil günüydü (Şabat ya da Sebt), bu nedenle soğuk olmasına karşın evde ateş yakmak yasaktı. Pis kokulu bir lambanın neredeyse hiçbir şey göremediğimiz soluk ışığı altında oturduk, tatil gününde lambanın fitilini kesip düzeltmenin bile kurallara aykırı olduğunu düşünüyordu. Lambanın yağı kirli keten örtünün üstüne sıçramıştı, kaşıkların üstü kabuk tutmuş gibiydi, bunlardan ve sofrada bir gün öncesinden kalan bozulmuş yiyeceklerden ağır bir koku yayılıyordu; doktor arkadaşımın davetine uyduğuma pişman oldum. Atlar ertesi sabah erkenden hazırlanmıştı, ev sahibimi beni ağırladığı için onu hoşnut etmeye çalıştım, ama başaramadım. Elçi beyle birlikte olduğum için, sanki elçi benmişim gibi benden para almazsa ailesine haksızlık edeceğini düşünmüştü. Ancak yakışıklı oğlu cana yakın bir gençti ve babasının açgözlüğünden çok rahatsız olduğu belliydi. Ona hatıra olarak cebimdeki İngiliz çakısını verdim, çok sevindi, elimi öptü ve dostça ayrıldık.

Niyetim kendim için bir yol izni çıkarttırmaktı, Osmanlı topraklarında kimse bu belge olmadan yolculuk yapamaz, ama bunu almak çok uzayacaktı, ben de onun yerine başka bir şey denedim. Yanımda Fransız doğa bilimcisi Sonnini'nin[13] yaptığı gezinin levhaları vardı, haritaları için

12 Sayılar [Tevrat] 3:17.

13 [Fransız doğabilimci Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Manoncourt (1751-1812).]

yanıma almıştım, ama onlara iliştirilmiş bir yol izninin tıpkıbasımı da vardı. İzleyeceğim yolu incelerken yanlışlıkla ortaya çıkan yol iznini gören ve biraz İtalyanca bilen ev sahibim *Buono tchelebi* (tamam çelebi) deyince ben de, sahte pasaport kullanmanın doğuracağı sonuçları düşünmeden yoluma onunla devam ettim. Yol boyunca benden özellikle istenmedi, ama sık sık denetlendi ve her defasında tamam dendi. Güvenliğim için yanıma bir de yeniçeri almıştım, o da Sonnini'in belgesini yeterli bulmuştu. Adı Hasan'dı, düşük rütbeli biriydi, olağanüstü ciddi bir suratı vardı ve o kadar az konuşuyordu ki, sesini bir defadan fazla duyduğumu hiç hatırlamıyorum, o seferinde de zaten ağzından tek bir hece çıkmıştı; ağzını yalnızca tütün çubuğunu sokmak için açardı. Uzun bir tespihi vardı, eli boş kaldığında hep tespih çekerdi. Önceleri Katolik ülkelerde olduğu gibi dua edişini ayarlıyor sandım, ama sonra bir Türkün öyle dua etmediğini gördüm; tespihin her tanesi Allah'ın 99 sıfatından birini simgeliyordu ve çekilirken sırayla "Allah iyidir;" "Allah büyüktür;" Allah güçlüdür" gibi sıfatlarını mırıldanıyordu. Yeniçeri büyük beyaz sarığı [börkü] ve kırmızı cüppesiyle [barani kaput] önümden gidiyordu. Kuşağının iki yanına birer gümüş kakmalı silah, ortasına da gümüş kabartmalı kını içinde altın kabzalı uzun bir hançer [yatağan] sokmuştu; görünüşüyle büyük saygı uyandıran kılavuzumla birlikte Thrakie Khersonesos'tan [Gelibolu Yarımadası'ndan] geçerek Gelibolu'dan ayrıldık.

Bu yarımadada ilgimi çeken birkaç yerden biri de tamamen yok olduğu söylenen Miltiades Duvarı'ydı, ama ben gene de aramaya karar verdim. Miltiades benim en sevdiğim kahraman, Maraton'da adına hayran olmuştum, şimdi de bu uzak diyarda onun eserinden geriye kalanları bulmayı umuyorum. Gelibolu Yarımadası'nda bir koloni kurmak için gönderilmişti, [biyografi yazarı Cornelius] Nepos'un dediği gibi yaptığı her işi adaletle ve akılla yürüttü, yeni kurduğu kolonisini rahat bırakmayan barbarların saldırılarını engelleyebilmek amacıyla da kıstağa bir duvar ördü. Kıstağa geldiğim zaman etrafı dikkatle incelemeye başladım, birkaç kez nerede bir yükselti gördüysem attan inip temel benzeri bir şey bulabilir miyim diye yeşillikleri kaldırıp toprağı eşelemem bizim ciddi suratlı Hasan'ı hayretler içinde bıraktı. Sonunda ovanın ortasında, yolun iki yanında dümdüz uzanan gözle görülebilecek bir tepeyle karşılaştım. Attan inip sırtın üstüne çıktığım zaman

yükseltinin, denizden denize yaklaşık on km uzandığını açıkça izleyebildim. Toprağı eşeleyince üç m genişliğinde bir duvar temeliyle karşılaştım, yol temelin üstünden geçiyordu ve bu noktada bu çok net görülebiliyordu. Sanırım bu duvarın hangi malzemeyle yapıldığına dair hiçbir tarihçinin kaydı yok, ama o sıralarda inşa edilen diğer surlarda pişmiş tuğla kullanılmış. Ksenofon Med surunun da aynı malzemeden yapıldığını söyler.[14] İncelediğim zaman bu duvarda da pişmiş tuğla kullanılmış olduğunu anladım, Pers Savaşı öncesinden kaldığını düşündüğüm birkaç Attika tuğlasını (πλινθοι) elime aldığım zaman fırından ilk çıktığı kadar sert ve tok olduğunu hissettim. Burada bulduğum ve Babil'dekilerden fazla değer verdiğim bu kalıntıları taşıması için Hasan'a verdim, duyduğu büyük hayal kırıklığına karşın, herhalde bütün Türkler gibi o da her eski duvarın altında para gizlendiğini ve ancak bir Batılının zekâsının bunu keşfedebileceğini düşünerek, önce büyük bir ilgiyle verdiklerimi gözden geçirdi.

Buradan, batısında bir yarımada oluşturan Toro Körfezi'ne (antik Melanis Sinus)[15] dökülen küçük bir çay boyunca [Kavak Çayı?] ilerledik. Yolumuza Marmara Denizi kıyısından devam edeceğimiz söylendiği için bu değişiklik beni şaşırtmıştı. Ancak içerlere doğru ilerlediğimizde kendimizi Rodop Dağları'nın[16] uzak kolları arasındaki fevkalade bir vadide bulduk, karanlık çöktüğünde en ucundaki, çayın doğduğu yerdeki bir Türk köyüne varmıştık. Bu dağlardaki dağınık köylerde Türkler, Rumlar ya da Ermeniler yaşıyor. Türklerin yaşadığı köylerde yolcular hiçbir zaman evde misafir edilmezler, han adı verilen yerlerde atlarıyla birlikte yatmaları gerekir. Han

14 *Το Μηδιάς τείχος οικοδομημένον πλειθοίς όπταις.* (Med suru tuğlalarla yapılmış) *Anabas.*, Kitap ii, s. 145 ["Sur zift ile tutturulmuş fırınlanmış tuğlalardan yapılmıştı;" *Anabasis*, 1974, s. 67.]

15 [Johann Joachim Eschenburg'un *Classical Antiquities* adlı eserinde Trakya'dan bahsedilirken şöyle deniliyor: "Bu geniş deniz ülkesinin başlıca deniz ve körfezleri Pontus Euxinus (Karadeniz), Bosphorus Thracius (İstanbul Boğazı), Propontis (Marmara Denizi), Hellespontos (Çanakkale Boğazı), Melanis Sinus, Saros Körfezi, (Makedonya ile Trakya arasında yer alan) Strymonicus Sinus ve Kontes Körfezi'dir." Trakya'yı çevreleyen bu sıralamaya bakınca Melanis Sinus'un Çanakkale Boğazı'ndan çıktıktan sonra Gelibolu Yarımadası üzerinde Saros Körfezi'ne ulaşmadan karşılaşılan bir koy olduğu anlaşılıyor. Eğer yazarın sözünü ettiği küçük çay Kavak Çayı ise bu akarsu zaten Saros Körfezi'ne açılmaktadır. (*Classical Antiquities: Being Part of the Manual of Classical Literature*, Philadelphia, E.C. Biddle, 1837).]

16 [Rodop Dağları büyük bölümü Bulgaristan, küçük bölümü Yunanistan içinde yer alan bir dağ silsilesidir. Yazar, Gelibolu Yarımadası'nın kuzey sınırından başlayarak Ergene Havzası'na kadar inen Koru Dağları'nı yanılgıyla Rodop'un uzantısı olarak görmektedir.]

genellikle çok büyük bir yapıdır, İngiltere'de her türlü büyükbaş hayvanın bulunduğu büyük ahırlara benzer. Bir ucunda hayvanların geçmesini engelleyecek kadar alçak bir bölmeyle ayrılmış küçük kapalı bir yer vardır, ama aslında bu da ahırın bir uzantısıdır. Kendimi böyle bir yerde, 50 kadar sığır ve deveyle beraber buldum, tek lüksüm üstünde oturabileceğim büyüklükte saman kırpıklarından bir şilte olmasıydı. Yolcuya yiyecek verilmez, onun için yanında getirdiğiyle idare etmek durumundadır, benim de ceplerimin birinde kâğıda sarılı kahve, öbüründe de biraz *zacchari* [şeker] ya da kahverengi şeker, Hasan'ın yanında da bir torba tütün vardı, gün ağardığından beri ağzıma bir lokma yiyecek koymamıştım, gün boyu yaptığım yolculuktan sonra hem çok yorgun, hem de çok açtım. Burada kerpiçten yapılmış üç duvar içinde, bir başıma, pis bir saman şilte üstünde oturuyordum, etrafımda yemlerini çiğneyip duran hayvanlar benden daha şanslıydılar. Arada sırada bir deve ya da sığır bölmeden başını uzatıyor, hayret ve merakla yüzüme baktıktan sonra, benimle alay edercesine geviş getirmeye devam ediyordu. O sırada Hasan da önümde bağdaş kurmuş, büyük bir ciddiyetiyle sakin sakin çubuğunu tüttürüyor, gece boyunca yaşayacağımız bu saçmalıktan hiç şikâyetçi görünmüyordu. Birkaç kez ona yalvaran gözlerle baktım, hatta parmağımı ağzıma sokup dişlerimle ısırdım, bunun ne anlama geldiğini bir Türk bile bilmeli diye düşündüm. Hasan yavaşça başını salladı ve "yok" dedi, bu ondan duyduğum tek kelimeydi. "Yok" sözcüğünün yumurta sarısıyla (*yoke*) bir ilişkisi olabileceğini düşündüm, ama yanılmışım, ne demek istediğini sonradan anladım. Köşedeki bir toprak kap içinde sönmekte olan korların arasında bulduğum küçük bir teneke ölçekte azıcık kahve yaptım ve uzandım, Hasan'ın çubuğundan bir nefes alarak uykuya daldım.

Bu durumda ne kadar kaldım bilmiyorum, ama gözümü açtığımda duvarda yanan lambanın ışığında etrafımda üç-dört sıra halinde bağdaş kurmuş Türkleri gördüm, hepsi çubuklarını tüttürüyor ve sessizce bana bakıyordu, anlaşılan uyanmamı bekliyorlardı. Hasan'ı ortalıkta göremeyince nerede olduğunu sordum, zalim görünüşlü biri eliyle boğazını keser gibi yaptı ve ciddi bir ifadeyle sakin olmamı işaret etti. Kendi kendime "Tamam, sahte belgeyle yolculuk yapmanın cezasını çekmek üzereyim" dedim, "bir Türk benim yeniçerinin hesabını kısa yoldan görmüş olmalıydı, şimdi

başıma geleceklere katlanmak zorundaydım, Elçi Bey'in bir İngiliz yurttaşını bu kadar uzak bir yerde koruyabilmesi mümkün değildi." Bu iç açıcı düşüncelere kapıldığım sırada önüme çapraz ayaklı bir tabure ile büyük madeni bir tepsi getirildi, üstünde kepçeye benzer yayvan kemik kaşıklar duruyordu. Barbar topluluklarının insanları öldürmeden karınlarını doyurdukları kulağıma çalınmıştı, bu benim son yemeğimdi.

İlkönce kazan büyüklüğünde geniş bir çanak içinde bezelye çorbası geldi ve hemen dağıtıldı; arkasından makarnaya benzeyen baharatlı bir yemek, son olarak da ekşice bir içecek geldi, bugüne kadar tattığım en hoş şeydi. Bütün bu ziyafet boyunca ne kimseden bir ses çıktı, ne de biri beni buyur etti. Ama başındaki yeşil sarıktan Hz. Muhammed'in soyundan geldiği anlaşılan ve sanki ziyafeti düzenliyormuş gibi görünen kişi gözlerini benden hiç ayırmadı. Kaşığımı bıraktığımı görünce bir şey demeden, dirseğiyle yanındakini dürtükledi, o da yanındakini ve böylece devam ettiler, sıra benim yanımdakine gelince o da beni dürtükledi, bu yemeğe devam etmem için verilen bir işaretti. Ortadaki çanak dolusu üzümün içinden en büyük salkım seçildi, yeşil sarıklı kişi bir an salkımı elinde tuttu, sonra yanındakine geçirdi, kimse bir tane bile koparmadan aktara aktara sonunda benim önümdeki tepsiye kondu, bunun ziyafetle ilgili törensel bir hareket olduğu anlaşılıyordu. Önümüzdeki her şey kaldırıldıktan sonra bir fincan kahve ile bir çubuk getirildi, ben istemediğimi belli edince aralarından biri şakağını eline dayayarak artık uyumam gerektiğini işaret etti, söylendiği gibi pelerinimi üstüme çekip uzandım. Sabah uyandığımda herkes hâlâ oturuyor ve çubuk tüttürüyordu. Bu sefer atlar kapıya getirildi, beni ağırlayanlar geldikleri gibi sessizce gittiler, ne bir ücret istediler, ne de bir teşekkür beklediler. Daha sonra bu dost canlısı Türklerin voyvoda ile köyün ileri gelenleri olduğunu öğrendim. Benim bir yabancı, izin belgesi olan bir Frenk olduğumu duyunca bana bir ziyafet vermek istemişlerdi. Elini boğazına götüren kişi Hasan'ın sakal tıraşı olmaya ve ziyafet için üstünü değiştirmeye gittiğini anlatmaya çalışmıştı. Bu sessiz konukseverlikte bambaşka bir şey vardı, ama bir Türkün nezaketi bütünüyle gösterişten uzaktı, kaba saba olabilirdi, ama içtendi.

Bundan sonra yolumuza aşağıdaki köyden yukarı tırmanarak Rodop Dağları'nın sırtlarından devam ettik. Tırmanırken Avrupa'nın en harika ve

muhteşem manzarası olan yerlerden, ulu ağaçlarla kaplı derin ve karanlık vadilere bakan dehşet verici sarp kayalıklardan geçiyorduk, Trakya'nın en büyük ırmaklarının kaynakları buralarda gizliydi. Bazen yolumuz kıvrıla kıvrıla kocayemiş bahçeleri, mersin ağaçları ve güzel kokulu çeşitli çalılıklar arasından geçiyor, ayaklarımızın sürtünmesiyle ortalığa harika kokular yayılıyordu, bazen de sırtların çıplak doruklarında, karlı arazide güçlükle ilerliyor, sık sık beş-altı m yükseklikten düşen çığ kütlelerine rastlıyorduk. "Rodoplar'ın karı içinde" gezinirken Orpheus'un Eurydike'nin yasını tuttuğu topraklarında olduğumu anımsadım, dağları yalayıp geçen her esintide lirinden çıkan sesleri hayal etmek için fazla çaba sarfetmeye gerek yoktu. Sonunda inişe geçtik, dört gün sonra Marmara kıyılarına varmıştık, buradan baktığımızda geçtiğimiz karlı dağlar son derece heybetli ve müthiş görünüyordu. Anladığım kadarıyla Hasan beni asıl yolumuzdan epey saptırmış ve ender olarak geçilen bir yoldan götürmüştü.

Kıyıdan Rodosto'ya [Tekirdağ] doğru yola koyulduk. Burada 10 binden fazla ev var, 60 binlik nüfusu Rumlar, Türkler, Ermeniler ve Yahudilerden oluşuyor. Ayrıca Macaristan ve Almanya'dan gelen hatırı sayılır sayıda Frenk de var. Türkler Buda'yı boşaltmak zorunda kaldıkları zaman, hem oradan, hem de başka kentlerden kimi saygın kişileri beraberlerinde getirerek Tekirdağ'a yerleştirmişler.[17] Bu kişilerin kendilerine özgün gelenek-görenekleri olması ve getirdikleri bazı yenilikler buraya diğer Doğu kentlerinden farklı bir Avrupai görünüm kazandırmış. Buradaki hanlar çok büyük, bazılarının Westminister Sarayı kadar olduğunu ve görünüş olarak ona benzediğini söyleyebilirim; sıra kemerlerin üstüne oturan yüksek bir çatı, hiçbir kesintiye uğramayan açık iç mekânlar. Bazıları iki ya da üç yüz atı ya da deveyi barındırabiliyor, hepsi yukarı kattan baktığınız zaman dizilmiş fareler gibi duruyor. Duvarların önünde yemlikler yok, yalnızca duvar dibine dizilmiş kırpık saman parçalarıyla dolu yalakların önünde uzanan alçak bir parmaklık var. Geceyi burada

17 [18. yüzyıl başlarındaki Macar bağımsızlık hareketinin önderi II. French Rakoczi ve taraftarlarının Avusturya ile yaptıkları savaşta yenilgiye uğramaları üzerine Padişah III. Ahmed, Rakoczi ve taraftarlarını topraklarına misafir olarak davet etmiş ve Tekirdağ'a yerleştirmiştir. II. French Rakoczi 1735'teki ölümüne kadar burada ikamet etmiştir. Rakoczi'nin yaşadığı Türk evi, 1932'de Macaristan hükümetince satın alınıp, aslına uygun restore edilerek müze haline getirilmiştir.]

geçirmedim, beni İngiliz konsolosunun temsilciliğini de yapan dost canlısı bir Katolik papaz evinde misafir etti.

Dağ-bayır dolaştıktan sonra yorgunluğumu üzerimden atabilmek için beni bir gün ağırlayan papazın evinde kaldıktan sonra İstanbul'a doğru yola çıktım ve neredeyse bütün yol boyunca deniz seviyesindeki kıyıdan ilerledim. Bu noktadan başlayarak Balkanlar'ın eteklerinden Karadeniz'e kadar uzanan geniş ova, Tataristan bozkırlarını anımsatıyor ve orada olduğu gibi yer yer tümülüs benzeri tepeler ya da höyüklerle dolu. Bunların Homeros'un Asya yakasında ölen kahramanlarının mezarları olduğu sanılıyor, hepsi büyük olasılıkla aynı dönemde ve aynı amaçla yapılmış, bazı yerlerde sayıları o kadar çok ki, bir keresinde ufukta dokuzunu birden görebildim, ilerledikçe yenileri görüş alanıma giriyordu, bu böylece başkentin surları görünene kadar sürdü.

Trakya kışına ilk kez bu bölgede tanık oldum, hava dağların doruklarında olduğundan da soğuktu. Kuzeydoğudan esen dondurucu rüzgârın ardından kar bastırdı. Yollar, daha doğrusu patikalar kardan görünmez hale gelmişti, yolumuzu kaybettik. Daha önce de sıkıntı çekmiş, zorluklarla karşılaşmıştım, ama hiçbiri bunun gibi değildi. Gezginler için bu bölgenin soğuğu bazen daha kuzeyin dondurucu havasından bile daha dayanılmaz olabiliyor. Konaklama olanaklarının çok rahat olmaması da belki soğuğun daha şiddetli hissedilmesine yol açıyordur. Buna karşı koyabilmek için sıcak ya da soğuk, çeşitli kuvvetli içecekler denedim, ama bu eziyeti bir tütün çubuğu ile bir fincan kahve kadar hiçbir şey hafifletemiyordu; şimdi artık rastladığımız her evden bunları temin etme şansım vardı. Başkente yaklaştıkça büyük bir kentin çeperlerinde olduğumuzu hissettirerek bizi sevindirecek kalabalık gruplarla karşılaşmadım, evlerin ya da köylerin sayısı da artmamıştı. Son 15 km içinde tek bir eve ya da insana rastlamamıştık, sonra kente yaklaştığımızı bile fark edemeden aniden kendimizi surların dibinde bulduk. Silyvria Kapı'dan [Silivrikapı] geçince ortalık daha da tenhalaştı, oysa içerinin boş olması, dışarının boş olmasından daha az beklenen bir şeydi. Eğri-büğrü sessiz sedasız yollarda atlarımızın toynaklarının çıkarttığı takırtılar ürkütücüydü. Bunun dışında duyduğumuz tek ses bir evin temeli altındaki bir oyuğa saklan-

mış bir sokak köpeğinin havlamasıydı, geçerken başını çukurdan çıkartıp berbat bir şekilde uluyordu. Sonunda limana [Haliç] vardık, karşıda bizim sarayı gördüm, oraya gidebilmek için kayığa binmem gerekiyordu. Sabırsızlanarak ilk bulduğum kayığa atladım ve tam küreklere sarılacağım sırada pistolleri olan iki Türk de kayığa atladı. Ellerini yavaşça elimin üstüne koyarak sakin olmamı belirttiler, sonra beni sandalın alt bölümüne oturtup kürek çekerek karşıya geçirdiler ve saraya götürdüler.

Pera Yarımadası – Galata – İngiliz Sarayı – Bahçe – Şapel – Pera'nın nüfusu ve seçkinleri – Türk mezarlığı – Haliç – İstanbul'a bakış – Sarayda görevli yeniçeriler – Kayıklar – Fener – Rum Patrikhanesi – Katedral – Matbaa – Patrik – Balat – Yahudiler – Türk kadınları – Kadınların edep anlayışı – Ayıp sayılanlar – Köpekler – Nerede yaşadıkları – Türklerin onları neden değerli saydıkları – Özellikleri – Yaşanan can sıkıcı olay – Süleymaniye – Tiryakiler Çarşısı – De Tott'un anlattığı afyonkeşler – Şimdiki durum – Tımarhane – Bir akıl hastasının korkunçluğu – Hoşgörülü ozan – Türklerin akıl sağlığını sınama biçimi – Hastalara uygulanan ağır tedaviler ve başarıları – Türklerin farklı mizacı – Ayasofya – Türk hilali – Sultan Ahmed Camisi – Minarelerin sayısı – Yedikule – Samatya – Rum papazın mucizesi – Ermeni mahallesi – Üçlü Kilise – Sur içine genel bir bakış – İnsanların davranışları

İngiliz Sarayı İstanbul'da [yani tarihi yarımadada] değil Pera'da, yani "karşı taraf"ta, ikisi birbirinden bir haliçle ayrılıyor. Bizanslıların buraya Pera (*πέρα*) demesinin nedeni de bu. Boğaz ile liman arasında kalan yarımadanın üstünde, epeyce yüksek bir sırtta yer alan semtin ana ekseni olan geniş bulvara da semtin ününden ötürü Pera Caddesi [Cadde-i Kebir, günümüzde İstiklal Caddesi] denmişti. Pera'nın iki yanından kıyıya inen birtakım dar ve dik yollar var, bunlar bazen alçak basamaklı merdivenlere dönüşüyorlar, buradan bir araba geçmesi mümkün değil, ama atlar taş basamaklardan dikkatlice inip çıkmayı öğrenmiş, ayrıca birçok hamal da limana yanaşan gemilerden ve teknelerden aldıkları ağır yükleri her gün buradan yukarı taşıyıp duruyor. Edinburgh'un dar ara yollarını anımsatan bu sokaklar Boğaz ya da liman kıyılarındaki Tophane, Tersane, Galata ile diğer önemli ve kalabalık mahallelere iniyor.

Yarımadanın Boğaz yönünde onu ötesindeki kırsal alandan kısmen ayıran ve adeta bir kıstak işlevi gören Dolmabahçe vadisi bulunuyor. Anlatıldığına göre II. Mehmed Konstantinopolis'i kuşatma altına

aldığı zaman gemilerini öteki taraftaki limana (Haliç) indirebilmek için Dolmabahçe sırtlarından geçirmiş. Türkler daha sonra bu verimli vadide çok sevdikleri kabağı yetiştirmeye başladıkları zaman buraya Dolmabahçe ya da "Kabak Bahçesi" adını takmışlardı.[1] Tepenin hemen arkasında Müslümanlar ile Hıristiyanların, Türklerin, Rumların, Ermenilerin ve her ülkeden, her inançtan Frenklerin ayrı ayrı yattıkları mezarlıklar var, hepsi sonsuza dek barış içinde beraberler. Yalnızca Yahudilerin kendilerine özgü farklı karakterlerini ölümden sonra da korumaya devam ettikleri anlaşılıyor, onların mezarlıkları diğerlerinden epeyce uzakta.

Galata'nın öbür ucunda, Bizans döneminde süt pazarı olan ve bu nedenle adı doğrudan "süt"ten (*γάλα/gala*) türetilen bir semt [Sütlüce] var. Boğaz ile liman arasında ticarete elverişli bir noktada olan bu semti Haçlılar döneminde Cenevizler kurmuş. Rakipleri Venediklilerle aralarında çıkan bir anlaşmazlık sonucu evleri yerle bir edilince, onlar da çaresiz kente sığınarak İmparator Kantakuzenos'tan koruma istemişlerdi. O zaman Kantakuzenos bundan sonra evlerini koruyabilmeleri için etrafını duvar ve hendeklerle çevirmelerine izin vermişti. Bugün bunlar kuleleri ve mazgallarıyla neredeyse tam olarak kıyıdan kıyıya uzanmaktadır.[2] Pera'nın bir uzantısı olarak sokakların surlara kadar uzanmasına karşın, kapılar her akşam Türkler kadar Cenevizler tarafından da dikkatle kapatılıyordu. Konutlar mezarlıklardan Galata'ya kadar yön değiştirmeden neredeyse düz bir hat üzerine sıralanmıştı, yüksek noktalar, Boğaz'dan Haliç'e ve limanlara kadar uzanan çok geniş şahane bir manzaraya sahipti. Bütün varlıklı Frenklerin konutlarıyla Avrupalı büyükelçilerin sarayları buradaydı; belki de bu kadar büyük ve güzel konağı imparatorluğun başka bir yerinde bulabilmek mümkün değildi.

Pera'ya ayrıcalık kazandıran bu güzel yapılar içinde en çok göze çarpan ve zevkli olan İngiliz Sarayı ile çevresiydi ve bu durum İngilizlerin çok

1 [Yazarın Dolmabahçe adı için işittikleri doğru değildir. Evliya Çelebi "Burası eskiden servili küçük bir bağ iken, Sultan Osman-ı Şehit [II. Osman/Genç Osman (hd. 1618-1622)] fermanı ile, bütün donanmanın ve 20.000 kadar kayık ve mavnanın" taş-toprak getirerek koyu doldurduğunu yazarken, aynı yüzyılda yaşayan Eremya Çelebi Kömürciyan, I. Ahmed'in (hd. 1603-1617) veziri Nasuh Paşa'nın vezareti sırasında (1611-1614) sahili doldurttuğunu kaydediyor. Yani semtin adı buranın sonradan doldurulmuş olmasından geliyor.]

2 [Galata Surları yazarın İstanbul'da bulunduğu yıllardan yaklaşık 35 yıl sonra 1857'de kurulan Altıncı Daire-i Belediye dönemi sırasında yıktırılmıştır.]

hoşuna gidiyordu. İlk elçilik binası Galatasaray yakınlarında eskiden özel konut olarak kullanılan küçük bir yapıydı, ama biz Fransızları Mısır'dan çıkartarak Türklere önemli bir hizmette bulunduktan sonra, onlar da minnettarlıklarını büyük bir lütufta bulunarak göstermişler ve İngiliz majestelerinin başkentteki temsilciliğine prenslere yaraşır bir konut alanı sağlamışlardı. Yamacın en üst noktasında, içinde birkaç ahşap ev bulunan geniş bir alan vardı. Türkler Lord Elgin'in büyükelçiliği sırasında burayı temizleyip sağlam bir duvarla çevirdiler, alanın ortasına büyük bir sarayın temelini attılar ve üstüne birkaç metrelik taş duvar ördükten sonra İngilizlere armağan ettiler, binayı tamamlamak onlara bırakılmıştı. Binanın ona yakışacak görkemde yapılabilmesi için Levant Şirketi 10 bin sterlin vermiş, gerisini de İngiliz hükümeti tamamlamıştı.[3] Ama bütün bu olaylar sırasında yaşanan en ilginç şey Türklerin, İngilizlerin duygu ve düşüncelerini övercesine yaptıkları bir jestti. Türkler inşaat bittikten sonra elçiliğin açılış gününde İngilizlere azat etmeleri için belli sayıda köle yollamış ve onların özgürlüklerine, İngilizlerin yardımseverliği sayesinde kavuştuklarını anlamalarını istemişti. Neredeyse 30 yıldır zincirlere bağlı yaşayan bu zavallı insanların kendilerini kurtaranların önünde eğilmelerini görmek son derece etkileyiciydi. Bir ülkenin bir başkasının duygularına bundan daha fazla saygı gösterdiği ya da bir binanın açılışının daha etkileyici bir törenle kutsandığı belki de bundan önce hiç görülmemişti.

Saray, etrafındaki çimenlik alanı ve bahçesiyle birlikte 16 bin metrekarelik bir arazinin ortasındaydı, etrafındaki sokaklardan yüksek ve sağlam duvarlarla yalıtılmıştı. Uzunca, üç katlı dikdörtgen yapının çatısında küçük bir köşk var, buradan bakıldığında bütün Boğaz, Marmara Denizi, İstanbul ve çevresindeki kırsal alan ayaklar altında. Çatının ortasındaki bu küçük köşk aynı zamanda alt katta, etrafında çeşitli dairelerin dizildiği geniş bir holü aydınlatmaya yarıyor. Bunlardan biri de kabul salonu olarak kullanılan büyük salondu; en dipte majestelerini temsilen duran tahtın üstüne Doğu gezisi sırasında İstanbul'u ziyaret eden İngiltere'nin talihsiz kraliçesi

3 [Bu bina İstanbul, Galatasaray'da bulunan İngiltere Başkonsolosluğu ile aynı yerdeydi 1801'de III. Selim'in (hd. 1789-1807) izniyle ve maddi desteğiyle yapılmıştı. Ancak 1831'de çıkan bir yangında zarar görünce 1844'te yeniden inşa edildi.]

Caroline oturana kadar hiç kimse oturmamıştı. Yaşlı bir hizmetkârın bana anlattığına göre İstanbul'da kaldığı kısa süre içinde kraliçe her gün bu odaya gelmiş ve sık sık tahtın basamaklarına oturup başını elleri arasına alarak ağladığı görülmüştü. Salonun zemini farklı renkteki ahşap parkelerle bir tür mozaik tekniğiyle kaplanmıştı, bir olay olacağı zaman salon, tavandaki uzun dikdörtgen çerçeveden sarkan çan biçimindeki kandillerle aydınlatılırdı. Bizim gelmemizden sonra bu salonda verilen ilk büyük ziyafette, bu topraklara özgü ilginç bir olayla karşılaştık. Masaya oturur oturmaz masanın üzerinde bir yarasa sürüsü uçmaya başladı, isli kanatları ve pis kokularıyla bize benzer bir olayda karşılaştığımız meyve yarasalarını anımsattı, ama onlar sanki daha az yırtıcı görünüyorlardı. Olayı incelediğimiz zaman yarasaların kandillerin içinde yaşadıklarını anladık. Salon bir süredir kullanılmadığı için çok sayıda hayvanın fanusların içinde yuvalanmış olduklarını gördük, neredeyse her birinin içinde bir yavru vardı. Büyükelçinin dairesinde kullanılmak üzere getirdiği bazı ev süsleri arasında kesme kristal şamdanlar da bulunuyordu; ertesi günü elçilikteki herkes tavandan sarkan çerçeveyi indirdi ve yerine şamdanlar asıldı, salon, bu şamdanlar ve diğer süslerle birlikte artık imparatorluk toprakları içinde en güzel salonlardan biri olmuştu.

Ama benim en çekici bulduğum yer bahçe ve çimenlik alandı. Bizden önceki saygıdeğer elçinin eşi Lady Liston bahçeye özel bir ilgi göstermişti. Dünyanın her yerinden getirdiği egzotik bitkiler ve Karadeniz dolaylarındaki zengin ormanlarda aranıp bulunan en güzel süs ağaçları ve çalılarla yürüme yolları ve çiçek bahçeleri yapılmıştı. Bunların içinde yabancı botanikçilerin öve öve bitiremediği kadar büyümüş ve güzelleşmiş olanlar vardı. Gövdesinin alt bölümü 3,5 m'den geniş olan bir sakız ağacının yapraklı kısmı, çevresi 45 m olan gölgelik bir alan yaratıyordu; üstündeki kıpkırmızı tomurcukların çok kuvvetli bir kokusu vardı.[4] Bir başkası da Türklerin çok sevdiği pembe mimozaydı.[5] Aslında bir çalı türü olan bu ağaç o kadar büyümüştü ki, gövdesinin çevresi 60 cm'yi geçiyor-

4 *Pistacia terebinthus* [menengiç / çitlenbik], [İtalyan botanikçi Domenico] Sestini'den.

5 Akasya gülibrişim [İngilizcede *Silk tree/Silk rose* adlarıyla bilinen ağacın Latince adı *Acacia Julibrissin'dir*. Armenag K. Bedeviyan'ın *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names* (Argus & Papazian Presses, 1936) adlı eserinde bu ağacın Türkçe karşılıkları İpek ağacı, İpek gülü ve Akasya olarak verilmiştir.]

du. Genellikle içinde yaşayanlarla iletişim kuramadığımız bu kalabalık ve sıkışık kentin tam ortasında kendi kabuğumuza çekilebileceğimiz sakin bir köşemiz böyleydi.

Şapelimiz bu bahçenin içindeydi. Sekizgen biçimindeki ibadethanemiz küçüktü, büyükelçi ve maiyetindekiler, İngiliz tüccarlar ve aileleri ile arada bir gelen ziyaretçilerden oluşan yaklaşık 40 kişilik cemaatimiz şapeli doldurmaya yetiyordu. Birisi büyükelçiyi ziyarete geldiği zaman sarayın kapısındaki çan çalınarak haber veriliyordu, gelen kişinin rütbesi çanın kaç kere çalındığından anlaşılıyordu. Türkler dini törenlerde çan çalınmasını hoş görmedikleri için, hiçbir ibadethanede çan çalınmasına izin verilmezdi. Müslümanlar minarelerden ezan okuyarak cemaati insan sesiyle namaza çağırırlardı, Hıristiyanlar da başka yollar bulmuşlardı, Rum Ortodokslar ibadet zamanının geldiğini, ince uzun madeni ya da ahşap bir levhaya tokmakla vurarak duyururlardı. Ancak bizim sarayın kapısında bir insanı onurlandırmak için kullandığımız çanın aynı zamanda Tanrı'ya ibadette de kullanılmasına izin verilebileceğini düşündüm; bu fikrimi majestelerine [büyükelçiye] açtığım zaman bana hak verdi ve çanı pazar günleri ayin zamanını duyurmak üzere çalmamıza izin verilmesi için başvuruda bulundu ve bu izni elde etti. Galiba bu topraklarda toplanmak üzere çan çalınmasına izin verilen ilk cemaat bizimki oldu. İngiltere'de bizim zihnimizde pazar günü çalınan çan sesi ile ayin o kadar birbirine bağlıdır ki, yabancı bir ülkede bu küçücük ayrıcalık bile bize bir lütuf gibi geldi. Bir dini tatil sabahında bu sesi duymak ve küçük cemaatimizin geçtiğimiz tatil gününden sonra ilk kez bu aşina sesle bahçedeki ağaçların altında toplandığını görmek çok hoştu. Böylece altı gün boyunca işleriyle uğraşanların yedinci günü Tanrılarına ibadete adayan Yahudi olmayanlar ile Yahudiler birbirlerinden ayrılıyordu. Bu bana Hıristiyanlığın ilk yıllarında sayıları tek tük olan ve birbirlerinden uzak yerlerde bulunan din alimlerinin yalnızca birinci gün ortak ayine katılıp vaaz verdiklerini anımsattı. Büyükelçinin ailesi ve İngiliz tüccarlarının yanı sıra, Fransız Huguenotlar da onların dilinde yaptığım ikinci ayine [komünyon ayini] katılmak üzere şapelimize geldikleri için, Pera ile İstanbul'da Protestan inancını benimsemiş 50 kadar kişi vardı denebilir. Diğer Frenklerin kendilerine ait ibadethaneleri

de Pera'ydı, bu kişilerin sayısı altı bin kadardı ve hepsi kendi elçiliklerinin koruması altındaydı. Yarımada nüfusunun geri kalanı Türklerden, Yahudilerden, Rumlardan ve Ermenilerden oluşuyordu, hepsi denize inen dar yolların üzerinde ikamet ediyorlar ve limanda ticaretle uğraşıyorlardı, bunların sayısı da 200 binden biraz azdı.

Frenkler arasında dostane bir ilişki vardı. Bütün elçilikler haftanın belli bir günü saraylarının kapısını açar ve büyükelçi gelenleri kabul ederdi. Böyle günlerde çeşitli Batı ülkelerinden farklı diller konuşan saygın kişiler bir araya gelir ve Batılıların yaptığı gibi dans eder, müzik dinler ve kart oynarlardı. Burada konuşulan ortak dil çoğu yerde olduğu gibi Fransızca değil, İtalyancaydı; Cenevizlerin yerleştirdiği bu dil bugün Pera'daki Frenk nüfusun çoğunluğunu oluşturan yeni kuşaklar tarafından hâlâ kullanılmaktadır. Bu toplantılarda Doğulu giysiler giyen kimseye rastlanmaz. Türkler ile Yahudiler soğuk tavırları ve gözlerden uzak yaşama alışkanlıklarından vazgeçemediklerinden ne evlerinden dışarı çıkarlar, ne de eve misafir davet ederler, Rumlar ve Ermeniler de onları taklit ederler. Aslında onların diğer Hıristiyan kardeşleriyle birlikte olmak istemeleri çok doğaldı, nitekim Rumların kendilerini kısıtlamadıkları zaman buna istekli olduklarını birkaç kez görebilme fırsatımız oldu, ama bu durumda üzerlerinde tetikte bekleyen bir baskı hissettiklerinden onlar da kıskanç efendileri gibi Avrupalılarla iletişime geçmekten kaçınıyorlardı.

İstanbul ile İngiliz Sarayı arasındaki alanın manzarası çok güzel. Surların hemen dışında çok büyük bir Türk mezarlığı var,[6] teraslar halinde deniz kenarına kadar iniyor. Saygıdeğer bir Türk öldüğü zaman oğlunun ilk dini görevi babasının mezarının başına bir servi ağacı dikmektir. Birçokları gibi Türklerin de bu adeti, serviyi cenaze ağacı sayan Bizanslılardan alıp almadıkları ya da denildiği gibi sürekli yeşilliğini koruduğu için ölümsüzlük simgesi olmasından ötürü mü kullandıklarını bilmiyorum, ama bu ağacın mezarlıklara bizimkilerde bulunmayan bir asalet ve ciddiyet kazandırdığı muhakkak. Servi reçinesinin ağır kokusu havayla karıştığı zaman sağlığa yararlı bir kokuya dönüşerek, bütün ağır ve kötü havayı dağıtıyor, böylece bu kadar

6 [Yazarın burada sözünü ettiği surlar Galata Surları olduğu için bahsettiği Müslüman mezarlığı Kasımpaşa sırtlarındaki Kulaksız Mezarlığı olmalıdır.]

çok ölü bedenin ağır kokusunun havaya yayılmasını engelliyor. Bu ağaçların bazıları devasa boyutlara ulaşmış, dimdik göğe uzanıyor, şairin dev Kiklopları servilere benzetirken kullandığı güzel ifadesini (*aëriæ cupressus*) haklı çıkartıyor. Aslında insan figürüne bu kadar çok benzeyen ya da Kiklopların mucizevi boyutlarını daha iyi anlatabilen başka hiçbir ağaç yok. Servilerin arasına yatay büyüyen başka ağaçlar da dikilmiş, bunların yana doğru uzayan dalları ile servinin yükseklere uzanması müthiş bir karşıtlık oluşturuyor, ama gene de bu kokulu ve yapraklarını hiç dökmeyen yemyeşil ormana çok güzel bir görüntü ve çeşitlilik kazandırıyor. Bu muazzam alanı her yöne uzanan ve üstünde sürekli bir insan selinin aktığı geniş yollar kesiyor.

Mezarlığın hemen dibindeki Haliç ya da liman muhteşem bir göl oluşturuyor, durgun camsı yüzeyi binlerce hafif kayıkla dolu. Bunlardan daha pitoresk ya da zarif tekneler olabileceğini hayal bile etmek imkânsız; baş ve kıçları epeyce uzun bir çıkıntı yaparak büyük bir zarafetle yukarı doğru kıvrılıyor, sandal sanki tek bir noktada suya hafifçe dokunuyor. Kayıklar, Amerikan yerlilerinin kanolarından daha kalın olmayan çok hafif malzemeden yapıldıkları için suyun yüzeyinde dokunduğu küçük alanda fazla bir dirençle karşılaşmıyor ve kayın ağacından yapılmış geniş esnek kürekleri büyük bir zarafetle kullanan kayıkçıların becerisiyle bir kırlangıç gibi uçarcasına hızlı ve yumuşak hareketlerle su yüzünde adeta kayıyor. İçinde genellikle bir ya da ikiden fazla yolcu olmuyor, beyaz sarıklı ya da yüksek kalpaklı bu kişilerin üstlerine giydikleri kırmızı ya da başka renkteki dökümlü cüppeleri de bu hiç durmayan hareketli görüntü içinde devamlı olarak değişen renk ve biçim cümbüşleri yaratıyor.

İstanbul, her an yaşayan bu gölün öbür yakasında yükseliyor. Karşıda birbiri üstüne istiflenmiş evlerden oluşan bir dağ sırası göz alabildiğince her iki yana uzanırken, sultanların inşa ettiği camilerin taçlandırdığı İstanbul'un yedi tepesi de ufukta dalgalı bir eğri çiziyor. Sayıları on ikiyi bulan bu kare planlı olağanüstü yapıların üstü devasa bir merkezi kubbeyle örtülü, dört köşesinden de ince uzun minareler yükseliyor. O kadar büyükler ve o kadar geniş bir alanı kaplıyorlar ki, çevresindeki diğer her şey küçücük görünüyor; bu orantısızlık ve karşıtlık onların neredeyse üstüne oturdukları tepeler kadar büyük görünmelerine yol açıyor. Aralarında kalan

vadilerin üzerinden, Valens [Bozdoğan] kemeri gibi devasa sukemerleri geçiyor. Kente Karadeniz'in dağlarından bu kemerlerle getirilen su, bugün hâlâ birkaçının kullanıldığı sarnıçlarda biriktiriliyor. Duvarlardan sızan rutubet kemer üzerinde çeşitli bitkilerin köklenmesine ve çıkan uzun filizlerinin aşağı sarkarak bu kemerli romantik yapıyı adeta zengin kıvrımlarla sarıp sarmalamasına yol açıyor. Neredeyse her evin bir kenarına bu iklime uygun hünnap, ergüvan ve çeşitli meyve ağaçlarıyla çiçek açan çalılar dikilmiş olduğu için, büyük çoğunluğu mevsimine göre rengârenk çiçekler, yapraklar ve meyvelerle kaplı evler sanki yamaçlara serpilmiş gibi duruyor. Saray pencerelerinden gördüğüm bütün bu manzara eşsiz bir güzelliğe sahip; bunun kadar davetkâr bir başka şey olabileceğini düşünmüyorum.

Sarayların her birinde, majestelerinin emirlerini yerine getirmek ya da maiyetinden herhangi birine hizmet etmek üzere sürekli olarak 10-12 yeniçeri kapıda nöbet bekliyor. Ne zaman dışarı çıktıysak bunlardan biri rehber ve muhafız olarak bize eşlik ediyor. İstanbul'u görmek istediğim için bu amaçla oluşturulan ilk gruba ben de katıldım, yanımıza hemen bunlardan birini verdiler. Türklerin ya gururlarına yediremedikleri için ya da aptallık ederek bir Batı dili öğrenmek istemediklerini duymuştum, aslında yeniçeriler görevli oldukları saray sakinleriyle sürekli iletişim içinde olmalarına karşın, her dakika duydukları bu dilden tek kelime öğrenmemişlerdi. Bu gezide bize eşlik eden yeniçeri bir bayraktardı ve birliğindeki kıdemlilerden biriydi. Canlı renkteki giysileri, bembeyaz sarığı ve kıpkırmızı cübbesine sarınmıştı, biz de ona resmi bir görevli gibi davranarak beklediği saygıyı gösterdik. Bana anlatılanlardan sonra İngilizce konuşabileceğini düşünmemiştim, daha yanına yaklaşmadan bana İngilizce olarak "Nasılsınız?" diye sorunca çok şaşırdım, ama daha ben cevap vermeden gene kendisi bu sefer biraz bozukça bir İngilizceyle "Evet çok iyiyim, teşekkür ederim" (*"Belly bell, I tank you – yes"*) dedi. Sonradan bütün bildiğinin bu kadar olduğunu anladım, bundan çok gurur duyuyordu ve her fırsatta söylüyordu. Bir yeniçeri, özellikle bir Frenke eşlik ettiği zaman özellikle gururlanıyor, onun hizmetkârı değil de patronu ve hamisiymiş gibi davranıyordu. Kuşağına taktığı gösterişli tabancası ve yatağanıyla önemli bir iş yapıyormuş havasında önümüzde yürüyor, elindeki asayı kalabalık içinde bize yol açmak için sağa

sola sallıyor ve işini yaparken, ayrım gözetmeksizin hem Türkleri, hem de Hıristiyanları yana iterek bize yol açıyordu.

Bizim grupta hem hanımlar, hem de beyler vardı. Çifte kürekli bir kayığa bindik. Kürek ıskarmozları bizimkiler gibi değildi, bir sırımla tek bir pime takılıyor ve sürekli yağlandıkları için de sürtünmeden sessizce hareket edebiliyorlardı; bizim tekneler de bunu örnek alabilirler. Kayığın zeminine bir halı serilmişti, bacaklarımızı toplayabildiğimiz kadar toplayıp hepimiz onun üzerine oturduk, bunu yapmak bayağı bir beceri gerektiriyordu. Bu zarif kayık büyük olmasına karşın o kadar hafifti ki, sanki küpeşteye hiçbir ağırlık binmiyor gibiydi. Baş ve kıç taraflarında üstü örtülü yüksekçe oturma yeri su hizasından bayağı yukardaydı, aşağıda o kadar küçük bir kısım suya temas ediyordu ki, bunun dışında herhangi bir yere bindirilecek bir ağırlık dengeyi bozup tekneyi alabora edebilirdi. Onun için hepimiz biraz zor olsa da dengeyi bozmamak için en güvenli yere, kayığın zeminine safra olarak oturduk. Bu tür kayıkların omurgası ya da dümeni olmadan bir yelkenin baskısını kaldıramayacakları düşünülse bile, bazen sert havalarda, teknede yeterli ağırlık olabildiğinde mümkün. Ancak o zaman herkesin rüzgârın estiği tarafta hiç kıpırdamadan taş gibi uzanması gerekiyor, rüzgâr değiştiğinde yelkeni öbür yana geçirmek için de herkesin bu sefer dikkatle öbür tarafa geçerek, yelkenin yönünü ayarlaması lazım. Karşıya geçtiğimizde yeniçeriye kayıkçıya ödeme yapmasını söyledim, gururla hemen "Nasılsınız?" dedi ve göğsündeki keseyi çıkartıp kayıkçıya verdi, gene aynı bozuk İngilizceyle "Evet çok iyiyim, teşekkür ederim" diyerek önümüzden gitmeye başladı.

Kayıktan indiğimiz yer bir Rum mahallesi olan Fener'di. Mahalleye girişte kapının üzerinde bugün de hâlâ asılı duran bir fener (*φανός*) olduğu için bu adla anılıyordu.[7] Türkler İstanbul'u fethettikten sonra geride kalan Bizanslıları buraya yerleştirerek, gözetim altında tutmak istemişlerdi. Galata'da olduğu gibi bu mahalle de mazgallı surlarla çevriliydi, sur içinde dar ve pis yollar ya da patikalar vardı, önündeki liman ile arkasındaki yüksek-

7 [Semtin Fener adıyla anılmasının nedeni Bizans döneminde şehrin en önemli deniz fenerlerinden birinin burada bulunmasıydı. Buradaki sur kapısının adı da Fener Kapısı anlamında *Porta Fari* olarak biliniyordu]

çe tepe mahallenin sınırlarını belirliyordu. Üstünde çeşitli asalar, bayraklar ve burayı korumakla görevli yeniçeri bölüğünün işaretleri olan kapıdan içeri girdik. Hemen yakınımızda patrikhane ile kilisesi vardı, ikisini de ziyaret ettik. Kilise bir kapıdan girilen büyük bir alanın içindeydi. Mehmed kenti ele geçirdiğinde, var olan ibadethaneleri Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında paylaştırmıştı, bu gördüğümüz yapı şimdi Rumlar için Ayasofya'yı temsil ediyordu. İstanbul'da Ayasofya'dan sonraki en ünlü ve güzel ibadethane Havariyyun Kilisesi'ydi. Kilise Büyük Constantinus tarafından hükümdarlığının II. yılında inşa ettirilmişti; imparator sonraki bütün imparatorların buraya gömülmesini istemişti, buraya ilk gömülen annesi Helena olmuştur. İlk kilise zamanla harap olduğu için I. İustinianos tarafından yıkılıp yerine yenisi inşa edilmiş, bu kez Ayasofya örnek alınarak merkezi kubbeli olarak yapılmıştı; Türkler İstanbul'u fethettiğinde bu yapı hâlâ ayaktaydı. Mehmed Ayasofya'yı Müslümanların ibadetine ayırdığı zaman bu kiliseyi de Hıristiyan ibadethanesi olarak Patrik [II.] Gennadios'a bırakmıştı.

Şimdiki yapı [patrikhane kilisesi] daha alçak ve çok etkileyici değil, ama eski Bizans kiliselerinin narteks [giriş holü], nef [orta sahın] ve [altarın çevresindeki] kutsal alan gibi bütün özelliklerini taşıyor. Vaftiz kurnası nartekste, yanında da günahkârların kilisenin ana mekânına girmeden önce tövbe edebilecekleri nişler var. İç mekâna açılan üç kapıdan, ortadaki en büyük anıtsal kapıya portal deniyor. Orta sahının iki yanında hafif içerlek durumda sıralar vardı, oturma yerleri o kadar dardı ki, oturanlar sanki ayakta duruyor gibiydi. Burası bütünüyle erkeklere ayrılmıştı, kadınlar ayini imparatorluk döneminde olduğu gibi üst kattaki galerilerde kafes arkasından izliyorlardı. Ortaya yakın bir yerde patriğin tahtı (*θρόνος*) bulunuyordu; şimdiki sedef kakmalıydı; [Konstantinopolis Başpiskoposu İoannes] Hrisostomos'un kendisine "altın ağız" adını kazandıran güzel vaazlarını bu tahttan verdiği söylenir. En dipteki kutsal alan orta sahından bir paravanla ayrılmış, paravanın dış yüzü yaldızlı heykeller ve süslü püslü resimlerle kaplıyken, içe bakan yüzü pis ve örümcek ağlarıyla kaplı, lime lime olmuş kaba levhalardan oluşuyordu. Patrikhane kilisesinde görülecek pek az şey vardı, belki eski ya da kutsal sayılabilecek tek kutsal emanet İsa'nın kırbaçlanırken bağlandığı sütunun bir parçasıydı. Bu parça dış vit-

rine konulmuş, ama birazı da dindarların dokunabilmesi ya da öpebilmesi için açıkta bırakılmıştı.

Kiliseden patrikhane matbaasına geçtik. İstanbul'da ilk Rum matbaasını kuran kişi Kirillos Lukaris'ti. Kandiye'de doğmuş, İtalya'da eğitim görmüş, oradan gittiği Hollanda'da Reform hareketinin, özellikle de Calvin'in ilkelerini özümsemişti. Hollanda elçisiyle birlikte geri döndükten sonra [I. Kirillos adıyla 1612'de ve ikinci kez 1621'de] patrik seçildiği zaman bu ilkeleri Rum Ortodoks kilisesinde uygulamaya girişmiş, Ortodoks İnanç Bildirisini [*Confessio fidei*] hazırlamış ve öğretilerini basıp dağıtabilmek amacıyla 1621'de patrikhanede bir matbaa kurmuştu.[8] Latinlerin entrikaları ve yaşamı boyunca dönemin ruhban sınıfınca ortodoks bulunan görüşleri reddedildiği için sadrazam tarafından idam edilmiş, düşüncelerini yayabilmek amacıyla kurduğu matbaa da tahrip edilerek denize atılmıştı. Bu tarihten itibaren İstanbul'da Rum matbaası kalmamış, yenisi ancak 140 yıl sonra kurulabilmişti.

1760'ta [doğrusu 1767'de] Patrik I. Samuil matbaayı yeniden canlandırmaya kalkmış olsa da ancak yarım yamalak yürütebilmişti. 1789'da [Patrik V.] Grigorios, Nihorialı Hekim Basileos'u bu işle görevlendirmiş, ama bu girişim de başarıya ulaşamamış ve ancak çok sonraları Avrupa'da yeni bir edebiyat ruhunun yükselişe geçmesine ve eğitimin Doğunun karanlık bölgelerine kadar ulaşmasına değin sürüncemede kalmıştı.

Rum Ortodoksları, eski Fransız parlamentosunda olduğu gibi despotizmin karanlığı içinde bile özgürlüğü ve aklı diri tutmaya çalışan cemaatlerine (*το κοινόν*)[9] derlerdi. Bu cemaat üç gruptan oluşmaktaydı: Kilise sistemi içindeki patrik ve piskoposlar; soylu ailelerden gelen prensler ve diğerleri; halk kesiminden esnaf ya da ticaret işleriyle uğraşanlar. Bunlar bir araya geldikleri zaman bir organ olarak kendi adlarına hareket etme izinleri olan belli konularda Rumların bütün iç işleyişlerini düzenleyebiliyor, Osmanlı Devleti için topladıkları vergilerin bir bölümünü cemaat için ayırmalarına izin veriliyor ve cemaatlerini temsilen kamu (*το κοινόν*) yararını ilgilendiren her şeyle ilgileniyorlardı.

8 [Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk matbaa budur.]
9 [*το κοινόν* Yunanca müşterek, ortak veya kamu anlamına gelir.]

Bunların dışında şimdi Avrupa'nın tuttuğu ışıkla bir başka konuya, patrikhane matbaasını yeniden kurmaya ve onun aracılığıyla bilginin yaygınlaşmasını sağlamaya odaklanmışlardı. Bu amaçla gerekli malzemeleri temin etmiş ve önceden kendi başlarına bu işi yapmaya çalışan, ama ne yazık ki başaramayan iki uzmanı görevlendirmişlerdi. Bunlardan biri iyi bir eğitim görmüş olan Konstantin Korasios, öbürü de bölgeye özgü bitkiler üzerine uzman olan ve araştırmalarıyla [botanikçi John] Sibthorpe'ye katkıda bulunan, aynı zamanda önemli bir Rum hekiminin de oğlu olan Aleksandros Argiramos'tu. Şimdi yeni bir atılım yapan matbaada size kataloğunu[10] yolladığım telif ya da çeviri kitaplar basıldı, bunların en önemlisi Kitabı Mukaddes'in modern Yunanca çevirisi. Bu konudaki ilk öneri 1815'te, benden önceki rahiplik makamında olan Peder Bay Lindsay'den gelmişti. Peder Lindsay, dönemin patriği I. Kirillos'a başvurarak, cemaatine Yeni Ahit'in modern Yunanca çevirisini dağıtmak istediğini söylemiş ve kendisine, Kutsal Kitap Cemiyetinin raporlarının bir özetiyle birlikte bir de kopyasını bırakmıştı. Patrik bunları dikkatle okuduktan sonra ikinci görüşmelerinde istediği izni vermiş ve 1819'da Ortodoks Kilisesi tarafından İstanbul'da çevrilmesine karar verilmişti. Bu görev sonradan Tırnova Metropolitliğine getirilen, derin bir din bilgisine sahip olan Hilarion'a verilmiş ve patrikhane matbaasında 10 bin kopya basılması kararlaştırılmış ve Patrik Grigorios'un tam onayı alınmış, patrik büyük bir nezaketle Kutsal Kitap Cemiyetinin temsilcisi Bay Pinkerton'a ayrılma izni verip onlara dünyanın her yerinde kalıcı başarılar dilemişti. Bu çok önemli çalışmanın ilk sayfası böylece baskıya girmiş, bizler de bazılarının basımını gördükten sonra bu girişimi onaylayarak destek veren kültürlü ve muhterem kişiye saygılarımızı sunmuştuk.[11]

Avlunun öbür ucunda yüksek merdivenlerle çıkılan saray yer alıyordu. İçeri girer girmez karşımıza büyük, ama içinde pek az eşya bulunan birtakım bekleme odaları çıktı, birkaç kilise görevlisinin bizi beklediğini gördük, bize patriğin dinlenmekte olduğu bilgisi verildi. Ama o sırada kalktığını, beklediğimiz söylenince de bizi dairesinde kabul ede-

10 Bkz. Ek No. I.

11 [Bu matbaada Yunan Ayaklanmasını kınayan bildiriler de basılmıştı.]

ceğini öğrendik. Dairesi çok büyük olmadığı gibi diğer yerlerden daha iyi döşenmiş de değildi. Bir köşede içinden yeni kalkmış olduğu sayvanlı bir karyola, öbür köşede de üstünde oturduğu bir divan vardı, kâğıdı kalemi de yanı başında duruyordu. Zayıf, solgun ve epeyce yaşlı biriydi, göründüğü kadarıyla 80'ini geçmişti, insanda saygı uyandıran beyaz bir sakalı vardı, üstüne başından aşağıya basit bir giysi geçirmişti. Rumlarda bir din adamını selamlarken elini öpme âdeti vardı, biz de aynı şeyi yapmak istediğimizde buna izin vermedi. Bizleri iki yanına oturttu, önce tatlı[12] ikram ettiler, bundan bir kaşık alıp arkasından su içtik, sonra da beyler için kahve ile çubuk getirdiler. Paskalyaya yakın olduğumuz için yanında bir sepet paskalya yumurtası vardı. Kabuklarının kırmızıya boyanmasını bazıları İsa'nın kanına benzetir ve bu mevsimde İsa'nın anısı olarak dostlar tarafından gönderilir. Patrik sepetten bir avuç yumurta alıp bize uzattı, bizi kutsadıktan sonra da yanından ayrıldık.

Buradan doğrudan Hıristiyan mahallesinin bitişiğinde surların hemen dışında, Balat olarak bilinen Yahudi mahallesine geçtik. Bizans yönetimi altındayken boyacıların, dericilerin ve diğer zanaatçıların gemilerle getirdikleri pis kokulu malları bu rahat yüzü görmeyen ırkı horlayarak kapılarının önüne yığdıkları dönemden beri burası sanki pek fazla değişmemişti. Ancak bu onları fazla kızdırmıyor gibiydi, çünkü şimdi Türkler Hıristiyanlardan hem daha hoşgörülüydüler, hem de Yahudiler temizliği pek önemsemiyorlardı. Görünen her şey, bütün sesler ve kokular bize nerede, nasıl bir ırkın arasında olduğumuzu hatırlatıyordu. Kendi hallerinde ve onlardan isteyeceğimiz her şeyi yerine getirmeye hazır görünüyorlardı; aslında yüzyıllardır bulundukları her yerde zulüm gördüklerinden, bastırılmış bir aşağılanma duygusunun yarattığı çekingen bir alçakgönüllülük seziliyordu. Doğulu kıyafetler giymişlerdi, başlarında sarık, üstlerinde cüppe, ayaklarında da çarıklar vardı, ama başlıklarının üstüne kuşak ya da tülbent sarılmamış, onun yerine sıradan bir mendil çaprazlamasına

12 [İstanbul Rum mutfağının sakızla yapılan bir kaşık tatlısıdır. Beyaz Tatlı (*Aspro gliko*) daima aynı yönde döndürülerek yapıldığı için *gyristo*/çevirme tatlısı da denir. Bir kâse içinde sunulur, buradan bir kaşık tatlı alınır ve bir bardak su içine konulur. Bu kâse bir daha kullanılmazdı. Yani her sunuş, el değmemiş yeni bir kâseden yapılırdı. İstanbul Rum Ortodoks patriğini mekânında ziyaret eden misafirlere hâlâ ikram ediliyor.]

bağlanmıştı;[13] cüppelcri dökümlü, renkli ve yeni değil, dar, donuk ve eski püsküydü; çarıklarının da rengi solmuş, üstü lekeliydi ve genellikle bir parça iple bağlanmıştı. Gördüğümüz kadarıyla fazla değerli bir şeyleri de yoktu, kapı önünde parçalanmış sepetler içindeki birkaç bez parçası ile eskimiş eşyadan, şairin dediği gibi bir sepet (*cophinus*) ve ucuz mobilyalardan (*vilis supellex*) ibaretti. Ama artık burada sebepsiz yere ve kasten zulüm görmüyorlardı. Günümüzde Hıristiyanlar, gettolara kapattıkları Roma Yahudilerini, kendilerini dinlemek için Katolik kiliselerdeki vaazlara gitmeye ve dinlerine küfredilip hakaret edildiğini duymaya zorlamaktalar. Eski Konstantinopolisli Hıristiyanlar da onları Paskalya yortularına katılmaya mecbur etmişti, ama her ikisinden de daha hoşgörülü olan Türkler onların dini törenlerine müdahale etmiyor, Engizisyon tarafından İspanya'dan kovuldukları zaman da, hiçbir Hıristiyan devleti onlara sığınma hakkı tanımazken, onlar kucak açabilmiş. Buradaki Yahudiler arasında cam üreticileri var. Kullandıkları araçlar çok basit, tıpkı çanak-çömlekçilerin çalıştıkları sundurmalara benziyor. Fırınlarını odunla yakıyor ve küçük şişeler üretiyorlar. Türkler evlerinde kullandıkları kapları Galata'da Alman camı satan yerlerden alıyor.

Yahudi mahallesinden sonra Türklerin oturduğu semte geldik, farklı usullere ve iç dünyalarına sahip insanların arasına girdiğimizi hemen anladık. Pera'da her gün gözlemlediğimiz farklı Frenklerin âdetleri çok tanıdık, bir Türk buna pek dikkat etmiyor, ama biz şimdi bütünüyle Müslümanların yaşadığı ve bir Katolik Hıristiyanın ender olarak görüldüğü bir mahalledeyiz, Doğuluların önyargılarının ne olduğunu birazdan anlayacağız. Yanımızdaki hanımlardan birinin eğri-büğrü sokakta kendisine

13 [Osmanlı döneminde Müslüman olmayanların (zimmi) nasıl başlık takacakları fermanla düzenlenirdi. Örneğin kavuğa beyaz tülbent sarmak sadece Müslümanlara ait bir haktı. III. Murad dönemine kadar Ortodokslar gök mavi, Ermeniler alaca ve Yahudiler sarı renkte sarık giyebiliyordu. Ama Murad döneminden itibaren sadece kalpak veya serpuş (başlık) giymelerine izin verildi. 1568 tarihli düzenlemeye göre Ermeniler başlarına karışık renkli kuşak bağlayacak, içlerine giydikleri siyah, ayakkabıları da mavi olacaktır. Yahudiler ise mavi ve siyah giysiler kullanacak, içlerine giydikleri dolamaları da yine siyah ve mavi olacaktır. 1580 tarihli fermanda ise Yahudilerin kırmızı şapka, Hıristiyanların ise siyah şapka giymeleri gerekliliği belirtilmektedir. Zimmilerin başlık renkleri zaman zaman değişikliğe uğramışsa da siyah ve mavi genel olarak gayrimüslimlerle, sarı ve kırmızı Yahudilerle, mavi Ortodoks Hıristiyanlarla özdeşleşmiştir.]

yardım etmem için koluma girmesi hemen dikkat çekti ve ona laf atmaya başladılar. Etrafta yürüyen kadınların hepsi alt sınıflardan, ama onlar bile bedenlerini ve yüzlerini saklamak için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlar. Sırtlarında üstlerine gelişigüzel geçirdikleri birkaç kat giysi var, başlarına sardıkları kat kat muslin örtüler, yalnızca burunlarını dışarıda bırakacak bir üçgen dışında yüzlerini bütünüyle kapatıyor, bu nedenle de hepsi birbirine benziyor, genci de yaşlısı da, güzeli de çirkini de aynı, birbirinden ayırmak mümkün değil. Ayrıca gruplar halinde yürüyorlar, aralarında ya da yanlarında hiçbir erkek görülmüyor. Yanımızdaki hanımların bu tür önlemler almadıklarını, vücut hatlarının ortada olduğunu, yüzlerini gösterdiklerini, hiç çekinmeden yürüdüklerini ve sokakta herkesin ortasında erkeklerle konuştuklarını görünce duydukları öfkeyi gizleyemediler ve bize laf atmaya başladılar. Türkçede duruma göre hafiften ağıra hakaret içeren sözcükler var. İlkönce genellikle Hıristiyanlar için sık sık kullandıkları "gâvur"la başladılar, sonra daha da öfkelenerek en alt sınıftan Yahudilere yakıştırdıkları gibi "çıfıt" diye seslendiler. Son olarak da kendine hâkim olamayan bir kadın, dişlerini sıkıp homurdanarak *karadhan* [karahan veya karacan?] yani kara ruhlu diye en ağır küfrü etti ve hiç utanmadan bir erkeğin koluna giren yanımdaki kadını omuzundan tutarak sırtına sert yumruklar indirmeye başladı. Bütün bunları yüzünde haşin bir ifadeyle izleyen yeniçerimiz Bayraktar Hasan neyse ki son anda yetişti ve bizi erkeklerle dalaşmaktan kurtardı, ama sanki kadınlara müdahale etme yetkisi yokmuş gibiydi, belki de onların doğru davrandıklarını düşünüyordu, nihayet kendimizi kurtardıktan sonra, ezberlediği "Evet çok iyiyim, teşekkür ederim" cümlesini tekrarlayarak, gene önümüzden yürümeye devam etti. Daha sonra başımıza gelen bir başka can sıkıcı ve daha ciddi bir olay da köpeklerle ilgiliydi. Bir Türkün kendi gibi bir insana sevgi göstermesi pek kolay değil, ama hayvanlara karşı öyle değil, onların çaresizliği karşısında hemen harekete geçebiliyor. Bu konuda Hz. Muhammed'i örnek aldıkları anlatılır. Hz. Muhammed bir gün ezan okunduğunda camiye gitmek üzere ayağa kalkmaya çalışırken, bir kedinin giysisinin kolu üstünde uykuya dalmış olduğunu görmüş, namazı kaçırmak istemediği gibi, kediyi de rahatsız etmek istemediğinden, dikkatlice giysisinin kolunu kesip bırakmış ve camiye öyle gitmiş. Yakın

bir tarihte Atina Akropolü'nde kuşatma altında kalan bir garnizon, kendi aileleri ve askerler susuzluktan kırılırken, yanlarındaki merkepleri susuz kalmasın diye onlar için su biriktirmişler, böylece bu dörtayaklılar, efendilerinin çoğu mahvolurken kuşatmadan sağ çıkmış. Ancak Türkler en çok köpekleri seviyorlardı. [Ogier Ghislain de] Busbecq, Türklerin bu hayvanları pis saydıkları için evlerine sokmadıklarını söylese de,[14] böyle hissettiklerine dair davranışlarında kesinlikle hiçbir belirti yoktu. İstanbul'daki mahalleler adeta köpekler arasında paylaştırılmıştır ve buralarda onlara çok iyi bakılır. Ne sahipleri vardır, ne de bir yere kapılanmışlardır, ama hepsi halk tarafından korunur. Sokaklara yer yer su kapları konmuştur, kasaplar ve fırıncılar da onlara et ve ekmek verir. Onlar için özel pişirilen kalın, gözlemeye benzeyen büyük ve yumuşak bir tür ekmek bile var. Üst sınıftan bir Türk fırına gelince bunlardan bir tane alıp elleriyle parçalayarak sokakta etrafını saran köpeklere atar ve bir başka canlıya şefkat göstererek Allah'a karşı görevini yerine getirmenin huzuruyla yoluna devam eder.

Bir gün önce buna benzer bir şey bizim sarayda meydana geldi. Bir İngiliz spanyel cinsi köpeğin bakabileceğinden fazla yavrusu olmuştu, bunların yarısı bir sepete konularak kapıdaki yeniçeriye verilmiş ve Boğaz'a atması söylenmişti. Yeniçeri sepeti eline alınca önce ona armağan edildiğini sanıp çok sevinmişti, ama sonra ne yapması gerektiği söylenince öfkesine hâkim olamadı, ona bunu teklif eden İngiliz hizmetkârı, duygularına ve ilkelerine hakarette bulunduğu gerekçesiyle yatağanını çekerek tehdit etti. Ancak onlarla istediğini yapmakta serbest olduğu söylenince öfkesi yatışmış, yüzü gülmüştü. Sonra onları okşayarak eve götürmüş, anaları olmadığı için onları kendi beslemiş ve yiyeceklerinin peşinde gidecek kadar büyüyünce mahallenin öbür köpekleri arasına salmıştı. Bu hayvan dostu yeniçeri daha sonra Rumlara kanlı işkenceler yapabilmişti.

Ancak bu sevginin kısmen, köpeklerin eskiden Müslümanlarca kutsallaştırılmış olmasından kaynaklandığını da unutmamamız gerekir. Onlar cennete kabul edilen birkaç hayvandan biriydi ve bir Müslüman,

14 Busbeq, Epist III, s. 178. [*Augerii Gislenii Busbequii legationis Turcicae epistolae quattor*, 1605, Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. Derin Türkömer, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, s. 124.]

bir Hintli gibi "sadık dostunun onu yalnız bırakmayacağını" düşünürdü. Hz. Muhammed'in devesi, Hz. İsmail'in koyunu, Musa'nın ineği ile Yedi Uyuyanların köpeği soyu sopuyla birlikte cennete kabul edilirken, diğer dörtayaklılar kabul edilmezlerdi. Türkler bu dünyada onlara iyi davranarak, öbür dünyanın hazlarını önceden tatmış oluyorlardı. Bütün bunlara karşın köpekler aslında insan ırkını rahatsız eden en tiksindirici hayvan soyuydu. Bizim köpeklerimizi çekici kılan sevimli ya da tatlı ve akıllı özelliklerinin hiçbirine sahip değillerdi. Aptal ve vahşi oldukları kadar çirkin ve genellikle uyuzdular ya da sürekli olarak birbirlerine saldırdıkları için her tarafları açık yaralarla kaplıydı. Doğuya has bu hayvanları görmeden önce eski bir Yunan deyişinin[15] (*οργιλοτέρος κύνων*) anlamını tam olarak kavrayamamıştım. Bunların bağlanabilecekleri bir evleri, sevebilecekleri bir efendileri ve peşinden gidebilecekleri birileri yok; Amerika'da olduğu gibi vahşi sürüler halinde sokaklarda başıboş dolaşıyorlar; her sürü belli bir mahalleye hâkim, yabancı bir köpek başıboş dolaşmaya başladığında hemen yakalanıp paramparça ediliyor. İstanbul'da lağım olmadığı için ortada kalan iç organlar çeşitli köşelere yığılıyor, buraları köpeklerin en sevdiği yerler ve sürekli olarak bu leş gibi kokan yığıntıları deşmekle meşguller, sabahtan akşama kadar hiç durmadan hırlayıp havlıyorlar. Ancak bu köpekleri affettiren olağanüstü bir özellikleri var, her an birbirlerini parçalamalarına karşın, hiçbir zaman kuduz olmuyor ve bulaştırmıyorlar. İklim koşulları, yedikleri şeyler, yaradılışları ve huyları kuduz hastalığına yol açabilecek nitelikte olmasına karşın bu hayvanların neden kudurmadıklarını anlayabilmek mümkün değil. Bunu çeşitli nedenlere bağlayanlar vardır: Bazıları Türklerin yardımseverliklerinden ötürü her yere koydukları su dolu kaplardan bol bol su içmelerine –bazıları hemcinsleri dahil serbest çiftleşme eğilimlerine– bazıları da vücutlarındaki, onları rahatsız eden çıbanların kuduza neden olan etmenleri ortadan kaldırmasına bağlar; belki de bunların hepsi onların bu illete yakalanmalarını engelliyordur; aksi halde, her gün birileri ısırıldığı için hiçbir Frenk dışarda yürümeye cesaret edemez.

15 [*οργιλοτέρος κύνων* (okunuşu *orgiloteros kinon*): köpeklerden daha öfkeli.]

Frenklerin pek görülmediği bir başka sokağa girdiğimizde mahallenin bütün köpekleri bir anda hareketlendi, kaldırımlarda ya da duvarların oyuklarında kıvrılmış yatanlar da bizi görünce ayaklanıp havlamaya başladılar. Bu havlamaları duyan diğer mahallelerin köpekleri de onlara katıldı ve bu melun varlıklar bir anda her yoldan sürüler halinde üzerimize doğru gelmeye başladı. Bu gerçekten çok sinir bozucuydu. Gürültü-patırtıyı duyan Türkler ne olduğunu görmeye çalıştılar, ama yalnızca birkaç Frenk görünce daha fazla ilgilenmediler. Çevremizdeki evlerin pencereleri yalnızca ortasında yuvarlak bir açıklık olan sık örgülü kafeslerle örtülüydü. Başımızı kaldırıp baktığımızda bazılarının bu deliklerden köpeklere tıslayarak onları üzerimize saldırttıklarını gördük. Etrafımıza toplanan köpeklerin sayısı yüzden az değildi. Neyse ki hepsi saldırgan oldukları kadar korkaktılar da, yanımıza yaklaşmadan havlayıp duruyorlardı, bizim bayraktar sopasını sallaya sallaya onları uzaklaştırmaya çalıştı, ama biz yürümeye başlayınca üzerimize geldiler. Bazılarımızın giysileri yırtıldı, bazılarımız ısırıldı, bayraktar da bizimle beraber olduğu için saygı görmemiş, onun kırmızı giysisi de birkaç yerinden yırtılmıştı. İkisi de benim bacağıma saldırarak ısırdı, neyse ki ısırıklar çok derin değildi. Belki gereksizdi, ama eve döndüğümde yaranın temizlenip dağlanmasının iyi olacağını düşündüm. Hepimizin giysileri paralanmıştı, ama bunun dışında fazla zarar görmemiştik. Bu sıralarda sık sık ciddi köpek kazaları meydana geliyor. Bu vahşi hayvanlar pazar günleri ayine gelen bir gemi kaptanıyla bir İngiliz tüccarın baldırlarını da parçalamışlardı.

Civarda özellikle görmek istediğimiz yerler arasında afyon içilen buraya has kahveler ile tımarhane [Bimarhane] vardı. Onun için tepelere doğru tırmanarak Süleymaniye Camisi'ne ulaştık; ikisi de caminin yakınındaydı ve bize söylendiğine göre birisinin tiryakileri, öbürünün hastası oluyordu. İlk dikkatimizi çeken Süleymaniye Camisi oldu; sultan camilerinin en büyüğüydü ve Pera'dan da kolayca görülebiliyordu. Süleymaniye, Osmanlı mimarlığının en yetkin, kusursuz örneği olarak kabul edilir. Son derece hantal bir yapı ve Türklerin çok değer verdiği ruhsuz bir ihtişamın ağır havasına sahip. Çevresi bomboş ve kasvetli; kütle olarak İstanbul'daki birçok benzerinden daha az çarpıcı, ama Lady W. Montagu Süleymaniye'yi, Ayasofya'ya bile tercih ediyor ve İstanbul'daki diğer bütün camilerin onu

örnek aldığını söylüyor. Türkler "gâvurlar"ın kendi ibadethanelerine yaklaşması konusunda aşırı titizlik gösteriyorlar. Normal zamanda hiçbir Frenk içeri alınmıyor, girmeye kalkışanlar tehlikeye davet çıkartıyorlar. Ancak Batılı bir büyükelçi görev süresi sona erdiği zaman ülkesine dönmeden önce maiyetinden bazılarıyla birlikte istediği camilere girme hakkına sahip, o zaman her şeyi gösteriyorlar. Bunu bildiğimiz için bu sefer girmeye çalışmadık. Aslında genellikle bütün camilerin etrafında içinde çoğu kez bir çarşı bulunan ve herkesin gelip geçtiği geniş bir alan oluyor, Bir Frenk buradan geçip binayı dışardan inceleyebiliyor. Bizim de dışarıdan gördüğümüz dört köşeli, her köşesinde birer minare bulunan, merkezi kubbenin muazzam ayaklar üstünde yükseldiği devasa bir yapı, avlunun ortasındaki şadırvanın üstü kubbeyle örtülü. Öbür uçtaki mihrabın iki yanında insan boyunda birer şamdan var, mumları meşale gibi yanıyor.

Asıl ilginç olan yanındaki Tiryaki Çarşısı[16] veya afyon kullananlar pazarı, tıpkı Baron de Tott'un yaklaşık 70 yıl önce tarif ettiği gibi. Caminin önündeki cadde üzerinde, tam karşısında yol boyunca dizilmiş sıra kahveler [dükkân] var. Bunların önlerindeki üstü açık kare biçimindeki çardaklara yerden birkaç basamakla çıkılıyor, zemini tahta kaplı, üstü de hasır ve asma dallarıyla örtülü, dört bir yanında uzanabilmek için minderli alçak sedirler var, bunlarla kahveler arasında ahşap geçitler bulunuyor. Binalar Baron de Tott'un anlattığı gibiydi, ama onun tarifiyle [tiryakiler yakalandıkları kemik] "hastalıklarına bağlı olarak uzun boyunlarıyla başlarını sağa-sola döndüren, omurgası bükük, bir omuzunu kulağına doğru kaldırmış ve bir sürü garip hareketler" yapan insanlar yoktu.[17] Onları özellikle aradık, ama bence onlar ne o zaman vardı, ne de şimdi ya yalnızca yazarın hayal dünyasındaydılar belki de Türkler bu sevdikleri maddenin böyle etkiler yaratacağını itiraf etmek istemiyorlardı. Minderlerin üzerine yayılmış insanlar gördük, bazıları çubuk

16 [Bunlar Süleymaniye Külliyesinde, Sıbyan Mektebi ile Darü't-Tıb (Şifahane Sokağı) arasındaki bir sıra dükkândı. Dükkânlarda tiryak, kahve, çay, tütün, afyon ve esrar gibi maddeler satılırdı. Tiryak ve tiryak macunu 50-80 kadar bitkisel, hayvansal ve madensel maddenin bal ile karıştırılmasıyla yapılır, bir panzehir ve her derde deva bir ilaç olarak kabul edilirdi. Bu çarşıda Osmanlı tiryaklarının yanı sıra Paris ve Venedik'ten gelen tiryaklar da satılırdı.]

17 Cilt i, s. 108 [Baron de Tott, *Mémoires du Baron de Tott sur les turcs et les tartares*, Amsterdam, Birinci Cilt, 1785; *Türkler: 18. Tüzyılda Türkler: Türkler ve Tatarlara Dair Hâtıralar*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Elips Kitap, 2004 s. 56.]

içiyordu, bazıları uyukluyordu. Çoğu yaşlıydı, bir deri bir kemik kalmışlardı, yüzleri solgundu, ama görünüşlerinde ne çarpıklık vardı, ne de olağanüstü bir hareketlilik; bütün kahvelerdeki Türkler uyuşuk uyuşuk oturuyorlardı.

Bu maddeyi Türklerin kullandığı gibi denemek, bende yaratacağı etkileri görmek istiyordum; bunu önceden kullanmış olan bir beyefendi yanımdaydı, gruptan ayrılarak birlikte bir çardağa girdik. Kahveci bize çubuk ve kahve getirdi, ama biz afyon istedik. Kahveci şaşırmış ve şoke olmuş gibiydi, bizim yeniçeriyi uyarmış, o da bize çok tehlikeli bir şey yapmaya kalktığımızı söylemişti. Gene de afyoncunun her çardağa uğrayıp afyon sattığını, birazdan geleceğini söylemişti. Nitekim birazdan elinde enfiye kutusuna benzeyen küçük bir kutuyla geldi ve istediğimiz kadar almamızı söyledi. Üstünde maşallah damgası bulunan hap şeklinde değil, kalıplar halindeydi. Başıyla bize yeniçerinin başlığındaki büyük toplu iğneleri işaret ederek, genellikle toplu iğne başı kadar alındığını anlatmaya çalıştı, bir bezelye tanesinden de küçüktü. Aklımıza baronun "zeytin iriliğinde taneler" dediği geldi. Yanımdaki arkadaşım ne kadar alınması gerektiğini biliyordu, biz de adamın söylediğinden çok daha büyük bir parça koparttık ve ağzımıza attık. Hakiki afyonun acı tadı ve kokusu yoktu, bir şurup ya da başka şeyle karıştırılmış gibiydi. Afyoncu, kahveci ve yeniçeri bizim bu pervasızlığımıza çok şaşırmış ve korkmuştu, bir-iki saat içinde olacaklar konusunda bizi uyardılar. Ancak biz parçaları yutabilmek için su istedik ve o zaman kullanım biçimlerinin ve görüşlerinin Tott zamanından beri çok değişmiş olduğunu fark ettik. Bize su vermek istemediler, çünkü kim hapı ağzına alıp sonra su içerse şişip patlayabilirmiş. Bize işaretle divana uzanıp başımızı mindere dayayıp *kef* [keyif] yapmamızı söylediler. Bu terimi Türkler neşe ifadesi olarak, özellikle de uyuşturucunun canlandırıcı etkilerini anlatmak için kullanıyorlar, biz de denileni yapıp uzandık. Türklerin bakışları altında bir süre böyle kaldık, hafif bir uyuşukluktan başka pek bir etkisi olmadı, biz de kalkıp yola koyulduk.

Büyük olasılıkla Türklerin kullandıkları bu uyuşturucunun etkileriyle ilgili anlatılanlar epeyce abartılmıştı. Ancak çiğnenmesinin kötü sonuçlar doğuracağı kesin olduğu için, sık sık halka açık yerlerde kullanılmasını yasaklayan fermanlar çıkartılmış, bunlara uyulmasını destekleyebil-

mek için de bize de söylendiği gibi herkese uyuşturucunun vücuda vereceği zararların ne kadar tehlikeli olabileceği söyleniyordu. Bu maddenin kullanıldığı çardaklı tiryaki kahvelerinin bugünkü eski ve harap görünümleri kullanımın azaldığını gösterse de, kalanlarının sayısı bir zamanlar buraların herhangi bir eğlence yeri gibi genellikle keyif almak için kullanılan halka açık yerler olduğunu kanıtlar. Türkler alkolle ilgili olarak Kuran'ın öğütlediği yasalara bir zamanlar şimdikinden daha sadıkmışlar. Şarap ve alkol kesinlikle yasakken, afyon yasak değildi, dolayısıyla halk da aşırıya kaçılıp yasaklanmasına kadar, hoş görülen bu zevki doğal olarak tatmayı sürdürmüşlerdi. Ancak kullanımı azaldığı için bu sefer Türkleri kullanımı artan başka uyarıcıların zehirlediği görülür. Saraydaki [elçilikteki] yeniçerilerden biri çok fazla içiyor, şarap ya da başka alkollü bir içecek bulduğu zaman da içmekten kaçınmıyordu. Aslında bugün keyif niyetine afyon kullanımı temel olarak yetiştirildiği yerle sınırlandırılmış durumda. Bir keresinde böyle bir tarladan haşhaş toplanırken geçmiştim. Köylüler, özellikle ürünlerini topladıktan sonra İngiltere'de hasat sonrası yapılan şenlikler gibi eğlenip keyif yapmaya düşkündüler. Bu onlar için geçici bir hazdı, yoksa onlar da herkes gibi kanlı canlı sağlıklı insanlardı.

Buradan Süleymaniye Külliyesi içindeki timarhaneye [darüşşifa/bimarhane] geçtik. Giderleri bir vakıf tarafından karşılanan bu kurum iki avlulu dikdörtgen bir yapı. Büyük ağaçları olan dış avluda hücreler yok, buradan bir kapıyla iç avluya geçerken ne kimse bize engel oldu, ne de bir şey sordu, herkesin geçebileceği bir sokak gibi; ama burada gördüklerimizin, başka hiçbir yerde görmeyi hayal bile edemeyeceğimiz kadar tiksindirici ve feciydi. Biz Avrupa'da Türklerin akıl hastalıklarını ilahi bir ilhamın etkisiyle zihnin yabancılaşması olarak gördüklerine, delilerle geri zekâlıların da cennetin sevgili kulları olduklarına inandıklarını düşündüğümüz için bu mutsuz insanların burada saygı ve hoşgörü içinde yaşadıklarını görmeyi bekliyordum. Oysa ilk gördüğümüz şey zeminle aynı seviyede demir ızgaraları olan bir dizi hücre, duyduğumuz ilk ses de zincir şıkırtılarıydı. Her pencerenin dış duvarına sağlam bir kanca çakılmış ve ucuna da kalın bir zincir bağlanmıştı, parmaklıklardan içeri göz attığımızda zincirin öbür ucunun da hücredeki kişinin boynuna ya da [el ya da ayak bilekleri

gibi] vücudunun bir uzvuna geçirilmiş demir bir tasmaya takılı olduğunu gördük. Çıplaktılar ve hayvanat bahçesindeki vahşi hayvanlar gibi ya yere çömelmişler ya da parmaklıkların yakınında emekler gibi dolaşıyorlardı. Bu talihsiz insanları heyecanlandıracak herhangi bir şey olduğunda sergiledikleri içler acısı insanlık dışı davranışlar inanılır gibi değildi. Hücrelerin birinin önünden geçerken bir hasta bize doğru fırlayınca ürktük. Askerdi ve son savaşta Tuna'da görev yapan orduda yer almıştı. Giysilerimizden Frenk olduğumuzu anlayınca bizim düşman Ruslardan olduğumuzu sanmış ve çok şiddetli bir nöbet geçirmeye başlamıştı. Elleri ve ayakları üstünde bir kaplan ataklığıyla üstümüze öyle bir sıçradı ve zincirleri aniden öylesine gerildi ki, az daha boğulacaktı, başı arkada çıplak vücuduyla önümüzde kıvranıyordu. Bu haliyle ona bakmak çok korkunçtu, keçeleşmiş saçı sakalı bir yele gibiydi, simsiyah tırnakları uzamış ve kanca gibi kıvrılmıştı. Sertleşmiş esmer cildi hayvan derisine benziyordu. Bekçi bize yaz-kış, gece-gündüz açık havada zincirin ucunda sürekli etrafı kolaçan ettiğini söyledi. [Danyal] peygamberin deliren bir Doğuluyu tarif eden "Bedeni göğün çiyiyle ıslandı. Saçı kartal tüyü, tırnakları kuş pençesi gibi uzadı"[18] sözleri beni bundan önce hiç bu kadar derinden etkilememişti. Bu durumda büyük bir öfkeyle uluyordu, sonra birtakım müstehcen ve tiksindirici hareketlerde bulundu, tehditler savurdu, eğer eline geçirebilseydi bizi öldürebilirdi. Anlaşıldığı kadarıyla adamcağız hiçbir tedavi görmüyordu, Türkler onu ancak aklını başından alanın iyileştirebileceğine inanıyorlardı. Getirildiği zaman diğerleri gibi o da duvara bağlı olan zincire vurulmuş, ulaşabileceği bir mesafeye ekmek ve su bırakılmış, ama bunun dışında bir yardım görmemişti.

Bu ve benzerlerinden sonra daha hafif hastalara yöneldik. Bazı hücrelerde ruh sağlığı daha az bozuk hastalar vardı. Dalgın, ama yüzünde hoş bir ifade olan biri üzgün görünüyordu, ama dalgınlığından memnun gibiydi. Kim olduğumuzu ve ne yaptığımızı öğrenince bize işaret ederek taş banka oturmamızı istedi, sonra gitarını [tamburunu] aldı, akort etti ve doğaçlamayla hüzünlü bir havaya başladı; bekçiye göre ruh hali değişken biriydi. Sözlerini bize şöyle çevirdiler:

18 Daniel 4:33 [https://incil.info/kitap/Daniel/4]

Aklımın başımda olmadığını söylüyorlar, bir *alogo* kadar bile değilim;
Ah penceremdeki kasvetli parmaklıklar ve boynumdaki zincir,
Onlar beni hüzünlendiriyor.
İnşallah buradan çıktığım zaman neşeleneceğim;
Güzel İstanbul'un sokaklarında yürüyeceğim,
Kahve ve çubuk içen insanları
Tamburumun tatlı sesiyle sevindireceğim.

İlginç olan bu adamın Türkçe "at" yerine Rumca "*alogo*" demesiydi; *alogo* aynı zamanda "akılsız hayvan" anlamına da geliyor. Zavallı müzisyenimize birkaç kuruş verdik, o da gezgin bir ozan edasıyla kabul etti. Onu zararsız hayalleriyle baş başa bırakarak bir başka hücreye girdik, içerde bir işle uğraştıkları anlaşılan birileri vardı.

Anladığımız kadarıyla tımarhane bekçisiyle bir hasta başka bazı hastaların akıl sağlığını sınamaya çalışıyorlardı. Hücrenin arkasındaki pencerenin önünde ayakta duran iki kişi vardı. Eğer bir hasta aklı başına gelmiş gibi görünürse bekçi onunla değişik konular üzerine sohbet etmeye başlıyor, vereceği karara göre arkadaşları içeri alınıyor ve o sıradaki davranışları gözlemleniyordu. Eğer onları tanıyabiliyorsa, onlara saygılı ve geçmişi hatırlıyor gibi davranıyorsa, o zaman son olarak bir de yazılı sınav yapılıyordu. Eline verilen kâğıt, kamış ve mürekkeple eğer okunabilen, anlamlı bir şeyler yazabiliyorsa aklı başına gelmiş sayılıyor ve serbest kalmasına izin veriliyordu. Ayakta duran kişilerden biri herkesin önünde bu sınavları geçince zincirleri çözülmüş, aralarında karısı ve kızının da bulunduğu arkadaşları, onun giyinmesine yardım ediyorlardı. Bizim oraya girmemiz neredeyse onun çıkışını engelleyecekti; o da giysilerimizden bizi Rus sanmıştı. Türklerin Ruslara karşı genel bir antipatisi olduğu ve bunun manik saçmalamalarla karışmış bir sabit fikre dönüştüğü anlaşılıyor. O anda giysilerini yeniden fırlatıp atmaya niyetli görünüyordu, ama yanımızdaki yeniçeri bizlerin İngiliz olduğunu söyleyince sakinleşti, sonra da oradan uzaklaştırıldı.

Bir başka pencerede de yerde oturan ve boynunda hâlâ zincirleri bulunan bir başka hasta vardı, burada da bekçi onu yazılı sınavdan geçiri-

yordu. Zavallı hasta bu sınavın nc kadar önemli olduğunun farkında görünüyor, önündeki kâğıda büyük bir dikkatle yavaşça ve düşünerek bir şeyler yazıyordu. Yazması bittiğinde kâğıdı bana uzattılar, adam bana endişeyle bakıyordu. Yazıda dahice bir buluşla içinde Hicret tarihinin yer aldığı şifreli bir şey yazılmıştı, tarih bildiğim kadarıyla doğruydu, ayrıca Kuran'dan alınma, anlamını bilmediğim bazı cümleler vardı, ama hepsinin doğru olduğunu belirttik ve adamın zincirlerden kurtularak, insanlığını yeniden kazanmasını memnuniyetle izledik. Hastaların akıllarının başlarına geldiğinin ilk göstergesi olduğu için bu yazılı sınava çok meraklı oldukları anlaşılıyordu, çünkü bu iki hastanın da hücrelerinin duvarları değişik renklerde küçük kâğıtlarla kaplıydı ve sanki bu işi iyi yapmayı çok önemsedikleri için bunlarla epeyce alıştırma yapmışlardı.

Zemin katta gördüğümüz bu hücrelerden başka bunların altında daha da korkunç şeylerin yaşandığı zindanlar vardı, burada tutulanlar saldırgan ve tehlikeli olanlardı ve onlar da zincirlere bağlıydı, karanlıktaydılar ve gün ışığından mahrum edilmeleri yaşadıkları kısıtlılığı ve baskıyı daha da artırıyordu. Bu bölümü ziyaret etmedik, çünkü buradakilerin hepsi gördüğümüz hücrelere konmuşlardı, toplam 15 hücre vardı, her birinde hastaların parmaklıklarına zincirlerle bağlı oldukları üç ya da dört pencere bulunuyordu. Hepsinin dolu olduğu durumda hasta sayısı 50 ya da 60 olmalıydı. Şimdi sayı 15-16'ydı, diğerleri iyileşip evlerine gitmişlerdi. Burada eski usul baskıcı sistem ürkütücü boyutlarda uygulanırken ve insanlara vahşi hayvan muamelesi yapılırken, biz akıl hastalıklarını yalnızca aşırı bir asabi hassasiyet olarak gördüğümüz ve hastaları birer ahlaki varlık olarak kabul ettiğimiz için bu tür zihinsel rahatsızlıkları da daha duyarlı ve şefkatli yöntemlerle gidermeye çalışıyoruz, ama burada iyileşenlerin sayısı bizde olduğundan fazla görünüyor. Bu fark acaba Türklerin farklı yaratılışlarından, azla yetinme alışkanlıklarından, umursamazlıklarından, kaba saba algılarından, körleşmiş hassasiyetlerinden ve baskıya boyun eğme alışkanlıklarından mı kaynaklanıyor, kararı size bırakıyorum. Kuşkusuz daha eğitimli ve daha özgün kesimde akıl hastalıkları çok daha seyrekti; gene de hayvansı davranışlar ve denetlenemeyen şiddet gibi kimi feci durumlara karşın, tedavi edilip salıverilenlerin oranı daha yüksekti.

Buradan Hipodrom'a ya da Türklerin, Bizanslılar gibi araba yarışları için hiç kullanmamalarına karşın Atmeydanı olarak andıkları alana geldik. Burasıyla ilgili birçok ilginç olay zaten çok sık anlatıldığı için onları çok iyi bildiğinizi düşünüyorum, ama ben bunlardan fazlasıyla ilgi duyduğum ikisini anlatmadan edemeyeceğim. Sultan camileri arasında en olağanüstü ve dikkat çeken ikisi bu bölgede, Marmara Denizi'ne bakan sırtın üstünde, bunlar Ayasofya ile Sultan Ahmed camileri. Ayasofya, Doğu Roma İmparatoru Constantinus tarafından Tanrısal Bilgeliğe adanan ünlü Hıristiyan kilisesi. Depremler ve yangınlar sonucu bir harabeye dönen kilise sonradan bugünkü planıyla İustinianos tarafından yeniden yapılmıştı. İustinianos daha muhteşem ve daha mükemmel bir tapınak inşa ettiği için kendisini Hz. Süleyman'dan daha üstün saymıştı. Dörtgen biçimli yapı devasa bir merkezi kubbeyle örtülüdür, [ana salının] dört köşesinde de daha küçük [yarım] kubbeler vardır; Bizanslılara göre büyük kubbe İsa'nın sol tarafına aldığı büyük yarayı, dört küçük kubbe de ayak ve ellerindeki yaraları simgeler. İustinianos yapıyı yangınlardan korumak amacıyla kapılardan başka hiçbir yerde ahşap kullanılmasına izin vermediği için Türkler, kiliseyi ilk yapıldığı gibi bulmuşlardı. Yapının güzelliğinden etkilenen sultan kiliseyi hemen camiye dönüştürünce de, Hıristiyanların ünlü kilisesi bu sefer de Müslümanların ulu camisi olmuş; bu bağlamda yapılan tek müdahale de haçların kaldırılması ya da Türkleri simgeleyen hilale dönüştürülmesi olmuştu. Hilalin nasıl ortaya çıktığı aslında tartışmalı olmakla birlikte, İstanbul'un erken simgelerinden biri olduğu anlaşılır. Makedonyalı Philippos, Bizantion kuşatması sırasında ani bir gece saldırısıyla kenti ele geçirmeye kalktığı sırada ayın gökyüzünde belirmesiyle amacına ulaşamamış, kent sakinleri de ışık veren bu cisme duydukları minneti, onu koruyucuları olarak benimseyerek ve hilalle simgeleştirerek göstermişler ve paralarında Bizantium'un Kurtarıcısı (*BYZANTINH-ΣΩΤ*)[19] yazısıyla birlikte kullanmışlardı. Constantinus'un koruduğu bu amblem imparatorluk Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra da kullanılmış, ama zaman içinde değişerek haç biçimini kazanmıştı. Fethettikleri yerlere ait pek çok amblemi

19 [BYZANTINH-ΣΩΤ (okunuşu *Bizantini-Sot*). İkinci kelime *Σωτήρ* (Kurtarıcı) kelimesinin kısaltılmış hali.

kabul edip kullanan Türkler, haçın kökünü kazıyıp yok ettikten sonra hilali kendilerine mal ederek, yeni fetihlerinin simgesi olarak kullanmışlardı. Bunun dışında Türkler yapının dört köşesindeki kubbecikleri [adeta] inceltip uzatarak, dört minareye dönüştürüp kiliseye farklı bir karakter kazandırmış; müezzin, getirdikleri bu yeni dini kabul edenleri namaza çağırmak üzere ezanı bu minarelerde okumuştur. Bu değişikliklerin dışında kilise bugün İustinianos'un inşa ettiği Hıristiyan yapısıyla neredeyse aynı gibidir.

Türkler kendileri yeni bir şey yaratamadığı için, sonradan inşa ettikleri camilerde de bu planı kullanmaya devam etmişler, ama bazı sultanlar daha güzelini yaptırmaya çabalamışlardı. Ayasofya'nın yakınlarındaki Hipodrom'da Sultan Ahmed'in yaptırdığı cami kuşkusuz zarif süslemeleri ve hafif mimarisiyle, örnek olarak aldığı hantal yapıyı çok gerilerde bırakarak, onun önüne geçmişti. Ancak yapının mimarı bu camiye farklı bir nitelik kazandırmak amacıyla minare sayısını dörtten altıya çıkartmayı önerince Mekke'ye yaptığı kutsal hac ziyaretinden yeni dönen bir hacı, müftüye bunun dine aykırı olduğunu, peygamberin kendi camisinin [Mescid-i Haram] bile yalnızca dört minaresi olduğunu söylemişti. Konuyu sultana ilettikleri zaman o da hacının yanılmış olması gerektiğini söylemiş ve mollalardan oluşan bir heyeti Mekke'ye gönderip araştırmalarını istemiş, ama bir yandan da Mekke'ye bir Tatar [ulak] gönderilerek camiye iki minare daha eklemesi emredilmiş, heyet Mekke'ye gittiğinde caminin altı minaresi olduğunu görmüştü. Döndüklerinde bunu söyleyince Ahmed de güzel camisine altı güzel minare yaptırmıştı. Cami bu özelliğiyle çok uzaktan bile ayırt edilebiliyor ve İstanbul'da hatta bildiğim kadarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda, Mekke dışında böyle donatılmış olan tek cami.

Buradan Yedikule'ye uzandık, eskiden burada yedi kule olduğu için Bizanslılar ona bu adı (*επταπύργιον*) vermiş. Bugün bunlardan dördü kalmış, diğer üçü depremlerde yıkılıp yok olmuş, ama Türkler genellikle Bizanslıların verdikleri bütün adları koruyarak kendi dillerine çevirdikleri için hâlâ *Yeeaidhe*, yani yedi olarak anılıyor. Bir zamanlar İstanbul'a gemiyle gelen bir yabancının uzaktan gözüne ilk çarpan en ilginç şey, kentin kara ve deniz surlarının birleştiği köşede, az sonra yanından geçeceği bu kulelermiş, burası aynı zamanda Türkleri Avrupa'nın geri kalanından ayıran sınır hattı.

Bu noktadan sonra medeni devletler arasındaki, aşina olduğumuz ilişki tarzı tamamen değişiyor; büyükelçiler hükümdarlarının temsilcileri olarak her yerde saygın ve dokunulmaz kişiler sayılırken, burada Türkler sırf kibirli bir kapris uğruna, onları sıradan bir suçlu gibi hapsediyorlardı. Belki de Müslümanların kendi gururlarını Avrupalılarınkinden üstün varsaydıklarını bundan daha iyi gösteren başka bir şey olamazdı; ne var ki Afrika korsanları gibi Hıristiyan devletler de bu gurur karşısında boyun eğdiler, çünkü birinin incinmesi veya aşağılanması diğeri için daima zafer anlamına gelir.

Artık kenti bir ucundan öbür ucuna –denizden denize– boydan boya görmüştük. Bir Hıristiyan mahallesinden yola çıkmış ve gene kendimizi bir başka Hıristiyan mahallesinde bulmuştuk. Burası adını ilginç bir olaydan alan Ypsomathia'ydı [Samatya]. Rum Ortodoks kilisesini ikiye bölen bir söylentiye göre, buralı bir papaz, kilisesinde ayin yönetirken bazı yenilikler getirmek istemiş, genç bir çocuk cemaatin önünde onu dine saygısızlık ettiği için kınayınca da, o da Tanrı kendisinin yanlış olduğunu kanıtlayacak bir mucize gösterene kadar böyle devam edeceğini söylemişti. Papaz bunu söyler söylemez görünmeyen bir el çocuğu kilisenin tavanına yükseltmiş ve çocuk bir süre burada ilahiler söyledikten sonra gene yavaşça yere indirilip altarın yanına bırakılmıştı. Suçlanan papaz hemen yaptıkları için tövbe etmiş ve bu mucizeden ötürü bütün semt İlahi Yükseliş (*ὑψωμα θεά*)[20] adıyla anılır olmuş ve bu ad bugüne kadar korunmuştu. Bu tür ayrıntılar not edilmeye değmese de, insanların karakterini gösterir; yüzyıllar önce bir mucizenin kentin büyücek bir bölümüne verdiği ad hâlâ korunmuş. Bugün Samatya'nın büyük bölümünde Ermeniler yaşadığı için bir Ermeni semti olarak anılıyor. Buradaki Ermeni patrikhane kilisesi [Surp Astvadzadzin Kilisesi] tek çatı altında iç içe açılan üç büyük yapıdan oluşuyor. Bunlardan ikisi erkekler, biri de erkeklerden ayrı ibadet eden kadınlar için. Kiliseler büyük, çatı mermer taklidi (*scagliola*) sütunlar üzerine oturmuş, çok düzenli, ama sade, oturma sıraları yok, yerler hasırla kaplı, altar dışında duvarlar çıplak bırakılmış, hiç resim yok. Altarda üç ya da dört ustalıklı yapılmış dini konulu resim, etrafında da altın yaldızlı heykeller var.

20 [ὑψωμα θεά (okunuşu *ipsoma thea*): yükseliş veya Tanrıça Tepesi.]

Bu birkaç süslemenin dışında son derece sade, hiçbir dekorasyonu olmayan yapılar, sanki [Rum Ortodoksluğuna] muhalif bir toplantı salonuydu. Bu benim gördüğüm Rum Ortodoks kiliseleriyle şaşırtıcı ve beklenmedik bir karşıtlık oluşturuyordu. Papaz her sabah ayinden sonra duvar önündeki yüksek kürsüde vaaz veriyordu. Bize anlattıklarına göre, kiliseye gelen kalabalık cemaati, acayip büyüklükte olmadıkça bir mekâna sığdırmak mümkün olmuyordu, onun için bu üç kiliseye de gerek duyuluyordu. Kilisenin dışında okulları ve bir de matbaası vardı, bu sefer bunları ziyaret etmedik. Rum Ortodoks kiliselerinin harap ve bakımsız görünümlerinin tersine bu yapılar iyi korunmuş, düzenli ve özenliydi. Buradan bir kayıkla, Marmara kıyısı boyunca uzanan surlara paralel olarak Sarayburnu'na doğru ilerledik, burnu döndükten sonra Pera'ya doğru yol aldık.

Pera gibi sivri uçlu bir yarımada üzerinde yer alan bu ünlü kent, bir üçgen oluşturacak gibi 19,3 km uzunluğunda surlarla çevrili, üçgenin Marmara'dan Haliç'e uzanan bölümü toplam sekiz km, bunun yaklaşık 6,5 km'si Marmara kıyısında, yaklaşık 5 km'si de Haliç (*Χρυσό Κέρας*)[21] boyunca; surların bu bölümü Teodosios döneminden beri 500 yıl boyunca bir değişikliğe uğramamış. Kent ilk kez MÖ 660'ta Spartalı Pausanias tarafından kurulmuş, MS 197'de Severus tarafından yerle bir edilmiş, MS 313'te de Constantinus kenti yeniden ihya etmiş.[22] 1204'te Latin Haçlıların eline geçen kent, 1261'de yeniden Bizanslılara, 1453'te de Türklere geçmişti.

Bugünkü nüfusunu belirlemek için yapılan girişimlerin hiçbirinden tatmin edici bir sonuç alınamamış. 1671'de yapılan tahmini bir nüfus sayımına göre [Pera dahil] iki yarımadada 700 bin kişinin yaşadığı hesaplanmış. Payitahttaki [Fransız] Büyükelçisi General [Antoine-François] Andreossy Türklerin çok sevdiği ekmek ve su tüketimi üzerinden yaptığı hesaplamayla benzer bir sonuca ulaşmış. Bunlardan 200 bininin Pera Yarımadası'nda,

21 [*Χρυσό Κέρας* (okunuşu *Hriso Keras*): Altın Boynuz.]

22 [Bizantion'un bir Megara kolonisi olarak 660'ta kurulduğu kabul ediliyor. MÖ 489'da Platea'da Persleri yenen Spartalı General Pausanias ise MÖ 513'ten beri Pers egemenliği altındaki Bizantion'u ele geçirmişti. MS 2. yüzyılın sonunda Septimus Severus ile Pescenius Niger arasındaki savaşta Bizantion Niger'in safında yer alınca Septimus uzun bir kuşatmanın ardından 195-196 yıllarında kenti ele geçirmişti. Büyük Constantinus'un Bizantion'u büyütüp imar etmesinin altı yıl sürdüğü belirtilmektedir, kent 11 Mayıs 330'da törenle açıldığına göre imar faaliyetinin başlangıcı 324'e tarihlenebilir.]

500 bininin de İstanbul'da [tarihi yarımadada] ikamet ettiği varsayılmıştı. Görünüşe bakılırsa bence nüfus bugün o kadar olamaz. Kentin aşağı taraflarından geçerken buralarının epeyce kalabalık olduğunu gördük, tıpkı [Londra'daki] Cheapside ya da Strand gibiydi, ancak burası çarşı-pazarın ve vapur iskelelerinin olduğu yerlerdi, herkes alışveriş yapıyor ya da gelip geçiyordu, ama buradan uzaklaşıp kentin yukarılarına doğru çıkarken giderek etraf tenhalaştı, bizden başka kimselerin olmadığı yollardan geçtik. Bu, özellikle Yedikule'ye yaklaşırken dikkatimizi çekti, surların içindeki geniş araziler bomboştu, ortalıkta kimseler olmadığı gibi ev de yoktu. Yol üzerindeki evlerin hepsi yanmış ya da yıkılmış, yenileri yapılmamış, geriye kalan damsız duvarları otlar bürümüş, köpekler bile burayı terk etmişti.

Kent uzaktan çok davetkâr görünse de içi tam tersine son derece kasvetli görünüyor. Her tarafta adı bile olmayan eğri büğrü, daracık yollar var; bazıları yokuş yukarı ya da aşağı, bazıları da yamaçlarda kıvrıla kıvrıla uzanıyor. Kaldırım taşı olarak kullanılabilecek irili ufaklı çakılların toplanabileceği bir kıyı şeridi yok, ayrıca Türkler de başka türlü taşları birbirlerine uydurarak döşemeyi düşünmemiş görünüyorlar. Onun için sokaklar biçimsiz taşlarla gelişigüzel kaplanmış, keskin köşeleri üste gelmiş ya da aralarında boşluklar kalmış. Bazı yerlerde evlerin önünde 30 santimlik dar kaldırımlar var, ama bunlar o kadar düzensiz ve basamaklarla ya da başka engellerle o kadar çok kesintiye uğruyor ki, en iyisi gene yolun ortasından yürümek. Tekerlekli arabalar yok, çünkü bu yollardan geçmesi mümkün değil, arkalarından uzun tahta levhalar ve kalaslar çeken katırlar ve atlar hem bu kalabalık geçitleri tıkıyorlar, hem de arkalarındaki tahtalar evlerin duvarlarına çarpıp duruyor, size de onların üstünden atlamak ya da bacağınızı kırmaktan başka çare kalmıyor. Avrupa'nın herhangi bir yerinde daha iyi yollar yapılmış ya da geniş açık alanlar bırakılmış olmasını beklersiniz ve bulursunuz da, ama burada hepsi aynı, adımınızı attığınız ilk dar ve pis yol size çevresi topu topu 21 km olan bütün kentin sokaklarının neye benzediğini gösteriyor. Önünüzde uzanan yamaçların üstüne çok güzel serpiştirildiği görünen ağaçları ve yapıları hiç gidip göremiyorsunuz. Öte yandan alelade, bakımsız evlerin neredeyse çatıyla birleşen ahşap çıkmaları [cumba], ışığı kestiği gibi bütün manzarayı da engelliyor.

İnsanların davranışları kaba değildi, ama bazı önyargılar söz konusu olduğunda bu değişebiliyordu. [Örneğin] nazar [değmesi] ortak bir endişe kaynağı, ondan kaçınmak için çeşitli şeylere başvuruyorlar. Evlere ve dükkânlara astıkları genellikle mavi ya da başka parlak renkli nazarlıklarla insanların bakışlarını, dolayısıyla da kem bir gözün etkisini o nesneye yöneltmiş oluyorlar. Genellikle merak uyandıran bir şey gördüğümüz zaman dükkânın ya da herhangi bir yerin önünde durup bakarsak rahatsız oluyor ve bazen bize yolumuza devam etmemiz için işaret ediyorlar. Bir keresinde bir şekerci şehriye çeker gibi macun yapıyordu, gözlüğümü takıp ona bakınca öfkeyle bana döndü ve macun hamuru kabını yüzüme fırlatmakla tehdit etti. Hazırladığı macunu berbat ettiğimi düşünüyordu.

Birbirinden farklı kişilerden oluşan halk uyum içinde birlikte yaşıyor. Gündelik yaşamda bir Müslümanın bir Yahudiye ya da bir Hıristiyana üstünlük tasladığını görmedik, hepsi eşit haklardan yararlanıyor ve birbirlerine eşit nezaket gösteriyor, bir Türk ister sokakta, ister dükkânda olsun, bir Rumdan ya da Ermeniden, onların kendisine gösterdiği saygıdan ya da verdikleri ödünden fazlasını beklemiyordu.

Onuncu Bölüm[1]

Boğaziçi – Türkler neden itibar ediyor – Tophane – Hacı – Evlerin rengi – Bir Yahudinin kaderi – Fındıklı – Beşiktaş – İason'un anısına – Sultanın köşkü – Güzel köyler – Akıntılar – Bebek – Türklerin gizlilik merakı – Boğaz'ın en dar yeri – Dareios'un karşıya geçişi – Hisarlar – Şimdiki kullanımları – Balık sürüleri – Yunuslar – Kuşların göçü – Baltalimanı'ndaki dalgaların yankısı – Tarabya – Medeia'nın sırrı – Büyükdere – Derin vadi – Devasa çınar – Hoş bir köy – Euksinos'un [Karadeniz] ağzı – Symplegadlar – Öykünün kaynağı – Pompeius Sütunu – Kyane kayalıkları – Bazalt burun – İskenderiye defnesi – Karadeniz'in suyunun boşalması – Tarihsel kanıt – Nedenleri – Boğaz'da volkanik patlama – Su baskınları, tufanlar – Yıkıcı etkileri – Kale kalıntıları – Yuşa Tepe – Argonotların Amykos'u öldürmesi – Türklerin yorumuyla Nun'un oğlu Yûşa – Cami kitabesi – Hünkâr İskelesi – Kâğıt imalathanesi – Selim'in kız kardeşi – Kandilli – İstavroz – Üsküdar – Bulgurlu – Büyük mezarlık – Hacıların toplandığı tepe – Matbaa – Dokuma fabrikası – Kız Kulesi

Tanımadığım bir yere gelir gelmez hiç vakit kaybetmeden oradaki her şeyi görmek gibi bir isteğim olduğu için, hep Horatius'un "Günü yakala, olabildiğince az güven yarına" sözünü hatırlarım. Eğer böyle yapmazsam, nasılsa görürüm dediğim yerleri hiç göremediğimi fark ettim ve hemen Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı yere kadar benimle gelmek isteyenlerle bir grup oluşturdum.

Bu güzel Boğaz, Jüpiter'in [Zeus] sevgilisi İo'nun ineğe dönüşerek buradan geçip kaçtığını anlatan mitolojik öyküden esinlenilerek en erken çağlardan beri "Bosporus" [Öküz Geçidi] olarak anılır. Uzunluğu, genişliği ve akıntıları açısından daha yeni gördüğüm Çanakkale Boğazı'nı andırır, onun gibi Asya'yı Avrupa'dan ayıran dar bir geçit olmakla birlikte, kendine özgü birçok özelliği vardır. Issız kıyıların arasından öylesine akıp gitmek

1 [İngilizce orijinal kitapta içindekiler listesinde onuncu bölüm olarak gösterilmesine rağmen bölüm başında Chapter XIII (Bölüm 13) yazmaktadır.]

yerine, yaşam dolu canlı bir sudur, kıyılarında kocaman ağaçların gölgesi altında sıralanan saraylar ve köyler boyunca kıvrıla kıvrıla ilerler, her kilometrede bir karşınıza yeni bir yerleşim çıkar. Burası benim İstanbul'a ilk girdiğim yönün tam tersi. Benim geldiğim yönde surlara kadar her yer bomboştu, oysa bu taraf yaşam dolu, cıvıl cıvıl. Doğulu ların hemen her türü genellikle hareket etme konusunda çok isteksiz, araba niyetine yalnızca öküzlerin çektiği yük arabası tarzında kağnıları kullanıyorlar, bir yerden bir yere gitmek isteyen kadınlar için biraz daha iyi yapılmış arabalar var. En iyileri bile yaylı olmadıkları için hareket halindeyken çok rahatsızlık veriyor, hele hele düzgün olmayan taş döşeli kent yollarında ve kırlık alandaki engebeli patikalarda dayanılması neredeyse imkânsız. Erkekler bu arabaları hiç kullanmıyor, zaten yolda yürüyen bir erkek görürseniz, aşırı kilosunun, uzun giysilerinin, ayağındaki bol çarıkların hareketlerini ne kadar kısıtladığını anlıyorsunuz, hele bir de at üstündeyse hareketlerini kontrol etmesi daha da zorlaşıyor; başındaki sarık her an düşebilir, cüppesi rüzgârdan savrulabilir, üzengileri normalden daha kısa olduğu için de dizleri sanki çenesine değer ve bütün bunlar onu çok rahatsız eder, sürekli olarak sarığını başında, kendisini de eyerin üstünde tutmaya çabalar. Ama o Boğaz'da bir yerden bir yere, hem giysilerine, hem de zevkine çok uygun bir başka taşıma aracıyla, kayıkla gitme olanağına sahiptir. Üstelik kayıkta yalnızca oturabileceği değil, uzanabileceği bir başka yer daha vardır; kayığın zeminine bir halı serilmiş, kıç tarafına da bir minder konulmuştur, omuzlarını ve dirseklerini bu mindere dayayarak boydan boya uzanıp, bacaklarının arasına yerleştirdiği çubuğu tüttürerek, hiç hareket etmesi gerekmeden istediği yere gidebilir. Sarıklı, cüppeli, bol şalvarlı ve çarıklı bir Türkün, ağır bedeniyle tıpkı bir deniz kabuklusunun kabuğunun içini doldurması gibi bir kayığın içinde gömülürcesine hareketsiz uzanarak, sakin ve berrak bir su yüzeyinde adeta kayarcasına yol almasından daha güzel bir görüntü olabileceğini düşünemezsiniz. Boğaz kıyılarını bu kadar kalabalık yapan da kuşkusuz böyle bir ulaştırma aracına elverişli olmasındandır; suyun üstü Türklerin kullanmaktan hoşlandıkları tek araç olan bu kayıklarla doludur.

Kayıklar Tophane'den kalktığı için biz de oraya gittik. Top ve güllelerin döküldüğü Tophane, adından anlaşılacağı üzere "top evi" demek,

önünde uzanan rıhtımda tıpkı Londra Kulesi'nde olduğu gibi halkın incelemekten hoşlandığı çeşitli boylarda toplar dizili. Pera'dan çıkan bütün kasap artıkları buradaki geniş açık alana döküldüğü için rıhtım tepeleme çöp yığınlarıyla doluydu, üstlerindeki köpekler, akbabalar, çaylaklar ve martılar kokuşmuş yiyecekleri kapışmak için birbirine giriyordu. Rıhtımda sıra sıra dizilmiş çeşitli büyüklükteki sandalları işleten Türk, Rum ve Ermeni kayıkçılar Avrupalı ziyaretçilere hizmet vermek için birbirleriyle yarışıyordu. Hıristiyan kayıkçılar genellikle kıyıdan az uzakta denizden avazları çıktığı kadar bağırıyor ve itişip kakışarak yanımıza gelmeye çalışıyordu, Türklerse daha ağırbaşlı ve sakin bir ifadeyle yanımıza yaklaşıp kayıklarını işaret ediyordu. Bu kalabalık arasında beyaz sakallı saygı uyandıran, bastonlu bir adam dikkatimizi çekti, Mekke'ye hac ziyaretinde bulunup hacı olan bu adam kayıkları ayarlamakla görevliydi, kendinden olanlara öncelik tanımadan, bineceğimiz kayığı seçmeyi bize bıraktı. Biz de ciddi suratlı Türkleri seçtik; bastonuyla yolumuzu açarak seçtiğimiz dört kürekli kayığın içine bizi oturttu, kendisine en küçük altın para olan bir rubiye, yani iki buçuk kuruş verdik, "*Allasmahladik*" diyerek bizi Allaha emanet etti ve ayrıldı.

Boğaz'daki akıntı kuvvetli olduğu için, girdaplardan kaçınabilmek amacıyla bir süre kıyıyı takip ettik. Rıhtım yoktu, ama evlerin arka cephesi doğrudan suya açılıyordu, pek ayırt edilemese de hepsinin farklı insanlara ait oldukları belliydi, kimlere ait olduğu evlerin renklerinden anlaşılıyordu. Farklı ve canlı renklere boyananlar Türklere aitti ve hepsi yeni yapılmış gibi tertemizdi; sahipleri evlerini rengârenk boyayarak, sahip oldukları bu özel ve kıskanılacak ayrıcalığı sergilemek ister gibiydiler. Diğerlerinin evleri daha soluk ve kasvetli renklere, genellikle de kurşuniye boyanmıştı. Birkaçı yeni boyanmıştı, ama çoğu yıllardır boya yüzü görmemiş gibiydi. En mütevazı ve sıkıntı içinde yaşayanlar arasında bile gösteriş merakı vardı, bu evlerden birinin sahibi bununla ilgili bir hikâye anlatmıştı. Sultan Selim'in hizmetindeki bir Yahudiye bu hizmeti karşılığında ne istediği sorulunca, adam soydaşları arasında bir ayrıcalığı olsun istediğini, onun için de evinin istediği renge boyanmasına izin verilmesini arzuladığını söylemiş, iyi huylu Selim de buna izin vermişti. Selim'den sonra tahta çıkan Mustafa'ysa çok farklı biriydi, acımasız olabildiği gibi saçma sapan işlerle de uğraşa-

biliyordu. Sevdiği şeylerden biri de tekneyle Boğaz'da gezinti yapmaktı. Böyle bir günde soluk renkli evlerin arasında bu canlı renge boyanmış evi görünce kime ait olduğunu sormuş ve bir Yahudiye ait olduğunu öğrenmişti. Yahudi huzuruna getirilip yasaları çiğnemeye nasıl cesaret ettiği sorgulanınca, o da Sultan Selim'den izin aldığını söylemiş, ama Mustafa hemen "Ama benimkini almadın" diye çıkışarak, Yahudinin boğulmasını, mallarına el konulmasını ve evinin yıkılmasını emretmişti.

Buradan [Tophane'den] sonra Fındıklı'ya ulaştık. Kıyıdan baktığımızda oldukça dik bir yamaç olduğunu gördük. Bugün evlerle kaplı olmasına karşın kanımca yakın zamana dek burası içinde hiçbir yerleşim olmayan bir koruluktu. En tepede Boğaz'dan limana uzanan derin bir vadi vardı. Türkler belki de gemilerini bir gece bu koruluk sayesinde gizlice, adeta bir sihirbazlıkla limana indirip, surların önüne demirlemiş ve Haliç'in ağzını zincirle kapatan Bizanslıları şaşkına uğratmıştı. Fındıklı [ve Dolmabahçe'den] sonra hemen Beşiktaş'a geldik. Argonotların ünlü liderleri İason'un [Altın Post'un peşinde giderken] burada karaya ayak bastığı, onun için de Arkadios dönemine değin buranın onun adıyla [İasonion] anıldığı söylenir. O dönemde yaşayan tarihçi Stefanos,[2] o zamanlar buranın servi ağaçlarıyla kaplı olduğunu yazar. Türkler buraya beşiğe benzettikleri bir taştan ötürü Beşiktaş demişler ve sultan buraya bir köşk yaptırmış. Bu köşkün görünüşü bana büyük ölçüde burada yaşayan insanların geldikleri farklı köklerini hatırlattı. Köşk birçok yapıdan meydana gelmişti, ortasında diğerlerinden daha geniş ve güzel olan bir yapı vardı, bu ve etrafındaki birkaç küçük yapı, bir bütünlük içindeydi.[3] Söylenenlere göre bu, mimarın özgün tasarımıydı ve göçebe kavimleri temsil ediyordu; ortada hanın keçe çadırı, etrafında da görevlilerin çadırları kurulmuştu.

Kıyı boyunca ilerledikçe peşi peşine tepelerden Boğaz'a açılan vadilerle karşılaştık, her birinin içinde bir köy, her köyün içinde de muazzam

2 [Stefanos Bizantinos bir 6. yüzyıl tarihçisidir, *Ἐθνικά* (Etnika) adlı günümüze bazı bölümleri ve bir özetinin ulaşabildiği bir coğrafya sözlüğünün yazarıdır.]

3 [1718-1730 yılları arasında sadrazamlık yapan Damat İbrahim Paşa Beşiktaş'ta eşi Fatma Sultan (III. Ahmed'in kızı) için bir yalı yaptırdı. Burası geceleri düzenlenen eğlenceler nedeniyle Çırağan Yalısı olarak anılmaya başladı. 18. yüzyılın sonunda III. Selim Çırağan Sarayı'nı yeniden yaptırdı ve başka bazı yapılar eklettirdi. Buradaki yapı toplulukları Beşiktaş Sahilsarayı ve Çırağan Sarayı diye anılıyordu.]

büyük bir çınar vardı, ağacın devasa gövdesinden fışkıran dallar, çevresine dizili yapıları gölgesiyle örtüyor; peşi peşine dizilmiş bir dizi ev, köşk ve hisar neredeyse bu düzen içinde kesintisiz Karadeniz'in ağzına kadar devam ediyordu. Bütün köyler epeyce kalabalık görünüyordu, çınarın dibinde bir kahve, önünde de iskele ya da yükleme yeri bulunuyordu. Köy sakinleri buralarda toplanıyor ve işleri güçleriyle uğraşıyordu. Bu curcunanın yarattığı renklilik aslında son derece çekici ve eşi benzeri olmayan bir görüntüydü. Köyler adlarını yöreye özgü özelliklerden alıyorlardı. Örneğin Arnavutköy'de Arnavutlar, Ortaköy'de yeniçeriler oturuyorlardı, Kuruçeşme hatırlarda kalmayan mucizevi bir efsaneden kaynaklanıyordu. Bazı yerlerde akıntı o kadar kuvvetliydi ki, tekneler ancak [kıyıdan yardımla] çekilerek ilerletilebiliyordu. Bunun için hamallar ellerinde sarılı halatlarla setin üstünde hazır bekliyorlardı, bize de bir halat attılar, sonra birkaç kişi ucundan tuttuğu halatı omuzlarının üstüne atarak bizi çekmeye başladı, akıntıyı atlattığımız noktada halatın ucunu bıraktık ve bir kâğıt parçasına sardığımız birkaç parayı bize yardım eden hamallara attık ve artık yardıma ihtiyacımız olmadan yolumuza devam ettik.[4]

Boğaz'da buna benzer üç kuvvetli akıntı daha var. Bunlardan birine Türkler Şeytan Akıntısı adını takmış. Bu akıntılar hiç şüphesiz Boğaz yatağında oluşan ani ve dik çöküntülerden kaynaklanıyor. Boğaz dibinin engebeli yüzeyindeki bu derin çöküntülerin, tıpkı [Kuzey Amerika'daki] Büyük Göller'in sularının Niagara Çağlayanı'ndan hızla dökülmesine benzer biçimde, Karadeniz'den hızla akan suyla aniden dolması sonucu şiddetli anaforlar oluşturuyor.[5] Burada akan su köpükler oluşturarak ana-

4 [Osmanlı döneminde Boğaziçi'nin yüksek akıntılı bölgelerinde bekleyen bu hamallara yedekçi denilirdi. Yedekçilerin tekneleri çekerken kullanacakları sahil şeridi boş bırakılmak zorundaydı ve bunlara "yedekçi hakkı" denilirdi. Yedekçilerin bekledikleri bu mevkilerde hava koşullarından korunmak için bir odaları da bulunuyordu. "*Bostancıbaşı Defteri* yalının, Akıntıburnu denilen yerde, Hançerli Bey'in (sonra oğullarının) ve yüksekte kardeşi Arif Bey'in yalısını takiben, gene Beyhan Sultan'ın banisi olduğu bir çeşme (1804), bölükçübaşı kolluğu, kahve, yedekçiler odası ve yeminci, doğramacı, gözlemeci, berber, bakkal ve saatçi dükkânlarından sonra geldiğini göstermektedir." (Tülay Artan, "Beyhan Sultan Sahilsarayı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, c. 2, s. 192).]

5 [Boğaziçi'ndeki şiddetli akıntıların nedeni Karadeniz'in deniz seviyesinin buraya akan büyük ırmaklar nedeniyle Marmara Denizi'nden yüksek oluşudur. Eğer rüzgâr poyraz esiyorsa bu esinti Marmara Denizi'ni güneye doğru sürerek deniz seviyesini her zamankinden 20-30 santim daha alçaltır. Bu da

forlar ve kaynamalar yaratsa bile teknelyle geçmek mümkün. Ancak antik dönem yazarları tuttukları kayıtlarda bu hırçın suların[6] tehlikelerinden ve anaforlardan söz etmekteydiler, bu çöküntüler büyük olasılıkla eskiden çok daha derindi, yüzyıllar boyunca su bunları yavaş yavaş aşındırmış olmalı.

Buraya yakın bir noktada yer alan derin koyun içinde, büyük ağaçların gölgesi altında Bebek adında tek başına duran bir köşk var.[7] Köşkün terkedilmiş harap durumuna bakınca insan bununla ilgili gizemli bir hikâye olması gerektiğini düşünüyor. Etrafı duvarlarla çevrili, dışa tamamen kapalı bir bina. Türk diplomasisinin sırları bu kapılar ardında saklı. Bir elçiyle görüşme yapmak gerektiğinde kendisi buraya çağrılır, o da kayıkla gelir, gizlice içeri alınır ve ondan daha önce gelen vezirle burada görüşürmüş. Görüşme tamamlanınca da diplomatlar ayrılır ve köşk eski sessizliğine bürünürmüş. Payitahtın herhangi bir resmi dairesinde yapılabilecek iş görüşmelerini gizemli toplantılara dönüştürmek ve devletin bütün resmi işlemlerini bir gizlilik perdesi arkasında, üstü örtülü olarak yürütmek büyük ölçüde Doğululara özgü bir uygulama. Bunun sürekli olarak birbirlerinin hareketini kollamaya alışık olan Avrupalı elçilerin meraklı kıskançlığından kaynaklandığı, Türklerin de bundan kaçınmak için bu bilgece çareyi icat ettikleri söylenir.

Buradan sonra Boğaz iyice daralıyor ve Çanakkale Boğazı'nda olduğu gibi karşıdan karşıya geçişi kolaylaştırarak, Asya ile Avrupa arasında işlek bir denizyolu işlevi görüyor. Kserkses'in Abidos'a geçmesinden daha önce Dareios da, Pers ordusunu buradan karşıya geçirmişti, efsaneye göre Dareios ordusunun geçişini bir kaya üstüne oturarak seyretmişti. Gotlar,

Boğaziçi akıntılarını kuvvetlendirir. Öte yandan Boğaz'ın en dar yeri, Kandilli-Aşiyan arasında 698 metredir. En derin yeri de 109 metre ile Kandilli Burnu önleridir. Karadeniz'den gelen akıntı içinde aktığı oluk daraldığı için daha da şiddetlenir. Küçüksu Koyu'nun dışından bir kavis yapıp Kandilli Burnu'nu yalayarak Akıntıburnu'na yönelen kuvvetli akıntıya Şeytan Akıntısı denir.]

6 Horatius karşılaşılması mümkün olan tehlikelerden söz ederken şunları yazıyordu: "*Insanientem navita Bosporum tentabo*", Kitap iii, Şiir 4 [*Utcunque mecum vos eritis, libens / Insanientem navita Bosporum Tentabo / et arentes arenas / Littoris Assyrii viator* (Benimle olduğun sürece memnuniyetle bir denizci olarak Boğaz'ın azgın sularına ve bir seyyah olarak Asur kıyılarının kızgın kumlarına meydan okuyabilirim.) Dionysios Byzantios, *Dionysii Byzantii Anaplus Bospori*, Wesel, 1860; *Boğaziçi'nde Bir Gezinti*, çev. Mehmet Fatih Yavuz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 11.]

7 Başta Evliya Çelebi olmak üzere birçok kaynak II. Mehmed'in buraya Bebek Çelebi adlı veya lakaplı bir bölükbaşı tayin ettiğini; Bebek Çelebi'nin semtte bir köşk ve bahçe kurduğunu ve ölümünden sonra semtin onun adıyla anılmaya başladığını yazarlar.]

Sarazenler ve Haçlılar da buradan geçmişlerdi. Bu noktada Boğaz o kadar daralır ki Plinius'un "Yeryüzünün bir küresinde köpeklerin havladığını, diğerinde kuşların öttüğünü duyarsınız; hatta insan sesleri bile seçilebilir ve eğer sesler rüzgârla dağılmazsa bir kıyı ile öbür kıyı arasında konuşulabilir"[8] demesi bir abartma değildir. Türkler Konstantinopolis'in fethine hazırlanırken buraya karşılıklı iki hisar inşa etmişler. Mehmed, Anadolu yakasındaki Anadolu Hisarı'nı yaptıktan sonra,[9] Bizans imparatorunun serzenişlerine aldırmadan Avrupa yakasındaki Rumeli Hisarı'nı da yaptırmıştı. Her ikisi de köşeli olan hisarlarla kuleler bugün hâlâ ayakta ve her ikisi de yaptıranın ne kadar acımasız ve gaddar olabileceğini kanıtlar. Mehmed, Bizanslıları tehdit ederek eğer şikâyetten vazgeçmezlerse, ulaklarının hayatını tehlikeye atacaklarını bildirmiş ve bir ferman çıkartarak hiçbir geminin izinsiz buradan geçemeyeceğini ilan etmişti. Ticareti engelleme yetkisi olmadığını düşünen bir Venedik gemisi bu zorunluluğu dikkate almayınca hemen batırılmış, mürettebat ele geçirilip kafaları kesilmiş ve uyarıcı olması için bedenleri hisarın dışına asılmıştı. Dolayısıyla hiç acıması olmayan Mehmed'in buraya, bugün bile kullanılan *Chosecen* [Boğazkesen] adını vermesi boşuna değildi.

Bugün bu hisarlar artık kale işlevini yitirdikleri için Türkler onları hapishane olarak kullanıyorlar. Mahpuslar deniz tarafında yaklaşık 120 cm yüksekliğindeki alçak bir kapıdan içeri alınıyor. Ne zaman bir yeniçeri subayı sorun çıkartacak olsa kayıkla buraya gönderilir, bir kez bu kapıdan içeri girince kendisinden bir daha haber alınamazdı. Sık sık bir binbaşı ya da bir Orta komutanı kaybolur, ama neden kaybolduğu bilinmezdi. O zaman onun boğulduğu ya da kalede başının vurulduğu anlaşılır ve yerine yenisi atanır, o da unutulur giderdi. Bu nedenle bugün kaleye Nisyan [Unutma] Hisarı denir. Boğaz gezisinde bana eşlik eden Britanya Elçilik Sarayı yeniçerisi, taburundan bazı subayların kaybolduğunu söyleyerek, başıyla hisarları işaret ediyor ve onların nerede kaybolduğunu bildiğini söylüyordu.

8 *"Avium cantus, canumque latratus, vocis humanæ commercia, &c.,"* Plin. Nat. Hist., Kitap vi, Bölüm 1 [Pliny, *Naturalis historia*; Gaius Plinius Secundus, *Doğa Tarihi*, Latinceden çev. İnanç Pastırmacı, İstanbul, Say Yayınları, 2017.]

9 [Bilindiği üzere Anadolu Hisarı'nı yaptıran Osmanlı Sultanı I. Bayezid'dir (Yıldırım).]

Bu noktada çok ilginç bir görüntü vardı, bir kıyıdan öbür kıyıya doğru uç uca sıralanmış balıkçı tekneleri, Dareios'un yüzyıllar önce teknelerle yaptırdığı köprüyü andırıyordu. Çoğunluğunu Karadeniz ile Akdeniz arasında gidip gelen uskumru ailesinden kolyozların oluşturduğu sürüler o kadar kalabalıktı ki, neredeyse suyun akışını engelliyorlardı. İşin en ilginç yanı bu balıkların göç yolculuğuna birçok başka deniz hayvanının da eşlik ediyor olmasıydı. Çok sayıda yunus onların etrafında sıçrayıp duruyor, bazen hep birlikte havaya sıçrayarak Boğaz'ın ortasında bir tepe oluşturuyor ve bu sırada balina yavruları gibi homurtular çıkartarak su fışkırtıyorlardı. Boğaz'ın yerlileri rüzgâr sertleştiği zaman bu balıkların tuhaf bir içgüdüyle rüzgâra karşı gittiklerini ve Boğaz'dan hem yukarı, hem de aşağı doğru giderken, akıntının yönünü dikkate almadıklarının anlaşıldığını söylerler. Türkler yunusları koruma altına almışlar, kendileri tutmadığı gibi başkalarının yakalamasına da izin vermiyorlar. Oysa eğer yunus balıkçılığı yapılabilse, bunlardan elde edilecek yağ başta bayramlar ve başka şenliklerde yapılan aydınlatmalar olmak üzere hem çeşitli amaçlarla kullanılabilir, hem de büyük bir gelir kaynağı olabilir; bugün bunların sık sık karaya vurdukları ve kendi yağları içinde debelenerek çürüdükleri, köpeklere ve kuşlara yem oldukları görülür.

Balık sürülerine martı sürüleriyle karabataklar da eşlik ediyor. Bu kuşlar da korunduklarını çok iyi bildikleri için, hiç ürkmeden teknelere ve evlere konuyor, ayrıca kıyı boyunca bütün çatıların ve tepelerin üstü bunlarla kaplı. Bir balık sürüsünü takip ederken hepsi suyun üstüne üşüşür, ağlara sıçrar ve adeta yemleri için balıkçılarla çekişmeye başlarlar; küçük balıkların hepsi onlara atılır. Boğaz'a özgü bir başka kuş da güvercin büyüklüğündeki, beyaz karınlı ve koyu kahverengi sırtlı bir (*alcedo*)[10] türüdür. Bunlar sürekli olarak aniden alçalır, [sonra da aynı hızla] havalanırlar; bazen o kadar kalabalıktırlar ki dört-beş sürüyü aynı anda farklı yönlere uçarken görebilirsiniz. Diğer kuşlar gibi onların da özel bir davranış biçimi

10 [Yazar bu kuşları yanlış teşhis ediyor bunlar *Alcedo* (yalıçapkını) değil, yelkovankuşu yani *Puffinus*'tur. İstanbul Boğazı'nda suyun az üzerinde sürüler halinde Karadeniz'den Marmara'ya veya Marmara'dan Karadeniz'e hızla uçan türü, sarıgagalı yelkovankuşudur (*Puffinus kuhlii*). Su yüzeyine yakın uçar ve yüzeyde bulabildikleri küçük balıklar, deniz kabukluları, yengeç, salyangoz ve atıklarla beslenir, kuluçka zamanı haricinde sürekli olarak denizlerde yaşar.]

yok gibidir, av peşinde değillermiş gibi görünürler, ne karada, ne de denizde beslendiklerini ya da bir yere konduklarını görürsünüz, ne balık sürüleri, ne de peşlerindeki kuş sürüleri dikkatlerini çeker, ama bu dar Boğaz üzerinde içgüdüsel olarak hiç durmaksızın bir aşağı, bir yukarı uçarlar, Boğaz'ın bir ucuna vardıklarında hemen bir daire çizerek geri dönüp öbür uca doğru uçmaya başlarlar. Hiç durup dinlenmedikleri için Fransızlar onlara "lanetli ruhlar" der, ama arkasından "uçuşu rüzgâr kadar hızlı, fırtına ıslığına benzer bir ses çıkarır," diyerek gerçekle pek ilgisi olmayan hayali bir betimleme yaparlar. Su yüzeyine çok yakın uçarlar, bir tekne yaklaştığı zaman biraz yükselir ve bir tente gibi üstünü örterler, ama uçarken sanki ölüymüşçesine sakin biçimde süzülürler, konuştuğum hiç kimse kanat sesi duyduğuna dair bir şey söylemedi.

Bir anda bütün bu olağanüstü olgulara eşsiz bir başka güzellik daha eklendi. Yağmur yüklü bir bulut üzerimizden geçerken ortalık öylesine karardı ki, az ilerde suyun yüzeyi görünmez oldu. Derken Boğaz'ın ortalarında bir yerde güneş yüzünü gösterdi, ardından da ilerdeki karanlığın içinden rengârenk bir gökkuşağı göründü. O sırada Rumeli yakasına yakın ilerliyorduk, gökkuşağının oluşturduğu parıltılı kemerin ayaklarından biri sağımızda, öbürü de solumuzda yaklaşık 90 m kadar uzaktaydı, tepesiyse karşı kıyıda. Böyle bir gökkuşağını hiç görmemiştik, yatay olarak boylu boyunca suyun üstüne uzanmıştı; son derece güzel ve olağanüstü bir görüntüydü. Sanki aniden gökyüzünden devrilip suyun üstüne düşmüştü. Yaklaşık 15 dakika kadar böylece bize eşlik etti, sonra gökyüzü açıldı, bu harika olay da adeta havada eriyip yok oldu. Saat üç dolayındaydı, güneş ufukta yaklaşık 45 derecelik bir açıdaydı, herhalde bu prizmatik renkler her zamanki gibi yağmur damlalarından geçen ışığın yansıması ve kırılmasıyla oluşmuştu, ama gökkuşağının alışıldık biçimde dikey değil de yatay olmasına ne gibi bir tuhaf değişikliğin neden olabileceğini tahmin etmeye bile yeltenmiyorum.

Arkasından Baltalimanı İskelesi'ni geçtik. Bazıları Mehmed'in gemilerini, yaklaşık 3 km'lik bir mesafeden değil de buradan, yani 20-25 km öteden geçirip Haliç'e indirdiğini düşünür. Burada da şaşırtıcı bir başka olay yaşadık, yakındaki bir kaya, hemen yanında çıkartılan sesleri oldukça

kuvvetli biçimde yansıtıyordu. Onun için bu kayaya Φονεα adı verilmişti.[11] Bizanslılar anlayamadıkları her şeyi doğaüstü saydıklarından, bu yankıyı da mucizelere bağlıyorlardı. Mucizeler anlatmaya meraklı bir Bizanslıya göre bir yerden bir yere yankılanan bu sesi dalgalar da taşımaya başlamış ve ikisi birlikte denizin dibindeki ateş çukuruna düşmüş, o günden beri de çıkamamıştı, biz de bütün haykırışlarımıza karşın yankıyı geri çıkartamadık. Bir zamanlar var olan bu yankı her ne idiyse, kayanın yüzeyinde bir kaza sonucu bir değişim meydana gelince yok olup gitmişti. Buradan sonra, Bizanslıların, basık ve [dolayısıyla da] sağlıksız konumundan ötürü [dermansızlık anlamına gelen] Asthenia [İstinye] dedikleri köyden geçtik ve buranın tam zıddı olan Therapia'ya [Tarabya] vardık.[12] Tarabya tepelik bir yere kurulmuştu ve [adından anlaşılacağı üzere] şifalı bir havası vardı. Ayrıca çok güzel küçük bir koy içindeydi ve Argonotların başarılarını da hatırlatıyordu. Medeia, dönüş yolunda çekiciliğine kapıldığı bu yere, yaşlanmayı engelleyen etkili ilacından bir kutu bırakmıştı. Bu nedenle önceleri adı Pharmakia[13] olan yerleşmenin sakinlerinin artık yenilenmek için onun büyücü kazanına ihtiyaçları kalmamıştı. Biraz ileride Boğaz genişlemeye başlayınca Karadeniz'in ağzını görebildik. Gün ilerlemişti, karanlıkta gitmemek için Büyükdere'de karaya çıkıp geceyi orada geçirmek istedik.

Büyükdere, Boğaz'ın Rumeli yakasındaki tepelerini birbirinden ayıran dar vadilerin en büyüğü, onun için de bu adla anılıyor. Yaklaşık 8-9 km derinliğindeki vadinin sonunda karşınıza bentlerden kente su taşıyan muhteşem bir sukemeri çıkıyor. İki tepe arasında kalan yaklaşık 1,5 km'lik alan çiçeklerle dolu bir çayır. Godefroi de Bouillon komutasındaki Haçlı ordusu [Selçuklu yönetimindeki] Nikaia'yı [İznik] kuşatmaya giderken 1097'de burada kamp kurmuş. Türkler bugün de burada kamp kurarlar; orada sahneye konan, zevk düşkünü Şarklıların bayıldığı kaba ve adi temsiller sultanı

11 [Yazardan yüz yılı aşkın bir süre önce İstanbul'a gelen Joseph de Tournefort bu konuda şunları yazmış: "...bütün kıyı birçok yerde yarık yarıktır ve dalgalar burada o kadar büyük gürültü çıkarır ki Rumlar ona Phonea (başka deyişle Phonema, yinelenen ses) adını verirler. *Voyage d'un botaniste. Introduction, notes et bibliographie de Stéphane Yerasimos*, 2 cilt, ed. Stefanos Yerasimos, Paris, Maspero, 1982; *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktay (Birinci Kitap), Teoman Tunçdoğan (İkinci Kitap), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005 (1. Basım), İkinci Kitap, On Beşinci Mektup, s. 97.]

12 [*Ασθένεια/Asthenia* hastalık, *Θεραπεία/Therapia* ise tedavi demektir.]

13 [Φάρμακο, φαρμακείο / *Farmako, farmakio* ilaç ve eczane anlamına gelir.]

eğlendirir. Bu vadinin ortasında, son zamanlarda gezginlerin merakını uyandıran, *Castagna dei Cento Cavalli*'den[14] daha büyük ya da şairin[15] dediği gibi Malabar ya da Dakka'da adeta kollarını açmış, her tarafı saran ağacı anımsatan muazzam bir ağaç var. Dev boyutlardaki bu çınarın gövdesinin çevresi 43 m kadar, dallarının oluşturduğu gölgelik alanın çevresiyse 119 m. Abartmadığımdan emin olabilirsiniz, bizzat kendim ölçtüm. Bu devasa gövde 14 dala ayrılıyor. Bunların bazıları kökten ayrılmış, bazılarıysa 2-2,5 m yüksekte, en kalın dallardan biri yerden yaklaşık 6 m'de kırılmış, bir başkasının içi yanmış ve oluşan kovuk çobanların barınağı haline gelmiş. Eğer bu ağaç tek bir ağaç sayılırsa kesinlikle dünyanın en büyük ağacı olduğu söylenebilir. Başka gezginlerin de dikkatini çeken bu çınar için bir Fransız yazar, "Bulutlara dokunmaya hazır bir kubbenin altında yeşil bir tapınak" diye çok yerinde bir tanım yapmış. Türkler vadide kamp kurdukları zaman bu dev ağacın gövdesindeki kovuk seraskere ya da kaymakama askerleriyle birlikte muhteşem bir çadır işlevi görür. Doğuda çınar her zaman çok değerli sayılmıştır. Kserkses, Frigya'da gördüğü birinin güzelliğinden o kadar etkilenmişti ki, onu altın gerdanlıklar ve bileziklerle süslemişti. Çınar ağacı altında sohbetler yapılırdı, Sokrates'in de, Cicero'nun da çınar altında oturmayı sevdikleri söylenir. Plinius bir dostunun böyle büyük bir çınarın altında 22 kişilik bir ziyafet verdiğini söyler.[16] Türkler de çınar altında oturmaya pek meraklılar, bazen neredeyse bütün bir köyü kaplayan gölgesinin altında oturup kahve içmeyi çok seviyorlar. Ama bu ağacın bu kadar büyük bir ilgi görmesinin nedeni Bay De Candolle'nin[17] bu ağacın iki bin yıldan daha yaşlı olduğunu tahmin etmesi. Bu ağacın yakın dönem gezginlerin hayranlığını kazanmasına karşın, ne Gyllius [Petrus Gyllius /Pierre Gilles], ne de botanik çalışmaları nedeniyle buna doğal olarak ilgi duyması gereken [Joseph de] Tournefort bundan söz ederler.

14 [*Castagno dei Cento Cavalli* (Yüz Atkestanesi Ağacı): İtalya'da Etna Yanardağı'nın yamacında dünyanın bilinen en büyük atkestanesi ağacıdır. 2000 ya da 4000 yaşında olduğu sanılmaktadır.

15 [John Milton, *Paradise Lost Paradise Lost: A Poem Written in Ten Books* (1. Baskı, Londra, S. Simmons, 1667, Kitap viii, s. 185) adlı uzun şiirinin bir mısraında Banyan ya da Hint İnciri Ağacını şöyle betimlemişti: "In MALABAR or DECAN spreds her Armes." *Kayıp Cennet*, çev. Enver Günsel, İstanbul, Pegasus Yayınları, 2015, Kitap ix, s. 196.]

16 *Hist. Nat.* Kitap xvi, Bölüm 1 [Pliny, *Naturalis historia*; Plinius, *Doğa Tarihi*.]

17 İsviçreli botanikçi Alphonse Louis Pierre Pyrame de Candolle (1806-1893).

Büyükdere bu vadiden başlayarak Karadeniz'e doğru kıyı boyunca 1,5 km uzunluğunda bir alanı kapsar. Birçok Avrupalı büyükelçi ile Pera'da oturan diğer saygın kişilerin yazlık konutları burada. Karadeniz'den gelen esintiler başladığı zaman ısı kenttekinden 5-6 derece daha az oluyor. Etraf resmedilmeye değer güzellikte, önünde uzanan rıhtım, tam da Boğaz kıyısında gezinti yapılacak bir yer, kara tarafındaki tepelerden aşağı doğru sarkan koruluklar ve terasların arasına serpiştirilmiş evler görünüyor, buralardan bakıldığında insan harika bir manzarayla karşılaşıyor, herhalde insan sağlığına iyi gelen bu güzel evleri başka hiçbir yerde bulmak mümkün değildir.

Sabahleyin yeniden kayığımıza binerek yolumuza devam ettik. Büyükdere'yi geçince Boğaz epeyce genişliyor; ağzına yaklaştıkça deniz kabarmaya başladı, deniz o kadar dalgalı, kayığımız ise o kadar hafif ve narindi ki korkuya kapıldık. Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı yerde karşılıklı iki burun var. İkisinin üstünde de deniz feneri bulunduğu için her ikisine de Phanaraki [Fanaraki] Burnu deniyor.[18] Boğaz üzerindeki yerlere verilen adlar dönüşümlü olarak ya Türkçe ya da Rumca, ancak burada ikisi birden kullanılmış, Phanar Kui ve Fener Köy [Rumelifeneri Köyü]. İki burnun da bir köyü, az uzağında da bir kalesi var, kalelerin bembeyaz mazgalları, yemyeşil ormanlarla kaplı burun üstünde çok çarpıcı duruyor. İkisinin arasında, ama Rumeli yakasına daha yakın bir noktada Symplegad kayalıklarından biri var.[19] "Birbiriyle çarpışan" anlamına gelen Symplegadlar eski Yunan tarihinin ilk önemli olayını akla getiriyor. Bu karanlık ve fırtınalı denizle ilişkilendirilen birtakım dehşet verici esrarengiz olaylar o kadar korkutucuydu ki Yunanlar ona yabancılar geçemez anlamındaki ἄξενος adını takmışlardı, ama İason cesurca giriştiği ilk ticari seferde teknesini Kolkhis'ten

18 [*Φαναράκι/Fanaraki* Yunanca "küçük fener" demektir.]

19 [İstanbul Boğazı ağzında, Rumelifeneri Köyü yakınında antikçağda Kyane ya da Symplegad kayalıkları denilen denizden yükselen kayalıklar bulunuyordu. Mitolojide, yüksek ve dar geçit veren kayalıklar anlamında *συμπληγάδες/simpligades* diye geçerler. Bunların Türkçe karşılıkları Orakiye, Öreke Kayalıkları veya Öreke taşıdır. Osmanlı döneminde bu kayalara Kanlı Kayalar adı verilmiş, Kocataş, Körtaş, Mavikayalar ve Kızılkayalar da denilmiştir. Bizans döneminde bu kayaların en yüksek noktasına deniz kazalarının önlenmesi amacıyla Pompeius Sütunu dikilmiştir. Zamanla sütun yıkılmış ancak altındaki kaide kayanın üzerinde kalmıştır. Med cezir ile suların yükselip alçalması antikçağda bu kayalıkların hareket ettiği, birbirleriyle çarpıştığı ya da birbirlerine yaklaştığı inancına yol açmıştı.]

başarıyla geri getirdiğinde yerin adı da bu konuksever karşılama anısına εὔξενος olarak değiştirilmişti.[20] Argonotların yaşadığı bütün olağanüstü olaylar içinde insanların hayalinde en çok yer eden şey, Boğaz'ın iki yakası arasında adeta nöbet tutan ve yasak denize girişleri engelleyen ve girmeye çalışan gözü pek maceracıların üzerine kapanarak onları aralarında ezen bu kayaların öyküsüydü. Bu öykünün nereden kaynaklandığına ilişkin çeşitli tahminlerde bulunulmuş ve doğal nedenlere bağlanmaya çalışılmıştır, ama içlerindeki en olası açıklama denizin adından ve gemicilerin zihninde bu denizle ilgili yer eden izlenimlerden kaynaklandığıdır. Denizciler, kayaların daha önce kapandıkları gibi onlar geçtikten sonra da geri dönüşlerini engelleyecek biçimde yeniden kapanabileceğini düşünüyorlardı. Gözüme tek bir kaya çarpınca hayal kırıklığına uğramıştım, ama sonra denizin içinde bir tane daha olduğunu gördük, bu sefer de bu mesafede ve kıyıya bu kadar yakınken acaba böyle bir şey mümkün olabilir miydi? Kayığımızı buraya çektik ve zor da olsa üstüne çıkabildik, deniz neredeyse yarısına kadar yükselmiş, kayığımızın sarp kayalıktan savrulacağından korkmaya başlamıştık.

Kaya, Rumeli yakasındaki deniz fenerinden yaklaşık 800 m uzaktaydı. Yüksekliği 20-25 m, çevresi de 180-270 m dolayındaydı. En tepesinde beyaz mermerden, güzel bir heykelcilik örneği olan yuvarlak bir kaide vardı. Kaidenin yüksekliği 128 cm, çapı da yaklaşık 78 cm'ydi, çevresinde iki ucundan tutturulmuş yay biçiminde bir çiçek ve bitki zinciri vardı, boğa başlarıyla desteklenmiş, aralarına da yıldızlar serpiştirilmişti. Büyük bir ustalıkla yapılmıştı, heykel sanatının gelişmiş bir dönemine ait olmalıydı, ama kökeni, tarihi ya da adı bilinmiyordu, kesin olan hiçbir şey yoktu, biçimine bile karar verilememişti. Bizanslı tarihçi Dionysios bu kayalıkların üstüne Romalıların bir tapınak yaptıklarını ve ona Sunak adını verdiklerinden söz eder. İlk amacı ne olursa olsun, bu sütunu 1545'te gören Gyllius ona başka bir işlev yakıştırmıştı; üstünde bir Korent sütunu bulunuyordu ve anıt bazen Pompeius Sütunu olarak anılıyordu. Kesin olmasa da Pompeius'un bu sütunu Pontus Hükümdarı Mithridates'i yendikten

20 [*ἄξενος/aksenos* ve *εὔξενος/efksenos*. Yunanca *ξενος/Ksenos* yabancı demektir ve bu sözcüğün başına olumsuzluk anlamı veren (a-teist gibi) *ἀ* getirildiğinde (*ἄξενος*) yabancı karşıtı gibi bir anlam oluşur, *εὐ* ise iyi anlamındadır (*εὔξενος*–doğru yazılışı *εὔξεινος*).]

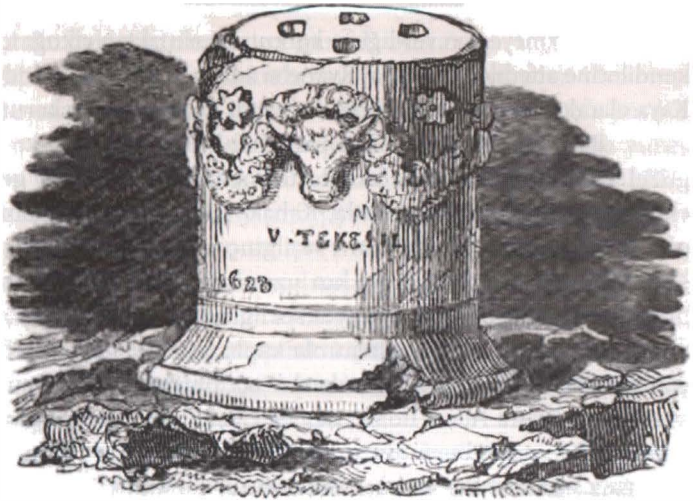

Pompeius Sütunu

sonra kazandığı zaferin anısına diktirdiği doğrultusunda bir söylence vardı. Pompeius buraya Pompeiopolis adını vermişti.[21] Ancak bir sütun diktirdiğine ilişkin tarihsel bir kayıt yok ve bu sütun artık onun adıyla anılmıyor, tıpkı İskenderiye'deki gibi, o da şimdi Diocletianus'a atfediliyor. Tournefort 1700'de bu kayalığı ziyaret ettiğinde sütunu görmüş, o zaman yaklaşık 3,5 m yüksekliğindeymiş, ama şimdi bu da yok. Kaidenin üstündeki dört kare delik, üstünde başka bir parça daha olduğunu gösteriyor. Burayı ziyaret edenlerin karalamaları dışında üstünde ne bir yazıt, ne de iz var; en eski karalama 1623 tarihli. Ulaşılması zor ıssız bir yerde tek başına duran bu son derece dikkat çekici güzel heykelcilik örneği, çevresindeki el değmemiş vahşi ortamla tam bir karşıtlık oluşturuyor.

Kayanın yapısı çok ilginç, çeşitli renkteki lav, volkanik siyah taş, bazalt ve kalker oluşumlu bir tür breş [birbirine yapışık köşeli parçalardan meydana gelmiş kaya], aralarında büyük ölçüde akik ya da kalsedon damarları var. Aslında heterojen maddelerin çok yüksek bir ısının etkisiyle birleşmesinden oluşan bir yığışım olduğu anlaşılıyor. İçindeki metalik oksitten ötürü

21 Pliny, Kitap vi, Bölüm 2 [*Naturalis historia*; Plinius, *Doğa Tarihi*.]

rengi ağırlıklı olarak mavi ya da koyu yeşil. Bu kayalıklar artık geçen gemileri aralarında ezmeye son verdiği ve korkutucu olmaktan çıktığı için başlangıçta kendilerine atfedilen [Avrupa] Kyane'si adıyla değil, renklerinden ötürü Mavi Kaya olarak anılmaya başlanmış ve bu adı bugüne kadar korumuştur.

Buradan karşıya, Asya [Anadolu] yakasına geçtik, orada da çok güzel bir doğal oluşumla karşılaştık. Anadolu Feneri'ni geçtikten sonra ekili küçük bir vadinin ağzında, Kabakoz Koyu olarak anılan yerde karaya çıktık. Bir yanında içinde derin ve ilginç mağaralar olan mavi bir kayalık, öbür yanında da yaklaşık 3-5 km uzunluğundaki Yum [Yom] Burnu var, burnun ucunda yaklaşık 45 m yüksekliğindeki derin yarın yüzeyi sütunları anımsatan bir dizi bazalt oluşumla kaplı, genelde hepsi dikey, ama birkaç yerde, özellikle de doğu ucunda dar açı oluşturan yatay sütunlar da var, bazıları da Staffa Adası'ndaki Devler Geçidi'nde olduğu gibi sanki henüz yumuşakken topraktan gelen kuvvetli bir basınçla bükülerek birtakım düzensiz eğriler oluşturmuş. Bu burnun dibindeki bazalt sütunların üst kısımları kesilmiş gibi, alt kısımlar da beşgen ya da sekizgen biçiminde taşlarla kaplı bir yürüyüş yolu oluşturuyor. Bunlar da, düzgün gömme ayaklarla kaplı, yaklaşık 7-9 m derinlikte sivri köşeli bir kademeye kadar uzanıyor. Bu yatay yüzey üçgenden sekizgene kadar farklı köşegenlerin oluşturduğu ilginç bir mozaik sunuyor; köşegenler birbirine öylesine uymuş ki, aralarında hiç boşluk kalmamış. Bu da bizi başka bir varsayıma götürür: Kristalleşmiş kütle oluşum sürecinde belki de yumuşaktı, dolayısıyla sütunlar bir basınç neticesinde yan yüzeyleri birbirlerine tam yapışana kadar sıkıştı; bu nedenle de hiçbiri eşit değil. Örneğin ilk haliyle bir sütun belki de üçgendi; yanlardan gelen sürekli basınçla üçgenin köşeleri yanlara girmiş, böylece üçgen sekizgene dönüşmüş, boşluklar da tamamen dolmuş olabilir. Birkaç yerde, sütun çıkıntılarının uçları gelişigüzel kırılınca, geriye kalan kısımlar suyun kenarına doğru inen bir rampa ya da düzgün basamaklara dönüşmüş; tek tük tek başına duran sütunlar ise bir rıhtıma çakılı direkler gibi duruyor. Sütunların çevresi 90 cm dolayındaydı ve hepsi çok düzgün çokgendi; keskin köşeleri ve birbirine eşit kenarları vardı. Üstlerinde gelişigüzel oluşmuş çatlaklar ve yarıklar var, ama yakından incelememe karşın, Antrim kıyılarındaki gibi içbükey ya da

dışbükey yüzcyli olanlara hiç rastlamadım. Ama başka bakımlardan bütün bu oluşum Antrim'deki gibi düzgün ve güzeldi. Ancak bu sütunların tuhaf bir özelliği vardı. Bitişen yanlar arasında bazen ince bir kalsedon film oluşmuş, bu kaldırımlardaki çokgen taşlar üstünde de ince beyaz bir bordür tarzında devam ediyor, bir noktada eğer renkler donuklaşmamışsa yüzey fildişi boncuklu yeşimtaşı mozaik gibi duruyordu. Bazı yerlerdeyse bu film yüzeyden kopmuş bir teneke levhayı andırıyordu. Genel olarak bazalt eğer deniz suyunun asidinden etkilenmemişse maviydi, damarları ince, çatlaklar da derin ve metalikti, sert taştan yapılmış siperleri anımsatıyor, böylece bazalt oluşumlu düzenli sütunlardan ayrılıyordu. Kayanın üstlerine doğru, yarın tepesinde bu oluşum amorflaşarak kabalaşmış ve yüzey kabarcıklı cürufu andıran deliklerle kaplanmış, hatta breşe dönüşürken dışardan da bazı yabancı taneler oluşuma dahil olmuştu.

Sütun dizisi 180 m kadar sürüyor, sonra da doğu ucunda aniden derin bir yarıkla sona eriyordu, bu noktada kaya bütünüyle ikiye ayrılmıştı. Yarın bazalt tarafı birkaç yerde dökülmüş ve düzensiz sütun parçaları, yan yüzeyler ile zemine saçılmıştı; yerde oluşan tepecikler ile kopmuş kütleler bir antik harabe görüntüsü yaratıyordu. Derin yarığın öbür yüzüyse şekilsiz, kaba ve çıplak taşlarla kaplıydı, pas renginde ve kavruk bir görüntüsü vardı, yüzeye serpilmiş gibi duran cüruf parçacıkları sanki büyük bir yangının izlerini taşıyordu. Yum Burnu, bazalt oluşumun aniden sona erdiği derin yarıktan yaklaşık 1,5 km içeri doğru uzanıyordu, buradaki taşlar da hep biçimsizdi, ama sonunda ulaştığı 6-8 km'lik dümdüz kumsal boyunca tek bir taşa rastlanmıyordu.

Burnun üstünde iki ağaçtan başka hiçbir bitki görmedik. Bunlardan biri tek başına duran büyük bir zeytin ağacıydı; çok yaşlı olduğu belliydi, bir yarığın içine kök salmıştı ve bazalt yarın tepesini taçlandırıyordu. Burada dikine büyümek yerine, içgüdüsel olarak dallarını Karadeniz üzerinden Rusya'dan gelen ve bu kıyılarda esen kuzeydoğu rüzgârdan öte yana çevirmişti. Dev gövdesi yerden neredeyse bir metre yükseklikten itibaren yana doğru bükülmüş ve yere paralel uzanan alçak dalları, koyunlarla keçilerin sığınabileceği geniş bir gölgelik alan oluşturmuştu. İkinci bitkiyse geniş yaprakları üstünde büyük kırmızı böğürtlen tarzı meyveleri olan

yaprak dökmeyen yeşil bir çalıydı.[22] Bu çalı özellikle buraya özgü değildi, Anadolu'nun bütün kuzey kıyılarında yetişiyor. Plinius'a göre, Büyük İskender buralardayken tacını bu dallarla oluşturduğu için İskenderiye defnesi, *stephanon Alexandri vocant* adıyla anılıyordu.

Bu burnu size bu kadar uzun anlatmamın nedeni, neredeyse üç bin yıl önce buraya ayak basan Argonotlardan beri bütün uygar milletler tarafından ziyaret edilmesine karşın kimsenin, birkaç yıl öncesine değin bu ilginç oluşuma dikkat etmemiş olması ya da en azından kayıt altına almamasındandır. Oysa çarpık çurpuk kaba kaya kütlelerinin bir noktadan itibaren insan yapımı bir sanat eserinden bile daha kusursuz düzgün sütunlara dönüşmesiyle oluşan bu muazzam ve harikulade sütun dizisinden daha çarpıcı ya da olağanüstü bir doğal oluşum olabilir mi? Kıyıları izleyerek seyahat eden ve Antiparos [Andibara] Mağaralarındaki sarkıtları öylesine abartılı bir dille anlatan Tournefort, onlardan çok daha güzel olan bu sütun dizisini fark etmemiş, Dr. Clarke ise sütunları uzaktan dürbünle gördüğünü söylemekle yetinmişti. Burayı ilk ziyaret eden ve anlatan sanırım General Andreossy'dir. Napoléon'un Babıâli'deki büyükelçisi olan Andreossy, Boğaziçi üzerine kaleme aldığı çalışmasında, 1813'te bu kıyıları incelerken gördüğü bazalt prizmalara (*prismes basaltiques*) değinmektedir.

Bazaltın oluşum formülü kolay anlaşılan bir süreçtir ve genellikle kristalleşme olarak tanımlanır, ama asıl soru bu oluşumun ateş ya da sudan etkilenmiş olup olmamasıdır. Bu tür tartışmalara çok aşina olmadığım için kesin bir karar veremiyorum, ama bu oluşumlara bir denizci gözüyle değil, daha çok bir yanardağcı gözüyle bakmaktan yana olduğumu söyleyebilirim, buradaki koşullar da zaten bunu gösterir nitelikte. Burayı gören ya da bu bölgeyi, denizleri ve çevre toprakları, yani Karadeniz, Azak Denizi, Hazar ve Aral göllerini gösteren haritaya bakan birinin dikkatini ilk çeken şey, bugün düz kara parçalarıyla kesintiye uğrayan bu bölgenin bir zamanlar tümüyle büyük bir su alanı olduğunu ve zaman içinde bu suyun bir kısmının yolunu bularak aktığını, epeyce bir yüksek alanın kuruyarak karaya dönüştüğünü ve alt bölümlerin hâlâ birbirinden kopuk su kütleleriyle kaplı olduğunu anlar.

22 *Ruscus hyperglossus* [*Ruscus hypoglossum*/At dili, tavşan kirazı, Aleksandra.]

Doğal oluşumun bıraktığı bu izlenimleri destekleyen başka kanıtlar da vardır. Erken dönemlerden beri tarihçiler gölleri yalnızca o günkü durumuna bakarak betimlememiş, suyun hacminin azalmaya devam ettiği varsayımından hareketle değerlendirmeye çalışmışlardır. Bazı coğrafyacılara göre, su kütlesi bütün bölgeyi içine alacak kadar genişti ve Hazar Denizi'nin okyanuslara açılımı vardı. Ancak Herodotos bölgeyi bizzat ziyaret ettikten sonra bu denizle[23] ilgili bazı yanlışları giderdiği için onun anlattıklarına güvenebiliriz. Herodotos, Aral Gölü'nden özellikle söz etmemekle birlikte, bu gölü büyük olasılıkla Hazar Denizi'ne atfettiği olağanüstü önem içinde değerlendirmiş olmalıdır. Ünlü tarihçi Karadeniz ile Azak Denizi'nin de aynı büyüklükte olduğunu söyler.[24] Aristoteles'in yaşadığı dönemde birbirinden çok da uzak olmayan Azak ile Hazar denizleri arasında bir kanal olduğuna ilişkin izler vardır. Plinius'un anlattığı Karadeniz ile bugünkü arasında pek az benzerlik bulunur; onun anlatısında Amisos [Samsun] Körfezi, Akdeniz yönüne doğru o kadar girinti yapar ki, Anadolu adeta bir ada gibi durur.[25] Eski insanların çoğaltılabilecek buna benzer anlatıları, kaybedilen miktar bağlamında su kütlesinin hem biçim, hem de hacim açısından epeyce değiştiğini kanıtlar.

Modern dönem gezginleri de eski yazarların bu anlatılarını doğrularlar. Önce Tournefort, ardından da bölgeyi ziyaret eden [doğabilimci Peter Simon] Pallas, Kafkaslar'ın kuzeyinde uzanan toprakların doğasına ilişkin düşüncelerini, Hazar ve Azak kıyılarının antikçağdaki durumunu gösteren 1790 tarihli kendi yaptığı haritasına dayanarak geliştirmişti. Araştırması sırasında kara parçalarıyla birbirlerinden ayrılan bütün su kütlelerinde bulduğu balık ve deniz kabuklusu türlerinin aynı olduğuna dayanarak, eskiden bunların hepsinin tek bir su kütlesi olması gerektiğini öne sürmüştü, çünkü birbirinden bu kadar uzak olan su bölgelerinde bu denli bir türdeşlik olması

23 Herodot, Kitap II [I olması gerekir], Bölüm 203 ["Hazer, tek başına bir denizdir, başka bir denize karışmaz. 'Başka bir deniz' diyorum, zira üzerinde Yunan gemilerinin işlediği deniz ve Herakles kolonlarının ötesindeki Atlas Denizi dedikleri deniz ve Erythreia Denizi, bunların hepsi bir tek denizdir. Hazer ayrı bir denizdir; ötekilere bağlı değildir." Herodotos, *Historiai*; *Heredotos*, çev. Mükremin Ökmen, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, 16. Baskı.]

24 Herodot, Kitap I, Bölüm 203 [Herodotos, *Historiai*; *Herodotos*.]

25 *"Sinus tanti recessus ut Asiam peninsulam facit," Plin. Hist. Nat.* Kitap vi, Bölüm 2 [Pliny, *Naturalis historia*; Plinius, *Doğa Tarihi*.]

pek mümkün değildi. Astrahan çöllerinin bütününü tarayan Pallas, bölgenin [batı] sınır ucunu belirleyen daha yüksekçe Rus platolarında da aynı alüvyonlu toprağın bulunduğunu görünce, geniş bir bölgeye yayılmış olan tuzlu su göllerinin, bütün bu büyük denizin kurumadan önceki en derin yerleri olmuş olabileceğini düşünmüştü.[26] Buradaki asıl soru bir zamanlar kesintisiz olan bu geniş su birikintisinin nasıl bir yol bulup boşaldığıdır.

Boğaz girişindeki bu koyağın batı ucunda su bugün de oldukça hızlı akmaktadır. Bütün bunlar bu oluşumun geçmiş dönemlerin birinde dağların patlamaları sonucu lavların akmaya başlamasıyla meydana geldiğini gösterir. Boğaz'ın bu iki ucundaki girinti çıkıntılar, sanki birleştirilse iç içe geçebilecek kadar uyumludur ve kara parçası çekiştirilerek birbirinden kopartılmış gibi durur, iki taraftaki katmanlar da aynı malzemeden olup aynı yüksekliktedir ve sanki bir zamanlar tek bir parçaymış gibi devamlılık gösterir. Aralarındaki akıntının hâlâ çok kuvvetli olduğu bazı noktalarda sanki su yeni oluşmuş bir çağlayandan aşağıya gürleyerek akıyor gibidir.

İnsanın aklına ilk gelen şey bu kopmanın nasıl meydana geldiği ve bunu neyin tetiklediğidir. Aslında bu oluşumu açıklayan en olağanüstü gösterge koyağın hemen ağzındaki sönmüş yanardağın izleridir. Bazalt sütunlar, sıvılaşıp akan, sonra sertleşen ve bu süreç içinde düzenli biçimlere dönüşen kayalara çok benzer. Buna eşlik eden diğer bütün koşullar da tetikleyici unsurun ateş olduğu doğrultusundadır. Bütün bölge yanarak kireçleşmiş kütleler ve etkin yanardağlar çevresinde görülen türde birikintilerle kaplıdır. Bazı kayalar, özellikle sütunlara bitişik koyağın içinde olanlar koyu pas rengindedir ve zeminin, demirin işlenmesinden sonra arta kalan cürufu andıran kimi camlaşmış kütlelerin adeta birlikte pişmesiyle oluştuğunu düşündürür. Bunların arasında etrafa saçılmış yeşim taşı, akik ve benzeri biçimsiz parçalar bulunur; bazıları serbest, bazıları da birbirine yapışık yığışım kütleleridir, bu yığışımlar içindeki siyah volkanik taş [yani bazalt] ile feldspat parçaları adeta tam erimeden kütleye yapışmış gibidir. Bunun ötesinde siyah volkanik taşlar ile Boğaz

26 *Pallas's Travels*, Cilt vii. [Kitabın iki tam adı var: *A General Collection of Voyages and Travels*, Londra, Sherwood, Neely, and Jones, 1813 ve *Travels through the southern Provinces of the Russian Empire, in the years 1793 and 1794*, Londra, John Stockdale, 1812.]

ağzının iki yanında birkaç kilometrelik bir alana parçalar halinde dağılmış amorf düzensiz bazalt parçaları da bulunur. Bunlar kıyı boyunca yere serili kaba sütunlar biçiminde olup adeta ateşin göbeğinde daha düzgün bir kristalleşme olmuş gibisinden uçlarda yer alan sütunların tam oluşmamış örnekleri gibi dururlar.

Bütün bunlar patlamanın yanardağın hareketlenmesi sonucu meydana geldiğini ve açıklığın ağzından hızla fışkıran suyun yayılarak daha alçaktaki denizlere aktığını ve yüksek bölgelerdeki suyun çekilmesine değin bu sürecin sürdüğünü düşündürür. Suyun hacmi azaldıkça, eski tarihçilerin anlattığı gibi yüksekte kalan alanlar kuruyarak değişik biçimlerde kara parçalarına, alçaktaki derin yerler de birbirinden ayrı su birikintilerine dönüşmüştü.

Bu görüş yalnızca geleneksel anlamda değil, bazı kesin verilerle de desteklenmektedir. Su aniden hızla akmaya başlayınca, karşısına çıkan daha alçak seviyelerdeki bütün kara parçalarının sular altında kalmasına yol açmış, bu büyük taşkının tam karşısına rastlayan adalar ve Yunanistan kıyıları da bu tufandan paylarını almıştı. Bundan etkilenen ilk yer Çanakkale Boğazı'nın ağzı ve Ege kıyılarıydı. Taşkın sonucu sular altında kalan Arkadia'yı, zeminin ıslak olmasından ötürü terk eden Dardanos, halkının bir kez daha böyle bir felaket yaşamasından endişelenmemek için yeni kuracağı kentin yüksek bir yerde olmasını istemiş ve Troya'yı İda Dağı'nda kurmuştu.[27] Bir dağın uzantısı olan Pınarbaşı bu amaca uygun bir yerdi. Bundan sonra sıra adalara gelmiş, onlar da taşkından paylarını almıştı. Diodoros Sikeliotes'e göre Pontus'tan [Kuzey Anadolu Dağları] gelen suların Kyane Kayalıkları'ndan[28] patlayarak akınasıyla Samothraki [Semadirek] şiddetli bir su baskınına uğramıştı. Şairler ve tarihçiler tarafından kaydedilen ve [Prometheus'un oğlu] Deukalion'un adıyla anılan baskının son güçlü dalgası ise önündeki bütün engelleri yıkarak ilerlemiş ve hem Tesalya'yı basmış, hem de Yunanistan'ın sulara gömülmesine neden olmuştu. Hem Çanakkale hem de İstanbul boğazlarının dibindeki ve iki yakasındaki kemer ve yapı kalıntıları, aşağıya

27 Dionysius Halicarnass [Halikarnassoslu Dionysios], *Antiq. Rom.* [*Antiquitates Romanae* (Roma Tarihi)], Kitap I, Bölüm 61 - Hom. II. Kitap XX, 1, 216 [Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat, A. Kadir, Can Yayınları, 2011.]

28 Diod. Sic. [Diodoros Sikeliotes] *Bibl. Hist.* [*Bibliotheke historike* (Tarih Kitaplığı)], Kitap V, Bölüm 47.

doğru şiddetle akan sel sularının yarattığı yıkımın ne kadar ağır olduğunu ve tufandan önce bu bölgenin uygar insanların yaşadığı ekili vadilerden oluştuğunu gösterir. Bunları bizzat incelemediğim için size doğrulayamıyorum, ama doğrulayanların bunları gördüklerinden kuşku duymuyorum.

Bu bulguları ister büyük tufanın çarpıtılmış ögeleri olarak, ister bu türden bir kısmi ve yerel olay olarak değerlendirelim, bunların tümü o ilahi elin "göklerin kapaklarını açması" ve büyük amacı uğruna "enginlerin bütün kaynaklarını fışkırtması"dır.[29] Bana gelince kendimi bu gözle görünür doğa sarsıntısının ortasında bulduğum ve geçmişte tutulan çeşitli kayıtları hatırladığım zaman, gerçekten de kendimi, Tanrı'nın elinin bütün kaynaklarını fışkırttığı böyle bir çeşmenin kenarında duruyormuş gibi hissettim ve yanımda yatan bu kutsal öfkenin yıkıcı etkilerini gördüm. Anlaşılan eski insanlar buranın bu özelliğinden fazlasıyla etkilenmiş ve bu sarp kayalığa Kutsal Yer (*Ιερόν*) anlamına gelen Hieron [İeron-İeros/Yoros] adını takmışlar ve anısına çevredeki tepelere başta Jupiter [Zeus] Ourios olmak üzere ikincil derecedeki diğer 12 tanrı adına sunaklar inşa etmişlerdi.[30]

Dönüş yolunda Anadolu yakasında gezindik. [Anadolu Kavağı'nda] ilk karşımıza çıkan Yoros Kalesi olarak da anılan Ceneviz Kalesi kalıntıları çok çarpıcıydı. [Asıl yurtlarından] bu kadar uzakta böylesi kalıntılar görmek, bu küçük ticaret devletinin zenginliklerinin ve girişimlerinin hafife alınmamasını gerektiren kanıtlardı, ama kalenin yalnızca onların elinden çıkmadığı önündeki yazıttan anlaşılıyordu. Levhanın üstünde bir Yunan haçı, köşelerde de başka anıtlarda da bulunan Bizans Yunancasıyla yazılmış Hz. İsa'nın baş harfi X ile İmparator Fokas'ın baş harfi Φ vardı.

Buradan Dev Dağı olarak da anılan bölgenin en yüksek noktası Yuşa Tepe'ye tırmandık, Karadeniz ve Boğaz ayaklarımızın altındaydı. En tepede bir mescit ile bir tekke, yanında da kime ait olduğu konusunda çeşitli

29 ["göklerin kapakları açıldı" ve "enginlerin bütün kaynakları fışkırdı" ibareleri İncil'de Tufanı anlatan ibarelerdir. İncil, Yaradılış 7.]

30 [Yoros Kalesi, İstanbul'da Anadolu Kavağı sırtlarındaki Doğu Roma döneminden kalma kaledir. İmparatorluk zayıf düştükten sonra Cenevizlerin eline geçmiştir. Adının nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. "Kutsal yer" anlamına gelen Hieron'dan geldiği görüşü oldukça yaygın olmakla birlikte, antikçağ tanrılarından Zeus'un (Jüpiter) sıfatı olan *ourios*'tan (*οὐριος*/urios, uygun rüzgârlar anlamına) geldiği de iddia ediliyor. Ayrıca Yoros adının doğrudan doğruya "dağ" anlamındaki *oros*'tan (*ὄρος*) geldiği de düşünülmektedir.]

söylenceler olan bir türbe var. Rumlar türbenin Argonotların geçtiği sırada buraların kralı olan Amykos'a ait olduğunu söylerler. Yumruk eldivenini büyük ustalıkla kullanan ve herkese meydan okuyan Amykos, Pollux'un tek darbesiyle yere yığılmış ve bu dağın tepesine gömülmüştü.

Ancak Türkler farklı ve daha sıra dışı bir öykü anlatırlar. Onlar Nun'un oğlu Yûşa'nın [Yeşu/Yeoşua], İsrailoğullarını Kenan ülkesine götürüp yerleştirdikten sonra gelip Boğaz'daki Cebbar Dağı'na yerleşmişti. Dev kadar büyük olduğu söylenen Hz. Yûşa'nın tıpkı Rodos Heykeli gibi bir ayağını Cebbar Dağı'na, diğerini Büyük Dağ'a koyarak, bir adımda altından geçen gemilerin üzerinden Boğaz'ın bir yakasından öbürüne geçtiği rivayet edilir. Her akşam dağın tepesinde oturup abdest aldığına, sonra da ayaklarını aşağıdaki denize sokarak dinlendirdiğine inanılırdı. Öldüğü zaman onu gömecek büyüklükte bir yer bulamadıklarını, ama bir ayağını burada gördüğümüz mezara gömdükleri söylenir. Mezarın uzunluğunun 15 m'den fazla olduğu düşünülür, bedeninin de normal insan oranlarına sahip olduğu varsayılırsa Yeşu'nun boyunun 100 m'den uzun olması gerekirdi. Ama Türkler mezarın yanı sıra daha da ikna edici başka bir kanıta başvurur. Dervişler bizi mezarın yanındaki mescite götürdüler, duvardaki Arap harfleriyle Türkçe yazılmış kitabede aşağıdaki ilginç satırlar var:

KİTABE

> Burası, rahiplerden olmayıp peygamberlerden olan, Hazreti Yûşa bin Nun'un, huzur içinde olsun, makamıdır. Hz. Musa, huzur içinde olsun, onu Rumların üzerine yolladı. Şimdi, Hazreti Yûşa belli bir günde bu milletle mücadeleye girişti, ilk savaşta güneş Rumlardan yana battı, ama o savaşırken, batan güneş yeniden doğdu ve artık Rumlar kurtulamadı. Onlar Hazreti Yûşa bin Nun'un, huzur içinde olsun, bu mucizesini gördüler ve eğer onlara Dini o zaman öğretseydi, kabullenirlerdi. Erkek ya da kadın bunu kim reddederse, bu kutsal mabetteki tarih [şöyle der]: Ona baksınlar ve onun bir peygambere dönüştüğüne inansınlar.[31]

31 [Kitabede yazılı olduğu ileri sürülen bu satırlar muhtemelen Walsh'a bunları okumuş olan dervişlerin uydurmasıdır. Hz. Yuşa Kabri girişinde duvarda asılı 1210 (1795-1796) tarihli kitabede şunlar yazılıdır:

Kuran, İncil'de adı geçen bazı kişilerin yanı sıra, Hz. Yûşa'dan da bahseder, ama buradaki kadar uzun uzun anlatılmamıştır, ve boyu da buradaki anlatıların belirtiği kadar değildir, kanaatime göre hahamların Âdem'in boyuna atfettikleri kadar olmalıdır. Bu ünlü adamın özellikleri ne kadar inanılmaz olsa da, Türklerin onun varlığına dair hiçbir kuşkuları olmadığını rahatlıkla söyleyebilirim. Bu dağa Dev Dağ demelerinin bir nedeni olması gerektiğini kabul etmelisiniz.

Yuşa Tepe'den Boğaz kıyılarını süsleyen en güzel vadilerden birine, Hünkâr İskelesi'ne indik. Sultan yakınlardaki köşküne gitmek için burada karaya çıktığı için iskele bu adı almıştır. Bir zamanlar hükümdar konutu olan bu köşk bugün kâğıthane olarak kullanılıyor. Türklerin edebiyata merak salması [III.] Selim'in hükümdarlık dönemine rastlar, sultan da bu meraka bizzat desteklemek amacıyla suya yakınlığından ötürü burada bir kâğıt imalathanesi kurmak ister. Köşkü ziyaretimizde sultanın yapıyı bir fabrikaya dönüştürdüğü biçimi aynen koruduğunu gördük. Su cilalı mermer depolarda biriktiriliyor, kâğıt tabakaları da şahane salonlara asılarak kurumaya bırakılıyordu. Ancak binadaki gözle görünür yıpranma, fabrikanın iyi huylu hamisinin ölümünden sonra gözden düştüğünü ve ihmal edildiğini gösteriyordu. Vadinin bir yamacındaki yapı, karşı kıyıdaki Büyükdere'de bulunan görkemli çınarla neredeyse yarışabilecek büyüklükte ve güzellikteki bir çınarın gölgesi altındaydı, ama ondan farklı olarak buraya hayvanlar musallat olmuşlardı. Yamaçlar ve tepeler, baştan aşağıya sık bir ormanla kaplı olduğu için kurtların ve çakalların yaşamasına çok elverişliydi; bu hayvanlar zaman zaman aşağıdaki vadiye

Hem müferreh hem mukaddestir bu küh-sar-ı bülend (ulu tepe) / Bâğı cennettir makâm-ı Yûşâ ibnün Nun'dur / Zâtını etmiş nübüvvetle mübeccel Kibriyâ / Kabr-i hazrettir makam-ı Yûşâ ibnün Nun'dur / Vâsıl-ı maksud olur elbet tevessül eyleyen / Cây-i vuslattır makam-ı Yûşâ ibnün Nun'dur / Bu mahall-i akdesi kabil mi tavsif eylemek / Ayn-ı nimettir makam-ı Yûşâ ibnün Nun'dur / Sâdiyâ ta'zim ile eyle ziyaret dâima / Mahz-ı rahmettir makam-ı Yûşâ ibnün Nun'dur.

Kabrin bulunduğu bölüme girince tam karşıdaki Hicri 1257 (1841-1842) tarihli kitabede ise şunlar yazılıdır:

Hazret-i Yûşâ Nebi ve Mürsel ibnün Nun'dur / Hem kelimüllah fetâsıdır aleyhisselâm / Mucizatından birisi bu gaza eyler iken / Gün gruba gitmedi bir saat oldu sonra şâm / Hürmetiyçün âmâdi hafız Muhammed kuluna / Cümle züvvâra dahi vire Hüda hüsn-i hitâm / Rihletinden evvel tarihi hicriyye kadar / İki bin üç yüz yirmi sâl iken mühimdir tamam / Diyarbekirli Çerhizâde El-Hafız Muhammed'in nazmıdır.

Walsh burayı muhtemelen 1822'de ziyaret ettiğine göre, 1841-1842 tarihli ikinci kitabeyi görmüş olamaz.]

iniyor ve otlayan koyunların ve sığırların hakkından geliyorlardı. Ancak bu bile buranın hoş bir sayfiye yeri olmasına engel değildi. Sultan ile maiyeti Büyükdere vadisindeki köşkte toplanırken, kadınların da burada kendi aralarında eğlenmelerine izin verilirdi. Aslında bu hanımlar hiç de sanıldığı gibi insana soğuk davranmıyorlardı. Frenkler sık sık çimenlerin üstünde oturan bu grupların yanından geçiyorlar, bazen bir İngiliz yanlarından geçerken, kendisine İngiliz Efendi denildiği ve içecekler ikram edildiği olurdu, ama onlarla oturması ya da aralarına karışmasına hiçbir zaman izin verilmezdi.

Aslında bu davetler, bizim gruptan birinin başına geldiği gibi bazen çok tehlikeli olabiliyordu. Çok sevilen, terbiyeli ve iyi bir insan olan, hatta iyi Türkçe konuşan bu kişi bir süre önce gene burada gene böyle bir grubun yanından geçerken, grubun başındaki hanımdan alışıldığın ötesinde bir ilgi görmüş ve hanım onu Boğaz'daki köşküne davet etmişti. Bu kişi onlarla vedalaşırken bu hanımın padişahın, medeni cesaretiyle ünlü kız kardeşi olduğunu anlamış ve dehşete kapılmıştı; bu konumdaki birinin davetini kabul etmek de, etmemek de aynı derecede tehlikeliydi. Bunun üzerine kendisi çareyi hemen İstanbul'dan kaçmakta bulmuş ve sonradan hanımın nedimelerinin onu her yerde arayıp peşine düştüklerini öğrenmişti. Ne var ki hanımın tutkusu şiddetli olduğu kadar gelip geçiciymiş de, kısa bir süre sonra başka bir şeyin peşine düşmüş, bizim dostumuz da geri dönebilmişti. Atlattığı tehlikeyi daha sonra öğrenme fırsatım oldu.

Buradan ayrıldıktan sonra Rumeli Hisarı'nın karşı kıyısında, bir çayır içinde yer alan Anadolu Hisarı'nı ziyaret ettik ve hemen yanında romantik görünümlü Kandilli Tepesi'ne tırmandık. Burası Boğaz kıyısındaki en güzel burunlardan biri, tepeden bakıldığında neredeyse bir denizden öbürüne kadar uzanan geniş bir manzarası var. Çarşı-pazarda çalıştıkları sağlıksız daracık hücrelerde hor görülen ve kendilerini yoksul hisseden varlıklı Ermeniler, buradaki köşklerine çekildiklerinde gerçek bir Doğulu gibi şaşaa içinde yaşıyorlardı. Birkaç gün önce Pera'da son derece vasat ve mütevazı görünen bir adamın bu kadar şık giyinebildiğini ve lüks döşenmiş bir evde yaşadığını görünce hayretler içinde kaldım.

Bundan sonra dikkatimizi çeken yer, [II.] Constantinus'un yaptırdığı bir kilisenin kubbesindeki gösterişli haçtan ötürü Yunanca σταυρός sözcü-

günden hareketle Stavros [İstavroz] adı verilen köydü [Beylerbeyi]. Buradan tarihi İstanbul'un tam karşısına rastlayan Skutari [Üsküdar] burnuna geçtik, Yunanlar, Perslerin Avrupa seferleri sırasında burada bıraktıkları hazineye atfen buraya Altın Şehir ya da Yunanca *χρυσόπολις* [Hrisopolis] adını takmışlardı. İstanbul'da gördüğümüz bütün yollardan çok daha üstün geniş bir yoldan tepeye, Bitinya bölgesindeki dağların [Batı Karadeniz Sıradağları] bir kolu olan Bulgurlu Dağı'na [Küçükçamlıca Tepesi] çıktık. Bulgurlu Dağı da tıpkı Boğaz'ın Karadeniz girişindeki Yuşa Tepe gibi hemen göze çarpıyor, buradan da Marmara'dan Karadeniz'e kadar kesintisiz bir manzara var. Tepenin aşağılarında kocaman bir mezarlık var, servilerin oluşturduğu gölgelik alan neredeyse beş km uzunluğunda, belki de dünyanın en büyük mezarlığı [Karacaahmet Mezarlığı]. Bu kadar genişlemesinin bir nedeni de Rumeli yakasında oturan Türklerin burada kendilerine mezar almaya başlamaları. Türkler, günün birinde İstanbul'u kaybedecekleri ve geldikleri yere gönderilecekleri duygusuyla en azından kemiklerinin burada kalmasını istiyorlar. Buradaki geniş düzlük alan [Haydarpaşa Çayırı] farklı amaçlarla da kullanılıyor. Örneğin hac mevsiminde binlerce, hatta on binlerce Müslüman hacı adayı burada toplanıyor, bütün alan çadır ve sancaklarla doluyor ve Hz. Muhammed'in kabrini ziyarete gidecek kervanlar buradan [Ayrılık Çeşmesi] hareket ediyor. Bu durum Hıristiyan fanatiklerin de aynı şekilde "...Cennette yaşayan / Ve Golgotha'da ölmüş olanları"[32] aramaya gitmek üzere toplanmalarından farklı olmadığı gibi, ondan daha tuhaf da değildi. Üsküdar'da bulunan bir matbaa ile dokuma fabrikası, buradaki halkın yaşam biçimlerinin gelişmekte olduğunu gösteriyordu. Selim'in, halkın aydınlanmasına katkıda bulunacak bir ortam oluşturması için kurduğu matbaada, kendi köşkünde imal edilen kâğıtlar kullanılıyordu. Mekân çok büyüktü, bir ucunda yedi kasa dolusu matbaa hurufatı, öbür ucunda da dört adet baskı makinesi vardı. Kasalar daire biçiminde yerleştirilmişti, ortasındaki boşluktaki minderin üstünde bağdaş kurarak oturmuş bir mürettip vardı, dikkatlice harfleri diziyordu.[33] Dokuma fabrikası da çok büyüktü,

32 John Milton, *Paradise Lost*, Kitap iii, s. 55 [*Kayıp Cennet*, Kitap iii, s. 73.]

33 [III. Selim döneminde 1795'te Hasköy'de kurulan Mühendishane-i Berri-i Hümayun bünyesinde bir süre sonra bir de matbaa kurulmuştu. Matbaa yer darlığı nedeniyle önce 1802'de İstanbul'da

birkaç yüz de Ermeni çalışanı vardı, Manchester'da olduğu kadar becerikliydiler, bize nasıl baskı yaptıklarını gösterdiler. Kullandıkları kırmızı boya çok parlaktı ve nasıl elde ettiklerini sır gibi saklıyorlardı.

Üsküdar'ın hemen yanında antik Halkedon [Kadıköy] var, Türkler buraya, net bir bilgi olmasa da burada toplandığı söylenen konsiller nedeniyle Kadıköy diyorlar. Bir zamanlar Hrisostomos'un vaaz verdiği kiliseyi ziyaret ettik. Ayiya Eufemia'ya adanan kilisede, Diocletianus döneminde Hıristiyanlara uygulanan zulüm kapsamında azizeye yapılan işkencelerin izlerini görmek mümkün. Burası liman içinde değil de dışa açık, savunmasız, sığ bir koyun içinde kurulmuş olmasından ötürü yer seçimi bakımından "Körler Ülkesi" denilmeyi hak etmiştir.[34]

Buradan Rumeli yakasına geçerken iki yaka arasında, Anadolu yakasının epey uzağında bir kayalık üzerine yapılan deniz fenerini ziyaret ettik. Her zaman beyaz badanalı olan bu kare planlı fener bazen yakılıyordu. Bu kaleyi yaptıran İmparator Manuel [I. Kommenos], düşman donanmasının Haliç'e girmesini engellemek için girişine bir zincir çekebilmek amacıyla karşı kıyıda [Sarayburnu] bir eşini daha yaptırmıştı. Türkler bugün yalnızca fener kulesinin kaldığı bu kalenin yapılış amacını hatırlamıyorlar bile; onlar buraya Hellespontos üzerindeki Hero'yla ilgili kulaktan duyma bir aşk hikâyesinden esinlenerek Kızkulesi adını vermişler, Frenklerse olayı daha da saptırarak kuleye Hero'nun sevgilisinin adından esinlenerek Leandros Kulesi demişler.

Kapalıfırın semtine, sonra da 3 Mayıs 1803'te Üsküdar'da Harem İskelesi Yokuşu'nun başındaki Boyacı Hanı'na taşındı. Buradaki faaliyetine Dârü't-tıbâati'l-Cedideti'l-Ma'mure adıyla devam etti. 1807'deki Kabakçı Mustafa Ayaklanmasında hasar gördü.]

34 [... rivayete göre Bizas bugünkü Sarayburnu'nda koloni kuran Megaralı kolonistlerin reisidir. MÖ. 667'de, kenti kurmadan önce yaygın geleneğe göre ünlü Delfi Tapınağı'nda kenti nerede kuracağını danışan Bizas'a, kâhinler kenti "körler ülkesinin karşısında" kurmasını söylemişler. Kâhinler böylece Sarayburnu'ndaki güzelliği fark edemeyip Halkedon'da (bugünkü Kadıköy) kent kuranları "kör" olarak nitelemişler. Faruk Pekin, "Bizans," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 260.]

On Birinci Bölüm[1]

Rumların ayaklandığının duyulması – Başkentteki ilk tepkiler – Eyaletlerde meydana gelen olaylar – İpsilantis ve Suça – Yunanistan'ın bağımsızlık ilanı – Türklerin tepkisi – Türk halkının silahlanması – Aşırı davranışlar – İşlevsizleşen devriyeler – Bir Rumun öldürülmesi – İstanbul'daki infazlar – Divanıhümayun tercümanı Muruzis – Frenklere yapılan zorbalıklar – Ticaret gemilerine yapılan saldırılar – Rum patriğinin piskoposluk duyurusu – Suça, İpsilantis ve taraftarlarının aforoz edilmesi – Sultanın hatt-ı şerifi – Asker toplama – Bir Ermeninin öldürülmesi – Paskalya arifesinde yaşanan korku – Patrik ve piskoposların idamı – Ölüye saygısızlık – Cesedin bulunması ve cenaze töreni – Patriğin yaşam öyküsü ve karakteri – İnfaz nedeni – Aziz George Yortusu – Başkentte kasvetli günler – Rum kiliselerinin tahrip edilmesi – Matbaaya yapılan saldırı – Frenk kıyafetli adamın idamı – Yabancı temsilcilerin açıklamaları – Katılanlarla ilgili gözlemler – Baron Strogonof – Gerginliğin tırmanması – Büyükdere'ye geçiş – Denizyoluyla Rusya'ya geçiş – Ayaklanmanın seyri – Atlatılan büyük tehlike – İngiliz Sarayı'na sığınan halk – Yunanlı sanatçı

Bugüne kadar huzur içinde yaşadık, kendimizi Londra'da olduğu kadar güvende hissediyor, işimize ve eğlencemize bakıyorduk. Hangi sınıftan olursa olsun başkentte yaşayan her milletten insanın yalnızca bize karşı değil, birbirlerine karşı da son derece dostane olduklarını gördük. Bir gün Galata'da oturan ve İstanbul'daki Britanya ticaret acenteliğinin kurucusu sayılan [James] Barbaud adlı saygıdeğer, yaşlı bir beyefendiyi ziyarete gittim. Bay Barbaud cana yakın ve neşeli biriydi, onun ciddileştiğini pek görmemiştim, ama o gün kendisini çok endişeli buldum. Elli yıldır bu ülkede yaşadığını ve bu güne kadar böyle tehlikeli bir hareketlilik görmediğini söyledi. Huyunu bildiğim için şaka yapıyor sandım, ama bu sefer son derece ciddiydi. Bana Rumların, imparatorluğun her yerinde genel bir ayaklanmaya

1 [Orijinal kitabın içindekiler bölümünde doğru olarak XI. Bölüm biçiminde, içerde ise yine bir tashih hatasıyla XIII. Bölüm olarak gösterilmektedir.]

hazırlandıklarına dair haberler aldığını söyledi. Babasını gayet iyi tanıdığı Prens [Aleksandros] İpsilantis'in [1792-1828] Rusya'dan Boğdan'a geçtiğini ve eyaletlerdeki bütün Rumların katılımıyla ayaklanmanın yayıldığını, her an İstanbul'a saldırıya geçebileceklerini, oradaki bütün Doğulu Hıristiyanların kendilerine katılmaya hazır olduklarını, bu kargaşa sonucunda burada yaşayan bütün Frenklerin can ve mallarının tehlikeye düşeceğini anlattı. Söylediklerini kanıtlayabilmek için de bana, yazıştığı bir kişinin kendisine yeni yolladığı Yunanistan bağımsızlık ilanını gösterdi. Bu kapsamlı proje öylesine büyük bir gizlilik içinde sürdürülüyordu ki, hem kendisinin, hem de diğer tüccarların her gün iş ilişkisi içinde oldukları bir sürü Rum bile ne en ufak bir dedikodu duymuş, ne de böyle bir şeyden kuşkulanmıştı. Pera'ya geri döndüğümde birkaç saat içinde insanların yüzlerindeki ifadenin ve tavırlarının tamamen değişmiş olduğunu gördüm. Herhangi bir olayı hemen duyuracak bir gazete yoktu, ama haberler ağızdan ağıza hızla yayılıyordu. Ayaklanma haberi yeni gelmiş ve yangın hızıyla yayılmıştı. Galata'da dükkânları olan Ermeniler Pera'daki evlerine gidebilmek için acele ediyorlardı, önümden yokuşu çıkan bir grubun telaş içinde olduğu açıkça belli oluyordu. Bu sessiz ve ürkek insanlar büyük bir tehlikenin yaklaşmakta olduğunun sıkıntısı içindeydiler. Bir eli yatağanın kabzasında olan, diğer eliyle de bıyıklarını buran Türkler yavaş yavaş yürürken, Rumlar ve Yahudiler ne zaman onlarla karşılaşsalar ya bir dükkâna ya da açık buldukları bir kahveye dalıyorlardı.

Ertesi gün bazı ayrıntılar sızmıştı. Babıâli'yle sıkı ilişki içinde olan Boğdan ve Eflâk eyaletleri Rum beylerin yönetimi altındaydı ve yapılan atamalarda Fenerlilerin epey entrika çevirdikleri biliniyordu. Eflâk beyi Ocak 1821'de öldükten sonra halk eski valilerinden büyük baskı gördükleri ve mağdur oldukları için yeni birinin seçilmesini istememiş ve Babıâli'ye bir heyet göndererek, onların koruması altında kalmak ve Fener'den atanacak bir vali yerine her zamanki gibi vergi ödemeye devam etmek istediklerini bildirmişlerdi. Türkler onların şikâyetlerini duymazdan gelince baskı altındaki köylüler Todor Vladimirescu adında birisinin önderliğinde mart başında ayaklanmaya başlamışlardı. Babıâli, sürekli olarak bir eyalette ya da öbüründe zorunlu vergilerden bunalan halk arasında çıkan başka yerel karışıklıklarda olduğu gibi bu olayı da fazla dikkate almamış ve yerel

yetkililere her zamanki gibi olayları bastırmasını ve önayak olan suçluları cezalandırmasını emretmişti. Bunun hemen ve etkin biçimde yapılacağı varsayılmış ve işler her zamanki gibi yürütülmüş, sonra aniden yeni ve çok daha ciddi bir tehlike ortaya çıkmıştı.

İpsilantis Ailesinin Fenerli Rum prens aileleri arasında özel bir yeri vardı. Aileden, 1806'da Eflâk voyvodası olan bir kişinin [Konstandinos İpsilantis (1760-1816)] Sırp Ayaklanmasına önayak olan Kara Yorgi'ye [Yorgi Petroviç] yardım ettiğinden kuşkulanıldığından İstanbul'daki yaşlı babası tutuklanmış ve oğluyla ilgili itirafta bulunması için işkence görmüştü. Yaşlı adam hiçbir şey itiraf etmemesine karşın, bu kadar eziyetten sonra başka birinin işlediği suçtan ötürü idam edilmişti. Adamın suçlanan oğlu [Konstandinos İpsilantis] Rusya'ya kaçmış ve orada ölmüştü. İstanbul'da doğan ve babasının kaçmasından sonra büyükbabasıyla yaşamaya başlayan oğlu da [Aleksandros İpsilantis (1792-1828)], günün birinde Türklerin yargı sisteminin eline düşeceğini tahmin ettiğinden o da Rusya'ya kaçmıştı. Babasının Boğaz'da Tarabya yakınlarındaki sarayına el konulmuş ve yazlık mekân olarak kullanılması için Fransız elçiliğine verilmişti. Böylece İpsilantis Ailesinin malları başkalarına devredilerek, Fener'in ünlü prens ailelerinden birinin adı ve unvanı son bulmuştu.

Genç yaşta Rusların hizmetine giren [Aleksandros] İpsilantis imparatorluk ordusu içinde sivrilmiş ve orduyla birlikte Fransa Seferine çıkmıştı. Yetenekleri ve gözü pekliğiyle ünlenmiş, [Kuzey Bohemya'da] Kulm [bugün Chlumec, Çekya] çarpışmasında bir kolunu kaybettikten sonra generalliğe yükseltilmişti. Bütün meslek yaşamı boyunca hemşerileri onu hep kollamıştı. Sürgün edildiği yurduna duyduğu bağlılıkla tanınıyordu, ama onu tahrik eden anlaşılan ailesine yapılan haksızlıklar ve eziyetlerdi. Rusların dindaşları Rumlara duyduğu yakınlık sonucu hemen hepsi bir biçimde imparator tarafından kollanıyordu, İpsilantis de imparatorun saygısını ve kişisel takdirini kazanmıştı. Fransa Seferi sona erdiği ve Rus ordusu devreden çıktığı zaman gizlice *Hetaireia*[2] adlı derneğe katılarak, hemşerilerinin itirazına karşın, imparatorla özel görüşmeler

2 [*Heteria*: Doğrusu *Filiki Eterya* (*Φιλική Εταιρεία*/Dostluk Derneği), Türkçeye yanlış olarak *Etniki Eterya* biçiminde geçmiştir.]

yaptığı söyleniyordu. İpsilantis imparatordan aldığı yanıttan umutlanınca hemen Odesa'ya giderek karşısına çıkacak ilk fırsatı beklemeye başlamış, yerel ayaklanmalar ortaya çıkar çıkmaz da bundan faydalanmak üzere Prut Irmağı'nın karşı yakasına geçmişti.

Bu sırada Boğdan Valisi Mihail Suzzo'ydu [Suça]. Onun ailesi de İpsilantisler gibi Türkler tarafından acımasızca haksızlığa uğratılmıştı. 1808'de Divanıhümayunda tercümanlık yapan bir aile bireyinin, kendisiyle paylaşılan gizli bilgileri ifşa ettiğinden kuşku duyan üstleri, görevlilerin onu Babıâli'deki küçük odasından güzellikle alıp getirmelerini istemişler, görevliler kaymakamın kendisine bazı talimatlar vermek istediğini söyleyince, o da hiçbir endişe duymadan peşlerine takılmıştı. Tam o sırada aniden muhafızlar tarafından yakalanıp sürüklenmeye başlayan tercüman, bu kez de bütün içtenliğiyle suçunun ne olduğunu sormuş, sarayın kapısına geldikleri zaman görevliler suçunun ne olduğunu burada öğreneceğini söylemiş, ama bir anda kafası kesilerek gövdesi sokağa atılmıştı. Eflâk voyvodası olan bir başka aile üyesi de gene benzer biçimde yaşamını yitirmişti. İhtilalciler ailesine yapılan bütün bu eziyetlerin Suça'nın yurtseverliğini pekiştirmiş olacağını düşünerek onu planladıkları ayaklanmaya katılmaya zorlamışlar, ama o sırada voyvoda zehirlenerek öldürülmüştü. Türkler onu kendilerine katılmadığı için Rumların zehirlediğini, Rumlar da kendisinden şüphelendikleri için Türklerin öldürdüğünü ileri sürmüşlerdi. Mihail Suça da ailesine yapılan bu haksızlıklardan ve geleceğini güvende hissetmemesinden ötürü kendini Aleksandros İpsilantis'in kucağına atmıştı. Bu iki Rum prens özgürlük çıtasını epey yükselterek, eyaletlerdeki bütün Hıristiyanları kendilerine katılmaya çağırmışlardı.

Devrimlerde, belli bir ilkeye karşı çıkan bir kişinin, onun reklamını yapan bir ajana dönüştürülmesi gibi tuhaf bir gerçek ender olmakla birlikte, hiç de sıra dışı değildir. Vladimirescu'nun, Rumların eyaletlerdeki egemenliğine son vermek üzere başlattığı ayaklanma, İpsilantis'in elinde şimdi sistemi yerleştirmenin bir aygıtı haline gelmişti. Vladimirescu alaşağı edilip idam edilmiş, taraftarları da Rum prenslerin taraftarlarıyla birleşmişti. Bunun üzerine Yaş'ta kurulan Rum eyalet hükümeti heyecanla bir beyanname hazırlamıştı.

23 Şubat 1821'de Yaş'ta basılan ilk beyanname gizlice dağıtılmış, kopyaları elden ele dolaşmaya başlamıştı; İstanbul'da kimse bunun nasıl olabildiğini bilmiyordu. Türklerin dikkatini en çok iki paragraf çekmişti: "Dayanılmaz boyunduruğu kırmanın – duvarlarımızın tepesindeki Hilali indirip yerine her zaman adına fetihler yapacağımız Haçı yerleştirmenin – böylece ülkemizin ve kutsal dinimizin dinsiz barbarlardan öcünü almanın tam zamanı. Avrupa'nın uygar insanları Yunanistan'ın özgür olmasını istiyor ve birçoğu bizim yanımızda savaşarak baskı yapacak. Haydi ilerleyelim arkadaşlar, bu devletlerin en güçlüleri göreceksiniz sizin haklarınızı koruyacak." Türklere göre bu sözler iki şeyin habercisiydi: İlk olarak Müslümanlığın kökünü kazımak istedikleri, ikincisi de Rusların bu yıkıma yardım etmeye hazır oldukları.

[Aleksandros] İpsilantis imparatora bir rica mektubu yollayarak, sıkıntı içinde yaşayan Rumlara, özellikle de Eflâk ve Boğdan'dakilere yardımlarını esirgememesi için dua ettiğini belirtiyordu. İmparator yanıt olarak İpsilantis'in adını Rus ordusundaki subaylar listesinden hemen silmiş ve bu girişimini resmen reddettiğini bildirmiş ve Prut ile Besarabya'daki Rus kuvvetlerinin başındaki General Wittgenstein'a tam tarafsız kalmasını, İstanbul'daki büyükelçisine de Babıâli'ye gidişatla ilgili bilgi vermesini emretmişti. Sultan ise İpsilantis'in beyannamesine doğrudan yanıt vererek, "bu yüz kızartıcı ayaklanmaların, Allah tarafından korunan bir dini tehdit etmekte olduğunu, her Müslümanın kendini zamanın koşullarına uydurmasını, sosyal yaşamın çekiciliğine kapılmayı bırakmasını ve Türk milletinin başlangıçtaki durumuna, yani atalarının askeri hayatlarına dönerek, ona uygun yaşamalarını ve herkesin silahlanması" gerektiğini belirtiyordu.

Bu buyruk halk arasında yayıldığı zaman herkes silahlanmaya başlayarak bir çift piştov ve yatağan edinmiş, sekiz-on yaşlarındaki çocuklar bile kendilerini donatmışlardı. Öldürücü silahlarla donatılmış 100 binden fazla gözü kara insanın, haklarında güçlü önyargılara sahip silahsız kent sakinlerinin üzerlerine salındığını bir düşünün! Bu insanlarda oluşturulan algı, düşmanın Müslümanlığın kökünü kazımak niyetinde olduğuydu, onlar da Türk olmayan herkesin böyle düşündüğünü sanmışlardı. İşleri gereği sürekli olarak Tophane ve Galata'da bulunan bir reayayla karşılaşınca onu

durduruyor, ceza alma tehlikesi olmadan hakaret ediyor, soyuyor, sık sık taciz ediyor ve verecek bir şeyi olmayanları yaralıyorlardı. Babıâli'ye bu doğrultuda beyanda bulunulmuş ve bir ferman çıkartılmıştı. Camilerde okunan bu fermanda bütün Frenklerin, devletin güvencesi altında olduğu ve korunmaları gerektiği, bunu denetlemek üzere bir devriye gücü oluşturulduğu yazılıydı. Beyaz atkılarıyla ayırt edilen devriyeler aslında yeterli koruma sağlayamıyorlardı. Genelde yaşanan kargaşa o kadar büyüktü ve denetim altına alınamıyordu ki, bazı durumda onlar bile müdahale etmekten korkuyor, hatta bazen onlara katılıyorlardı. Normal durumlarda bir Türk sakin ve tutarlı biridir, ona güvenebilirsiniz, ama önyargıları söz konusu olduğunda ya da fazlasıyla tahrik edildiğinde kabalaşır, kendini alıkoyamadığı amansız bir öfkeye kapılır. Kısa bir süre sonra devriye birliği de halkın geri kalanından etkilenmeye başlamış ve aynı aşırı davranışları sergiler olmuştu.

Devriye birliğinin güvenliği sağlayacağından emin olarak, her zamanki gibi kentte dolaşmaya devam ediyordum. Yollarda yalnızca Türkler vardı, geri kalan herkes yok olmuştu. Pera Caddesi oldukça dardı, ama iki yanında iki kişinin rahatlıkla birbirini geçebileceği genişlikte kaldırımlar vardı. Talihsiz bir Rum bir şey almak için gittiği bir bakkaldan ya da seyyar satıcıdan aceleyle dönerken, tam önümde yürüyen bir Türkü görünce neredeyse duvara yapışarak ona yol açtı, ama Türk inadına yatağanını çekti ve onu duvara mıhladı. Zavallı adam ölmüş yüzüstü yere kapaklanmış, katil de yatağanındaki kanı sile sile cesedin üstüne basarak bir kahveye girmişti; onu daha sonra orada sessizce çubuğunu tüttürürken gördüm. Bunun gibi olaylar sürekli oluyordu, bir Türkün sokakta ilk gördüğü Ruma silahını çevirmesi artık pek sıra dışı bir olay değildi; her gün sarayın [İngiliz Sarayı] kapısının önünden talihsiz bir adamın yaralı bedenini ya da ölüsünü omuzlarında taşıyan insanlar geçiyordu.

Ayaktakımının genelde rastgele yaptığı bu saldırılar giderek daha belirgin bir biçime dönüştü ve Türk adaleti birkaç gün içinde kendisini göstermeye başladı. Bir grup nüfuzlu Rumun ayaklanmacılarla anlaştıklarından kuşkulanan yetkililer onların üzerlerine, ceza davalarında uyguladıkları Doğuya özgü yöntemlerle gitmeye karar vermişti. Kısa bir süre için İstanbul'da bulunan ve zamanını iyi değerlendirebilmek isteyen bir

beyefendi, tehlikeli olmasına karşın kentten ayrılmadan önce Haliç'i geçip [eski] İstanbul'u görmek için acele ediyordu. Öfke biraz dinmişti, o da yanına iki yeniçeri alarak karşıya geçti. Fener'deyken o sabah beş Rumun tutuklandığını öğrendi, haberleri dinlediği sırada iyi giyimli genç bir adam bulunduğu sokak boyunca sürüklenmeye başladı. Giysileri yırtılmış, üstü başı çamur içinde kalmış, sarığı ve çarıkları çıkmış, başı ve ayakları çıplak kalmıştı. Sokağın köşesine geldiğinde bir an nefes almak için çabaladı, itiraz etmeye çalışıyor gibiydi, ama iki Türk omuzlarına bastırarak ona diz çöktürdü, üçüncü biri de elinde kafa kesmekte kullanılan keskin kıvrık bir palayla gelip tek bir vuruşta başını kesti, bedeni de insanların üstüne basıp geçmeleri için sokağa atıldı. Katiller hızla oradan uzaklaşmış, cesedin başına köpekler birikmeye başlamıştı. O gün kafası kesilip bedenleri ortalıkta bırakılan Mano ile adı galiba Angerli olan iki Rum beyefendi daha vardı. Her ikisi de Frenklerin saygı duydukları ve değer verdiği, bilim ve edebiyat düşkünü, kibar, iyi huylu insanlardı. İkisi de önceden uyarılmadan evlerinden alınmıştı, başlarına gelecekleri bilmiyorlardı, ama bu bütün Rumların endişe duydukları genel bir durumdu. Hepsi ilk yol kavşağına kadar sürükleniyor ve hiçbir açıklama ya da soruşturma yapılmadan oracıkta infaz ediliyordu. Bunlardan biri kendisini almaya gelen Türkü tanıyordu, Türk onunla arkadaşça konuşuyor, cesaretlendirmeye çalışıyordu, ona yorulup yorulmadığını sormuş ve isterse durabileceğini söylemişti. Talihsiz adam ona teşekkür etmiş ve tam biraz nefes alırken, Türk, cellada işaret vermiş ve onun da diğerleri gibi başı vurulmuştu.

Ertesi gün bütün kordiplomatik, yaptığı kamu görevi nedeniyle yakından tanıdıkları bir kişinin idamını konuşuyordu. Bu kişi Divanıhümayun tercümanı olarak yabancı elçilerle görüşmeleri yürüten Kostantin [Kostaki] Muruzis'ti. Çok tanınmış Fenerli bir aileden gelen Muruzis'in soyunda ünlü kişiler vardı, zaten kendisi de başarılarıyla tanınan biriydi. Onunla birkaç gün önce, Rumların pek girmeye alışık olmadıkları bir sosyal ortamda, bir Frenkin verdiği ziyafette tanışıp konuşmuştum. Anlattığına göre Boğaz'da giderken tanımadığı biri eline bir mektup sıkıştırıp gözden kaybolmuştu. Mektup İpsilantis'tendi, kendisi tanınmış ve nüfuz sahibi bir Rum olduğu için İpsilantis ondan yürüttükleri yurtseverlik davalarını desteklemesini isti-

yormuş. Muruzis görev sorumluluğu ve belki de bir miktar kaygı duyduğu için mektubu Babıâli'dekilere göstermeye karar vermişti. Yetkililer kendisinden mektubu, başka bir dil bilmeyen vezirlerin anlayabilmesi için çevirmesini istemişlerdi. Muruzis aslına sadık kalarak mektubu çevirmiş, ama iki vezir kendisinden şüpheleri üzerlerine çekmek istemedikleri kişilerin adlarının bulunduğu paragrafı çıkarmasını istemişti. Sultan çeviriyi alınca Muruzis'in çevirisiyle karşılaştırabilmek amacıyla sarayda çalışan ve Türkçe bilen bir Rum bahçıvanı çağırmış ve özgün mektubu okuyup çevirmesini istemişti. Bir paragrafın atlandığını görünce de tercümanın hemen infazını emretmişti. Saray duvarlarının hemen altında Marmara kıyısındaki ahşap Yalı Köşkü özgün Türk üslubuyla dikkat çeker. Bir vezir görevden alındığında kaderini bu köşkte beklerdi. Geçen gemilerden, o kişinin çoğu kez sakin bir şekilde bahçe kapısının açılmasını ve bir çavuşun gelip kendisine ne olacağını söylemesini beklediğini görenler olduğu anlatılırdı, yani boğulacak mı, yoksa yalnızca görevden mi azledilecekti? Ancak bu sefer sultan ondan önce köşke gelip oturmuştu. Yaklaşmakta olan tehlikeden ya da işlediği suçtan habersiz olan Muruzis, Avusturya elçisiyle görüşmeyi beklerken yanına bir çavuş gelmiş ve kendisini takip etmesini söylemişti; uğursuz köşke ulaştıklarında da sultanın gözleri önünde infaz edilmişti. Böyle durumlarda Babıâli kimseyi mahkemeye çıkartmadığı gibi, suçunun ne olduğunu da ender olarak belirtme gereği duyardı. Ama burada zaten suçlu olduğuna dair bir hüküm vardı ve cezayı hakketmişti, önceden de dediğim gibi burada amaçlanan bunun Avrupa devletlerine ibret olmasıydı. Muruzis'in karısı ve çocukları, velayetlerinden sorumlu tutulan patriğin gözetimi altına bırakılmış, ama onlar Odesa'ya kaçmıştı. İddia edildiği üzere bundan sonra olup biten feci şeylerin bir nedeni de onların kaçmalarıydı.

Bu olay Türkleri tam anlamıyla çileden çıkartmıştı. Fenerli on Rum ile aslında önemsiz nedenlerden ötürü birkaç kişinin daha halkın önünde feci şekilde infaz edilmeleri –tıpkı benzer sahnelerin Paris'teki ayaktakımını etkilediği gibi– burada da kana susamış ayaktakımının iştahını iyice kabartmıştı. Bugüne kadar Hıristiyan Frenkler ile reaya birbirinden dikkatle ayrılır, sokakta görülen şapkalı kişi için şapkası ona genellikle koruma sağlarken, şimdi işler biraz birbirine karışmış gibiydi, artık hiçbir ayrım yapıl-

mıyor bütün Hıristiyanlar aynı zorbalığı görüyordu. Önce Pera'da onlara hakaret etmeye, yüzlerine tükürmeye ve itip kakmaya başladılar. Frenkler kendilerini köpeklerden korumak için hep baston taşırlar, bunun içinde bir kılıç saklı olup olmadığını kontrol etme bahanesiyle bastonlarını alıp sahibinin arkasına vura vura onları kovalıyorlardı. Kendisiyle İtalyanca okumalar yaptığım bir dil ustası, saygın bir genç adam, bir sabah korku içinde bana geldi, yüzü ve giysileri tükürükle kaplıydı, onu kendi bastonuyla döve döve elçilik sarayının kapısına kadar kovalamışlardı, ciddi yaralar aldığı belliydi. Bu tür hakaretlerin ardından daha kişisel bir şiddet uygulamaya başladılar, bu tür olaylar Frenkleri patlama noktasına getirmek üzereydi. 29 Mart'ta Reis Efendi [Reisülküttap/Hariciye Nazırı] yabancı elçilere yolladığı bir yazıyla, bazı sakıncalı kişilerin gemilerle kaçtığını bildiklerini, bunun için de Babıâli'nin anlaşmalarla kendisine tanınan hakları kullanarak, boğazlardan Karadeniz'e ya da Ege dedikleri Akdeniz'e geçen bütün yabancı gemilerde arama yapacaklarını duyurmuştu. Bu tür kuşkularla iyice azıtan silahlı ayaktakımı şimdi de gözlerini limandaki Avrupa ticaret gemilerine çevirmişti. Her gün gemilere saldırıyor, döşeme tahtalarını söküyor, güvertede gördükleri denizcileri sık sık yaralıyorlardı. İki Avusturyalı böyle öldürülmüş, farklı milletlerden bazıları da yaralanmışlardı.

Limanda bu tür saldırılara uğramış dört İngiliz gemisi vardı, attıkları mermilerle geminin teknesi ve direkleri delik deşik edilmişti. Birinin ikinci kaptanı, bazı denizcilerin majestelerinin gemilerinde bulunduklarını ve kişisel dokunulmazlıkları oldukları için de kendilerine ateş edilmeyeceğini düşündüklerini söylüyordu. Ateşe karşılık verilmesi her an bekleniyordu. Ancak eğer böyle bir şey olursa bütün Türklerin ayaklanıp Pera'da hiçbir ayırım gözetmeden Hıristiyanların tümünü katledilip bölgeyi yağmalayacaklarına kesin gözüyle bakılıyordu.

Asilere karşı artık her türlü etkin önlem alınıyor ve Türk hükümeti bunlara karşı açılmış davalarda hoşgörülü davranmamak için elinden gelen her şeyi yapıyordu. Rus Elçisi Baron Strogonof, İpsilantis'in beyannamesinin etkilerini savuşturabilmek için bir genelge çıkartmıştı. Önemli tüccarların, gemi kaptanlarının ve başka Rusların imzaladığı bu genelgede Türk topraklarındaki bütün Rusların devlete olan bağlılıklarının Yunan ayaklan-

macılar tarafından tahrik edilmesine meydan vermemelcri tembihlcniyordu. Rumlar da kendi kiliselerinin başı tarafından daha da ciddi biçimde uyarılıyordu. Sultan, patrikle beş saatlik bir görüşme yapmış ve birlikte Rumlara hitaben ortak bir duyuru hazırlamışlardı. Patrikhane matbaasında büyük boy kâğıda basılan ve patrik ile yirmi bir piskoposun imzasını taşıyan duyuru, ilk pazar günü bütün kiliselere asılmıştı. Duyuruda şöyle deniyordu: "Erdemlerin en önemlisi velinimetimize şükran duymaktır –ve nankörlük Kitabı Mukaddes'te ağır bir suçtur, Hz. İsa'nın [gözünde de] affedilemez; nankör hain Yahuda bunun en kötü örneğidir; ama bu [nankörlük] en çok ortak hamileri ve meşru hükümdarlarına ve Tanrı'dan gelmeyen hiçbir yönetim ya da iktidar yoktur diyen Hz. İsa'ya karşı çıkanlarda kendini gösterir: [Boğdan Valisi] Mihail Suça ile bir kaçağın oğlu olan Aleksandros İpsilantis bu ilkeye karşı, hiç görülmemiş bir küstahlıkla günah işlemişler ve başkalarını da ayartmak ve onları cehennem azabının eşiğine getirmek amacıyla temsilciler yollamış; çoğu yasadışı Eterya'ya katılmak üzere baştan çıkarılmış ve üyeliklerini sürdürebilmeleri için yemin ettirilmiştir. Ama bir günah işlemek için edilen yemin –Herodes'in kendini şeytani bir yükümlülükten kurtaramadığı için Vaftizci Yahya'nın ölümüne yol açarak büyük bir günah işlemesi gibi– günahın ta kendisidir ve bağlayıcı değildir."[3] Duyurunun sonunda da İpsilantis, Suça ve taraftarlarının aforoz edildiğine dair bir cümle bulunuyordu.

Asilerin açıkça suçlanmasının ardından sultan da, önceki buyruklarının beklediği etkiyi yaratmadığını gördüğü için ağırdan alan tebaasına karşı kendisinin yazdığı ve imzaladığı bir hatt-ı şerif çıkartmıştı. Sultan, "mevki sahibi insanların gayretlerinde bir artış olmadığından, saat üçte (sabah

3 *ὅμοιος μὲ τὸν ὅρκον τοῦ Ἡρώδου, ὅστις διὰ νὰ μὴ φανῇ παραβάτης τοῦ ὅρκου του, ἀπεκεφάλισεν Ἰωάννην τὸν Βαπτιστήν.* [Bu cümle aynen patrikhanenin aforoz bildirisinden aktarılmıştır, günümüz Yunancası ile şöyle yazılmalıdır: *όμοιος με τον όρκον του Ηρώδου, όστις διά να μη φανή παραβάτης τοῦ όρκου του, απεκεφάλισεν Ιωάννην τον Βαπτιστήν*. Herodes Antipas (MÖ 21-BS 39) Celile Eyaleti'nin dörtte birinin yöneticisiydi. Kitabı Mukaddes'e göre Herodes Antipas, üvey kardeşinin eski karısı Herodias'la evlenmesini kınayan Vaftizci Yahya'yı hapse attırsa da öldürtmekten kaçınır. Daha sonra Herodias bir şenlikte konukların önünde dans eden kızı Salome'ye bütün isteklerini yerine getireceğine dair yemin eder. Salome, bir tabak içinde Yahya'nın başını ister. Yemininden dönemeyen Herodes Yahya'nın başını vurdurur. Patrikhane bildirisinde günah işlemek için edilen yeminin geçerli olamayacağına dair örnek bu mesele dayanmaktadır.]

dokuz) işi başında olan herhangi bir vezir bulmanın mümkün olmadığından; iş hayatının böyle olmaması gerektiğinden" şikâyetçi olmuş ve "onların kendisinden daha fazla teşvik alamayacaklarını ve işinin başına geç gelenlerin celladın kılıcına teslim edileceğini" belirtmişti. Bunun üzerine divanda büyük değişiklikler yapılmış, sadrazam görevden alınarak yerine faal biri olarak bilinen Benderli Ali Paşa getirilmiş, kendisine "kollarını kavuşturup oturma zamanı olmadığı" hatırlatılmış ve "görevini ihmal edenlerin Allah'a havale edilmesini, ama dinin zaferi için mücadele eden herkesi bu dünyada kendisinin, öteki dünyada da Yüce Allah'ın ödüllendireceği" buyurulmuştu.

Asya'dan [Anadolu] gelip İstanbul'da toplanan asker sayısı 20 bin dolayındaydı ve hepsi büyük birlikler halinde eyaletlere gönderiliyorlardı. Ama gitmeden önce bütün öfkelerini talihsiz reayadan çıkartıyorlardı. Rumlarla hiçbir bağlantıları olmayan Ermeniler genellikle pasif kişilerdi ve herhangi bir kargaşaya katıldıklarına pek rastlanmazdı. Size aşağıda anlatacağım olayı bana bir Ermeni papaz anlattı. Olay bir gün önce olmuştu. Yeni askere alınan biri bir Ermeni tüccarın dükkânına gitmiş ve kendisine ceketlik bir kumaş seçmiş, ama fiyatta anlaşamayınca çıkıp gitmişti. Ertesi gün yeniden dükkâna gelen asker kumaşı alacağını söylemiş, dükkân sahibi de kumaşı kesmek üzere başını öne eğmişti. Ermeniler ucu kesik bir koni biçiminde uzun kalpak giyerler, cüppelerinin kukuletası olmadığı için de eğildikleri zaman uzun boyunları çırıl çıplak ortaya çıkar. Bu manzara, durumdan pek memnun olmayan Türkü epeyce kışkırtmış olacak ki, o an yatağanını çekerek bir darbeyle Ermeninin kafasını bedeninden ayırmış, önündeki kumaşın içine düşen kafayı sarıp sarmaladıktan sonra can çekişen bedeni dükkânda bırakarak çıkıp gitmişti. Daha sonra kestiği kafayı böbürlenerek gösterdiğinde hiçbir Ermeni şikâyette bulunmayı göze alamamıştı. Kentin ayaktakımının yanı sıra, şimdi de binlerce silahlı her cins adam ortalıkta başıboş dolaşmaktaydı; silahları hep doluydu ve sebepsiz yere karşılarına çıkan her şeye ateş ediyorlardı. Böylece gece gündüz peşi peşine gelen haberlerle tedirgin oluyorduk, zaman zaman çalılıklar ateşe veriliyordu, duyduğumuz her silah sesinden birinin öldüğünü anlıyorduk.

Önümüz paskalyaydı ve Türkler bu tarihte İstanbul'daki bütün Hıristiyanların ayaklanacağına ve Müslümanları katledeceğine ya gerçekten

inanıyorlardı ya da inanıyor gibi yapıyorlardı. Rum Ortodoks kilisesi hâlâ eski takvime bağlıydı, Katolik kilisesinin benimsediği takvimi kullanmadıkları için de onların kutlamaları ile bizimkilerin tarihleri uyuşmuyordu. Ancak bu yıl bir rastlantı sonucu paskalya her iki kilisede de 22 Nisan Pazar gününe denk geliyordu. Bir gece önce geç saatte ertesi gün vereceğim vaaz üzerine çalışıyordum, gece yarısı tam yatmaya gideceğim sırada top sesleri duydum, gecenin sessizliği içinde sanki bütün Pera top ateşine tutulmuş gibiydi. Bir hafta önce dolaşan dedikoduları hatırladım ve Müslümanların bir süredir tehdit ettikleri Hıristiyanlara saldırmaya başladıklarını ve onların yapacağından korktukları şeyi onlardan önce davranarak kendilerinin yapmaya çalıştıklarını düşündüm. Ertesi sabah işin aslını öğrendim; Türkler yalnızca korkutmaya çalışmışlardı, saldırılara karşı hazırlıklı olduklarını, tetikte beklediklerini ve düşmandan gelecek herhangi bir saldırıyı geri püskürtebileceklerinin işaretini vermişlerdi. Sonradan ayaktakımı arasında böyle bir şey olabileceği düşüncesinin çok yaygın olduğunu, toplumun üst tabakalarının da endişe içinde bunlara boyun eğmeye mecbur kaldıklarını öğrendim, yabancı diplomatlara paskalya arifesinde halkın yapabileceği bu tür gösterilerden korkmamaları için mesajlar da gönderilmişti.

Bir arkadaşımla birlikte Rum Ortodoks kilisesindeki ayini izlemek ve Paskalya sırasında Hıristiyanların birbirlerini "İsa Mesih Dirildi" (*Χριστός Ανέστη* [Hristos Anesti]) diye selamlamalarını muhterem patrikten duyabilmek için Fener'e gitmeyi önerdim. Bizim kilisedeki ayin her zamankinden uzun sürdü, tam gitmek üzere yola çıktığımızda bir Rum korku içinde bizi durdurdu ve neler olduğuna dair aldığı iç karartıcı haberi verdi. Patrik [V. Grigorios] ve piskoposları davranışlarının masumiyetine olan inançlarıyla ve kaleme alarak bütün cemaate dağıttıkları piskoposluk duyurusunun güçlü ve kesin dili sayesinde kendileriyle ilgili bütün şüphelerden kurtuldukları kanısıyla hiç çekinmeden ya da bu özel günün kendilerinde uyandırdığı duygulardan başka hiçbir şey düşünmeden her zamanki gibi paskalya kutlamaları için patrikhane kilisesine gitmişler. Patrik, yanında duyuruyu imzalayan birkaç piskoposla birlikte ayini, yaşanan olayların etkisiyle daha da ciddi bir havada gerçekleştirmiş. Katedral tıka basa doluymuş; tehlike altındayken dinden teselli bulma eğilimi içinde olmak ve kalabalık içinde

insanın kendini daha güvende hissetmesinden ötürü bütün Fener halkı bir araya gelmiş, içeri girebilen herkes kilisede ve patrikhane çevresinde toplanmışlar. Cemaat gene uyarılmış, piskoposluk duyurusundaki öğütler tekrarlanmış ve duyduklarından epeyce etkilenmiş olan insanlar tam dağılmak üzereyken, patrikhaneye çavuşlar gelmiş, kalabalığın arasında zorlukla ilerleyerek, halkı henüz kutsamış olan patriği ve ayini yöneten piskoposları sert biçimde yakalayıp yakalarından çekiştire çekiştire avluya çıkartmışlar ve boyunlarına birer ip geçirmişler. Yabancı elçiliklerde olduğu gibi orada sürekli olarak görevli olan bir yeniçeri bu muhterem insana büyük bir saygı besliyormuş. Koruması gereken kişiye nasıl davrandıklarını görünce hemen koşup onu uyguladıkları şiddetten korumak isteyince, aralarından biri yatağanını çekerek ona saplamış. Ardından yaşlı adamı [patriği] binanın orta kapısına doğru çekerek, boynundaki ipi katlanır kapının sürgüsüne geçirerek orada can çekişmeye bırakmışlar. Giysileri içinde kıvranan yaşlı adam fazla yemediğinden epey zayıflamış, bir deri bir kemik kalmış, bedeni ağır olmadığı için de ölmesi epey zaman almış. Uzun süre acı içinde kıvranırken hiçbir dost eli ona yardım etmeye cesaret edememiş, patrik ancak karanlık bastıktan sonra can vermiş. İki diyakoz ya da papaz da patrikhanenin diğer kapılarının altına sürüklenmiş ve benzer biçimde asılmışlar. Nikomedialı [İzmit] Atanasios ile Efes ve Ankhialos [Pomorie/Ahyolu, Bulgaristan] piskoposları da [Dionisios ve Eugenios] boyunlarındaki iplerle sokaklarda dolaştırıldıktan sonra Fener'in çeşitli yerlerinde asılmışlardı. Kudüs Patriği ile Derkon [Terkos], Selanik, Tırnova ve Edirne piskoposları da yakalanmış ve bostancıbaşının zindanlarında kaderlerini beklemeye bırakılmıştı.[4]

Patriğin ölüsü bir süre kapıda sallandırılmış, girip çıkanlar sürekli ölüyü kenara itmek zorunda bırakılmış. Bunlardan biri de bu tehlikeli göreve atanan talihsiz yeni patrikti. Onu patrikhaneye bir çavuş getirmiş, ölünün asılı olduğu kapıdan geçirilirken Türk kendisine cesede bakıp kendinden önceki patriğin akıbetinden ibret almasını söylemiş. Ürkek ve sinirli bir adam olan yeni patrik bu göreve terfi edilmesini kaldıramamış. Ölümünün asıl nedeninin karşı karşıya bırakıldığı bu feci sahne olduğuna inanılır.

4 [Bunlardan Terkos Piskoposu Grigorios ile daha önce patriklik de yapan Edirne Piskoposu VI. Krillos'un da idam edildiklerini biliyoruz.]

Türkler Hıristiyanlara hakaret etmek ve aşağılamak istediklerinde her zaman Yahudileri kullanıyorlardı. Yahudi mahallesi Balat, Fener'in hemen yanı başındaydı, bu semtin avam takımı içinden zalim ve aşağılık kişileri buluyorlardı. Teşhir süresi sona erdiğinde Rumlar kilisenin başı olan bu muhterem kişiyi defnedebilmek için yalvarmışlar, ama bu bile reddedilmiş. Üç günün sonunda patriğin ölüsü indirilmiş, asıldığı ipin ucu Yahudi *çıfıtların* eline tutuşturularak boynundan çeke çeke denize bırakılması söylenmişti. Mesafe uzun değildi, ama bin bir sakatatın üst üste yığıldığı pis bir çarşıdan geçmek zorundaydılar. Yol boyunca bu pis yerlerden geçerken, sanki yaptıkları bu işten gurur duyuyormuşçasına gereksiz yere hakaretlerde bulunuyorlardı; ölüyü her türlü pisliğe bulaştırdıktan sonra Haliç'te suyun derinliklerine bırakmışlardı. Bu olayda Yahudiler, kendi düzenlerini altüst eden Doğu kilisesinin başındaki kişiye böyle davranarak, Hıristiyanlara karşı duydukları derin nefreti ortaya koymuşlardı, ama belki de bu iş için seçilenler zaten bu konuya duyarsız kişilerdi, haysiyetsiz oldukları kadar da cahildiler, korkularından ve aptallıklarından böyle hareket etmişlerdi ve gururlu görünmeleri de daha acımasız ve gaddar olan efendilerini tatmin etmek içindi.

Ama bu son bir yenilgiye dönüşmüş, Türklerin engellediği defin sonunda yerine getirilmişti. Patriğin cesedinin denize atıldıktan birkaç gün sonra bir mucize eseri olarak Karadeniz'de bulunduğu dedikodusu yayıldı. Ceset çürümeye başladıktan sonra su yüzüne çıkmış, Boğaz'dan gelen akıntının etkisiyle her şey gibi o da Marmara Denizi'ne taşınmıştı. İlkönce Karadeniz'de görüldüğü belirtilmiş olsa da, bu pek olası değildir. Nerede çıkartılmış olursa olsun, kalıntıların kesinlikle patriğe ait olduğu saptanmıştı. Odesa'ya götürülen cenaze, buradaki Rumlar ve kenti dolduran Rum kaçaklar tarafından derin bir saygıyla karşılanmış, Rum ve Rus kiliselerinin ortaklaşa düzenledikleri şatafatlı bir törenle toprağa verilmişti.

Doğu Hıristiyan kilisesinin başında olan bu muhterem kişi Mora asıllıydı, ilk kez İzmir piskoposu olarak kutsanmış, dindarlığı ve doğruluğuyla burada yararlı işler yapmıştı. Fransızların Mısır'ı istila ettikleri sırada İstanbul'a tayin edilerek patrik seçilmişti. Türkler olayı garip bir biçimde saptırarak, Rumların hükümeti zor duruma sokmak için bu istilayı teşvik ettiğini

düşünmüş ya da öyle görmüştü; nitekim onları sorumlu tutup suçlayarak aşırı haraç taleplerinde bulundular. Grigorios cesur, ama sağduyulu tavrıyla yurttaşlarını bu adaletsizliklerden korumaya çalışmış, ama araya girdiği için görevden alınarak Aynaroz Dağı'na sürülmüştü. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra Grigorios geri çağrılarak göreve iade edilmişti. Ancak Türkler asla onun yakasını bırakmadı, onlara göre yüksek göreve getirilen her Rumun, dönemin düşmanı her kimse onunla bir biçimde iletişim içinde olduğundan kuşkulanılmalıydı. Rusların düşmanca davranışları ve Amiral Duckworth komutasındaki İngiliz donanmasının Sarayburnu'nda görülmesi patrik için büyük bir tehlike oluşturmuş ve onlarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle bir kez daha görevden alınmıştı. Yaşamı bir lütuf olarak bağışlanmış, ama [önce Büyükada'ya sonra da] yeniden Aynaroz Dağı'na sürgün edilmişti. Ancak Babıâli, Rum kilisesinin başını sık sık değiştirmeyi bir gelir kaynağı olarak gördükleri için –çünkü her yeni patrik seçiminden büyük bir meblağ alıyorlardı– Grigorios'un yerine atanan patriği görevden alarak, yerine yeniden Griorgios'u göreve getirmişlerdi. Grigorios ne kadar tehlikeli bir görevi olduğunu biliyordu, ama o korkmadan büyük bir gayretle iyi bir papaz olduğunu göstermek için ve kâh kazandığı, kâh kaybettiği itibarını koruyarak, elinden gelen hizmeti yapmaya çalışıyordu.

Patrikten geriye kalan çeşitli elyazmaları onun ne kadar dindar ve bilgili biri olduğunu kanıtlar. Piskoposluk mektupları ve vaazlarından (*homilye*) oluşan bu yazmalardan ayrıca yayınlanan tek çalışması Yeni Ahit'teki havari mektuplarının (*Epistles/Epistola*) ek açıklamalı modern Yunanca çevirisiydi. Aslında herkesin okuyabilmesi için bütün Kitabı Mukaddes'i çevirmek istiyordu, bu açıdan İngiliz ve Ecnebi Kitabı Mukaddes Şirketince önerilen planın da hamisi ve öncüsü sayılır.

Doğuda eskiden beri kötülük yapan kişilerin göğüslerine işlediği suçun yazıldığı bir yafta asılması âdettendi. Patrik ile piskoposlarına da birer yafta asılmış; suçları asilerle iletişim içinde olmak ve onların "bin yıl önce, Allah'ın önünde kabul edilen, onun kehanetleri ve mucizelerinin doğruladığı, kıyamet gününe kadar sürecek olan Muhammed'in dinine ve kudretine karşı" giriştikleri kötü niyetli planlarına destek vermekti. Patriğe karşı bununla ilgili olarak ne en ufacık bir kanıt sunulmuş, ne de kuşkulanma gerekçesi belirtilmişti, ama Rumlara göre asılmasının iki nedeni vardı:

Birincisi, Divanıhümayun tercümanı Muruzis'in infazından sonra patriğe emanet edilen ailesinin gözetim altındayken kaçması; ikincisiyse, ki asıl neden buydu, patriğin Moralı[5] olmasıydı. Türklerin rehinelerin sorumluluğu kavramı öylesine geniş kapsamlıydı ki, herkes kendi milletinden başka birisinin davranışlarından sorumlu tutulabiliyordu. Bu sıralarda ayaklanmaların Mora'ya da yayılmış olduğu ve Rumların Kalavrita'yı ele geçirdiği haberi yeni gelmişti. Patrik o yörede [Dimitsana'da 1746'da] doğmuş olduğu için, hemşerilerinin işlediği suçlar nedeniyle idam edilmişti.

Bütün Rumların kutsal olarak kabul ettiği kişilere karşı kasten yapılan bu zorbalık kilisenin her üyesi üzerinde derin bir korku ve nefret uyandırmıştı. Aynı kilisenin bir üyesi olan Rus büyükelçisi bir açıklama isteme hakkına sahip olduğunu düşünerek, bunu talep etti. Aldığı yanıtta büyükelçiye, Babıâli'nin bir tebaasını cezalandırdığı zaman bunun herhangi bir dine hakaret etme niyeti taşımadığından emin olması gerektiği belirtilerek, patriğin siyasal bir suç işlediği yazdığı çeşitli mektuplarla kanıtlanmıştır denilmekteydi. Büyükelçi bu mektupları görmek istediğini söylemiş, ama Türkler böyle bir hakkı olmadığını belirterek mektupları göstermemişti. Aslında bu suçlamaya gerçekmiş izlenimi veren şey şöyle gelişmişti: Patrik, özellikle memleketini geliştirmek ve aydınlatmak amacıyla bir süredir Mora'da okullar açma niyetindeydi, bu övgüye değer ve doğal isteğini gerçekleştirebilmek amacıyla para toplanması için başkente birini yollamıştı. Bu kişi topladığı paralar ve patriğin bu amaca hizmet etmek üzere mali yardımda bulunabilecek kişilere yolladığı mektuplarla birlikte geri dönerken, bir istihbarat üzerine Varna'da yakalanıp tutuklanmıştı. Üzerinde yalnızca patriğin değil, aynı zamanda İpsilantis'in bazı taraftarlarının da yazdıkları mektupların bulunmasından ötürü, [yetkililer] okullar için toplandığı söylenen bu paraların aslında ayaklanma amacıyla kullanılacağı sonucuna varmışlardı.

Bildiğim kadarıyla Türkler ilk kez bir Rum patriğini halkın önünde infaz ediyorlardı. Bundan önce de infazlar yapılmıştı, [örneğin] IV. Mehmed'in ünlü veziri Köprülü Mehmed Paşa iki patriği hapishanede boğdurmuştu, onun için bu seferki infaz da meşru sayılırdı. Ancak bu kez Rumlar bunu

5 [Yunan bağımsızlık süreci 17 Mart 1821'de Mora Yarımadası'ndaki ayaklanmayla başlamıştı.]

kabul edememişlerdi; kiliselerinin başındaki bir muhterem kişinin bu şekilde infaz edilmesi onları daha önce hiç olmadığı kadar çok etkilemişti. Acı haber Rumların yaşadığı her yere hızla ulaşmış, bu ruhun yeşerme olanağı olan yerlere sıçramasıyla da ayaklanmaların her yere yayılmasının belki de başlıca nedeni olmuştu. Bu olaydan sonra sultana "katil" sözcüğünün kibarcası olan ve tebaasının tümünün yaşamı üzerine mutlak gücü olduğunu ima eden hünkâr[6] denmeye başlamıştı, ama şimdi nefretin doğurabileceği en aşağılık terimle "Kasap"a dönüşmüştü.

Ertesi gün 23 Nisan, Aziz George Yortusuydu. İngilizlerin çok önemsedikleri bu gün her zaman büyükelçilik sarayında eğlencelerle kutlanırdı. Bu sefer de tüccarlar ve başkaları davet edilmişti, ama hüzünlü bir kutlama oldu. Türkler yılın bu zamanı yolda rastladıkları bütün reayadan, yeniçerilere aidat ödemesi yapma bahanesiyle bir tür zorunlu kelle vergisi [cizye] almayı âdet edinmişti, oysa bunu başka devletlerin yurttaşları olan Frenklerden almaya hiç kalkışmamışlardı. Ama artık bütün ayrımları ortadan kaldırmışlar ve hiçbir ayrım gözetmeksizin bütün Hıristiyanlara hücum ediyorlardı. Aslına bakarsanız Rumlar ve Ermeniler öylesine korkuyorlardı ki sokağa çıkamaz olmuşlardı, geriye yalnızca Frenkler kalmıştı. Her sokak başında bekleyen adamlar, elçilik sarayına gitmekte olan İngilizlerin yolunu kesiyor, hücum ediyor ve bu vergiyi alma bahanesiyle onları soyuyor ve hakaretler ediyordu. Bazıları eziyet edilmesini engelleyebilmek için üstlerindeki bütün parayı veriyor, bazıları direniyor ve canlarını zar zor kurtarıyorlardı. Dolayısıyla hepimiz bir araya geldiğimizde geçmişi hüzünlenerek anıyor, geleceğin karanlık olduğunu seziyorduk.

Aslında Türk başkentinin şimdiki korku dolu ve terkedilmiş duygusunun hüküm sürdüğü kasvetli görünümünü tam olarak kavrayabilmenin imkânı yok. Her gün yeni bir vahşet sahnesiyle karşılaşılıyor, kurbanların ölü bedenleri kapılardan ve duvarlardan sarkıyor ya da başı kopuk bedenler sokak ortasında can çekişiyordu. Mevsim, leşlerle beslenen çaylakların, akbabaların ve diğer birtakım yırtıcı kuşların geri dönme zamanıydı, hep-

6 Hünkâr sözcüğü sultan, hükümdar anlamında olup Farsça hüdavendigârdan gelir. Bu sözcüğün anlamı da hükümdar, sahip, efendi olup yazarın ileri sürdüğü "katil" anlamını taşımamaktadır. Bu unvan I. Murad'dan itibaren bütün sultanlarca kullanılmıştır.]

si sanki leş kokusu almış gibi tepemizde dönüp duruyor, ölü bedenlerin bulunduğu yerlerde kentin üstüne gerilmiş bir tenteyi andırıyorlardı. Gece geldiğinde de bu kez sayısız aç köpek cesetlerin üstüne üşüşüyor, uluyarak ya da hırlayarak parçalamakta oldukları bir kelle için kavga ediyorlardı. Byron'un Korint'i, [James] Bruce'un Habeşistan'ı anlatırken uydurdukları şeyleri ya da Doğunun herhangi bir yeriyle ilgili olarak kullanılan barbar, iğrenç ve korkunç tanımları burada gerçekti.

Türklerin öfkesi şimdi de Hıristiyanlığın ibadet mekânlarına yönelmişti, ilkönce Silivrikapı dışında, İstanbullu Rumların en kutsal mekânı sayılan, Ayios Romanos'a adanmış ve bir mucizeyle anılan küçük kiliseye saldırdılar.[7] Türklerin son darbeyi vurdukları Romanos Kapısı [Top Kapısı] buranın çok uzağında değildi, ancak Bizanslılar bu kapının çok kuvvetli olduğuna ve Türkleri geri püskürteceğine inanıyorlardı. Buradan içeri girdikleri duyulduğunda keşişler buna bir türlü inanamadılar. Oruç günüydü ve keşişler akşam yemeği için balık kızartıyorlardı, biri ancak balıklar canlanırsa şehrin alındığına inanacaklarını söyledi, Türkler kente girerken, balıklar da gözleri önünde mucize eseri canlanıp tavadan dışarı sıçramışlardı. Bu mucizevi balıklar kilise içindeki bir havuzda korunmuş, kilise de bu olaydan sonra en kutsal yer sayılmıştı. Bu mucize Bizans takvimine göre 29 Nisan'da "Balıklı" adıyla anılan bu kilisede kutlanır. Kutlama günü cemaat kiliseyi doldurur; dindarlar balıkların bulunduğu havuzda başlarını ve boyunlarını yıkar ve suyun mucizevi gücüne inandıkları için buradan aldıkları suyu evlerine götürür. Kilise Rumlar için çok kutsal sayıldığından Türkler ilkönce buraya saldırdılar. Korkudan titreyen cemaat, bir zamanlar atalarının benzer saldırılar karşısında Ayasofya'ya sığındıkları gibi kiliseyi doldurmuş, benzer bir ilahi yardımın gelmesini bekliyordu. Türkler önce kalabalığı dağıttı, sonra binaya saldırarak duvarları yerle bir etti. Ancak Rumlar kâfirlerin canlı balıkları yok edemediklerini, onların harap duvarların arasından kayıp çıkarak kendilerini dindarlara gösterdiklerini söylerler; buna ben de

7 [Ayios Romanos Kilisesi Silivrikapı'da değil Topkapı'da bulunuyordu. Yazar aslında Silivrikapı'daki asıl adı Zoodoğos Piyi (hayat bağışlayan kaynak) olan Meryem Ana'ya adanmış Balıklı Rum Kilisesi ve Ayazması'na atıfta bulunuyor.]

tanık oldum. Türkler bundan sonra çevredeki diğer kiliselere saldırmaya başladılar, Boğaz kıyısında bulunan birkaç köydeki ve korunaklı olmayan başka yerlerdeki kiliseleri de yerle bir ettiler. Sonra da kent içindekilere saldırmaya başladılar, kiminin çatısı ve duvarları yıkıldı, kiminin içindeki oturma sıraları, kürsüleri, papazların cübbeleri ve kitapları imha edildi, kent surları içinde ve dışındaki 14 Hıristiyan ibadethanesi harabeye çevrilene dek durmadılar. Bu kiliselerin hepsi Rus [Ortodoks] kilisesiyle birlikte olduğu [aynı itikada sahip olduğu] ve anlaşmalarla korunduğu için Rus büyükelçisi şikâyet hakkına sahip olduğu düşüncesiyle olayın incelenmesini istedi.

İlk gelen haberler patrik ile piskoposların infazından sonra patrikhane kilisesinin yok edildiği doğrultusundaydı, ama bu doğru değildi. Bu olayda, her nedense başka durumlarda olduğu gibi aşırı bir öfke sergilememişler, daha vicdanlı davranmışlardı. O gün ayinin bitimine ve dini ritüellerin sona ermesine kadar ruhban sınıfına dokunmaktan ya da cemaati tedirgin etmekten bilinçli olarak kaçınmışlar, sanki Othellovari bir tavırla canlarını almamış, ama sonradan insanların kutsallığını ayaklar altına almışlardı. Bir biçimde mekâna karşı korkuyla karışık bir saygı duymuşlar ve kiliseye bir zarar vermemişlerdi.

Birkaç gün sonra bir güruh patrikhane çevresinde birtakım olaylar çıkartmış ve soygunlar yapmıştı. Saldırdıkları yerler arasında patrikhane matbaası da vardı. Ne de olsa Rumların ihtilalci düşünceleri buradaki baskı makineleri aracılığıyla yaygınlaştırılmış, dini kitaplar da aynı yerde basılmıştı, dolayısıyla bütün öfkelerini baskı makineleriyle matbaa harflerinden çıkarttıkları anlaşılıyor. Ancak Türklerin böyle düşünebilme yetenekleri olduğunu ya da bilginin gücünü hesaplayabileceğini farz etmek, onlara fazla entelektüellik atfetmek olabilir. Baskı makinelerini ve önlerine gelen her şeyi baltalarla kırmış, harfleri avuç avuç ceplerine doldurarak kutuları boşaltmış, ama onları yok etmemiş ya da onarılmaz zarar vermemişlerdi. Kâğıtların bir kısmını ofisin yanındaki büyük su deposuna atmışlardı. Birkaç gün sonra oraya gittiğimde kâğıtları gördüm ve çıkarttım, bir bölümü bir süre önce matbaada üzerinde çalıştıklarını gördüğümüz Kitabı Mukaddes'in ilk sayfalarıydı, bir kısmı da birinci cildi basılmış olan *Ark*

(κιβωτός) adını verdikleri sözlüktü. Bütün olanların yarattığı kasvetli havaya karşın, bize etrafı gezdiren Rumlar Türklerin Ark'ı [Nuh'un gemisini] suda yüzdürmelerine gülümsemeden edemiyorlardı.

O güne kadar ayaktakımının sokaklarda sergiledikleri aşırı davranışlar, hükümetin onaylamadığı, ama aynı zamanda denetim altına da alamadığı, dizginlerini kopartmış bir güruhun işiydi. Ama yeni olan bir olay kentte yaşayan yabancıların haklarının sistematik biçimde dikkate alınmadığını gösteriyordu. Yetkililerin idam ettiği kişiler o güne kadar hep uzun Doğu giysiliydiler, yani Frenk değil, ülke tebaası olan reayadandı ve Avrupa giysileri içindeki herkes kendisini bu giysinin koruması altında, sivil yetkililerin müdahalesinden uzak hissediyordu; bu kapitülasyonların sağladığı bir dokunulmazlıktı. Ancak 4 Mayıs'ta şapkalı ve pantolonlu bir adamın bir kapıya asıldığını gördüğümüz zaman, Türklerin artık hiç ayrım yapmaksızın insanlara, Rumların ve Ermenilerin yanı sıra, Hıristiyan Fransızlarla İngilizleri de mahkemeye çıkartmadan asabileceklerini göstermek istediklerini düşünerek korkuya kapıldık. Ancak sonradan o kişinin aslında bir Rum isyancı olduğunu ve Frenk giysileriyle kaçmayı planladığını, fark edilip yakalandığı yerde idam edildiğini öğrendik, ama bu bile korkumuzu gidermeye yetmedi, şimdi hepimiz aramızdan dışarı çıkan herhangi birinin benzer biçimde yargılanmadan asılabileceğini, hata olduğu anlaşıldığındaysa iş işten geçmiş olabileceğini hissediyorduk.

Bütün Avrupa devletlerinin temsilciliklerinden, özellikle de İngiliz elçisinden böyle davranışlarla ilgili açıklamalar yapılıyordu. İngiliz elçisi bu konuda bizzat sadrazamdan sözlü değil yazılı bir güvence almıştı. Babıâli haklı şikâyetlere yol açan bu kargaşayı ve aşırılıkları, herkesin ibret alacağı sert bir eylemle bitirmeye azimliydi, çıkartılan fermanda ayaktakımının silahsızlandırılması emrediliyordu. Ancak bu Rus büyükelçisini tatmin etmemişti; Türklerin özellikle kendisine ve ülkesine nefret ve kuşkuyla baktıklarını düşünmesi aslında pek de yersiz değildi; ilk olarak kendisini koruması için 30 yeniçeri istemiş, sonra da bütün Hıristiyanları korumak amacıyla bir filo göndermesini talep etmeleri için Avrupa devletleri elçilerini bir toplantıya davet etmişti. Ancak katılan elçilerin büyük çoğunluğu İngiltere büyükelçisi gibi düşünüyordu, verilen ciddi güvenceler çerçeve-

sinde bu tür bir girişimi gerektirecek bir ortam oluşmadığını ve bunun çok sert bir tepki olacağını, bunların geçici taşkınlıklar olduğunu ve ortalığın yakında durulacağını söylüyorlardı. Bu karar, düşmanı haline getirmek istediği tarafa karşı tasarladığı komploya Avrupa devletlerini de ortak etmek niyetinde olan Rus [elçisini] hayal kırıklığına uğratmıştı.

Din ile siyasetin fazlaca iç içe geçtiği ve aynı din içindeki mezhepler arası ufak tefek farklılıklar yerine, İsa'nın dininin Avrupa'da, Muhammed'in dinine karşı mücadelesinin söz konusu olduğu şimdiki çekişmede, belki Hıristiyan Avrupa devletlerini kimlerin temsil ettiğini bilmek istersiniz. Bizim sarayda bir ziyafette ağırlanan temsilciler arasında benim tanıştırıldığım kişilerden, Riviere Markisinin ardından Fransız Maslahatgüzarı olan Vikont Viella yumuşak bir yüz ifadesi olan beyaz saçlı yaşlıca biriydi, bir süre İngiltere'de kalmıştı, her fırsatta kendi dilini değil, bizim dilimizi konuşmaya çalışıyordu. Kibar ve cana yakın bir tavrı vardı, ama kavrama yetisi sınırlıydı, ayrıca ürkek ve kararsızdı, içinde bulunduğu çalkantılı olaylarla baş edecek biri gibi durmuyordu. Yerine Latour Maubourg'un getirilmesi bekleniyordu. Avusturya Elçisi Kont Lutzow kısa boylu biriydi, açık renk saçları, yumuşak ve narin bir yüzü vardı. Kişisel kusurlarına karşın raporlarda, diplomasinin kaygı uyandıran ayrıntılarıyla uğraşmaktan çok, hanımların arasında bulunmaktan hoşlanan nazik biri olarak tanımlanıyordu. İspanyol Meclisi'nin atadığı Büyükelçi Şövalye Zea de Bermudez iri ve topluca biriydi, geniş bir alnı ve nazik, net bir yüz ifadesi vardı, iyi huylu ve akıllı biriydi. İngilizceyi yerlisi kadar akıcı ve doğru konuşuyordu. Bakış açısı doğal olarak temsil ettiği tarafın görüşlerini yansıtıyordu, bağımsızlıktan yanaydı ve Yunanistan'ın bağımsızlık davasına İspanyolların bağımsızlığı kadar sıcak bakıyordu. Tanıştırıldığım andan itibaren bu değerli kişiye yakınlık duydum ve iyi niyetini desteklemek istedim. Prusya Elçisi Baron Miltitz uzun boylu, ince yapılı, seyrelmiş saçlarına ak düşmüş biriydi. Bir süre Kuzey Amerika'da kalmış ve İngilizceyi orada öğrenmişti, akıcı konuşuyordu, dil öğrenme konusunda yetenekli olduğu anlaşılıyordu. Tam bir kentli davranışına sahip hoş biriydi, dünyada olup bitenlerden haberdardı, ama bilgisi az ve yüzeyseldi. İsveç Büyükelçisi M. Palin ufak tefek ince yapılı biriydi, hem görünüşünde, hem de tavırlarında

epey bir tuhaflık vardı, antik eserler ile ana dili gibi okuyabildiği hiyeroglif yazısı konusunda derin bilgi sahibiydi, ama sanki son 200 yıldır bu dünyada yaşamamış gibiydi. Hollanda Maslahatgüzarı Şövalye Tesla, Rum asıllı olup Pera'da doğmuştu, yetenekleri sınırlıydı, İngilizce bilmiyordu, ama yalın, doğal ve cana yakın biriydi. Kordiplomatiğe dahil olan Napoli Maslahatgüzarı Mösyö Navoni ile Danimarka'yı temsil eden Baron Casimir Hûbsch'le ilgili pek fazla bir şey söyleyecek bir şeyim yok, onlar [mitolojideki] Cesur Gyas ile Cesur Cloanthus gibiydiler.

Ancak kordiplomatiğin iki büyük ası, Rus Fevkalade Elçisi ve Ortaelçi Baron Strogonof ile İngiliz büyükelçisiydi. Elli yaşlarındaki Strogonof iri yarı, güçlü ve haşin görünen, kaba yüz hatları olan biriydi, düşünceleri de görünüşü gibi kabaydı, görgülü biri değildi, herkesin karşısında pes etmesini beklediği güçlü bir ihtirasa sahipti; yaradılışı, yapısı ve alışkanlıkları açısından, örneğini Potemkin'de gördüğümüz türden kusursuz bir Moskoftu. Tam tersi bir kişiliğe, düşünceye, tavra ve yaşam biçimine sahip olan Lord Strangford ile Baron arasındakinden daha güçlü bir tezat olabileceği düşünülemezdi. Gözlerimin önünde gelişmekte olan diplomasi siyasetinin sırlarına ilişkin bir şey bildiğimi iddia edemem, bu benim işim değil, eğer olsaydı bile zaten bunları size söyleyemezdim, ama burada Rus ve İngiliz büyükelçileri güttükleri siyasetle Avrupa'yı bölen iki büyük rakip olarak görülüyor. Birinin ana hedefi Babıâli'yle hemen savaşa girmek ve uzun zamandır tasarlandığı üzere Türkiye'nin parçalanmasına katkıda bulunmaktı. Diğeriyse bunu engellemek ve bugün burada toplanan diğer devletlerin temsilcileriyle birlikte duruma müdahale ederek, ikisi arasında barışın korunmasını sağlamaktı. Kızgınlıkların nedenlerine ve var olan düşmanlığa bakılırsa bu ümitsiz bir vakaydı. Ama gene de kordiplomatik içinde, Avrupa'nın huzurunu korumak adına diğer ülkeleri kendisine yardımcı olmaya davet eden İngiliz büyükelçisinin üstünlüğü kabul edilmiş durumdaydı.

Yapılan muhalefete ve kamusal çıkarlar açısından yaşanan sert havaya karşın, grup arasında sanki fikir birliğine varılmışçasına özel yaşamın nezaket kurallarına uyuluyor ve sosyal ortamda herkes birbirine son derece samimi davranıyordu. Ancak ziyafet sırasında Baron Strogonof'un özellikle tedirgin olduğu göze çarpıyordu; sanki hislerini hiç denetleyeme-

yen ve bunun gerekli de olmadığına inanan biri gibiydi. Ayağa kalkıp bir başına odalar arasında dolanıp duruyor, herkesin dikkatini çekiyordu, ama kendisi bunun farkında değildi. Bir daireden öbürüne geçerken karşılaşınca, bir şey isteyip istemediğini sordum. Sert bir sesle "Hiçbir şey Mösyö" dedi ve geri dönüp yürümeye başladı. Aslında kendisini son derece hassas ve sıkıntılı bir durumda hisseden, duyduğu rahatsızlığın ve kendisine yöneltilen tehlikenin her saat giderek artığını fark eden biri gibiydi. Birkaç gün sonra Babıâli'yle bütün ilişkilerini koparttı, kendisini koruyabilmek için İngiliz Sarayı'ndan ödünç aldığı altı yeniçeriyle birlikte, Rusların Büyükdere'deki yazlık sarayına geçti. Boğaz'daki sarayın kapısı önünde her an demir alıp denize açılmaya hazır bir haberleşme yelkenlisi ile bir korvet bekliyordu. Ancak rüzgâr ve akıntı inatla onun yola çıkmasını engelliyordu, Babıâli'yle arası açıldıktan sonra her şey sanki ilahi bir adaletle onu burada tutup genel bir savaşın önünü kesmeye çalışıyordu.

Bu sıralarda İpsilantis, belki de almayı umduğu yardımı alamadığı için hayal kırıklığına uğramış, giderek etkisini kaybettiğini hissetmeye başlamıştı. Türkler harekete geçmeden önce Targovişte'ye [Eskicuma], oradan Draguşan'a [Akıncılar] geçti ve burada Rum gençlerinin kendisini terk etmesi ve Rus korumasına güvenen herkesin başına geldiği gibi Rusya sınırındaki şanssız girişimin de sonuç vermemesiyle tam bir yenilgiye uğradı. Ama her gün ayaklanmaların başka yerlerde başarıya ulaştığına dair haberler geliyordu, artık Mora'dan Yunanistan'ın başka yerlerine de yayılmıştı. Bu haberleri çoğu kez burnu ya da dudakları kesilmiş olarak sokaklarda görülmeye başlanan Türkler getiriyordu, Rumlar sanki nedensiz bir öfkenin yol açtığı acımasızlığı affetmemeye yemin etmiş gibi, uzlaşmaya açık kapı bırakmak niyetinde değillerdi. [Bu Türklerden] bazıları yanlarında bir Yunan bayrağı getirmişlerdi. Ters döndürülmüş hilalin üstünde bir haç bulunan bu motif Hıristiyanlığın zaferini, Müslümanlığın düşüşünü simgeliyordu.

Reayanın yanı sıra birkaç Frenk de saldırıya uğramıştı. Sabahleyin iki Avusturya vatandaşı, bir Venedikli ile bir Milanoluya saldırılmış, akşam da İngiliz Sarayı'nın kapısı yanında iki Ermeniye yakın mesafeden ateş edilmişti. Hemen akabinde alarm verilmesi, sanki krizin gerçekten başladığını gösteriyor gibiydi. Hem Pera'da, hem de İstanbul'da bütün

dükkânların ve evlerin ertesi gün kapalı kalacağı duyurulmuştu. Planlı bir ayaklanma öncesinde her zaman bu tür bir uyarı yapılırdı. Yeniçeriler uzunca bir süredir hayatlarından memnun değillerdi, sık sık taleplerde bulunmalarına karşın, hiçbiri yerine getirilmemişti. Türkler kendi aralarında meydana gelen anlaşmazlıklara, Frenklerle reayanın katılmamasını ve olaylara tanıklık etmemesini istiyordu. Dolayısıyla bu uyarı yeniçerilerin ertesi gün idareyi ellerine alacaklarının bir işareti olarak kabul ediliyordu ve herkes korku ve endişeyle olacakları bekliyordu. Ertesi sabah bazı gençler ellerinde, haç üstüne hilal yerleştirilmiş beyaz bayraklarla Pera sokaklarında dolaşmaya başlamış ve hiçbir ayrım gözetmeksizin hem Rum, hem de Frenklerin evlerini taşa tutmuş, kapıları, pencereleri kırmış, zaman zaman da tabancalarıyla duvarlara ateş etmişlerdi. Herkes, gençlerin sergilediği bu düşmanlığın ayaktakımının genel duygularının güçlü bir göstergesi olduğunu ve üzerlerindeki baskı kaldırılır kaldırılmaz yapmaya niyetlendikleri zorbalıkların öncüsü olduğunu düşünüyordu. Tam bu sırada İngiliz Sarayı yakınlarındaki Galatasaray'da bir Türk ile bir Ermeni arasında bir tartışma yaşanmış, Türk hemen yatağanını çekmiş, ama Ermeni yatağanı Türkün elinden kaparak sokaklarda koşturmaya başlamıştı. Türk de onun peşinden koşmaya kalkınca tehlike çanları çalınmış, arkasından da feci bir olay meydana gelmişti. Kargaşayı duyunca ne olduğunu öğrenmek için kapıya koştum. Kapı açıldığında karşıma büyük bir kalabalık çıktı, aniden hepsi bahçeye doluşmuş, sarayın çevresine toplanarak korunmaya çalışıyorlardı. Korkunç bir kargaşa ve korku hâkimdi. Silahlı adamlar bir yana, silahsız adamlar ve kadınlar başka yana kaçışıyordu. Onların ortasında da kanlar içinde, yüzü sapsarı olmuş başı açık bir adam duruyordu. Kadınlar çığlıklar atıyor, çocuklar bağırıyordu, sokakları dolduran Yahudiler, Rumlar, Ermeniler ve Frenkler sonlarının geldiğini düşünerek, umutsuzluk içinde Fransızların "herkes başının çaresine baksın" anlamına gelen *sauve qui peut* dedikleri gibi "Aman! Aman!" diye bağırıyorlardı.

Pera'daki genel hava, hükümetin boşuna denetlemeye çalıştığı ayaktakımının asıl ayaklanmayı şimdi başlattıkları, başta memnuniyetsiz yeniçeriler olmak üzere bu bağnaz güruhun kenti ele geçirerek

katliamlar yapıp ortalığı yağmalayacakları yönündeydi. Durum buyken mahalle sakinleri İngiliz Sarayı'ndan başka sığınacak bir yer görememişlerdi. Dolayısıyla hepsi yatak yorganları ve birkaç ev eşyasıyla birlikte evlerini terk edip sarayın bahçesine doluşmuşlardı. Çimenlerin üstü kısa sürede çeşitli ev eşyalarıyla kaplanmış; sahipleri de çaresizce bunların üstüne uzanmışlardı. Ancak kısa sürede tehlike atlatılmış, inceleme yapıldığında olayın benim anlattığım saçma sapan nedenle başladığı ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla sarayın kapıları kapatıldı, içerdekiler de isteksiz de olsa yavaş yavaş eşyalarını toplayıp evlerine döndüler, ama sokağa çıkmaktan korkan epeyce kişi birkaç gün daha çalılıkların arasında kalmaya devam etti.

Saraya sığınanlar arasında bir de Korfu Adası'ndan Pizomano adlı talihsiz bir Rum sanatçı vardı. Kendisi İstanbul'da yaşıyor ve sanatını icra ediyordu; yaptıklarına baktığınızda bir miktar klasik bilgilere sahip olduğu anlaşılıyordu. Komşularına antik bir tiyatro eserini sahnelemeyi önermiş, sahne dekorlarını ve kıyafetlerini kendisinin temin edeceğine söz vermişti. Fikir benimsenmişti, ama Euripides'in ya da Sophokles'in bir oyunu yerine komşular daha modern bir oyunun sahnelenmesini istemişler ve Viyana'da yaşayan bir Yunanlının yazdığı bir oyunu seçmişlerdi. Bu oyunda Türklerin fetihten sonra İstanbul'u yağmalamaları ile Ayasofya'ya sığınan Bizanslıları katletmeleri ele alınıyordu. Bu sıralarda olan biten her şey Türkleri kuşkulandırıyordu. Muhafızlar tiyatroyu basmış, izleyiciler kaçabilmiş, ama evini bu amaçla kullanıma açan ev sahibi hemen tutuklanmıştı. Kendisi Pera'da eczacılık yapıyordu. Evi başkalarına verdiğini ve onların ne amaçla kullandıklarını bilmediğini söyleyerek boşuna itiraz etmişse de hemen dükkânının önünde kafası kesilmişti. Sahne dekorlarını ve kostümleri temin eden sanatçı ihtilalci ilkelerin güçlü bir savunucusuydu, dolayısıyla da Türklerin peşinde olduğu biriydi. Sanatçı hemen İngiliz Sarayı'na sığınmış ve bir süre orada saklanmıştı. Orada olduğunu anlayınca hemen onu işe almaya karar vererek yardımcı olmak istedik. O anda bu işten başımızı ne kadar kurtarabileceğimizi bilmediğimiz için memleketteki dostlarımıza anı olarak bazı resimler yollayabilece-

ğimizi düşündük ve talihsiz sanatçıyı portrelerimizi yapması için işe aldık. Portrelerin birçoğu çok başarılıydı, ama bazen bir korku krizine kapılıyor ve elinin titremesi geçinceye kadar durup beklemesi gerekiyordu. Sana yolladığım bu ilginç modern Yunan sanat eseri böylesi olağandışı koşullarda gerçekleştirildi. Bizimle ilgili yaptığı bu çalışmalardan kazandığı parayla, bütün tehlikelere karşın, kaçakları taşımaya devam eden gemilerden birinde bir yer buldu. Bir gece bir fıçı içinde bir Rus ticaret gemisine binerek, sağ salim Odesa'ya ulaştı, sonra da Petersburg'a geçti ve orada kısmen başarılı bir sanat yaşamı sürdürdü.

On İkinci Bölüm[1]

Patras'tan [Balyabadra] gelen haber – İngiliz konsolosuna suçlama – Pazarda infaz – Zafer hatırası dudaklar ve kulaklar – Sultanın kısa hayat hikâyesi – Bayraktar [Alemdar] Mustafa – Selim'in ölümü – Mahmud'un tahta çıkışı – Hükümdarın ilk işi – Kardeşinin ölümü ve haremindeki kadınlar – Güçlü yapısı – Nezakete ve genel ahlaka önem vermesi – Büyükelçinin sadrazam tarafından kabulü – Sultan tarafından kabulü – İnsan kalabalığı – Uğursuz sayılan renk – Nezaket kuralları – Kaba tavırlar – Bâbıhümayun – Darphane – Ünlü çınar – Cellatlar – Pilav yarışı – Divanhane – Kafes arkasındaki sultan – Kaptanpaşa – Sadrazam – Duruşma – Yeniçerilere ulufe dağıtımı – Sultanın mektubu – Divanhanede ziyafet – Kaftan giyme – Hareme giriş – Arz Odası ve taht – Sultan – Huzura kabul – Tercümanların korkusu – Sultanın önünde yabancıların sıkı sıkı tutulmasının nedeni

Türklerin Patras'ta [Balyabadra] bazı önemli avantajlar elde ettiği haberi geldi. 4 Nisan'da [6 Nisan] Başpiskopos [Paleon Patros/Eski Patralı] Germanos 10 bin Rumla kaleyi kuşatma altına almış ve Türkleri kaleye çekilmek zorunda bırakmıştı. Kuşatmaya katılanların çoğu yörede yaşayan köylülerdi, silah olarak ne buldularsa onu kullanıyorlardı, başlarında Rus kasketleri ve kokartları vardı. Kuşatma 15 Nisan'a kadar sürdü, ama o gün meydana gelen bir deprem herkesi korkutmuştu, kaleye ek kuvvetlerle gelen Yusuf Paşa hücuma geçince Rumlar kaçmaya başlamış, bazıları gemilerle bölgeden ayrılırken, bazıları da Avrupalı konsolosların evlerine sığınmışlardı, ama Türkler tarafından öldürülenlerin sayısı da hiç az değildi. Rumlar cesaretsizliklerini örtbas edebilmek için ortalığa saldıkları haberde her zamanki gibi aldatıldıklarını ve düşmanın başarısını İngiliz konsolosuna borçlu olduğunu iddia ediyorlardı. Yayınladıkları yazılı protestoda, konsolosun kendini Rumların davasını destekleyen sözde bir dost

1 [Orijinal kitabın içindekiler bölümünde doğru olarak XII. Bölüm biçiminde, içerde ise yine bir tashih hatasıyla IX. Bölüm olarak gösterilmektedir.]

olarak tanıttığını, casuslar aracılığıyla Rumların nasıl hareket edeceklerini öğrendiğini ve bu bilgiyi Türklere verdiğini, sonra da haçlı bayrakları hazırlayarak, dininin kutsal simgesini, can düşmanlarının davasına destek olmak uğruna kötü amaçla kullandığını belirtmişlerdi. Bu bilgiyi bana verenler kızgınlıklarını ve uğradıkları haksızlık karşısındaki öfkelerini saklayamamışlardı. Konsolos, Thermopylai Geçidi'ni o zamanın Türklerine [Persler] göstererek Spartalılara ihanet eden Phokisli Efialtis'e benzetilerek suçlanmış ve gelecek kuşaklarca da bu kötü ünüyle hatırlanacağı söylenmişti. Bu suçlamaların İngiliz konsolosuna yöneltilmesi, aslında ne İngiliz büyükelçisine yöneltilmesinden daha mantıklıydı, ne de sağlam bir temele dayanıyordu, ama o tarihlerde İngilizler Rumlar tarafından pek sevilmiyordu, aslına bakarsanız İstanbul'da yaşayanlar açısından bu antipati karşılıklıydı.

Ama bu olayda bana asıl ilginç gelen zafer haberinin verildiği sırada paşanın öldürülenlerden kesilen 2500 çift kulağı bir çuval içinde zaferinin kanıtı olarak sultana göndermiş olmasıydı. Bu zafer hatıraları sonradan sarayın kapısı önüne yığılarak sergilenmişti. Böyle bir şeyin ancak Doğu hikâyelerine renk katan bir efsane olduğunu, gerçekte olabileceğini hiç düşünmemiştim. Eski ve ilkel çağlarda nasıl bir temele dayanıyorsa dayansın böyle bir uygulamanın günümüzde en barbar bir Avrupa devletinde bile sürdürülmesi oldukça imkânsızdır. Anlatılanlara inanmayıp bizzat görüp karar vermeye azimliydim, bu kargaşa içinde kendimi tehlikeye atmamak ve [elçilik] kapısındaki kapıcılardan birinin itirazıyla karşılaşmamak için yanıma bir yeniçeri alarak İstanbul'a geçtim.

Sokakları kasvet bürümüştü. Rumlarla Ermenilerin gelip gittikleri yerlerdeki hareketlilik yok olmuş, dükkânları kapanmıştı. Ortalıkta yalnızca birkaç Türk dolanıyordu, daha önce geldiğimde gördüğüm ağırbaşlı, sakin hava yerini karamsar, berbat bir havaya bırakmıştı. Kafası yeni kesilmiş bir adamın cesedinin yanından geçtik. Her zamanki gibi boylu boyunca sokağa bırakılmış, üstüne de sanki akan kanı emmesi için bir avuç talaş serpilmişti, ama damarlarından oluk oluk kan akıyordu. Cesedin az uzağında çömelmiş köpekler çoktan akan kanı yalamaya başlamıştı bile, hepsi bedeni parçalamak için akşamı bekliyordu. Bu sahnenin dehşetini artıran bir şey de bunun tam da bir pazarın ortasında yer almasıydı, etler ve diğer

yiyecekler de [tezgâhların üstünde] adeta cesedin parçaları gibi duruyordu. Bu görüntü bana insan etinin satışa çıkarıldığı Afrika kasap tezgâhlarıyla ilgili rivayetleri hatırlattı. Türkler sanki orada böyle bir şey yokmuşçasına adamın üstüne basıp geçiyorlardı, biz üstünden atlayıp yolumuza devam ettik. Yeniçeriden beni bir daha böyle bir yerden geçirmemesini rica ettim, yan yollardan geçerek sarayın kapısına ulaştık.

Buraya geldiğimizde, Amerikan yerlilerinin kafa derisi saklamaları gibi Türklerin de gerçekten insanların yüzlerinden kulak, dudak ve burun gibi parçaları keserek, bunları zafer hatırası saymalarının bir hayal ürünü olmadığını gördüm. Kapı girişinin iki yanında yüzlerden kesilmiş parçalar küçük saman yığınları gibi yığılmışlardı. Kulaklar genellikle delinerek iplere dizilmişti; burunlar üst dudakla alnın bir parçasına; alt dudak da genellikle sakallı olan çeneye bağlıydı; bazılarındaysa yüz tek parça olarak soyulduğundan bütünlük kaybolmamıştı; gelişigüzel kesilmiş parçalara da rastlanıyordu. Her gün insanlık zaferinin bu debdebeli anıtının önünden geçen sultan ve maiyeti kuşkusuz bu dehşet görüntüsünden gurur duyuyorlardı, çünkü bunlar [kaldırılmıyor], üstüne basıla basıla sokağın çamuruna karışana kadar yerlerinde duruyorlardı. Türkler hiç aldırmadan bunların üstünden yürüyüp geçiyordu. Çürüyerek yumuşayan parçalar insanların ayaklarının altına yapışıyor, sık sık çarıklarına yapışmış bir dudakla ya da kürklü bir astarı anımsatan sakallı bir çeneyle yürüyenlere rastlanıyordu. Benzer bir sahneyi bir kere daha tesadüfen gördüğüm için söylüyorum, İstanbul'a çuvallarla kulak yollandığını okuduğunuz zaman bunun lafın gelişi değil, gerçek olduğuna inanabilirsiniz. Ama bunların her zaman düşmanın kafasından kesildiğini ya da özel bir olayı kutlamak için yollandığını da sanmayın. Balyabadra'da öldürülen Rumların sayısı belki de 100'den fazla değildi, ama sayıyı şişirebilmek için ortalıkta buldukları her kafanın burnunu, dudaklarını ve kulaklarını da yollamışlardı.

[Balyabadra'dan] bu iyi haber geldikten ve ganimetler sergilendikten sonra büyükelçilerin her zamanki gibi huzura kabul edileceklerine dair ekselanslarına saraydan bir haber ulaştı. Haklı olarak büyük korku uyandıran hünkârı size tanıtmadan önce geçmişiyle ilgili bir şeyler bilmek isteyeceğinizi düşünüyorum. II. Mahmud, [I.] Abdülhamid Han'ın

oğlu. 1788'de [doğrusu 20 Temmuz 1785'te] doğmuş, ailedeki 15 erkek evlattan bugün hayatta kalan sadece o var; kızlarla ilgili bir kayıt yok, ama bir o kadar da kız kardeşi olduğu söyleniyor. Fransız asıllı olan annesi,[2] onu genellikle saraydakilerden daha akıllı kılacak bilgilerle donatmış, ama kendisi ya ana dilini unuttuğundan ya da bu dili oğluna öğretmek istemediğinden, ne Fransızca, ne de başka bir Avrupa dili konuşabiliyor, ama Türkçenin yanı sıra, küçük yaştan beri Farsça ve Arapça biliyor. Babası öldüğü zaman henüz çocuk yaşta olduğundan, Türk veraset usulüne göre hayattaki en büyük erkek varis olan amcaoğlu [III.] Selim tahta çıkmış. Bu yumuşak başlı adam devlet sisteminde birçok yeniliğe gitmiş, birçok şey arasında Avrupa ordularının disiplin sistemini örnek alarak yeni bir ordu, Nizam-ı Cedid Ordusunu kurmuştu. Ancak bu sistem şiddet sahnelerini ve kan dökülmesini artırmış, imparatorluğu bir hayli meşgul etmiş, binlerce insanın ölümüne neden olmuş, sonuçta da niyetini gerçekleştirebilmesine yetecek enerjisi bulunmayan, bu, entelektüel ama zayıf hükümdarın taht-tan indirilmesine yol açmıştı.

Bunun üzerine yeniçeriler Selim'in amcaoğlu ve Mahmud'un ağabeyi olan IV. Mustafa'yı tahta çıkartmışlardı. Zalim, ama aklı havada biri olan IV. Mustafa'nın hükümdarlığı sırasında bir önceki dönemde yaşanan sorunlar artarak devam etmiş, eskisinden fazla şiddet uygulanmıştı. Şimdi bir de, nüfuz ve saygınlık kazanmanın kişisel liyakate dayandığı bir dönemde sürekli yükselerek söz sahibi olan kaba saba, eğitimsiz, ama ataklığı ve enerjisiyle dikkat çeken bir Türk ortaya çıkmıştı. Bayraktarlıktan [Alemdar] paşalığa yükselen bu kişinin adı Mustafa'ydı. Türkler, saygınlık kazandıkları bir mevkie yükseldikleri zaman, ilk başladıkları mütevazı görevlerini korumaktan zevk aldıkları için o da yükselmiş olmasına karşın yalnızca Bayraktar Mustafa olarak biliniyordu. Bu sert adam uysal Selim'e olan güçlü bağlılığı nedeniyle dört bin kişilik bir ordu toplayıp İstanbul'a yürümüş, Davutpaşa'da kamp kurarak olacakları beklemeye başlamıştı. Selim tahttan indirilmiş olmasına karşın, hâlâ hayattaydı ve sarayda tutsaktı. Bayraktar'ın niyeti önce kendisini kurtarmak, sonra da yeniden tahta çıkartmaktı.

2 [Nakşidil Sultan, I. Abdülhamid'in kız kardeşi Esma Sultan'ın bir cariyesiydi. 19. yüzyıldaki cariyelerin büyük kısmı gibi Kafkas kökenli olması daha büyük bir olasılıktır.]

Sultan Mustafa'nın Boğaz'da yelken açmak ya da balık tutmak ya da kıyılarda avlanmak gibi kendisini eğlendirecek birtakım merakları vardı. Bir gün avlanmak için Belgrad Ormanları'na gidince Bayraktar bu fırsatı kaçırmak istemedi. Kendisine karşı koymayacaklarını umut ederek hemen bir birlik toplayarak saraya gitti, ama çoktan alarm verilmiş, saray kapıları kapatılmış, bütün içoğlanlar ve görevliler direnebilmek için silahlanmışlardı. Bayraktar kapı önünde gürleyerek sert ve kuvvetli sesiyle Selim'in serbest bırakılmasını istemiş, yanıt alamayınca da kapıları zorlamaya başlamıştı. Durumdan haberdar edilen Sultan Mustafa tam da bu sırada Boğaz'dan dönmüş ve saray bahçesinin bir ucundan içeri giriyordu; bu sırada asiler de diğer uçtan bastırmaya devam ediyorlardı. Sultan olayların gidişatına bakarak acilen talimatlarını vermişti. Bazı haremağaları doğru Selim'e gitmiş, onu dairesinde namaz kılarken bulmuş ve o durumdayken üstüne çullanmışlardı. Selim önce büyük bir gayretle direnerek cellatlarıyla boğuşmuş, ama biri dizlerine dolanarak onu yakalamıştı. Bu durumda büyük acı çeken Selim gücünü kaybedip çökünce oracıkta boğulmuştu. Bundan sonra saray kapıları açılmış ve istediği kişinin cansız bedeni Bayraktar'a verilmişti. Bu sert asker uysal efendisinin ölüsüne kapanarak acı gözyaşları dökmüştü.

Bu arada haremağaları da Mahmud'u infaz etmek amacıyla dairesine gitmişler, ama onu bulamamışlardı. Anlaşılan kapılara ilk hücum edildiğinde sadık bir kölesi onu aceleyle kaçırıp bir hamamın ocağına saklamıştı. Bayraktar'ın adamları onu kurtardıktan sonra Bayraktar, çok sevdiği kişiye yapılan bu haksızlık nedeniyle duyduğu büyük öfkeyle Mustafa'yı tahttan indirerek, aynı gün 28 Temmuz 1808'de Mahmud'u tahta çıkartmıştı. Tahttan indirilen Mustafa ortadan kaybolmuş, ama söylentilere bakılırsa tahta çıkan kardeşinin yaptığı ilk iş [17 Kasım 1808'de] onu boğdurmak olmuştu. Türklerin tarih boyunca yaygın olarak uyguladıkları kardeş katli politik açıdan öylesine gerekli sayılıyordu ki, halk sarayda yapılan bu tür infazları ahlaksızlık olarak görmüyordu. Bunu ilk uygulayan II. Mehmed'di, tahta çıkar çıkmaz kendinden küçük bütün kardeşlerini boğdurmuştu. Ancak o dönemde başka cinayetlerin de işlenmiş olduğu söylenmektedir. Bunlar da belki ilk kez olmuyordu, ama doğası

itibariyle insanlığa o kadar aykırıydılar ki, ne sizin, ne de başkalarının aklı bunları alabilir, onun için de bunları burada sıralamak istemiyorum. Sarayda olan bitenler öyle gizli kapaklıydı, harcanan insan yaşamlarıysa o kadar kanıksanmıştı ki, çoğunlukla Türklerin kendileri tarafından da ya bilinmiyor ya da fark edilmiyordu; bunlar yalnızca Frenklerin aşırı merakından ötürü ortaya çıkıyordu.

Ölmüş ya da tahttan indirilmiş bir sultanın yerine getirilen hükümdar ister onun oğlu, ister kardeşi olsun, kendinden önceki sultanın haremindeki kadınlara bakması bile ağır bir suçtu, onun için eski sultanın haremi hemen başka bir saraya taşınıyordu. II. Mehmed'in inşa ettirdiği Eski Saray bu amaçla kullanılıyor. Kentin ortasında çevresi yaklaşık 1,5 km olan bir alan içinde yer alan bu saray yüksek duvarlarla çevriliydi. Eski sultanın hareminde, hanım sultanlar ve çocukları da dahil olmak üzere genellikle bin kadar kadın yaşıyordu. Yaşamlarını onlar için ayrılan ödeneklerle sürdüren bu kadınlar, kapalı kapıların içinde nöbet tutan haremağaları tarafından korunuyorlardı. Bir keresinde önünden geçerken kapının yanlışlıkla açıldığını, onların da hemen kılıçlarına davrandıklarını görmüştüm.

Mustafa'nın ölümünden sonra onun da haremi, kardeşinin haremine yer açmak üzere buraya taşınacaktı. Taşınma olayı genellikle sabah erken, henüz kimsenin sokakta olmadığı bir saatte yapılıyordu. Bir sabah daha şafak sökmeden gri bir havada kadınlar hazırlanmış ve sarayın deniz tarafındaki bahçe kapısına gelmeleri emredilmişti. Burada bekleyen büyük kayıklara bindirilerek Eski Saray yerine karşıda 13-14 mil açıktaki Adalar'a doğru yol almaya başlamışlar ve burada hepsi denize dökülmüştü. Kadınların çoğu mücadele etmeden kaçınılmaz kaderlerine boyun eğmiş, kefenleriyle sessizce derinliklere gömülmüşlerdi, ancak birkaç tanesi korkudan çıldırmış halde güçlü bir direnç göstermişlerdi; çığlıkları sabahın erken saatinde adalardan duyulmuştu. Tam olarak kaç kişinin kurban edildiğini öğrenemedim, kaç kişi oldukları ve olayın nasıl meydana geldiğine ilişkin birbirinden farklı haberler geldi, ama yeni sultanın, haremin bütününü ya da büyük bölümünü, 200 ya da 300 gibi korkunç sayıda kişiyi yok ettirdiği söyleniyordu. Doğal olarak bu kadar zararsız ve bu kadar korkulması gerek-

meyen insanın gereksiz yere yaşamının neden feda edildiğini soracaksınız. Haremin sırlarını bilmek mümkün değil, ama Selim'in ölümüne yardım etmekle suçlandıkları anlaşılıyordu. Katli gerçekleştiren haremağalarının yanında yalnızca onlar vardı, engel olmamaları suçlu olduklarını kanıtlıyordu. Aslında öldürülmelerinin asıl nedeni bazılarının hamile olabileceğiydi, tahta yeni çıkan hükümdara tehdit oluşturabilecek bir kardeşin doğma olasılığını ortadan kaldırabilmek için hepsi katledilmişti. Toplam 18 aylık süre içinde meydana gelen üç ayaklanma iki sultan ile 30 bin kadar adamın canını almışken, 200 ya da 300 kadının katledilmesi bir Türkün üzerine düşünerek vakit kaybetmesine değecek önemde bir olay değildi.

Mahmud tahta çıkar çıkmaz gücünü kanıtlayacak girişimlerde bulunmuştu. Rus Savaşı devam ediyordu, ama pek fazla gayret gösterilmiyordu. Rus imparatorunun orduları Türkleri eyaletlerden çıkartmış, Tuna'nın öbür kıyısına kadar itmiş, sadrazam da Balkanlar'a çekilerek Edirne'de konumlanmış, böylece düşmanın geçmeye hazırlandığı Şumnu ile Balkan Dağları'ndaki [Türk] üsleri dışında başkente ilerlemesinin önündeki tüm engeller kalkmıştı. Bu tehlike anında genç sultan, Hz. Muhammed'in sancağını Davutpaşa'ya dikmiş ve bir hatt-ı şerif çıkartarak bütün Müslümanların bu sancağın altında toplanmalarını istemişti. Hükümdarın coşkusu halka da sıçramış, anında 200 bin asker toplanmış, efendisinin gücüne yetişebilecek yeni bir sadrazam [Yusuf Ziya Paşa (ö. 1817)] atanmış ve Ruslar beklendiği üzere Balkanlar'a geçmek yerine Tuna'nın berisine çekilmişti. 1812'de imzalanan barış anlaşmasıyla husumet sona ermiş ve sakin bir döneme girilmişti. Ancak sonradan Yunan Ayaklanması başlayınca bir kez daha hükümdarın gücünü ortaya koyması gerekmişti.

II. Mahmud olağanüstü hızlı düşünebilen bir kişi olmasının yanı sıra, taviz vermeyen sert bir yaradılışa sahipti. Kendisini iyi tanıyan Andreossy'e göre sıra dışı yetenekleri vardı, güya sadrazamlar atıyordu, ama gerçekte devleti tek başına yönetiyordu; öyle bir sağgörüye ve bilgi kaynağına sahipti ki, olan biteni herkesten çok daha iyi biliyor ve sadrazamın ne söyleyeceğini her zaman önceden kestirebiliyordu. Mahmud'un kıyafet değiştirerek Harun Reşid gibi gece sokaklara çıktığı, kahvelere girip her seviyeden insanla konuşup onların ne düşündüğünü öğrendiği bilinir. İnsanlar onu

böyle durumlarda görüp tanıdıklarını, ama fark ettiklerini sezdirmeye cüret etmediklerini söyleyerek beni buna ikna ettiler. Durumu ona kendinden önce ancak birkaç hükümdarın sahip olabildiği bir güven duygusu veriyordu. Mehmed'in soyundan olup hüküm sürmeye uygun son kişiydi.[3] Biri altı yaşında, öbürüyse bebek yaşta iki oğlu vardı, düşmanlarının söylediğine göre yaşadığı sürece tahtta kalabilmek için, oğulları hüküm sürecek yaşa geldiklerinde onları ortadan kaldırmak gibi feci bir niyeti vardı.

Bununla birlikte oğlu hasta olduğunda epeyce endişelenmiş, sarılık geçiren çocuğu tedavi etmesi için kendi topraklarındaki hekimlerinden çok daha fazla güvendiği bir Frenk hekimi çağırtmıştı. Hekimin bana, genç hastayı sarı ipeklerle kaplanmış bir dairede görmeye gittiğini ve ipekten yansıyan ışıkla çocuğun yüzündeki solgunluğu fark edemediğini söyledi. Hizmetkârlar kendisine, çocuğun solgunluğunu endişeli babadan saklayabilmek için bunu yaptıklarını söylemişler. Mahmud kendi ailesine karşı zalim bir adam değildi. Tam tersine ona birkaç kız evlat veren annelere sevgiyle bağlıydı ve özel yaşamındaki günlük ilişkilerde kibar ve nazikti. Doğu dillerini epeyce iyi biliyor, Farsça ve Arapçayı temiz ve incelikli yazabiliyordu; kısa, öz ve kesin bir dille yazılan bütün hatt-ı şeriflerini bizzat kaleme alıyordu.[4]

Sultan nezaketi, genel ahlak kurallarını çok önemsiyordu. Sokaklarda uygunsuz davranışlarda bulunulmaması için her gün çıkarttığı fermanlar yüksek sesle halka okunuyordu. Bir gün bir adam kadınların eteklerinin kısa olduğundan ve bacaklarının göründüğünden şikâyet ediyordu, ama ben giysileri yerleri süpürmeyen bir kadın gördüğümü hiç hatırlamıyorum; bir başkası da kadınların pencereden dışarı bakmalarından yakınıyordu. Doğulu ların evlerinde sokağı seyretmeye yarayan ve şahniş denilen kafesle

3 [Yazar II. Mahmud'u soy olarak Osmanlı hanedanı kurucusu Osman Gazi'ye değil, Batıda daha büyük şöhreti olan İstanbul fatihi II. Mehmed'e bağlıyor.]

4 [II. Mahmud yetenekli bir hattattı. Uzunçarşılı, Babüssaade'den bahsederken şöyle diyor "Kapının dış tarafında İkinci Mahmud'un kendi yazısı ile Ayet-i kerimesi ve altında da (ketebehu Mahmud bin Abdülhamid Han) imzası vardır" der. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 31. "... tuğralarının yanına şiirlerinde kullandığı "Adlî" mahlasını koydurmuş; döneminde açılan yeni kurumlara Adlî sanı verilmiştir. Hattat ve bestekâr olan II. Mahmud, tanbur ve ney çalıyordu. Bilinen 26 bestesinden hicaz divanı ünlüdür." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 5, s. 254.]

kapalı balkonlar var, bazen bu kafesin arkasından hayal meyal bir kadının dışarıyı seyrettiği görülürdü, ama sultan bunu bile hoş görmemiş ve kesinlikle yasaklamıştı. Ancak daha ciddi durumlarda öfkesi korkutucu olabiliyordu. Galata kapılarının birinin yanında Boğaz manzaralı bir kahve vardı, buraya daha çok itibarlı kişiler gelirdi. Bir gün bir Ermeni tüccarının oğlu babasının Galata'daki bürosuna giderken, Türkler tarafından kahveye davet edilerek, kendisine şekerleme ikram edilmiş, ama oradan ayrılmadan önce kendisine pek iyi davranılmamış, o da bunu babasına söyleyince, baba hemen saraya giderek sultana şikâyette bulunmuştu. Sultan büyük bir öfkeyle çavuşları hemen olay yerine yollamış ve hâlâ kahvede oturmakta olan Türkleri oracıkta boğdurmuş ve kahveyi tepelerine yıktırmıştı. Buradan sık sık geçme fırsatım oluyordu, henüz kahve yeniden yapılmamıştı, bana eşlik eden yeniçeri de her defasında harap yapıyı işaret ederek bana bu hikâyeyi anlatıyordu.

Ekselansları sultanın huzuruna kabul edilmeyi beklerken, bütün büyükelçilerin bürolarının bulunduğu ve işlerini yürüttükleri Babıâli'de sadrazamla bir görüşme yapmıştı. Sadrazam Mekke'ye hac ziyaretinde bulunduğu için Hacı Salih Paşa olarak anılıyordu. Bir önceki Sadrazam Benderli Ali Paşa sadece sekiz gün [doğrusu 33 gün] görev yapmıştı. Saraydaki olaylar üç aşağı-beş yukarı böyle devam ettiği için ayrıntılara girmeyeceğim. Randevu gününde Lord Strangford maiyetiyle birlikte saat iki gibi saraya gitti. Heyetin önünden yürüyen sefarethane sekreteri, içinde kraldan sultana yazılmış bir mektup bulunan işlemeli bir kılıf taşıyordu. Kılıf bir bebek önlüğü gibi omuzundan aşağıya sarkıyordu. Geniş ve yüksek bir kapıdan içeri girdik, bazılarına göre burası "yüksek kapı" anlamına gelen Babıâli olarak anılıyordu. Buradan kabullerin yapıldığı çok geniş bir daireye geçtik. Girişteki kapıda bir an durdurulduk ve bir başka kapıdan sadrazam ile maiyetinin girmesini bekledik. Sonra iki grup birbirinden önce varmak istercesine odanın öbür ucuna doğru hızla yürümeye başladı. Aslında bu göstermelik bir yarıştı, iki grup da aynı anda odanın ucuna vardı. Burada sedirin karşısına yerleştirilmiş arkalıksız üçgen bir tabure gördük, sadrazam bu köşeye doğru yöneldi ve büyükelçinin tabureye ulaşmasını bekledi, sonra aynı anda karşılıklı oturdular. Bu tür ayrıntıların önemsiz olduğunu düşünebilirsiniz, ama Doğuya özgü görgü kuralları içinde hepsi

çok önemli, birinin öbüründen bir saniye önce oturması bile önemli sonuçlar doğurabilir. İkisi de oturduktan sonra maiyetindekiler yüksek sesle, aralarında hiçbir uyum olmadan selam diye bizleri selamladılar; hepimiz şapkalarımızı bile çıkartmadan onların etrafına öylece toplandık. Gürültü kesilince büyükelçi, majestelerinin mektubunu sadrazama uzattı ve yerinden kalkmadan net ve etkileyici bir konuşma yaptı. Divanıhümayun tercümanı konuşmayı çevirdikten sonra, sadrazam da kaftanın kolu içinden bir kâğıt çıkararak, çekingen bir tavırla sıkılarak okudu. Tercüman bunu da Fransızcaya çevirdi, sonra hepimize birer kaftan armağan edildi, geldiğimiz gibi hızla ayrıldık.

Bir sonraki salı günü 22 Mayıs'ta sultanın huzuruna çıkacaktık. Türkler yabancı elçileri her zaman salı günü kabul eder, çünkü De Tott'un dediği gibi o gün divanın toplanma günüdür (*c'est le jour du divan*). Gün doğmadan sarayda olmamız gerektiği için gece yarısından hemen sonra kalktık, elçilik sarayı bahçesinde zengin koşum takımlarıyla donatılmış atlar hazırdı. Büyükelçinin atı sultanın armağanıydı, eyer örtüsü baştan aşağı altın simle işliydi. Diğerleri de büyükelçininki kadar değilse bile süslüydü, hep birlikte ışıl ışıl parlıyorlardı. Bize teşrifatçılık yapmak üzere üç mihmandar geldi, yanlarında bu olaya tanıklık etmek isteyen bazı ziyaretçiler de vardı. Aralarında Levant Şirketinden olanlar, büyükelçinin maiyeti ve hizmetkârları da olmak üzere yaklaşık 50 kişilik bir grup oluşmuştu, herkes mevkilerini ve konumlarını gösteren giysiler içindeydi, büyükelçinin kıyafeti şahaneydi. Atlarımıza bindik ve ay ışığı altında yola koyulduk. Sokaklara yeniçeriler dizilmişti, bu olay için hepsinin başında beyaz keçeden yapılmış, tepesinden arkaya doğru sarkan uzun bir parçası olan külah biçimindeki tören başlıkları vardı, başlığın alın kısmına rulo benzeri küçük bir bakır boru tutturulmuştu. Başlıktan arkaya sarkan parçanın, ocağın kurucusu Hacı Bektaş'ın kendi entarisinden kesip ağa olarak seçilen kişinin başına koyduğu kolu temsil ettiğine inanılır.

Dik yokuşlu yoldan inerken atlarımızın tökezleyip birbirlerine çarpmasına karşın, kazasız belasız Haliç'e ulaştık ve bizim için hazırlanan kayıklara bindik, büyükelçi çok sayıda küreği olan saray kayıklarından birine alınmıştı.

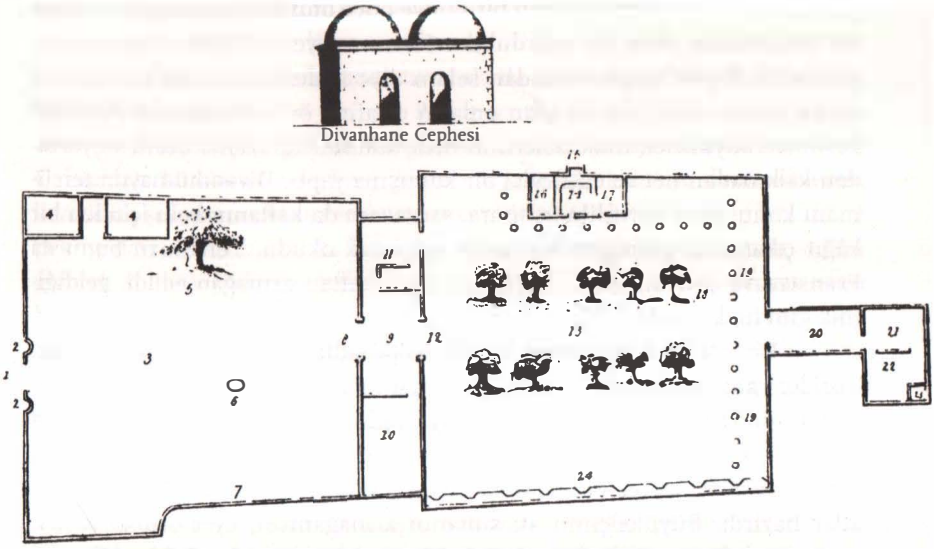

Saray Avluları, Divanhane ve Arz Odası Planı

1- Babıhümayun, Birinci kapı; 2- Kesik başların sergilendiği nişler; 3- Birinci avlu; 4- Darphane (eskiden Aya İrini);[5] 5- Büyük çınar; 6- Paşaların kafalarının teşhir edildiği sütun; 7- Yaftanın asıldığı duvar; 8- Orta kapı ya da ikinci kapı [Babüsselam]; 9- Kapı arası; 10- Cellat odası; 11- Büyükelçilerin bekleme odası; 12- Üçüncü kapı [Babüssaade];[6] 13- İkinci avlu; 14- Divan/Divanhane [Divanıhümayun]; 15- Kafesli sultan penceresi; 16- Kahve; 17- Görevlilerin odası; 18- Kaftanların giyildiği oda; 19- Büyük meydan; 20- Harem girişi;[7] 21-Küçük avlu; 22- Arz Odası; 23- Taht; 24- Mutfaklar.

Karşı tarafa geçtiğimizde bizi küçük bir kahveye aldılar, orada diğer bazı vezirlerle tanıştık. Giydiğim rahip kıyafeti özellikle dikkatlerini çekmişti. Busbecq siyahın şanssızlık sayıldığını ve siyah giyen birinin uğursuzluk getireceğine inanıldığını söyledikten sonra, maiyeti arasında

5 [Yazar muhtemelen Aya İrini ile biraz daha ilerisindeki Darphane-i Amire'ye ulaşan girişi karıştırmış olmalı. Ya da açıklamasını "Cebehane (eskiden Aya İrini)" şeklinde yazması gerekirken, "Darphane (eskiden Aya İrini) şeklinde yazmış olabilir.]

6 [Babüssaade yanlış yerde gösterilmiştir, aslında yine yanlışlıkla Harem girişi olarak 20 numarayla gösterilen yerdedir. Babüssaadeden geçince Arz Odası ile karşılaşılır.]

7 [Topkapı Sarayı'nın harem bölümü Divanıhümayunun arka tarafında, yüzümüzü Babüssaade'ye döndüğümüzde solumuzda kalır. Belki de burada "Harem girişi" ile sultanın özel bölümü kastediliyor.]

siyah giyenlerden [sultanın] şikâyetçi olduğunu belirtiyordu.[8] Türklere benim kim olduğum ve neyle meşgul olduğum anlatıldı, patrik ve piskoposların idamından sonra sanırım benim Hıristiyan bir rahip olmam onların gözünde itibarımı artırmamıştı. Kahvemizi ve çubuğumuzu içtikten sonra yeni getirilen atlara bindik ve yolumuza devam ettik. Burada çavuşbaşı ile sefaret sekreteri arasında protokol açısından hangisinin önde yürüyeceği konusunda bir anlaşmazlık çıktı, sonunda ikisinin yan yana yürümesine karar verildi. Bu iki görevlinin, atlarının başlarını birbirine paralel tutabilmek ve birinin öbürünün önüne bir santim bile geçmemesine özen göstermek gibi kendilerini birbirlerine beğendirme çabalarını seyretmek eğlenceliydi. Sonunda aniden durmak zorunda kaldık, ikisinin yan yana geçmesi için çok dar bir yere gelmiştik, ikisi de bu dar geçidin önünde hareketsiz kaldılar, sonra birine öncelik tanındı, ama hangisi olduğunu unuttum.

Sonra büyük bir dut ağacının önüne geldik, ağacın uzun iki dalı farklı yönlere işaret ediyordu, birisi sağa doğru Kapı'nın [Babıâli'nin] olduğu yere, diğeri de sola saraya doğru uzanmıştı. Atlı alayımız bu noktada, sadrazam ile maiyetinin hangi yöne gideceğine karar verip önümüzden gitmesi için beklemeye başladık, onlar Kapı'dan geçmeyi uygun bulana kadar belki makul, ama gereksiz bir süre dut ağacının altında bekledik. Sonunda önce biri, sonra öbürü, ardından da farklı giysiler içinde çeşitli üçlü ve dörtlü gruplar, en sonunda da sadrazam ile maiyeti geldi. Bu insanların nezaket kuralları çok acayip. Bütün bu törenin İngiliz büyükelçisine özel bir saygı göstermek amacıyla yapıldığını sonradan öğrendik, ama sadrazam, tören giysileri içindeki maiyetiyle birlikte kendisini büyük bir hükümdarın temsilcisi olarak gördüğü için, büyükelçiyi pis bir sokakta, neredeyse bir saat ağaç altında bekletmiş, sonra da Bostancıbaşı ile diğer Türklere kibarca eğilerek selam vermiş, ama bize bakmaya bile tenezzül etmemişti; sanki bizim de bu önemli adamı görebilmek için sırtındaki yüklerle etrafımızda biriken hamallardan olduğumuzu sanmıştı. O geçtikten sonra arkasından bizim de ilerlememize izin verildi. Aramızda belli bir mesafe tutarak dik bir

8 Busbeq, *Ep.* I. s. 88 [Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 55.]

yokuştan çıkmaya başladık. Yarımadanın ucunda Eski Bizantion kentinin sınırlarını belirleyen mazgallı sur boyunca ilerledik. Antik kentin bulunduğu bu üçgen alan artık bütünüyle sultanın özel konut alanıydı.[9]

Yokuşun sonunda sarayın birinci kapısı Babıhümayuna ulaştık. Kısa bir süre önce gördüğüm ve sanırım buranın tipik görüntüsü olan kesik yüz parçalarından oluşan yığınlar ezile ezile yere yapışmıştı. Büyücek birkaç parça sanki bu ziyaret için özellikle korunmuş gibiydi. Kapının iki yanındaki nişlerin birinin içinde oğlan çocukları kendilerine eğlence bulmuşlardı. Çocuk sporlarında izlediğim bazı milli örf ve adetleri oyunlarında da bulabilir miyim diye merakla onları seyrederken, onların buldukları yarım düzine kadar yüzü parçalanmış kafayı ayaklarının ucunda dengelemeye ve öbürleriyle çarpıştırmaya çalıştıklarını gördüm; iyice oyuna dalmışlardı, kimse ne yaptıklarıyla ilgilenmiyordu. Kapıdan geçtikten sonra kendimizi büyük, düzgün olmayan dikdörtgen biçiminde bir alanda bulduk, Smithfield gibi iki yanında binalar vardı. Bunlardan biri Darphaneydi, içini görmek istedim, bir an kapısında durunca, kapıya yakın bir köşede bir minder üstünde oturan Ermeni kapıcı kalktı ve bir çocuğun elini tutar gibi kibarca elimi tutup beni gezdirdi. Avrupa'dakilerden pek farklı değildi, ancak işçiler çeşitli sikke presleri önünde yere bağdaş kurup oturmuşlardı. Farklı pres kalıpları olan her presin önünde durduk, rehberim büyük bir kibarlıkla bana süreci anlattı ve her sikkeden bir örnek verdi. Yaklaşık 30 kişi harıl harıl çalışıyor ve [yetkililere] göstermek için kuruş basıyorlardı, bunlardan bize de armağan ettiler.

Darphanenin yanında Büyükdere'de gördüğümüz kadar, hatta onunla yarışacak büyüklükte bir çınar ağacı vardı, ama bunun yaşını belirlemek daha kolaydı. Türkler ailede bir ölüm olduğu zaman servi ağacı diktikleri gibi, bir doğum olduğunda da çınar dikiyorlardı. II. Mehmed de bu geleneğe bağlı kalarak oğlu Bayezid doğduğu zaman birinci avluya

9 [Yazarın anlattıklarından hareket ederek elçilik heyeti güzergâhı hakkında şöyle bir tahminde bulunabiliriz. Elçilik heyeti kayıklardan Sarayburnu kıyısındaki Sepetçiler Kasrı yakınlarında inmiş olabilir. Demiryolu geçmeden önce kasrın yakınlarında saray kayıkhanesi bulunuyordu. Heyet burada atlarına bindikten sonra Bahçekapı istikametine ilerleyerek, karşı karşıya bulunan Alay Köşkü ile Babıâli önlerine gelmiş olmalı. Ayasofya önünden geçmediklerine ve "mazgallı sur boyunca yokuş yukarı" ilerlediklerine göre günümüzdeki Soğukçeşme Sokağı'ndan Sur-ı Sultani boyunca ilerleyerek Babıhümayuna ulaşmış olmalıdırlar.]

bir çınar diktirmiş. Ağacın tepesi kavrulmuş, dallar da epeyce bozulmuş, ama gövdesi hâlâ canlı. Yaklaşık bir metre yüksekte gövde çevresi 15 metre kadar. Eğer bu, Mehmed'in İstanbul'u fethettikten sonra diktiği ağaçsa 360 yıllık olması gerekir, bu da başka çınarlara biçilen ömrün çok üstündedir. Zaten görünüşünden de çok yaşlı olduğu, ömrünün son sınırlarında olduğu anlaşılmakta.

Kalabalık bir grubun arasından geçerek ikinci kapıya [Babüsselam] geldik, burada atlarımızdan indik. Kapıdan geçince kendimizi, iki kapı aralığında olduğu için *Kapı Arası* denilen ve her iki avludan da ulaşılabilen bir bölümde bulduk. Burada birtakım infaz alet edevatı asılıydı, bir yanında cellatbaşının dairesi vardı; hatta cellatlardan ikisinin bizi bekleyenler arasında olduğunu belirtmişlerdi. Eğer elçi sadece bir maslahatgüzar konumundaysa burada bekletilirdi, ama ekselansları, fevkalade büyükelçi olduğu için herkesin gelip geçtiği bu aralıkta bekletilmemiş, hepimiz kapının bir yanında, kapıcılar koğuşuna benzeyen küçük bir odaya alınmıştık, burada da gene kahve ve çubuk ikram ettiler.[10] Yarım saat kadar sonra ikinci avluya geçerek yürümeye başladık. Bu avlu da neredeyse birincisi kadar büyüktü, biçimi de ona benziyordu, ama bu avluda sıra sıra ağaçlar vardı, bundan ötürü de farklıydı ve buraya bahçe deniyordu. Bir tarafında mutfaklar diziliydi, diğer yanındaysa Divanhane ve ek binaları vardı, en uçta da haremin büyük girişi.[11]

Bu insanların, devlet [işleyişinin] en etkileyici ayrıntılarını yabancı elçilerin gözlerinin önüne sererek onları Babıâli'nin gücü ve kaynaklarıyla etkilemek gibi tuhaf ve gösteriş meraklısı bir politikaları olduğu için huzura kabul günlerini genellikle yeniçerilerin ya da başka birliklerin maaş alma [ulufe] gününe rastlatıyorlardı. Bugün de yeniçerilere maaşları dağıtılacaktı, onun için de avluda genç oğlanlardan ve yaşlı adamlardan oluşan karışık bir

10 ["Bâb-üs-selâm da denilen Orta Kapı daha ziyade ikinci adıyla şöhret bulmuştur. Kapının iki tarafında iki kule olup bu kulelerin altında kapıcılara mahsus odalar vardır; tarihlerde ismi geçen vezir ve bazı devlet adamları ve eminlerin hapsolundukları Kapı arası ismi verilen mahal burasıdır; saray kapıcıbaşıları da burada bulunuyorlardı. Orta Kapı da Bâb-hümâyun gibi iki kapılıdır; kapı arasında bir de çeşme vardır." İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 27.]

11 [Topkapı Sarayı Harem Dairesi ikinci ve üçüncü avluların sol tarafında (Haliç'e bakan yönde) yer alan ayrı bir mekândır. Divanhanenin arkasında avlulara paralel olarak uzanır ve girişi ikinci avludan görülmez. Yazarın "haremin büyük girişi" diye sözünü ettiği kapı Babüssaadedir.]

grup toplanmıştı, size daha önce anlattığım büyük, kirli, garip biçimli keçe başlıkları dışında sabit bir üniformaları yoktu. Başlıklar öylesine hantal ve biçimsizdi ki ha bire başlarından düşüyordu. Ağaların başlıkları da çok sıra dışıydı, hem aşırı uzun, hem de tepesi o kadar ağırdı ki, bazen başlarından düşmesin diye elleriyle tutmak zorunda kalıyorlardı, aslında Türklerin kullandıkları bütün başlıklar şaşırtıcı derecede kullanışsızdı. En iyi durumdaki sarıkları bile idare etmek çok zordu, bazıları yün çuvalını anımsatıyor, sürekli olarak süt bakracı gibi dengede tutulması gerekiyordu. Tören pilav yarışıyla başladı, işaret verilince yeniçeriler avlunun çeşitli yerlerine saklanmış pilav ve çorba kâselerini bulmaya çalışıyor, kâseler ilk bulanın elinde kalıyordu; bazen birbirleriyle mücadele ediyor, üstleri başları kirleniyor, hatta büyük bir ciddiyetle birbirlerinin yüzlerine bulaştırıyorlardı.[12]

Bu çocukça maskaralık sırasında bizi Divanhane'ye aldılar. Bizim kabinelerimize benzer biçimde devlet işlerinin yürütüldüğü bu salona, duvar önlerinde çepeçevre minderli sedirler olduğu için bu ad verilmişti. İki kubbeli mekân, göğüs hizasında, oymalı ve yaldızlı bir bölmeyle ikiye ayrılmıştı. Sol taraftaki mekânda üst düzey devlet görevlileri toplanıyordu, bir kapıyla geçilen sağ taraftaki oda kapıcı odası tarzındaydı, ama daha güzeldi, daha alt düzey görevliler de burada çalışıyorlardı. Giriş kapısının doğrudan, avlunun bir parçası olan revaka açılıyor olması burada büyük bir gizlilik olmadığını gösteriyor. Ayrıca soldaki bir kapı herkese açık olduğu

12 ["Osmanlı hanedan mensuplarına ait evlilik ve sünnet düğünleri gibi büyük çaplı şenliklerde de içleri yemek dolu kapların halk veya yeniçeriler tarafından kapılmasına çanak yağması adı verilmiştir... Çanak yağması geleneği, kapıkulu askerleri özellikle de yeniçeriler için uygulanan şekliyle sultan için bir ihsan sembolü olmakla birlikte yeniçeriler için bağlılık ve itaat sembolü haline dönüşmekteydi. Yeniçerilere ulufelerinin verildiği günlerde gerçekleştirilen ve itaat sembolü olma özelliği ön plana çıkan çanak yağmaları, Osmanlı belgelerinde çorbaya seğirtme olarak da anılmaktadır. Çorbaya seğirtme, ulufe günlerinden başka bayram günlerinde ve ulûfe günlerine denk getirilen Kırım hanları, Eflâk ve Boğdan voyvodaları, yabancı elçiler gibi üst düzey kişilerin kabullerinde de sergilenirdi. Bu günlerdeki çanak yağmaları, şenliklerde sergilenenlerden farklı olarak At Meydanı'nda değil de Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda gerçekleştirilirdi. Çanak yağmasının bu versiyonunda binlerce yeniçeri Matbah-ı Amire'de hazırlanıp Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusundaki uygun yerlere dizilmiş olan çorba kaplarına hücum edercesine seğirtir yani koşarlardı. Bu olay oldukça azametli ve ürkütücü bir sahne halinde cereyan eder ve adeta bir savaş meydanı görüntüsü oluşurdu. Çorbaya seğirtme yeniçeriler için itaat ve bağlılığa işaret eden bir anlam içermekle birlikte özellikle ulufe günlerinde gerçekleştirilmesi nedeniyle sultanın ve sultanın şahsında Devlet-i Âliyye'nin zenginlik ve yüceliğine de işaret etmekteydi." Mustafa Can, "Osmanlı Devleti'nde Eski Bir Türk Geleneği: Çanak Yağması" *Millî Folklor* 125 (Bahar 2020): 150-162.]

anlaşılan bir kahveye açılıyordu. Ortada, girişin hemen karşısında beyaz kaftanı içinde sadrazam oturuyordu, koni biçimindeki beyaz tülbent sarılı kavuğunun üstüne çapraz dolanan genişçe bir sırma bant vardı. Oturduğu yerin hemen üzerinde bir fıçının yarısı kadar yarım daire bir balkon vardı. Balkonun dayandığı duvar sık kafesle örtülüydü, içerde oturan kişi kendisini göstermeden Divanhane'yi görebilir ve konuşulanları duyabilirdi. Bazen sultan, [Siracusa Tiranı] Dionysios'un Kulağı[13] gibi, Divan toplantılarını ya da başka olayları bu istibdat odasından izlerdi. Birkaç kez yukarı doğru kaçamak bir bakış attım ve sonunda kafesin küçük aralığından bir göz pırıltısı yakaladım, bu bakış kuşkusuz sultana aitti.

Sadrazamın sağında, onunkine benzer bir kavuk ve yeşil saten giysiler içinde kaptanpaşa oturuyordu. Sadrazam yaşlı, güçsüz biriydi, koyu renk gözleri, yumuşak, ama aptal bir suratı vardı. Kaptanpaşa da aşağı yukarı onun gibiydi, ama yüz ifadesi yumuşak değildi, birisi ordunun, öbürü de imparatorluk donanmasının komutanıydı, ikisi de bu kritik dönemde bulundukları mevkiler için yeterli görünmüyordu. Paşaya, tuhaf tavırlarından ötürü Deli Abdullah deniyordu. Aslında kendisi Boğaz'da kayıkçılık yapıyordu, bir deniz gezintisinde kaba mizahı, bağırarak konuşması ve huy edindiği garip küfürleriyle sultanın dikkatini çekmişti. Okuma-yazma bilmeyecek kadar cahil olmasına karşın, saydığım niteliklerinden ötürü efendisinin gözüne girmiş ve donanmanın başına getirilmişti. Sadrazamın öbür yanında imparatorluğun iki kıdemli kadısı, Rumeli ve Asya, yani Avrupa ve Anadolu, kazaskerleri oturuyorlardı. Onların sırtında rengi atmış yeşil cüppeler vardı, ikisi de bir deri bir kemik kalmış çelimsiz tiplerdi, özellikle de biri sanırım bugüne kadar karşılaştığım en geri zekâlı görünümlü kişiydi. Onların yanında, kırmızı cüppeleriyle iki hazine görevlisi oturuyordu. Bu altı adam da çok yaşlıydılar, insanı ilk bakışta şaşırtan şey, bu adamların bunca yıl, böyle bir yerde, kafaları kesilmeden nasıl kalabildikleriydi!

13 [Dionysios'un Kulağı (İtalyanca: *Orecchio di Dionisio*): Sicilya Adası'ndaki Siracusa'da, Temenites Tepesi'nde bulunan bir kireçtaşı mağarasıdır. Adı, insan kulağına benzerliğinden ötürü ressam Michelangelo Merisi da Caravaggio tarafından konulmuştur. Bu adın, mağaranın insan sesini on altı misli yükselten akustik özelliğiyle de ilişkisi vardır. Efsaneye göre Siracusa Tiranı Dionysios muhaliflerini buraya kapatır ve mağaranın kusursuz akustiğinden yararlanarak onların sırlarını ve planlarını öğrenirmiş.]

Büyükelçi ile maiyeti odanın bir ucundaki içerlek bir yere tıkışmış durumdaydı, tıpkı bir mahkeme salonundaki insan kalabalığı gibi kimsenin dikkatini çekmiyorlardı, ama aslında onlara bundan önce hiçbir büyükelçiye tanınmayan bir ayrıcalık tanındığı söylendi. Bazen bir büyükelçi ayakta durmaktan yorulduğunda oturup dinlenmesi için açılır-kapanır bir tabure getirilirmiş, bugünse böyle bir şey yapılmamış, büyükelçinin divanda oturmasına izin verilmiş, hatta özel bir iyilik yapılarak ayağa kalkması istenmemişti. Bunun aslında Türklerin nezaket kuralları dahilinde olağandışı bir davranış olduğundan ve herkesin dikkatini çektiğinden emin olabilirsiniz, İngiliz büyükelçisine çok özel davranılmıştı, ama geriye kalan bizler bir güruhtan ibarettik (*nos turba fuimus*) ve bayılacak olsak bile oturmaya cesaret edemezdik.

Böyle durumlarda Türkler, Avrupalıları etkileyeceğini düşündükleri şeyleri biz orada değilmişiz gibi yapmaya ve sanki bunlar sıradan şeylermiş gibi göstermeye bayılıyorlar. Sahnelenen ilk gösteri sadrazamın önüne getirilen bir davaydı. Farklı renkte giysileri olan bir grup insan içeri girdi, ellerinde avukatların çantalarıymış gibi tuttukları kâğıtlar vardı. Kapıdan sadrazamın önüne kadar bir yol oluşturacak biçimde iki sıra halinde dizildiler. Biri elindeki kâğıttan bir şey okudu, karşı taraf ona bir yanıt verdi, sadrazam da kararını bildirince dava 15 dakikada bitti. Bunun gibi bir başka dava daha görüldü, o da ancak o kadar sürdü, kadılar yanında olmakla birlikte, konuyla ilgilenmişler gibi görünmüyorlardı, kimse de onlara bir şey danışmamıştı. Kesinlikle çok basit ve kısa bir süreçti, keşke başka yerlerde de benimsense.

Bundan sonra bölüklere ödemeleri yapılması için adamlar, içi para dolu meşin keseleri getirip, her biri yaklaşık bir m yükseklikte ve üç m uzunlukta olmak üzere iki küme halinde yere yığdılar, tıpkı kış için gömülen patates kümeleri büyüklüğünde ve biçimindeydi, iki tane de daha küçük küme yapmışlardı. İstanbul'daki bütün yeniçerilerin altı aylık maaşının karşılığı olan altı buçuk milyon, yani yaklaşık 100 bin sterlin, her birinde 460 kuruş olmak üzere 30 bin keseye doldurulmuştu. Yığma işlemi bir saatten uzun sürdü, ardından da sadrazam mühürlü bir kâğıdı, bir tülbende sararak bir ulakla sultana yolladı. Sadrazam sultana paranın geldiğini ve bununla ne yapılmasını istediğini sormuştu. Sonradan bana bir notla belirttikleri üzere, sadrazam mektupta bir kâfir büyükelçinin de orada olduğunu ve kendisinin

emirlerini beklediğini de yazmıştı. Bu da, bu insanların böyle durumlarda ne yapacaklarını bilmiyor gibi davranarak ya da umursamazlık taslayarak kendilerine atfettikleri tuhaf üstünlüğün bir parçasıydı. Bu kabul töreninin çok önceden büyük bir dikkatle planlanmış olmasına ve bunun genel olarak bilinmesine karşın, karşılanışımızla ilgili her şey sadrazamın ve efendisinin, bizimle ilgili hiçbir şey bilmediği duygusunu uyandırıyordu, bize sıradan ziyaretçi gibi davranılmış, buraya da sanki meraktan getirilmiştik; Türkler nezaketen olan biteni izlememize izin vererek bizi memnun etmek istemişlerdi. Sadrazam mektubunu kırmızı balmumuyla damgalarken, görebildiğim kadarıyla mührün iz bırakabilmesi için balmumunu eritecek ne mum ne de başka bir yöntem kullanmış, ama gene de mührü basmıştı.

Bir saat daha sıkıcı bir bekleyişten sonra görevliler demir dipli bir sırıkla kaldırımlara vurarak, ulağın gelmekte olduğunu ve Divanhane'ye yaklaştığını duyurdular. Sadrazam hemen ayağa kalktı ve ciltlenmiş harita büyüklüğünde, tülbentten bir kılıf içine konulmuş bu değerli paketi karşılamak için kapıya doğru yürüdü. Paketi alıp yerine oturdu, önce alnına değdirip sonra öptü ve dikkatlice açtı. Kırmızı balmumundan olduğu görülen ve kırmızı bir bantla tutturulan damgayı dikkatlice çıkartıp öptü ve göğsüne bastırdı. Mektupta yazılanları duyurduktan sonra içeri gelen birkaç kişi keseleri onar onar alıp kapının önüne yığdı ve bunlar kapının önünde sıralanmış olan farklı bölüklerin zabitlerine dağıtıldı. Her zabit kendisine verilen son keseyi aldıktan sonra giysisinin koluyla tozunu aldı ve her şeye gücü yeten sultanın tahtı adına Divan'a doğru dönüp bir dizi üstüne çökerek, tozlanmış giysisini tevazuuyla alnına sürdü. Bundan sonra keseler ayrı ayrı Divanhane önündeki sancakların üstüne yığıldı. Biraz uzakta her bölükten büyük bir birliğin askerleri, sanki çocuklar esir kapmaca oynuyormuş gibi koşmaya hazır "bir, iki, üç ve koş" komutunu bekliyordu. Komut verilir verilmez hepsi pilava koşar gibi keselere koştular, birbirleri üzerine yuvarlanarak epey eğlendiler. Bu kargaşa içinde bir kese yakalayabilen diğerlerinden birkaç para fazla alma şansına sahipti. Üç saat süren bu çok sıkıcı ve çocukça törenden sonra nihayet defalarca duyduğunuz gibi karnımız doyurulduktan, [ellerimiz] yıkandıktan ve kaftan [hilat] giydirildikten sonra haşmetlinin huzuruna çıkabileceğimizi anladık. Aslında bunlar

genellikle yapıldığı gibi sözcüklerle doğrudan aktarılmasa da bir biçimde ima edildi, biz de töreni buna göre yerine getirdik.

Yiyeceklerin getirilmesi emredilince sadrazam, büyükelçi, kâtipler, tercümanlar, tüccarlar ve yeniçeriler Divanhane'de toplandık, dört hizmetkâr ellerindeki üç ayaklı dört altlığı salonun çeşitli yerlerine yerleştirdiler. Her birinin üstüne, yuvarlak çay tepsisi gibi, ama lakeli olmayan birer büyük yuvarlak metal sini yerleştirildi. Sadrazam kendi önüne konan siniye büyükelçiyi, kaptanpaşa da sefaret sekreterini ve Prusya elçisini davet etti. Üçüncü sini galiba bostancıbaşının önüne yerleştirildi, o da Doğu işlerine bakan sekreterle Levant Şirketinden bazı kişileri çağırdı. Dördüncü sininin başında oturan çavuşbaşı da elçilik rahibi ile diğer görevlileri davet etti. Teşrifat işlerinin başındaki çavuşbaşı ile saray bahçıvanlarının başı olan bostancıbaşı saraydaki yüksek rütbeli görevlilerdi. Masaların etrafında iki-üç sıra halinde dizilmiştik, yemeklere önümüzdekinin omuzu üzerinden ulaşıyor, masanın üstündekilerden istediğimiz gibi alıyorduk. Ben en önce çavuşbaşının yanında oturma talihsizliğine sahip olmuştum, arkamdakiler yemeklerini omuzumun üzerinden alırken pırıl pırıl giysimin üstüne sos damlatıp durdular. Ziyafet, peşi peşine servis edilen on bir tabaktan oluşuyordu, her masaya aynı yemekler konmuştu. İlkönce bir kazan bezelye çorbası geldi, ikinci yemek ızgara balık, üçüncüsü bir tür kuzu etli fasulye, dördüncüsü tatlı toplar [lokma], beşincisi kızarmış tavuk, altıncısı hamurla kaplanmış muhallebi (*sweet pudding covered with paste*),[14] yedincisi fırında pişmiş lime lime kuzu eti, sekizincisi neredeyse çiğ kalmış haşlama kuş eti, dokuzuncusu köfte, onuncusu elma hoşafı ile kâse yoğurt, on birincisi de buradaki her ziyafetin sonunda sunulan pilav ile birlikte getirilen ve yediklerimizin mideye inmesine yardımcı olan iç bayıltıcı şerbetti.

14 Kaymak Baklavası: "böğrülceyi cüzi süt ile terbiyye idüp, kaide üzre amel ve tabh iderler... kaymağa şebih bir şeydir zaten yalnız kaymakla mümkün değil çünkü ereyip mahv olur bazı münasib şey zam ve izafe ederler... mesela sütlü ve şekerli muhallebi ... kâide üzre bir tebsiye yağ sürüp pâk içine açılmış onbeş, yigirmi yufkayı mezbûr tebsiye koyup sonra ma'mûl-i mezbûrı koyup, tekrar üzerine ol mikdar yufka vaz' idüp sonra kırk, elli dirhem mikdârı sâde yağ ile üzerini haşlayup..." Nejat Sefercioğlu, *Türk Yemekleri (XVIII Yüzyıla Ait Yazma Bir Yemek Risalesi)*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları 63, 1985.]

Bütün bunları fincan tabağı büyüklüğündeki çanaklarda büyük tahta kaşıklarla yemek durumundaydık. Kaşıkla yiyemediklerimizi ellerimizle parçalayarak yedik. Birisi bir parça tavuk eti istediğinde bir but koparıyor, yanındakiler de diğer budu ya da kanatları kopararak tavuğu parçalıyorlardı. Sofraya gelen her yemeği ilkönce pis elleriyle çavuşbaşı, sonra da masaya uzanabilen herkes avuçluyordu; kızarmış, kaynamış; tatlı, ekşi; sert, yumuşak her şeyin, çatal, bıçak, bez ya da peçete olmadan pis ellerle avuçlandığı bir ziyafetin ne kadar çekici olabileceğini siz düşünün. Büyükelçinin masasında işler biraz farklıydı. Masada boynuzdan yapıldığı söylenen kaşıklar vardı, ama aslında onlar yeşim taşındandı ve söylendiğine göre İstanbul'un fethinden beri korunmakta olan Bizans imparatorlarının çok pahalı yemek takımının bir parçasıydı. Gümüş tepsiler de aynı dönemden kalmaydı, ama öylesine kirlenmişti ki hangi metalden yapıldığını anlamak pek kolay değildi. Bu kargaşadan sonra yalnızca büyükelçi önüne getirilen bir ibrikle [ellerini] yıkayabilmişti. Sonra kalkıp haremin önündeki büyük ağaca doğru ilerledik.

Ağacın altında teker teker adlarımızı okuyarak hepimize birer kaftan daha verildi. Hepsinin üstünde adlarımızın yazılı olduğu kâğıt parçaları tutturulmuştu. Benimkinin üstünde Doshervatch yazılıydı, bir Türk adımı ancak böyle okuyabilmişti. Elçilik ile Levant Şirketi çalışanlarının yanı sıra, birkaç da İngiliz ziyaretçi vardı. Daha önce sultanın huzuruna çıkmış olanlar kaftanı olmayanlara kendilerininkini ödünç vermişlerdi; kimse kaftansız içeri kabul edilmiyordu. Böylece 18 kişi giyinmiş olarak ağacın altında çağrılmamızı beklemeye başladık. Daha sonra sadrazamın, kaptanpaşa, reisülküttâb ve diğerleriyle birlikte huzura çıkmak için Divandan çıktığı duyuruldu; bahçe boyunca sıralanan görevliler arasından ilerlerken yakınımızdan geçti, ama sanki efendisine gösteri yapmak için giyinmiş hokkabazlarmışız gibi yüzümüze bile bakmadı. Yaklaşık yarım saat sonra çağrıldığımız zaman sarayın, daha doğrusu haremin kapısına doğru yürüdük.[15]

Üzerindeki büyük yarım daire bir sundurma bulunan kapı, Türk oyma sanatının en güzel örnekleriyle süslenmişti, sundurmayı taşıyan direkler de tamamen Doğu üslubunda bezenmiş zengin oymalı, yaldızlı

15 [Biraz aşağıda tarif ettiği kapıdan da anlaşıldığı gibi bahsedilen yer Babüssaadedir.]

ve kabartmalıydı. Girişin çevresinde son derece gösterişli kıyafetler giymiş birkaç görevli vardı, hareket ettikleri zaman giysilerindeki altın simler pırıl pırıl parlıyordu, ama bizim ilgimizi en çok talihsiz haremağaları çekmişti, bunlardan bazıları yaşları 16 ile 20 arasındaki genç çocuklardı. Uzun boylu, ama göbekli ve oransız görünüyorlardı. Hastalıklı, soluk bir yüzleri vardı, ama sanki heyecandan yanakları hafifçe pembeleşmişti, aşırı kederli ve endişeli bir ifade taşıyor, adeta derin bir aşağılanma duygusu yaşıyorlardı. Pörsük ve solgun bir yaşlı adamın yüzünde hiç kırışık yoktu, insana yaşlı bir kadın yüzünü hatırlatıyordu, ama tuhaf ve sanki doğal olmayan bir ifadesi vardı. Hepsi yeşil saten cübbeler giymişti. Aralarındaki çok sayıda siyah tenlinin yüzleri beyazlarınki kadar deforme değildi, belki de onların hatlarında meydana gelen değişiklikler o kadar göze çarpmıyordu.[16]

Onlara bakarken öyle derin düşüncelere dalmıştım ki, iki yanımdan iki adamın yakama yapışmasıyla kendime geldim, sonra gruptaki herkesin aynı şekilde yakalarından çekiştirildiklerini gördüm, iki yanına muhafızların dizili olduğu genişçe geçitten yokuş aşağıya hızla haremin içine doğru sürüklendik ve kendimizi önce dar, loş bir avluda, buradan da hemen sağa dönünce demir parmaklıklı tek penceresi avluya bakan karanlık, kasvetli bir odada bulduk.[17] İlkönce etraftaki nesneleri net olarak seçemedim, ama bir süre sonra gözlerim karanlığa alıştı. Küçük grubumuz mekânın yarısını doldurmuştu, öbür yarısında da, eski moda dört direkli [sayvanlı] bir yatak biçiminde ve büyüklüğünde, ama perdeleri olmayan büyük bir taht vardı. Üstü rengârenk yorgana benzeyen bir örtüyle kaplıydı, ama örtü mat altın

16 [Yazarın bu noktada beyaz tenli haremağalarına yani akağalara rastlaması burada koğuşlarının bulunmasından ileri gelmektedir. "Bâb-üs-saâdenin iki kapısının arasında ve sağda dört-beş odalı (Bâb-üs-saâde ağası) veya (Kapı ağası) dairesi ve solda ise akağalar koğuşu vardır." İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 31.]

17 [Yazarın tarif ettiği mekân Arz Odasıdır. "Bâb-üs-saâdenin iç kapısından girilince enderunlularca Üçüncüyer denilen kısım başlar. İbtida kapının karşısında Arzodası denilen tarihi, meşhur oda tesadüf eder. Burası padişahın arz günlerinde, elçi kabulünde ve sadaret tebeddülünde vezir, şeyh-ul-islâm, kazaskerler, defterdarlarla bir vazifeye tayin edilen devlet ricalini, beğlerbeği ve ocakağaları vesaire gibi zatları kabul ettiği salondur. Bu arz odasının ondokuzuncu asır başlarında üç kapısı, iki penceresi ve bir de kapıdan girildiği zaman solda bir ocağı vardı. Binanın sol tarafına doğru olan büyük kapısından girilince tam karşıda pencere ile odanın sol duvarı arasında padişahın tahtı bulunuyordu, Arz'odasının büyük kapısının sırasındaki diğer kapıya Pişkeş kapısı denilirdi; padişaha takdim edilen hediyeler büyük kapıdan girip buradan dışarı çıkarılırdı." İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 31.]

sim ve incilerle son derece zengin bezenmişti. Tahtta, tıpkı sabah yataktan kalkmaya hazırlanan bir adam gibi ayaklarını yere sarkıtmış sultan oturuyordu. Bunu özellikle belirtmek istedim, çünkü Türkler gündelik hayatta bağdaş kurarak oturmalarına karşın resmi törenlerde her zaman böyle oturuyorlar. Yanında dimdik, arkası duvara dönük sadrazam, yanında da kaptanpaşa vardı, ikisi de yere önlerine bakıyorlardı ve heykel gibi hareketsizdiler. Bizim grup odanın öbür yanındaydı, ama yarısı yatağın [sedir biçimindeki tahtın] çevresine doğru uzanmış, adeta bir yarım daire oluşturmuştuk. Önümüzde büyükelçimiz ile biri kendisinin, diğeri de Babıâli'nin olmak üzere iki tercüman duruyordu.

Sultan 40 yaşlarında, uzun boylu, hasta ve haşin biri gibi görünüyordu. Maun gibi esmer bir teni, simsiyah ve parlak gür bir sakalı vardı, söylendiğine göre sakalını boyuyordu. Ellerinin bu kadar küçük, bedeninin ise bu kadar uzun olması çok dikkat çekiciydi, boyu 1,70 dolayında olmasına karşın, 1,80'den uzunmuş gibi duruyordu. Oturduğunda ya da at üstündeyken en iyi haliyle görünüyordu, zaten yabancıların karşısına ender olarak başka bir pozisyonda çıkıyordu. Sırtında çok koyu donuk kırmızı bir kaftan vardı, göz alıcı hiçbir tarafı olmadığını düşündük. Kafasını hiç çevirmiyordu, sanki mengeneyle sabitlenmiş gibiydi, ama gözleri fıldır fıldırdı, beyazı cam gibiydi, yan yan bize bakarken, esmer alnının altında arada bir parlayan gözlerinin ona şeytansı bir ifade verdiğini düşündüm; bu sahip olduğu söylenen haşin karakterine, ülkenin karamsar durumuna ve bizi kabul ettiği kasvetli odaya çok uyuyordu. Büyükelçi, adına konuştuğu majestelerinin iki devlet arasındaki dostluk ve iyi niyet bağlarını sürdürmek istediğini belirtti; bu sözler ürkek tercümanı tarafından Türkçeye çevrildikten sonra sultan kısa bir duraksamanın ardından sadrazama hitaben alçak bir tonda, ama kesin ve mağrur bir sesle cevap verdi. Sadrazam, sultanın dediklerini tereddütlü bir sesle ağır ağır tercümana tekrar etti, tercüman da kekeleyerek söylenenleri Fransızca olarak büyükelçiye aktardı. Stavrakoğlu adındaki bu talihsiz tercüman Fenerli değil, Karamanlı bir Rumdu. Uzun boyluydu ve bir kadavrayı andırıyordu, görevini nasıl bir korku altında sürdürdüğünü gizleyemiyordu. Benim yanımda durduğu için tir tir titrediğini fark edebiliyordum, sanki ben de

onunla sallanıyordum; sinirlcri çok bozuk görünüyordu, alnından damlayan terin ıslattığı kâğıttakileri okuyabilecek halde değildi, yazılanları görmüyor gibiydi, kâğıt birkaç kere elinden düşecek gibi oldu. Adamcağızın korkmak için nedenleri vardı, çünkü bir önceki tercüman infaz edilmişti, kendisinin de böyle bir sondan kaçabilme umudu yoktu. Kısa bir süre sonra da zaten görevden alınmış, Anadolu'ya sürülmüş, yerine ulaştıktan birkaç gün sonra da kapısının önünde öldürülmüştü.

Görüşmemiz on dakikadan fazla sürmedi, son söz ağzından çıkar çıkmaz önceden uyarılmadan görevliler gene yakamıza yapışıp bizi gerisin geriye sürüklemeye başladı. Geri geri giderken ayağım cüppemin kuyruğuna takıldı, tökezledim ve istemeden [sultanın önünde] eğilmiş oldum. Huzurundan ayrılırken sultana arkamızı dönmeyelim diye böyle kaba davranmak durumunda kalmışlardı. Odanın kapısına geldiğimizde bizi döndürerek geldiğimiz hızla geçitten dışarı çıkarttılar, sonra da sanki kirli bir şeye dokunmuşlar gibi ellerini yakamızdan çektiler. Bu uygulamanın nereden kaynaklandığı tartışmalı bir konu. Fransız yazarlara göre Sırbistan Despotu Marcus'un öldürülmesinin intikamını almak üzere bir Hırvat II. Murad'ı öldürme girişiminde bulunmuştu;[18] Busbecq de kendisi de dahil olmak üzere bu tarihten itibaren huzura kabul edilen herkesin huzurda olduğu sürece sıkıca kollarından tutulduğunu belirtmektedir.[19]

18 [15. yüzyılın ilk yarısında varlığını sürdüren Sırp Despotluğu'nun despotları şunlardı: Stefan Lazareviç (1402–1427), Curac Brankoviç (1427–1456), Lazar Brankoviç (1456-1458), Stefan Brankoviç (1458-1459) ve Stefan Tomoseviç (1459). Yani Busbecq'in belirtiği "Sırbistan Despotu Marcus" mevcut değildir. I. Kosova Savaşı sırasında Sırp Despotu savaştan sağ kurtulan Vuk Brankoviç'ti. Savaş sırasında ölen Sırp soylusu Lazar Hrebelyanoviç Sırp kuvvetlerine komuta ediyordu. Yazarın yanlışlıkla II. Murad diye tanımladığı kişi Sultan I. Murad'tır. Onu hançerleyen kişi ise Hırvat değil bir Karadağ soylusu olan Miloş Obiliç idi ve Lazar'ın damadıydı.]

19 *Singuli ut ingressi sumus, ad cum e cubiculariis ejus deducti sumus, brachia nostra tenentibus. Ita enim fert consuetudo ab eo tempore quo Ctoata quidam, in vicdictam domini sui interfecti Maarci Despotæ Serviæ, petito colloquio Amuratem occidit,* Busbeq, *Epist* I. s. 98, ["Bu usul Sultan Amurath'ın (I. Murad) kendisiyle görüşmek isteyen bir Hırvat tarafından Sırbistan Despotu Marcus'un intikamını almak için öldürülmesinden beri her zaman riayet edilen bir âdetti." Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 63; Hükümdar huzuruna kollara girilerek sokulmak çok eski bir imparatorluk geleneğidir ve I. Murad'ın öldürülmesiyle ilintili değildir. Bu adet Bizans sarayında da vardı, örneğin 1334'te (Orhan Gazi'nin hükümdarlığı sırasında) "Kustantîniye"yi (Konstantinopolis'i) ziyaret eden İbn Battûta, seyahatnamesinde böyle bir sahneyi tasvir eder: "... kapıcı ayağa kalkıp elimi tutarak kapıyı açtı. Orada çevremi saran dört kişiden ikisi kolumun yenlerinden, diğer ikisi de cübbemin arkasından tutarak duvarları mozaikle süslü geniş bir salona soktular beni... Salonun tam ortasında üç adam heykel gibi beklemekteydi. Bunlar beni demin bahsettiğim dört adamdan teslim

Bu savı reddedenler de var, onlar da bunun tamamen büyük bir adamın, huzura çıkanlara karşı duyduğu saygıdan kaynaklandığını öne sürüyorlar, yani hizmetkârların huzura çıkanlara yardımcı olduklarının bir göstergesi. Kararı siz verin, bizim görüşmemiz sırasında kesinlikle hiçbir saygısızlıkla karşılaşmadık, tam tersine bize her türlü özeni ve iyi niyeti gösterdiler, bunun küçük küçük bir sürü kanıtı vardı. Bize refakat edenler yüksek rütbeli kişilerdi, hepsi kaftan giymişti, ama hem beni, hem de diğerlerini bazen çok sıkı tutmuşlardı, o dakika konuşabiliyor olsaydık belki hepimiz Hamlet gibi "Size yalvarıyorum, ellerinizi boğazımdan çekiniz" diyebilirdik. Yeniçeriler epeyce saygısız olabiliyorlardı, kibar erkekleri yere düşürmek niyetiyle sopalarını bacaklarının arasına sokarak itekledikleri gibi, hakaret edebiliyor ve kötü niyetli davranışlarda bulunabiliyorlardı. Ama bize genellikle böyle davranmıyorlardı, tam tersine "İngiliz" olduğumuzdan özen ve iyi niyet gösteriyorlardı.

İkinci kapıya geldiğimiz zaman gene sadrazam ile paşaların gelip geçmesini bekledik, o ara yeniçeriler de omuzlarına attıkları para keseleriyle gruplar halinde dağılmaktaydılar. Sonunda kurtulmuştuk, bir bölümünde kavurucu güneş altında kürklü kaftanlar içinde terden sırılsıklam olarak geçirdiğimiz 13 saatin sonunda tükenmiş bir halde saat dörtte Pera'ya vardık. Ekselanslar ve başkonsolosla birlikte akşam yemeği yedik ve gün içinde başımıza gelenleri anlatarak eğlendik.

Lafı çok uzattım ve başkalarının da bunları sık sık anlatmalarına karşın, bu görüşmeyi size bütün ayrıntılarına bağlı kalarak aktarmak istedim, çünkü olanların hepsi benim için çok yeni ve ilginçti, sizlerin de benden bu ülkede çarpıcı bulduğum şeyleri anlatmadan geçmemi istemeyeceğinizi düşündüm. Bu olay aslında 400 yıl Avrupa'da kalan ve buradaki uygulamaları yakından bilen, ama bunlardan hiçbirini kendilerini iyileştirmek için benimsemeye yanaşmayan bu insanların, değişime inatla direndiklerinin binlerce kanıtından yalnızca biri. Ancak bunun tüm ayrıntılarıyla birlikte, büyük bir hükümdarlığın temsilcisinin bir başkasına tanıştırıldığı son sahnelerden biri olması da o kadar imkânsız değildir. Avrupa'nın aydınlanma-

aldılar, yine cübbenin kenarlarından ve alt tarafından tuttular." Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005, s. 335.]

sı daha şimdiden kendini bu topraklarda hissettiriyor ve akıl, bu insanların süregelen cahilliklerinin derinliklerine doğru ilerlemeye başlamış durumda, dolayısıyla geleceğin toplulukları Avrupalılarla daha çok benzeşecek. Sergilenen bu hoyratlığa, kabalığa ve küçümseyici tavırlara karşın, İngiliz elçiliğine, genellikle benzer durumlarda pek gösterilmeyen bir sürü ufak tefek ayrıcalığın tanınmış olması İngilizlere duydukları yakınlığın göstergesi. Aslında bütün bu olay başkentin yeniden huzura kavuşmakta olduğunu ima eder gibiydi. Yol boyunca bizi pencerelerinden ve kapılardan izleyen insanlar, bu barışçıl tören alayını, önceden sokakları dolduran kanlı dehşet sahnelerinden bir kurtulma olarak görüyordu.

On Üçüncü Bölüm[1]

Yamakların ayaklanması – Baklava alayı – Hurafelerin neden olduğu zulümler – Danesi davası – Rusların dilekçesi – Sultanın ret cevabı – Baron Strogonof'un ayrılması – Rum kiliselerinin onarımı – Tarabya'nın durumu – Derkon [Terkos] piskoposu – Rum kaçakların sığınması – Sıkıntılı saatler – Rumların kaçışı – Memnuniyetsiz yeniçeriler – Türk donanması – Kayıkçıların tayfalığı reddetmesi – Tayfa alımları – Galaksidi'ye doğru – Dönüş kutlamaları – Ganimetler ve bayraklar – Avrupa elçilik saraylarındaki kutlamalar – Rum ailelerin sıkıntıları – Eleni Mavrokordatos – Rumların kütüphaneleri

Kabul töreninin ardından gelen sükûnet kısa ömürlü oldu. İstanbul dolaylarında her gün aşırı hareketlere rastlanıyordu. Selim'in Nizam-ı Cedid'i kurma girişiminin yarattığı tepkilere karşı Asya'dan [Anadolu] getirilen düzensiz askerler Karadeniz yakınlarındaki kalelere yerleştirilmişlerdi. Bu askerler yedek güç olarak yeniçeri birliklerindeki boşlukları doldurdukları için Yamak ya da Yama gibi küçümseyici sıfatlarla anılıyorlardı. Kuraldışı davranışları ve ahlaksızlıklarıyla dikkat çeken bu birlikler hâlâ ilk yerleştirildikleri kalelerde yaşıyorlardı, ama artık ortalığa dökülmüş, çevrede çeşitli soygunlar ve rezillikler yapmaya başlamışlar, hatta işi küstahlığa vardırarak, kalede çalıştırılmak üzere Rum ailelerinin kızlarını isteyecek kadar ileri gitmişlerdi. Bunları dizginleyebilmek amacıyla Büyükdere Vadisi'nde bir karargâh kurulmuş ve bir binbaşı da büyük ağacın [çınarın] dalları altına çadırlarını kurarak çevreyi korumaya almıştı.

Türklerin oruç tuttuğu Ramazan ayı haziranda başladı. Türklerin bu kutsal ayına özgü bütün hurafeler ve yobazlıklar dönemin koşullarına bağlı olarak artmış ve değişik biçimlerde kendini göstermeye başlamıştı. Doğaüstü yeteneklere sahip olduğunu söyleyen dervişler ve diğerleri ortaya çıkmışlardı, bunlardan ikisi insanlara büyü yaptıkları için büyücülükten tutuklanmıştı.

1 [Orijinal kitabın içindekiler bölümünde bir tashih hatasıyla XII. Bölüm olarak gösterilmektedir.]

Ancak müneccimler bu kategoriden sayılmıyordu. Müneccimbaşı, saraydaki dört önemli görevliden biriydi ve ne yazık ki bu sıralarda yaptığı kehanetlere, eski peygamberlerinki kadar itibar ediliyordu. Her yıl Ramazan ayının ortalarında özel bir tören [Baklava Alayı] yapılırdı. Saraylı kadınların bal ve başka malzemelerle yaptıkları hamurlu bir tatlı olan baklava yeniçerilere dağıtılır, böylece saray ile yeniçeriler arasındaki bağları sıkılaştıran bu önemli tören öncesinde müneccimlerin görüşleri alınırdı. Bu sefer de yıldız fallarına bakılmış ve müneccimbaşı bu törenin yapılacağı gün kötü bir şey olacağı ya da o gün insanların bir suç işleyeceğini söylemişti. Bu yıl tören Türklerin tatil günü olan cumaya rastlıyordu ve bu gün kirletilmemeliydi, onun için tören bir sonraki güne ertelenmişti. Ama bu kötülüğü uzaklaştırmak ve kâhinlerin itibarını pekiştirmek için paskalya kutlamalarında tutuklanarak hapsedilen bütün Rum piskoposların çıkarılıp asılmaları emredilmişti. Bunlar iki başka piskoposla ve hoşa gitmeyecek kehanetleri öteleyebilmek adına yedekte bekletilen birkaç sivil Rumla birlikte asılmış, böylece kötülüklerin inanç sahiplerinden uzaklaştırıldığı söylenmişti.

Türkler ile Ruslar arasında kızgınlık yaratan konulardan biri de çeşitli Avrupa hanedanlarıyla sıkı bağları olan Emanuel Danesi adlı Peralı bir Rum tüccarın davasıydı. Yaptığı ticari işlemler arasında, Babıâli'nin yeni atadığı Eflâk voyvodasına bir tahvil karşılığında 300 bin kuruş ödemesi istenmişti. Danesi'nin Bükreş'teki muhabirinin kendisine ona kefil olması ve borcunu ödeyeceğine dair garanti vermesi için borçlunun yeterli mal varlığı bulunmadığını bildirmesi üzerine Danesi bu parayı ödemeyeceğini söylemişti. Danesi aynı zamanda Rus elçiliğinin de bankerliğini yapıyordu, bu nedenle Türkler, kendilerini hem sinirlendirmek ve utandırmak, hem de dolaylı olarak asilere yardım etmek amacıyla Rus büyükelçisinin Danesi'yi bu ödemeyi yapmaması konusunda etkilediğinden kuşkulanıyorlardı. Danesi, eyaletlerdeki asilerle haberleştiği gerekçesiyle hemen tutuklanmıştı, çabucak infaz edileceği düşünülüyordu. Rus elçiliği ile Danesi arasındaki yakın ilişkiden ötürü büyükelçi kendisinde Danesi'nin kaderine müdahale etme hakkı görmüş ve sert bir tavırla bunu vezirlere bildirmiş, ama başvurusu dikkate alınmamıştı. Bunun üzerine büyükelçi doğrudan sultana başvurmaya karar verdi.

Türklerin sultana başvurabilmek için kendilerine özgü ilginç bir yöntemleri vardı. Hiç kimsenin hükümdara sarayda başvuru yapma izni yoktu, yalnızca halka açık alanlarda bunu yapabilirdi. Her cuma sultanın ibadete gideceği cami önceden halka duyurulur, her kim bir konuda hükümdara bir dilekçe vermek ya da bir şey iletmek isterse bu fırsattan yararlanabilirdi. Bunun örneklerine çok sık tanık oldum. Dilekçeyi vermek isteyen kişi sultanın geçeceği yol üstünde bir basamak ya da herhangi bir yükselti üstünde durur, elinde tuttuğu, tercihan büyük bir kâğıda yazılmış dilekçeyi başının üzerine kaldırır ve iki eliyle yatay bir şekilde tutardı. Sultan at üstünde ilerlerken böyle bir kâğıt gözüne ilişince yanındaki çavuşa işaret eder, o da kâğıdı alarak bir çantaya koyar ve alay yoluna devam ederdi. Sultanın bu kâğıtları okumayı hiç ihmal etmediği söylenir.

Rus büyükelçisi de böyle bir fırsatı kaçırmamıştı. Bunun için elçilikte çalışan biri görevlendirilmiş ve kendisine verilen dilekçeyi sultana camiden geri dönerken sunması istenmişti. Böyle durumlarda bir söz söylemek gerekmezdi, dilekçeyi elinde tutan kişi sessizce hiç hareket etmeden bir heykel gibi ayakta dururdu. [Bu sefer] sultan geçerken kâğıda şöyle bir bakmış ve dilekçenin ne için verildiğini anlamış ya da tahmin etmiş olmalı ki, alışıldık işareti vermeden yoluna devam etmişti. Bunun üzerine Rus yüksek sesle "Rusya hükümdarının elçisinden Yüce Sultan Mahmud'a sunulan dilekçeyi görün!" diye seslenmişti. Ancak bu sözleri üç kez giderek daha yüksek bir sesle tekrarlayana kadar kimse kendisini dikkate almamıştı. Bunun üzerine sultan, aklından bir kötü niyet geçtiği zaman yaptığı gibi adama sert bir bakış atmış ve beklenen işareti vermiş, böylece dilekçe kabul edilip çantaya konmuştu. Bu adamın kaderi bir savaş ya da barış konusu olduğundan ötürü, yaşanan olayları değiştirebileceği düşünüldüğünden Pera'da büyük ilgi görmüş ve endişe konusu olmuştu. Bekleyiş çok uzun sürmedi, sultan dilekçeyi hemen okuyup aynı gün kesin bir ret cevabı vermişti.

Ertesi gün sarayın antresinden geçerken basamakların dibinde duran iki hanım gördüm, sanki birini arıyorlar gibiydiler. O dakika etrafta hiçbir hizmetkâr yoktu, onların Rum ve yabancı olduklarını görünce, nezaketen kendilerine yardım edebilir miyim diye sordum. Biri çok güzeldi,

yüzündeki endişe ve hüzün son derece dokunaklıydı. Refakatçisi kendisinin, kaderi belirlenen ve o gün kafasının kesilmesi beklenen talihsiz Bay Danesi'nin eşi olduğunu ve Lady Strangford'la görüşebilmek için geldiğini söyledi. Bunun hemen ayarlandığını size söylememe gerek yok. Hanımefendiye her zaman ulaşılabilirdi, o sıkıntıları dinleyebilen iyi kalpli biriydi. Hanımların ikisi de dönerken biraz daha az kederli görünüyorlardı, sanki karanlığı bir umut ışığı aydınlatmış gibiydi. Herkesin beklentisinin tersine Danesi infaz edilmemişti. İngiliz büyükelçisinin anında ve ciddi müdahalesi, Babıâli'yi ölüm cezasını hafifleterek, Danesi'yi sürgüne yollamaya ikna etmişti. Böylece bir dost aile derin bir acıdan kurtarılmış ve Rus düşmanlığına karşı öne sürülen bahanelerden biri daha yok edilmişti.

Ancak Baron Strogonof hâlâ Büyükdere'deydi. Babıâli'ye bir not yollayarak, hükümetinin Türklerle dostluk ve barış bağlarını sürdürmek için tek bir şartı olduğunu bildirmişti. Yıkılan ve yağmalanan Rum kiliselerinin hemen onarılarak eski hallerine kavuşturulmasıydı, Küçük Kaynarca ve Bükreş anlaşmaları gereğince "Hıristiyan dini üzerinde en ufak bir baskı yapılmayacak, zarar gören kiliselerin yenilenmesi ve onarılmasına hiçbir engel getirilmeyecek, görevdeki din adamlarına kötü davranılmayacak,"[2] ayrıca gerçekten düşmanca davranan Rumlar ile böyle davranmayanlar arasında bir ayrım yapılacak ve belirtilen zaman içinde teslim olanların hepsinin lehine karar verilecek ve bunlar affedilecekti. Notta bu şartlara uyulmadığı takdirde Türk devleti kendisini bütün Hıristiyan dünya karşısında düşman konumuna sokacak –Rumların direnişi meşrulaştırılacak– ve bütün Hıristiyanlıkla birlik içinde olan Rusya onlara sığınma hakkı verecek ve koruyacak denmişti. Düşünmeleri için sekiz gün verilen Türkler önce bu mantıklı, ama tehditkâr talebe bir yanıt vermeyi reddetmişlerdi.

2 Kaynarca Anlaşması, Madde 2. [Bu bilgi doğru değildir. Anlaşmanın II. maddesi ölüm cezası gerektiren suçları işleyenlere dairdir ve bunların her iki imparatorluk tarafından da himaye edilmeyeceklerine ve ilgili devlete iade edileceklerine ilişkindir. Anlaşmanın XIV. maddesi Rusya'nın İstanbul'da tüm Ortodoks Hıristiyanların yararlanabileceği bir kilise kurmasına izin verileceğine ve bu kilisenin sürekli olarak Rus İmparatorluğu'nun himayesi altında olacağına; XVI. ve XVII. maddeleri ise Osmanlılara bırakılan Eflâk ve Boğdan ve Ege Adaları'ndaki Rum Ortodokslarının dinlerini serbestçe icra edebilmelerine dairdir. Bu maddeler Rusya tarafından Osmanlı tebaası Ortodoksların haklarının korunmasının Rusya'ya bırakıldığı şeklinde yorumlanmış ve bu iki imparatorluk arasında sürekli bir gerilim nedeni oluşturmuştur.]

Zaman dolduktan sonra Ruslar Doğuya özgü karar mekanizmasının yavaşlığını göz önüne alarak iki gün daha beklemiş, ama bir yanıt gelmeyeceğini anlayınca dışişlerinden sorumlu reisülküttaba görevinin sona erdiğini ve pasaportlarını geri istediklerini bildirmişti. Pasaportları yavaşça ve sessizce teslim edilmişti, yanında notuna verilen cevap da vardı, ama cevap barona yetişemedi, çünkü temmuzun son günü, akıntı ve rüzgârın hâlâ sürmesine karşın baron, maiyetiyle birlikte ayrılmaya karar vermiş, hem Boğaz'ı geçişi, hem de Odesa'ya varışı epey zor olmuştu.

Ancak Türklerin verdiği yanıt arkasından Petersburg'a gönderilmişti. Uzun notta, suçlu olduğu bilinenlerin dışında hiçbir Rumun cezalandırılmadığı; kiliselerin Babıâli'nin denetim altına alamadığı ayaktakımı tarafından harap edildiği; elçilikte alınan önlemlerin Hıristiyanlığa ve Mesih'in milletine karşı düşmanca olduğunu söylemenin düşüncesizlik olduğu; ayaklanmalar bastırılınca eyaletlerin boşaltılacağı ve Babıâli'nin, adaletten kaçarak Rusya'ya sığınan Suça ile diğer kaçakların iade edilmesini beklediği yazılıydı. Ancak daha sonra İngiliz büyükelçisine yollanan bir yazışmada Ruslara bildirilmeyen bazı tavizler verildiği, var olan, ama ayaktakımının zarar verdiği ya da yerle bir ettiği kiliselerin, ülkenin yasaları izin verdiği oranda onarılacağı ya da yeniden yapılacağı, ayrıca Babıâli'nin hiçbir zaman kimseyi dininden caydırmaya kalkmadığı, Hıristiyan dininin serbestçe uygulanmasına her zaman olduğu gibi hoşgörüyle yaklaşıldığı belirtiliyordu. Osmanlı tebaalığına geri dönecek bütün Rumlar için genel af çıkartılmış ve bu bağlamda kiliselerde okunmak üzere yeni patriğe ve piskoposlara hitaben bir ferman gönderilmiş; Avrupa ve Asya'daki vezirler, voyvodalar, mollalar ve diğer görevliler uyarılarak, ayaklanmalara katılmadığı belirlenen reayaya herhangi bir şiddet uygulanırsa, bunun sultanın hiç hoşuna gitmeyeceği belirtilmişti. Kiliselerin durumu gözden geçirildikten sonra kentte, Boğaziçi köylerinde ve Adalar'da toplam 74 kilise bulunduğu, bunlardan 60'ının zarar görmediği bildirilmişti. Bunlara ek olarak aslında patriğin o sabah zaten görevden alınmış olduğunu, dolayısıyla da infaz edildiğinde Rum kilisesinin başı durumunda olmadığı belirtilmişti.

Bu sıralarda Doğu topraklarındaki Kitabı Mukaddes Şirketinin temsilcisi olan ve kentte her gün meydana gelen dehşet ve katliam sahnelerinden

uzaklaşmak için Boğaz'da Tarabya'ya çekilen dostum Rahip Leeves'ten gelen bir daveti kabul ettim. Boğaz boyunca uzanan güzel manzaranın korkunç sahnelerle bozulduğunu gördüm. Kıyılar terkedilmiş görünüyor, önceden orada tanık olduğum canlı yaşam sahneleri, ölüm sahnelerine dönüşmüş. Burunlarda, bazıları duvarlardan, bazıları da ağaç dallarından sarkan ölüler vardı; ip bağlanabilecek neredeyse her yere insan asmışlardı. Akıntının üstünde yüzen cesetler vardı, çoğunun üzerinde martılar çığlık çığlığa uçuşuyor, bazıları da üstüne konarak karınlarını doyuruyorlardı. Karadeniz yoluyla Tuna'ya gitmekte olan askeri birlikler biraz önce kayıklarla yanımızdan geçtiler, renginden Türklere ait olmadığı anlaşılan evlerin önünden geçerken ateş ediyorlar; camlar kırılıyor, ahşap duvarlar kurşunlarla delik deşik oluyor. Aslında karşılarına çıkan her şeyi hedef alıp ateş ediyor, saklanmayanlar ya ölüyor ya da yaralanıyorlardı. Kıyıdaki askerler ise her burunda sazlarla tabyalar örüyor, aralarını taş ve kumla dolduruyorlardı. Bunlar Rumları Ruslardan korumak için yapılıyordu, ama askerler arada bir dönüp bir Ruma ateş ediyor ya da onu asıyor, sonra da gene işlerine devam ediyordu.

Boğaz'ın genelindeki ıssızlık özellikle Tarabya'da daha da iç karartıcıydı. Semtin saygın sakinlerinin çoğu zaten infaz edilmiş, birçoğu da tutuklanmıştı, her gün aynı kadere yenileri sürükleniyordu. Geri kalanlar da kanun dışı ilan edildiklerini ve her an tutuklanma tehlikesi altında olduklarını biliyorlardı. Tepelerde sinsice dolanan düzensiz silahlı gruplar aşağılardaki bahçelerde çalışan birini görünce yok yere onu vuruyorlardı. Sonunda köy merkezine indiler, niyetlerinin çevredeki başka iki yerde yaptıkları gibi ortalığı yerle bir etmek ve şapeli yakmak olduğunu söylediler. Ancak bu noktada karşılarına bu rezaleti sona erdirme emrini alan düzenli birlikler çıkmıştı, her şey bu iki grup arasında kanlı bir çatışmaya doğru gidiyor gibiydi. Neyse ki geriye kalan birkaç semt sakininin aralarında topladıkları para tam zamanında yetişmiş ve eşkıya şimdilik geri çekilmiş ve insanlar normal yöneticilerin insafına bırakılmıştı, çok geçmeden benim de zaten buna tanıklık etme fırsatım oldu.

Tarabya'da iskeleye çıkar çıkmaz ilk gördüğüm şey saygıdeğer Derkon [Terkos] piskoposunun kendi kilisesinin duvarına asılı bedeni oldu. Tarabya, Boğaz'ın Karadeniz girişi yakınlarındaki Terkos piskoposluk böl-

gesi içindeydi. Dolayısıyla da sanırım kendisi, sağlıklı havasından ve burada yaşayan Rum toplumunun saygın ve hoş kişilerden oluşmasından ötürü burada yaşıyordu. Arkadaşımın evine doğru yokuş yukarı çıkarken etrafta hiçbir canlı görmedim, yalnızca o gün yok yere vurulmuş ve yol kenarına atılmış iki-üç ceset vardı. Neredeyse yalnızca Rumların yaşadığı Tarabya'da insanlar neşeli ve eğlenceye düşkündüler, müzik ve dans yaşamlarından hiç eksik olmazdı. Bu yönleriyle, komşu köylerin sıkıcı ve yavan yaşamlarıyla büyük bir karşıtlık oluşturuyorlardı. Ama şimdi o da diğerlerine benzemişti; insanlar ya ölmüş ya da kaçmış, köşkler yıkılmış, harap olmuş ya da terk edilmişti. Türk devriyeler ara sıra boş sokaklarda bir aşağı bir yukarı dolaşıp terk edilmiş evlerde Rumları arıyordu, gördükleri yerde onları tutuklama emri almışlardı.

Etrafta dağınık dolaşan Türklerin karşılarına çıkan her şeye sebepsiz yere silah doğrultarak şiddet uyguladıklarını bile bile, geldiğimin ertesi günü akşam saatlerinde tepelere doğru yürüyüş yapmak istedik. Evden tam çıkarken içeriye iki genç Rum kadın girdi. Birinin hem tavırları, hem de görünüşü fevkalade asildi ve her zamanki soğukkanlılığını kaybetmemişti, öbürüyse daha alımlı olmasına karşın büyük bir korku ve dehşet içindeydi. Bize Türkler tarafından aranan ve bulunurlarsa kesinlikle öldürülecek olan iki Rum beyefendinin kızı ve eşi olduklarını söylediler ve kendilerini koruyabilecek tek evin burası olduğunu düşündüklerini ve sığınmak istediklerini belirttiler. İçinde bulunduğumuz utanç verici durumdan daha fazla sıkıntı veren bir başka durum olamazdı. Kaçak Rumları saklayanların takip edildiği ve sert önlemler alındığı duyurulmuştu. Arkadaşım ile eşinin, bu uzak ve şimdilerde kanunsuzluğun hüküm sürdüğü yerde bizzat korumasız kalmalarının yarattığı bu acil tehlikenin yanı sıra, benim İngiliz elçiliğiyle bağlantım nedeniyle, asi ilan edilenlerin kaçmasına yardım etmemiz, Türklerin şimdi içinde bulundukları hareketli ortamda ciddi bir sorun oluşturabilirdi. Öte yandan onların sığınma isteğini reddetmek de, büyük olasılıkla bu tamamen masum insanları kesin olarak ölüme göndermek olacaktı. Bu ikilem arasında bir orta yol bulduk, dışarı çıkacak ve döndüğümüz zaman hiçbir şey sormayacak, böylece evde saklanan birileri olup olmadığını bilmeyecektik.

Buna karar verince tam antreden çıkacakken sokaktan iki adamın koşarak geldiğini gördük. Bir tanesi uzun gri sakallı, saygın bir beyefendiydi, genç hanımlardan birinin babası olduğu anlaşılıyordu; irice, yakışıklı olan da öbürünün kocasıydı. İçinde bulunduğumuz durumdan daha tuhaf bir sahne düşünülemezdi. Evli olan hanım keder içinde kıvranarak, Doğulu gururunun kırılmasının verdiği moral bozukluğuyla ayaklarımızın dibine yüzüstü kapandı, uzun saçları toz içindeydi. Diğeri ise dimdik ayakta duruyordu, tüm zihinsel ve duygusal enerjisini toplamış, bir Aspasia[3] havası ve belagatiyle, muhterem babası için en fazla ihtiyaç duyduğu konukseverliği gösterip onu korumamızı talep ediyor, biz İngilizlerin bunu reddedemeyeceğini söylüyordu. Önümüzdeki iki adam ve onlara doğanın ve toplumun en güçlü ve sevgi dolu duygularıyla bağlı iki hanımın ve belki de bütün akrabalarının hayatı, iki dudağımızın arasından çıkacak tek söze bağlıydı, kararımız onlara ya hayat verecekti ya da onları ölüme götürecekti. Kapıdan dışarı baktım, Türkler kaçakların terk ettiği evi aradıktan sonra bize doğru geliyorlardı. Kaybedilecek bir saniye yoktu, antrenin kapısı kapatıldı ve sürgülendi. Tehlikeyi göze almaya karar vermiştik.

Peşindekilerin hemen arkalarında olduğunu düşünerek, erkekleri evin en ücra köşesine götürerek elimizden geldiği kadar iyi sakladık. Eğer Türkler içeri girmeye yeltenselerdi Bay Leeves bir İngiliz olarak haklarını korumaya ve gücü yettiği sürece onları içeri almamaya kararlıydı, ama haklarına saygı gösterilmesini pek beklemiyordu. Neyse ki Türkler böyle bir talepte bulunmadılar, ellerinde tüfekleriyle bir süre orada durup eve baktılar, sonra da başka evleri aramaya gittiler. Ondan sonra talihsiz misafirlerimizden nasıl kurtulacağımızı konuşmaya başladık. Evin arkasında yüksek bir duvarla ayrılan ve şimdi Fransız [Yazlık] Sarayı olan eski İpsilanti Yalısı[4]

3 ["Aspasia, Miletos kökenli bir kadındı. MÖ 440'larda Atinalı devlet adamı Perikles'le yaşamaya başlamış ve bu beraberlik Perikles'in MÖ 429'da ölümüne kadar sürmüştü. Siyasal eylemlerinde Perikles'i etkilediği gerekçesiyle saldırılara uğradı. Aspasia akıllı, Sokrates'le söyleşen bir kadın olmakla ünlüydü." M.C. Howatson (ed.), *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, çev. Faruk Ersöz, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013.]

4 ["Fenerli Rum ailelerden İpsilantiler tarafından 18. yüzyılda yaptırılmıştı. Rusya yanlısı bir siyaset izleyen Aleksandros İpsilanti'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nda barınamayacak duruma düşerek Saint-Petersburg'a kaçması üzerine, bina 1807'de III. Selim tarafından dönemin Fransa Büyükelçisi General Sébastiani'ye verilmiştir... 1850'lerde oldukça harap bir duruma düşen İpsilanti Yalısı, yüzyılın ikinci yarısında geniş kapsamlı birçok tadilat geçirmiştir. 1913'te çıkan bir yangında esas bina tümüyle

vardı. Buradan hem Boğaz'a, hem de arkadaki tepelere geçilebiliyordu, onun için kaçakları Frenk kılığına sokup gece yarısı duvar üstünden atlatarak, kıyıya ulaşmalarını sağlayacaktık. Kıyıda, Rumları gizlice Rusya'ya götüren teknelerden birini bulabilirlerdi.

Koşulların elverdiği ölçüde kılık değiştirmeleri için hazırlık yapmaya başladık. Önce sakallarını kestik ve onları tıraş ettik. Denizcilere benzemeleri için yüzlerine güneş yanığı etkisi vermemiz gerekiyordu, ama elimizde bunu yapabilecek bir malzeme yoktu. Uzun uzun düşündükten sonra aklımıza enfiye kullanmak geldi, bu da bir anda Rumların, tipik doğal neşelerinin ve hiçbir şeye aldırış etmeden eğlenebilme özelliklerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Yaşlı adamın yüzüne enfiye tozu sürerken adam şiddetle hapşırmaya başladı, yüz ifadesi öyle bir hal aldı ki hepsi kahkaha krizine kapıldı, kimse kendini kontrol edemiyordu, o an için içinde bulundukları durumun vahametini unutmuş gibiydiler. Ama hemen sonra olanları hatırlayınca gene derin bir hüzne kapıldılar.

Gece yarısı olmuştu, içinde bulunduğumuz oda, arkadaki evin kiremitlerine uzanan yüksekçe bir sete açılıyordu. Kiremitlerin üstünde ayak sesleri duyunca ürktük, cam kapıdan bakınca yaklaşan bir adam gördük. Ön pencereye koştum, antrenin kapısı önünde bir grup Türk vardı. Artık her şey bitmiş, ev kuşatılmıştı, kılık değiştirmek ya da saklanmak artık boşunaydı, talihsiz kaçaklar dehşet içinde donakalmışlardı. Çatıdaki adam yüzünü cama yapıştırmış Rumların orada olup olmadıklarını görmeye çalışıyordu ki, anne bir anda duyduğu feci korkudan uyandı ve bir sevinç çığlığı attı, ellerini çırparak doğru kapıya koştu ve kapıyı açtı; oğlunun yüzünü tanımıştı. On beş yaşlarında görünen yakışıklı çocuk Türk giysileri içindeydi. Aile dağılınca o da güvenli bir yere saklanmıştı, ama ebeveynlerinin geleceğinden duyduğu endişeyle onları bulup yardım etmek istemişti. Nereye saklandıklarını tahmin etmiş ve büyük bir risk alarak bulduğu merdiveni peşinden sürükleyerek Fransız Sarayı'nın yüksek duvarına tırmanmış ve onları bulmuştu. Bu asil ruhlu, akıllı gencin yardımıyla her şeyi

yok olmuş, geriye ancak büyükelçinin birinci kâtip ve tercümanlarına ayrılmış olan ve olasılıkla 19. yy'ın ortalarına tarihlenen ek bina kalmıştır." Aksel Tibet, "İpsilanti Yalısı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, s. 185.]

hallettik. Erkeklere bizim giysilerimizi uydurduk, boyunlarına kravat, başlarına da birer şapka taktık. Bir başka evden yiyecek istemek durumunda kalmamaları için Bayan Leeves bir yiyecek torbası hazırladı, biz de cüzdanlarına birkaç kuruş koyduk.

Mal güvenliği olmadığı için Rumların genellikle her zaman üstlerinde taşıyabilecekleri değerli süs eşyaları bulunurdu; hanımların sahip oldukları mücevherleri ve altın zincirleri erkeklerin taşıması tehlikeli olabileceğinden bunları bize emanet etmek istemişlerdi, ama tabii ki bunu kabul edemezdik. Her şey hazır olduğunda genç rehber onları merdivene götürdü, hepsi bir bir gözden kaybolurlarken önce ellerini dudaklarına sonra da alınlarına götürerek alışıldık Rum selamı verdiler. Duvarın ötesinde gözden kaybolduktan sonra onları bir daha görmedik. Birkaç gün boyunca akıbetleriyle ilgili az endişelenmedik ama sonunda deniz kıyısına vardıklarını, bir Rus gemisine bindirilerek güvenli biçimde Odesa'ya ulaştıklarını, bir süre sonra da ailelerinin onlara katıldığını öğrendik. Daha sonra koruduğumuz bu kişilerin epeyce saygın kişiler olduğunu öğrendik. Gururuna hayran kaldığımız genç kadın bir Bizans prensesinin sülalesindendi ve o da bu unvana sahipti, iki erkek de hemşerileri arasında yüksek mevki ve itibar sahipleriydi. Yunan Ayaklanmasıyla nasıl bir ilişkileri olduğunu ya da olup olmadığını öğrenemedik, ama olaylara geri dönüp baktığımızda, birçok değerli insanın feci bir ölümden ya da dayanılmaz acılardan kurtulduğunu ve şimdi sağlıklı ve neşe içinde yaşadıklarını düşündüğümüzde, bunun sahip olunabilecek en saf mutluluklardan biri olduğunu hissettik. Türkler nasıl ölüm ganimetleri olarak [kesik] sakalları sergiledilerse, biz de bu duyguları yaşamın belirtileri olarak koruduk. Kılık değiştirmelerine yardım ettiğimiz insanlarla uzak düşmüştük ama anıları bugün bile hâlâ zihnimizde.

Ertesi sabah Pera'ya döndüm. Beni götürecek kayığa doğru giderken yanından geçtiğim Türkler bana kuşkuyla bakıyordu, ama bana yönelen bir şiddetle karşılaşmadım. Aslında içinde bulundukları kargaşa ortamında ölçülü ve sabırlı davranışları dikkate değer olduğu kadar da beklenmedik bir şeydi. Onlar peşinde oldukları Rumların Bay Leeves'in evinde saklandıklarını biliyorlardı, ama onları orada yakalamaya girişmediler. Kapının önünde bir aşağı bir yukarı dolaşarak yakalamak için dışarı çıkmalarını bek-

lediler, ama kaçakların orada olduğundan emin olmakla birlikte eve girerek evin mahremiyetini ihlal etmedikleri gibi aileyi de taciz etmediler. Bay Leeves bu davranışı belki de Lord Strangford'un himayesi altında olmasına borçluydu. Lord Strangford Babıâli'ye Tarabya'da bir İngilizin oturduğunu ve her an tehlike altında olabileceğini söylemesinden sonra, o bölgedeki birliklerin başındaki binbaşıya ya da kaymakama onları özel korumaya almaları emredilmişti. Daha sonra Bay Leeves Tarabya'dan ayrılırken kaymakam kendisini koruduğu için ondan bir bahşiş ya da armağan vermesini istemişti. O da Galata'daki bir Alman mağazacıdan kırmızı renkte şatafatlı bir şemsiye almış ve kaymakama yollamıştı. Kaymakam armağanı çok beğenmiş ve kullanmaktan çok memnun kalmıştı.

Bu dönemde Türk hükümetine sıkıntı yaratan bir başka konu da yeniçerilerin davranış biçimleriydi. Eskiden beri süren cahilliklerini giderebilmek amacıyla girişilen bütün yenilik hareketlerine korkunç bir şiddetle direnmeyi başaran bu birlik, her koşulda memnuniyetsizliğini ortaya koyuyor ve bunu kendi çıkarları doğrultusunda kullanıyordu. Yeniçeriler genellikle ya İstanbul'da dükkân sahipleriydiler ya da olanlarla bir tür bağları vardı, ne zaman işleri sekteye uğrasa ve işlerin durgunlaşmasıyla normal kazançları düşmeye başlasa, hemen dükkânlarını kapatır ve Atmeydanı'nda toplanarak sultanı zorlamaya ve bazı imtiyazlar elde etmeye çalışırlardı. Şimdi de sadrazamın görevden alınmasını ve adını verdikleri 18 kişinin başını istiyorlardı. Onları yatıştırmak için buldukları çarelerden biri de paranın değerini yükselterek ellerine geçen maaşı artırmaktı. En küçük altın sikke olan rubiyenin değeri 110 kuruştan 120 kuruşa yükseltilmişti; elinde rubiye olanlar 110 kuruştan yeniçerilere satacak ve yeni değerden geri alacaklardı. Bu ve benzeri çarelerle onları şimdilik dağıtılabilmişlerdi, ayrıca hükümet kendilerinden istenen 18 kişinin başını da kurtarmayı başarmış, onun yerine yeniçerilerden azılı üç elebaşı Babıâli'ye gönderilmiş ve Boğaz'daki Nisyan Hisarlarından [Rumeli ve Anadolu hisarları] birine kapatıldıktan sonra kendilerinden bir daha haber alınamamıştı.

Türkler, Rumların İdra [Hidra/Çamlıca], Spezzia [Spetses/Suluca] ve Ipsara [Psara/İpsara] adalarında oluşturduğu güçlü deniz gücüyle mücadele edip onları yok etme hazırlığı içindeydiler. Türkler belki de dünyanın

en iyi ve büyük savaş gemilerine sahiptiler. Bunları, gelişmiş Avrupa ülkelerinden getirtilen ve Haliç'in bir olasılıkla Avrupa'nın en donanımlı tersanelerinde çalışan Avrupalı ustalar yapmışlardı. Gemilerin yapımında Karadeniz kıyılarında, başkentten yaklaşık 35 km ötedeki ormanlardan getirilen iyi kalite kereste kullanılıyordu; halatlar için kenevir ile yelken bezi komşu Rusya limanlarından ithal ediliyordu; metal ve savaş gereçleri çok boldu. Eğer bu malzemelerin dışardan gelişi durdurulursa, malzemeler içerden sağlanabiliyordu. Reçine, zift ve katran Negropont'tan [Euboea/ Eğriboz]; kenevir Samsun'dan geliyor, barut da Gelibolu ve Selanik'te üretiliyordu. Türkler alışılmadık bir öngörüyle bütün bu olanaklardan yararlanmayı başarmışlardı. Piripaşa'daki tersane[5] ile Tophane'deki top dökümhanesini ve depoyu ziyaret ettim ve hepsinin, Portsmouth ile Woolwich'te bulunanlar kadar geniş ve yeterli tedarike sahip olduğunu, ayrıca iyi yönetildiğini gördüm; sanırım başka Avrupa ülkelerinin hiç de gerisinde değiller. Piripaşa'dakiler Galata'dan başlayıp liman boyunca 2,5 km kadar uzanıyor; bu alan içinde çok sağlam taş dükkânlar, atölyeler ve halat bükme yerleri ile bir de hastane bulunuyor. Toplam 500 kadar işçi ile bir o kadar da çeşitli suçlardan hüküm giymiş, birbirlerine zincirle bağlı köle var. Bu alandaki kaliteli kuru havuzlardan 100 m uzunluğunda olanı bir Fransız mühendis tarafından yapılmış. Gemileri suya indirme ve donatma konusunda da, inşaat ve araç-gereç bakımından oldukları kadar iyiler. Gemileri daha iyi koruyabilmek için yalnızca yazın denize açılıyorlar, sonbaharda geri döndüklerinde de bütün ihtişamlarıyla ya Boğaz'da ya da limanda demirliyorlar; gördüğüm bütün donanmalardan daha üstün olduklarını düşünüyorum.

Türklerin kendileri aslında denizci değiller, ama onların bu açıklarını, çalışmaları ve zekâlarıyla Rumlar kapatıyor. Ticaret gemilerinde gösterdikleri cesaret ve becerileriyle haklı olarak efendilerinin takdirini kaza-

5 [Tersane-i Amire: Kuruluşuna Fatih döneminde başlanmış, zamanla Haliç'in kuzey kıyısında Azapkapı'dan Kâğıthane Deresi'ne kadar uzanan alana yayılmıştı. 1. Selim dönemine kadar, kıyıda çeşitli tiplerde teknelerin yapıldığı tezgâh ve havuzlarıyla, geride evleri, ambarları, yelken dikim, kürek yapım atölyeleri, dökümhanesi, camisi, mektebi hatta zindanlarıyla büyük bir denizcilik merkezi haline gelmişti. Günümüzdeki Piripaşa Mahallesi sadece Hasköy Tersanesini sınırları içine alır ki bu tersane 1861'de Şirket-i Hayriye tarafından, muhtemelen Tersane-i Amirenin bazı tesisleri üzerinde kurulmuştur.]

nan Rum denizciler, bir gemi mürettebatının en güvenilir elemanlarıydı. Ticaret merkezleri olan İdra [Çamlıca] ve Spetses'den [Suluca] çok sayıda Rum tayfa sağlanabiliyordu, ama şimdilerde buna pek de güven olmazdı, çünkü birçoğu suçlu olduğu şüphesiyle infaz edilmiş; birçoğu hapse atılmış ya da esir olarak zincire vuruldukları *Bagno*[6] hapishanesine gönderilmiş; birçoğu kaçmanın bir yolunu bulmuş ve gittikleri çeşitli yerlerde hemşerilerinin gemilerinde çalışmaya başlamış, geriye kalan az sayıdaki Rum tayfa da artık gemilerde çalıştırılmaz olmuştu. Acil ihtiyaç olduğundaysa herhangi bir kahveye girip daha önce gemide bulunup bulunmadığına bakılmaksızın kim varsa toplamak olağan bir uygulamaydı; Türklerin başvurabilecekleri ticari ilişkileri olmadığı gibi, donanmaya adam toplayabilecek ticaret gemileri de yoktu. Ancak kaptanpaşa bu durumda Boğaz'daki bütün çıların bu amaçla kullanılmasını önermişti. Kendisi de onlar gibi, eskiden bir kayıkçıydı ve hiçbir gemide seyretmemişti, dolayısıyla onların da bir gemiyi yürütebileceğini tahmin ediyordu. Bu nedenle kayıkçıları tayfa olmaya ikna etmeye çalıştılar, ama kimse kabul etmedi. Ondan sonra bizde de olduğu gibi onları zorlamaya başladılar, ama kayıkçılar hem sayıca çok, hem de güçlü bir camia oldukları için öylesine büyük bir direnç gösterdiler ki bu girişimden vazgeçmek daha mantıklı göründü. Hükümetin despotik tavrına ve dinmeyen öfkesine karşın, yetkililer özellikle işlerine bu kadar yarayan bir camianın tabanından yükselen bu kızgınlığı daha da şiddetlendirmeyi göze alamadılar. Onların ortadan yok olması İstanbul, Pera, Skutari [Üsküdar] ve Boğaz arasındaki tek taşıma aracı olan kayıkların işlemeyeceği ve gündelik yaşam akışının duracağı anlamına geliyordu. Bu açıdan İngiltere ile Türkiye arasındaki bu büyük fark bana çok şaşırtıcı geldi, yeryüzündeki en özgürlükçü yönetimde, en ufacık bir zorunluluk

6 Doğrusu *Bagne*. İtalyanca "hamam" sözcüğünden gelir ve Roma'da önceleri Roma hamamı olan bir yapının hapishane olarak kullanılmasından dolayı "hapishane/zindan" anlamını kazanmıştır. Tersane-i Amire içindeki *"bagne"* veya *"bagnio del gran Turco"* yani "padişah hapishanesi"nde tutulan mahkûmlar ve köleler Osmanlı gemilerinde kürekçi ya da tersanede kalifiye işgücü olarak kullanılan insanlardı. Evliya Çelebi'nin de sözünü ettiği bu zindandan günümüze kalmış bir iz yoktur. Birçok seyahatnamede, özellikle de bu zindanda yatmış olan F. Seidel'in dilimize *Sultanın Zindanında* adıyla çevrilen anılarında zindanın bölümleri ve nasıl işlediğiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Friedrich Seidel, *Sultanın Zindanında; Osmanlı İmparatorluğu'na Gönderilen Bir Elçilik Heyetinin İbret Verici Öyküsü (1591-1596)*, çev. Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010, s. 43-46.]

olduğunda, büyük ve güçlü bir sınıfın yurttaşlık hakları hiç gözetilmeden onları ailelerinden ve işlerinden uzaklaştırmak mümkünken, en despotik sistemde hükümetin çok ihtiyacı olsa bile, onlardan birini istemediği bir şeyi yapmaya zorlamaktan kaçınılıyor.

Bunun üzerine Türkler bu konuda daha becerikli ve etkin olan başka gruplardan yararlanmaya karar verdi. Pera ve Galata'nın taşımacılık işlerinde birinin hizmetinde çalışmaya hazır durumda çok sayıda işsiz Ceneviz, Maltalı, Ragusalı [Dubrovnikli] ve başka Avrupa ülkelerinden denizci daima bulunuyordu. Onların sık sık uğradıkları kahvelerin sahipleri Babıâli'ye giderek yardımcı olmak istediler. Bunlardan bazıları gönüllü oldu, bazıları da iyice alkollüyken tuzağa düşürüldü. Ama hepsi tayfa olmayı kabul ederek Rumların yerini aldı. Türkler o günün koşullarında savunmayı Hıristiyanlara emanet etmekten genelde pek hoşnut değillerdi, ama başka seçenekleri yoktu. Müslümanlardan oluşan bir birlik topladılar, az sayıdaki Hıristiyan destek kuvvetleri de bu birliğe bağlanmıştı. Mısır ve Cezayir'den gelecek filolara Türk donanmasını Adalar [Ege] Denizi'nde karşılama emri verilmişti. Donanmaya ait gemiler İstanbul'dan ayrılmadan önce limandan çıkarak Boğaz'da toplanmışlardı. Bir kayığa binerek aralarında dolaşmaya başladım. Su üstünde yüzen bu devasa kentin muhteşem görüntüsü ve teçhizatı beni şaşırtmıştı. Sultanın adını taşıyan *Mahmudî*[7] adlı gemi herhalde dünyanın en büyük gemisiydi. Toplar için toplam 140 lombar deliği açılmıştı, güvertede 130 bronz top vardı, söylediklerine göre alt güvertede 45 kg ağırlığında gülleler bulunuyordu. Diğer 25 tekne kalyon ve firkateyndi. Suyun üstünde kapladıkları alan uzunluğu ve genişliğiyle muhteşem bir görüntü oluşturuyordu, bence aynı sınıf İngiliz gemilerinden çok daha etkileyiciydiler. Işıl ışıl parlayan topları, yepyeni halatları ve yelkenleri, pırıl pırıl boyalarıyla mükemmel birer gemi mühendisliği

7 [*Mahmudiye*: II. Mahmud döneminde Mehmed Kalfa ve Mehmed Efendi tarafından tasarlanıp inşa edilen üç direkli bu gemi 76,15 m. Uzunluğunda ve 21,22 m enindeydi, 1280 mürettebatı ve 128 topu vardı. Gemi, Navarin Deniz Savaşında (1827) karşılaşılan felaketten sonra halkın moralini düzeltme amacıyla inşa edilmiş ve dünyanın en büyük savaş gemisi unvanını uzun yıllar korumuştu. Ancak burada bir çelişki ortaya çıkmaktadır; *Mahmudiye* 1827'den sonra inşa edildiğine göre, Nasuhzâde Ali Paşa'nın 1821 ve hayatını kaybettiği 1822 seferlerine katılmış olamaz, yazar bu kitabı daha önce yazmış olduğu mektuplarından da yararlanarak kaleme aldığından olayların kronolojik akışında bir yanılgıya düşmüş olmalı.]

örneğiydiler. Her birinin gemi başında imparatorluğun arması olan, doğal renginde heybetli bir ahşap oyma aslan heykeli vardı. Her gemide ortalama 1400 kişilik mürettebat bulunuyordu, bu ekip bir Yunan adasını neredeyse kökünden söküp atacak bir bombardıman gücüne sahipti. Kayıkçı Abdullah bir donanmayı yürütecek nitelikte olmadığı için yerine kaptanpaşa olarak Kara Ali atanmıştı.[8] Donanma 14 Ağustos'ta kıyıda sıralanan kalabalığın önünden gururla ilerleyerek, büyük bir tantanayla ve muhteşem bir etki yaratarak Boğaz'ı terk etti. Bu fevkalade donanmaya Mısır ve Afrika filolarının da katılacağını göz önüne aldığımda, Rumların toplayabilecekleri küçük bir filoyla, bir gün bile direnebilmelerinin imkânsız olduğunu düşündüm.

Kaptanpaşa önce Samos'a [Sisam] yelken açtı. Rumlar bunu duyunca 100 yelkenliden oluşan küçük filolarını harekete geçirdiler, yelkenlilerin çoğu küçük teknelerdi, en büyüğünde top sayısı 30'u geçmiyordu. Türkleri takibe aldılar, tepelerindeki bulut gibi onları izliyorlardı, teknelerinin hafif ve kolay manevra kabiliyetinden yararlanarak düşmanlarını sürekli tehdit ediyor ve fırsat kolluyorlardı. Türkler Sisam'a saldırmadan Mora'ya doğru ilerlediler, kıyıdaki birliklerden erzak temin ederek Patras'a [Balyabadra], oradan da Lepanto [İnebahtı] Körfezi'nden yukarı Galaksidi'ye, Kirra Koyu içindeki antik Lokris Bölgesi'nde küçük limana ulaştılar. Limanda orada yaşayan, çalışan ve ticaretle uğraşan insanlara ait küçük teknelerden, briklerden ve şalupalardan oluşan küçük bir filo vardı. Halk bu filoyu denizcilikle uğraşan birçok yerleşmede olduğu gibi savaş gemilerine dönüştürmüş ve ellerindeki araçların yetersizliğine karşın yakınlardaki İnebahtı Kalesi'ni abluka altında tutmayı başarmışlardı. Ama Türk donanması yaklaşırken, buna dayanamayacaklarından emindiler, dolayısıyla küçük filolarını kaleden geri çekmiş, koyun ağzındaki küçük adaya birkaç batarya bıraktıktan sonra, gemilerini mantıklı bir konuma getirerek demir atmışlar, çocuklarını ve eşlerini hemen geride, kendi yurttaşlarının denetimindeki Salone'ye göndermiş, ardından da teknelerine dönerek sonuna kadar savunmaya hazırlanmışlar.

Türkler bombardımana başlayınca Rumlar da büyük bir heyecanla karşılık verdi; çatışma karanlık basana kadar dokuz saat sürdü. Ertesi sabah

8 [Kaptanıderya Nasuhzâde Ali Paşa (Kara Ali Paşa, ö. 1822).]

yeniden başladı. Ancak ilginç bir gelişme olmuştu. Dimitri İpsilantis'in yönetimi altındaki Rum ordusu, karadan Türk donanmasına paralel olarak Mora kıyılarında ilerliyor, yağmalama niyetiyle karaya çıkanları püskürtmeye hazırlanıyordu. Gemilerin tam karşısında durdular, dar Boğaz'ın kıyısında olan bitenleri izliyor, duyuyor, ama karşıya geçebilme imkânları olmadığı için yardım edemiyorlardı. Karşılıklı atılan topların sesleri birbirinden çok farklıydı, Türklerinki karşı kıyıda gök gürültüsü gibi yankılanırken, Rumlarınki sanki bir tüfekten atılmış gibi tiz ve cılızdı; iki tarafın silahlarının ne kadar orantısız olduğu aşikârdı. Akşama doğru ateş durmuştu. Rumların çoğu, paramparça olmuş tekneleriyle karşılarındakilere daha fazla direnemeyeceklerini anlayınca, bulundukları yerlerden ayrılıp ailelerine geri dönerken, bazıları hâlâ nafile bir heyecanla terk etmemeye yemin ettikleri teknelerindeydiler. Son nefeslerine kadar mücadele ettikten sonra hayatta kalanlar esir düşmüş, Cezayirliler karaya çıkıp kasabayı yağmalarken, kaptanpaşa da tekneleri ve bitap düşmüş mürettebatı alarak yeniden yelken açmıştı.

Başkentteki iyimser Rumlar, Türklerin dar bir boğaza açılan İnebahtı Körfezi'nde ilerlerken, Rum filosunun da peşlerinde olduğunu öğrenince geçmişte atalarının tıpkı Pers gemilerini, kıstağın öbür yanındaki Engia [Aegina/Egine] Koyu'nda bozguna uğrattıkları gibi bu mücadeleden galip çıkabileceklerini umut etmiş, bunun hiç de ihtimal dışı olmadığını düşünmüşlerdi. Ama o zaman da, Yunan birliği donanmasının amacına ulaşmasını neredeyse engelleyen görüş ayrılıkları bu durumda da etkin olmuştu. İdralılar, birçok kişinin hissedarı olduğu gemilerinin tümden yok olma riskini göze alamayınca filo dağılmış, herkes civardaki adalara çekilmişti.

Bu ara kaptanpaşa Çanakkale'ye dönmüş, donanmayı kış için kızağa çekmek üzereydi, ama bunu yapmadan önce zaferini tantanayla İstanbul'da kutlamak istiyordu. Zafer kazandığı ve İstanbul'a gelmekte olduğu halka duyurulmuştu, ben de İstanbul'dan ayrılırken seyrettiğim gibi dönüşünü de izlemek istiyordum. 24 Kasım günü Tophane'ye gittim, şenlik havasının hüküm sürdüğü geniş alanda büyük bir kalabalık toplanmıştı. Her tarafta içecek bir şeyler satılıyor; küçük gösteriler yapılıyor; Kaptanpaşa ile deniz subaylarını Babıâli'ye götürmek üzere göz kamaştırıcı koşum takımlarıyla

donatılmış muhteşem Arap atları seyisleri tarafından bir aşağı, bir yukarı dolaştırılıyor, onların karaya çıkması bekleniyordu. Bütün gözler, donanmanın görüneceği Sarayburnu'na çevrilmişti. Tam o dakika filonun başını çeken geminin burnu döndüğü görüldü; ele geçirilen gemilerden esir alınan mürettebatın bu gösteriye hazırlanmış olduğu anlaşılıyordu, her geminin güvertesinde, boyunlarına halat geçirilmiş esirler dizilmişti, her halatın ucu geminin çeşitli donanımlarına bağlıydı, gemiler yaklaştıkça bunların birer birer sallandırıldıklarını gördük; gemileri cıvadra ve serenin ucundan sarkıtılmış can çekişen bedenlerin sayısına göre ayırt etmek mümkündü.

Ertesi gün gemiler, İstanbul [tarihi yarımada], Pera ve Üsküdar'ı inleten top atışlarıyla limana girip tersaneye ulaştılar; imparatorluk sancağının dalgalandığı üç güverteli iki gemi, tam benim penceremin hizasında demirledi, her taraflarından asılı bedenler sarkıyor, tepesinde martılar çığlıklar atarak uçuşuyordu. Bu feci görüntü birkaç gün boyunca öylece kaldı, çürüyen bedenler düştükçe tepelerine martılar üşüşüyordu, hafif akıntının onları yavaş yavaş limanın dışına sürüklemesine kadar neredeyse bir ay boyunca cesetler kayıkların ve gemilerin arasında yüzüp durdular. Ganimet olarak alınan Rum [teknelerinin] bayrakları yarıya indirilmiş ve üstüne onları ele geçirenlerin bayrakları çekilmiş olarak Türk gemilerinin arkasından yedekte getirilmişti; onlarla karşılaştırıldığında filika gibi duruyorlardı. Hepsi tersanenin önüne çekilmişti, bir kayığa binerek onları görmeye gittim. Her biri yaklaşık 30 tonluk 25 şalupa ile en büyüğü 100 tonu geçmeyen küçük brikler vardı. Genellikle baş bölümlerine hareketli küçük toplar monte edilmişti, güvertede de demirden yapılmış birkaç kısa namlulu yakın mesafe topu vardı, bunlar delik-deşik olmuşlardı ve altlarında arabaları olmadığı için üst üste istiflenmişlerdi. Türk gülleleri bazılarının başlarını delip geçmişken, onların küçük gülleleri düşman gemilerinin tahta kaplamalarında bir santimlik bir iz bile bırakamamıştı. Yelkenler ve halatlar paramparça olmuştu, ama hepsinin üzerinde bazı milli işaretler vardı, örneğin baş aşağı bir hilal üstüne dikilen bir haç imgesinin bulunduğu büyük yeni bayraklar dalgalanıyordu. Bazılarında haçın yanında bir çıpa ile hilali parçalayan bir kartal vb. imgeler göze çarpıyordu, birkaçının üstünde de Spartalı Ana yazısı vardı.

Rumlar karşılarındaki muazzam güce, böylesi küçük ve zayıf bir deniz gücüyle direnmeye çalışmışlardı; ikisi arasındaki bu muazzam farkı gördüğüm zaman, onların cesaretini ve yiğitliklerini anlayabildim. Bu insanlarla ilgili peşi peşine edindiğim farklı izlenimleri size ayrıntılı olarak anlatmak isterim. İlkönce gördüklerim ve işittiklerimden kaynaklanan güçlü önyargılarla karışık duygular besliyordum. Onları tanıdıkça saygım arttı ve bu duygularım değişmeye başladı ve başlarına neler geleceğini gerçekten merak etmeye ve sahip oldukları niteliklere hayranlık duymaya başladım.

Aralık ayında aynı zamanda kurtarıcımız da olan peygamberimizin doğum gününü, havarilerin ona gösterdiği saygıyla ve şenliklerle kutladık. Ama sultan her zamanki gibi bu olay sırasında sarayına dönmedi. Müneccimbaşı yıldızların kehanetine göre eğer kendisi [Noel'in] üzerinden bir gün geçmeden saraya gelirse başına bir kötülük geleceğini söylemişti. Ancak Noel büyük bir tantanayla kutlandı ve sultanın başına bir kötülük gelmemesi için bu kehanetin bedelini gene, idam edilen üç Rum papazı ödedi, sultan da aralık ayının sonundan önce saraya dönmedi.

Bu arada, her gün eyaletlerden ve başka yerlerden getirilen esirlerin sokakta infazlarına tanık olduğumuz kanlı sahnelere karşın, farklı Avrupa elçilikleri saraylarının kapılarını misafirlere açmış ve kış ayları, Paris, Londra ya da Viyana'daki en sakin zamanlarda olduğu gibi Frenkler arasındaki eğlenceler ve sosyal buluşmalarla geçmişti. Fransız Sarayı'nda tiyatro oyunları sergilendi, Avusturya Sarayı'nda konserler yapıldı, İngilizler de balolar düzenledi. Yaptığımız şeylerle ilgili size bir fikir verebilmek için daha önce hiç rastlamadığım türde çok çeşitli kostümlerin giyildiği ve birçok Doğulu ve Batılının bir araya geldiği "evimizdeki" bir günümüzü anlatmak istiyorum. O gün yemekte, kalpaklar ve uzun kürklü giysiler içinde ve kendileri 10 ayrı dil, eşleri de Rumca ve İtalyanca konuşan kordiplomatik ve maiyetindekiler, tercümanlar ve aileleri bir araya geldi. Akşam bütün salonlar ve daireler artistler ya da seyircilerle doldu. Yüzleri ya da giysileri, sakalları, favorileri, bıyıkları, sakalsız çeneleri, uzun saçları, tıraşlanmış kafaları, sorguçlu başlıkları, kalpakları, sarıkları, fesleri, uzun giysileri ve kısa ceketleriyle birbirinden farklı milletlerden insanlar bir aradaydılar. Hepsi ya farklı misyonlara bağlı tüccarlar, gezginler ya da

oranın yerlilcriydi, yani İsveçli, Norveçli, Danimarkalı, Hollandalı, Alman, Rus, Prusyalı, Avusturyalı, Fransız, İspanyol, Portekizli, İsviçreli, Ceneviz, İtalyan, Napolili, İyonyalı, Rum, Ermeni, Yahudi, Türk, İranlı, Keldani, İzmirli, Suriyeli, İngiliz, İskoç, Galli ve İrlandalılardı. İşin doğrusu insanlar İngiliz Sarayı'nda kendilerini güvende hissediyor olmalıydılar ki, ortam tehlikeli ve ürkütücü olduğunda buraya sığınıyor, etraflarını saran kasvetli sahneleri bir an olsun unutuyorlardı.

Bu tiplerin ve giysilerin çeşitliliğine ek olarak birkaç grup da kendi ülkelerindeki belirli sınıfları temsil eden sahneler sunmuşlardı. Tahtında oturan bir valide sultanın etrafına dizilmiş köleleri ona sırayla takılar ve şekerlemeler sunuyor, sonra onu eğlendirmek için dans edip şarkı söylüyorlar ve gerçek bir haremi canlandırıyorlardı, bu kişilerin kendileri de geçmişlerinde bir ölçüde bu seremonilerin parçası olmuşlardı. Bunun ardından henüz ülkelerindeki felaketlere bulaşmamış bir Rum kumpanyası bir Yunan halk oyunu oynadı. Elinde mendil sallayan birinin yönettiği oyunda diğer kişiler, ağır hareketlerle sırayla yer değiştiriyorlar, sonra herkes el ele tutuşuyor ve böylece birbirlerinden ayrılmadan uzayıp giden bir kordon oluşuyor, bütün salonları dolanıyorlardı. Ama ortalığı en çok heyecanlandıran tipler, iki Quaker'ı[9] canlandıran ve tabii ki bu saygın insanları karikatürize edenlerdi. Sanırım 1661'den beri bunlardan bir teki bile İstanbul'da görülmemiştir. O tarihte Büyük Türkü [Osmanlı sultanını] din değiştirmeye ikna etmek üzere Dublin'den gelen bir ateşli taraftarın bu gayretinin karşılığı, Büyükelçimiz Winchelsea Kontunun önünde başlığını çıkarmayı reddetmesinden ötürü falakaya yatırılmak olmuştu. Bu ikili bayağı bir ilgi uyandırmış ve birçok kişi bunların hangi sınıfa ya da ülkeye ait olduklarını sormuştu. Onlara, bu grubun İngilizler içinde en değer verilen ve sayılan bir kesim olduğunu söyleyerek hepsini epeyce şaşırttım.

Böyle günlerin sabahlarında sık sık bazı talihsiz Rum ailelerini ziyaret ediyordum, bunların çoğu bulundukları yüksek mevkileri kay-

9 ["17. Yüzyılın ortalarında İngiltere'de ve Amerikan kolonilerinde ortaya çıkan, itikatnamelere, din adamlarına ya da başka bir kilise kurumuna ihtiyaç olmaksızın Tanrı'yı doğrudan içsel bir deneyimle kavramayı vurgulayan Hıristiyan grubu." *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, İstanbul, Ana Yayıncılık A.Ş., 2004, c. 18, s. 257.]

bederek, küçük düşürülmüş ve yoksulluğa mahkûm edilmiş; erkeklerin hepsi yok edilmiş, kadınlarsa en ağır dehşet sahneleri ve acılar karşısında korunmasız olarak mücadele etmek durumunda kalmışlardı. Bir arkadaşla İstanbul'dan geçerken bir piyano sesi dikkatimi çekmişti. Kent surları içinde bir piyano olabileceğini hiç düşünmemiştim; sorup soruşturduğum zaman sesin kuytuda saklı bir evden geldiğini ve burada Fener'in en soylu ailelerinden Prenses Smaragda Muruzis'in yaşadığını öğrendim. Smaragda, kültürlü ve aydın biri olan, bir kenara çekilip kitap okumayı seven ve bütün zamanını geniş ailesinin eğitimine ayırmış olan Hatman Aleksandros Mavrokordatos'la[10] evliydi. Mavrokordatos Yunan Ayaklanması başladığı zaman Tarabya'da yaşıyordu, Rum olmanın ötesinde bu harekete karıştığına dair hiçbir bulgu olmamasına karşın, evi elinden alınmış, mallarına el konulmuş, kendisi de götürüldüğü Anadolu yakasında ya boğulmuştu ya da boğulacaktı. Birtakım vicdansız kaba askerlerin elinde kalan karısı ile kızları büyük bir mahrumiyet içindeydiler. Amcası ile iki erkek kardeşi çoktan öldürülmüştü, kocası ile oğullarının da her an öldürülmesini bekliyordu.

Onları yakalayanlar Büyükdere Vadisi'ndeki karargâhtaki muhafızlardandı. Başlarındaki komutan İzmitli İbrahim Paşa yakışıklı, ama kaba hatları olan iri-yarı, şehvet düşkünü biriydi. Prensesin küçük kızı on beşindeki Eleni çok güzel ve yetenekliydi. Eleni'ye göz koyan paşa, sırtlan gibi sinsice evin etrafında dolanıp duruyordu. Birkaç kez onu etkilemeye çalışmış ama yavrucak annesine öyle sıkıca sarılmıştı ki, onları yalnızca kaba kuvvet ayırabilirdi, onu da yapmak istemiyordu. Eleni onun sürekli olarak pencereye baktığını gördükçe, sevdiklerinin ölümünü ve onlardan yoksun kalışını hatırlıyor, bundan onu sorumlu tutarak bastıramadığı bir korkuya kapılıyor, onu görmeye dayanamı-

10 ["(Nikolas) Aleksandros Mavrokordatos (1744–1818) ve Smaragda'nın (kızlık soyadı Karatza) biri erkek, üçü kız dört çocukları vardı. Oğulları "Aleksandros Mavrokordatos (1791-1865) 1821'de Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanmak için başlatılan ayaklanmaya katılmak üzere Yunanistan'a geçti. İlk Ulusal Meclisin başkanlığını yaptı ve Yunanistan'ın ilk cumhurbaşkanı oldu." (*Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. 15, s. 452.) Kızlarından Akaterini Trikupi (1800-1871) Yunanistan Başbakanı ve tarihçi Spiridon Trikopis'le evlendi. Oğlu Harilaos Trikopis de Yunanistan başbakanı oldu. Diğer kızlarının adları ise burada bahsedilen Eleni ile Efrosini'ydi. (https://en.wikipedia.org/wiki/Aikaterini_Trikoupi)]

yordu. Eleni ortadan kayboldu, hiçbir yerde bulunamıyordu. Uzun bir süredir kaçıp gizlendiği bir mahzende yaşıyordu, eğer korktuğu kişi onu bulursa yaşamına son verecekti.

Paşa başka bir yere tayin edilmiş, ailenin de Fener'de oturmasına izin verilmişti. Askerlerin gaddarlığından kurtulmak memnuniyet vericiydi, ama burada yaşamak öyle değildi. İlk katliamdan kaçabilen bütün Rumlar buraya ya da başka yerlere hapsediliyor ve sürekli olarak Türklerin gözetimi altında yaşıyorlar ve infaz edilmelerine karar verildiğinde hemen bulunabiliyorlardı. Smaragda Muruzis ve ailesiyle ilgilenmeye çalışıyor, onları sık sık gözlerden uzak bu alelade mekânlarında ziyaret ediyordum. Piyanoyu çalan Eleni'ydi; Avrupalılara özgü beceriler kazanmaya meraklıydı, bunda da çok başarılıydı. Çaldığı parçada çok sevdiği bir nağme vardı, adını bilmiyordu, sözlerini ona söylediğimde bunu bir işaret olarak yorumladı: "Umut, neşenin yakında geri geleceğini söyleyen hoş bir masal anlattı."[11] Hüzündeki bir sevinç insanı etkiliyor, bu parçayı hep son derece dokunaklı çaldı.

Eleni'nin rahatsızlık nedeni ortadan kalkmasına karşın, onun üzerinde ağır etkiler bırakmıştı. Duyarlılığından ötürü bünyesi öyle bir darbe almıştı ki, kısa bir süre sonra adeta çöktü. Durum biraz durulunca aile, havası güzel olduğu için Pera'nın karşısında, tepe üstündeki havadar Aya Dimitri Köyü'ne [Feriköy] taşındı. Sağlığını o kadar merak ediyordum ki, notlar göndererek kız kardeşiyle haberleşmeye başladım, her gün nasıl olduğunu soruyordum, uzaktan haberleşiyor olmamız onu eğlendiriyordu. Bir sabah önceden kararlaştırdığımız sinyale yanıt alamadım –vahim bir şey olduğunu tahmin ettim– Eleni ölmüştü. Daha önceden *Prayer-book Society*'den [Dua Kitabı Derneği] bir sandık dolusu Liturji [Ayinler Kitabı] getirtmiş, Rumca da dahil birkaç dile çevirmiştim, Eleni'ye verdiğim Rumca kopyaya tutkuyla bağlanmış, zekâsı sayesinde bizim ayinlerimizin onun sahip olduğu anlamsız batıl inançlarından ne kadar daha üstün olduğunu kavramıştı. Yataktan çıkamadığı dönemde sürekli olarak okuyordu, öldüğü zaman kitabı yastığının altında, cenaze ayini sayfasını açık olarak bulmuşlardı.

11 [Joseph Mazzinghi'nin (1765-1844) bu bestesi şuradan dinlenebilir: https://www.youtube.com/watch?v=mRz0397BuCs]

Bu kıza yalnızca ailesinin içinde bulunduğu durumdan, yani onların eski mevki ve şöhretlerinin devlet tarafından nasıl bütünüyle yok edilip yalnızlaştırıldıklarından ötürü ilgi duymamıştım, sahip olduğu erdemler ve yüksek değerler ilgimi çekiyordu. Bana bir antik Yunan heykelini hatırlatıyordu, antikçağ kadınlarının en üstün niteliklerini barındırıyordu. Sanki bütün bedeniyle, giyimiyle ve zihniyle onları örnek almıştı. Antik Yunan şairleriyle tarihçilerinin kitaplarını çok seviyordu. Bana sık sık özgün dilinden Homeros'u okuyordu, ama modern telaffuzu bizim ruhban okullarında öğrettiğimizden çok farklıydı. Ülkesinin yararına olacağını düşünerek, arkadaşım Bay Leeves'in Yeni Ahit'i Modern Yunancaya çevirmesine yardımcı olmuştu, iyi ve övgüye değer her şeye karşı bir yeteneği, duyarlığı ve ilgisi vardı.

Size burada onu anlatmamın asıl nedeni, bazılarının bilgisizlikten ya da önyargılardan hareketle yazdıkları yanlış anlatılara dayanarak, Fenerli Rumların sandığınız gibi değersiz ve yoz insanlar olmadıklarına sizi inandırmak istememdir. Bu kız, onun kadar değerli kalabalık bir grubun içinden yalnızca bir örnek. Onların zihinlerinin ne kadar gelişmiş olduğunu göstermek için size bir olay anlatayım. Bir gün Pera'da sokakta yürürken bir kaldırımın klasiklerin en iyi baskılarıyla modern dillerde yazılmış çeşitli kitaplarla dolu olduğunu gördüm. Nereden bulduğunu sorunca, Türklerin Rum evlerinde el koydukları mal mülk arasında büyük kitap koleksiyonları olduğunu öğrendim; O bilgin Thebaililere[12] ait bu kitapları Yahudilere kiloyla satmışlar, dolayısıyla kitaplar satılmak üzere ortalığa düşmüş. Sonradan bu kitapları kiloyla satmaktan daha kârlı bir yol olabileceği akıllarına gelince, bu işi devlet üstlendi, ama o da diğerleri gibi kitaplarla ne yapacağını tam bilemediği için bunları patriğe yollamış ve karşılığında Babıâli'ye 5 bin kuruş ödemesini istemiş ve zarar etmemesi için hepsini almasını istemişti. Bütün kitaplar alınıp bir hana konulduktan sonra bu odalar dolusu kitabı sınıflandırmak ve listelemek için birkaç Rum görevlendirildi.

12 [Thebai Orta Yunanistan'da yer alan bir antik Yunan kentiydi. Yunan mitolojisinde, Kadmos, Antiope, Herakles, Oidipus'un öykülerinde önemli bir yeri vardır ve birçok tragedya Thebai'de geçer. Kinik felsefenin kurucularından Thebaili Krates bu kentte yaşamıştı.]

Bu işlem bittikten sonra her milletten Frenklere bunları incelemesi ve satın alması için çağrı yapıldı, ben de bu amaçla birçok kişiyle birlikte Fener'e gittim. Koleksiyonda, her türlü konuda, bazıları en iyi baskılar olmak üzere, antik ve modern Yunanca, Fransızca ve İtalyanca yaklaşık 15 bin cilt vardı, bir o kadarı da ya yok olmuş ya da Türkler tarafından Yahudilere satılmıştı. Fener'in ünlü ailelerinden kişilere ait bazı kitapları satın aldım, aralarında Muruzis, İpsilantis, Mavrokordatos ile başkalarının imzaları vardı, hepsi benim için çok değerliydi. Evlerinde böylesine kapsamlı yazılı bilgi kaynağına sahip bir kesimin zihinsel gelişimini hesaplamayı artık size bırakıyorum.

On Dördüncü Bölüm[1]

[Tepedelenli] Ali Paşa'nın ölümü – Türklerin halkın temsil edilişine yaklaşımı – İran'la savaş – Nedenleri – İstanbul'daki etkileri – Türklerin vebayla ilgili düşünceleri – Rusya'yla savaş olasılığı – Scio [Sakız] Adası – Ada sakinleri – Yüksek refah düzeyi – Yüksekokulun açılması – Ada sakinlerinin sağduyusu – Samos'ta [Sisam] ayaklanma – Sakız'a çıkış – İnsanların katılmaktaki isteksizlikleri – Olaylarla ilgili haberlerin İstanbul'a ulaşması – Türk donanmasının sefere çıkması – Tayfa toplama – Kaptanpaşa Kara Ali – Sakız'a varış – Genel af teklifi – Sisamlıların teklifi reddederek adayı terk etmeleri – Türklerin adaya çıkışı – Rasgele katliam – Yaşanan korkunç vahşet – Kaptanpaşanın katliamları – Adanın yerle bir edilmesi – Rumların ateş ya da kundak gemisi [burlota] – Kaptanpaşa ve gemisinin aniden yok edilmesi

Ali Paşa [Tepedelenli][2] 1822'nin başında öldürülmüştü. Uzun yıllar Avrupa'nın dikkatini çeken bu müthiş adamın hikmetini görmek isteyen insanlar Ali Paşa'nın kesik başını İstanbul'a götürmekle görevli Tatarı yol boyunca her yerde durdurmuşlardı. Başı 14 Şubat'ta İstanbul'a ulaştıktan sonra Doğu âdetlerine uygun olarak bir tabak içinde sarayın birinci avlusundaki bir sütunun üstünde sergilenmeye başladı, ben de herkes gibi gidip gördüm.

Ancak bu iyi haberi tersine dengeleyen bir de endişe verici bir durum vardı, şimdi de Ruslarla savaşa girmek neredeyse kesinleşmiş gibiydi, ortaya yeni çıkan bu zorlu düşmanın, Babıâli'nin sıkıntılarını daha da artıracağı anlaşılıyordu. Bu acil durum karşısında devlet yapısında oldukça sıra dışı bir yeniliğe gidilmiş, bir tür seçimle işbaşına gelecek bir hükümet modeli geliştirilmişti. Farklı yeniçeri ortalarının mutemetleri olan mütevel-

1 [Orijinal kitabın içindekiler bölümünde bir tashih hatasıyla XIII. Bölüm olarak gösterilmektedir.]

2 Ali Paşa (Tepedelenli, 1744-1822) "Osmanlı veziri. Balkan Yarımadası'nın güneyini görece özerk bir biçimde yönetmiş ve bağımsız bir devlet kurmaya çalışmıştır." *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. 1, s. 413.]

lilcr onların temsilcileri olarak Divanın büyük oturumuna çağrılmıştı. Bu grubun İstanbulluların büyük bölümünü içerdiği düşünülürse bir dereceye kadar halkın temsilcileri sayılabilirlerdi. Bu toplantıda halkı memnun edecek bir başka taviz daha verilerek esnaf da çağrılmış; herkese ülkenin yakında Rusya'yla bir savaşa girebileceği ve güce güçle karşılık verilmesi önerilmişti. Hiçbirinin "hayatlarını ve varlıklarını" [bu davaya] adayacaklarını belirtmelerine gerek yoktu, çünkü onlar zaten sultanın emrindeydiler. Esnaf başları bu bilgileri temsil ettikleri gruplara aktarmış, böylece Rusya'yla yakında savaşa girileceği haberi hızla yayılmıştı. Bu acil durum karşısında camilerden yapılan duyurularda herkesin silahlarını hazır etmesi gerektiği vurgulanmış ve kent yeniden önceden olduğu gibi ürkütücü bir kargaşa ortamına itilmişti.

Sanki Türklerin sıkıntıları yetmezmiş gibi bu sırada İran da saldırıya geçmiş ve dört ordusuyla Doğu bölgelerini istilaya başlamıştı. Birisinin başında şahın en büyük oğlu Ali Mirza vardı. Söylendiğine göre babasının bile haberi olmadan aniden büyük bir orduyla Ermenistan'a girmişti. Türkler ile Ruslar arasındaki bu kritik dönemde bütün dünya İran'ı Rusların kışkırttığını, niyetlerinin Türklerin içinde bulundukları zor durumu daha da güçleştirmek olduğunu düşünüyordu. Türkler karşı durmaya çalışıyorlardı, savaş resmen ilan edilmiş, bu haksız saldırıyı püskürtebilmek için Asya'daki [Anadolu'daki] paşalıklara asker toplanması emri verilmişti. Aynı sırada İngiltere büyükelçisi de bu husumeti ortadan kaldırabilmek amacıyla saldırının gerçek nedenini öğrenebilmek için İstanbul'dan bir kurye göndermişti.

İranlıların haklı birkaç nedeni olduğu anlaşılmıştı. Erzurum paşasının sık sık İranlı hacılara ve tüccarlara saldırdığı ve onları soyduğu ortaya çıkmıştı. Mekke'ye hacca giden üst sınıflara mensup bazı kadınların başından da aynı olaylar geçmişti. Ama en ilginç neden aslında eğitim için İngiltere'ye gönderilen bazı İranlı öğrencilerdi. Onlar İstanbul üzerinden dönerken sultan kendilerine Tebriz'e giderken kitaplarını, araç-gereçlerini, ilaçlarını ve Avrupa'daki eğitimleri sırasında edindikleri benzeri şeyleri taciz edilmeden ve aranmadan götürebileceklerini, ayrıca kendilerinden eğitim ve öğretim vergisi kesilmeyeceğini belirten birer geçiş izni vermişti.

Buna karşın saldırgan davranan Türk yetkilileri tarafından hepsi aranmış, yağmalanmış ve kitapları ile araç-gereçlerinden vergi kesilmişti. Bu ve benzeri davranışlar defalarca şikâyet edilmiş, ama İranlılar Babıâli'den hiçbir tazminat alamayınca konuyu kendileri çözmeye karar vermişlerdi. Onlara katılan bazı asi Kürtler de Tebriz ile Erzurum arasında Türklere saldırmış, yanlarında taşıdıkları her şeye el koyarak onların tamamen hakkından gelmişlerdi. Şimdi de Bağdat'a doğru ilerlemeye hazırlanıyorlardı; dört bir yandan sıkıştırılan Osmanlı İmparatorluğu'nun, sahip olduğu bu önemli ve geniş tampon bölgesini, yani Doğu cephesini kaybettiğine dair her an bir haber gelmesini bekliyorduk, ayrıca İran'ın Ruslar ve Rumlarla birlik olup imparatorluğu tamamen parçalayacakları düşünülüyordu. Ancak beklenmedik ve bir o kadar da güçlü bir olay durumu kurtardı, Doğuda başlayan Asya kolerası Avrupa'ya doğru yayılırken aniden ölümcül etkiler yaratmaya başlamış, birkaç Avrupalı bu salgının kurbanı olmuştu. Bütün askeri harekâtlar durdu, İranlılar da bu zorlu düşman karşısında geri çekildi.

İstanbul'daki Frenklerin yaşadıkları dertler arasında, yaklaşmakta olan bu tehlike de az endişe vermiyor değildi. Her yerde, yaptığı tahribat ve hastalığın yayılması konuşuluyordu, belirtilerinin anlaşılamaması ve tanımlanamaması da onun feci bir şey olduğu kanısını uyandırıyordu. İnsanlar genellikle hastalığın İstanbul'a doğru ilerlediğini ve Asya'dan akın akın başkente gelenler tarafından taşınılmasının kaçınılmaz olduğunu varsayıyorlardı. Hepimizin uzaklardan gelmesi beklenen bu hastalıktan söz ederken, hemen burnumuzun dibinde bir başka ve bir o kadar da feci bir başka hastalık patlak verdi.

Âdet olduğu üzere İstanbul'daki bütün İranlılar yakalanıp hapse atılmıştı. Hapishanenin çok fazla kalabalık olması sonucu oluşan miyasma [pis hava] veba salgınına yol açmıştı. Belirtilerin çok kötü, ortamın da hızla bulaşmaya uygun olmasından ötürü salgının yurtdışına yayılacağından ve bir felakete dönüşeceğinden korkuluyordu, ama Türkler böyle olmayacağını söylüyorlardı, çünkü başkentte, savaş ile bulaşıcı bir salgın hiçbir zaman birlikte görülmemişti; genellikle savaş zamanı askere alınanların büyük çoğunluğu vebanın yayıldığı yoksul kesimden olduğu için onlar askere alınıp cepheye gönderildiğinde hastalığı taşıyan giysileri de onlarla birlikte

gidiyor ve salgın sona eriyordu. Ancak Türkler hastalığın sonlanmasını daha çok inançlara bağlıyordu. Dediklerine göre Allah inançlı kullarının başına bir defada birden çok felaket getirmiyor, salgınlar savaş bitmeden başlamıyordu. Bu, Yunan Ayaklanması başladığından beri yaşanan ilk veba belirtisiydi ve kısa sürede ortadan kayboldu.

Halk genel olarak Rusya'yla hemen savaşa girileceğini ve böyle olduğunda da Frenklerin, özellikle de İngilizlerin burada yaşamaya devam edemeyeceğini düşünüyordu, tüccarlar yatırımlarını küçültmeye çalışmış, borçlarını tahsil etmeye başlamıştı. Teşvikler gitme imkânı olanları kalmaya ikna etmeye yeterli değildi. Silahlı ayaktakımı geçmişte sergilediği bütün aşırı davranışları yeniden tekrarlar olmuştu, talihsiz reayanın kökü kazınmak üzereydi. Türk tüccarlar kazançlarının büyük bölümünü reaya ile yaptıkları işlerden elde ediyorlardı, şimdi bunların hepsi askıya alınmış, Türkler de dükkânlarının anahtarlarını sessizce Kâhya Bey'in [kethüda] makamına teslim etmişlerdi. Artık alışveriş yapacak kimse olmadığından, dükkânlarını açık tutmanın bir anlamı kalmamıştı.

İlk şiddetli taşkınlık dalgasının aşırılıklarının tamamen kesildiğini ve başkentteki kargaşanın sona erdiğini sandığımız anda, ortalığı eskisinden bin beter yeni bir dehşet dalgası sarmıştı. Ege Denizi'nin en güzel adası diyebileceğimiz, çevresi 210 km kadar olan antik Hios, yani Sakız Adası bütün güzellikleri ve zenginlikleri içinde barındırıyordu. İngiltere'den gelirken yanından geçmiştik, sakin, neşeli ve hoştu. Her çağda ününü korumuş ve ziyaret edilen bir yer olmuştu, ama en çok insanlarının cana yakın davranışları ve son derece kaliteli şaraplarıyla tanınıyordu, hatta bir zamanlar Falernum şarabıyla yarışmış ve dünyanın damak tadı ikiye bölünmüştü. Adanın temiz havası ile sakinlerinin doğallığı birleşince ortaya çıkan neşeli ve canlı ortam, "bir yeşil at bulmak ciddi bir Sakızlı bulmaktan daha kolaydır" atasözüne kaynak olmuştu.[3] Napolili şair Parthenius onların cana yakınlıkları, verdikleri iyi hizmet ve güzel şaraplarıyla yabancıların gönlünü kazandıklarını söyler.[4]

Daha modern dönemlerde Sakız'ın, Türk baskısının aşağılayıcı etkisinden kurtulabilen tek yer olduğu düşünülüyordu. Modern

3 Ευρίσκειν άρων ίππον πράσινον ή Χιώτα φρόνιμον.
4 *Nec non et placidi mores et amica vinum vis Docta animos capere officio.*

Yunanistan'ın serzenişlerine göre, adanın toprağı hiç de "verimsiz ve bakımsız, sakinleri de yoksul ve savurgan" değildi. Tahttaki sultan erken bir tarihte, akrabalık ilişkisi olan bir hanım sultana gelir kaynağı olarak adayı bırakmış ve içişlerini düzenleme yetkisi vermişti.[5] Hanım sultanlar genellikle yumuşak başlı ve dürüst kişilerdi, Sakızlılar da bu yumuşak ortamda zenginleştiler. Köylünün becerisi ve çalışkanlığıyla toprak işlenmiş ve son derece verimli hale getirilmişti, İstanbul'un meyve ve sebze ihtiyacı büyük ölçüde buradan sağlanıyordu, ayrıca her evde bahçeye en iyi bakabilen bir Sakızlı çalışıyordu. Sakızlılar, gelişmiş ahlaki ve zihinsel düzeyleriyle Rumlar arasında ayrı bir yere sahiptiler; Levant'ın [Doğu Akdeniz] en zengin ve bilgili tüccarları Sakızlıydı, kadınları da güzellikleri, yetenekleri ve âdetlere uygun davranışlarıyla bir o kadar dikkat çekiyordu. Adayı ziyaret eden herkes onları son derece ilginç, yumuşak, neşeli ve saf olarak tarif ediyordu, kendilerini ev işlerine adamışlardı, ama gösterdikleri candan ve sevgi dolu konukseverlikle yabancıların sevgisini kazanmışlardı. Bu kadınların bugüne kadar korudukları saf ve dürüst yaşamları Plutarkhos'un da dikkatini çekmiş, yazar 700 yıldır[6] adada tek bir zina suçu yaşanmadığını belirtmişti. Adalı kadınlar ayrıca ipek üretimiyle de ünlenmişlerdi; size bugün birer talihsiz varlığa dönüşen bu dost canlısı kadınların zevklerini ve zarafetlerini yansıtarak yaptıkları bazı çok güzel çantaları yolluyorum. Adada kentin dışında 66 köy var. Bunlardan yirmi üçü sakız işiyle uğraşıyor. *Mastiha* [mastika/damla sakızı], sakızağacının (*pistacia*)[7] reçinesinden elde ediliyor, Doğulu kadınlar, nefese hoş bir koku kazandıran, ayrıca dişleri ve dişetlerini koruyan bu maddeyi sürekli olarak çiğniyorlar. Rum başpiskoposun belirttiğine göre adanın nüfusu 70 bin, bazıları Latin [Katolik] kilisesine bağlı. Bunlardan 15 bini kentte, 30 bini sakız köylerinde, 25 bini de diğer köylerde yaşıyor, ayrıca iki bin kadar

5 ["H. 1175 / M. 1762 tarihli bir hükümde Esma Sultan'ın üzerinde bulunan Sakız muhassıllığı..." (Dilara Dal, "XVIII. Yüzyılda Sakız Adası," Adnan Menderes Üniversitesi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, 2008. Esma Sultan (Büyük, 1726-1788), III. Ahmed'in kızıydı, yukarıda belirtilen hükmün tarihine göre muhassıllığı kendisine veren erkek kardeşi Sultan III. Mustafa'dır.]

6 *De Vita Mulierum.*

7 *Pistacia Lentiscus*

Türk ile bin kadar da Yahudi var. Adanın nüfusunu 100 binin üzerinde hesaplayanlar da var. Müsellim olarak anılan vali bir Türk, ama halk kendi işlerini yürütmekle görevli dört ihtiyar [Γεροντες; okunuşu *Yerontes*] seçiyor, bunlardan biri Katolikleri temsil etmek üzere Latin kilisesinden. Vali onların yargı işlerine genellikle karışmıyordu, yasama ve yargı yetkileri ile vergileri artırma ve düzenleme işi ihtiyar heyetine bırakılmıştı. İhtiyarlar büyük saygı görüyorlardı ve eğer bir müsellim onların hoşuna gitmeyecek bir şeyler yaparsa, şikâyet edildiğinde hemen azledilebiliyordu.

Adanın ulaştığı yüksek gelişme ve refah düzeyinin son kanıtlarından biri de birkaç yıl önce burada açılan bir yüksekokuldu; okulun tamamlanmasına bir tüccar 100 bin kron bağış yapmıştı. Bu sayede dil ve bilim alanında profesörler sağlanmış ve her yerden Rum gençler eğitim görmek üzere buraya akın etmişti. Okulun 600 öğrencisi, 6 bin kitaplık bir kütüphanesi ve başta eski klasiklerin özel baskıları olmak üzere her gün yeni kitapların basıldığı bir de matbaası vardı. Aslında bu güzel ada soyundan geldikleri Aristidis ve Epaminondas'ın[8] dejenere torunlarını bir fener gibi aydınlatıyor, dolayısıyla da modern Yunanistan'ın umudu olarak görülüyordu. Ayaklanma başladığı zaman onlar buna katılmamış, barışa bağlılıkları ve her ne kadar yakın olsa da bağımsız olmanın daha zamanı gelmediği inancıyla sessizce kendilerini geliştirmeye devam etmişlerdi. Türkler ihtilalci eylemlere katılma konusundaki isteksizliklerini bildikleri için de adada küçük bir askeri birlik bulundurmayı yeterli görmüşlerdi.

Adanın âdeti her ticarethaneden bir kişinin adada bulunması, diğerinin de bir Avrupa kentindeki ilişkileri sürdürmesiydi. Bu bağlamda Rallis ticarethanesinin Viyana ve Londra'da, diğerlerinin de başka yerlerde temsilcilikleri vardı. Temsilciler konumlarını dönüşümlü değiştirdikleri için adaya daima bir dizi bilgili kişi geliyor, bulundukları ülkede öğrendikleri yenilikleri ve gelişmeleri de beraberlerinde getiriyorlardı. Bu kişiler iş dünyasından serbest kalınca bütün dikkatlerini kendilerini ve ailelerinin genç üyelerini geliştirmeye, toprak ve bahçelerini işlemeye yoğunlaştırıyorlardı.

8 ["Aristidis (ö. MÖ y. 468), dürüstlüğü, yurtseverliği, ılımlılığıyla ünlü... Atinalı devlet adamı." "Epaminondas, ünlü Thebaili komutan... Thebai'yi MÖ. 4. yüzyılda bir süre için Yunanistan'ın en güçlü kenti konumuna getirdi." M.C. Howatson (ed.), *Oxford Antikçağ Sözlüğü*.]

Yabancıların, özellikle de İngilizlerin bu toplumda en çok hoşlandıkları şey de buydu. Elindeki mektuplarla, eğitimli bir ailenin kapısını çalan herkese konukseverlik gösteriliyor, zamanını ticari işlemlerin peşinde koşarak tüketmeyen aile reisi, bütün dikkatini konuğuna veriyordu; adayı ziyaret eden herkes bu ileri ve gelişmiş akıllı, cana yakın ve konuksever insanlardan duydukları memnuniyetten övgüyle söz ediyordu. Bu tarihlerde İstanbul'da yaşayan ve ticaretle uğraşan bazı Sakızlı tüccarlar kendi cemaatleri içinde çok büyük saygı görüyorlardı.

Bir yıl önce küçük bir Rum filosu davalarına katılmalarını umarak Ege Denizi'ndeki adaları gezerken Sakız'a da uğramıştı. Karaya çıkan Psaralı [İpsaralı] bir denizci köy köy dolaşarak ihtilal bildirisi dağıtırken, ada sakinlerinin bunun uygulanamayacak bir girişim olacağını tahmin ettiklerini ve böyle bir tehlikeye atılmak yerine, bulundukları güvenli konumu ve refah düzeyini kaybetmeye yanaşmadıklarını görmüştü. Adalılar hemşerilerine gitmesi için yalvarmışlar ve temsilci amacına ulaşamadan adadan ayrılmıştı. Bundan sonraki benzer girişimleri engellemesi ve onları kendi hemşerilerinin düşüncesiz davranışlarından koruması için halk adaya daha büyük bir Türk birliği sağlayabilmek amacıyla kendi aralarında para toplamıştı. Bunun üzerine Türkler de oraya vali olarak bir paşa ile birliğe destek olacak dört bin asker yollamıştı; Sakızlılar da kendilerinin bütünüyle onlara bağımlı olduklarını kanıtlayabilmek amacıyla kaleye belli sayıda rehin göndermeye karar vermişler, Başpiskopos Plato ile dört ihtiyar (*yerontes*) gönüllü olarak kaleye gitmişlerdi. Kaleden, mevcut rehineleri ailelerini ziyaret etmeye yollayacakları bahanesiyle 10 kişi daha istemişler, ama bunlar gelince ziyarete gideceklere izin verilmemişti. Böyle böyle çeşitli bahanelerle daha çok kişi istenmiş ve sonunda adanın belli başlı ailelerinin 74 reisi rehin tutularak, diğerlerinin uslu durmaları garanti altına alınmıştı.

Hemen bitişiğindeki Sisam Adası başından itibaren kararlı biçimde ayaklanmaya katılmış ve Türkleri gördükleri her yerde yok etmişlerdi. Ayrıca usulüne uygun bir ihtilal hükümeti kurmuşlar, bir senato oluşturmuşlar ve orduya katılmışlardı. Sisamlılar uyanık ve savaşçı bir karaktere sahiptiler, birçoğu Rus ordusuna hizmet etmiş, savaş sanatında kendilerini

geliştirmiş ve Türklere karşı hasmane duygularını burada edinmişlerdi. Bu nitelikteki üç bin askerden oluşan düzenli birlikler adaya etkin bir koruma sağladıkları gibi, ana karaya da planlı seferler yaparak Türkleri sürekli tehdit ediyordu. Köle sahibi Müslümanlara karşı çeşitli yağmalama eylemlerine girişerek çok sayıda Hıristiyan köleyi kurtarmışlardı; ada, ona yakın kıyılardan kaçanların sığınağı olmuştu.

Bunlar arasında bir süre İzmir'de bir eczanesi ya da ilaç pazarı olan Logothetis unvanlı bir girişimci vardı; ateşli biriydi ve ayaklanmalar başladığında öncü bir rol oynamak niyetiyle Sisam'a geri dönmüştü. Modern Yunanlar arasında bilinen bir aileden gelen bu kişi, pek çok ailenin de yaptığı gibi, saygın bir soydan geldiğini gösterebilmek için antik Lycurgus [Likurgos] Ailesinin adını da benimsemişti.[9] Bir süre sonra ona Antoniaki Borna adlı bir Sakızlı katılmıştı. Borna Fransız ordusunda görevliydi, ama yabancıların hizmetinde çalışan diğer Rumlar gibi o da yurttaşlarına yardım edebilmek için görevini terk ederek memleketine dönmüştü. Mora'da bulunmuş ve Dimitri İpsilantis'e, ağırdan alan hemşerilerinin gevşekliğini giderecek ve önemli saydığı Sakız Adası'nı da genel davaya çekebilecek bir plan önermişti, ama İpsilantis adalıların bu konudaki isteksizliklerinin ve aslında böyle bir işin üstesinden gelemeyeceklerinin de farkındaydı. Ancak ateşli Borna evine dönmüş ve Sisam'da yaşayan bazı hemşerilerini toplayarak, Logothetis'e Sakız Adası'na bir girişimde bulunmayı teklif etmişti. Topladıkları 500 Sisamlı ve 150 Sakızlı ile birlikte başkentin az uzağındaki bir koyda karaya çıkmışlar, adaya ek bir Türk birliği getirtmek için bağışta bulunulmasından hoşnut olmayan köylüler de burada onlara katılmıştı. Dağınık haldeki Türkler hemen sağa sola kaçmaya başlamış, birçoğu ölmüş, diğerleri de kaleye sığınmıştı. Gelenler adada başında bir *eforos*'un[10] bulunduğu geçici bir hükümet kurmuş, Psara Adası'yla başka yerlerden top ve yedek birlikler toplamıştı. Artık [Mora'daki] Argos Kenti'nde resmi bir hükümet kurulmuş olduğundan oraya haberciler gönderilerek, ele geçirdikleri yerlerin kaybedilmemesi için yeterli yedek birlik gönderilmesi

9 [Likurgos Logothetis'in asıl adı Yeorgios Paplomatas'tır (1772-1850).]

10 [*Eforos*, antikçağ Sparta'sında kral üzerinde etkisi olan beş yüksek yargıçtan birine verilen addır. Modern Yunanistan'da müfettiş, vergi dairesi müdürü, mütevelli anlamlarına gelir.]

istenmişti. Bundan sonra adalılar bütün araç-gereçleriyle kaleye yüklenmişlerdi. Adada yaşayan saygıdeğer hiç kimse bu olaylara katılmamış; bunu aralarında şimdiden kavga etmeye başlayan birkaç maceracının umutsuz bir girişimi olarak görmüş ve bu olayı yalnızca onaylamamakla kalmayıp çoğu Türklerle birlikte kaleye sığınmış, birçoğu da hızla adadan kaçmaya başlamıştı.

Olanlarla ilgili haberler mart ayının sonlarına doğru İstanbul'a ulaşınca başkent adeta felç oldu. Bu, o güne kadar ayaklanmanın boyutlarını ve asilerin gücünü gösteren en kesin kanıttı ve hiç beklenmeyen bir haberdi. Hiç vakit kaybetmeden bütün güçleriyle ayaklanmayı bastırmak için hazırlıklara başladılar. Tam penceremin karşısında, limanda yatmakta olan Türk filosu o sıralarda yaz seferine çıkmak üzere Boğaz'a doğru açılmaya hazırlanmaktaydı. Hazırlıklar, Türklerden umulmayacak bir hızda oldukça şaşırtıcı bir biçimde ve normal süreden çok daha kısa zamanda tamamlandı. Adamlara ihtiyaçları vardı, onları da hemen buldular. Yapılan duyuruda bu sefere katılmak isteyen maceraperestlere adanın teslim edileceği duyurulmuş; ada sakinlerinin zengin ve ürkek olduğu, kadınlarının da güzellikleriyle ünlü olduğu eklenmiş; dolayısıyla büyük bir risk almadan yağmalayabilecekleri ve esir alabilecekleri belirtilince çok sayıda kişi işe talip olmuştu. Daha önce tayfa olmayı reddeden kayıkçılar bile bu sefer akın akın gelmişti. Bıçak ya da tüfek kullanabilen çapulcuların hepsi de katılınca birkaç gün içinde gerekli tayfa toplanmış ve gemiler yelken açmıştı. Size daha önce bahsettiğim uçuk ve iyi huylu biri olan Deli Abdullah'ın yerine gaddarlığını esirgememesiyle tam da bu işe uygun olan Kara Ali Kaptanpaşa olarak atanmıştı. Bir önceki seferden dönerken esir aldıkları Rumları gemilerin her yerinden sarkıtarak infaz eden Kara Ali bu sefer de limandan ayrılırken benzer bir gösteri sahnelemişti. Bazı subaylarının bu işe kendisi kadar çok hevesli olmadığına öfkelenen Kara Ali, hemen onların asılmasını emretmişti; insanların direklerinde can çekiştiği gemiler bu kez uzaklaşırlarken görüldü.

Filo adanın karşısındaki Çeşme'ye demirledi, buradan da takviye olarak kiralık katilleri aldılar. Kıyı boyundaki bütün haydutlar bu sefere katılmaya çağrıldı. Gemiye silahıyla binen herkes kabul edildi, diğerlerine

de işkampavya (*scampavia*), *mistico*[11] ya da ne bulurlarsa onlarla kendilerini takip etmeleri söylendi, böylece Avrupa yakasından toplananların yanı sıra, Anadolu yakasından da 10 bin kadar çapulcu donanmaya katılmıştı, aralarında İzmir rıhtımında çalışan hamallar da bulunuyordu. Filo sadık olduğu bilinen adanın tam karşısındaydı, 11 Nisan'da yedi kalyon, altı da firkateyn ve korvet limana girdiler. Kara Ali, başta oldukça yumuşak davrandı, kıyıya bir bayrak diktirerek asilerin silahlarını bırakmaları ve sekiz saat içinde aman dilemelerini belirten bir talimat yolladı; ayrıca teklifini daha etkili kılabilmek amacıyla Avrupa devletlerinin adada görevli konsoloslarının arabuluculuk yapmasını kabul edecekmiş gibi davrandı. Sultan adına Rumların affedilecekleri ve korumaya alınacakları sözünü verdi. Birkaç kişi koşulları hemen kabul etti; onlar hemen Aya Minas Manastırı'na yerleştirildi. Sisamlı bir grup ayak diredi ve teklifi getiren Türkü öldürdü, bir yandan da kaleyi ateşe tuttu. Derken biraz geri çekildiler, ama kendilerine katılan Sakızlılarla birlikte direnç göstermeye devam ettiler. Üzerlerine yollanan üç bin kişilik birlik onları kısa sürede dağıttı. Adanın öbür ucuna çekilenler aradaki dar geçidi aşarak Psara'ya kaçtı. Onların adadan ayrılmasıyla direniş sona ermiş, Sakız'da elinde silah olan neredeyse bir tek kişi bile kalmamıştı. Tehlikeden kaçan ada sakinleri limana giren Türk filosunu karşılamış, onların dostları ve koruyucuları oldukları hissiyle geri dönmüş ve büyük bir iç rahatlığıyla evlerine çekilmişlerdi.

Adada yapılması planlanan yıkım da tam bu sırada patlak vermişti. Yukarıda anlattığım türden dokuz bin adam karaya ayak bastıktan sonra –söylentilere göre onlara verilen vaatlerle– karşı kıyıdan da bir o kadar katil ve soyguncu çetesi kıyılara üşüşmüş ve dar boğazı geçerek adaya akın etmişti. Bu güruh, Sisamlıların geri çekilmesinden ve Türklerin gelmesinden dolayı güven içinde olduklarını sanan halk tam işlerinin başlarına dönerken dört bir yanı açık ve savunmasız olan kente saldırdı. Önce sokak-

11 [İşkampavya: Napoléon Savaşları (1800-1815) sırasında Napoli ve Sicilya krallıkları tarafından kullanılan bir çeşit küçük savaş gemisi. Bunlar kürekle ve yelken yardımıyla seyreden büyük teknelerdi ve baş taraflarında bir top bulunurdu. Mistico: Akdeniz'de 18. ve 19. yüzyıllarda kullanılmaya başlayan büyük kosterlerdi. İki direklerinde Latin yelkenler bulunuyordu. 40-80 ton yük taşıyabilen bu tekneler Ege ve Akdeniz'deki Yunan korsanlar arasında popülerdi.]

ları doldurdular, cinsiyetine ya da yaşına bakmaksızın karşılarına çıkan herkesi bıçakladılar ve vurdular, sonra evleri bastılar ve buldukları herkesi öldürerek yağmaya başladılar. Adada yaklaşık altı bin ev vardı, bunların çoğu sahiplerinin zevkini ve refah düzeyini yansıtan değerli eşyalarla dekore edilmiş köşklerdi; biri bile kurtarılamadı. Görünürdeki bütün değerli şeyler yağmalandıktan sonra saklı olabileceği düşünülenler aranmaya başlamış, duvarlar yıkılmış, zemin altüst edilmiş, her yer resmen harabeye dönüşmüş, ölüler taş yığınları altında ezilmişti.

Bu arada başka gruplar da köylere dağılarak onları da aynı şekilde tahrip etmişlerdi. Ortalıkta görünenler anında katledilmiş, kaçabilenler de dağlara çıkmıştı. Caniler bazen onların da peşlerinden giderek üstlerinde taşıdıkları değerli şeyleri çalmışlardı. Canilerin ellerine düşmektense kayalıklara tırmanıp aşağı atlayanlar da olmuştu, bu kayalıkların altı ezilmiş bedenlerle dolu bir ceset mahzeni gibiydi. Sakız Adası bahçelerle doluydu, bunların her birinde de bir kuyu ya da yazın kullanılmak üzere su biriktirilen bir sarnıç vardı. Etraftaki dehşet sahneleri içinde anneler kızlarıyla birlikte buralara koşuyor, bahçeye bir Türk girer girmez de önce çocuklarını buralara atıyor, sonra da kendileri atlıyorlardı; birçok sarnıçta tepeleme ceset vardı. Çapulcular değerli her şeyi yağmaladıktan ya da yok ettikten sonra hayatta kalanları esir almaya başlamıştı, eli kana bulanmış her çapulcu, teknesine aldığı birçok kadın, çocuk ve yağmaladığı değerli mallarla geri dönüyordu.

Korku içindeki ada sakinleri birkaç yerde manastırlara veya başka yerlere sığınmışlar ve ilk katliamdan kurtulurlarsa hayatta kalmalarına izin verileceğini sanmışlardı. Ama verilen hiçbir taviz kan akıtılmasını ve yağmayı dindiremiyordu. Nea Moni Manastırı'na sığınan kalabalık bir kadın ve çocuk grubunu takip eden çapulcular kapıları kırıp önce hücrelerde ve koridorlarda buldukları keşişleri öldürmüş, sonra da tepeleme yığdıkları kutsal kaplarla buraya sığınan kadın ve çocukları aralarında paylaştırmışlardı. Bu manastırda yaptıkları akıl almaz şeyler İstanbul'da kulaktan kulağa dolaşıyordu. Genellikle bütün kadınları köle olarak satıyorlardı, bekâretleri değerlerini artırdığından açgözlülükleri cinsel isteklerini bastırıyordu. Ama tam bu noktada çoğu artık isteklerine engel olamıyor, tatmin olduktan

sonra da bu durumda onu satamayacağı için ya da ondan doğacak çocuklarının köle olacağı düşüncesiyle kurbanını bıçaklayarak öldürüyordu. Başka manastırlarda da benzer sahneler yaşanmış, bazı papazların gözlerine mil çekilirken, bazıları da öldürülmüştü. Kırsal alanda bir yerde gene aralarında paylaştırabilmek için yedi yüzden fazla insanı bir yere kapatmışlar, ama oranlar üzerinde anlaşamayınca, kavgayı önlemek amacıyla içlerinden birinin önerisi üzerine hepsini öldürmüşlerdi. En büyük zevkleri kan akıtmak olan bu adamlar tam da böyle bir öneriyi kabul edebilecek cinstendiler ve herkes kendi payına düştüğü kadarını öldürmüştü.

Paşanın bizzat yaptığı katliamlar da işlenen bütün cinayetlere resmi bir örnek oluşturmuştu. Önce sunulan koşulları kabul edip Aya Minas Manastırı'na sığınanlar kapatıldıkları yerlerden gruplar halinde çıkartılarak öldürülmüşlerdi. Bahçelerde toprak altına saklanan hazinelerin yerlerini bildikleri ve saklanmasına yardımcı oldukları için tutuklanan birkaç yüz bahçıvan da önce itiraf etmeye zorlanmış, sonra da diğer rehinelerle birlikte kaleye kapatılmışlardı. Bunların dışında sancak gemisinde de şüphelendikleri için tutuklanan ya da korunmak için buraya kaçan hatırı sayılır bazı kişiler vardı. Kara Ali 8 Mayıs'ta bunlardan otuz beşinin gemi donanımlarının çeşitli yerlerine asılmalarını emretti. Aslında bu, kalede de benzer bir infaz yapılması için verilen bir işaretti. Oradaki rehineler, aralarında başpiskopos da olmak üzere çıkartılmış ve tam karşıdaki duvarların önüne, hiçbirinin kurtulmasına imkân tanımayacak biçimde yan yana asılmışlar; bahçıvanlar da avluda boğulmuşlardı.

Yağmalama ve katliam her şey tüketilene, bütün hırslar bastırılana ve vahşet hissi tatmin edilene kadar sürdü. Yağmadan elde edilen en değerli mallarla en güzel ve saygıdeğer kadınlar subayları memnun etmek üzere top atışları arasında gemilere getirilmişti. Geriye kalanlardan bazıları düzenli askerler arasında paylaştırılmış, ama büyük bölümü sefere destek veren çapulcular tarafından götürülmüştü. Kent ve köylerde sayısı toplam 20 bin dolayındaki zengin bina ve güzel köşkler içinde zarar görmemiş tek yapı yoktu, büyük çoğunluğuysa tamamen yerle bir edilmişti. Nisan ayı için bazılarının 70 bin, bazılarının da 100 bin olarak hesapladıkları nüfus, Temmuz başlarında 900'den fazla değildi; görece az sayıda

İpsara ile komşu adalara kaçanlar dışında, geriye kalanlar ya öldürülmüş ya da esir alınmıştı. Tahminen her yaştan ve cinsiyetten 20 bin kişi kan revan içinde adada bırakılmış, 30 bini de Asya, Afrika ve Avrupa'da köle olarak satılmak üzere götürülmüştü.

Rumlar, Türk donanmasına karşı birkaç etkisiz girişimde bulunmuş, ama sonra bunları sürdürememişti. Türk donanması 18 Temmuz'da Çeşme ile Sakız Adası arasında güven içinde demirlemişti. Aylardan Ramazan'dı ve adayı yerle bir etmiş olmanın verdiği hazla sancak gemisinde akşamlar her zaman olduğundan daha neşeli ve eğlenceli geçiyor, âlemler yapılıyordu. Gemi ışıl ışıl aydınlatılmış ve o mevsimde asılan çok çeşitli bayraklarla donatılmıştı, herkes güvertede kendini eğlenceye vermişti. Diğer birkaç geminin kaptanı da sancak gemisine davet edilmişti, davullar ve zillerle cümbüş yapıyorlardı. O sırada adanın kuzey ucundan ayrılarak kanala doğru ilerleyen iki brik göründü. Biri sanki kötü denizciymiş gibi geride kalmıştı, ama öbürü yoluna devam ediyordu, yönü Türk donanmasının arasından geçme niyetinde olduğunu gösteriyordu. Bu kadar coşku ve şamata içinde Sakız kanalından gelip geçen çok sayıda küçük tekne pek dikkat çekmeyebilirdi, ama bu yelkenlide Avusturya bayrağı dalgalanıyordu, bunu görünce de kimse onunla fazla ilgilenmedi. Oysa kaptanpaşa İstanbul'da liman amiraliydi ve görevinin bir parçası da, ona verilen kesin emirler doğrultusunda her gemiyi araması ve taşıdığı kargoyla faturaların uyumlu olup olmadığını kontrol etmekti, buna çok sıkı uyulduğu için Frenkler epey eziyet çekiyorlardı; ama bir talihsizlik sonucu kaptanpaşa bu emirleri şimdi de uygulamayı aklına getirmedi. Brik geminin yanından geçerken tayfalar güvertedeki Türklerle konuşmaya başlamış, bazıları Yunan donanma gemilerinden gördükleri muameleden şikâyet ederek onları meşgul ederken, diğerleri brikin yelkenlerini savaş gemisinin zincirlerine bağlamakla meşguldüler. Türkler 12 kişilik Rum mürettebatın bir sandala atlayıp uzaklaşmaya çalıştığını görünce şüphelendiler, ama tam o anda yelkenli alev aldı, alevler bir anda kaptanpaşanın gemisini sardı. Yangını söndürmek için boşuna çabaladılar, yangın cephaneliğe sıçrayınca gemi bir anda havaya uçtu. Kaptanpaşa bir sandalla başka bir gemiye kaçmaya çalışırken, henüz sandal denize

indirilmeden ana direkten kopan bir parça başına düşünce kanlar içinde sandalın içine yuvarlandı, anında ölmüştü.

Kundak gemisinin başındaki kişi ünlü Kanaris'ti. Bu olaydan sonra hemen Kanaris ve [peşinden gelen] yoldaşı Pepinos diğer savaş gemilerine yöneldiler. Öbür ateş gemisini yağmalanmış hazinelerin çoğunun yüklü olduğu *Kaptan Beyin* gemisinin arkasına bağladılar. Bu gemide çıkardıkları yangın söndürülmüş ve geminin yalnızca bir bölümü yanmıştı. Bu kargaşa içinde yanan gemiler birbirine girince altısı daha, büyük hasar görmüştü. Sakız açıklarında içi esir ve ganimet dolu büyük-küçük bütün gemiler halatlarını keserek başı boş kalıp korku içinde birbirlerine girdiler; söylendiğine göre eğer Yunan filosu o dakikada orada olup bu karmaşaya müdahale etseydi Türk filosu yok edilebilir ve ada sakinleriyle ganimetlerin büyük bölümü kurtarılabilirdi.

Kaptanpaşanın gemisindeki 2500 kişiden 2 bini yok olmuştu, bunların arasında öbür gemilerin kaptanlarıyla Adalar Denizi'ni çok iyi bilen sekiz-on da kılavuz vardı. Kaybolanların çoğunun esirler, özellikle de bazıları üst sınıflara mensup bazıları da güzellikleriyle öne çıkmış kadınlar olması insana büyük üzüntü vermekle birlikte, kendilerini ellerinde tutan zalimlerin bu ani ve feci sonu, onları sadece dayanılmaz acılarla dolu aşağılanmış bir yaşam sürmekten kurtarmıştı. Bunun dışında gemide elde edilen bütün ganimetler ve birliklere ödenecek paranın bulunduğu bir de kasa vardı, ayrıca gemi de fevkalade iyi donatılmıştı. Kaptanpaşa gaddar ve para canlısı olduğu kadar kendini beğenmiş bir şatafat düşkünüydü. Gemide nefis bir tabak takımı ve pahalı mobilyalar bulunuyordu, zaferle döneceği Çanakkale'de bunlarla Avrupa savaş gemilerinin kaptanlarını ağırlamayı planlıyordu.

Bu ayrıntıların çoğunu bana Malta bandıralı bir gemiyle İstanbul'a gelirken o unutulmaz gece Sakız Adası önündeki kanalda Türkler tarafından alıkonulan bir dostum anlattı. Kaptanpaşanın gemisi infilak ettiği sırada çok uzakta değillermiş, ertesi gün denizin üstü gemi enkazından parçalarla doluymuş, yanmış tahta parçalarına tutunmuş adamlar görmüş. Bunlardan biri de sancak gemisinde görevli olan kaptanlardan İbrahim Paşa'ymış, onu denizden çıkarıp başka bir Türk savaş gemisine çıkarmışlar.

Türklerin kendileri de bu ani ve feci saldırıdan fena halde etkilenmişlerdi. İzmir Ulu Camii'nin baş imamı olaydan sonraki cuma namazında minberden cemaati bilgilendirmişti. Dokunaklı bir dille Sakız katliamını ve yaşanan dehşeti anlattıktan sonra paşanın gemisinin bir ölümlünün eliyle değil, Allah'ın bu zalimleri cezalandırmak için fırlattığı bir yıldırımla yakıldığını söylemişti.

BİRİNCİ KİTABIN SONU

İkinci Kitap

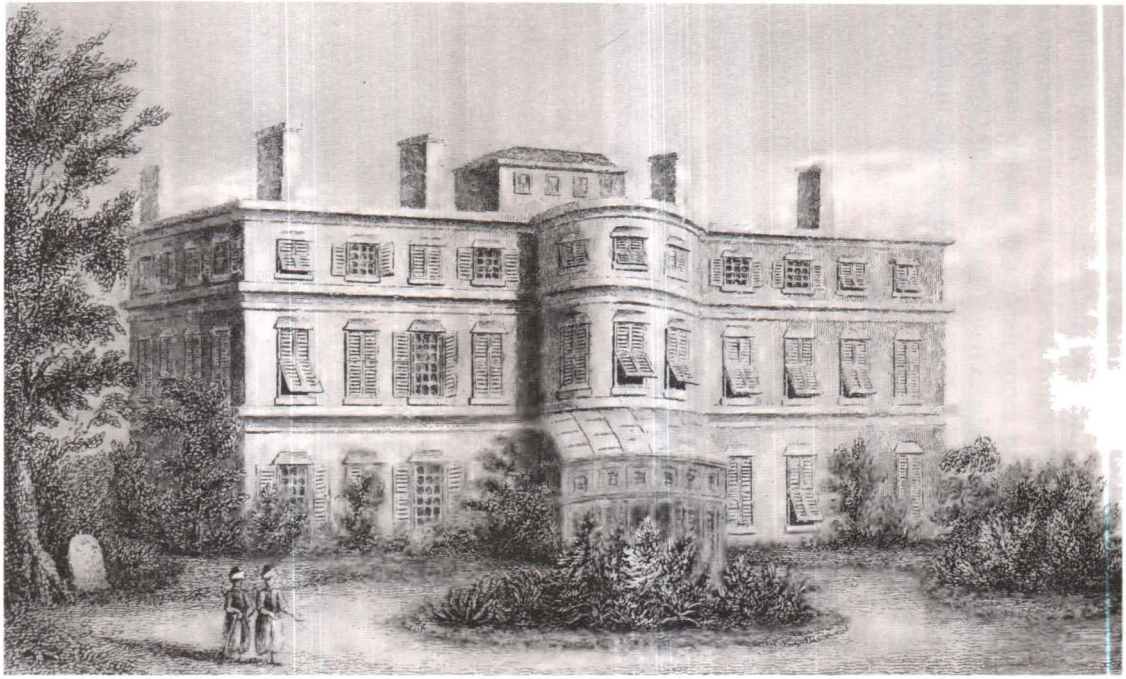

Resim 4. Galatasaray'daki Britanya Büyükelçiliği Sarayı.

Köle edinme yolları – Pazardaki satışlar – Köle ticareti yapanların anlattıkları – Oğlan çocuklara yönelen utanç verici davranışlar – Sakız'dan alınan rehineler – Babıâli'ye gönderilmeleri – Sokak ortası infazlar – Nedenleri ve Lord Strangford'a verilen sözler – İngilizlerin sempatisi – Rumların kaçışı – Sarayın bahçesine sığınanlar – Anadillerindeki Kitabı Mukaddes'te teselli bulmaları – İşkenceler – Çeşitli biçimleri – Hayatını kurtarabilen birkaç kişi – Payitahttaki kargaşa – Ayaktakımının aşırılıkları – Sultanın olayları çözme yöntemi –Sert önlemler – Yargısız infazlar – Kitaplara getirilen sansür – Eflâk ve Boğdan voyvodaları – Rum prenslerin bu görevden dışlanması – Tercümanlık görevlerine son verilmesi – Türklerin ilk kez bir Avrupa dili öğrenmesi

Bu olaylarla ilgili ilk haberleri, ganimet ve köle dolu tekneleriyle İstanbul'a dönen kayıkçılar, hamallar ve güruhun içindeki diğer serüvenciler getirdi. Doğuda köle edinmenin ve onlara sahip olmanın yolu şöyle: Yağma olanağı olduğu için sefere gönüllü katılan biri bir eve girip onu ateşe verdikten ve genellikle yetişkin erkekleri öldürdükten sonra bütün mallarla birlikte kadınlara ve oğlan çocuklarına el koyuyor. Bundan sonra [gördükleri] ilk gümrük dairesine girip 20 kuruş ya da yaklaşık 10 şilin ödeyerek köleleri belgeleyen bir tezkere alıyorlar, sonrasında bu talihsiz ailenin bireyleri, doğacak çocuklarıyla birlikte artık sonsuza dek onun malı oluyor! Eğer biri onların hepsini birden ya da bazılarını satmak isterse o zaman satılanın tezkeresini de alana teslim ediyor, böylece alıcı ömür boyu onların mülkiyetini devralmış oluyor. Sakız Adası'ndan alınan köleler için 1 Mayıs tarihine kadar bu tür 41 bin tezkere çıkartılmış, bunlardan yalnızca 5 bini İstanbul'a getirilmişti; getirenlerin çoğuysa genellikle düşük sınıfa mensup insanlardı.

Çerkez köleler genellikle Arkadios Sütunu[1] [Avrat Taşı] dolayındaki Avrat Pazarı'nda satılıyor. Satışlarda adaba uygun davranmak önemli. Siyahi

1 [Walsh yanılgıyla "Yanık Sütun" yani Çemberlitaş demiş, oysa Avrat Pazarı Arkadios Sütunu yakınında yer alıyordu.]

köleler, dört köşe binanın ortasındaki açık avlunun çevresine kurulan yüksek platforma oturtuluyor, pahalı olan beyaz kadınlarsa satılana kadar platformun arkasında, kafesli pencereleri olan aydınlık odalarda bekletiliyor; satış sırasında da edep kurallarına ve törelere uyuluyordu. Ancak sayıları çok fazla olan talihsiz Sakızlılar halka açık her yerde, hatta sokaklarda teşhir edilerek satışa çıkarılmışlardı. Bu satışlar çoğunlukla Balık Pazarı'nda yapılıyordu. İlkönce yaşları 12-14 arasındaki yoksul kız çocukları, İngiliz panayırlarında satılan sığırlar gibi satılmıştı. Birkaçının üzerinde ne şalvar vardı, ne de doğru dürüst bir giysi. Yaşadıkları dehşet ve kaygı onları derinden etkilemişti, böylesi acı dolu feci bir insan manzarası gördüğümü hiç sanmıyorum, anlatabilmek imkânsız, ama buna karşın başka her kadına genellikle alçakgönüllü davranan ve edep kurallarına uygun bir nezaket gösteren Türkler, sanki bu kadınlar bunu hak etmiyorlarmış gibi onları aşağılayabiliyorlardı. Onlara yapılan muamele, kasapların hoyratça ineklerin orasını burasını yoklamalarından farklı değildi, genellikle her birini 100 kuruş ya da 3 sterlin karşılığında satıyorlar.[2] Burada 500 kız böyle satıldı; her yerde evlerine giden kadın-erkek her Türkün peşinde genç Hıristiyan köleler görülüyordu.

Ertesi gün, yani 16 Haziran Pazar günü, saraya giderken geçtiğimiz Pera Caddesi'nde bir köle pazarı kuruldu. Bir grup esir bir gün önce buraya getirilip satışa çıkarılmıştı. Bu cadde üzerinde yer alan ibadethanelerine giden Avrupalıların oluşturduğu Hıristiyanlar cemaat üyeleri ve tabii bizim şapelimize gelen İngilizler onların yanından geçmek zorunda kalmış ve bu yakışık almayan ticarete tanık olmuşlardı. Bunlardan biri [şapele] gelirken, yolda 15 yaşlarında zavallı bir kızın bir tür açık artırmaya çıkarıldığını ve tam satış yapılırken yanlarından geçtiğini söyledi. Hıristiyanların alınıp satıldığı, insanı isyan ettiren bu sahnelere bugüne kadar yalnızca tarihi yarımadada rastlanırdı ve bu ticaret kendi aralarında ve kendi pazarlarında yapılırdı, ama şimdi Frenklerin ve Afrika kıyılarında pagan bir siyahi satın alanı idamla cezalandıran çeşitli Avrupa devleti temsilcilerinin kapısının önüne taşınmıştı; aynı renge, aynı inanca, aynı ahlaki değerlere ve düşünce düzeyine sahip ve kendileri kadar gelişmiş olan bu insanlar, kendi yaşadıkları elçilik saray-

2 [Walsh'ın daha aşağıda verdiği rakamlarla birlikte bakıldığında o sırada 1 sterlin'in 37.5 kuruş ettiği anlaşılıyor.]

larının önünde uluorta, halka açık bir alanda sığır gibi alınıp satılıyor, çoluk çocuğuyla birlikte pagan barbarlığın beden ile zihin arasında yaratabileceği en haysiyetsiz ve küçük düşürücü esarete mahkûm ediliyorlardı.

Hafif meşrep Rum kadınlarının çevre değiştirmekten pek rahatsız olmadıklarından ve içine düştükleri Türk hareminin eğlenceli dünyasına kolayca uyum sağladıklarından söz edildiğini duymuşsunuzdur. Hiç inanmayın. Özgür Rum kadınlarının, hangi biçimde olursa olsun Türklerin kölelik anlayışına karşı duydukları nefret ve tiksinme o kadar dayanılmazdı ki, bunun yerine ölümü yeğliyorlardı. Size bizzat karşılaştığım durumlardan ikisini anlatmak istiyorum. Sakız Adası'na giden serüvenciler, tıpkı İngiltere'de insanların bir av partisinin ardından vurdukları hayvanı armağan göndermeleri gibi, İstanbul'daki arkadaşlarına armağan olarak kız yollama alışkanlığı edinmişlerdi. Kaptanpaşa da payitahtta yaşayan bir Türke genç bir Sakızlı yollamıştı. Bu yaşlıca, ağırbaşlı kişi, kızı ciddi bir yüzle, ama kibar bir şekilde karşılamıştı. Ancak kız derin bir umutsuzluk içinde sessizce kaderine boyun eğmek yerine, büyük bir öfkeyle odada bulduğu her şeyi kırıp dökmeye başlamıştı. Efendisiyse divanda oturmuş çubuğunu tüttürüyor, büyük bir soğukkanlılıkla, kızgınlık belirtisi göstermeden arada bir elini kıza doğru uzatarak, oturup sakinleşmesini öneriyordu. Sonunda kız aniden adamın ağzından çubuğu kapmış ve haznesiyle büyük bir aynayı kırmıştı. Adam her zamanki ciddiyetiyle dayanamayıp ayağa kalkmış ve *yatağanını* çekerek, kız daha başını döndürmeden kafasını kesmiş, sonra da pencerenin kafesini açıp kafasını da, bedenini de sokağa, [elçilik] sarayının bahçe duvarı yakınlarına atmıştı.

Bir başka kız da aynı şekilde başka bir adama yollanmıştı. Adam giderek kızdan o kadar hoşlanmıştı ki onunla evlenmek ve onu hareminin başı yapmak istemişti. Kız teklifi reddetmiş ve eğer ısrar ederse ilk fırsatta kendisini öldüreceğini söylemişti. Böyle konularda geri adım atmaya ya da kendini kontrol etmeye alışık olmayan adam, kızın isteksizliğine aldırmadan Türk yasalarına göre onunla evlenmişti. Kız düğün gecesi adamın belindeki *yatağanını* [hançerini] kapmış ve adamın kalbine saplamış, beklediği üzere kendisi de özlediği ölüme gecikmeden kavuşmuştu.

Derin aşağılanma duygusu yalnızca üst sınıflarla sınırlı değildi. Bunlardan biri de Boğaz'da Kuruçeşme'de yaşanmıştı. Tanıdığım bazı kişilere

ekmek getiren Sakızlı bir fırıncı bir Türk ailesine de ekmek götürüyordu. Bir gün kapıya geldiğinde, hakkında hiçbir bilgi edinemediği kız kardeşini karşısında bulmuştu. Kızı [İstanbul'a] bir denizci getirmiş ve evin sahibi olan Türke o gün satmıştı. Kız kardeşine çok bağlı olan ve o gün onun hayatta olduğuna çok sevinen fırıncı, varını yoğunu satmak zorunda kalsa bile, onu geri almayı aklına koymuştu, ama kardeşi buna şiddetle karşı çıkmıştı. Söylediğine göre o kadar kötü muamele görmüş, öyle horlanmıştı ki, para verip kurtarılmaya değmezdi, artık onun yalnızca yüzkarası olurdu ve yaşamak istemiyordu; bu bir kehanet gibiydi, kızcağız birkaç ay sonra öldü.

Bu yalnızca kadınlara özgü bir ruh hali değildi, erkekler ve oğlan çocukları da başlarına gelen felaketlerin üstesinden gelemiyorlardı; böyle bir şey Atina ve Sparta günlerinde büyük bir kahramanlık olarak görülürdü.

O sıralarda, ya üzerlerine yük olduğu, ya asi oldukları gerekçesiyle ya da bir başka nedenle kurtulmak istedikleri esirleri öldürmek adettendi. Bazen bu amaçla onları kayıklarla Boğaz kıyılarına götürüyor ve istedikleri bir yerde infaz ediyorlardı. Bir Türk için infazı yapacağı yeri seçmesi ona haz veriyor, dolayısıyla infazın yapılacağı belirli bir yer yok. Ancak bu sıralarda Boğaz kıyıları çok revaçta. Söylendiğine göre insanların eğlenmek ya da yemek yemek için bir yer seçmeleri gibi, cellatlar da bir yer seçiyor, orada karaya çıkıp infazı gerçekleştiriyor ve yollarına devam ediyorlar. [Bir gün] içinde elleri-kolları bağlanmış infaza götürülen bir oğlan çocuğu ile babasının oturduğu bir kayık yanımdan geçti. Çok sıcak bir gündü, yaşlı adam Türkten, kayıktaki testiden bir yudum su istedi. Türk son bir iyilik yaparak testiyi ağzına dayadı, ama çocuk dirseğiyle anında testiyi devirerek "Hayır baba" dedi ve ekledi "senin hayatını kurtarabilmek için her zaman kendi hayatımı veririm, ama sen onların hiçbir iyiliğini kabul etmeyeceksin, biraz sonra canın zaten istemeyecek." [Bunlar] Beşiktaş yakınlarında oldu, hemen orada karaya çıktılar ve ikisinin de kafaları kesildi.

Neredeyse bütün Frenk tüccarların Sakızlı tüccarlarla bir bağlantısı vardı; iletişim içinde oldukları kişilerden kasvet dolu mektuplar alıyorlardı, hepsi büyük bir endişeyle kaçırılan ailelerinin akıbetini soruyor, önce hayatta olup olmadıklarını, sonra da eğer mümkünse bedelini ödeyip onları kurtarabilmek için köle olarak satılıp satılmadıklarını öğrenmeye

çalışıyorlardı. Yasalara göre bir Hıristiyanın bedelini ödeyerek bir başka Hıristiyanı kurtarmasına izin verilmiyordu, ama açgözlü Türkler bir köleyi, kendi adlarına bir başka Müslümana satarak yakayı sıyırıyor, aracı da köleyi azat ediyordu. Bu kutsal davada en faal olanlar özellikle İngiliz tüccarlardı; bu iyilikseverlik ve cömert gayretlerle yapılan bağışlar sayesinde birçok çocuk kurtarılarak ailelerine iade edilmişti. Odesa'da ticaretle uğraşan iki genç Rum kardeşin elime ulaşan mektubu, bugüne kadar okuduğum en dokunaklı mektuptu. Anneleri, teyzeleri ve üç kız kardeşlerinin kaçırıldığını belirtiyor ve onların aranıp bulunması için yalvarıyorlardı. Araştırma sonucunda bunlardan birinin İskenderiye'de, birinin İzmir'de, birinin de İstanbul'da satıldıkları ortaya çıkmıştı; hepsi dünyanın dört bir yanından toplanan bağışlarla Türklerden alınarak sevenlerine kavuşmuşlardı.

Her gün karşılaştığımız bu tür birçok aile sorunu içinden, ilgili kişiler ve olaylar açısından bizzat dikkatimi çeken birini size anlatmak istiyorum. Bu olay kaderlerinin ne kadar çabuk bir uçtan öbür uca savrulduğunu göstermesi açısından çok ilginçti, ama bu belki de toplumsal yaşam devlet tarafından daha iyi düzenlenmiş ve denetlenmiş olduğundan Avrupa'da pek rastlanmadığı için [bana ilginç gelmişti], oysa Doğunun keyfi yönetimlerinde bu sıradan bir olaydı ve hemen hiç dikkat çekmemişti. Sisamlıların adaya çıktığına ve Sakızlı bazı köylülerin kısmen ayaklanmaya katıldıklarına ilişkin ilk söylentiler başladığında, olayları onaylamadıkları için kaleye sığınan ya da adayı terk etmeye hazırlananlar arasında adanın en varlıklı ve saygın kişilerinden birinin annesi, eşi ve çocukları da varmış. Ancak kaptanpaşanın filosunun yaklaştığını gördükleri zaman hükümetin koruması altında olduklarını sanarak adaya geri dönüp evlerine gitmişler. Katliam hemen bundan sonra başlamış ve anne, kızı, torunları ile bir dadı ve ufak bir bebek neredeyse yanlarına hiçbir şey alamadan saklanabilmek için tepelere doğru kaçmaya başlamışlar. Eskiden ailenin yanında çalışan bir köylü onları izlemiş, buldukları bir oyuğu kürekle genişleterek hepsinin saklanabilmesini sağlamıştı. Ancak iki gün toprak altında kaldıktan sonra mücadeleye katılan bazı Türkler onları saklandıkları yerde bulmuş sürükleyerek dışarı çıkartmış ve aralarında paylaştıkları için de hepsi birbirlerinden ayrılmıştı. İki oğlan, dadı

ve bebeğe ne olduğu öğrenilememiş, ama çocukların farklı kişilere satılan anneleriyle büyükannelerinin izi bulunmuştu.

Büyükanne ve kızını payitahta götürecek tekneye bindirdikleri zaman tanımadıkları, ama yüksek rütbeli olduğu anlaşılan bir Türk, umutsuzlukla kıvranan genç kadına dönerek, adını sormuş, kim olduğunu öğrenince bir tezkere yazarak bunu göğsünde saklamasını, satıldığı ve kaderi belli olduğu zaman bir yolunu bulup bunu verilen adrese iletmesini söylemişti. O da denilenleri yaptıktan bir gün sonra, onu satın alanın evine gelen biri 7.500 kuruş, yaklaşık 200 sterlin ödeyerek onu ve annesini kurtarmıştı. Bu kişi daha sonra onları arkadaşlarına götürmüş ve kadın, halen yanlarında yaşadığı bir İngiliz tüccarının evine kabul edilmiş.

Bundan sonra sıra onun çocuklarını bulmaya gelmiş, uzunca bir süre arandıktan sonra Galata'daki bir demircide oğlanlardan dokuz yaşındakine ulaşılmıştı. Demirci bu korsanlık seferine gönüllü katılmış ve oğlanı ganimetinin bir parçası olarak getirmişti. Arayanlar onu demirci ocağında ateşi körüklerken ve ustasının çubuğunu yakarken bulmuşlar ve hemen 3.000 kuruşa, yaklaşık 80 sterline geri almışlardı. Çocuğu annesine getirdiklerinde son derece dokunaklı bir sahne yaşanmış, kadın, ailesiyle bir daha buluşma umudu hiç kalmadığı sırada oğlunun kucağına atlamasıyla öylesine duygusallaşmış ki düşüp bayılmış. Öbür oğlanın nerede olduğu öğrenilemeyince önce onu bulmaktan umut kesilmiş, ama hiç ara verilmeden ısrarla aranınca o da bulunmuştu; Boğaz'da çalışan bir Türk teknesinin reisi de onu, tıpkı demirci gibi gittiği seferin sonunda edindiği diğer köleler ve ganimetlerle birlikte İstanbul'a getirmişmiş. Onun da bedeli ödenmiş ve annesine kavuşması sağlanmış, kısa bir süre sonra da bütün aile gizlice *Sappho* adlı gemiye binerek Odesa'ya doğru yola çıkmışlar. Ama çileleri henüz bitmemişti. Her ne kadar bedelleri ödenerek esaretten kurtulup azat edilmiş olsalar da, böylesi bir yönetimde iş bu kadarla bitmiyordu; reayadan oldukları için ülkeyi terk etmeye yeltenmekten hâlâ ceza alabilir ya da infaz edilebilirlerdi. *Sappho*, sert rüzgârlardan ötürü üç hafta kadar [Boğaz çıkışındaki] kalelerin önünde beklemek zorunda kalmıştı. Batma tehlikesi altındaymış ve gemide bir de Türk muhafız varmış; anne ile iki çocuğu ise güvertenin altındaki gizli bir bölmede, her an bulunma endişesi içinde

bekliyorlarmış. Ancak Tanrı'nın yardımıyla sağ salim Rusya'ya ulaşmışlar, böylece aile yeniden birleşmiş. Onlardan sık sık aldığım haberler sevindiriciydi, yeniden eski refahlarına ve mutluluklarına kavuşmuşlardı.

Tanıdığım diğer oğlan çocuklarının başlarına gelenler de dikkat çekiciydi. Bunlardan biri de Sakız Seferine gönüllü katılan serüvencilerden bir hamal tarafından Sakız'daki bir kumsalda terk edilmiş dolaşırken bulunmuştu. Adam bitkin haldeki çocuğu İstanbul'daki evine getirmişti, ama çocuk üzüntüsünden ve gördüğü kötü muameleden ruhen çökmüştü. Köle olmayan, ama Pera'da hizmet eden Sakızlı bir kız onu görünce hemşerisi olan çocuğa acımış ve onu satın almaya karar vermişti, Türkün istediği 300 kuruşu da maaşları ve giysilerini satarak toparlayabilmişti. Çocuğu eve getirdikten sonra ona o kadar iyi bakmıştı ki, çocuk sağlığına kavuşup güzelleşmişti. Bunu duyan Türk, kıza gelerek ya 1.000 kuruş daha vermesini ya da çocuğu iade etmesini istemişti. Zavallı kızcağız çocuğu da yanına alarak doğruca bulabildiği en yakın sığınağa, [Beyoğlu'ndaki] Fransız Saint Louis Manastırı'na gitmişti. Çocuk burada gizlenmiş ve annelerin kayıp çocuklarını aramaları sırasında, adanın en saygın kişilerinden birinin oğlu olduğu ortaya çıkmıştı. Onu kurtaran kıza ödediğinin kat kat fazlası ödenmiş, ama kızı en çok sevindiren onun koruduğu oğlanla aynı evde yaşamaya başlaması olmuş ve o aileyle birlikte Odesa'ya gitmişti.

Ancak sıkıntılı yaşamlar süren diğer çocuklar bu kadar şanslı değillerdi. Bazıları hareme getirilmiş, bazıları Türklerin meraklı olduğu Galata'da kötü ünleriyle tanınan halka açık yerlerde tutulmuş, hatta bazıları işlek yollar üzerindeki kahvelerde teşhir edilmişlerdi. Bu sıralarda İzmir'den karayoluyla gelen bir arkadaşım, bir handa böyle bir çocukla karşılaşmış ve çocuk ona yalvararak kendisini öldürmesini istemiş. Çocuk yoldan geçen her türlü sürücü ile aşağılık birtakım Türklere karşı kendisini savunamadığı için çektiği acılara ve yaşadığı aşağılanmaya artık dayanamadığını söylemiş. Müslüman olmaya zorlanarak, 40-50'si birden sünnet edilenlerin ise kaderi bu kadar kötü değildi. Bu sıralarda evlerden gelen inilti ve ağlamaları duymadan Pera'nın arka sokaklarından geçmek mümkün değil, bir keresinde bunların birinin içine baktığımızda henüz sünnet edilmiş sekiz-on Rum oğlanı holde yatarken gördüm. Sünnet edildikten sonra

herhangi biri yeniden Hıristiyanlığa dönmek isterse hemen öldürülüyordu. Böylece gördüğünüz gibi toplumumuzun iyi ve kutsal amaçları tamamen yok edilmiş durumda. Her gün İncil'den Kuran'a döndürülenlerin sayısı bizim misyonerlerimizin Kuran'dan İncil'e döndürdüklerinden fazla.

Çok sayıda Hıristiyanın halka açık alanlarda satılması, şiddet görmesi ve din değiştirmeye zorlanması, bütün Avrupa devletlerine yöneltilmiş korkunç bir hakaretti ve buna son veren Hıristiyanlar değil, Müslümanlar oldu. Adanın mülkiyeti Sultan [II. Mahmud'un] kardeşlerinden Esma Sultan'a bırakılmıştı, o da her yıl adadan iki ya da üç bin kuruşluk bir gelir elde ediyordu.[3] İyi kalpli, cana yakın biri olan Esma Sultan adada üretilen zarif ipek dokumalardan bol bol satın alarak cömertçe ödemeler yapıyor, böylece endüstriyi ve Sakızlı kızların yaratıcılıklarını desteklemiş oluyordu. En sevdiği adanın yerle bir edildiğini duyduğu zaman derin bir üzüntüye ve öfkeye kapılmıştı. Kale komutanı paşa ile kaptanpaşa, adanın en saygın ailelerinin en güzel genç kızlarından 50'sini Esma Sultan'a armağan olarak yollamışlardı. Ancak o bu nefret uyandıran armağanı reddettiği gibi, yollayanları da alenen suçlu ilan etmişti. Bitmez tükenmez serzenişleri ağabeyinin [II. Mahmud] hışmını kale komutanı paşanın üzerine çekerek onun görevden alınıp sürgüne gönderilmesine neden olmuştu. Eğer Tanrı daha önce davranmasaydı kaptanpaşa ondan da ağır bir bedel ödeyecekti. Sakızlıları satma izni kaldırıldı, Hıristiyan esirlerde 19 Haziran'dan itibaren sokaklarda ve pazarlarda teşhir edilemediler.

Sadık Sakızlıların yaşadıkları feci olaylar adanın boşalması ve sakinlerinin köleleştirilmesiyle son bulmamıştı. Gaddarlık ve kan dökme sisteminin tamamlanması için yapılması gereken bir şey daha vardı: O sıralarda Sakızlı tüccarların en saygınları İstanbul'da ikamet ediyordu. Bunların aileleri genellikle adada yaşarlardı. Farklı Doğu memleketlerinden gelen tüccarlar genellikle han denilen dört köşeli büyük binalarda yaşarlardı. Bunların odaları, işyerleri ve satacakları ürünlerden örnekler burada

3 [I. cilt 14. Bölümde belirtildiği üzere Sakız Adası muhassıllığı daha önce III. Ahmed'in kızı Büyük Esma Sultan'a (1726-1788) verilmişti. II. Mahmud'un kız kardeşi Küçük Esma Sultan'ın da (1778-1848) Sakız muhassılı olması bu muhassıllığın sultan kızlarına ayrılmış olduğunu düşündürüyor. Büyük Esma Sultan, Küçük Esma Sultan'ın halasıydı.]

bulunurdu. Hancı yardımcılarıyla birlikte hanın kapısını gözetir ve bazen 50-60 tüccarın kendisine emanet ettiği malların bekçiliğini yapardı. Sakızlı tüccarlar İstanbul'un en güzel hanı olan Valide Han'da kalıyor ve işlerini burada büyük bir güvence altında sürdürüyorlardı; kendilerinin payitahtta, ailelerinin de adada hükümetin koruması altında olduklarından emindiler. Tanınmış İngiliz tüccarlarıyla eşit tutuluyor ve onlar gibi yaşıyorlardı, onlara farklı Avrupa dillerini ve becerilerini öğretebilecek hocaları vardı; bana hizmet eden bir İtalyan, bu tüccarlar arasında 18 öğrencisinin bulunduğunu söylemişti. Arkadaşları kaleye sığındığı zaman rehin alınan üç saygın Sakızlının da İstanbul'a getirilmesiyle kentteki grup daha da büyümüştü.

Ayaklanma haberinin geldiği ilk günlerde kimse onları taciz etmemişti, ama hepsi adada kalan ailelerinin geleceğinden ortak bir endişe duyuyorlardı. Bir sabah hancıdan rehineler de dahil olmak üzere on tüccarın Babıâli'ye gönderilmesi istenmişti, hükümet adanın durumunu onlardan öğrenmek istiyordu, onlar da hiç kuşkulanmadan ya da koruma alma gereği duymadan gitmişlerdi. Gelen emirde üç rehinenin dışındaki yedi kişinin seçimi hancıya bırakılmıştı; anlaşıldığı kadarıyla bu kişiler gelişigüzel seçilmiş, suçlu olup olmadıklarını araştırma gereği bile duyulmamıştı. Tüccarların olan bitenden haberdar olabilmek için, kişisel bağlantıları bulunan ve olacakları önceden öğrenebilen hancıya belli bir para vermeleri âdet olmuştu. Bu durumda hancı [Babıâli'ye göndermek üzere] kendisine en az ödeme yapanları ve Mavrokordatos Ailesinden bir genç adamı seçmişti. Genç adam öngörü sahibi biriydi ve diğerlerinden daha fazla kuşku duyduğu için hancının eline birkaç mahmudiye [ince altın sikke] tutuşturunca yerine Giovanni Galatti yollanmıştı.

Grup Babıâli'ye gelir gelmez yakalanarak bostancıbaşının hapishanesine kapatılmıştı. Burada kaldıkları yaklaşık bir ay boyunca yalnız kendileri için endişelenmiyor, aynı zamanda, katliamdan kurtulabilen aile bireylerinin de her gün İstanbul sokaklarında ve pazarlarında satışa çıkarıldıklarını duymanın acısını çekiyorlardı. Yakın iş ilişkileri içinde oldukları Frenkler, özellikle de İngilizler onların durumunu çok merak ediyordu. Yabancı devletlerin büyükelçileri arabuluculuk yapıp olaya müdahale etmek istiyorlardı, elçiler adına İngiltere büyükelçisi o kadar ısrar etmişti

ki, söylendiğine göre [sonunda] kendisine, onlara hapiste tutulmalarının ötesinde hiçbir zarar verilmeyeceğine dair söz verilmişti. [Büyükelçi] bu bilgiyi arkadaşlarına ilettikten sonra, herkes onların yakında serbest bırakılmasını bekliyordu.

Bir gün, ısmarladığım kitapların gelip gelmediğini öğrenmek için gümrüğe uğramak üzere Galata'ya inmek istedim, üstünde pazar kurulan bir sokaktan geçerken ayağıma yumuşak bir şey takıldı, az daha düşüyordum. Yere bakınca yol kenarındaki hendeğin içinde kafası kopuk bir adamın yattığını gördüm. Yüzüstü atılmıştı, sararmış elleri sırtından geçirilmiş bir iple arkadan bağlanmıştı; sırtındaki uzun giysinin yakasından kanlı ensesi görünüyordu, baldırları arasına düşen kopuk kafası korkunç görünüyordu, yumuşak ifadeli solgun yüzü yukarı bakıyordu. Bir süre öylesine baktıktan sonra kim olduğunu anladım, onunla tanışmıştık, Psecha adında Sakızlı bir beyefendiydi. Üzerinde çoğunlukla giydiği mavi cüppesi, kırmızı pantolonu, kırmızı maroken tozlukları ve çarıkları vardı. İnsanlar her zamanki gibi yolun iki yanındaki tezgâhlardan balık satın alıyor ve hiç aldırmadan, sanki yere atılmış bir sakatatmış gibi cesedin yanından geçiyorlardı. Köşeyi dönünce gene aynı şekilde boylu boyunca yere uzatılmış bir başka ceset daha gördüm. Rıhtıma yakın bir yerde olduğundan bazı Frenk denizciler durup bakıyor, ama Türkler cesedi ayaklarıyla itekleyip kendilerine yol açarak yürüyüp geçiyorlardı.

Babıâli'ye götürülüp hapsedilen bütün talihsiz kişilerin o sabah dışarı çıkartılıp kentin çeşitli yerlerinde hunharca katledilmiş olduklarını böyle öğrendim, yedisi İstanbul'da, üçü de Pera ve Galata'da öldürülmüşlerdi. Hepsi itibarlı kişilerdi ve dürüstlükleriyle tanınıyorlardı. Öldürülenlerin adları ve mevkileri şöyle: Theodore Rhalle [Theodoros Rallis] İngiltere'yle ticaret yapıyordu; Pantaleon Rhodocannacchi [Rodokanakis], Leghornlu [Livorno, İtalya] Rodokanakis ticarethanesinden; Mihelis Schelizzi, Leghornlu Schelizzi Katenbasi ticarethanesinden; Francisco Frangheadi, Londra'daki Contastarlo and Co. Şirketinin müdürü; Chianze Stemati Psecha, Marsilya'daki bir ticarethanenin müdürü; Constantine Klini [Konstantinos Kilinis], Yeorgios Mariolakis, Mihelis Zaffettas, Mihelis Vluros ve Mavrokordatos'un yerine giden Giovanni Galatti.

Suçlu ile masumu birbirinden ayıracak yasalara sahip bir toplumda, bir kurbanın rasgele bir başkasının yerini almasının ve bunun kim olursa olsun emrin verildiği kişiye bırakılmasının mümkün olabileceğine inanmanız zor olabilir, ama bu Türkler arasında yaygın bir uygulama; onların belli bir sayıda kafaya ihtiyaçları var ve bu kişinin kimliği onları fazla ilgilendirmiyor. Bir yıl önce Babıâli tercümanlarından Yanko Calamachi [Kalimahi] infaz edildiğinde, çavuşa, Babıâli'ye giderken Kalimahi'ye eşlik eden kapı çuhadarının [kâhyasının] kafasını da getirmesi emredilmişti. Ama o ortalıktan kaybolmayı başarınca, başka biri yakalanıp onun yerine kafası kesilmişti. Çavuşa bir hata yaptığı söylendiğinde baş parmağını kaldırarak "*Hipsi birdir*" diye yanıtlamış ve kafaları saraya yollamıştı.

Bir Türkün böylesi bir şiddet uygulamasının, keyfi bir güç sergilemenin ötesinde ne gibi bir nedeni olduğunu anlayabilmek hiç kolay olmamakla birlikte, bu beyefendilerin hiç beklenmeyen idamı konusunda birtakım nedenler gösterilmişti. Aylardan Ramazan olduğuna göre anlaşılan bazı kişiler batıl önyargıların kurbanı olmuştu. Tabii ki Türkler ne böyle bir neden olabileceğini düşünür, ne de böyle bir önyargının varlığını kabul ederdi, ama onları iyi tanıyanların beni temin ettiklerine göre, kişilerin kaderinde bu galeyana gelişin etkisi vardı. Bu sıralarda Rumların yeniden Sakız Adası'na çıktıkları ve nüfusu bir hayli azalmış olan adayı yeniden ele geçirdikleri yolunda söylentiler vardı, dolayısıyla Türklerin, hayatta kalan Sakızlılara karşı intikam hisleri yeniden kabarmıştı; ayrıca onlar [adadaki] yurttaşlarının yaptıklarından ötürü ne de olsa birer rehineydiler ve onların hatalarının bedellerini ödemekle yükümlüydüler, ayrıca dediklerine göre rehine teriminin özde ima ettiği anlam Türkler kadar Hıristiyanlar tarafından da tanınmaktaydı. Buna ek olarak Türkler bu kişilerin, asilerle yaptıkları vatana ihanet niteliğindeki yazışmalarını hâlâ sürdürdüklerini ve istihbarat yoluyla elde edebildikleri bilgileri, özellikle de kaptanpaşanın filosunun ne zaman sefere gideceğini, gemi sayısının ve gücünün ne olduğunu onlara bildirdiklerinden emin olduklarını söylemişlerdi. Reisülküttap[4] İngiliz elçiliği tercümanına "hükümet tarafından suç işlediği önceden *ispat*

4 [Reisülküttap, Divanıhümayun kâtiplerinin başıydı. 16. yüzyıldan Tanzimat'a kadarki süreçte Osmanlı hariciye nazırı rolünü oynamışlardı.]

edilmeden ya da *ahlaki hüküm* olmaksızın tek bir kişi bile idam edilmemiştir" demişti.[5] Bu gerekçe Türklerin adalet düşüncesinin en dikkat çekici özelliğiydi. Ancak onların hiçbir zaman ortaya koymaya tenezzül etmediği kanıtlar ya da ahlaki hükümler, ya geçici bir hevese ya önyargılara ya da anlık bir husumete dayanıyordu ve genellikle sadece şüphelenilmesi gerektiğine inanılan bir kişiye şüphe duymaktan öteye geçmiyordu.

Lord Strangford'a verilen söze gelince onun yalnızca bir yanlış anlaşılma ya da yanlış yorumlama olduğu söylendi. Büyükelçi onların güvenliği adına şart koşmamıştı, ama zaten böyle bir hakkı da yoktu, yalnızca insanlık ilkelerine yardımcı olmak adına her zaman yaptığı ve yapmaya hazır olduğu gibi kendi kişisel ilgisi çerçevesinde hareket etmişti. Rehineler bostancıbaşına emanet edildiklerinde birer mahkûm olarak değil, onun misafirleri olarak kabul edilmişler ve Lord Strangford'a onun gözetimi altında oldukları süre içinde onlara öyle davranılacağı sözü verilmişti; onlar hayatta oldukları sürece de Türkler bu söze uymuşlardı. Siz belki, verilen bu sözün doğal olarak güvenlik kavramını da içereceğini, çünkü bir ev sahibinin misafirini dışarı çıkartıp kafasını kesmesinin tuhaf bir misafirperverlik anlayışı olduğunu düşünebilirsiniz, ama ezelden beri Doğuda böyle olmaktadır. Kurbanlara infaz anına kadar son derece kibar davranılmıştı; aşırı iyilik gösterilmesi her zaman şüphe duyulması gereken bir durumdur. Ali Paşa'nın yakını olan bir ziyaretçisi veda için önünde eğilirken onu kalbinden bıçaklamış; bundan hemen sonra Halet Efendi de ziyarete gittiği evde ev sahibiyle sohbet ederken oturduğu divanın üzerinde boğulmuştu, yanında oturmakta olan ev sahibi sultanın verdiği Halet Efendi'nin güvenliğini garanti eden fermanın onun koynunda olduğunu biliyordu; bütün bu eylemler hükümetin bilgisi dahilinde ve onayıyla yapılmaktaydı.[6] Sakızlılara da ölüm anlarına dek, nazik bir ev sahibine yakışacak bir misafirperverlik gösterilmişti. Farklı hak ve yükümlülük anlayışına sahip olan Avrupalılar için onların infazı beklenmedik olduğu kadar, nefret edilesi bir

5 Bkz. Ek No. 11.

6 [II. Mahmud 1823'te Halet Efendi'yi önce Bursa'ya sonra da Konya'ya sürgünü göndermişti. Sultan daha sonra "hassa hasekisi Mehmed Arif'i Konya'ya göndererek Çelebi Efendi'nin konuğu olan Halet Efendi'yi boğdurttu. Kesilen başı İstanbul'a getirildi." (Necdet Sakaoğlu, "Halet Efendi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, c. 3, s. 498.)]

olaydı, en fazla da İngiliz büyükelçisi için; bunun ona ne büyük bir huzursuzluk ve derin bir kaygı verdiğini size anlatamam. Sorun, onun hiç alamadığı, Türklerin de zaten asla vermeye niyetli olmadıkları bir sözün yerine getirilememesinden sorumlu tutulduğunu sanması değildi, o insanlığın bu durumundan dehşete kapılmış ve bu doğrultudaki çabalarının başarıyla sonuçlanmamış olmasından düş kırıklığına uğramıştı. Lord Strangford Sakızlılarla ilgili olaylar sırasında Türk hükümetine düşüncelerini güçlü biçimde belirtmekten hiç kaçınmamış, kendi hükümetinden kralın ve İngiliz halkının konuyla ilgili duygularını iletmesi talimatını aldığında da bunu Babıâli'nin hassasiyetlerini göz önüne almadan yerine getirmişti. Bunlar zaten kendisinin önceden belirttiği düşüncelerin tıpkısıydı ve şimdi, yapılan zulmün ülkesinde yarattığı nefretle doğrulanıyordu.[7] Dost bir devletin yapılan eylemleri böylesine dolambaçsız ve kararlı biçimde kınaması belki de Babıâli'nin sonraki davranışlarını büyük ölçüde etkilemişti. Hükümet dostlarının güvenini yeniden kazanmak istediğinden, bundan sonra dehşet olaylarında bir azalma gözlemlenmişti.

Tüccarların infazından sonra, Türklerin, her bireyin hemşerilerinin eylemlerinden sorumlu olduğu temel kanısı bağlamında, tıpkı patriğin katlinden sonra Moralıların peşine düşüldüğü gibi, bu sefer de her yerde İstanbul'da yaşayan Sakızlılar aranıyordu. Handa yaşayanların tümü ortadan kayboldu. O güne değin İngilizlerin Rumlara karşı özel bir sempatisi olmamıştı, ama Türklerin gerçekleştirdiği son vahşet olaylarından sonra onları "bağırlarına basmışlardı." Her ev, söylenenleri dikkate almadan arananlara duydukları merhametle, ev sahibinin başına gelebilecekleri bile bile kapılarını açtı. Kimlikleri gizleyebilmek için kılık kıyafetler bulunmuş, büyük çoğunluğu yelkenlere sarılarak ya da fıçılara doldurularak gemilere binmeleri ve sağ salim Rusya'ya varmaları sağlanmıştı. Aslında İstanbul'da yaşayan Frenklerin o güne değin ülkede olan bitenlere karışma konusundaki isteksizlikleri tamamen kaybolmuş, insanların çektiği bu acılar karşısında, uygar toplumların tanıdığı tek bir yasayı bile umursamayan bir hükümetin çıkarttığı fermanları, gözlerini kırpmadan yok saymışlardı.

7 Bkz. Ek No. III.

Pera'nın iyi kalpli olduğu kadar varlıklı da olan en önemli tüccarı bu olayların içinde bizzat etkin rol oynamıştı. Sakladığı üç Sakızlı beyefendi vardı, onları tıraş ettirip başlarına şapka, üstlerine de palto giydirerek hazırlamış, sonra onların kollarına girerek gündüz gözüyle Türklerin arasından geçerek gemiye binmek üzere dosdoğru gümrük binasına yürümüşlerdi. İçlerinden biri öylesine etkilenmişti ki, ayakta durmakta zorlanıyordu, neredeyse herkesi ele verecekti. Neyse ki gemiye binebildiler, fıçılarla desteklenen gizli bir bölmede Odesa'ya ulaştılar. Benden yardım isteyen talihsiz bir genç adamı da ben geri çeviremedim, kendi giysilerimi verdim ve onu ertesi pazar şapeldeki ayine getirdim. Ayinden sonra durumu anlattığım bazı cemaat üyeleri onun koluna girerek sakin bir şekilde yürümeye başladılar ve demir almaya hazır bir gemiye bindirerek kaçmasını sağladılar.

Atina'da Demosthenes Feneri'nde [Lysikrates Anıtı] bıraktığım eski dostum iyi kalpli Peder Paolo şimdi İstanbul'daki Fransız elçiliğinde vaiz olarak görev yapıyor. Kendisi Fransız Sarayı'nın bitişiğindeki Saint Louis Manastırı'nda kalıyor. Onu ziyarete gittiğimde küçük hücresinde Frenkler gibi giyinmiş üç beyefendiyle birlikte buldum, üçünün de hem görüntüsü, hem de hareketleri epeyce tuhaftı, sanki üstlerindeki kıyafetlere alışmaya çalışıyorlardı. Benden bir şey gizleme gereği duymadıkları için gerçek kimlikleriyle tanıştırıldılar. Sakızlıydılar ve manastıra sığınarak Türklerden kıl payı kurtulmuşlardı. Bu yaşlı adam onlar zarar görmesin diye hayatını verebilirdi; Frenk giysilerini o sağlamış, ilk fırsatta da onları güvenli yerlere yollamıştı.

Ama hep birlikte saklananların sayıca en fazla olduğu yer belki de İngiliz Sarayı bahçeleriydi. Her sınıftan insan vardı, kazaen o adada doğan en sıradanından, en itibarlısına kadar hepsinin akıbeti ölümdü. Payitahttaki esnaf ve zanaatkârın çoğu dürüstlükleri kadar beceriklilikleriyle de tanınan Sakızlılardı, çoğu da bahçıvandı. Elçilik sarayının bahçıvanı Nikola da Sakızlıydı. Hepsinin Babıâli'ye gelmesi emredilmişti, zavallı adam bana gelerek ne yapması gerektiğini sordu. Ben kesinlikle gitmemesini söyledim ve yokluğunun sorumluluğunu üstlendim. Gidenlerin hepsi yakalanmış ve hapse atılmıştı; arkasından genellikle infaz edildikleri bilindiği için birçoğu da panik içinde hemşerilerinden birinin çalıştığı saray bahçesine koşmuşlardı. Her çalının arkasına iki-üç talihsiz kaçak saklanmıştı, onları orada

tutabilmek için bir bahane yaratmak ve işe almak durumundaydık; işçi olarak aldık ve toprağı kazdırmaya başladık. Hepsi birbirinden farklı alanlarda çalışıyorlardı ve verdiğimiz iş onlara uygun değildi, ama Lady Strangford her zamanki iyiliği ve yardımseverliğine eşlik eden şakacı haliyle, fırıncıları çiçeklerin arasına, terzileri de lahanaların olduğu yere yönlendirmemizi söyleyerek, bütün bu tehlike ve kargaşa ortamında hepimizi güldürdü.

Bay Leeves de bu sıralarda Yeni Ahit'in Modern Yunanca çevirilerini edinmişti. Bunların çoğunu zavallı Sakızlılar beraberlerinde getirmişlerdi ve şimdi bu acılı zamanlarda onları bu kitaplar teselli ediyordu. Biri kitabı eline alıyor, diğerleri de onun etrafına oturup kendi dillerinde okunan kutsal sözleri büyük bir dikkatle dinliyorlardı. Bir akşam birkaç grup birbirlerine öylesine kenetlenmişti ki, Tanrı'nın sözlerinin insanlara bu kadar büyük bir teselli verebildiğine daha önce hiç tanık olmamıştım. Zavallı insanların çoğu her an Türklerin gelip onları istemesini ve hemşerilerinden ancak birkaçının kurtulabildiği ölüme teslim olmayı bekliyorlardı; bu duygularla tehlike içinde tek dayanakları olarak kitaba sarılmışlardı. Ancak Türkler gelip onları istemediler. Onlar da yavaş yavaş dağıldılar –çoğu adalara kaçtı– bazıları da zulmün hızı kesilince işlerinin başına döndü.

Bu durumdan en ağır etkilenenler tüccarların kâtipleri ve muhasebecileriydi. Türkler her zaman, şüphelendikleri ya da hoşnut olmadıkları kurbanlarının sarraflarını ya da bankerlerini tutuklar ve onlara emanet edilmiş herhangi bir mal olup olmadığını araştırmalarını ister, zor kullanırlardı. Hava böyleyken gene Sakızlı tüccarların muhasebe ofislerinde çalışanlar yakalanarak işkence ediliyorlardı. Şimdi böyle bir uygulamanın var olduğuna inanmıyor ve Türklerin itiraf ettirmek için hiçbir zaman işkenceye başvurmadıklarını ve bunun bir dedikodu ve ortalıkta dolaşan bir sürü abartmadan biri olduğunu söylediğinizi duyar gibiyim, şimdi biraz çabayla sizi bu konuda ikna edeceğimi düşünüyorum.

İşkence, saray surları içinde Fırın denilen yerde yapılıyor, bir zamanlar fırın olarak kullanılmasından ötürü bu adla anılıyor ve hâlâ da işkence sırasında bu amaçla kullanılıyor. Yunan Ayaklanmasından önce burada en çok zengin bankerlere ya da sarraflara işkence yapılırdı, özellikle de Ermenilere; bu kişiler genellikle ya vezirlere ya başka yüksek devlet görevlileri ya

da hanedanın hanımsultanlarına hizmet eder ve neredeyse her zaman iş verenlerinin mahvedilmesine katkıda bulunurlardı. Bu kişiler [yani devlet görevlileri ve hanımsultanlar] eğer hayatta kalırlarsa kendileri, yok kalmazlarsa aileleri için biriktirdikleri paraları kasa işlevi gören bankerlere emanet ederlerdi. Bu büyük bir gizlilik içinde yapılır ve bir belgesi olmazdı. Dolayısıyla bir devlet görevlisi öldürüldüğünde ya da sürgün edildiğinde onun geride kalan varlığına ulaşmanın yolu bankere işkence etmekten geçiyordu. İlkönce elinde nakit olup olmadığını anlamaya çalışırlar, verdiği cevaba asla inanmazlar, miktarı belirten bir belge olmadığı için sıklıkla işkenceye başvurularak aldığından daha fazlasını, hatta adamın bütün varlığını elinden almak için çaba gösterirlerdi. De Tott,[8] sultanın kız kardeşiyle evli olan Sadrazam Ragıp Paşa'nın sarrafı bir Ermeni ile ortağına feci işkenceler yaptıklarını söyler; Thornton[9] da kurtulan birinden gördüğü işkenceleri bizzat dinlediğini belirtir. Celladın, verilen berbat yemeğin içine onların kanlarına bulanmış ellerini soktuğunu ve ortağının bu eziyete dayanamayıp öldüğünü söylemiş.

Sakızlı oldukları için tutuklanan bahtsızlar arasında bir de dükkânında çok çeşitli mallar satan bir bakkal vardı. Ancak anlaşıldığı üzere kendisi Sakızlı değil, İyon Adaları'ndan [Yediadalar] Cerigo'dan [Kythera/Çuha Adası] gelmişti ve şanslıydı, çünkü ada İngilizlerin koruması altındaydı; büyükelçimiz büyük bir yardımseverlikle kendisinin İngiliz vatandaşı olduğunu belirterek, hiç vakit kaybetmeden [onu getirmesi için] birini yolladı. Bakkal hemen elçilik sarayından gelen görevli yeniçeriye teslim edilmiş ve epey kritik bir anda sağ salim geri getirilmişti. Kendisi bostancıbaşının, önceden belirttiğim gibi saraya bağlı hapishanesinde tutuluyordu, dolayısıyla sultanın gözünün üzerinde olduğu tahmin ediliyordu. Yeniçeri, işkence uygulandığı bilinen bu hapishaneye giderken niyetim ona eşlik etmekti, ama bir olay beni bundan alıkoydu, buna epeyce kızmıştım. Ancak onunla giden başka birine orada gördüklerini ve öğrenebildiklerini olduğu gibi

8 Cilt i, s. 144. [Bahsettiği kaynak 1785'te Amsterdam'da dört cilt halinde basılan şu eser olmalıdır: Baron de Tott, *Mémoires du Baron de Tott sur les turcs et les tartares* (*Türkler*, s. 72).]

9 Cilt 1, s. 212 [Bahsettiği kaynak 1809'da Londra'da basılan şu eser olmalıdır: Thomas Thornton, *The Present State of Turkey or A Description of the Political, Civil and Religious Constitution, Government, and Laws of the Ottoman Empire*, Londra, 2. Baskı, 1809 (*Bir İngiliz Tacirin İzlenimleriyle Osmanlıda Siyaset, Toplum, Din, Yönetim*, çev. Ercan Ertürk, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014).]

bana aktarmasını tembih ettim ve ondan aşağıdaki ayrıntıları aldım, bunlar zaten genellikle başkalarının da doğruladığı şeylerdi.

Hapishanede işkence gören 36 Rum varmış, bunlardan bazılarını işkence sırasında bir kapı aralığından kendisi görmüş, bazıları da ona anlatılmıştı. Çırılçıplak soyulmuş bir adam, kan başına hücum edene kadar ayaklarından asılmıştı, az daha boğuluyordu. Büyük sopalarla gelen iki adam o haliyle tamamen kendinden geçene kadar ona vurmaya ve onu dürtmeye devam etmişti. Habercim o kişinin akıbetini bilmiyordu ya o sırada ölmüştü ya da hayatta kalıp bu eziyeti çekmeye devam etmişti.

Bir başkası kulaklarından demir kancalara asılmış, bütün ağırlığıyla aşağı çekildiğinden yüzündeki kaslar tamamen yer değiştirmiş, yüz hatları çarpılmış, ağzı alnına çıkmıştı.

Üçüncü kişininse parmaklarının ucu, üstünde iğnelerin saplı olduğu keskin bir aletle vurulup deliniyordu.

Dördüncünün bilekleri mengeneyle sıkıştırılarak, ters döndürülüyor, avuç içi üste dönüyordu.

Beşincinin başına şakaklarını sıkan bir mengene takılmıştı, giderek daha fazla sıkıştırılıyor, sonunda basınç o kadar artıyordu ki gözler dışarı fırlıyordu.

Altıncının kafasına sıcak bir metal başlık takılmıştı. Rumlar sarıklarının altına çay bardağı tabağını andıran ve fes diye bilinen kırmızı bir başlık takıyorlardı. Başa tam oturan bu başlık çıkartılıp yerine aynı biçimde, büyüklükte ve renkteki kızgın metal başlık geçiriliyordu.

Ama anlatacağım son eziyet Doğunun değişmez âdetlerinin sürdüğünün bir başka kanıtıydı. Kurban sıcak fırının içine atılıyor, sakalları ve saçları yanıyor, bütün derisi kabarıyor, su topluyordu. Belki bugünün Nabukadnezar'ı da, saray duvarları içinde Yahudileri alev alev yanan ocağa atan İranlı hükümdarları örnek almıştı ve kendi Hıristiyan tebaasını da aynı şekilde cezalandırıyordu. İşkence ettikleri bu kişiler de [Nabukadnezar'ın cezalandırdığı] Şadrak, Meşak ve Aved-Nego gibi hiçbir suçları olmadan mahkûm edilen dürüst ve fevkalade insanlardı.

Bu ayrıntıları duyduğum zaman, [sultanın] huzurunda, bunların hiçbirini bilmeden ve aslında sizin gibi, anlatılanlara inanmakta zorluk çeker-

ken, bize yan yan baktığı sırada yakaladığım o şeytani bakışta sezdiğim zalim ifadeden sebepsiz yere ürpermediğimi anladım.

Türkler işkence ettikleri kişilerin hayatta kalmalarına nadiren katlanırlar, hapishanenin sırlarına kimse burnunu sokmasın diye son derece ihtiyatlı davranırlar. Dolayısıyla bunları doğrulayabilecek ancak birkaç kişi vardır. Ben bu işkenceden geçen birden fazla kişi gördüm ve onlarla konuştum. Bunlardan ilki [Tersane-i Âmire içindeki] *Bagne* denilen hapishanenin kapısında başkaları gibi bacağından halkayla zincire vurulmuş bir Rum esirdi. El ve ayak bilekleri mengene uygulamasından ötürü iyice çarpılmıştı, bedeni öylesine kırıklarla doluydu ki koltuk değneği olmadan ayakta duramıyordu. Ayaklanma başladığında ilk tutuklananlardandı, itiraf etmesi ve neler olup bittiğini anlatması için işkence görmüştü. İkincisini Fener'deki patrikhane matbaasından tanıyordum. O da çırıl çıplak soyulmuş, göğsünden ve kollarının altından geçirilen bir iple asılmış, ipler vücudu kesip kemiğe dayanana kadar böyle kalmış, acıdan bayılınca cansız bir halde indirilmişti. Kendisi ne kadar böyle kaldığını bilmiyordu, ama üç gün olduğu söylenmişti. Darphanedeki Rum bekçiyi de tanımıştım. Üç oğlu vardı, hepsi delikanlıydı. Ayaklanma başlayınca onlardan şüphelenilmiş ve hepsi tutuklanmıştı. Birisi ihmalkârlığından ötürü içinde kâğıt bulunan bir baskı makinesini yanlışlıkla ateşe vermiş, bu da darphaneyi yakma girişimi olarak nitelenmişti. Babanın boynu vurulmuş, delikanlılar da hapishanede oldukları için hiçbir şey bilmemelerine karşın itiraf etmeleri için işkence görmüşler, büyük acılar çektikten sonra onların da başı vurulmuştu.

Gördüğünüz gibi Avrupa'nın en kayda değer kısmında bile henüz işkenceyle itiraf ettirme uygulaması son bulmuş değil. Bu insanlar yalnızca Asya geleneklerinin bütün barbarlıklarını beraberlerinde getirmekle kalmamış, Avrupa'daki yöntemleri öğrenmeye hiç çalışmamışlardı. Diğer bütün ülkeler, kaba ve cahil atalarımızın günümüz aydınlanmacı yaklaşımlarına ve bakış açılarına tamamen aykırı olan korkunç uygulamalara son verirken, Türkler kendilerininkinden vazgeçmemiş, böylece bugün Asya ve Avrupa barbarlığının en feci dönemlerinin en feci uygulamalarının bazılarını sergiler olmuşlardı.

Sakızlılarla ilgili yapılan bütün hukuk ve adalet ihlallcri, Türkler arasında kalan son Sakızlıların da yok edilmesinin işareti niteliğindedir. Yamaklar, yeniçeriler ve diğer askeri birimler kentin ayaktakımının da katılmasıyla giriştikleri her türlü aşırılıktan cezasız kurtulmuşlardı. Türkler, insanları can ve mal güvenliği karşılığında belli bir para ödemeye zorlayarak bir tür "para sızdırma" uygulamasını yerleştirmişlerdi. Böylece metropolde reaya kadar Türklerin de bütün dükkânları haraca bağlanmıştı. Ama herkesi en çok öfkelendiren şey Türk kadınlarına yapılanlardı. Hıristiyan kadınlara yapılan hakaretler ya da uygulanan şiddet insanların dikkatini çekecek derecede önemsenmiyordu, ama şimdi Müslüman kadınlara da aynı şeyler yapılıyordu. O güne değin kutsal sayılan kadın hamamlarına giriliyor, her gün kaçırılan kadınlar tecavüze uğruyorlardı. Elebaşları kentin bütününü yıkıma götürecek aşağılık bir komplo planlamışlardı. Rum kıyafetleri bulmuşlar ve yaklaşan bayramın birinci gününde herkes dışarda eğlenirken birkaç Türkü öldürerek Rumların kentte bir ayaklanma başlattıklarını duyuracaklardı. O dakika Türkler sokağa dökülecek ve büyük bir talan ve katliam başlayacaktı. Allahtan yeniçeri ağası olaydan haberdar olmuştu, bazılarının bir kasapta toplantı yaptıkları anlaşılmış ve olayın planlandığı günden bir önceki gün komplocular yakalanmıştı. Kıyafet değiştirmeyi planladıkları evde Rumlara ait 26 kıyafet bulunmuş, hepsi tutuklanmıştı, aralarında 18 yeniçeri de vardı. Onlar yaptıkları bu ayrımcılık ve yarattıkları endişeden ötürü bir falakayla paçayı kurtaracaklarını düşünüyorlardı, ama sultan fikrini değiştirip herkese ibret olacak bir ceza vermek istedi. Aralarında yeniçeriler de olmak üzere çoğu Boğaz'daki hisarlara götürüldü ve orada boğazlandılar. Bunların İngiliz Sarayı'yla bağlantısı olan hempalarından biri bana infazlarına tanıklık ettiğini söyledi, ama bazılarının nasıl öldürüldüklerini görünce daha fazlasını kaldıramayıp oradan kaçmış. Kuşkusuz kendisinin de neyi hak ettiğini anlamıştı ve bunu beklemekte de haklıydı.

Sultan, kargaşayı bütünüyle durdurabilmek amacıyla büyük bir çaba ve cesaretle kendi halkına uyguladığı adalet girişimini sürdürmeye kararlıydı. Genellikle Türkler ile Ruslar arasındaki yakınmalarının nedenlerinin uzlaşılabilecek nitelikte olmadığı doğrultusunda genel bir algı vardı, bunun barışı koruma adına başka devletlerin arabuluculuk yapması

ya da müdahale etmesiyle çözülemeyeceği ve Rusların her an Tuna'yı geçip İstanbul'a doğru ilerleyecekleri düşünülüyordu. Böyle bir şey, payitahtta geriye kalan bütün Rumların katledilmesine, mallarına el konulup komplocular arasında paylaşılmasına yol açacak genel bir ayaklanmanın fitilini ateşleyecekti. Bunu bekleyen ayaklanmacılar zaten evler ve mallar dahil, bütün kenti mahalle mahalle aralarında bölüştürmüşlerdi. Hiç aldırmadan küstahlıklarını öylesine artırmışlardı ki, niyetlerini saklamaya bile gerek duymuyorlardı; kapımızda bekleyen yeniçeriler de aralarında konuşurken böyle bir şey olur da Ruslara karşı savaşmak zorunda kalırlarsa, geriye bir tek canlı Rum bırakılmayacağını söylüyorlardı. Rumlar dendiğinde, zengin Ermeniler ile Frenklerin, hatta bütün Hıristiyanların kastedildiği anlaşılıyordu.

Bir divan toplanmış, burada sultan cesur hedeflerinin ne olduğunu açıklamıştı. Kendisinin bir yeniçeri olduğunu, ama bu adı reddettiğini, çünkü o adın artık yalnızca her türlü suç işleyen kişiyi tanımladığını söylemişti. Eğer ağa ile subayları kendisine, payitahtı yerle bir etme tehlikesi yaratan kargaşanın sona erdirilmesi konusunda yardımcı olurlarsa, o zaman onlardan biri olmaya devam edecekti. Eğer yardım etmezlerse oğullarını alarak Anadolu yakasına çekilecek ve payitahtı yıkıma terk edecekti. Hemen bir hatt-ı şerif çıkartılarak 18 yaşın altı ile 50 yaş üstü herkesin silahlarını bırakması ve elebaşı ya da suçlu olduğu bilinen bütün boşta gezenlerle olay çıkartanların yakalanıp cezalandırılmaları emredilmişti.

Olaylar bu duruma gelmişken, belli bir yaşın altındakilerin silahsızlandırılması önemli sonuçlar doğurmayacak gibi görünse de aslında çok önemli bir önlemdi. Bu dönemde insanların karşılaştıkları en tehlikeli ve tahammül edilmez olanlar aslında onlardı. Genellikle takım halinde gezerler, aşırı heyecana kapılarak her tarafa ateş ederlerdi. Dışarıdayken onlara karşı çok temkinliydik ve her zaman karşılaşmaktan kaçınırdık. Bir gün ellerinde bayrakla yürüyen böyle bir grupla karşılaştım. İçlerinden, 12 ya da 13 yaşında bir genç fırlayıp önüme geldi ve silahını göğsüme dayadı ve ateş etti; Allahtan silah ateş almadı ve yanımdaki yeniçeri başını okşayarak onu sakinleştirdi ve arkadaşlarının yanına dönmeye ikna etti. Giderken de bir eve ateş etti, kurşun kapıyı delince kıl payı kurtulduğumu anladım.

Türklerin dikkat çekici yöntemlerinden bir başkası da suçluların aceleyle tutuklanıp kestirmeden cezalandırılmalarıydı. Komplonun başındakilerle komploya katılanların sayısının 1500 olduğu varsayılıyordu. Bir liste hazırlanmış ve hemen bostancıbaşının, onları tanıdıkları bilinen muhafızlarına verilmişti. Başka ülkelerde olduğu gibi onları tutuklayıp getirmek ve mahkemeye çıkartmak yerine gördükleri yerde infaz etmeleri emredilmişti. Devriyeler ellerinde listelerle ortalığa dağılmıştı, listede adı olan kişiye rastladıklarında onu yakalayıp boğuyor ve bedenini oracıkta bırakarak, diğerlerinin peşine düşüyorlardı. Bazen bir caminin önünde cemaatin çıkmasını bekliyorlar, suçluyu yakalayınca onu hemen merdivenlerin üstünde boğuyorlardı. Bazılarıysa ikili-üçlü küçük gruplar halinde kayıklarla Boğaz'daki hisarlara götürülürken görülüyordu; oraya girenlerden de bir daha haber alınmıyordu. Cezalandırılanlar arasında Fener'de ve hemen arkasındaki Yahudi mahallesi Balat'ta terör estiren çok meşhur biri vardı. Adı Hasan Bayraktar olan bu kişi takımıyla birlikte devriyelere karşı direnecek kadar cüretkârdı. Cesedini Haliç'e kadar sürükleyip denize atma görevini yağmaladığı insanlara verdiler.

Elde suç kanıtı olmadan, halktan alınan haberlere ya da özel bilgilere dayanarak yapılan böylesi büyük çaplı ve gelişigüzel infazlar sırasında kuşkusuz pek çok talihsiz kişi de yanlışlık ya da kötü niyet sonucu idam edilmişti, ama bütün bu kargaşa içinde ve ayaktakımının uzun süredir cezasız kalmasından ötürü, belki de daha hafif önlemler bir işe yaramayacaktı. Bu süreç içinde payitahttaki en tehlikeli ve azılı 400 kişinin hepsi ortadan kaldırılmıştı, bunların çoğunun üstünde talanlardan ele geçirilen büyük miktarda ganimet bulunmuş, uzun süredir ortalıkta hissedilmeyen bir sükûnet ve huzur sağlanmış ve sultan ne kadar merhametsiz ve zalim olsa da, en azından tarafsız davranmış ve bir Hıristiyan kadar, bir Türkün de canını almaktan çekinmemişti.

Türk karakterinde şimdi dikkat çekici bir nitelik görülmeye başlamıştı, sanki zihinsel algının şafağında ve bilimin insan yaşamıyla ilişkisi olduğuna dair bir kuşkunun eşiğinde gibiydiler. O güne kadar kitaplarla hiç ilgilenmemişlerdi. Bilginin güç olduğunu düşünen despot Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, halkı aşırı özgürlükçü ve aydınlanmacı çalışmalardan koruyabilecek

bir zabıtaya sahip değillerdi. Gelen her kitap kasası gümrükten geçiyordu, ama gümrükçüler ne içindekileri biliyor, ne ilgileniyor, ne de aslında pek az kişinin okuma yazma bilmesinden ötürü herhangi bir önlem almayı gerekli buluyorlardı; okuyabilen o birkaç kişi de zaten yalnızca Kuran'ı okuyordu.

Kitabı Mukaddes Şirketi temsilcisi Bay Leeves, Kitabı Mukaddes'in Ermenice, Süryanice ve diğer Doğu dillerindeki çevirilerini küçük kasalar halinde kervanlarla Diyarbakır ve Musul'a gönderiyordu. Bir izin tezkeresi başvurusu yaptığı zaman kendisine ilkönce kitapların incelenmesi gerektiği söylenmişti. Bunun nedenini tersanedeki İngiliz tercümana sorunca o da Babıâli'nin kitapların içeriklerine göre zararlı ya da yararlı olabileceğini düşünmeye başladığını, bunun için de Ermeni patriğine söylendiği üzere artık iyice incelenmeden hiçbir kitabın geçmesine izin verilmeyeceğini söylemişti. Ermeniler genellikle edilgen ve ürkek kişilerdi, Hıristiyan din kardeşleri Rumlara ne sempati duymuşlar, ne de onların ayaklanmalarına katılmışlardı. Patrikleri de onlarla herhangi bir iletişime geçmemelerini tembihlemiş, hatta evlerindeki Rum hizmetkârları ve diğer çalışanları işten çıkarmalarını söylemişti. Yetkililer kendilerinin sadık bir yurttaşı olarak ve sıradan Ermenilerden bir nebze daha fazla zekâ belirtisi gösterdiğini düşündükleri için bu sansür bilgisini Ermeni patriğiyle paylaşmışlardı.

Önceleri bunun bir formalite olduğu ve İngiliz tercümanın bu kitapların içinde hiçbir tehlikeli ya da uygunsuz şey olmadığını söylemesinin yeterli olacağı düşünülmüştü, ama öyle olmadı. Türkler artık özellikle İngilizlerden şüpheleniyorlardı, çünkü onlar bilgiyi ve matbaanın gücünü bütün Avrupa devletlerinden daha çok destekliyor ve bir düşünceye başvurmanın, kaba kuvvete başvurmak kadar zorlu sonuçları olabileceğini söylüyorlardı. Dolayısıyla bu emir sıkı biçimde uygulanıyor, büyük bir dikkatle paketlenmiş kitapların hepsi açılıyor ve kitaplar çıkarılıyordu. Sonra Ermeni Patrikliğinden bir görevli geliyor, kitapları inceliyor, hepsinden birer örnek alarak daha ayrıntılı incelenmek üzere patrikhaneye götürüyordu. Ancak sonuçta hepsi dağıtım izniyle birlikte geri getiriliyor ve gidecekleri yerlere yollanıyordu. Türklerin bu sıralarda siyasetle ilgili endişeler duymaya başlamasına karşın, dini düşüncelerden kaygılanmaması çok dikkat çekici. Türkler akıl yoluyla birini etkileyebileceklerini düşünmeye başlamış olsalar

da, dinle bunun yapılabileceği akıllarına gelmiyordu. Onlar için Kuran ve öğretisi bütünüyle insanın anlama yetisinin cılız çabasıyla yıkılabilecek ya da sarsılabilecek bir şey değildi; dolayısıyla Hıristiyanların kutsal kitapları korkulması gereken kitaplar arasında sayılmıyordu. Yalnızca dışardan gelenler değil, dışarı yollanan kitaplar da incelemeden geçiyorlardı. Elçilik sarayında bir İngilizin giderken bıraktığı ve benim sonradan ona yollamaya kalktığım büyük bir sandık dolusu kitap vardı. Sandık parçalanmış ve içindeki kitapların hepsi incelenmişti. Hepsi İngilizce, Fransızca ya da İtalyanca gibi Avrupa dillerinde olduğundan denetçi ne olduklarını anlayamamış ve bilgece bir edayla, zaten Babıâli'de onları okuyabilecek biri bulunmadığından zararı dokunamayacağını söyleyince kitaplar geçmişti.

Eflâk ve Boğdan eyaletlerinin halkları voyvoda adı verilen valilerini seçme hakkına sahiptiler. "Modern Yunancada Βοιβώδα [Voivoda] olarak yazılan sözcük Slavca kökenlidir, Hospodar ise Rusça Gospodin (Bey) sözcüğünün bozulmuş biçimidir. İlk kez Radu Negru ya da Kara Radu voyvoda unvanını kullanmış ve bağımsız hükümdarlar olarak ardılları da II. Mehmed dönemine kadar aynı unvanı taşımışlardı. Eflâklılar [Ulahlar], Radu Negru döneminde Tuna'nın öte yanındaki toprakları da istila etme konusunda başarısız bir girişimde bulunmuş, ama geri püskürtülmüşler, voyvoda tahttan indirilmiş ve bölge bir Türk eyaleti olmuş, ama onlara uygun koşullar sunulmuştu. Belli bir miktar haraç ödeme karşılığında piskoposlar ile boyarlar kendi voyvodalarını seçebilecek, bölgede hiçbir cami yapılmayacak ya da Türklerin yerleşmesine izin verilmeyecek, eğer bir tüccar gelirse işi biter bitmez ayrılacaktı. Bu ve benzeri koşullar bugün de büyük ölçüde uygulanmaya devam ediyor, ama aşağıdaki nedenlerden ötürü artık voyvodalarını kendileri seçemiyorlar.

Büyük Petro 1711'de Eflâk'a doğru ilerlemeye başlayınca zamanın voyvodası Constantine Besarabba [Basarab],[10] Petro'ya erzak takviyesi yapmayı kabul etmişti, ama Türklerin hazırlık içinde olmalarından korkarak

10 [Yazar, Eflâk Voyvodası I. Basarab (hd. y. 1310-1351/1352) ile Eflâk Voyvodası Brancoveanu'yu (hd. 1688-1714) karıştırıyor. Ruslarla işbirliği yaptığı iddiasıyla idam edilen voyvoda Brancoveanu'dur. "III. Ahmed zamanında Boğdan ve Eflâk voyvodalıklarına yerli prenslerin değil de sürekli Babıâli'nin kontrolünde kalabilecek Rum beylerinin tayini uygun görüldü... Aralarında halis Romenler de bulunan ve Batı kaynaklarında "Hospodar" denilen bu prensler padişahın birer memuru haline geldiler." (Abdülkadir Özcan, "Boğdan," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/bogdan.]

yardım sözünü tutmamıştı. Ama İmparatoriçe Yekaterina'nın marifetiyle Rusya geri çekilince kurtulduğunu ve olayın unutulacağını sandı, oysa bunun bilgisi Türklere çıtlatılmıştı, voyvoda hemen görevden alınmış, infaz edilmiş ve bundan sonra voyvodalığa, prens olarak adlandırılan Fenerli Rumlar getirilmeye başlamıştı. Babıâli'de tercümanlık bürosunda çalışan ya da bizzat tercüman olanlar hospodar seçilmeye hak kazanırlardı. Dolayısıyla bir yüzyıl kadar bu haktan yararlanmışlardı, ama şimdilerde bu hakkı kaybetmişler ve bölgenin soyluları boyarların yeniden seçim yoluyla voyvoda olması yöntemine dönülmüştü. Bu amaçla İstanbul'a gelen 12 kişilik bir heyet, bir süredir kentte son düzenlemelerin yapılmasını beklemekte.

Bu arada Ruslar yapılan bu hanedan değişikliğine karşı sert bir tavır aldı. Onlar eski koşulların uygulanmasını, Türklerin zaten bölgeyi terk etmek zorunda olduklarını, onun için de çekilmelerinde ve sadece Rum prenslerinin yönetici olarak seçilmelerinde ısrar ediyorlardı. Türkler bir orta yol buldu, birliklerini geri çekmeyi kabul ettiler, ama artık güvenemedikleri Rumları göreve atamama konusunda direttiler.

13 Temmuz bu açıdan bir dönüm noktası oldu, yüzyıldır Eflâk ve Boğdan voyvodaları olma şerefini taşıyan ve bundan mali kazanç elde etme ayrıcalığına sahip olan Rumlara artık bu kapı kapanmıştı. Yerel boyarlar o gün törenle Babıâli'ye takdim edileceklerdi, ben ve bazı arkadaşlarım bu töreni izlemek için Bahçekapı'ya gittik. On iki boyar, tıpkı İngiliz elçiliğindekiler gibi zengin koşum takımlarıyla donatılmış atlara bindi. İki voyvoda adayı [Aleksandru] Ghica ve [Ion Sandu] Sturdza en öndeydiler. İkisi de seleflerinin zeki ve kültürlü görüntülerinin tam tersine ablak suratlı, al yanaklı, boş bakışlı, albenisi olmayan, iyi huylu gibi görünen, güler yüzlü kişilerdi. Sırtlarında koyu mavi basit kumaştan cüppeler, başlarında da ucu koyu gri geniş bir kürk bant olan büyük kalpaklar vardı. Babıâli'ye giderken yanlarında Türk refakatçiler yoktu, biz de onları takip ettik. Fazla bir merasim yapılmadı. Önce alt kattaki odalarda kalabalıkla birlikte beklediler, sonunda Babıâli tercümanının oturduğu küçük odaya alındılar. Buradan sadrazamın huzuruna çıkartıldılar, görevleri onlara tevdi edilene kadar oturmalarına izin verilmedi. Sonra çubuk ve kahve sunuldu, sonra da makama atanma töreni için patrikhane kilisesine gidildi.

Eyalet halkı zaten bu görevlendirmeyi bekliyor ve Rumların işin dışında tutulmasını istiyordu, ayaklanmalar Türklerin onların bu isteklerini reddetmesi ve Rumların huzursuzluk yaratmaya devam etmeleri sonucunda meydana gelmişti. Yerel voyvodaların baskı altındaki zavallı halkın hislerini, acımasızca haraç kesen yabancılardan daha iyi anlayacakları ve dikkate alacakları varsayılıyordu. Bütün bu bölge *ispravnikat* olarak anılan 22 sancağa bölünmüştü, her birinin başına bir yönetici ya da polis (*ispravnik*) konulmuştu, yeni yönetici atandığında bunlar da değişiyor, her hospodar kendi adamını getiriyordu. Dolayısıyla her yönetici görevde kaldığı kısa süre içinde bölgesinde yapabileceği servetin peşinden koşan bir *Græculus esuriens*'tir[11] (aç bir Yunandır). Eyaletin farklı bölümlerindeki her voyvodanın bu nitelikte 500-600 kişiyi beraberinde getirdiği sanılıyordu. Yapılan bu yeni atamalar köylüleri bu baskıdan, voyvodaları da bu pozisyonları elde etmek için entrika yapmaktan, küçük düşmekten, rüşvet vermekten, bu mevkie geldikten sonra da endişeden, eziyetten ve feci bir ölümden kurtaracaktı. Bütün bunlara karşın, son ana kadar Fenerli Kalamahi Ailesinden bir prensin atanma olasılığı vardı. Aslında Türkler bu denli kazançlı ve akıllı yöneticilerden vazgeçmeyi hiç istemiyorlardı, söylediklerine göre "önce parayı alıp sonra incelikle geri ödemeyi yalnızca onlar biliyordu."

Rum prenslerin dışarıda bırakıldığı bir başka gelir ve itibar kaynağı da uzun yıllardır yerleşik bir unvan olarak taşıdıkları Babıâli tercümanlığıydı. Son tercümanın ölümünden sonra Türkler onları bu görevden dışlamayı istiyor, ama bu niyetlerini gerçekleştirmekten çekiniyorlardı. İmparatorlukta kendileri arasında yabancı dil bilen birini bulamamışlardı. Bu onların sahip oldukları cahillikleriyle gururlanmak gibi çok tuhaf bir niteliklerinden kaynaklanıyordu, eğer bir Türk, babasının dilinden başka bir dil öğrenmek gibi bir suç işlediği anlaşılırsa hemen itibarını kaybediyor ve soysuz bir Müslüman olarak küçümseniyordu. Bu ikilem eninde sonunda

11 [Yazar, Roma yergi ozanlarının en büyüğü Iuvenalis'in "*Græculus esuriens in cœlum jusseris ibit*" ("Aç bir Yunana cennete git desen gider" –yani en zor bir işe bile kalkışır) mısraına atıfta bulunuyor. Iuvenalis'in imparatorluğun Yunan illerinden gelip de Roma kentinde karnını doyurmaya çalışan Yunanlara tahammülü yoktur, "elinden her iş gelen karnı aç Yunancığı *Græculus esuriens* rezil eder." ("Saturalar," *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, ed. M.C. Howatson, çev. Faruk Ersöz, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013, s. 843).]

gene işlerin kötü gittiği bir sırada Rumların kendilerine olan bağlılıklarının sorgulanmasına yol açtığı için, yakınlarda din değiştirerek, Müslümanlığı kabul eden bir Yahudi dönmeyi atamışlar, bu durumda Yahudi yasak dili bilmesine karşın itibarını kaybetmemiş ve gelecekte bu tür bir sıkıntı çekmemek için de Babıâli'de bazı Türk gençlerinin bir Avrupa dili öğrenebilmeleri için bir okul açılmıştı, işlerinin gereği sonunda bilgiye karşı duyulan kökleşmiş isteksizliği yenebileceklerdi.

Sakız'ı ziyaret arzusu – Yeniçeri ve İtalyan hizmetkâr – Çanakkale Boğazı'na yeni bakış – Gelibolu – Lapseki – Abidos macerası – Bozcaada şarapları – Kitabı Mukaddes'le uyumlu bir uygulama – Metelyn [Mitilini/Midilli] – İzmir Limanı – İmbat – Atmosferik ışık kırılması – Oppianos öyküsünün kanıtı – İzmir'in neşesi – Tüccarın evi – Konsolos Werry – İğrenç bir manzara – Aziz Polikarpos – Amazon başı – Homeros'un mağarası – Teos'a varış – Rum katliamının etkileri – Meşe palamudu – İncirlerin yabanarısıyla döllenmesi – İngiltere'ye yapılan ilk incir ihracatı – Sevrihissar [Seferihisar] – Ağa – Türkün merhametsizliği – Sedijâk [Sığacık] – Teian Diræ – Rumlardan geriye kalanlar – Teos'un güzelliği – Anakreon'un ülkesi – Tiyatro, tapınak ve dalgakıran – Tahrip olmamış kalıntılar – Halkın dünü ile bugünü arasındaki büyük farklılıklar – Korykos'un [Kıran Dağı] haydutları – Vourla [Urla] – Yüksek kültür – İskender dalgakıranı – Klazomenai [Karantina] Adası – İskender Kanalı – Agamemnon Kaplıcaları

Sakız'la ve acı kaderiyle ilgili her şeye karşı merak duyduğum için ilk fırsatta adayı ziyaret etmek ve ne durumda olduğunu kendi gözlerimle görmek istedim; felaket raporunun bir abartmadan ibaret olmasını umuyordum. Bu amaçla dostum Bay Leeves'le birlikte İzmir'e doğru yola çıktık. Yanımıza, iri yarı, adeta hemşerilerinin insanlara çektirdiği acılardan aldığı güçle kendisini çok önemseyen kaba-saba, buyurgan tavırlı Ahmed adlı yeniçeri ile narin, yumuşak başlı ve konuşkan, bizim güçlü kuvvetli ve az konuşan Türkün tam tersi bir İtalyanı, Giacomo'yu almıştık. Bu ikisi başka açılardan da birbirinin zıddıydı. Bizim için hiçbir şey yapmayan yeniçeri, her şeyi yapan İtalyandan dört misli fazla para alıyordu. Brik sahibi bir Ceneviz kaptanla anlaştık ve Anadolu'da çeşitli yerleri gezebileceğimize dair bir yol hükmüyle 20 Ağustos'ta İzmir'e doğru yelken açtık.

Çanakkale Boğazı'ndan geçerken ilk geçişimde dikkatimi çekmeyen bir sürü şeyi fark ettim. Boğaz'a girerken Gelibolu'nun konumunun çok çar-

pıcı olduğunu gördüm. Adeta geçişi denetim altında tutan bir nöbetçi gibiydi, bugünkü harap durumuna karşın, Plinius'tan[1] anlaşılacağı üzere bir zamanlar adı Güzel Şehir anlamına gelen Kallipolis'ti (Καλλίπολις). Karayolundan Trakya'ya en önemli geçişti. Mimarlık tutkusunu kilise yaptırmakla, siyaset anlayışı da yalnızca yurttaşlık yasasıyla sınırlı olmayan İmparator İustinianos, uzak görüşlülüğüyle burayı tahkim ederek, büyük bir garnizona yetecek erzakın saklanabileceği depolarla donatmıştı. Ancak kendi Hıristiyan dindaşlarını perişan ederek adeta Türklere öncülük eden barbar Frenkler, bütün surları yerle bir etmiş, Katalanlar ise daha beterini yaparak halkını katletmişti. Onlardan kurtulan Bizanslılar bu önemli yerdeki bütün surları yine tamir ettiler, ama imparatorluğun [Bizans] düştüğü budalalık seviyesini, başkente [Konstantinopolis] giden yolun anahtarı olan bu noktayı ele geçiren Türklerin yarattığı etkiden daha fazla hiçbir şey gösteremez. Tahttaki hükümdar [İoannes V.] Paleologos bunu duyar duymaz olayı umursamadan, depolarındaki erzakın Türklere yasak, dolayısıyla da değersiz olduklarını ima ederek "Bir testi şarap ile bir domuz ahırından[2] başka bir şey almadılar!" demişti.

Karşı kıyıdaki Lapseki de antik kaynakların belirttiği gibi bu mevsimde üstleri meyve dolu bağlarla kaplıydı ve Diodoros'un[3] buraya atfettiği betimlemeyi (*αμπελοφυτόν* [bağlık]) haklı çıkartıyordu. Artakserkses'in, masasını şarapla donatabilmesi için burasını Themistokles'e armağan etmesinin üzerinden 2.300 yıl geçmesine karşın, bugün insan eli değen doğa o zamanki kadar verimli.[4] Kent armağan etme geleneği yalnızca Doğuya ya da çok eski zamanlara ait bir uygulama değildir. Modern zamanlarda da bunun birçok örneği bulunur. II. Henry'nin Dublin'i Bristow[5] yurttaşlarına armağan ettiğini gösteren beratın hâlâ kayıt bürosunda [*Record Office*] olduğunu herhalde biliyorsunuzdur.

1 Kitap iv, Bölüm 2 [Pliny, *Naturalis historia*; Plinius, *Doğa Tarihi*.]

2 Cantemir, Cilt II. [Dimitri Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*; *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*.]

3 *Αμπελοφυτόν έχουσαν χώραν πολλήν εις οίνον* [ülkede bağları ve şarabı çok.]

4 *Ut inde vinum sumeret* [şarabı elde etmek için], Corn. Nep. in vit, Them., Kitap xi, Bölüm 8. [Cornelius Nepos, *Vita des Themistokles* (Themistokles'in Hayatı).]

5 [II. Henry, Dublin'i Bristollü yerleşimcilere armağan etmişti. Bristol'un adı, Eski İngilizcede "köprüdeki yer" anlamındaki "Brycgstow"dan gelir. Bu isim "Bricstow" şeklindeki varlığını 1204'e kadar korumuştu. Bristol'ün eski adı bugün "Bristow" soyadında varlığını sürdürmektedir.]

Çanakkale'ye yaklaşırken Trakya kıyısında karaya oturmuş bir gemi gördük. Bunun *Briton* adlı bir brik olduğunu öğrendik; orada öylesine perişan bir haldeydi, neredeyse ters dönmüş yatıyor gibiydi. Dönmeye kalkınca [tremola atarken] dönememiş [ters tremolaya düşerek] karaya oturmuştu. Boğaz'da her gün bu tür kazalar oluyor ve bunlar hem hasar oluşturuyor, hem de gecikmelere sebep oluyor. Buharlı gemilerin henüz yeni olduğu bugünlerde bile İstanbullu tüccarlar Adalar Denizi'nden [Ege Denizi'nden] Marmara'ya gemi çekebilecek bir buharlı gemi edinme peşindeler.

Abidos Burnu [Nara Burnu] bir önceki yıl gördüğüm gibi gemi kalıntılarıyla dolu değildi, bunların hepsi temizlenmişti, Perslerin köprüsü gibi hiçbir iz kalmamıştı. [Aslında] bu kalıntılar, Amiral Duckworth'un önünü kesmek için buraya gönderilen bir Türk kalyonu ile beş firkateyne aitti, içlerinden yalnızca biri kaçabilmiş ve haberi İstanbul'a ulaştırmıştı.

Bu noktada akıntı çok şiddetliydi ve eğer Sestos tam karşısında olsaydı Leandros'un [Çanakkale Boğazı'nı yüzerek geçme] öyküsünün olabilirliği epeyce azalmış olurdu. Neyse ki 5-6 km daha aşağıda, akıntının epeyce hafiflediği ve karşıya geçiş olanağı verdiği yerdeydi. Bu ünlü noktada yüzmek ilginç olacaktı, biz de bu fırsatı değerlendirdik. Boğaz'dan geçen her gemi, kaçak Rumları yakalayabilmek amacıyla sıkı bir denetimden geçiyordu; biz de aynı denetimden geçtiğimiz için herhangi bir zavallı Rumun nasıl bundan kaçabileceğini merak ederek suya girmeye karar verdik, bir merdiven indirerek denize atladık. Arkadaşım fevkalade bir yüzücüydü, ben de bildiğiniz gibi çocukluğumdan beri zaten hem karada, hem suda yaşarım. Suyun kaldırma gücü fevkaladeydi, hava da çok ılıktı, "dişlerimiz takırdamayacağına" göre ciddi ciddi karşı kıyıya yüzüp adımızı budalalar listesine yazdırabilirdik. Ancak zamanımız sınırlıydı, epey bir mesafe yüzdükten sonra, gemiye yöneldik. Ama bir türlü yaklaşamadığımızı görünce önce şaşırdık, sonra da dehşet içinde geminin bizi almadan yelken açtığını ve peşinden yüzmemiz gerektiğini anladık. Arkalarından seslenmeye başladık, ama bizi duyamayacak kadar uzaktaydılar, bütün gücümüzle peşlerinden gitmekten başka çaremiz olmadığını gördük. Allahtan fazla rüzgâr yoktu ve akıntı kuvvetliydi, sonunda tükenmiş vaziyette gemiye yetiştik. Yanına yaklaştığımızda ip atmaları için bağırdık ve Ahmed bizim durumu-

muzu görür görmez ilk bulduğu şeye sarıldı. Bu geminin, onun bile ancak zar zor kaldırabildiği ağır zinciriydi, ama o iki koluyla kaptığı gibi bize attı. Sadece bir halkasının çarptığı kolum az daha kırılacaktı, eğer kafamıza isabet etseydi, hayatta kalıp bizim sakar yeniçeriye yardım ettiği için teşekkür bile edemeyecektik. Güverteye çıkıp yüzdüğümüz mesafeye bakınca göz hesabıyla Boğaz'ın genişliğinden daha uzun yüzmüş olduğumuzu gördük. Bu noktada iki kıyı arası yedi stadyum [yaklaşık 1300 m] ya da 875 adım. Bizim avantajımız akıntıydı, ama iyi bir yüzücünün bir kıyıdan öbürüne kolayca yüzebileceğine bizi ikna etmeye yetmişti.

Bizi boğulma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmakla suçlanan kaptan, demir alırken bizim gemide olmadığımızı fark etmemiş olduğunu söyledi, aslında yolculuk sırasında güvertedeki hareketlilikten ötürü söyledikleri doğru olabilirdi, büyük olasılıkla da öyle olmuştu, ama memleketlisi Giacomo, bu Cenevizin *kaypak* biri olduğunu ima ediyordu. Yüzündeki ifade bu kadim özelliği yansıtıyordu. Doğuda her zaman önceden ödeme yapılır, biz de öyle yapmıştık ve Giacomo'ya göre adam bizi yolda bırakmaktan her halükârda bir pişmanlık duymayabilirdi. Eğer aklından böyle bir şey geçirmişse ona şöyle diyebilirdik-

Vane Ligur,
Nequicquam patrias tentasti lubricus artes.[6]

Çanakkale'deki kaleleri geçerken Ahmed bize *Kellidil Bahar* [Kilitbahir], *Sultan Kalesi* [Kale-i Sultaniye] gibi birtakım etkileyici adlar saydı. Kent çanak-çömlekçilikle ünlü, buradan geçen gemiler genellikle dostlarına armağanlar alırlar, biz de aldık. Olağanüstü iyi bir kille yapılmış ve altın yaldızla [süslenmiş] olmalarına karşılık, Türk sanatının başka örnekleri gibi kaba biçimliler. Kilin elde edildiği toprak, insanların çalışmasına çok elverişli bir yerde değildi. Burası basık ve bataklıktı, ülkede ne zaman veba salgını olsa bu yörede sonuçları daha ağır ve ölümcül olurdu. Genellikle çok boğucu ve sıcak bir mevsimdeydik ve bu bunaltıcı havayı geride bırakacağımıza seviniyorduk.

6 [Yazar, Latin ozan Vergilius'un *Aeneis* adlı on iki kitaptan oluşan Latin destanındaki bir mısraına atıfta buluyor. Düz bir çeviriyle "Fırdöndü Liguryalı, yurduna özgü hünerlerine boşuna kaypakça başvurdu."]

Bozcaada açığındayken yanımıza içi şarap dolu bir tekne yaklaştı. Şarap, ağızları dikili keçi derisinden tulumlar içindeydi, Kitabı Mukaddes'te sözü geçen Doğuya özgü bu uygulamayı ilk kez görüyordum, fermantasyondan ötürü biri patlamıştı, "taze şarabı eski şişeye doldurmanın"[7] doğurduğu bu sonucun eskiden olduğu gibi bugün için de geçerli olduğunu anlamış olduk. Şarap adanın üzümleriyle yapılmıştı ve Doğuda pek makbul sayılıyordu. Claret'ten[8] biraz daha sert olmakla birlikte, porto kadar sert olmayan kırmızı, gövdeli bir şaraptı, hoş bir içimi vardı. Homeros döneminde belki bu kadar makbul değildi, çünkü Yunanların kendi şarapları vardı, galiba uzaktan görünen Limnos [Limni] Adası'nda üretiliyordu, ama Themistokles zamanında çok değer kazanmıştı. Tournefort da Doğu gezisi sırasında bunun Doğu Akdeniz Bölgesi'nin en iyi şarabı olduğunu söylüyordu.[9] Fiyatı da lezzeti kadar uygun, kuart'ı 2,5 peni.[10] Aynı şarap bütün Çanakkale Boğazı boyunca, özellikle de Lapseki'de üretiliyor; Pers kralının Yunan konuğuna bu kenti armağan etmesinin nedeni de büyük olasılıkla buydu.

Şimdi karşımızda son derece net gördüğümüz pitoresk İda [Kaz] Dağı vardı, sarp sırtları antik çağda Lekton olarak bilinen Baba Burnu'na doğru uzanıyordu. Sonra Midilli Adası göründü. Gözümüze ilk çarpan yerleşme Sigri, bugünkü adı da antikçağdaki adından çok farklı değil,[11] ama ada başkentin adıyla anılmaya başladıktan sonra özgün adını [Lesbos] yitirmiş; aslında Metelyn [Midilli] de başkentin özgün adının bozulmuş biçimi. Tournefort zamanında 120 kent ve köye sahip olan Midilli, Girit dışında Yunan adaları içinde en büyük ve en güzel olanıdır ve eski nüfus

7 ["Hiç kimse yeni şarabı eski tulumlara doldurmaz. Yoksa tulumlar patlar; hem şarap dökülür, hem de tulumlar mahvolur. Yeni şarap yeni tulumlara konur, böylece her ikisi de korunmuş olur." Matta 9:17]

8 [İngiltere'de Bordeaux şarabına verilen ad.]

9 *Le vin muscat de cette* île *est le plus délicieux du Levant* [Doğu Akdeniz'in en nefis şarabı olan Bozcaada'nın misket şarabıydı], Cilt 1, Mektup XI. [yazarın adını belirtmediği kaynak Joseph Pitton de Tournefort'un, ölümünden sonra 1717'de iki cilt halinde Paris'te yayınlanan *Relation d'un Voyage du Levant...* adlı eseri olmalıdır. Maspero Yayınevi bu eseri Stefanos Yerasimos'un editörlüğünde *Voyage d'un botaniste* adıyla iki cilt halinde ve kısmen kısaltarak yeniden yayınlamıştır. Kitap Yayınevi'nin yayınladığı *Tournefort Seyahatnamesi* Yerasimos'un editörlüğünü yaptığı bu Fransızca eserin Türkçesidir (*Tournefort Seyahatnamesi*, Birinci Kitap, Dokuzuncu Mektup, s. 252).]

10 [Bir kuart yaklaşık 0,95 litredir, 2,5 peni ise günümüzde (5 Haziran 2020) 25 kuruştur.]

11 Strab[on'da] *Σιγριον*, Ptolem[aios'ta] *Σιγριον*; *in extremo septentrione insulæ Lesbi promontorium* [Lesbos (Midilli) Adası'nın kuzey ucundaki burun.]

yoğunluğunu korumaktadır. Pittakos, Teofrastos, Alkaios ve Sappho'nun[12] topraklarının ne durumda olduğunu merak ediyorduk. Sisamlıların Sakız Adası'na çıkmasıyla Midilli'nin belli başlı yerleşmelerinden Plomari ile Ayasos'ta da halk galeyana gelmiş, ama Sakız'da aniden meydana gelen feci olaylar, ilerleyen zamanda onları [bu işe katılmaktan] vazgeçirecek bir uyarı olmuştu. Paşa adayı istila etmeye hazırlanırken, anakaradaki ayaktakımı da adaya akın etmeye hazır bekliyordu ve kuşkusuz aynı sahneler bu mamur adada da tekrarlanacaktı.

Biz de şimdi [ayaklanmalar sırasında] Rum ve Türk filolarının dolaştıkları yolu izlemeye başlamıştık, bunlardan birine ya da ikisine birden rastlayabileceğimizi düşünüyorduk. Gözümüze büyük görünen filo diyebileceğimiz bir şeyle karşılaştık, ama bunlar Bournou [Karaburun?] açıklarında İzmir Limanı'na girmeyi bekleyen tüccarları taşıyordu, günün bu saatinde esen güçlü rüzgârla hep birlikte limana girdik. İmbat olarak bilinen bu rüzgâr tropik bölgelerdeki alize gibi devamlı ve düzenli bir esinti. Doğu Akdeniz'in farklı yönlerinde olmasına karşın az çok bütün limanlarında bu esinti var. Liman kara tarafında üç yandan tepelerle çevrili olduğu için, güneş altında kızan karada basınç düşüyor ve bir boşluk oluşuyor. Bu boşluğu doldurmak ve hava akımını dengelemek üzere denizden karaya doğru esen imbatın gücü havanın sıcaklığına bağlı, hava ne kadar sıcak ve ne kadar boğucu olursa imbat da o kadar kuvvetli esiyor. İmbat İzmir'de o kadar düzenli eser ki, gemiler her gün limana girmek için imbatı bekler, çıkmak için de sabah erkenden daha rüzgâr başlamadan açılmaya dikkat eder.

Bir başka ilginç doğa olayı da belki aynı nedenden ötürü belli zamanlarda atmosferde meydana gelen ışık kırılmasıyla ışık huzmelerinin geçtiği ortamdaki yoğunluk değişimiydi. İzmir sanki kalenin hemen yanındaydı, evler tek tek ve öyle net görünüyordu ki, çok yaklaştığımızı sanarak karaya çıkmak üzere hazırlıklara başladık, ancak yaklaştıkça bu hayali görüntü dağıldı ve ineceğimiz yere geldiğimizde kent gözden kaybolmuştu, gözlerimizle ararken kenti ufukta, yaklaşık 24 km uzakta hayal meyal görebildik.

12 [Pittakos (MÖ 7. yüzyıl ortası – MÖ 570) Midillili devlet adamı; Teofrastos (MÖ y. 370 – y. MÖ 287) Aristoteles'in öğrencisi ve dostu olan Midillili feylesof; Alkaios (d. MÖ 620) Midillili lirik Yunan şairi; Sappho (d. MÖ 7. Yüzyıl) lirik şiirleriyle ünlü Midillili kadın şair.]

Körfez, [Greko-Romen şairi] Oppianos'un *Halieutika* [Balıkçılık Üzerine] adlı çalışmasında kayıt altına aldığı çok ilginç ve tuhaf bir doğa tarihi gerçeğiyle daha dikkat çekiyor. Bu körfezde bol bulunan deniztarağının[13] eti yenir, sakalından da ipek üretilir.[14] Ayrıca buradaki büyük mürekkep balıkları[15] da dokunaçlarını, aralık buldukları deniz kabuklularının içine sinsice sokarak onları avlarlar, ama doğanın buna karşı da akıllıca bir önlemi vardır. Deniztaraklarının kabukları içinde her zaman küçük yengeçler yaşarlar ve eski bir yazarın hafif şaşkınlıkla söylediği gibi "barınakları için uygun bir kira öderler." Yengeçlerin gözü çok keskindir ve her zaman uyanıktırlar, düşmanın yaklaştığını algılar algılamaz, görmeyen dostu deniztarağını hemen uyarır, o da kabuklarını kapatarak, kapısını hırsıza sımsıkı örter.

Bu hoş öykünün neye dayandığını merak ettiğim için bir denizcinin suya dalıp dipte açılıp kapandıklarını gördüğümüz birkaç deniztarağını [pina] getirmesini istedim. Denizcinin getirdiği büyük kabuklular güneş altında açılmaya başladı, aralıktan içinden yaşayan küçük yengecin kırmızı gözleri göründü, parmağımızı uzattığımız anda yengeç geri çekildi ve kabuk kapandı. Açtığımız her kabuklunun içinde bu hareketli küçük yengeci gördük; bu yengece işlevinden ötürü Molüsk Bekçisi[16] deniyor. Bir hayvanın tehlike yaklaşınca geri çekilmesi ve diğerinin bu hareket sırasında yengeç kıskaçlarının etine batması sonucu kabuğunu kapatması anlaşılır bir şeydir, ama doğanın bu deniztarağının kabuğu içine tek bir yengeç yerleştirmesi anlaşılır bir şey olmayıp doğanın bize sunduğu gizlerden biridir. Ancak Oppianos'un öyküsünün uydurma olmadığı da açıktır.

İzmir'e giriş çok canlı ve renkliydi. Vahiy'de adı geçen kentlerden terk edilmeyen tek kent burası. İzmir'e, Efes'e yapıldığı gibi kandilliğinin[17]

13 *Pinna ingens.*

14 [Antikçağda deniztarağının (pina) kabuğundan çıkan ince püsküller temizlenip eğirilerek iplik haline getiriliyor ve deniz ipeği adı verilen bu iplikle çok aranan bir kumaş dokunuyordu.]

15 *Sepia octopodia.*

16 *Καρκίνος ἐννοιοσες, φέρβεις δε μιν ἡδε φυλάσσει / Τω και πιννοφύλαξ κικλήσκεται,* [Yengeç hissedersen, korkma seni koruyor / Bu yüzden ona "büyük kabuklular" koruyucusu deniyor]; Op[pianos], *Hal[ieutika]*, Kitap ii.

17 [Rab'bin gününde Ruh'un etkisinde kalarak arkamda borazan sesine benzer yüksek bir ses işittim. Ses, "Gördüklerini kitaba yaz ve yedi kiliseye, yani Efes, İzmir, Bergama, Thyateira (Akhisar), Sardes (Salihli yakınları), Filadelfiya (Alaşehir) ve Laodikya'ya (Denizli yakınlarında) gönder" dedi (Vahiy 1:10-11). Döndüğümde yedi altın kandillik ve bunların ortasında, giysileri ayağına kadar uzanan, göğsüne al-

geri alınacağına dair bir ihbarda bulunulmadığı için kent bugün belki de Havariler döneminde olduğu kadar kalabalık ve dört başı mamur. O gün Aziz Louis[18] günüydü ve Fransızlar bu Hıristiyan yortusunu büyük bir tantanayla ve gösterişle kutluyorlardı. Liman çeşitli milletlerin gemileriyle doluydu. Altı Fransız savaş gemisi ile kimi ticaret gemilerinin serenleri ve diğer donanımları rengârenk bayraklarla süslenmişti. Gemiden gemiye top atışlarıyla kutlamalar yapılıyor ve en renkli kıyafetlerini giymiş gruplar tenteli teknelerle birbirlerini ziyaret ediyor, bandolar çalıyor, son derece neşeli ve özgür bir manzara hüküm sürüyordu; böyle sıkıntılı bir zamanda bir Türk limanında Hıristiyanların böylesine eğlendiklerini görmeyi beklemiyordum. Üst sınıftan kişiler geceyi baloyla sonlandırırken, alt sınıflar sokaklarda coşuyor, dans ediyor ve naralar atıyorlardı. Doğrusu Fransızlar bu büyük kentte, yarım yüzyıl önce Sonnini'nin anlattığı gibi yaşamaya devam ediyorlardı.[19] Kentin sanki kendilerine ait olduğunu hissediyorlardı ve burada Marsilya'da oldukları kadar rahattılar. Türklerse bu neşeye karşı edilgen bir hoşgörü geliştirmişlerdi, engellemiyor, ama sonrasında şikâyet ediyorlardı.

Tüccarların buradaki işyerleri Doğunun en harika ve ferah tesislerindendi. Frenklerin mahallesi deniz kenarındaydı ve kıyı boyunca uzanan çeşitli binalar vardı. Bu yapıların alt katlarında büro ve dükkânlar, üst katlarında da denize bakan uzun, önü balkonlu salonlar bulunuyor. Hem balkonlar, hem de salonlar geniş ve yüksek tavanlı ve bir uçtan öbür uca imbata açık olduğu için çok havadar. İlkönce Konsolos Werry'i[20] ziyaret ettik, 80 yaşındaki bu muhterem kişi bir yıl önceki üzücü ve korkutucu olaylar sırasında, bir genç kadar enerjik ve cesur davranmıştı. Tehlike baş gösterdiğinde diğerleri gibi gemi güvertelerinde rahatına bakmak yerine, resmi konsolosluk ceketini giyip ceketinin kuyruğunu savura savura rıhtımda bir aşağı, bir yukarı yürüyerek, Rum katliamının bütün Hıristiyan nüfusa bulaşma tehlikesi olduğu

tın kuşak sarınmış, insanoğluna benzer birini gördüm (Vahiy 1:12-13). Sağ elimde gördüğün yedi yıldızla yedi altın kandilliğin sırrına gelince, yedi yıldız yedi kilisenin melekleri, yedi kandillikse yedi kilisedir (Vahiy 1:20). Efes'teki kilisenin meleğine yaz. Yedi yıldızı sağ elinde tutan, yedi altın kandilliğin ortasında yürüyen şöyle diyor (Vahiy 2:1): ... Tövbe et ve başlangıçta yaptıklarını sürdür. Tövbe etmezsen, gelip kandilliğini yerinden kaldırırım (Vahiy 2:5).]

18 [IX. Louis (1214-1270), Katolik Kilisesi tarafından aziz ilan edilen tek Fransa kralıdır.]

19 Sonnini, *Travels [in Greece and Turkey*, 1801], Cilt ii, s. 329.

20 [Francis Werry (1745-1832).]

bir zulüm ortamında Türklere meydan okumuştu. Bu korkusuz ve ödün vermeyen davranışından ötürü Türkler ona *Deli* adını takmışlar ve saygı duymuşlardı; bu deyimi Türkler kendi askerleri arasında hiç düşünmeden kendini öne atan yiğit erler için kullanır. Sonradan kendisinin bol bol öykü anlatan, bilgili, konuksever ve hoş biri olduğunu anladık. Ancak biz eski arkadaşım Rahip Arundell'ın konutunda kaldık.

Şimdiki kent deniz kıyısında, limanın sonuna kadar uzanan yaklaşık beş km genişliğinde bir yarım daire biçiminde. Bu yarım dairenin kuzeyi bataklık bir arazide son buluyor, diğer ucuysa engebeli bir alana açılıyor. Buradaki tepelerin üstünde karşılaştığımız çarpıcı harabeler, antik kentin bu bölümünün daha sağlıklı olduğunu ve [yaşamak için buranın] tercih edildiğini gösteriyor. Tabii ki hemen etrafı araştırmaya başladık. Yaklaştığımızda kıyıdan tepelerin eteklerinde kadar yükselen feci bir kokuyla karşılaştık. Bu kokunun uluorta atılan ve çürümeye bırakılan hayvan leşlerinden kaynaklandığını gördük. Bu iğrenç duruma ek olarak bir de Rumların genellikle burada infaz edildiklerini öğrendik. Bir yıl önce İzmir'de meydana gelen kargaşa sırasında neredeyse 800 talihsiz kurban buraya getirilerek, büyük bir soğukkanlılıkla katledilmişti. Türklerin İstanbul'da olduğu gibi burada da infazları gerçekleştirmeyi yeğledikleri yerler vardı ve onları ne kadar küçümsediklerini göstermek istercesine bu işi köpek ve at leşlerinden geriye kalan kemikler arasında yapıyorlardı. Bu Golgota[21] döküntüleri arasında hayvan kemiklerinin yanı sıra insan kemikleri de gördük ve bu vahşetin yarattığı dehşet hissiyle buradan hızla ayrıldık, zaten yakıcı güneş altındaki pis koku da tehlikeli olmaya başlamıştı. Yolda rastladığımız bazı Türklerin bize her zaman olduğundan daha haşin ve gaddarca davrandıklarını, sert ve kaba bir sesle bağırıp çağırarak konuştuklarını ve silahlarıyla sağa sola ateş etmeye başladıklarını gördük, sanki burada yaptıkları gaddarlıkları hatırlamak onları daha da zalimleştirmişti.

Tepeden inerken çevrede birçok duvar kalıntısı bulunduğunu gördük. Belli bir olayı açıklığa kavuşturmayan bir kalıntı da, bir sikke de çok fazla ilgimi çekmez, onlar tarihi destekledikleri sürece önemli oldukları için ilginç-

21 [Golgota: İncil'deki anlatımlara göre Kudüs surlarının hemen dışında yer alan ve İsa'nın çarmıha gerildiği tepe.]

leşirler. Burada bir stadyumun, bir tapınağın ve bir kalenin kalıntıları vardı. İlk ikisi ilginç bir olayla bağlantılıydı. Kilise Aziz (Ayios) Polikarpos'a aitti. Aziz Yuhanna'nın müridi Polikarpos, İsa'nın ölümünden az sonra henüz yeni olan Hıristiyan kilisesinin İzmir'e atadığı ilk piskoposdu; 104 yaşında, kilisenin bitişiğinde Marcus Aurelius'un hüküm sürdüğü dönemde yapılan tiyatroda ya da stadyumda canlı canlı yakılmıştı. Asya'nın en kibar insanlarının yaşadığı, en varlıklı kentinde bir Hıristiyan piskoposun ibadethanesinden alınıp halkın gözü önünde seyirciler için düzenlenen eğlencelerden biriymiş gibi yakılması, o dönemin korkunç vahşet sahnelerinden yalnızca biridir. Günümüzde de Hıristiyanlar kurban edildi, o günlerden kalanların yanından az evvel geçtik. O gösterişli Romalıların yaptığı temizlik Türklerin barbarlığını aşmıştı, ama bugünkü vahşet de o zamankini geçti. Kale kapısının yanındaki duvarda beyaz mermerden devasa bir baş var. Türkler tarafından hedef olarak kullanıldığı ve sürekli tüfek ve tabancalarla ateş edildiği için epey zarar görmüş. Burnunun kırılmasına, yüzünün çeşitli yerleri zedelenmiş olmasına karşın, yumuşak hatları ve uzun dalgalı saçlarıyla bir kadın büstü olduğu anlaşılıyor; kentin amblemi olarak erken tarihli madalyonlarda da aynı yüz var, dolayısıyla onun İzmir'i kuran Amazon olduğu varsayılıyor.[22]

Yabancıların çevrede ilginç bulup ziyaret ettikleri bir yer de kentin yanından akan Meles Çayı. Homeros bu çayla ilişkilendirildiği ve *Meletæ Chartæ* adlı şiirleri kaleme aldığı için *Melesigenes* [Meles'ten doğan] olarak anılır. Kentte basılan çeşitli sikkeler üstünde Homeros'un başı bulunur, ayrıca İlyada'yı çayın kıyısında, bugün hâlâ var olan bir mağarada yazdığına inanılır. Biz de balçıklı ağzından kaynağına doğru Meles Çayı'nı izlemeye çalıştık, ama antolojide [İlyada ve *Odysseia*] Homeros'un Apollon'un söylediği şarkının sözlerini kâğıda geçirdiği mağaraya benzer bir yer bulamadık.[23] Suyun kendisi de hiç romantik bir yer değil, bir şairi esinlendirmiş olmasıysa pek küçük bir ihtimal.

Bu ünlü kentle ilgili ayrıntılar o kadar iyi biliniyor ve o kadar çok anlatılmış ki, benden fazlasını istemeyin; burada ve çevresinde görülmesi

22 *Ab Amazone condita Smyrne* [Smyrne adlı bir Amazon'un kurduğu], Pl. Kitap v, Bölüm 29 [Plinius, *Doğa Tarihi*.]

23 *Εγώ δ' αιδων, χαρασσι δε θειος Όμηρος.*

Resim 5. İzmir yakınlarında Roma döneminden kalma kadın yüzü kabartması. Plinius'a göre İzmir'i kuran Amazon kadın.

gereken her şeyi gördükten sonra daha az bilinen, ama daha ilginç olan başka bir yere gitmeye hazırlandık.

Burada Ege'ye doğru uzanan ve kalabalık yerleşmelere giden yolların üzerinde olmadığı için de gezginlerin ender olarak içinden geçtikleri [Urla] Yarımadası'na doğru gittik. Bu bölge eski çağlarda olduğu gibi hâlâ kötü bir üne sahip, Strabon ile Plinius'a göre Korykos [Kıran Dağı] adıyla anılan tepelerde o kadar fazla haydutluk yapılıyordu ki, Korykoslu ile haydut sözcükleri aynı anlama gelir olmuştu.[24] Halkın ahlaki yapısı, tıpkı doğa gibi bugüne kadar hiç değişmemiş, o kadar kötü bir üne sahipmişler ki, ancak birkaç kişi onların arasında dolaşmayı göze alabilirmiş. Dolayısıyla biz de yanımıza bir yeniçeri ile iki silahlı sürücü daha alarak, dokuz atla yola çıktık. Temel amacımız Anakreon'un[25] kenti Teos'u görmekti. Yarımadanın

24 *Corycus obsessus prædonibus, a quorum insidiis clancularios observatores Corycus obsessus* Κωρυκαιους *dici.*

25 [Anakreon (d. y. MÖ 570), lirik Yunan ozanı, Anadolu kıyısında, İyonya kenti Teos'ta (Sığacık) doğdu. M.C. Howatson (ed.), *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, s. 52.]

ucuna yakın bir yerde tek başına duran bu ünlü yerleşme çöl ortasındaki Tadmor'a [bugün Palmira, Suriye] benziyordu, yalnızca birkaç gezgin buraya ulaşabilmişti. Buranın bugünkü durumuyla ilgili bir şeyler yayınlayan ilk kişi sanırım, Dilettanti Derneği[26] tarafından 1734'te bölgeyi incelemesi için gönderilen [Richard] Chandler'di ve o tarihten itibaren başkaları da gelmiş ve hakkında yazılanlar bizde derin bir merak uyandırmıştı.

İzmir'den birkaç kilometre uzaktaki bu bölge çok güzeldi, bütün tepeler ormanlarla kaplıydı, karşımıza çıkan vadilerden bazıları derin ve romantik görünürken, bazıları da geniş ve bereketliydi. Hepsinin kısa bir süre önceye kadar tamamen ekili olduğu anlaşılıyordu, her yer üzüm bağlarından, incir ve diğer meyve ağaçlarından geriye kalanlarla kaplıydı, dalları kırılmış, çitler kopartılıp atılmış, üstleri çiğnenmişti; bunlar kaçan ya da öldürülen talihsiz Rumlara aitti, şimdi yaban domuzlarına ve tilkilere kalmıştı. Bu güzel ve bereketli alanlarda bazı Çingenelerden başka insan görmedik. Esmer tenli, pejmürde görünüşlü insanlardan oluşan bu göçebe topluluğun koni biçimli çadırlarını kurdukları alan, Güney Afrika'daki yerli kabilelerinin çayırlarda kurdukları yerleşmeleri (*Hottentot kraal*) andırıyordu.

Buradan sonra bir meşe ormanından geçtik; meşe palamudu[27] Doğu Akdeniz ticaretinde önemli bir yer tutuyor. Meyvenin çok büyük olan çanak kısmının güçlü damar büzücü etkisi var. Tam hasat zamanıydı, meyveler toplanıyordu. Bazı adamlar uzun sopalarla dallara vuruyor, bazıları da düşenleri kancalı aletlerle topluyordu, her taraf meşe palamuduyla kaplıydı. Biz bakarken adamlar ayakkabılarının tabanlarına dokunuyor, bize meyvenin deri tabaklamada kullanıldığını anlatmaya çalışıyorlardı.

Burası incir bölgesiydi, incir hasadı da başlamıştı. Yazarların sıklıkla sözünü ettiği incirlerin yabanarısı tarafından döllenmesinin burada da uygulanıp uygulanmadığını öğrenemedik, ama insanlar fark etmeseler de doğanın bu işlemi sürdürdüğüne ilişkin ipuçları bulduk. Teoride bu şöyle oluyor: İncirin üreme organlarının bölümleri meyvenin içinde, kabuğunun altında bulunuyor, bu nedenle erkek poleni diğer bitkilerdeki olağan süreçle gerçek-

26 [Antik Yunan ve Roma sanatını inceleme amacıyla İngiliz soylularıyla akademisyenlerinin 1734'te kurduğu dernek.]

27 *Quercus* ægilops.

leşemiyor. Ama doğa çok ilginç bir yöntem sağlamış. Polen üreten [erkek] ağacın [meyvesi] içinde daima bir sinek veya böcek bulunuyor. Bu böcek mevsimi geldiğinde [dişi ağaçtaki] meyveyi delerek yumurtalarını bırakıyor ve böylece [taşıdığı] tozları bırakarak meyveyi döllüyor. Eğer bu olmasaydı [erkek ve dişi ağaçlar] asla bir araya gelemeyecek ve meyve oluşamayacaktı. Bazı yerlerde bu süreci oluşturmak için meyvelerinde sinek bulunan baba inciri ağaçları dikilir veya baba incirleri [toplanarak], meyve veren ağacın dallarına bir iple gerdanlık gibi bağlanarak döllenme modeli yapay olarak sağlanır. Yararı kanıtlanmış bu yöntemin uygulandığını kendim de gördüm. İncirlerin preslenip paketlendikleri bir evde duvarların ve tavanın hızlı hızlı hareket eden küçük kurtçuklarla kaplı olduğunu gördüm. Bunlar incirin içine bırakılan yabani arı kurtçuklarıydı, mevsimi geldiğinde canlanıyorlar ve "üreme beşiği"nden dışarı çıkıp duvarlarda dolanıyorlardı, bütün incirlerin üstünde kaçtıkları yeri gösteren küçük yırtıklar vardı. Bu hep böyle olduğu için İngiltere'ye incir taşıyan meyve gemileri belli bir zamanda bu kurtçukların baskınına uğruyordu. Bunların birinde yolculuk eden bir beyefendi bana sabah dayanılmaz bir kaşıntıyla uyandığını ve hep üstünün, hem de yatağının bunlarla kaplı olduğunu gördüğünü söyledi. Doğanın sunduğu gizemin güzelliklerini anlatmaya katkıda bulunmak beni hem mutlu ediyor. [Erasmus] Darwin'in *Capri-Fica*'nın tılsımını değdirmesiyle, neşeli âşığının bir romans şövalyesi gibi kanatlı küheylânına binerek onun odasının kapısına uçması[28] dizesindeki kişileştirmesini hatırlayacaksınız. Bu Oppianos'un öyküsündeki yengeç ve kabuklu anlatısının bir eşi gibi; gördüğünüz gibi şairlerin kurguları pek de temelsiz değil.

Buranın inciriyle ilgili bilmek isteyebileceğiniz bir başka ilginç şey daha var. Türkler inciri çok sevdiklerinden, eski Atinalılar gibi ihracatını yasaklamışlar, ama dalkavuklar her yerde var. İngiltere Kralı II. Charles da inciri çok severmiş, onun için Büyükelçi Sir J. Finch aracılığıyla 1676'da IV. Mehmed'le bir ticaret anlaşması yapılmış ve "kralın mutfağında kullanılmak üzere her yıl İzmir'den iki gemi dolusu incir yollanması" istenmiş. Böylece incir ve kuru üzüm, ihraç edilmesine resmen izin verilen yegâne

28 *Botan. Gard.* Kanto iv, Kıta 439 [Erasmus Darwin, *The Botanic Garden*, 1791.]

yiyecekler olmuş ve bu anlaşma bağlamında o günden beri bütün İngiltere bu ürünlere ulaşabilmiş.

Buradan sonra kendimizi iki ucunda birer köy bulunan verimli bir ovada bulduk. Büyük olasılıkla yeri ve bereketi itibariyle çok eskiden beri ekiliyordu, içinde antik harabeler ile o dönemlere ait uygulamaların izlerini bulduk. Eski bir tapınaktan kaldığı anlaşılan sütunlar ile üstünde hasar görmüş Yunanca yazılar olan bir sunak kalıntısı vardı; sunak bir banyo küvetine [yalağa] dönüştürülmüştü. Ova baştan aşağı birbirini kesen akaçlarla donatılmıştı, sulama aynen Homeros döneminde yapıldığı gibi sürüyordu. Bir adam elindeki kazmayla akaçlar arasındaki bağlantıları açıyor ve su, hafif eğimli yüzeyden yavaşça aşağı akıyor, şairin [Homeros'un] dediği gibi önündeki adama çoğu kez yetişiyordu.

Akşam vakti denize ulaştık, ufukta Sisam Adası görünüyordu. Bir yanımızda Seferihisar, diğer yanımızda Sığacık vardı. Sığacık surlarla çevrili bir yerleşme olduğundan kargaşa dönemlerinde bazı kısıtlamalara maruz kalacağımız düşüncesiyle Seferihisar'a gitmeyi tercih ettik. Kente girdiğimizde bir Türk bizi ağaya götürmeyi teklif etti. Bir avludan geçtik, bir kat merdiven çıktık, kılavuzumuz fî tarihinden beri Doğuda âdet olduğu üzere evin kapısına asılı olan kilimi ya da perdeyi açıp bizi salona aldı. Ağa divanın üzerine oturmuş çubuk içiyordu, bir yanında bir molla, öbür yanında da oğlu vardı. Her yerde olduğu gibi bize de önce kahve ve çubuk ikram edildi, sonra izinlerimizi görmek istedi. Fransız mıyız diye sordu, ama İngiliz olduğumuzu öğrenince memnun oldu, bizim Türklerin dostu, düşmanlarının da hasmı olduğumuzla ilgili söylentiler her tarafa yayılmıştı.

Sonra kılavuzumuz bizi kendi evine götürdü, burada onun talan ve köle peşinde Sakız'a giden maceracılardan biri olduğunu anladık, her ikisinden de evinde bol bol vardı. Odada gördüğümüz iki kadınla iki çocuğu adadan getirdiğini gururla söyledi. Hava atarak hizmet etmeleri için emirler yağdırdığı kadınlardan biri çok üzgün ve perişan görünüyordu. İzmir'de bir İngiliz ailenin yanında mutlu bir yaşamı vardı, olaylar patlak verdiğinde tesadüfen adadaydı, şimdiyse alelâde birilerine hizmet etmek zorundaydı. Yerli halk ile diğerleri arasında bir ayrım gözetilmemiş, o sırada orada bulunan herkes Türk reayası ya da tebaası sayılmak gibi bir şanssızlığa uğrayarak karşılarına

çıkan ilk çapulcunun eline düşmüştü. Ayakta bekleyen talihsiz papaz da bu adamın hizmetindeydi. Meslektaşı bir din görevlisi olarak ona biraz ilgi göstermek istedik, kendisine bir tutam enfiye sunduk. Bu küçük iyilik karşısında adamın yüzü güldü, almak üzere elini uzattı, ama efendisinin kaşlarını çatıp homurdandığını görünce öylece kala kaldı, kolu aşağıya düştü, içine düştüğü kötü durumdan ve küçük düşürüldüğünden ötürü başını öne eğdi.

Buradan konaklayacağımız yere geçtik. Bizim durumuzda olanların kalacağı yeri ağa belirliyordu. Belirtilen yer bir reayanın, genellikle de Rumun evi oluyordu ve ev sahibi evini bütün konforuyla birlikte istediğimiz sürece kalabilmemiz için bize terk etmek zorunda olduğu için ailesiyle birlikte kalacak başka bir yer aramaya başlıyordu. Ama bu sefer ev sahibi hayatta değildi, kimseyi yerinden etmek durumunda kalmadığımız için memnunduk. Burada yaklaşık 200 kadar Rum, dört de papaz var. Ne zaman Sisamlılar ya da başkaları karaya çıksa ve yağmaya başlasa Türkler bu talihsiz insanlara saldırırdı, yavaş yavaş neredeyse hepsini öldürmüşler, yerlerini adadan getirdikleri kölelerle doldurmuşlardı. Bir papaz daha sonra bize kolundaki ciddi bir yarayı göstermiş, biz de ona Rumca bir Kitabı Mukaddes vermiştik; bu onun için büyük bir teselli kaynağı olmuştu.

Ağanın bize on tavuk ile bir sepet kavun armağan ettiğini öğrendik, Giacomo bize güzel bir yemek hazırladı. Tam sofraya oturacağımız sırada bizim işgüzar Türk yemekten sonra ağanın bizi ziyarete geleceğini bildirdi, ama adam daha yemeğe başlamadan çıka geldi, yanında tercüman dediği birisi vardı. Yemek yemiş olduğunu söylemesine karşın tekrar sofraya oturdu, hazırladığımız tavuktan büyük bir porsiyon yedi, tercümanının yardımlarıyla pis elleriyle önündeki her şeye el attı. Bıçak kullanmakla ilgili söylediği iğrenç şeyi zaten bir Türkten başkası söyleyemezdi. Bıçağı sallayarak tavuğu ikiye böldü ve gururla bu beceriyi Rumların kafasını kese kese edindiğini söyledi. Önce sudan başka bir şey içmedi, ama sonra hiç tereddüt etmeden ya da ne kadar içtiğine bakmadan hem şarap, hem de rom içti. Biz yorgunluktan bayılmış halde yatıp dinlenmek isterken o birkaç saat daha içmeye devam etti. Sonunda bir top patladı ve sokaktan müzik sesleri gelmeye başladı. Bunun bir düğün olduğunu anladık, misafirimiz formaliteyi bir yana bırakarak apar topar kalktı ve bu kez de

kutlamalardaki ikramların peşinden gitti. Bu şansı kaçırmak istemedik, bir daha geri dönmesin diye de hemen kapıyı sürgüledik. Size bu adamı [dahil olduğu] sınıfın ve Sakız'ı bomboş bırakanların [tipik] bir örneği olduğu için anlatmak istedim. [Hz.] Muhammed'in müritlerinin uyması zorunlu yasalarındaki kısıtlamalarına hiç saygısı yok gibiydi; mizah duygusu ya da iyi niyeti anımsatan yapmacık bir alaycılığı vardı, ama acımasız ve zalim olduğu kadar da bencil ve zevk düşkünü biriydi.

Ertesi günü ayrılmadan önce ağanın bizi görmek istediğini duyduk ve bize yolladığı tavuklar ile kavunun boşuna armağan edilmediğini anladık. Kahvelerimizi içtikten sonra içinde gümüş kakmalı piştovlarla bir misket tüfeğinin bulunduğu bir sandık getirdi ve bizden konukseverliği karşılığında İngiltere'den benzerlerini yollamamızı istedi. Ölçülerini tam olarak almam konusunda titizlik gösteriyordu, onu tatmin edebilmek için izin belgesinin arkasına kaydettim, unutmayacağımıza dair bizden söz aldı. Ancak savaş halinde olan iki devletten herhangi birine cephane sağlamanın doğru olmayacağını düşündüğümüzden, sözümüzü tutmadığımız için vicdan azabı çekmeyecektik.

Ertesi sabah Sığacık'a doğru yola koyulduk, niyetimiz burayı üs olarak kullanmak ve üç km kadar uzaktaki Teos'a [günübirlik] gidip gelmekti. Sığacık, dar bir kıstağın sulak olan düz yanında, Teos da diğer tarafında. Surlarla çevrili olan Sığacık'a doğu kapısından girdik. Bir süre sokakta durduktan sonra bir Türk bizi kalenin burcu yanındaki harap bir yere götürdü, buradan kale duvarına tırmandık, iğrenç bir yoldan dışkı ve leş kalıntıları arasından geçerek dört köşeli bir kuleye vardık, burada kent kapısının üstündeki dörtgen odada kalacaktık. Hiçbir yer bu harap odadan daha kasvetli olamazdı. Dışarıya açılan tek pencereden, az önce geçtiğimiz iğrenç yol görünüyor ve leş gibi kokuyordu. Yerler duvar döküntüleriyle doluydu, çürümüş ahşap yer kaplamaları delik deşikti. Pencerede cam yoktu, pas tutmuş demir parmaklıklar ışığın girmesini engelliyordu. Adımımızı attığımız en berbat yerdi, ama kasabada buradan başka kalacak yer yoktu.

Buraya gelmemizin nedenlerinden biri yazıtları aramaktı, içlerinden özellikle biri uzun zamandır bilim dünyasının merakını çekiyordu. *Teian Diræ* olarak anılan bu yazıtta Teosluların çeşitli suçları lanetledikleri söz-

cükler bulunmaktaydı, bunlar bizim Paskalya öncesi perhizin ilk çarşambasında kilisede kullandığımız Eski Ahit'ten alınma deyişlere benziyordu. Antikçağda insanlar bu tür bedduaları hem dini, hem de dindışı metinlerde kullanmışlardı. İzmir'de eskiden vaizlik yapan [Edmund] Chishull bunları ilk deşifre eden kişidir ve üzerine uzun, bilimsel bir inceleme yazmıştır. Bunların Anakreon döneminde yazıldığını ve Sigeion Mermerleri[29] dışında günümüze ulaşan en ender anıt olduğunu söyler. [Richard] Pococke bu ilginç yazıtın Erikui'de [Erikli], Chandler ise Sığacık'ta olduğunu yazar. Ancak Chandler o sırada burada veba salgını olduğundan yazıtın bulunduğu söylenen hamama giremediği için yazıtı görememişti. Onun için araştırma amacıyla doğrudan bu hamama gittik. Hamam kadınlara ayrıldığı için girmesi kolay olmadı, ama sonra kısa bir süreliğine bizi içeri aldılar. Küçük girişin etrafındaki taş sıralardan birinin iki yassı mermer levha üstüne oturduğunu gördük, ikisinin de üstünde üç sütun halinde Yunanca yazılar vardı. Okumak üzere eğildik, ama taşlar ters konmuştu, ikisinin de başı toprağa gömülüydü, onları çözmeye fırsatımız olmadan dışarı çıkartıldık. Kadınlar hamamı haremden daha kutsaldı, yeniden girmeye çalışmak tehlikeli olduğu kadar da ümitsiz bir girişim olacaktı, yapabileceğimiz tek şey yeniçeriden hamama bakan Türke, bunları buradan çıkartıp benim adıma İngiliz Sarayı'na *Elçi Bey*'e yollarsa ona büyük bir ödül vereceğimizi söylemesini istemekti. Türk bunu yapmaya ve [levhaları] kasabadaki küçük limandan kalkacak ilk gemiye yüklemeye söz verdi.

Şimdiki Sığacık'ın yerinde, girişimci Cenevizlerin ticari faaliyetlerini koruma altına almak amacıyla kıyı boyunca kurdukları yerleşmelerden biri olan antik Gerae bulunuyordu ve Galata'yla aynı zamanda kurulmuştu. Dolayısıyla şimdi burada yaşayanlar etraftaki her şeyi Cenevizlerle ilişkilendiriyorlar. Surların üstünde birkaç pas tutmuş top var, Türkler her an bir saldırıya hazır oldukları izlenimi vermek için top ateşleme çubuklarını surların üstüne saplayarak gösteriş yapıyor. Kale içinde yaklaşık 100 ev var, bunların çoğu Türklerin yerle bir ettiği başka yerleşmelerden bile daha fazla zarar görmüş ve viraneye dönüşmüşler. Buranın Rum nüfusu

29 *Antiq. Asiat.*, yaprak 96 [Edmund Chishull, *Antiquitates Asiaticae*, 1728.]

bir zamanlar 40 civarındaymış, ama Türkler Seferihisar'da da yaptıkları gibi her karaya çıktıklarında bazılarını bıçaklamış ya da ateş ederek vurmuş, şimdi geriye iki Rum kalmıştı. Hamamdan çıkarken kapıda bir kadın vardı, Türkler mermerlerle ilgili konuşurken, yüzünün bir kısmını açarak dikkatimi çekmeye çalıştı. Ona doğru eğilince bana Hıristiyan olduğunu fısıldadı, pelerinini açarak bağrındaki yarayı gösterdi. Türkler bize doğru dönünce hemen yüzünü örttü, yalvaran bakışlarındaki o hüznü hiçbir zaman unutamam. Daha sonra onun kalan iki Rumdan biri olduğunu öğrendim. Bu zavallıyı yanımıza alarak çektiği acılardan onu kurtarabilmeyi çok isterdim, ama buna imkânımız yoktu, muhtemelen bir-iki günlük ömürleri kalmıştı.

Buradan Eski Teos'a, yani Bodrum'a doğru yolumuza devam ettik.[30] Olağanüstü güzellikteki bir vadiden geçtikten sonra, yan yana dizili karaağaçların üstüne tırmanan sarmaşıkların aşağılara sarktığı ya da bir ağaçtan öbürüne uzanırken festonlar oluşturduğu ya da dalların kemer sırası gibi tepemizde yükseldiği yemyeşil yollardan geçtik. Bazen de [manzara değişiyor], karşımıza üstü gene sarmaşıklarla kaplı tek tek ağaçların bulunduğu bir açık alan çıkıyordu. Sık sık bu ağaçların gölgesinde oturuyor ve son derece lezzetli meyvelerle serinliyorduk, hayal bile edemeyeceğimiz bu bereket ve bolluk karşısında şaşıp kalmıştık. Sarmaşıklar arasından bol bol incir, nar ve başka meyveler sarkıyordu. Toprak çeşitli renkteki çiçeklerle bezenmişti, ılık ve nefis hava mis gibi kokuyordu; hepimiz birden, eğer bir parça toprak ve hava, keyfine düşkün bir şairin teması olabiliyorsa, Anakreon'un şarkılarının esin kaynağı da burası olmalıydı diye çığlık attık, tam ona göre bir yerdi. Kıyıya yaklaştıkça kum zambakları[31] görmeye başladık, bazıları şairin gerçek zambakları sayılabilirdi;[32] zarif formu ve mükemmel beyazlığı ona şiirsel bir farklılık katıyordu, bulunduğu tek yer de burasıydı.

30 [Richard Pococke 1765'te Sığacık ve Seferihisar çevresini incelerken Teos harabelerini ayrıntılı olarak tasvir etmişti. (Richard Pococke, *A Description of the East and Some other Countries*, cilt II, kısım 2, Londra, W. Boyer, 1745.) Öte yandan British Museum'da bulunan 1764-65 tarihli bir kaya mezarı çizimi üzerinde "Sepulchre at Teos now called Bodrum" (Şimdi Bodrum denilen Teos'taki kaya mezarı) ibaresi bulunmaktadır. (https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_2013-5005-2-66).]

31 *Pancration maritimum.*

32 Ὅπως πρέπει τα λευκά / Ρόδοις κρίνα πλακέντα In Puellam. Od. 34. [Angelo Poliziano (1454-1494), "In puellam suam" (Kızına), *AnaBritannica*, c. 18, s. 65.]

Bu güzel çevreden geçerek kente ulaştık ve hâlâ eski görkeminin izlerini taşıdığını görünce [doğrusu] şaşırdık. Önce amfitiyatroyu gezdik, büyüklüğü ve yapısı bir zamanlar buranın ne kadar kalabalık bir kent olduğunu, ayrıca yapanların da ne kadar usta olduklarını kanıtlıyordu. Yarım daire biçimindeki tiyatronun [sahne önü] 120 m'ye yakındı, yükseldikçe [iki yana doğru] genişliyor ve taşla yapılmış muazzam bir tepeye dönüşüyordu. Sıraların kalıntılarını görmek mümkündü, çeşitli girişlerin üzerindeki kemerlerin bazıları da olduğu gibi kalmıştı. Her yerde silme parçaları ile kırık yazıtlar vardı. Bir zamanlar kalabalıkların doldurduğu bu yerde bugün tek canlı varlık yılanlardı; o kadar çoktular ki kalıntılar arasında çok dikkatle yürüyorduk, duvarlardaki çatlaklardan dışarı çıkıyorlardı ve geçtiğimiz her yerde bıraktıkları deriler vardı.

Tiyatronun altındaki Bakkhos [Dionysos] Tapınağı, antikçağın en mükemmel İyonya anıtlarından biriydi. Tapınağın tarihi, kalıntılarının gravürleri ile birlikte *Ionian Antiquities*'te yayınlandığı ve Lord Despencer de High Wickham'da [Wycombe] bir örneğini inşa ettiği için benim fazla bir şey söylemem gerekmiyor. Etrafa saçılmış güzel heykel parçaları arasında, tapınağın adandığı Tanrının amblemi olan kaplan başları vardı. Bunların bazıları düştükleri çalılıkların içindeydi, hepsinin yüz ifadeleri öyle kusursuz ve canlıydı ki, gölgelere çömelmiş, sığınağından dışarı fırlamaya hazır canlı bir hayvan sanabilirdiniz.

Yerlere saçılmış çeşitli yapı kalıntılarını inceledikten sonra limandaki dalgakırana gittik; büyük emek gerektirdiği anlaşılıyordu. Karadan denize 180 m kadar uzanan dalgakıranı su üstünden görmek mümkündü, dibe çöktüğü yere kadar epeyce bir bölümü görünür durumdaydı. Yaklaşık üç m uzunluğunda, 60 cm genişliğinde taş bloklar kullanılmış ve bunlar ikisi uzunlamasına, biri de yanlamasına olmak üzere dönüşümlü olarak dizilmişlerdi, gemileri palamarla bağlamak için, suda paslanan demir halkalar koymak yerine taşa büyük yuvarlak delikler açılmıştı. Bazı bloklarda zarif silmeler vardı, sanki rıhtımın kenarından çıkıntı yapan bir kornişin üst bölümü gibi duruyorlardı. Bu, rıhtım ve dalgakıranlarını, tapınakları kadar süslemeye dikkat eden bir halkın ince zevkini gösteren çarpıcı bir kanıttı.

Bu harika harabeler arasında iki gün geçirdikten ve bulabildiğimiz bütün yazıtları kâğıda kopya ettikten sonra,[33] yeniden amfitiyatronun tepesine tırmandık, son bir kere daha çevreye buradan bakmak istedik. Manzara harikuladeydi, önümüzde son derece bereketli ve güzel bir vadi uzanıyordu, bir ucunda deniz, öbür ucunda tepeler vardı. İkisi arasındaki açık alan ise tamamen zeytin, incir ve nar ağaçları ile üstlerinden demet demet sarmaşıkların sarktığı karaağaçlar ve çınarlarla kaplıydı. Açık alanların kenarları defne, zakkum ve kokulu çiçekler açan diğer bodur bitkilerden oluşan sık çalılıklar ve kuytu köşelerle çevriliydi. Bunların arasında tapınaklardan ve çeşitli binalardan kalan büyük parçaların şaşılacak kadar geniş bir alana yayıldıkları görünüyordu, çevresi herhalde 11-12 km uzunluğundaydı, muhteşem olduğu kadar da büyük olan bir kent olduğu hissini veriyordu. Bütün bu kalıntılar arasında bugüne ait olduğu anlaşılan bir şey yoktu. Hepsi Yunan heykelciliğinin altın çağına aitti, Doğu Roma [Bizans] İmparatorluğu'na ya da Türklere ait niteliksiz şeylerle bozulmamıştı. Kent adeta Pers Savaşları sırasında Teosluların özgürlüklerini koruyabilmek amacıyla kaçıp Abdera'ya yerleşmelerinden beri öylece kalmış, o zamandan beri de buraya avam tabakadan kimseler yerleşmemişti. Binaların yıkılmasına yol açan şey yalnızca aradan geçen zamandı, ama gene de parçalar çürümeden ya da bozulmadan kalabilmiş, yumuşak ve temiz hava onların aşınmasını engellemiş, işçiler de bunları tekrar bir araya getirmek üzere oldukları yerde bırakmışlardı. Aslında bunlar benim bugüne kadar, zaman içinde ya da şiddet olayları nedeniyle bozulmadan kaldığını gördüğüm yegâne antik kalıntılar; kenti eski görkemine yeniden kavuşturmak için sanki bunları bir araya getirmek yetecekti. [Burası] Chandler'in dediği gibi "iç karartıcı bataklıklar ve yılan kusan turnalar"ı gördüğümüz değil, zaten var olan zengin ve güzel bir görüntüyü yalnızca daha ilginç kılan en değerli antikçağ kalıntılarının bulunduğu büyüleyici bir yerdi; ona veda ederek ayrıldık.

33 Bak. Ek. IV. [Yazarın 1822'de Sivrihisar'da bir hamam ve bir ev duvarında ve etrafa saçılmış taşların üstünde, Selçuk'ta evlerin duvarlarında, Teos'ta kent surlarında, bir tapınak harabesinde, Bakkhos Tapınağı'nda, amfitiyatroda, yol kenarında ve bir tarlada, Klazomenai Adası'nda da bir kaide üstünde bulduğu ve 2. Cildin en sonuna (Ek XIV'ten sonra) mükerrer Ek IV olarak dahil ettiği 15 yazıtın kopyası Türkçe çeviriye dahil edilmemiştir.]

Sığacık'taki odamıza geri döndüğümüzde [gördüklerimiz ile buranın arasındaki] büyük farkı hissetmek çok acıydı; gördüğümüz kalıntıların, insan ırkını farklılaştıran ve yücelten üstün niteliklere sahip bir halka ait olduğunu düşünmeden edemedik, burası şair Anakreon ve filozof Hekataios gibi insanların doğduğu ve yaşadığı yerdi. Şimdiyse Teos'un yerine kurulan, kaba-saba ve zalim insanların yaşadığı, her şeyiyle alelade, medeniyetten uzak bir kasabada, cehaletin ve baskının [hüküm sürdüğü] adi bir pislik yuvasındaydık. Henüz ziyaret ettiğimiz bu yerin yaratıcı halklarının soyundan bugün yalnızca iki kişi hayattaydı, onlar da acınası bir sefalet ve aşağılanma içinde yaşamaya mahkûm edilmişlerdi.

Ağa yatmadan önce gidip kendisini görmemizi rica etti. Gittiğimizde eski püskü bir evde, küçük bir salonda bir halı üstünde oturduğunu gördük, önündeki cam kandilin fitilinden etrafa soluk ve iç karartıcı bir ışık sızıyordu. Onun yanında yere oturduk, bizi gördüğümüz harabelerle ilgili sorguya çekmeye başladı. Cenevizler o kasabayı kurmasaydı daha iyi olmaz mıydı, Sığacık ondan çok daha iyi değil miydi? Buradaki bir Türkün tarih bilgisi hiçbir zaman Cenevizlerden öteye geçemiyor, kıt bir hafızayla her olayı onlara bağlıyorlar. Önce limana taşları doldurduklarını sonra daha iyi bir yere, Sığacık'a geldiklerini söyledi. Timur'un İzmir Limanı'nda benzer bir şey yapmış olması şaşırtıcı.[34] Harap ve kasvetli kulemize geri döndüğümüzde [odamızda] yalnızca loş [bir ışık veren] pis bir fener vardı. Ne yazabiliyor, ne de okuyabiliyorduk, çürümüş tahtalara uzanıp uyumaya çalışmaktan başka yapacak bir şey yoktu.

Ertesi gün dönüşe geçtik, yolumuz Korykos [Kıran] Dağı'nın yakınından geçiyordu. Yanımızdaki yeniçeri ile silahlı iki sürücü bize feci şeyler anlatmaya başladılar. Bir vadiden geçerken atımdan inerek biraz bitki toplamak istediğimde bunlardan biri yanıma yanaştı ve ellerini başına götürerek, yola devam etmem için yalvardı, bir dakika bile durmanın hayatımıza mal olabileceğini söyledi. O sırada ellerinde uzun tüfekler

34 [İzmir Liman Kalesi'ni düşürmek, 1402 yılında, iç limanı taşlarla doldurarak kaleyi savunmasız bırakan Timurlenk'e nasip olmuştur. Timur'un askerleri, Kadifekale sırtlarından sürükleyip getirdikleri taşlarla limanı doldurmuşlar, böylece sonradan Kemeraltı denilen yerleşim bölgesi oluşmuştur. https://www.izmir.bel.tr/tr/kemeralti/206]

olan gözü dönmüş yarım düzine kadar adam belirdi, yanlarında bir de zenci vardı. Önce bir başka gruba bağırdılar, ama bizi inceledikten sonra, belki de görünüşümüzü beğenmedikleri için geçmemize izin verdiler, biz de sanki bütün dağlılar peşimizdeymiş gibi yarışırcasına dörtnala oradan uzaklaştık. Ancak onlara bir biçimde insanlığa yaptıkları hizmet için borçluyuz. Sakız'ı basan çapulcuların çoğu yağmaladıkları mallar ve esirlerle Çeşme'de karaya çıktıktan sonra, İzmir'e ya da başka yerlere gitmek için bu kestirme yolu kullanmışlar. Ancak dağlılar yollarını kesince, yağmacıların çoğu buralarda bir yerde yağmalanmış, katiller de katledilmiş, böylece bir tür cezalandırıcı adalet yerini bulmuş.

Akşama doğru son derece güzel bir kırlık alana geldik, yollar İngiltere'deki gibiydi, iki yanda mersin ve sakız ağaçlarından oluşturulan çitler düzgün biçimde budanmıştı, iki yandaki toprak da ustalıkla işlenmişti, Türklerin elinden çıkmadığı belliydi. Rumların yaratıcılığı ve çalışkanlıklarıyla yeni bir görünüm kazanan Urla'ya yaklaştığımız anlaşılıyordu. Yeniçerimiz Ahmed aceleyle geldiğimizi haber vermek için bizden önce ağaya gitmiş, ağa da bizim için bir konak hazırlatmıştı. Son derece düzgün bir eve geldik, ev sahipleri her zamanki gibi evi bize bırakıp başka yere gidecekti. Ancak kapı ve pencerelerin dikkatle kapanmış olduğunu gördük. Dış kapıyı yumruklayınca üst katın pencerelerinden biri hafifçe aralandı ve birisi korkuyla ne istediğimizi sordu. Ahmed bizim kendisinin koruması altındaki İngiliz asilzadeleri (*Milordis Ingilesis*) olduğumuzu ve ağanın bu konağı bize tahsis ettiğini söyledi. O zaman çaresizlik içinde ister istemez bizi içeri aldılar. Korkmalarının nedeni bölgedeki bütün kasabalarda olduğu gibi burada da Rumları yok etme girişimlerinin bulunmasıydı, nitekim Sakız'da yapılan katliamın anakarada da sürdürülmesi istenmiş, kargaşanın başladığı ilk gün 100 Rum öldürülmüştü. Bunlar arasındaki iki papaz, kilisenin "yineke" (*gynaikeion*) olarak adlandırılan kadınlar bölümüne sığınmışlarsa da burada yakalanarak öldürülmüşlerdi. Kasabada 800 ev ve 4.000 bin kadar Rum vardı. Her yerde onların emeklerinin sonuçlarını ve yarattıkları yüksek refah ve toplumsal güven düzeyini görünce, böylesi dört başı mamur bir cemaati cesaretlendirmek yerine, yok etmeye çalışan zalim efendilerinin yaptıkları eziyetlerden çok akılsızlıklarına hayret ettik. Rahat olduğu kadar da, zarif

döşenmiş son derece güzel bir konutta kalabalık bir aile tarafından kibarca karşılandık, tek üzüntümüz onları rahatsız etmiş olmaktı. Ancak yakınlarda bir başka ev daha bulunduğunu, eğer kabul edersek onun da hazır olduğunu söylediler. Hemen kabul ettik ve hafif bir şeyler yedikten sonra oraya götürüldük, böylece de saygın bir aileyi yerinden etmiş olmanın acısını yaşamadık.

İlginç tarihsel olayların kayda geçirildiği bir çevredeydik, onun için hiç vakit kaybetmeden bunları görmeye gittik. Büyük İskender'in burada gerçekleştirdiği bazı yapıtlar onun dehasının ve çalışmalarının ürünü olarak hâlâ ayakta. İskender, adaları karalara bağlamış ve adeta Kserkses'in Avrupa tarafında yaptığını taklit edercesine Asya tarafındaki adaları yarımadalara dönüştürmüştü. Bunların ilki önümüzde, kıyıdan 1,5 km kadar uzaktaki Klazomenai Adası'ydı.[35] Pausanias'a göre kent sakinleri bu adaya kaçınca gemileri olmadığı için peşlerinden gelemeyen Perslerden kurtulmuştu, ama İskender burayı ele geçirdiğinde halkın serbestçe ve kolaylıkla anakaraya geçebilmesi için ikisi arasında bir dolgu yol yapmıştı.[36]

Büyük taş bloklarla yapılan bu yolu bugün bile görmek mümkün. Bloklardaki delikler arasından geçirilen kiremit borularla anakaradan adaya su getirilmiş. İmbatın çok kuvvetli esmesine ve bazı yerlerde büyük dalgalar oluşmasına karşın, adaya atlarla geçtik ve yolu adaya bağlayan rıhtıma ya da dalgakırana ulaştık. Adanın çevresi 3,5 km kadar, iki yükselti arasında alçak bir kıstakla bağlı. Adaya sığınanlar ilk tepenin üstüne bir kıyıdan öbürüne uzanan bir savunma duvarı inşa etmişler, izleri hâlâ görülebiliyor. Bunun arkasındaki platformda bazı yapıların temelleri var, yeni kent büyük olasılıkla bunların üstüne kurulmuş, ama birkaç kırık silme ile üstünde Yunanca yazılar olan ve yazıdan anlaşıldığı üzere aslında tek bir parça olması gereken, iki mermer blokla geniş bir alana dağılmış çanak parçalarından başka geriye bir şey kalmamıştı. Tersyüz olmamış bir parça bulmak umuduyla çevreyi deştik, birkaç kabartma figürlü parça bulduk. İçlerinden

35 Klazomenai Adası Osmanlı İmparatorluğu döneminde bulaşıcı hastalıkla mücadele için kullanılmış ve 1865'te Fransızların burada yaptıkları karantina tesisleri nedeniyle Karantina Adası adını almıştır.

36 *Εις την νήσον διάβησαν κατά το Περσών* [Pers korkusu yüzünden adaya geçmişlerdir] ama [II.] Philippos'un oğlu İskender şöyle karşılık vermiş: *-χερσόνησον Κλαζομένας εργάζεσθαι χώματι εις την νήσον εκ της ηπείρου* [*Klazomenes burnundan toprakları karadan adaya taşıdı.*] Pausan. Kitap iii [Pausanias, *Periesistes Hellados* (Yunanistan Betimlemesi).]

biri bir vazo parçasına benziyordu, üstünü temizledikten sonra büyük bir ustalıkla yapıldığını, figürlerin son derece canlı ve mükemmel olduğunu gördük, ancak üstündeki açık saçık desenler burada yaşayanların şehvet düşkünü insanlar olduğu izlenimini veriyordu, yani ada adeta bir başka Capri'ydi. Şimdi burada kimseler yaşamıyor. Klazomenai halkının bütün bölge halkı gibi epeyce göçebe bir yaşam sürdükleri anlaşılıyor. Anakarada onların iskân ettiklerini anladığımız iki yerleşmenin daha izini sürmüştük. İlkönce korsanlardan kurtulabilmek için kıyıdaki yerleşmeyi terk etmiş ve içerde tepelere göçmüşler, sonra da Perslerden kaçarak adaya geçmişlerdi, daha sonra nereye gittiklerine dair tarihsel bir bilgi yok.

Buradan İskender'in ikinci projesinin peşine düştük. İskender, yarımadanın kıstağının bir ucundaki Klazomenai Koyu ile öbür ucundaki Teos Koyu arasında bir kanal açarak iki koyu birleştirmiş,[37] adayı anakaraya bağladığı gibi bu kez de karayı adaya çevirmişti. Ancak Montesquieu'nün haklı olarak gözlemlediği[38] gibi İskender'in planları, onu taklit eden Karl'ınkiler kadar çılgın ve uçuk değildi ve "Makedonya'nın delisinden İsveçliye kadar" [/"Aynıdır kahramanlar, hemfikiriz"] diyen şair[39] İskender'e haksızlık etmişti. İskender'in bütün projelerinin akılcı ve yararlı olduğu kadar, görkemli ve büyüleyici de oldukları kalıcılıklarıyla kanıtlanmıştı. Bu kanal ne saçma bir gösteriş, ne de gelip geçici bir hevesti, iki ticari merkez arasındaki yolu kısaltarak ve gemilerin güvenliğini sağlayarak ulaşımı kolaylaştıracak, böylece Yunanlar, Mimas Dağı'nın [Bozdağ] bulunduğu yarımadayı, bugünkü adıyla Karaburun'u dönmenin tehlikelerinden ve zaman kaybından kurtulacaklardı. Kıstağın karşısından Sisam'ın mavi tepeleri görünüyordu, kanalın geçtiği yönde, onun bir bölümüne ait olabileceğini düşündüğümüz bazı

37 *Super angustias, hinc Teos illinc Clazomenae*, Velleius, Kitap i, Bölüm 3. [Yazarın adını vermediği, Velleius'un Roma tarihine ilişkin kitabı Alman hümanist Beatus Rhenanus tarafından Murbach'taki bir Benediktin Manastırı'nda bulunmuş ve ilk kez 1520'de basılmıştır. Kitabın İngilizcesi de 1924'te yayınlanmıştır (*Compendium of Roman History; Res Gestae Divi Augusti*, ed. ve çev. F.W. Shipley, The Loeb Classical Library, Londra, W. Heinemann; Cambridge, Mass, Harvard University Press, 1924).]

38 Esprit des Loix [Montesquieu, *Esprit des Lois*, Editions Granier, 1949; *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Şevki Özbilen, İstanbul, Seçkin Yayıncılık, 2014.]

39 [Burada Alexander Pope'un (1688–1744) "An Essay on Man" adındaki felsefik şiirine atıfta bulunuluyor. Büyük İskender'le ilgili iki mısra şöyledir: "Heroes are much the same, the point's agreed, From Macedonia's madman to the Swede." Anılan kral ise Türkçe kaynaklarda Demirbaş Şarl diye geçen İsveç Kralı XII. Karl'dır.]

yükseltilere ve çöküntülere rastladık, ama tatmin edici bir bulguya ulaşamadık. Burada kullanılan malzemeler anlaşıldığı kadarıyla ada bağlantısında kullanılanlar kadar dayanıklı değildi ve gerekli bakım yapılmayınca yok olup gitmişti. Bugün olsaydı Türklerin işine epey yarayacak ve Doğunun ünlü ticaret merkezi İzmir'e ulaşımı kolaylaşacaktı, ama böyle bir şey zaten Türklerin kavrama yetilerini ya da becerilerini aşan bir şeydi.

İzmir'e varmadan ilginç bir öyküsü olduğu söylenen Agamemnon [Balçova] Kaplıcalarından geçtik. [Akhaların komutanı] Kral [Agamemnon'un] adamları Mysia'yı yağmaladıktan ve Telephos'la çarpıştıktan sonra bir kâhin ona yaralı askerlerinin buradaki kaynakta yıkanmalarını söyler. Suya giren askerler iyileşince de miğferlerini adak (*votivae tabellae*) olarak oraya bırakırlar. Chandler'in Troya Savaşı sırasında yapılmış olduğunu düşündüğü bazı yapıların izlerini bulduk. Ancak onların yanında, bir dere [Ilıca Deresi] yatağında bulduğumuz sıcak kaynak sularıyla dolu havuzlar kuşkusuz çok eskilerden beri buradaydı ve günümüzde Türklerin ve Rumların yaptığı gibi eskiden de hastalar ve yaralılar bu kaplıcalarda şifa buluyorlardı. Her havuzun üstünde Akhilleus'un çadırını andıran kamıştan bir çardak vardı; [Troya'yı kuşatan] ordunun hasta ve yaralı askerleri, kumandanlarını da memnun edecek, bundan daha iyi bir barınak bulamazlardı.

Sakız'ın denizden görünüşü – İngiliz fahri konsolosu – Kale – Paşanın şüpheleri – Kentin durumu – İsyan ettiren manzaralar – Yıkıntılar ve cesetler – Piskoposluk sarayı ve katedral – Okul – Hocalar ile öğrencilerin kaderi – Mutlak ıssızlık – Kırsal alan – Gene ıssızlık – Konsolosun bahçesi – Karşılaştığımız ilginç durum – Korunan insan hayatları – Bizim Türklerden korkan çocuklar – Küçük Asya [Anadolu] kıyıları – Kent kalıntıları – Ephesos [Efes] Koyu – Kaystros [Küçük Menderes] kuğuları – Denize döküldüğü yerdeki kumsal – İpsaralı sanılmamız – Türk atlılarının saldırısı – Tutuklanmamız – Bataklıkta geçen gece – Yangının etkileri – Yakamoz – Paşanın emriyle serbest bırakılmamız – Ephesos harabeleri – Tiyatro ve Diana Tapınağı [Artemision] – Geriye kalan Hıristiyanların durumu – Sıtmanın etkileri – Tenedos [Bozcaada] – Sakız'da hayatta kalanlara gıda yardımı – Yeniçerinin tuhaf isteği ve sözleri

İzmir'e döndükten sonra *Hinde* fırkateyninin saygıdeğer kaptanı Rous'un hoş ve nazik teklifini kabul ettim. Bir gemi gezisine çıkmak üzereydi, ama ayrılmadan bize Sakız ve Ephesos'a birlikte gitmemizi önerdi; biz de hemen gemisine bindik. İlk durağımız Sakız'dı ve akşam adaya varmıştık, bir mil kadar açıkta demir attık. Sabahleyin güverteye çıktığımda karşımda sanki adalardan oluşan bir bahçe gördüm. Tam karşımızda, kıyıdan tepenin yamacına doğru yükselen muhteşem bir kent vardı. Bunun ötesinde her taraf bahçeler ve meyve ağaçlarıyla kaplıydı, aralarına zarif villalar serpiştirilmişti; daha önce aynı mesafeden gördüğüm kıraç, kayalık adalardan çok farklıydı, buranın bereketli, gelişmiş, varlıklı ve kalabalık olduğu hemen anlaşılıyordu. Sabah güneşinin pırıltısı altındaki bu hoş manzarayı seyrederken hepimiz Sakız'ın harap olduğuna dair işittiğimiz abartılı haberlerden yakınmış, bu güzel yerin fazla hasar görmediğini düşünerek şükretmiştik. Kahvaltıdan sonra saat on dolaylarında kaptanın filikasıyla kalenin az güneyindeki ahşap iskeleye yanaştık. İlk bakışta, kumsala çekilip ters döndürülmüş, karinası kupkuru birkaç tekne gördük.

Sonradan öğrendiğimize göre bunlar adadan yağmalanan mallarla dolu yola çıkan, ama Kanaris'in kundak gemisinin yarattığı kargaşadan kurtulmak için kıyıya dönmek zorunda kalan teknelerdi ve malların büyük kısmı boşaltılamadan yok olmuştu.

İskeleye doğru gelen bir grup Türkün arasında saçları pudralı, başında kalkık kenarlı büyük şapka olan, mavi ceketli, kırmızı yüzlü, yanından uzun bir kılıç sarkan birini gördük. Sonradan bu kişinin adadaki fahri konsolosumuz Senyör Giudici olduğunu öğrendik; kendisini bize tanıttıktan sonra ben de İstanbul başkonsolosumuzdan aldığımız tavsiye mektubunu verdim, artık onun koruması altındaydık. İlkönce paşayı ziyaret etmemiz gerektiğini söyledi, biz de kaleye doğru yürüdük. Kale oldukça büyük, kare biçiminde bir yapı. Deniz tarafındaki cephesi sürekli vuran dalgalarla epeyce aşınmış, diğer üç yanıysa derin ve geniş bir hendekle çevrili, kaleye kaldırma köprüyle geçiliyor. Mazgallara 50 ya da 60 top yerleştirilmiş olduğu görülüyordu. Venediklilerin inşa ettikleri kale, o dönemde bilinen bütün tahkimat kurallarına uygun biçimde yapılmıştı; Sisamlıların ve asilerin toplayabildikleri düzensiz yedek güçlerle girilebilmesi bize imkânsız göründü. Kale ile kent arasında geniş bir çayırlık alan vardı, [asilerin] uzaktan görünen tepelerden ellerindeki küçük demir toplarla ateş etmeleri, yalnızca bir tabanca kurşunu kadar etki yaratmıştı.

Köprüden geçip kaleye girdikten sonra, bizi karşılamak üzere iki sıra halinde dizilmiş silahlı, gördüğüm en kötü bakışlı adamların arasından ilerledik. Aralarından geçerken bize meydan okurcasına bakıyor, bazıları bıyıklarını buruyor, bazıları da gözdağı verircesine ellerini yatağanlarının ya da piştovlarının kabzalarında hazır tutuyorlardı; talihsiz kurbanlarına karşı beslediğimizi bildikleri şefkat duygularımızı aşağılamak niyetinde oldukları belliydi. En önde konsolos olmak üzere merdivenlerden çıktık ve paşanın dairesinin önüne geldik, âdet olduğu üzere perde açıldı, içerde kalabalık bir görevli grubu yoktu, paşa divanın bir ucunda bir Türkle heyecanlı heyecanlı konuşuyordu, anlaşılan beklediğinden erken gelmiştik, bizi görünce şaşırdı. Şüpheli gözlerle bize baktı ve tahammülsüz bir tavırla eliyle kabaca oturmamızı işaret etti, Türkle konuşmasını bitirerek bize döndü. Bundan önce gördüğüm bütün paşaların ve ağaların bizi daha güler yüzle ve biraz kabaca

da olsa, nezaketle karşıladıklarını görmüştüm. Bu kişi tamamen farklıydı. Sert ve donuk ifadeli bir yüzü vardı, dik dik bakıyordu, gözlerini devirdiği zaman gözünün akında camsı bir yansıma beliriyordu. Katliamları yapan paşa görevden alınmış, sürgüne gönderilmiş ve bir daha ortalıkta görülmediği için söylendiğine göre öldürülmüştü, yerine gelenin ise ondan daha az zalim olmadığı biliniyordu. Türkler önceki paşanın Avrupalı, özellikle de İngiliz temsilcilere feda edildiğini düşünüyorlardı. Şimdi yanımızda Tatar giysileri içinde bir yeniçeri görünce hemen şüphelenmişti, çünkü sırtındaki bu kıyafet, yanındaki İngiliz görevliler ve bir firkateynden karaya çıkması bir mesaj getirdiğinin işaretiydi. Sonradan bizimle beraber gelen yeniçerinin, kendisine görevden alındığına dair, hatta belki de her zamanki gibi kafasını isteyen bir ferman getirdiğini sandığını itiraf etmişti. Bize ilkönce hakkında ne gibi bir şikâyet olduğunu sordu, sonra da getirdiğimiz fermanı görmek istedi. Okuyup olayı anlayınca yüzü parlayabileceği kadar parladı ve hemen yanımıza, kentin ve adanın neresini istersek görmemiz için bize rehberlik edecek bir çavuş verdi. Kaleden çıkarken bizi karşılayan Türkler önümüzü kesip emredercesine bahşiş istediler, ama bize refakat eden çavuşun elindeki asayı görünce mecburen geçmemize izin verdiler.

Çayırı geçerek kente ulaştıktan sonra karşılaştığımız gerçek manzara, uzaktan bakıp kurduğumuz hayali yerle bir etti. Kentin ana caddesinin adı "düzlük" anlamına gelen *Aplotaria* (Απλοταριά); hoş görünümlü uzun, geniş, düzgün bir yol. Binaların çoğu özel konutlardı, cephelerinin süslü olması onlara kamu binası havası veriyordu. Valetta'da olduğu gibi kesme taşlardan yapılmıştı, çıkma payandalarla taşınan balkonları bulunuyordu, kapıların çoğunun üzerine de kabartma aile armaları yerleştirilmişti. İç mekânlar damarlı ve parlak mermer tırabzanlarla süslüydü, odalarda da aynı malzemenin kullanıldığı dikkat çekiyordu. Tavanlar ilginç oymalar ve yaldızla kaplanmış, salonlar fresklerle ya da duvarlara asılmış resimlerle donatılmıştı, her şey söylendiği gibi sahiplerinin varlıklı, kültürlü ve zarif insanlar olduğuna işaret ediyordu. Şimdi bunların hepsi zarar görmüş, kazınmış ve silinmiş, çatılar harap olmuş, merdivenler ters yüz edilmiş, cam-çerçeve isten kararmıştı. Çöplerdeki kâğıtların, kitapların ve kırık mobilyaların arasında kafatasları, kollar, beden

parçaları görülüyordu. Sokaklar paçavra yığınlarıyla doluydu, bazen bunlara basarak geçmek gerekiyordu. Üstlerine bastıkça aralarından kollar, bacaklar ve altında çürümekte olan yüzler ve bedenler ortaya saçılıyordu. Bu feci bir duyguydu, ne zaman ayağımıza paçavralar dolansa ürpererek telaşla ayağımızı kurtarmaya çalışıyorduk. Avrupa'daki ticaret merkezlerinin tanıdığı ve saygı duyduğu Stratis, Rodokanakis, Dimentis, Rallis ve diğerlerinin harabeye dönmüş evlerini gördük. İstanbul sokaklarında ben de bu ailelerin ortaklarının cesetlerini gördüm. Adada kalanlar ya kalenin duvarlarına asılmışlardı ya da bedenleri çöken evlerinin taş yığınları altında ezilmişti. Türkleri tatmin eden iki şey kötülük ve açgözlülüktü. Zengin Rumların evlerinde para sakladıklarına inanıyorlardı, onun için erkekleri öldürüp kadınlarla çocukları da esir aldıktan sonra evleri alt üst ediyor, kaplamaları söküyor, merdivenleri ve duvarları yıkıyorlardı.

İstanbul'dan ayrılmadan önce Rallis Ailesinden biri adadaki evlerini ziyaret etmemi, birkaç hatıra getirmemi ve evin nasıl olduğunu kendisine bildirmemi rica etmişti. Son derece zarif bir evdi, rengârenk ve bol damarlı olduğu için çok makbul alan Sakız mermerinden sütunları vardı, duvarlardaki resimler, sanata düşkün ve kültürlü bir beyefendi olarak desteklediği yerel sanatçılara aitti. Diğerlerinden daha zarif olan bu evin Türkleri fazlasıyla tatmin ettiği görülüyordu. Para bulmak için yer kaplamalarının altüst edilmesi ve duvarların kırılmasının yanı sıra, süslemeler de nedensiz bir öfkeyle yok edilmişti. Mermer silmeler kırılmış ve baltalarla tahrip edilmiş, resimler delinmiş, aynalar kurşunla parçalanmış, kitaplar adeta kuduz köpekler gibi dişlenerek kopartılmış ve parça parça edilmişti. Geri dönerken yanımda yanmış bir resim parçası ile salonda bulduğum başka birkaç şey daha götürdüm, dönünce kendisine istediğini yerine getirdiğimi iletim, ama o kadar duygulanmıştı ki, kendinde onlara bakacak güç bulamadı.

Özel konutlardan sonra kamu yapılarını görmeye gittik. Yolun ortalarında bir yerde katedral ile piskoposun sarayı vardı. Piskopos kendiliğinden rehine olmak üzere teslim olmuş ve kalede diğerleriyle birlikte mazgallarda asılmıştı. Sarayı ve katedral parçalanmıştı, katedralin kubbesinden geriye kalan yarısı, bir zamanlar neye benzediğini anlamamıza yardımcı oluyordu. Sarayın bir odasının kırık zemininde ailesinden birisinin cesedi

duruyordu. Yanımızdaki çavuş elindeki asa ile ölüyü dürtüklcyip fazla uyuduğunu ve kalkmasını söyledi, sonra bana dönüp kaba bir kahkaha attı ve "tembelin biri, kıpırdamıyor" dedi.

Saraydan, yolun öbür tarafında biraz daha yukarıdaki okula geçtik. Bu okula dönüştürülmüş geçici bir bina değildi, bizim kolejlerimizde olduğu gibi büyük bir avlunun etrafına dizilmiş büyük, düzgün, cepheleri bezeli yapılardan oluşuyordu, şapeli, tiyatrosu, salonları, öğretmen ve öğrenci daireleri vardı, farklı bilim ve diller öğreten 25 profesöre ve Doğu Akdeniz bölgesinden gelen öğrencilere sahipti. Burada ilk gördüğümüz şey iki profesörün, binaların birinin girişi önündeki cesetleriydi. Üstleri kısmen cüppeleriyle örtülüydü, altından elleri ve bacakları görünüyordu. Konferans salonlarından birine girdik, yerler yırtılmış kitaplarla kaplıydı, birini yanıma aldım, Homeros'un kitaplarından birinin parçasıydı, bir sayfasında özgün metin vardı, diğer sayfadaysa profesörün yazdığı modern Yunanca metin açıklaması ile yorumu bulunuyordu, kitap okulun matbaasında basılmıştı. Fevkalade bir tipografi örneğiydi. Bu okuldan yanık duvarlardan başka bir şey kalmamış, Türkler binaya girer girmez profesörlerin çoğunu ayrım gözetmeksizin katletmişler, ülkenin yükselen umudu olan öğrencileri de esir almışlardı. Bugün Asya ile Avrupa'ya dağılmış olan bu öğrenciler Hıristiyan olarak aşağılanmış ve zorla Müslüman yapılmışlar. İzmir'deyken bunlardan yirmi altısının aynı evde din değiştirmeye zorlandığını duymuştum.

Gerçek şu ki, karşılaştığım vahşeti yeterince anlatabileceğimi sanmıyorum. Kentlere saldırıldığını, evlerin yerle bir edildiğini ve hayatların söndürüldüğünü çok kişi görmüştür, ama bunu anlamak mümkün değil. Sakız'daki yıkıntılar modern savaşların sonuçlarından biri olarak düşünülemez. Hayatta kalanlar korku ve keder içindeyken bunu, orada burada yıkılan bir ev ya da öldürülen bir insan olarak algılamak mümkün değil. Adadaki dört bin evden ahşap bölümleri yakılmadık, dış duvarları hariç taş üstünde taş bırakılmadık ve temelden sökülmedik tek bir ev kalmadığı gibi, 25 bin nüfuslu kalabalık bir kentte, bir-iki kedi, köpek dışında ne tek bir insan, ne de başka bir canlı kalmış. Yıkıntılar, karşı kıyıdaki Teos gibi bir bütün halinde ıssızlığa terk edilmişti, eğer sokaklarda yatan cesetler olmasaydı ve evlerin birkaç ay öncesine kadar insan ve hayat dolu olduğunu bilmeseydiniz onları antik harabeler sanabilirdiniz.

Kederli düşünceler içinde yıkıntılar arasında dolaşırken, konsolos dışında gruptaki herkesten ayrılmış olduğumu gördüm, tam o sırada aniden yanı başımda bağrışmalar ve kahkahalar yükseldi. Bir grup Türk köşeyi dönmüş bulunduğumuz yere gelmişti. Hepsinin elinde piştovları vardı, ciritlerini sokaktaki cesetlere fırlatıyorlardı. Konsolosu bıyığından yakalayıp hakaretler yağdırdılar ve yüzüne bir tokat attılar, tam bana yaklaştıkları sırada sokağın ucundan bizim grup göründü, haydutlar yeniçeri ile çavuşu görünce, piştovlarıyla ateş ede ede yollarına devam ettiler, bize ateş etmelerini bekliyorduk, ama onlar evlerin duvarlarına kurşun yağdırıyorlar, her tarafta kurşunlar sekiyordu. Sonra oynamaya, tepinmeye ve önlerine gelen cesetleri tekmelemeye başladılar ve az önce etkilerini kolayca gördüğümüz türden kontrolsüz bir şiddet gösterisine giriştiler. Onlar gibi heyecana kapılmış bir başka azılı grupla karşılaşmak pek güvenli olmayacağı için, konsolosun kır evi davetini kabul ederek, bir uçtan öbür uca yürüdüğümüz kentten hemen ayrıldık.

Konsolosun evi kentten on km uzakta, iki saatlik bir mesafedeydi. Gemiden gördüğümüzde çok hoşumuza giden zengin ve güzel korularla bahçelerin yanı sıra kentin [çeperlerinde], villaların bulunduğu alanlardan geçtik, ama bu sefer de uzaklığın bizi yanılttığını anladık. Evlere yaklaştıkça bahçe duvarlarının yıkılmış, villaların tahrip edilmiş ve yanmış olduğunu, sahiplerinin cansız bedenlerinin ortalıkta bırakıldığını gördük. Çitleri kırılmış bahçelerde asmaların, incir, armut ve şeftali ağaçlarının kırılmış dallarının üstleri hâlâ meyve doluydu, bazıları da yerlere saçılmıştı, bu kargaşa içinde kimse onları toplamamıştı. Aslında kentte olduğu gibi kırsal alanda da canlı hiçbir şeye rastlamadık; bütün kuşlar sanki dökülen kandan korkup kaçmışlardı, onları görmediğimiz, seslerini işitmediğimiz gibi, tek başına kalmış bir köpeğin efendisinin cesedi başındaki acı acı havlamasından başka herhangi bir ses de duymadık.

Konsolosun evi bu ıssızlığın ortasında kalmıştı, burada gördüğümüz bir sahne merakımızı uyandırdığı kadar da bizi şaşırttı. Konsolos aniden elimden tutup beni avludan bahçeye doğru çekti. Burada adeta küçük bir koloni oluşmuştu. Her tarafta ağaçların altına çadırlar kurulmuş, kulübeler yapılmıştı, hepsi kocalarını ve babalarını kaybeden kadınlar ve

çocuklarla doluydu. Kadınların kimisi çıplak, kimisi sırtlarında ve kollarında çocuklarını taşıyarak kaçıp bu değerli insanın evine sığınmışlardı, o da bu tehlikeli günlerde kendi hayatı pahasına onları koruması altına almıştı. Durumun aciliyetinden ötürü kalabilecekleri barınaklar yapmış, her gün sağa sola saçılan meyveleri toplatarak karınlarını doyurmaya çalışmıştı. Allahtan hava güzeldi ve etrafta bol bol meyve vardı, bu sayede yalnızca hayatta kalmıyor, aynı zamanda sağlıklı besleniyorlardı. Aralarında yürürken bize ürettikleri gece takkeleri, çoraplar ve başka ufak tefek şeyler getirdiler. Bu kimsesiz kadınlardan bazıları, Rumlara özgü hüzünlü bir neşeyle ayakta durmaya çalışıyordu, ama bazıları da bu felakete dayanamıyor gibiydiler. Adanın en saygın hanımlarından iki-üçü de onların arasındaydı. Kocaları katledilmiş, çocukları esir alınmıştı, onlar kulübelerinde yalnız ve sessizce oturuyorlardı, bizi dikkate bile almamışlardı, kendi derin ve kederli düşüncelerine dalıp gitmişlerdi.

Ama çocukların hepsi etrafımıza toplandı ve bizle yürümeye başladı, kâh elimizi tutuyorlar, kâh ceketlerimizin eteğine yapışıyorlar ve sanki bizim onların dostu olduğumuzu ve onlarla ilgilendiğimizi hissetmiş gibi güven dolu neşeli yüzlerle bize bakıyorlardı, onlara birkaç para verdiğimizdeyse aniden bir korkuya kapılıp hepsi yok oldu. Bunun nedenini biraz sonra anladık; yeniçeri ile çavuş bahçeye girmiş, zavallılar da bir Türk gördükleri için, çocukların içgüdüsel bir korkuyla kaplandan kaçması gibi bir anda yok olmuşlardı. Bahçede toplam 207 kadın ve çocuk vardı, birkaçı başka konsolosluklara sığınmışlardı, altı ay kadar önce bu varlıklı ve güzel adada yaşayan 100 binden fazla kültürlü ve mutlu kişiden geriye kalanlar sadece bu kadardı. Hava kararana kadar orada kaldık, bu zavallı insanların arasında bazen gözyaşlarımıza hâkim olamadık. Konsolos üzülerek bize ekmek sıkıntısı çektiklerini söyledi, dünyanın en iyi kalpli insanı olan Kaptan Rous, gemiye döner dönmez onlara birkaç çuval peksimet gönderdi. Genç subay adayları bile gördüklerinden o kadar etkilenmişlerdi ki, çorbalarına katık yaptıkları ekmekten kendi paylarına düşeni de yolladılar.

Konsolostan ayrılırken bize adayı ziyaret eden birtakım gezginlerin ona verdiği bazı şahadetnameleri çekinerek gösterirken adlarımızı

eklemeye bir itirazımız olup olmayacağını sordu. Kesinlikle yoktu, tam tersine gördüklerimizi anlatmaya hazırdık. Konsolosla ilgili bazı kırıcı raporlar yayıldığını biz de duymuştuk, onun için iyi niyetli bir ifade verdik. Gördüğümüz bu dikkat çekici sahne insanı kalbinden vuruyordu ve bu bir aldatmaca değildi. Konsolos kendini tehlikeye atarak onları koruması altına almış ve ümitsizlik içindeki 200'den fazla zavallı insanı kesin bir faciadan ya da dayanılmaz acılardan kurtarmış, bizim de tanık olduğumuz gibi onlara iyiliksever bir baba gibi davranmış, onlar da bunu hissedip [onu bir baba gibi] kabul etmişlerdi. Adadaki 800 Katolik Rumdan yaklaşık 300'ü Fransız konsolosluğuna sığınmış, diğerleri ortadan kaybolmuştu. Kutsal insanlık davası adına gösterilen herhangi bir çabayı küçümsemek niyetinde değilim, kuşkusuz Fransız Konsolos Mösyö Digeon her türlü övgüyü hak ediyor; ama yurttaşları ona abartılı methiyeler düzerken, hatta işi hayatta kalan Sakızlıların onun adadaki iyi niyetli varlığı sayesinde dostlarının katledilmesinin acısını bir nebze olsun unuttuklarını söylemeye bile vardırmışken, İngiliz konsolosun benzer hizmetleri övülmemekle kalmıyor, İngilizlerce sansürleniyordu; [bu konsolos] Sakız'daki yıkımın Kudüs'teki yıkıma eş olduğunu İstanbul'a yazdığı zaman, kendisine aşağılayıcı bir dille Kudüs'teki yıkım hakkında acaba ne bildiği sorusuyla cevap verilmişti.

Sakız'dan ayrıldıktan sonra Küçük Asya kıyılarını takip ederek Myonnesos [Doğanbey] Burnu'nu geçtik. Ada, Strabon ve Livius zamanından beri pek değişmemiş: Kayaların biçimlendirdiği sırt, zirvesinden sanki bir hedefmiş, varılacak bir yermiş gibi yükselen, göze çarpan bir yükseklikte kurulmuş kent ve denize bakan tarafı suyun aşındırdığı çıplak, sivri çıkıntılarla dolu bir yüzey –aradan iki bin yıl geçmesine karşın doğanın yüzü nasıl da aynı! Şimdi Lebedos ile Kolophon'u [Değirmendere] arıyoruz. Kıyıda Kolophon kalıntılarını gördüğümüzü sandık, ama Lebedos'u bulmak mümkün değildi, o zaten Horatius zamanında bile Gabii'den daha ıssız (*desertior Gabiis*) bir harabe halindeydi.[1]

1 [Horatius'un ilgili mısraı şöyledir: *Gabiis desertior atque Fidenis vicus*, yani Gabii ve Fidenae'den daha ıssız. Gabii, Roma'ya 18 km uzaklıkta terk edilmiş bir antik kentti. Fidenae ise Roma'ya sekiz km mesafedeki yine terk edilmiş bir antik yerleşimdi.]

Bu noktada kıyı geniş bir yay çizerek muhteşem bir koya açıldı, koyun dibinde Ephesos Ovası uzanıyordu. Gemi kıyıya yanaşırken karanlık basmadan gezebilmek için yemeğimizi erkenden yedik. Sakız'dayken değerli konsolosumuz ricam üzerine, adanın İpsara'ya bakan tarafında Arvisia Ovası'nda üretilen üzümlerden yapılan ve Vergilius'un "*Vina novum fundavit calathis Arvisia Nectar*" [Arvisia'nın nektar kadar kusursuz şarabı] diye tanımladığı hakiki Sakız Adası şarabı [Ariousios şarabı] temin etmişti. Ölülerle dolu adada canımız içmek istemedi, ama şimdi içince çok iyi bir şarap olduğunu ve eski insanların beklentilerini karşıladığını gördük. Açık kırmızı renkli gövdeli bir şaraptı, sade bir tadı vardı, canlandırıcıydı, midevi olduğu için hazmı kolaylaştırıyor ve daha tatlıca olan Falernum şarabıyla iyi bir karışım sunuyordu; bütün bunlar için Horatius'a ve lütfen Athenaios'a bakın.[2]

Saat üç olmuştu, Küçük Menderes'in ağzından iki mil kadar uzakta demir atmıştık. Kıyıda yaklaşık on km aşağımızda bir tepenin yamacına kurulmuş Scala Nova [Scala Nuovo/Kuşadası] vardı, Sisam Adası tam karşıdaydı, aradaki kanal o kadar dardı ki, adeta ada karanın devamı gibi duruyordu. Sisamlılar sürekli olarak burada karaya çıkıp Türklerle çatışmaya girdikleri için tedbirli olmamız gerekiyordu, bu nedenle kalabalık bir grup olarak karaya çıkmaya karar verdik ve çoğu av tüfekli 18 kişilik bir grup kurup denize iki kayık indirdik. Dalgaları aşa aşa büyük bir keyifle kumsala ulaştık, ırmağın ağzındaki seti geçerek içerlere doğru ilerlemeye başladık.

Genelde 12-13 km genişliğindeki bu şahane ova yaklaşık 30 km kadar içlere uzanıyor. İki yanındaki ormanlarla kaplı ya da üstünde harabeler olan romantik tepeler, bazı yerlerde ovaya doğru düzensiz çıkıntılar oluşturuyor. Ortasından kıvrıla kıvrıla akan ırmağa bazı yazarlar, bu özelliğinden ötürü menderes anlamına gelen *Meander* demişler, Türkler de Küçük Menderes olarak bu adı korumuş. Menderes, Homeros'tan Vergilius'a kadar bütün yazarların belirttiği üzere kuğularla dolu.[3]

2 *Deipnon.*, Kitap 1. [Athenaeus, *Deipnosophist* (Gastronomlar), Cilt I, Kitap 1-3, The Loeb Classical Library No. 204, gözden geçirilmiş basım, 1969.]

3 *Κύκνων – Καϋστριου αμφί ρείθρα*; [Kuğu – Kavstrios'un iki deresinde] Hom.; *Quae. . . in stagnis rimantur prata Caystri* [Menderes'in etrafındaki gölcükleri doldururlar], Virg. *Georg.* [Vergilius, *Georgica*; Çiftçilik Sanatı, çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul, Alfa, 2015.]

Koya girdiğimizde ilk gördüğümüz şey bu kuğuların uçuşuydu, çok yükseklere çıkabiliyorlardı. Irmak kıyısından birkaç kilometre içerilere yürümemize karşın hâlâ kent kalıntılarına ulaşamamıştık, geç olmuştu, Kaptan Rous karanlık basmadan geri dönmemiz için bize işaret verdi. Bu sırada hepimiz ovada bir yerlere dağılmıştık, herkesi toparlayabilmek için ateş etmeye ve seslenmeye başladık. Ben üsteğmenle birlikte ırmak kıyısında bitkileri inceliyordum o sırada çayırda otlayan büyük bir sığır sürüsünün birden korktuğunu, hayvanların burnundan soluyarak ve kafalarını sağa sola savurarak epey uzaktaki tepelerin birinde bulunan bir köye doğru kaçmaya başladıklarını gördüm. Tam o sırada uzaktan bir davul sesi duyuldu, üsteğmene dönerek Türklerin kesin olarak bizi sık sık buradan karaya çıkarak sürüleri kovalayan, sonra da yağmaya başlayan bir grup Sisamlı zannettiklerini söyledim, davul sesi de kuşkusuz bir alarm işaretiydi. Dolayısıyla alelacele dönmeye başladık, kayıkların bulunduğu yere geldiğimizde ortalıkta kimseler yoktu. Bir akarsuyu geçmek için genellikle büyük, düz, üçgen biçimli bir sal kullanılıyordu, salın üstünde bir kıyıdan öbürüne uzanan sağlam bir halat, üçgenin bir ucunda da kısa bir direk vardı, sal bu sayede çekilerek suda ilerliyordu. Tüfeklerimizle sala yerleştik, düşman ülkede baskın yapmak için karşıdan karşıya geçmekte olan bir gruptan başka bir şeye benzemiyorduk doğrusu. Sonunda kıyıya ulaşıp saldan indik.

Buradaki sandallar da mürettebat yemeğini yesin diye gemiye geri dönmüştü, ama bizi kumsalda görünce geri dönmek üzere emir almışlardı. Hava kararmaya başlamıştı ve gemi zor görünüyordu, geldiğimizi bildirmek için bir-iki el ateş ettik. Bizi fark etmeleri zaman aldı, ama sonunda direğin ucuna bir fener asıldı, denizde de iki fener belirmişti, bizi almaya geliyorlar diye düşündük, ama onlar kıyının başka tarafına doğru gidiyorlardı. Nerede olduğumuzu belirtmek için yaylım ateşi açmak niyetindeydik. Bay Leeves ile benim silahım yoktu, kıyıdan suyun ağzına doğru yürüdük, ama ben ne yapabileceğimize bakabilmek için aniden geri dönmek istedim, daha bizi bekleyen gruba ulaşmadan Bay Leeves nefes nefese beni yakaladı ve bir grup atlı tarafından takip edildiğini söyledi. Daha lafını bitirmeden atlı birlik yanımızda bitiverdi. Alacakaranlıkta sessizce yanımıza yaklaşmışlardı. Her tarafımızda kılıç sallıyor, önümüzü kesmeye çalışıyor, birbirleri-

ne bağırarak [anlayamadığımız] kaba-saba sözler söylüyorlardı. Bazılarımız atların ayakları altına yuvarlanmıştık, bazılarımız da kılıç darbeleriyle yere düşmüştük, tam o sırada henüz ne yapacağımızı konuşamadan hepimizi, [atlarıyla] üç-dört karış derinlikteki suya ulaşana kadar denize sürdüler ve [kara tarafında] yarım daire bir çember içine aldılar; piştovlarını ve kılıçlarını bize yöneltmişlerdi. Neyse ki hiçbirimizde dolu silah yoktu, eğer tek bir kurşun atılsaydı hiçbirimizi yaşatmayacakları kesindi.

Bir anlık fırsat yakalayınca bizim Yeniçeri Ahmed'i öne doğru ittim, şansımıza o da bizimle gelmişti. Feci halde korkmuştu, ellerini havaya kaldırıp "Aman İngiliz! Aman İngiliz!" diye bağırıyordu. Atlılar hemen durdu, nihayet konuşabilecektik. Ağa öne çıktı, Ahmed, Bay Leeves ile beni ellerimizden tutarak ona götürdü. Ahmed Bizim Pera'daki saraydan İngiliz asilzadeleri olduğumuzu, elimizde İstanbul'daki padişahın onları kendisine emanet ettiğini [ve korumamızın sağlanmasını] belirten bir ferman bulunduğunu söyledi. Ağa bizim geminin Kuşadası'ndan göründüğünü ve İdralılara [doğrusu İpsaralılara] ait bir savaş gemisi sanıldığını; bunun üzerine büyük bir kargaşa çıktığını ve hareketlerimizi izlemek ve karaya çıkan bir grup olursa önlerinin kesilmesi için 500 adamın bölgenin farklı noktalarında görevlendirildiğini; bu adamlar arasında hiçbir şeyi umursamayan kaçıklar ile bir grup çaresiz adam bulunduğuna dair yemin edebileceğini, ama şansımıza onların kıyının başka bir tarafında konumlandıklarını anlattı. Kısacası yeniçerinin ağanın iki askeriyle birlikte Kuşadası'na gidip olayı paşaya anlatmasına ve onu ikna etmesi gerektiğine karar verildi, yeniçeri yeni emirlerle gelene kadar tutuklu kalacaktık.

Saat on olmuş, her taraf iyice kararmıştı, Kuşadası 11-13 km ötedeydi, dolayısıyla bütün gece Asya'nın en can sıkıcı ve sağlıksız bataklık alanında açık havada kalmaktan başka çaremiz yoktu. Türkler geniş bir çember halinde oturmuşlardı, biz de ortalarında kumların üzerindeydik. Akşama doğru başımıza gelenlerin heyecanıyla bana ateş basmıştı, ama şimdi feci şekilde üşümeye başlamıştım. Elimi kuma sokunca ılık olduğunu fark ettim ve hemen bir çukur kazıp içine girdim, üstümü de kumla kapattım. Yanımdakiler de aynı şeyi yaptı, böylece uyumaya çalıştık. Ama kısa bir süre sonra kum ılıklığını yitirdi ve eskisinden fazla üşümeye başladık. O zaman

Türklerden bir ateş yakmalarını istedik, ama ağa izin vermedi, ister asker, ister haydut olsun başkalarını buraya, üzerimize çekmek istemiyordu, ama aslında bizim gemiye işaret vermemizden korkuyordu. Ama sonunda onun bizi mahrum ettiği şeyin kazaen çıkmasını engelleyememişti. Ağanın adamlarından biri yakınlardaki sazlıkta tütün içerken birkaç kıvılcım sıçramış ve bu, yanmaya hazır kuru sazları bir anda tutuşturarak bize sürpriz yapmıştı.

Bizim bulunduğumuz ağızın çevresindeki birkaç yüz metrekarelik alan sazlıktı ve sulak alanda yaşayan bitkilerle kaplıydı, bunların büyük bölümü mevsim icabı solmuş ve kurumuştu. Alevler bir anda her tarafı sardı ve hızla bütün kırsal alana yayıldı, her taraf çatır çatır yanıyordu. Yangının sıçraması çok ilginçti; alevler bazen yüksek ağaçlarla kaplı alanları yalayıp geçiyor ve yangının ortasında yalıtılmış bir alan bırakıyordu, ama şimdi alt dalları sarmış, sonra aniden tepeye sıçramış ve ortaya büyük alev piramitleri çıkmıştı. Hepimiz ateşin kenarında toplaşmış, alevlerin altında kıyafetleri ışıl ışıl parıldayan kara sakallı yağız Asyalılarla iç içeydik, tam da Rembrandt'ın bayılacağı tarzda bir grup oluşturmuştuk. Bazen kamışların üstüne uzanıyor, alevler yaklaşmaya başlayınca da başka yerlere kaçışıyorduk. Ben de yangından kaçan çeşitli garip böceklerle oyalanıyordum. Bu sıcak ve nemli ortamda doğanın bereketi epey şaşırtıcıydı, her türlü canavarla "gorgonların, hidraların ve korkunç ejderhaların" minyatür embriyoları sarmıştı ortalığı. Bunlardan aldığım biri de yedi cm boyunda yeşil bir peygamberdevesiydi, kanatları ile bacaklarıyla hareket eden bir tutam çime benzediği için Yaprak Böcek [*Phyllium*] olarak anılıyor.

Çevremizdeki görülmemiş türdeki yabanıl yaşama ek olarak, epey yakınımızdaki bir çalılıktan gelen berbat çığlıklar ve bağrışlarla aniden korkuya kapıldık. Başka bir grup barbarın bizi fark ettiğinden ve üzerimize geldiklerinden emindik. Ama hemen bu seslerin başka bir nedeni olduğunu anladık. Küçük Menderes'in ağzı sayısız çakalın ve başka hayvanların uğrak yeriydi, yangın nedeniyle yerlerinden edilen hayvanlar hep birlikte bağırıyorlardı; başka gezginlerin de dedikleri gibi bu sesler ve ulumalar insan çığlığına benziyordu.

Sonunda, yeniçerimiz gün doğmadan az önce geri döndü. Paşayı ikna etmiş ve Kuşadası'ndaki şaşkınlığa son vermişti, dolayısıyla da ağaya

bizi bırakma emri verilmişti. Irmağı geçerken bize eşlik edenler şimdi bizi karşı kıyıda sığınabileceğimiz ve yiyecek bulabileceğimiz bir yere götürmüşlerdi, ama burada da çok güzel ve ilginç bir olay başımıza geldi. Irmak balık doluydu, hepsi adeta fosforlu bir ışık saçıyordu. Suyun üstünden geçerken balıklara yapışan yakamozlar ortalık kapkaranlık olmasına karşın kayığı aydınlatıyordu, etrafımızda oynaşan balık sürüleri kıpır kıpır ışıldıyordu, her biri eşsiz bir ışık halesiyle çevriliymiş gibiydi. Gökyüzü ağarmaya başlamıştı, komutanımız yolumuza karadan devam etmek yerine gemiye dönmeye kararlıydı, dolayısıyla biz de kıyıya yöneldik ve o sırada güçlü bir grupla bizi aramaya çıkan kayıkların kıyıya yanaştıklarını gördük. Hemen sevinçle kayıklara atladık ve saat yedi gibi, tam da bizi aslanın ağzından kurtarabilmek amacıyla Kuşadası'na doğru yola çıkmak üzereyken gemiye bindik. Anladığımız kadarıyla bir gece önce gemiye bir tekne yanaşarak bir haber getirmişti, gemideki herkes bizim kesinlikle ya öldürüldüğümüzü ya da tutuklanarak götürüldüğümüzü düşünmüşlerdi.

Tam kıyıdan ayrılmak üzere demir almaya hazırlanıyorduk ki, saat on dolaylarında Türk bayrağı dalgalanan bir teknenin bize doğru gelmekte olduğunu gördük. Yanımıza yanaşınca içinde paşanın bir gece önce olanları açıklamak ve özür dilemek üzere yolladığı bir Türk liman amirali, tercümanı ve bir çavuş olduğunu gördük. Bölgede yarattığımız şaşkınlığı onlar da doğruladı ve kargaşa sırasında paşanın hayatının tehdit edildiğini söylediler. Onun adına bize her türlü güvencenin verileceğini ve kalacak bir yer bulabileceklerini söylediler; onları kabinde ağırladık, sultanın fermanını gösterince derin bir saygı ve huşu içinde fermanı öptüler ve on top atışıyla gemiyi terk ederek, bize refakat etmesini istediğimiz 20 atı temin etmek üzere doğruca kıyıya yöneldiler; biz de hemen arkalarından onları izledik, ırmak ağzına kadar kürek çektik, kayıklarımızı setin üstünden atlattık ve su yoluyla doğrudan Ephesos Ovası'nın içlerine doğru ilerlemeye başladık, sanırım Ephesos'a bu yoldan daha önce hiç gidilmemişti. Kamıştan duvarlarla çevrili çok büyük bir dalyanda karaya çıktık, ovayı geçerek antik kent harabelerine ulaştık.

Bu şahane yerin ayrıntılarıyla sizi meşgul etmeden Tournefort, Pocockle, Chandler gibi burayı görüp anlatanların yazdıklarını okumanızı salık vereceğim. Yalnızca onların dikkatinden kaçan birkaç şeyden söz etmek

istiyorum. Kent bir zamanlar Asya'nın ticaret merkeziydi ve bugün [ağzı] kumla tıkanmış olmasına karşın, o zamanlar suyolu, taşımacılığa elverişliymiş. Ağıza yakın bir yerdeki rıhtımın üst kaplamasını oluşturan büyük mermer blokların izlerini, ırmak boyunca kilometrelerce içerdeki köprünün ayaklarına kadar takip edebildik. Miletos ve çevresindeki yerleşmelerden İzmir'e uzanan karayolunun bu köprünün üstünden geçtiği anlaşılıyor. Şimdi bu yolun yerini, Kuşadası ile modern İzmir arasındaki deniz taşımacılığı almış. Rıhtımın üstünde bazı beyaz mermer sütunların gövdeleri duruyor, ama bunların nereye ait oldukları anlaşılmıyor. Birkaç kilometre yukarıda ırmağın kıvrıldığı bir noktaya yakın alçak bir arazide büyük kemerli binalar var, bunlar yan yana dizili dükkânlara benziyor, ama limanla bağlantılı depolar olduklarını tahmin ettim. Eskiden kentin bir ticaret merkezi olduğuna dair bir bilgim yoktu, en azından sonra Strabon'dan[4] öğrenene kadar, dolayısıyla bunun Ephesos'un yeni bir özelliği olduğunu düşündüm ve size söylemek istedim. Kentin bir tepe üstüne kurulduğunu da bilmiyordum. Harabeler, ovanın güney sınırını oluşturan bir dizi yükseltinin üstüne dağılmıştı, bugün bile yamaçlar birkaç kilometre boyunca kalıntılarla kaplı. Bunlar arasında özellikle tiyatro, buranın ne kadar zengin ve kalabalık bir yer olduğunu gözler önüne seriyor. Oturma yerlerinin yamaca oyulduğu tiyatronun en üst sırası, tepenin de en üst seviyesinde; buraya tırmanıp çevreye baktığımda, aşağısı sönmüş bir yanardağın devasa krateri gibiydi, en alttaki nesnelerin ne olduğunu gözlüksüz ayırt edemiyordum.

Tiyatronun olduğu yere yakın düzlükte de Ephesoslıların Diana Tapınağı [Artemision] görünüyordu. Plinius'a göre depreme dayanıklı olması için yumuşak bir temel üzerine inşa edilmiş. Yani temel bataklığa kurulmuş ve rutubeti emmesi için yün ve kömür döşenmiş, kemerleri de bir yer altı labirenti oluşturuyor, bunlar günümüzde bir su birikintisi içinde. Sekiz kere yıkılan ve 280 yıl içinde defalarca yeniden yapılan tapınağın üstyapısında bu sürecin izleri görülür. Bugün devasa mermer bloklarla yapılmış birkaç duvardan başka bir şey yok. Duvarın üstündeki küçük oyuklar, bir zamanlar tapınağın cephesini kaplayan pirinç ve gümüş levhaların tutturulduğu yerler.

4 *Εμπόριον μέγιστον Ασίας* [Asya'nın en büyük ticareti] Strab. [Strabon, *Geographika; Antik Anadolu Coğrafyası*, Kitap, xii, xiii, xiv, 4 Cilt, çev. Adnan Pekman, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.]

Duvarların yıkıldığı birkaç yerde bir önceki yapıya ait kornişler ve silmeler ortaya çıkmış, yeni duvarlar bunların üstüne örülmüş. Giriş portikosunun büyük porfir sütunları hâlâ hemen önümde yerde duruyorlar, ama bunların bir kısmı, belki biliyor veya bilmiyorsunuz, Constantinus tarafından yeni başkenti Konstantinopolis'e taşınmış, böylece bir putperest tapınağın kalıntıları bir Hıristiyan mabedinde, Ayasofya'nın yapımında kullanılmış, ama bunlar bugün gene Hıristiyanlık karşıtı bir [dinin] ibadethanesini ayakta tutmakta.

Benim için bu binanın en ilginç yanı Resullerin İşleri'ni çok güzel tasvir etmesidir. Aziz Pavlos'un tapınak için çalışan gümüş ve pirinç ustalarını kızdırıp ayaklandırdığı yer burasıdır. Burada öfkeli halk Aziz Pavlos'un yandaşları Gaius ile Aristarkhos'u da yanlarında sürükleyerek yol üzerindeki tiyatroya girmişti. Buradan tapınağın cephesi bütün ihtişamıyla görünüyordu; herkes "bütün Asya'nın taptığı"na bakmış, coşku içinde "Ephesoslulların Yüce Dianası!" diye haykırmıştı. Ama yolun, her iki yanındaki binaların ve kaldırımların hâlâ yerlerinde durduğu bir kısmının sizi en çok ilgilendirecek şey olacağını düşünüyorum, bunlar bir olasılıkla Pompei ile aynı dönemden, ama üstleri külle kaplanmadığı halde oldukları gibi kalmış, bozulmamış. Ludgate Hill[5] kadar geniş bir tepenin yamacından aşağı doğru uzanan yol çok büyük, düzgün biçimde olmayan düz taşlarla kaplı. Bir yanında stadyumun cephesi ile geniş kapıları olan başka kamu yapıları, öbür yanında da büyük yapı kalıntıları var. Yol aşağıya doğru size bahsettiğim depoların olduğu yerde ırmağa kadar devam ediyor, büyük olasılıkla kentin ana caddesi. Eğer kentin bir ucunun limana, diğer ucunun da kalıntıların bulunduğu yamaca kadar uzandığını düşünürsek, uzunluğunun yaklaşık 20-22 km olması gerekir! Bu tabii ki imkânsız değil, çünkü kent sanki ince uzun bir alana kurulmuş gibi duruyor. Kenti Plinius "Asya'nın Işığı" (*Lumen Asiae*) olarak tanımlarken, Aziz Yuhanna "kandilliğini yerinden kaldırırım" der ve öyle de olur. Smyrna [İzmir] hâlâ büyük bir kent olmakla birlikte bu şahane kentin yerini ancak küçük bir köy olan Ayasuluğ almıştır. Ayasuluğ'da ovada ekim yapan 100 kadar Türkün yanı

5 [Ludgate Hill Londra'nın üç tepesinden biridir. Burada Londra surlarının en batı ucundaki kapısı Ludgate bulunuyordu. Kapı 1760'ta yıkılmıştır. Aziz Pavlos'a adanan katedral bu tepede yer alır. Anlatılara göre katedralin yerinde Tanrıça Diana'ya adanmış bir Roma tapınağı bulunuyordu.]

sıra, iki Rum, bir bahçıvan, bir de kahve sahibi var, Asya'daki Yedi Kilise içinde en görkemlisi sayılan Ephesos'takinden geriye kalan Hıristiyanlar da yalnızca bunlar. Bütün gün bu çok ilginç kalıntılar arasında dolaştıktan ve artık başka bir şey göremeyecek hale geldikten sonra geldiğimiz yoldan kayıklarla gemiye geri döndük, ırmak ağzındaki sette yakaladığımız bazı ilginç ve lezzetli balıkları da beraberimizde getirmeyi unutmadık.

Burada biraz da sıtmaya değinmek istiyorum. Bu konuda edindiğim sözlü, yazılı ve basılı bütün uyarılara ek olarak İzmir'deki dostlarımız da Ephesos Ovası'nda dikkatli olmamızı söylemişlerdi, herkes bu kentin insanlarının barbarca politikalarından ya da kılıç korkusundan çok bataklığın yaydığı miyasmadan ötürü boşaldığına inanıyordu. Oysa biz iki gündür bu ovada dolaşmakla kalmamış, en beter ve tehlikeli yerinde, sıcaktan pestilimiz çıktıktan sonra bütün bir gece rutubet ve soğukta kalmış, üstümüze örtecek bir şey bulamamış, bataklığın içinde aç biilaç, çamur ve çürümüş sebzelerden yayılan nemli ve pis havayı solumuştuk. Bütün bunlara karşın, on sekizimiz de kendimizi daha sağlıklı, iştahlı ve neşeli hissetmiş, birimiz bile bundan farklı etkilendiğimizi düşünmemiştik! Ancak çıkan yangının, hava kalitesindeki tehlikeli unsurların ne kadarını yok ettiğini ve zihnimizin bedensel duyarlılığımıza odaklanmasını engellediğini bilemem, buna siz karar verin.

Hava daha aydınlanmadan Ephesos Koyu'ndan ayrıldık, öğlen vakti kendimizi Sakız'ın güney kıyılarında bulduk. Kıyıya çok yakın seyrettiğimiz için adanın bu tarafının da ne derecede tahrip olduğunu görebiliyorduk, evler isten kararmış, duvarlar yıkılmış, etrafta tek bir insan kalmamıştı. Akşam Sakız ile İpsara arasındaki kanaldaydık, İpsara'da karaya çıkmak niyetindeydik. Bu ünlü adayı ve Rumların bağımsızlıklarının nasıl keyfine vardıklarını görmeyi çok istiyordum. Ne yazık ki akşam rüzgâr çok kuvvetliydi, sabah da tam rüzgâr altı olduk. Bu nedenle Bozcaada'ya doğru yöneldik. Bu güzel adanın yanından geçerken limanda İstanbul'dan gelen dev gemilere korku salan [tipten] küçücük tekneler gördük.

Bozcaada'da karaya çıkınca, Çanakkale'deki sıtma salgınından kaçıp buraya gelen değerli konsolosumuzla ailesini bulduk. Bozcaada'yla ilgili söyleyebileceğim tek şey burada antikçağdan kalan hiçbir şey olmadığı. Burada yılın on ayında akıntı ve kuzeydoğudan esen rüzgârlar çok sert olduğu için

gelen gemiler genellikle Çanakkale Boğazı'nın girişinde uzun süre beklemek zorunda kalıyor ve getirdikleri kargo çürüyordu. Onun için İmparator İustinianos Mısır'dan ve güneyden getirtilen mısırın depolanması için adada büyük bir tahıl ambarı yaptırmıştı. Ancak Türkler bu yararlı ve görece daha yakın bir tarihte yapılmış olan binaları bile öylesine tahrip etmişler ki, temellerinin izleri dahi kalmamış. Bu kayalık ada, [Troya'yı işgale giden] Yunan donanmasının arkasında gizlenebilmesi için çok elverişliydi; Vergilius'a göre buradan "Troya görünüyor"du (*in conspectu Trojæ*). Bozcaada'da 150 kadar ev, garnizon dahil 600 Türk ve yaklaşık 300 Rum var. Buradaki Rumlar diğer adalara göre daha az zarar görmüş, olaylar ilk patlak verdiğinde içlerinden yalnızca yirmisi Türkler tarafından öldürülmüş ya da yaralanmış.

Rüzgâr güneybatıya döner dönmez buradaki bütün ticaret filosu bundan yararlanmak üzere dümenini Çanakkale Boğazı'na yöneltti. Onlardan birine bizi de gemiye almalarını işaret edince yelkenini indirdi ve bizi gemiye aldı. *Hinde* fırkateynindeki iyi kalpli, candan dostlarımızdan ayrılırken minnettarlık duygularımızı ve iyi dileklerimizi iletmeden edemedik. Kaptanın iyi kalpliliği karşısında ezilmiştim, bana kendi yatağını ve kamarasını bırakmak için öyle ısrar etmişti ki, karşı gelmenin bir anlamı yoktu. Gemideki herkese aynı içtenlikle davranıyordu; subaylarıyla beraberken sanki onların ağabeyi gibiydi, onlar da kendisine kardeşçe duygularla bağlıydılar. Gerek gördüğümüz manzaralar, gerek böyle bir grup insanla seyahat etmek bu yolculuğu benim için en ilginç gezilerden biri yapmıştı. Şimdi bindiğimiz buğday yüklü gemi ise rutubetli, pis ve yavaştı; rüzgâra ve akıntıya karşı seyretme yeteneği olan *Hinde*'nin konforunu bırakıp ikisi de kendinden yana olmasına karşın doğru dürüst seyredemeyen ağır bir maçunaya binmiş gibiydik, bu nedenle bizi karaya çıkartmalarını rica ettik ve Marmara Denizi'nin kuzey kıyılarını takip ederek karadan İstanbul'a döndük.

Gelir gelmez ilk yaptığımız şey Sakız'daki konsolosluk bahçesinde gördüğümüz zavallı insanların durumunu bildirmek oldu. Cömert tüccarlarımız hemen bir miktar un ve ekmek alınıp yollanması için sıraya girdi. Bunları teslim etmeyi üstlenen *Agenor* adlı geminin Kaptanı Hann'a, Kaptan Rous'a yazdığım mektubu da verdim. Kaptan Rous bu insanlarla yine ilgilenmiş ve bağışlarımızı iletmişti.

Bizim yeniçeri Ahmed geziden döndükten sonra ait olduğu sınıfa özgü nefsine düşkünlük ve şüphecilik gibi özelliklere uymayan bambaşka bir tavır sergiledi. Gezi öncesinde kilolu, iri yarı ve hareketsiz biriydi, yalnızca evinden İngiliz Sarayı'na geliyor, bütün gün kapıdaki kahvede miskin miskin oturuyor, kahve ve çubuk keyfi arasında da uyuklayıp duruyordu. Gezi sırasındaki heyecanlı ve hareketli günlerin ardından epeyce kilo kaybetmiş, son derece hareketli, tazı gibi ince biri olmuştu. Yola çıkmadan önce tartılmış ve 154 okka olduğunu görmüştü, oysa şimdi 100 okkaya düşmüştü. Onun için bir gün bize gelip ona zaten fazlasıyla yüksek bir aylık ödediğimizi, şimdi kaybettiği 54 okka nedeniyle aylığının düşürülmesini istedi. Kapıdaki arkadaşları ona iki papazla birlikte seyahat ettiği ve onların oruç tutmak ve dua etmekten başka bir şey yapmadıkları için kilo kaybettiğini söyleseler de, o "Hayır, onlar o açıdan dürüst insanlar. Ben onlarla beraber olduğum süre içinde onları ne oruç tutarken ne de dua ederken gördüm" diye cevap vermişti. Türkler arasında kendi inançlarını çok dikkate almayan, ama din değiştirmeye de yanaşmayan, sayıları giderek artan geniş bir kesim var, Ahmed'in de bu gruba dahil olduğunu öğrenmiş olduk. Onun din anlayışı, pek ciddiye almadığı biçimsel bir şeyden ibaretti ve gezimiz sırasında günün belli saatlerinde durup, ovaya seccademizi serdiğimizi ve yüzümüzü Mekke'ye dönüp dua ettiğimizi görmediği için, bizim de kendisi gibi dinsiz olduğumuzu düşünmüştü.

Halet Efendi – Berberbaşı ve kahveci – Yeniçerilerin soruşturması – Sadrazamın azledilmesi – Halet Efendi'nin görevden alınması ve ölümü – Yahudi banker Haskil'e yapılan işkence – Rum casus Asomahi'nin idamı – Sadrazam Deli Abdullah'ın iyilikseverliği – Kente su sağlanması – Bizans dönemi sukemerleri ve sarnıçları – Türklerin kaydettiği gelişme – Belgrad Ormanları – Haydutları yakalamak için ormanda çıkartılan yangın – Osman Ağa'nın ilerleme çalışmalarını engelleme çabaları – Lady M.W. Montague'nün bulunamayan evi – Hiçbir iz kalmamış – Çiçek aşısı – Göçmen kuşlar – Ağır geçen kış – Limanın donması – Ay tutulması – Deprem şoku – Türklerin yangın önlemleri – Sık sık çıkma nedenleri – 1823 büyük yangını – İnsan hikâyeleri – Yaralanmaların boyutları

Payitahta döndüğümüzde Türklerin bir kaynaşma içinde olduklarını gördük, bu kez sorun her zamanki nedenlerden değil, sükûnetlerini pek nadiren bozan bir şeyden kaynaklanıyordu: Yüksekçe bir makamı işgal eden biri değişmişti. O güne kadar Türk hükümetinin her hareketini Halet Efendi yönlendiriyordu. Fransa'da elçilik yapmış olan Halet Efendi, Avrupa dillerinden birine hâkim olan birkaç Türkten biriydi, ayrıca Avrupa kültürüne de bir miktar aşinalığı vardı, yabancı ülkelerde edindiği bazı bilgileri, bu konuya meraklı olan sultana anlatırdı. Epeyce kurnaz biri olarak bilinen Halet Efendi, her nabza göre şerbet vermeyi biliyordu, kendi çıkarı için her şeyi yapabilirdi. Nişancılıktan başka hiçbir resmi görevi olmamıştı. Hükümdarın imzası yerine geçen, adının ve unvanlarının bir sembolik harfler bileşimiyle tek bir imge halinde yazıldığı, bütün sikkelerde ve kamu binalarında bulunan tuğrasını çekmekle görevliydi. Bu görev çok önemli değildi, bir güven ya da hamilik gerektirmiyordu, ama Halet Efendi, resmi bir makamı ve sorumluluğu olmadan kendi adına hükümetin aldığı önlemler üzerinde sıkı bir denetim kurmuştu, genellikle sultanın bütün kamusal önlemlerini dikte etmekteydi; özellikle de sultanın kendilerinden başka kimsenin sözünü dinlemesine göz yummayan yeniçerilerden nefret

ediyordu. Onunla sık sık bir araya geliyor ve Fransızca konuşuyorduk; kendisi miyoptu, tek camlı bir gözlük kullanırdı, Türk kıyafetleri giyer, ama bir Frenk gibi davranır, onların âdetlerine uymaya çalışırdı. Bundan başka bir de kütüphane yaptırmış ve içini kitaplarla doldurmuştu, edebiyat zevkini aşılamaya çalışırdı. Bütün bunlar onu yenilikçi ve ilerlemeye açık biri olarak gören ve ona katı bir düşmanlık besleyen yeniçeriler için ek bir suçlama zemini oluşturuyordu. Halet Efendi'yle ilişkisi olan iki önemli ve nüfuz sahibi kişi vardı, bunlardan biri berberbaşı, diğeri de kahvecibaşıydı, her ikisi de sarayda kalırdı. Sultan Mahmud berberbaşına özellikle güveniyordu, sultan bu açıdan Fransız Kralı XI. Louis'yi hatırlatıyordu.[1] İstanbul'daki berberler ve kahveciler genellikle nüfuzlu kişilerdi. Dükkânları insanların gün içinde uğradıkları önemli mekânlardı, buralarda bol bol haber olurdu. Dolayısıyla berber her gün sultanı tıraş ettiğinde ona payitahtta dolaşan haberleri taşırdı, aslında hükümdarın başvuracağı yegâne gazete oydu. Berberbaşı, Halet Efendi'nin kulu olduğundan, sultana verdiği bilgiler de onun görüşleri doğrultusunda olur, böylece Halet Efendi de giderek daha fazla nüfuz kazanırdı.

Ama artık gücüne son verme zamanı gelmişti. Yeniçeriler kolay boyun eğmeyen bir kesimdi, aldıkları ağır cezalara karşın hâlâ bir aradaydılar ve bir kez daha ortalığı karıştırma ihtimali olan toplantılar yapmaya başlamışlardı; sonunda Halet Efendi'ye temsilci olarak bir derviş yollayarak, şikâyette bulundukları bazı sorunların yeniden ele alınması ve artık kendisinin bir kenara çekilip sultanı kendi özgür iradesiyle baş başa bırakması gerektiğini bildirmişlerdi. Derviş, Halet Efendi'nin cevabını getirmek üzere geri dönmeyince, yeniçeriler soruşturmaya başlamış, kendilerine onun İran'a, dergâhının bulunduğu yere gittiği söylenmiş, ama derviş ne orada, ne de burada, bir daha hiç görülmemişti.

Yeniçeriler buna fena halde içerlemişlerdi, onun için sultana, 1 Kasım Cuma günü camiye giderken verilmek üzere bir tezkere hazırladılar; Sultan Mahmud bunları okumayı hiç ihmal etmediği için hemen bir cevap almayı bekliyorlardı. Ancak aradan bir hafta geçip hiçbir haber çıkmayınca,

1 [Olivier le Daim (doğumu Olivier de Neckere; c. 1428–1484) XI. Louis'in berberiydi, kral üzerinde o kadar etkili oldu ki kendisine önce Le Daim asalet unvanı sonra da 1477'de Meulan Kontu unvanı verildi.]

Halet Efendi'nin etkisi sonucunda tezkerenin sultana iletilmediğini anlamışlardı, zaten tezkere de sonradan onun çekmecesinde bulunmuştu.

Bu durumda yeniçeriler, hassasiyetlerini ve memnuniyetsizliklerini doğrudan sultana duyurmalarının şart olduğunu düşündüler ve onları bizzat ağalarının temsil etmesinin doğru olacağına karar verdiler. Ağanın görevlerinden biri de zaten camiye girerken atından inmesine ve binmesine yardım etmek için sultanın üzengilerini tutmaktı. Ağa bir sonraki cuma namazında bu fırsattan yararlanarak, sultanın kulağına bazı inandırıcı ve etkileyici sözler fısıldamıştı. Sultan birden irkilmiş ve ondan halkın ne düşündüğünü öğrenmeye bizzat çalışmasını istemişti. Ağa ertesi akşam kıyafet değiştirerek İstanbul'daki birçok berber dükkânına ve kahveye gitmiş ve Halet Efendi'nin kullarının verdiği haberlerin tamamen yanlış olduğunu, memnuniyetsizliğin yaygın ve tehditkâr olduğunu ve mutlaka giderilmesi gerektiğini anlamıştı. Önü kesilen dilekçeyi de araştırmış ve içinde görevden alınması istenen yedi yüksek yöneticinin adlarının bulunduğunu öğrenmişti. Ertesi sabah 10 Kasım'da bunlardan dördünün, sadrazam, nişancı, Tophane nazırı ve müftünün görevlerinden alındığını, diğer üçünün de alınacağı bildirilmişti.

Suçlu bulunan berberbaşı ile kahvecibaşı Küçük Asya'ya sürgüne yollanmıştı, ama sultanın kendisine düşkünlüğünün hâlâ sürdüğüne inanan Halet Efendi hayatının güvence altında olduğuna ve uygun bir zamanda yeniden eski ayrıcalıklarına ve nüfuzuna kavuşacağını bildiren bir fermanın çıkartılmasını istemişti. Buna karşın bir sabah diğer üç kişinin kafasıyla birlikte onunkinin de sarayda teşhir edileceği duyurulmuştu.[2] Bir süre önce Ali Paşa'nın [Tepedelenli] kesik başını görmüştüm, bir daha böyle bir şey görmek istemedim, ama Seianus'un[3] kaderini paylaşan bu gözden düşmüş makbul kişi için kahvelerde söylenen alaycı ezgilerin sözleri elime geçti.

2 [Topkapı Sarayı birinci avlusunda Cellat Çeşmesi'nin önünde idam edilen kişilerin başlarının ibret için üzerine konulup teşhir edildiği bir İbret taşı (Seng-i ibret) bulunmaktaydı.]

3 [Lucius Aelius Sejanus (MÖ 20 – MS 31) hırslı bir askerdi, İmparator Tiberius'un gözüne girerek yükseldi. Praetoria Muhafızlarının kumandanlığına getirilen Sejanus ölümüne kadar bu makamda kaldı. Etrafındaki siyasi hasımlarını çeşitli entrikalarla tasfiye ederek imparatorluğun en korkulan ve en etkili kişisi haline geldi. Tiberius'un MS 26'da Capri'ye istirahate çekilmesi üzerine imparatorluk yönetimini tamamen denetimi altına aldı. Tiberius'a karşı komplo kurduğu iddiasıyla tutuklanarak yakın taraftarlarıyla birlikte idam edildi.]

Saraydaki bütün görevliler aslında kul oldukları için kendileri malmülk sahibi olamıyorlardı, yüksek bir makama geldikten sonra edindikleri mallar da, öncesinde edindikleriyle birlikte efendilerine aitti, dolayısıyla genel uygulama görevden alınan ya da infaz edilen yüksek görevlilerin varlıklarının, ailesine değil, yasal olarak sultana geri döndürülmesi biçimindeydi. Bu ilkeler doğrultusunda Halet Efendi'nin mallarına da her zaman olduğu gibi el konulmuş, talihsiz sarraf Haskil[4] yakalanarak bunları iade etmesi istenmişti. Haskil büyük olasılıkla kasasında olan her şeyi iade etmişti, ama kuşku duyulan bir Yahudi olduğu için bir kısmını saklayacağı varsayılmış, bostancıbaşının fırınında feci işkencelerden geçtikten sonra Halet Efendi'ninkiler kadar kendi malı-mülkü de sultana devredilmişti.

Efendilerinin kaderine mahkûm olanlardan biri de Rum Asomahi'ydi. Rumların payitahttan istihbarat aldıkları biliniyordu, bu kişinin de casus olduğundan kuşkulanılıyordu, tutuklandığı zaman kendisini kurtarabilmek amacıyla anlattıkları birçok yurttaşının ölümüne yol açmıştı. Halet Efendi'nin gözüne girebilmek amacıyla kendisine güvenenlere ihanet etmiş, böylece yalnızca Rumların değil, aynı zamanda Halet Efendi'ye düşman olan Türklerin de iflasına ve öldürülmelerine alet olmuştu. Halet Efendi sürgün edilince o da tutuklanarak bostancıbaşının hapishanesine konulmuştu, ama bostancıbaşıyla zaman zaman birlikte yemek yediklerinden ona kısmen saygı gösterilmişti. Ayrıca bostancıbaşının gönlünü alabilmek için eski efendisinin verdiği gizli bilgileri de anlatarak ona da ihanet etmişti. Halet Efendi idam edildiğinde kendisinin ceza almadan kurtulacağından emin bulunuyordu. Oysa her şeyi anlatıp söyleyeceği başka bir şey kalmayınca kendisine öldürüleceği bildirilmiş, o zaman acı acı yakınmaya başlamış, sultanın tahta çıkmasını kendisine borçlu olduğunu, çünkü kendisine emanet edilen sırları faş etmemiş olması halinde İstanbul'un da ayaklanmalardan payını alacağını söylemişti. Ancak arkasında durmakta olan bir çavuş ipi boynuna geçirmiş, o da şikâyet ede ede can vermişti. Onun da ünü efendisininki kadar kötüydü, mahvettiği kişilerin nefretiyle, kurtardıklarınınsa merhametinden uzak, [yaptığı] zalimliklerin ve hainliklerin sefil bir kurbanı olarak yok olup gitmişti.

4 [Tam adı Azekiel Gebay Menam.]

Müftünün yerine ulemadan Sıdkı Sadi getirildi, kendisi büyükelçilerle yapılan bütün görüşmelere başkanlık ediyordu. Sadrazamlığa atanan, ama şimdi kendinden önceki gibi görevden alınmış olan Deli Abdullah Paşa'dan size daha önce, huzura çıktığımızı anlattığım yerde söz etmiştim; o sırada Deli Abdullah kaptanpaşaydı, ama bir kayığı olmasının dışında denizcilikten pek anlamamasına karşın, Üsküdar'dan Karadeniz'e kadarki bölgenin sorumlusu olarak Anadolu paşası yapılmış, ama zorda kalındığı bir anda onun yerine önce Galaksidi'ye, sonra da Sakız'a Kara Ali gönderilmişti. Eğer Sakız'a o gitseydi bu kadar feci felaketler olmayabilirdi, kaba tavırlı olabilirdi ama çok iyi kalpli biriydi. Sadrazam olarak ilk yaptığı iş zaten onun görevden alınacağının bir göstergesiydi. Benim de biraz tanıdığım talihsiz bir Rum ve ailesi, yeni katliamlar yapılacağı dedikodularının korkusuyla İstanbul'dan kaçmaya yeltenmişler, ama yakalanarak, tutuklanmış ve işkence edilmek üzere tam bostancıbaşının hapishanesine götürülürken Deli bunu duymuş ve önce kendisinin huzuruna getirilmelerini emretmişti. Deli Abdullah her zamanki bildik tuhaf tavrıyla "Duydum ki İstanbul'u terk edip daha iyi bir yere gitmek istiyorsunuz, orasının neresi olduğunu söyleyesiniz diye seni çağırttım, ben de sizinle geleceğim" demiş. Onlardan ses gelmeyince de sessizce dükkânlarına geri dönmelerini söylemiş ve onları göndermişti. Bu zavallı insanlar dükkânlarına başkalarının yerleşmiş olacağını bildiğinden diğerleri gibi sokakta infaz edilmek üzere yollandıklarını sanmışlar. Derin bir hüzün içinde yollarına devam eder ve her an arkadan birilerinin gelip kafalarını uçurmasını beklerken büyük bir şaşkınlık içinde sadrazamın dükkânları onlar için geri satın aldığını, sattıkları mallarla doldurduğunu, ayrıca işlerini sürdürebilmeleri için bir miktar da para bıraktığını görmüşlerdi. Masum insanların bile acımasızca cezalandırılmalarının tersine, yasalara karşı gelmekle suçlanan bu talihsiz kişilere yaptığı bu ve benzeri çeşitli iyilikler nedeniyle, bir zamanların kaba, ama iyi kalpli kayıkçısı bir sadrazam olarak büyük saygı görmüştü.

Ancak Deli Abdullah bu yüksek makamda fazla uzun kalamamış, bulunduğu makamda huzursuz olduğundan ya da makamının gereklerini yerine getirmediğini düşündüğünden, kendi isteğiyle sultan tarafından azledilmiş, bu olay Rumlar arasında büyük bir düş kırıklığı yaratmıştı.

Görevden alınması gene Türklerin her söylenene inanma huylarını ve batıl inançlarını harekete geçirmişti. Müneccimler belli bir günde imparatorluğun önemli bir değişim geçireceği kehanetinde bulunmuşlardı. Bunun üzerine sultan, Sadrazam Deli Abdullah'ı azletmeye karar verdi; böylece, kehanetin sadrazamın şahsında gerçekleştiğini gösterecek, olayın halkın zihninde bırakacağı etkiyi bertaraf edecekti. Kendinden öncekilerden farklı olarak, Deli Abdullah'ın sahip olduğu gerçek değer ona güven ve koruma sağlamıştı. Onun ölümü her zamanki gibi görevden alınmasının sonucu olmamış, Anadolu yakasında iki bin kuruşluk aylıkla yaşamış ve bu parayı çevresindekilere iyilik yapmak için harcamıştı.

Bizim sarayın bahçıvanını korumam altına aldığım için bahçenin bakımlı olmasından da sorumluydum. Bahçenin bir bölümüne ağaç ve bodur bitkiler dikmek istiyordum, Karadeniz yakınlarındaki ormanlarda bunların çok değişik türlerinin bol olduğu haberini alınca ve ortalık nispeten sakinleşmişken bahçıvanı yanıma alarak Belgrad Ormanları'na gittim.

Burada ilgimi en çok çeken şey hem antik, hem de modern dönemde kente su sağlayan bentlerdi. Kentin tek temiz su kaynağı yakınlardan geçen küçük ve bulanık Kydaros [Alibey] ile Barbisos [Kâğıthane] dereleriydi. Haliç'in ağzına yakın bir yerde birleştikten sonra eskilerin "kokuşmuş deniz" (*Marcidum Mare* ya da *Putrid Sea*), Fransızlar ile İngilizlerin "tatlı sular" (*Les Eaux Douce* ya da *The Sweet Waters*) dedikleri Sadâbad kıyılarındaki Haliç'e dökülüyorlar.[5] İkisi de kent irtifaının çok aşağısında aktıklarından ve o tarihlerde Bizanslılar bu suyu yükseklere çıkartacak herhangi bir hidrostatik bilgiye sahip olmadıklarından başka bir yol bulmak zorundaydılar, çözümü Euksinos [Karadeniz] dağlarında [Istranca Dağları] buldular. Burası sürekli sağanak yağmurlar alıyordu ve sürekli akan sulara sahipti, bunları başkente yönelttiler. Akan derelerin birleştiği her küçük vadinin ucuna toprak yığarak suyun orada toplanmasını sağlıyorlardı. Biriken suları, kent irtifaından daha yüksek bir konumda çeşitli üçgen göller oluşturduktan sonra künkler ve sukemerleriyle vadileri aşırtarak kente

5 [Batılı kaynaklar Haliç'e dökülen Alibeyköy ve Kâğıthane derelerine "Avrupa'nın Tatlı Suları;" Anadolu Hisarı yakınlarında Boğaziçi'ne dökülen Göksu ve Küçüksu derelerine de "Asya'nın Tatlı Suları" derlerdi.]

taşıyorlardı. Kente 15-20 km uzaktaki sukemerlerinin ikisi hâlâ ayakta; biri Constantinus'a, diğeri de bıkıp usanmadan çalışan İustinianos'a atfediliyor.[6] Birincisi üç kat kemerlerle oluşturulmuş ve yaklaşık 100 metre, ikincisiyse daha görkemli, iki kat kemer sırasına sahip, ama yaklaşık 230 metre uzunluğunda ve 33 metre kadar yükseklikte, üstünden su akıyor, altındaki kemerler de vadinin iki yakasını birbirine bağlıyor.

Su kente girdikten sonra ikinci bir künk ve sukemeri sistemiyle tepelerdeki diğer bentlere dağıtılıyordu.[7] Kent içinde tarihçilerin dikkatini çeken üç sukemeri var, bunlardan biri Bizanslıların yararlanması için Hadrianus'un yaptırdığıdır, bugün bir izi kalmamıştır. İkincisini Theodosios yaptırmıştır ve bu olağanüstü bir eser olarak anlatılıyor, yer altındaki bir ırmağı havadan[8] geçirdiği söyleniyordu, bundan da günümüzde hiçbir iz kalmamış. Valens'in inşa ettirdiği üçüncüsüyse [Valens ya da Bozdoğan Sukemeri] yazarların en çok üzerinde durduğu sukemeridir. İmparator, Prokopios tarafını tuttukları için Halkedon [Kadıköy] halkına öfkelenmiş ve surların yıkılmasını emretmişti. Taşlar arasında bulunan bir kehanet yazıtında Halkedon surlarının kente bol miktarda su getirmesi gerektiği ima ediliyordu. O günlerde kehanetler

6 ["Kırkçeşme tesisinin en önemli parçalarının Bizanslılardan kaldığı iddia edilmiş ve Uzunkemer'e Konstantin Kemeri, Mağlova Kemeri'ne ise Jüstinyen kemeri denmiş, birçok yabancı ve yerli yazar da Sinan'ın yaptığı bu muhteşem eserleri, Roma ve Bizans devrinde yapılanların bir tamiri gibi göstermişlerdir." (Kazım Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri," *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, c. 1, s. 437-461, ed. Sadi Bayram, İstanbul, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1988).]

7 ["Bizantion'un ilk sukemerleri epeyce kısa ve alçaktı; Roma İmparatoru Hadrianus zamanında yapılmıştı bunlar. 4. yüzyılda şehrin devasa su sisteminin yeniden inşa edildiğini görürüz. İnşaatın ikinci aşaması (ki en devasa kemerler bu devre aittir) 4. yüzyıl sonlarıyla 5. yüzyıl başına rastlar; üçüncü aşama ise Anastasios dönemindedir. Konstantinopolis'in su kanalları 500 kilometreyi bulur... Su yaklaşık 60 köprüden geçer; bunların 19'u şu veya bu şekilde günümüze kadar kalmıştır. Kemerler kimi yerlerde yeraltı kanallarına açılır ve 1,5 metre genişliğinde, 2 metreden yüksek tünellerden geçer. İmparatorlar bu sistemi inşa etmek için 162 bin ton ağaç kesilmesini ve 900 bin adet demir kelepçe imal edilmesini emrettiler... Kanal sisteminde 2.200.000 metre küp taş ve 1.237.000 metre küp kireç kullanıldı... Bütün sistem kusursuz çalıştığında günlük 89 bin metreküp su taşıyabiliyordu şehre... İmparatorluğun kemerler için gerekli masrafı bundan böyle karşılayamayacağının açığa çıkması ise 12. yüzyılda İmparator I. Manuel devrine rastlar." Sergey A. Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i Aramak; Bir Tarihi Miras Rehberi*, çev. Hazal Yalın, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2020, s. 571-573.]

8 Ἄπιστον ἔργον δὶ ὑποχθονίος καὶ ἀερίος ποταμός, Greg. Nazian. s. 435 [Grigorios (Nazianzoslu), II. Cilt: "Suyun aktığı oluğun genişliği 0,95 santimetre, yüksekliği ise 1,88 metre. Bir Arap seyyah, bu sukemerini şöyle anlatıyor: 'Ve şehrin ortasından kocaman bir ırmak akar. Bu ırmağın iki tarafı bakır levhalarla kaplıdır. Her bir levhanın uzunluğu 40 arşındır. Levhaların sayısı da 42 bindir. Su, sütunların üzerinde akar.'" Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i* Aramak, s. 302.]

insanları büyük ölçüde özendiriyordu, dolayısıyla Valens de bu kehaneti gerçekleştirmek amacıyla bu taşlarla sukemerini inşa etmişti.[9] Bütün yazarlar bunu fevkalade bir şey olarak anlatırlar. Türkler için bu o kadar önemli ve değerliydi ki, Sultan Süleyman'ın ölmeden önce yapabilmeyi umduğu ve dua ettiği üç şeyden biri de bu sukemerinin onarımıydı. Günümüze ulaşan tek sukemeri[10] olarak birçok tarihçi tarafından incelenerek, büyük bir titizlikle betimlenmiştir. Fatih Camii'nin bulunduğu tepe ile Şehzadebaşı arasındaki vadide [Saraçhane] yer alır ve İstanbul'un en çarpıcı yapılarından biridir. Douza ile diğerlerinin[11] anlattığı gibi üst üste üç kemer sırasından oluşur ve evlerin çatılarının çok yukarısından geçen bir hava akarsuyu gibidir. [Çevredeki] sokaklar bazen altından geçer, bazen de ona paralel ilerler ve kemerin çeşitli yerlerinden indirilen künklerle bütün mahallelere su dağıtılır. [Taşların] aralarındaki yarıklarda sarmaşıklar ve başka bitkiler büyür, çeşitli noktalarda dışarı sızan nemden beslenen bitkiler aşağı sarkmaya başlayınca, zengin ve gösterişli festonlar oluşturarak, bu değerli yapıyı bitki kıvrımlarıyla sarar.

Kazılarda, Bizans İmparatorluğu dönemine ait bu sukemerlerinden gelen suların biriktirildiği [yerlerin] ortaya çıkarılmasından sonra, kentteki diğer tepelerin de Karadeniz çevresinde olduğu gibi su depolama alanlarıyla dolu olduğu anlaşılmıştı. Bunlardan bazıları açık, bazıları da kapalı sarnıçlardı. Açık olanlardan günümüze ulaşan altısının çoğunu ziyaret ettim. Dört bir yanı sağlam taş duvarlarla çevrili dörtgen biçimli bu hazneler değ-

9 ["Sukemeri, Valens adını taşıyor; bazı tarihçiler kemerlerin inşasını I. Valentinianus'a (364-375) izafe etmiş olsalar da yeni kazılar bunun II. Justinianos tarafından yaptırıldığını meydana çıkardı. Bir efsaneye göre sukemerleri, Halkedon'un surlarından taşınan taşlarla yapılmış –ayaklanmasının cezasını böyle vermişler oraya. Kemerler 576'da yenilendi, 626 kuşatması sırasında yıkıldı, 766'da da işlevsiz hale geldi (bu sırada şehrin nüfusu öyle azalmıştı ki, kuyulardan çıkan su yetiyordu artık; hükümetin de geniş çaplı inşaatlar yapacak kaynağı yoktu zaten). 12. yüzyılda bütünüyle terk edilene kadar da pek çok tadilat gördü." Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i Aramak*, s. 300-301.]

10 [Çatalca yakınlarında Kumarlıdere Kemeri, Şarap Dere Kemeri, Keçigerme Kemeri, Büyükgerme Kemeri, Kurşunlugerme Kemeri Bizans döneminden günümüze ulaşmış sukemerleridir. Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i Aramak*, s. 574-575.]

11 Nikeph., Kitap II, Bölüm 4. [Yazar muhtemelen kilise tarihçisi Nikeforos Kallistos Ksantopulos'un (yak. 1256-yak. 1335) *Ecclesiasticae historiae* adlı 18 ciltlik çalışmasına atıfta bulunmaktadır]; Leunclavis, *Pand. Turc.* [Johannes Leunclavius, *Historiae Musulmanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae*, kitap XVIII. (Türklerin Tarihi, çev. Türkis Noyan, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2019)]; Douza, s. 40. [Dousa, Georgius. *De Itinere Suo Constantinopolitano Epistola.* (Leiden): Ex officina Plantiniana, apud Christophorum Raphelengium, Academiae Lugduno-Batauae Typographum, 1599.]

şik boyutlarda, bazılarının uzunluğu 250 metre dolayında; bu kadar büyük olmaları bazı gezginlerin bunların başlangıçta Roma'daki deniz savaşı oyunları (*Naumachia*) için tasarlanmış olabileceklerini düşünmelerine yol açmış, ancak tarihçiler genellikle antik Roma'da oynananları ayrıntılarıyla tarif ederken, Bizanslı tarihçilerin Yeni Roma'da [Konstantinopolis'te] bu tür yerler olduğundan söz etmemeleri bu varsayımı çürütmüştür. Ayrıca iki yanında amfitiyatro gibi yükselen yamaçları olan Haliç böyle bir gösteri için kuşkusuz insan yapımı yapay bir havuzdan çok daha muhteşem bir yer olurdu. Sukemerleri bir kehanet sonucu yapılmışlardı, açık sarnıçlar da gene bir kehanetle yok edilmişlerdi. [Tarihçi Yeorgios] Kedrenos'a göre bir filozof İmparator Herakleios'a sarnıçlarda su biriktirmeye devam ederse suyun biteceğini söyleyince imparator da bunların toprakla doldurulup ağaç dikilmesini emretmişti.[12] [Manuel] Hrisoloras ve diğerleri de bunların böyle doldurulduğunu ve bugüne kadar da bu amaçla kullanıldıklarını belirtmişti. Buralarda bol bol meyve ve sebze yetiştirilmekte. Diplerinde kalan su zeminde zengin humuslu bir toprak katmanı yarattığı için bu alanlar hâlâ son derece verimli, Türkler Çukurbostan adını verdikleri bu yerlerde [1980'lerin başlarına kadar] ekim yapmaya devam ediyor [du].

Tarihçilerin değindiği kapalı sarnıçlardan günümüze ikisi kalmış, ikisi de toprak altında. Bazı hanların yakınında bulunduğu ve halkın olduğu kadar bu hanların su ihtiyacını da karşıladığı için Yabancıların Dostu diye anılır.[13] Şimdi Atmeydanı'nın arka tarafında açık alanda, üstü çimle kaplı. Buradan yürürken akan suyun sesini duyar gibi oldum, belki de bir

12 [Bu efsanenin doğru şekli şöyledir: "İmparator Anastasius'un yangından korktuğu gibi İmparator Herakleios da sudan korkarmış, zira İskenderiyeli astrolog Stefanos ona, ölümünün suyla ilişkili olacağını söylemiş. Hükümdar Magnaura'dan başlayarak şehirdeki bütün sarnıçların üzerinin örtülmesini buyurmuş." (Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i Aramak*, s. 97). Herakleios ise 610-641 yılları arasında hüküm sürmüştü ve o sırada Bizans İmparatorluğu ve Konstantinopolis büyük bir çöküş içindeydi. Şehir nüfusu azaldığından sarnıçlara da ihtiyaç kalmamıştı "...genel yıkım ortaçağda Konstantinopolis'e de ulaştı: 619'da Persler İskenderiye'yi ele geçirdiklerinde, hayatının bağlı olduğu Mısır buğdayı tedariki de kesildi ve pek çok kişi şehri terk etti. Bizans başkenti 626'da ilk 'barbar' kuşatmasının üstesinden geldi, ama nüfusu büyük ölçüde azalmıştı. Avarların 626'da yıktıkları ana sukemeri ancak 766'da onarıldı, zira bu tarihe kadar ahali için kuyulardan yeterince su çıkıyordu... 740'ta surların bir kısmı çöktüğünde, onu tamir edecek kaynak yoktu; nüfus bu sırada 50 binin üzerinde değildi. Bu derin çöküş dönemi, 9. yüzyılın başına kadar devam etti." (Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i Aramak*, s. 24).]

13 *Ξενοδοχεία τινά όπου η φιλόξενος εχορήγει το ύδωρ*, Cedrenus [Georgios (Yeorgios) Kedrenos, *Historia, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, I. Bekker, 1839, II, s. 313, 529.]

akıntı sarnıcı dolduruyordur diye düşündüm. Ortalarında bir yerde küçük bir açıklık var, aşağıya bakınca su görmedim, ama çok büyük bir boşluk, sayısız sütun sırası ve en dibinde de çalışmakta olan bir insan kalabalığı vardı. Su sandığım ses aşağıdaki ipek [iplik] imalathanesindeki makinelerin çarkları ile işçilerin uğultusuydu.

Sütun sıraları sonsuzluğa uzanıyor ve adeta alacakaranlığın içinde yok oluyordu. Aşağıya inip dolaşmaya başladık. Her sütun üst üste bindirilmiş iki sütundan oluşuyordu, ikisinin de başlığı vardı. Bunun altında da başka bir sütun sırası daha olduğunu söylediler. Bu sütunlar onların üstüne oturuyordu, yapay bir zemini olduğu anlaşılıyordu, belki de Herakleios'un açık sarnıçlar için verdiği doldurulma emri buna da uygulanmıştı. Ortasına yakın bir yerde 4,5 metre derinlikte bir kuyu vardı, suyun hâlâ birikmeye devam ettiği asıl zemin bu kuyunun dip seviyesinde olmalıydı. Bütün alan düzensiz bir dikdörtgen biçimindeydi, yaklaşık 58 m x 48 m boyutlarındaydı. Çatı sütunların üstünde yükselen tuğla kemerlerle taşınıyordu. Ayakta kalan 212 sütun olduğunu hesapladık, her birinin üç sütundan oluştuğunu düşünürsek Binbirdirek adını hak ettiği anlaşılıyordu, ama Doğulular bu terimi sonsuz bir sayıyı ifade etmek için kullanıyorlar, tıpkı Binbir Gece Masalları gibi.[14] Sütunların üstüne birtakım ilginç baş harfler kazılmış, çok net okunuyor. Andreossy'nin hesabına göre 1,237,939 ft³ [35.054,53 m³] su birikebiliyor, bu da kent sakinlerine 60 gün yetiyordu. Bu, Bizans İmparatorluğu'nun son evresinde çok önemliydi, çünkü kent neredeyse surların dibine kadar yaklaşan barbarlarla çevrilmişti ve tepelerden gelen su hattı tamamen kesilebilirdi. Şimdiki kullanımının bazı olumlu tarafları vardı, dışarısı 27

14 ["Devasa Binbirdirek (1) Sarnıcı'nın İmran Öktem Sokak no. 4'teki kısa süre önce müzeye çevrilmiş girişi dışarıdan görülebilir. Eskiden Filoksenus Sarnıcı olduğu sanılıyordu buranın; ama yakın zamanlarda bu hipotez çürütüldü. Yani burayla ilgili tarihi bir arka plana sahip değiliz. Binbirdirek, 64 metreye 56,4 metre ölçülerinde, içinde 224 sütun bulunan (bu sütunların bazılarında inşaatı yaptıranların monogramları da kazılı) devasa bir oda. Zemin yamru yumru, ancak bütün mekâna göre yeni meydana gelmiş sayılır; altında ise birkaç metre derinliğinde bir tarih çöplüğü yatıyor, geniş sütun başlıklarıyla çift sıra sütunlar da bunu açıkça gösteriyor. Derinliği ancak orta yerinde bütünüyle görünüyor. Üstelik en alçak yeri bile Yerebatan Sarayı'ndan daha yüksek. Böyle olduğu, buraya epeyce yüksek Bozdoğan Kemeri'nden su gelişinden de belli; Yerebatan'ı besleyen kemer ise daha alçak eski Hadrianus Kemeri. Sarnıç muhtemelen 5-6. yüzyıllarda inşa edilmiş. Her sütun başlığına tuğladan örülmüş dört tonoz tutunuyor; böylece meydana gelen her kare birer kubbeyle kaplı. (Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i Aramak*, s. 199).]

dereceyken, içerisi serin ve işçiler de memnundu. Tekrar yeryüzüne çıkınca fırın gibi bunaltıcı bir hava yüzümüze çarptı.

Diğer sarnıç ise saray ve çevresine su dağıtan Bazilika (*Βασιλιχη*) Sarnıcı'ydı [Yerebatan Sarnıcı]. [Petrus] Gyllius bu sarnıcı bütün ayrıntılarıyla anlatmış, kitabını okuyan[15] bütün gezginler bu sarnıcı görmek istemişler. O tarihe kadar neredeyse iki yüzyıl kullanılmadığı için ondan önce İstanbul'a gelen Chevalier de, Clark da bu sarnıcı görmemişlerdi. Ben de sık sık araştırmış, ama hiçbir izine rastlamamıştım. Bir gün sarayın kapısından aşağı doğru yürürken bir sakaya rastladım, sırtında deri su kabıyla bir direğe dayanmış dinleniyordu. Neden bilmiyorum, ama birden bir sarnıcın varlığını en iyi bir sakanın bileceğini düşündüm ve yanımdaki yeniçeriye bu civarda bir sarnıç biliyor mu diye sormasını istedim. Hemen Yerebatan Sarayı'nı arıyor olmam gerektiğini söyledi, her ne idiyse mutlaka ilginç bir şey olduğunu düşündüm, saka bizi bitişik sokaktaki bir eve götürdü. Aile camiye gitmişti, pek kolay olmadıysa da o sırada evde olan Rum kölenin eline birkaç kuruş tutturunca bizi içeri aldı, bahçeden geçirerek evin temeli altındaki bir açıklığa götürdü, burada önümde uzanan çok büyük bir yeraltı gölü görünce gerçekten çok şaşırdım, her tarafından yükselen mermer sütunlar üstlerinde uzanan sokakları taşıyordu. Tam da Gyllius'un anlattığı gibiydi, değişik mimari düzenlerde toplam 336 sütundan oluşan muhteşem bir sütun dizisi vardı, sütunların birine küçük bir kayık bağlanmıştı, evin efendisi eskiden burada balık tutuyormuş. Burada yaşanan bir başka ilginç durum da Gyllius'un dediği gibi evin altında sarnıç olduğunu ne evi inşa edenler, ne de ev sahipleri biliyormuş. Kazaen sarnıcın duvarlarından birinde bir yarık oluşunca bahçenin bir bölümü çökmüş ve durum anlaşılmış. Valens'in yaptırdığı bu büyük sarnıca hâlâ su gelmekte ve bu su Bizans döneminde yerleştirilmiş, sonradan Türkler tarafından bakımı sürdürülmemiş olan çeşitli künklerle boşaltılmakta. İçine düştüğü harap durumu görünce bu sarnıcın gerçekten de bütünüyle ihmal edildiğini ya da varlığının hiç bilinmediğini anlıyorsunuz.

15 [İstanbul'a 1546'da gelen Petrus Gyllius'u [Pierre Gilles] eseri 1729'da Londra'da *The Antiquities of Constantinople* başlığıyla yayınlandı. Türkçe çevirisi *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbay, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1997.]

Bir Türk için su, içmek için olduğu kadar, abdest alınak için de olmazsa olmaz, onun için de hem doğal, hem de dinsel bir gereksinim, o nedenle de Türkler suyu, bir Rumdan bile daha titizlikle korumaya çalışır. Türkler dağıtım konusunda Bizanslıların yöntemini benimsememiş olsalar da, konuyu dikkatle inceleyip geliştirmişler. Rumların Υδράλη dediğine onlar bent demiş ve bunların sayılarını artırmışlar. Bunlardan bazıları kişiler tarafından yaptırıldığı için onların adlarıyla anılırlar, örneğin şimdiki sultanın annesi [Mihrişah] Valide Sultan tarafından yaptırılana Valide Bendi adı verilmiştir. Ön tarafındaki payandalar masif kâgir, rustik tarzda yapılmış, üst bölümünde korkuluklarla bendin kitabesi, Türk yontma sanatı örnekleriyle bezenmiş. Yapıldığının belirtildiği Hicri tarih bizim 1786'ya [doğrusu 1797'dir] denk geliyor. İki yanında korkuluklar olan bendin üstündeki mermer kaplı, yaklaşık 150 metre uzunluğundaki yolda yürümek pek hoş. Korkuluklardan baktığınız zaman bir tarafta tepeler arasında uzanan ve vadinin dibinde sona eren büyük bir üçgen göl var, su ayaklarınızın dibine kadar yükseliyor. Diğer taraftaysa neredeyse bu noktadan 40 metre aşağıdaki karanlık vadiye uzanan baraj gövdesi var; su, gövdenin iki yanından künklerle dağıtıma giriyor. Bu dönemde birkaç tane de yeni sukemeri yapılmış. Süleyman'ın adını taşıyan devasa sukemeri yaklaşık 500 metre uzunluğunda iki katlı 50 kemerden oluşmakta. Ama bunların içinde en görkemli ve dikkat çekici olanı Boğaz'dan Büyükdere Vadisi'ne kadar uzanan beyaz kemerli olanıdır. İkisi de bentlerden kente su getiren sistemin birer parçasıdır, ilki Alibey deresinin batı kıyısından ilerleyerek Eğrikapı mevkiinde kente girer, ikincisiyse Boğaz sırtlarını takiben Büyük Mezarlıktan [Grand Champs des Morts] Pera Yarımadası'na ulaşır.[16]

16 [Kanuni döneminde Mimar Sinan tarafından inşa edilen "Kırkçeşme Tesislerinin doğu kolu üzerinde bulunan 711 m uzunluğundaki iki katlı Uzun Kemer, tesisin en büyük yapısıdır. Üst katta 50, alt katta 47 gözü vardır." (Kazım Çeçen, "Uzun Kemer," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, s. 331). Öte yandan Galata'ya su getiren "Taksim isâle hattı 1732 yılında tamamlandı. Yapılan bu ilk isâle hattı Taksim tesislerinin birinci merhalesini teşkil eder. Bu merhalede Büyükdere'nin kuzeybatısında Bahçeköy'deki derelerden alınan sular içi sırlı künklerle şehre getirildi. İsâle hattı Bahçeköy Kemeri'nden sonra bir katlı ve yalnız dere üzerinde iki katlı, toplam yirmi bir gözlü, 400 m. uzunluğunda, 11 m. yüksekliğindeki I. Mahmud Kemeri'nden geçer; ardından Acıelma, Derbent, Maslak, Ayazağa, Zincirlikuyu, Mecidiyeköy, Şişli yoluyla Harbiye Mektebi önündeki makseme ve oradan Taksim'deki su deposuna ve makseme ulaşır." (Kazım Çeçen, "Taksim Suları," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/taksim-sulari).]

Ancak Türkler yaratıcı bir buluş sayesinde eski sukemerlerinde kullanılan sistemi hem geliştirmiş, hem de basitleştirmişler. Benim ilk dikkatimi çeken şey bir dizi kaba piramit biçimindeki kule oldu, hepsi hem birbirinden, hem de çevresindeki başka şeylerden bağımsız. Bunların birer anıt olduğunu düşündüm ve acaba yazıtı var mı diye bakarken birden tepeden su fışkırmaya başladı, sanki bir su motorunun borusundan fışkırıyor gibiydi. Bunların suterazisi olarak adlandırılan hidrolik sütunlar olduğunu öğrendim. Suyun basıncını ayarlamaya yarayan birleşik kaplar ilkesine göre bu kulelerin bir yanındaki bir dizi borudan yukarı çıkan su tepedeki kare biçimli hazneye doluyor, haznenin tepesine yakın bir yerdeki süzgeçten geçerek farklı bölmelere dağılıyor, böylece yabancı maddeler geride kalıyor, ardından gene bir dizi boru aracılığıyla birkaç santim daha alçakta olan bir sonraki kuleye geçiyor ve aynı süreci izleyerek daha alçak olan bir sonraki teraziye geçiyordu. Böylece yavaş yavaş seviye kaybeden su, her defasında haznedeki delikli süzgeçten geçtiği için de pislikten arınıyor ve kente temiz su getirilmiş oluyordu. Bazen su, borulardan çok kuvvetli yukarı çıkıyor ve tepede bir fıskiye oluşturarak, aşağıdaki birkaç metrelik alanı ıslatıyordu. Anlaşılan bu sistem o kadar işe yaramıştı ki, Bozdoğan Kemeri'nin ayaklarını da birer suterazisine dönüştürerek bu sisteme uyarlamışlardı, bunu bizzat tespit ettim. Türklerin böyle zekice bir âlet yarattığını söyleyince şaşırdınız değil mi? Bu onların icadı değil, bilim meraklısı Arapların işi.

Toprak üstündeki bu su yoluna ek olarak toprak altında da 60-90 metre aralıklarla birer çukur açılmış ve suyu tepelik alanlardan geçirebilmek amacıyla tüneller yapılmış.

İçinden çeşitli kiremit boru kalıntılarının gelişigüzel dışarı fırladığı bu çukurlara sık sık kentin ıssız tepelerinde rastlanabiliyor, bu da önemli bir gereksinim olan suyu temin edebilmek için kapsamlı ve sürekli bakım yapıldığını gösteriyor. Tepelerin en üst noktalarından aşağıda Boğaz kıyılarındaki köylere çeşitli su yolları oluşturulmuş ve payitahta olduğu gibi onlara da su ulaştırılmıştı. Müsait olan her köşede cephesi mermerle kaplı çeşmeler yapılmış. Bunların kitabelerinde Allah'ın lütfu ve takdiri belirtilir ve çoğunda burada su içen kişinin bunu minnetle kabul etmesi istenir. Türkler için çok önemli olan bu sıvının her türlü canlıya ulaşmasına gay-

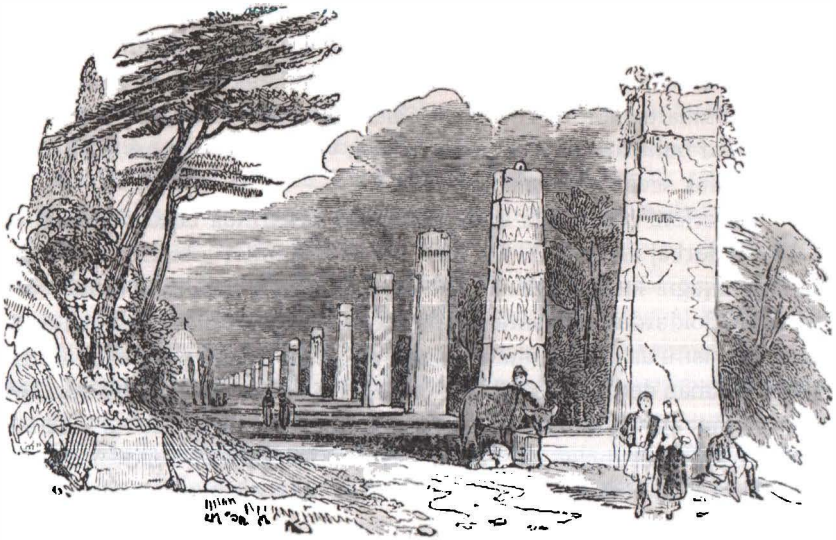

Resim 6. Suterazileri. [Yazar kitabın sonundaki yanlış-doğru cetveline şu notu koymuştur: "Gravürcünün hatası sonucu perspektifte gösterilen suterazileri olması gerekenden daha fazla sayıdadır."]

ret edilir. Köpekler için su kapları konur, mezarlıklarda bile kuşlar için su hazneleri yapılır ve kendilerinin bu kadar değer verdiği suya her hayvanın ulaşmasını isterler.

Suyun uygun dağıtılmasını sağlayan ve denetleyen kalabalık bir esnaf grubu [suyolcu esnafı] var, başlarındakine de su nazırı deniyor. Künklerin patlaması ya da başka bir arıza nedeniyle düzenli su dağıtımı sekteye uğrarsa, suyun yeniden düzenli dağıtılabilmesi için müdahalede bulunuluyor. Su nazırının sıradan arızalar için etrafta bulduğu herkesi görevlendirme yetkisi var. Bu herkesi ilgilendiren bir şeydir ve suyun günlük akışının kesilmemesinden hayatı pahasına o sorumludur. Sultanların bile yılda bir defa su seviyesini ve onarım durumlarını denetlemesi bekleniyordu. Ayrıca bir de su yolcular var, onlar da belli aralıklarla bentlerdeki su seviyesini denetliyor ve ölçümler yapıyor. Belgrad Ormanları'na gitmeden önce hava olağanüstü kuraktı, birkaç ani sağanağın dışında 4 Nisan'dan 2 Kasım'a kadar yağmur yağmamıştı. Ben oradayken su yolcular geldi, onlarla birlikte ben de bent-

lere gittim, suyu ölçtüler ve kentin normal tüketimine yalnızca 15 gün yetebileceğini gördüler, bu kadarı bile bulanık ve çamurluydu. Bütün camilerde dualar edildi ve bütün tepelere dervişler yerleştirilerek yağmur gözlenmeye başlandı. Bunlardan birini Yuşa Tepesi'nde gördüm, Karadeniz'e bakıyordu, kara yağmur bulutlarını görür görmez haber verince, halk bunu Allah'ın bir hükmü olarak sevinçle karşıladı.

Su evlere çok sayıda saka tarafından sırtlarında taşıdıkları deri su kaplarıyla [kırba] dağıtılıyor. Kırbalar, bizim güğümler gibi altı geniş, ağzı dar kaplar, ağız kısmı katlanan bir deri parçasıyla örtülüyor. Saka suyu çeşmeden doldurduktan sonra sırtına asıyor; geniş kısmını kalçasına dayayınca, dar kısmı da öbür omuzuna uzanıyor, suyu istenilen kaba boşaltmak için de katlanan deri kapağı kaldırıp öne eğiliyor ve su akmaya başlıyor. Her evin girişinde yere gömülü çömlek biçiminde iki küçük hazne var, ağzında tapaları olan bu hazneler her gün sakalar tarafından dolduruluyor. Bunlar genellikle güçlü-kuvvetli ve zinde adamlar, Sakız'a yapılan yağmalama seferine onlar da katılmışlar. Bana anlatıldığına göre bazıları kanlı kırbaları ganimetlerle dolu olarak dönmüşlerdi.

Belgrad, daha doğrusu Slavca *Beil-Gorod*, Beyaz Kent ya da Kale anlamında kullanılmış. Karadeniz'in güney kıyıları boyunca uzanan Aşağı Balkanlar'daki birçok vadinin birleştiği noktada yer alıyor. Şimdiki köy Büyük Bent'in[17] (*Υδράλη Μεγάλη*) bir ucunda. Büyük Bent, vadiler arasında kıvrıla kıvrıla ilerleyen derelerin iki tepe arasında birleşip gölleştiği yerde Bizanslılar tarafından yapılmış. Burası Aşağı Balkanlar zincirinin bir parçası ve tepeler meşe, kestane ve başka büyük ağaçların oluşturduğu muhteşem ormanlarla kaplı. Onların arasında yürürken son derece üzücü bir manzarayla karşılaştım. Memnuniyetsiz yeniçeriler ile onlara katılan ayaktakı-

17 ["Büyük Bent, Belgrad Bendi veya Büyük Belgrad Bendi diye de anılır... Büyük Bent'i ilk defa kimin yaptırdığı kesin olarak bilinmemektedir. Geç Roma devrinde bu bölgede yapılan isale hattı ile beraber inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Mimar Sinan, Kırkçeşme isalesini inşa ederken çok eski zamanlardan kalan su tesislerini gördüğünü ve bunların bir bölümünü kullandığını Tezkiretü'l-bünyân'da anlatmaktadır... Şemseddin Sâmi Kâmûsü'l-a'lâm'da, bu bendin 364'ten 368'e kadar (378 olacak) hüküm süren Valens zamanında yapıldığını, daha sonra Sultan Süleyman Han tarafından tamir ve tâdil edilerek günümüzde Belgrad Büyük Bendi olarak anıldığını söyler. Dalman, Geç Roma devrinde Belgrad ormanındaki isale hattının ve kemerlerinin Theodosios (379-399) zamanında yapıldığı kanaatindedir." (Kazım Çeçen, "Belgrad Bendi," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/buyuk-bent).]

mının ayaklanması, size de anlattığım gibi büyük bir şiddet uygulanarak bastırılmış, kimileri infaz edilmiş, kimileri de kenti terk etmişti. Üsküdar'a geçenler, oradaki büyük kışlaları ele geçirmeye çalışmış, ama bir-iki top atışıyla geri püskürtüldükten sonra dağılmışlardı. Bunların bir kısmı Mudanya ormanlarına kaçmış, bazıları Boğaz'ın karşı yakasına geçmiş ve kendilerine katılanlarla birlikte Belgrad Ormanları'nda sekiz-on kişilik eşkıya çeteleri oluşturmuşlardı. Bu çeteler ormandan çıkıp yollarda rastladıkları bütün yolcuları soyuyor ya da öldürüyor, sonra gene ormanların derinliklerine çekilerek gözden kayboluyorlardı. Giriştikleri büyük talanlar cezasız kaldığı ve peşlerinden gönderilen bütün birlikleri şaşırtarak takipten kurtuldukları için hükümet hiç istemediği bir yola başvurmak zorunda kalmıştı. Ormanlar kent sakinleri için yalnızca su değil, aynı zamanda da ısınma kaynağıydı; dereler sayesinde bentler doluyor, ısınmak için gerekli olan odun da burada kesiliyor, sallarla dolduruluyor ve Boğaz yoluyla kente nakledili yordu. Ancak bu kanunsuzların giriştikleri yağmalama eylemleri o kadar büyük bir tehdit oluşturmaya başlamıştı ki, ormanı ateşe verip eşkıyayı dışarı çıkartmaktan başka çare kalmamıştı. Paşa tarafından orman ateşe verildi, alevler bütün Karadeniz'i aydınlattı. Haydutlar yerlerinden edilmiş, alevlerden kaçan birçoğu onların ormandan çıkmasını bekleyen çeşitli gruplar tarafından öldürülmüş, yollar bir kez daha sükûnete ve güvenliğe kavuşmuştu, ama bu şahane manzaranın güzelliği de bütünüyle yitip gitmişti. Yangın birkaç hektarlık bir alana yayılmış, tepeleri çıplaklaştırıp doğayı kavurmuştu. Ormandaki muhteşem ulu ağaçların gövdeleri neredeyse köklerine kadar yanmış, tepede kalan dallar ağır geldiğinden devrilmiş, yarı yanık durumda yerlere yayılmış, bütün yolları kapatmıştı. Yok olan değerli ağaçlar arasında kestane, kayın, meşe, ceviz, ıhlamur ve İngiltere'de görülmeyen büyüklükte ve güzellikte çınar ağaçları vardı. [Bu devrilmiş ağaçların] üzerlerinden tırmanarak geçerken çürüyen cesetlere, yabani hayvanlara, özellikle de bu ormanlarda çok yaygın olan yaban domuzu ve karacalara rastladım. Hepsi ya yanmış ya da yangından kaçmaya çalışırken ölmüşlerdi; bu değerli bölgede hem ormanın derinlikleri, hem de kalabalık yollar bir enkaza dönüşmüştü.

Her yerde, insan yaşamını iyileştirecek ya da geliştirecek ne varsa onlara karşı duyulan nefretin izleri vardı. İstanbul ile Belgrad Ormanı ara-

sındaki kırsal alanda ağacın olmadığı her yer ekilmeye çok müsaitti, ama bir zamanlar denenmiş olmasına karşın, tamamen elverişsiz bulunarak vazgeçilmesi ne büyük bir ziyan. Gümrük Müdürü Osman Ağa gerek zekâsı, gerekse eğilimleriyle ilerlemenin yararlarına yurttaşlarından bir yüzyıl önce inanan ilk Türklerden biriydi. Büyük bir çiftlik almış ve hatırı sayılır boyutlarda tarımsal deneylere girişmişti. Kırsal alanın çehresi değişmeye başlamıştı, sanki uygar insanların bakış açıları benimseniyormuş gibiydi; uzak da olsa, İstanbul'un güzel çevresinin de bir gün, Avrupa'daki her Hıristiyan başkenti gibi ekili bir kırsal alana sahip olabileceği umudu doğmuştu. Bazı yerlerde etrafı ağaçlarla çevrilmiş tek tek çiftlikler ile çöl ortasındaki vahaları andıran bereketli yemyeşil ekili alanlar oluşturulmuştu, bazı yerlerde de toprağın ekilmeye hazır hale getirildiği görülüyordu. Osman Ağa bu ıssızlığın ortasında bir de büyük ev yaptırmıştı; son yıllarını ailesiyle birlikte burada, iyileştirme çalışmalarını sürdürerek geçirmeyi umuyordu. Ancak bir yıl önce tutuklanmış, mallarına el konmuş ve Anadolu yakasına sürgün edilmişti. Hakkında işittiğim tek suçlama fazlasıyla zenginleşmiş olması ve henüz eksikliklerini tam olarak gidememiş olsa da, iyileştirme girişimlerinin hükümetin açgözlülüğünü kışkırtmasıydı. Yanından geçerken evlerinin bakımsızlıktan şimdiden yıkılmaya başladığını; etrafına topladığı kiracıların çiftliği terk ettiğini ve kimsenin bunları geri alabilmek için girişimde bulunmadığını ya da bunu akıl etmediğini, her şeyin hızla eskisi gibi çoraklaşmaya başladığını ve ıssızlığa gömülmekte olduğunu gördüm. Payitahttan başlayarak 20 km boyunca birkaç bahçe dışında karşılaştığım yegâne çiftçilik ya da tarımsal iyileştirme denemesi buydu.

Belgrad Köyü'nün[18] konumu çok güzel. İçinde yer aldığı vadi yeşil çayırlarla kaplı bir düzlük, etrafı üstü romantik korularla kaplı tepelerle çevrili, yer yer yangından kurtulmuş kayın ağaçları var. Ortasından kıvrıla kıvrıla berrak bir dere geçiyor, 3-4 kilometre sonra bir bent oluşturan yapay bir göle dökülüyor. 1718'de burası Avrupalı büyükelçilerin konutlarının

18 ["Orman, adını I. Süleyman (Kanuni) zamanında (1520-1566) kurulan 'Belgrad Köyü'nden almıştır... Sırbistan'dan getirilen esirler, bugünkü Büyük Bent'in kuzeybatı kesiminde, eski Ayvat Köyü yakınına ormanın içine iskân edilmişler, yerleşmelerine 'Belgrad Köyü' adı verilmiştir. ... 1894'te çıkarılan bir 'irade-i seniye' ile Belgrad Köyü kaldırılmış ve ormanda her türlü kesim yasaklanarak sıkı koruma önlemleri alınmıştır." Faik Yaltırık, "Belgrad Ormanı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 148.]

bulunduğu gözde bir yermiş. Lady Mary Wortley Montague bazı mektuplarını burada yazmıştı.[19] Ancak bu mektuplarda anlattığı hiçbir şeyin bugün burada izini bile bulmak mümkün değil. Lady Montague buranın denize hâkim çok güzel bir manzarası olduğundan, varlıklı Frenklerin burada yaşadığından ve her akşam meyve ağaçlarının ortasındaki çeşmede buluştuklarından söz ediyor, ancak bugün bir İngiliz tüccar dışında bütün varlıklı aileler burayı terk etmiş, ben de zaten onun evinde kaldım. Bir parça deniz görebilmek için boşuna uğraştım –çeşme de yok olmuştu– ve bir üzüm bağından başka tek bir meyve ağacı kalmamıştı. Lady'nin evini aramaya kalkışmak boşunaydı, çünkü 1794'te İstanbul'da rahiplik yaptığı sırada bile Dallaway bu evi bulamamış ve bu gelenek de böylece son bulmuştu. Aslında korunması gereken bir ev olmalıydı, çünkü Lady oğluna [çiçek] aşısını burada yapmış, tıp alanındaki bu çok büyük ve değerli gelişme Avrupa'ya buradan yayılmış ve insan ırkı karşılaştığı bu berbat ölümcül hastalıktan bu şekilde kurtulmuştu.[20]

Bunu hatırlamak çok hoşuma gitti ve tekrarlamak için içimde büyük bir arzu doğdu. İngiltere'den ayrılmadan önce bu konuda epey deneyim edinmiştim, yıllarca süren bu kişisel deneyimimden ötürü aşının etkili olduğundan emindim. Yurtdışına gittiğimde uygulanmadığını gördüğüm yerlerde bunu yaygınlaştırmaya çalışıyordum, bu köyde de bilinmediğini duymuştum.

19 Bunlardan birini de Papa'ya yazmıştı.

20 [Lady Montague 1 Nisan 1917 tarihli "Bir Dosta Mektup" başlıklı mektubunda şöyle yazıyordu: "... Bu hastalıkla ilgili bir şey anlatayım, siz de mutlaka burada bulunmak istersiniz. Bizde pek çok yaygın ve çok zalimane olan çiçek hastalığını burada keşfettikleri bir aşı ile önlüyorlar. Birçok kocakarının san'atları sırf bu ameliyatı yapmak. Aşılanma için en uygun zaman sıcakların sonu, sonbaharın başlangıcı. O zaman aile reisleri ailelerinde çiçek hastalığına tutulmuş kimse olup olmadığını öğreniyor ve birkaç aile toplanıyorlar. Sayıları onbeş onaltıyı bulan aile toplulukları bu aşıcı kocakarılardan birini çağırıyorlar ve ceviz kabuğu içine doldurulmuş çiçek hastalığı aşısını hangi damardan açılmasını isterlerse, o damarı büyük bir iğne ile açtıktan ve iğnenin ucu kadar aşıyı buraya koyduktan sonra yarayı bağlıyor ve üzerine bir ceviz kabuğu yapıştırıyorlar. Bütün bu ameliye sırasında en küçük bir acı hissedilmiyor. Aynı şeyi dört beş damara daha yapıyorlar. ... Aşı için vücudun kapalı yerleri seçiliyor. Aşılanan çocuklar sekiz gün kadar oynuyorlar, bir şey olmuyor, daha sonra bir sıtmaya tutuluyorlar ki, iki gün, üç gün yatakta yatıyorlar. Yüzlerinde yirmi, otuz sivilce çıkıyor. Fakat sekiz gün içinde hiç hastalığa tutulmamış gibi oluyorlar. Açılan yaralar hastalıkları boyunca akıp çiçeğin zehrini atıyor, başka taraflara yayılmasına mani oluyor. Her sene binlerce çocuğa aynı ameliye yapılıyor. ... Aşıdan kimse ölmüyor. Aşının faydasına inandığım için sevgili yavrumu da yaptırmaya karar verdim. Vatanımı çok sevdiğim için aşının oraya da girmesini çok isterim..." Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel Kurutoğlu, İstanbul, Tercüman Yayınları: 1001 Temel Eser, 1977, s. 66-67.]

Bir süre önce İngiltere'den getirtmiş, hatta Lady Strangford'un çocuklarından birini aşılamıştım. Hanımefendi iyiliksever biri olarak enfeksiyonu oğlunun kolundan alıp başka birine aktarmamı, böylece yaygınlaşmasını sağlamamı önermişti. Bunu burada yaptıktan sonra başka yerlerde de uyguladım ve şöyle düşündüm: Eğer bir İngiliz büyükelçinin eşi hanımefendi, aşıyı çocuğuna uygulayarak Batılılara tanıttıysa, bir yüzyıl sonra bir başkasının eşi, bu iyiliğe karşılık olarak kendi çocuğu aracılığıyla aşıyı, Doğuda bilinmeyen ya da uygulanmayan yerlerdeki insanlara tanıtarak, daha da gelişmesine hizmet etmişti.

Bu mevsimde dikkatimi çeken doğa olaylarından bir başkası da göçmen kuşların hareketiydi. Kalabalık gruplar halinde uçmaya başladıklarında Karadeniz'den ormanlara kadar uzanan bölgede gökyüzü adeta kararıyordu. Genellikle yüksek ağaçların en tepesine konuyorlardı, Rum çocuklar da bu ağaçlara tırmanarak çeşitli tuzaklar kuruyor ve sürekli olarak sayılarının azalmasına neden oluyorlardı. Bunların arasından büyük bir ardıçkuşunu andıran çaprazgaga[21] özellikle ilgimi çekiyordu. Erkeğinin [gövdesi] kahverengine bakan bir kırmızı, dişisininki de yeşildi, ama eşsiz bir gaga yapısı vardı; gaga uçları ters yöne kıvrık olduğu için çene çapraz kapanıyordu. Önce doğanın neden böyle tuhaf ve kullanışsız bir gaga yarattığını kavramakta zorlandım, ama çok geçmeden neden böyle olduğunu, doğanın boşuna bir şey yapmadığını anladım. Bunlardan birini [eve götürüp] ehlileştirdim, kısa sürede bir papağana benzedi, yazı yazarken omuzuma konuyor, yem istediği zaman ötüyordu. Bunların özellikle Türk mezarlıklarında sık görüldüklerini ve çoğunlukla servi ağaçları arasında uçuştuklarını keşfettim. Servi kozalaklarını toplayıp her ıslık çaldığında bir tanesini verdim, büyük bir beceriyle bir pençesiyle tutarak öbürüyle tüneğine kondu ve çapraz gagasıyla sert kozalağı parçalayıp tohumları yemeğe başladı; başka bir gaga yapısıyla tohumları çıkartmayı başarması mümkün değildi. Bu evcil ve ilginç kuşla, günün birinde sarayın bahçesi üzerinde uçan yırtıcı bir çaylağın hızla alçalıp onu kapmasına kadar birkaç ay boyunca birlikte yaşadım. Onu modern Yunanca adıyla Νεροπούλι [Neropuli yani "sukuşu"] diye çağırıyordum, o da öterek karşılık veriyordu.

21 *Loxia curvirostra.* [Çapraz gagalı ispinoz kuşu.]

Türklerin bu mahallede suyun kaçmasını ya da sızmasını engelleyebilmek için; ağaç dikmek ya da tohum ekmek amacıyla toprağı kazmayı, ya da bahçe yapmayı yasakladıklarını ve bunu yapanlara ağır cezalar verdiklerini öğrendim. Dolayısıyla ağaç dikebilmek için acele bir izin belgesi edinmem gerekti, bunu ancak bentlere yaklaşmamak koşuluyla alabildim. İznimi gerekli önlemleri alarak kullandım ve bir miktar fidanı Pera'ya getirtip diktikten sonra kışın ağır geçmesi nedeniyle onları yakından izlemek zorunda kaldım.

Buradan ayrılmadan önce anlaşabileceğimi düşündüğüm birisiyle birlikte bazı geziler yaptık. Lord Strangford Viyana Kongresine gidince, onun yokluğunda her zamanki gibi saraya mektup getiren beylerle benim ilgilenmem ve görülmesi gereken yerlere götürmem gerekiyordu. Bu sefer gelen Wellington dükünün yaveri Binbaşı Craddock'tu, onunla birçok güzel bir geziye çıktık, birlikte Karadeniz ağzında Kyane Kayalıkları'ndaki bazalt sütunları[22] görmeye ve başka yerlere gittik, bu kadar kültürlü ve hoş bir kişiden üzülerek ayrıldım.

İstanbul'da 1833'te[23] yaşadığımız kış, o güne kadar içimizdeki en yaşlı insanın bile böylesini hatırlamadığı, modern çağ kayıtlarına geçmemiş sertlikte bir kıştı. Rumların Noel'i olan 6 Ocak'ta başladı, pazartesinden perşembeye kadar 85 saat boyunca yoğun biçimde kar yağdı ve kuzey rüzgârları hiç kesilmedi. Sonra hava açtı, derece eksi ikiye düştü, ardından ayaz başladı. Türkler büyük bir hayretle Haliç'in donmuş olduğunu, karşıdan karşıya kayıkla geçilemeyeceğini, kayıkların su üstünde yüzen buz parçaları arasına sıkışıp kaldığını görmüşlerdi; Haliç 12 Ocak günü, Sadâbad'dan [Kâğıthane Deresi Vadisi'nden] Sarayburnu'na kadar tamamen donmuştu. Tersanenin oralardan buzların arasından bir yol açıldı, birkaç kayık karşı kıyıya geçti, ama Meyyit İskelesi[24] ve başka bazı yerlerde

22 [Bkz. Birinci Kitap, 10. Bölüm.]

23 [Buradaki 1833 tarihi bir tashih hatasıdır ve doğrusu 1823'tür. Başka kaynaklardan biliyoruz ki II. Mahmud döneminde 1823'te Haliç ve Boğaziçi'nde kısmi donmaya neden olacak şiddetli bir kış yaşanmıştır.)

24 [Bu iskele Kasımpaşa'da Kuzey Deniz Saha Komutanlığı tarafından kullanılan Kalyoncu Kışlası'nın yanında bulunuyordu. Kasımpaşa'ya hâkim sırtlardaki büyük Müslüman mezarlığına (Kulaksız Mezarlığı) İstanbul tarafından kayıklarla getirilen cenazeler Meyyit İskelesi'nde karaya çıkarılıyordu. Meyyit kefenlenmiş insan ölüsü anlamına gelmektedir.]

buz o kadar kalındı ki, kayıklar çaresiz, yolcularıyla birlikte ortalıkta kalmıştı; yolcular kayıkların yola devam edemeyeceklerini görüyor, ama buza güvenmedikleri için üstünde yürümekten korkuyorlardı. Fener'in karşısında buzun kalınlığı beş cm'den fazlaydı, efendileri kadar kilolu olmadıklarından, ince yapılı ve gözü pek birkaç Rum inip büyük bir güvenle karşı kıyıya gidip geri döndüler. Limanda uçuşup duran martılar ve karabataklar şimdi uyuşup kalmış gibiydiler. Bu taraftaki buz tabakası üstünde gruplar halinde kıpırdamadan duruyorlardı, karşıya geçenler önlerine çıkan bu kuşları def etmek zorundaydılar. 1812'de Rusya'da meydana gelen büyük ayaz sırasında bile bu Haliç'te böyle bir şey olmamıştı, buna en yakın sertlikteki kış 1794'te Topkapı Sarayı yakınlarında denizin kısmen buz tutmasıymış. Fanatik bir derviş, kalabalık bir grup önünde bir mucize yaratarak kutsallık kazanmak istemiş, ama ayağını bastığı yer sağlam olmayınca cemaatinin gözü önünde boğulmuş.

Benim de içimden dervişin yaptığını yapmak geldi, ama amacım aynı değildi, aslında başka bir niyetim vardı, ben kimsenin o güne kadar yapmadığı bir şeyi denemek Haliç'te buz *pateni* yapmak istiyordum. Elçilik sarayı yakınlarındaki bir demirciye gittim ve bana bir çift paten yapması için kendisine gerekli bilgileri verdim. Ama bir Türk zanaatkâr gördüğü ve nasıl kullanıldığını bildiği bir âleti bile hızlı yapmayı pek beceremiyor; eğer böyle bir avantajı yoksa iş daha da yavaş ilerliyor, dolayısıyla benim patenler bitmeden buzun eridiğini ve böylece ölümsüzleşme fırsatını kaçırdığımı söylememe herhalde çok şaşırmazsınız. [Becerebilseydim] Çanakkale Boğazı'nı yüzerek geçmek, Haliç'i patenle geçmenin yanında sıradan bir olay gibi kalacaktı.

Bütün Karadeniz kıyıları ayazın şiddetinden payını almış, Odesa Limanı da kıyıdan epey açıklara kadar donmuş, gemiler boşalttıkları yükü neredeyse üç km kadar buz üstünden nakletmek zorunda kalmışlar. Buz tabakaları Serpentaria [Yılan, bugün Zmiinyi, Ukrayna] Adası'na kadar uzanmış ve Tuna'nın ağzını tıkamıştı. Bu çok ender gerçekleşen bir olaydı, ama çok eskiden olduğu gibi modern çağda da bazen olabiliyordu. Ovidius [MÖ 43-MS 17/18], bu civardaki Tomi'ye [Tomis/Köstence] sürgün edildiğinde kaleme aldığı yazılarında içinde bulunduğu olumsuz durumdan

söz ederken "donmuş Karadeniz'in üstünde yürüdüm" (*Vidimus ingentem glacie consistere pontum*)[25] diye yakınıyordu.

Ayın sonunda meydana gelen bir olay, belki de her şeyden çok bu Avrupalı halkın ne zamandır yaşadığı aşırı cahilliği gözler önüne seriyordu. İngilizce çıkan almanaklarda 26 Ocak'ta meydana gelecek ay tutulmasından söz ediliyor ve boylamlara göre saat farkı hesaplanıyordu; [burada] ayın tutulma sırasında doğacağını öğrendik, sonra da Türklerin karanlığı dağıtabilmek için davul-zurna çalacaklarını duyduk ve beklemeye başladık. Ay doğduğu sırada gökyüzü yoğun bulutlarla kaplı olduğu için büyük bir düş kırıklığı yaşadım. Ama bir süre sonra bulutlar dağıldığında ayın bir kısmı hâlâ karanlıktaydı ve dörtte üçünün üstü bir tülle örtülmüş gibiydi. Sarayın aşağısından Kasımpaşa taraflarından bir çığlık duyuldu, sonra da ay tümüyle meydana çıkana kadar davullar çalınmaya, çığlıklar atılmaya devam etti, [nihayet] ay, onu yutmaya çalışan canavarın ağzından kurtarılmıştı.

Bir sonraki ay deprem oldu, hepimiz kenti yerle bir eden ve birçok binanın yıkılmasına yol açan eski sarsıntıları hatırladık. Pera, 24 Şubat Pazartesi günü saat 12 dolaylarında sallandı, deprem sarayın üst katındaki odalarda bayağı hissedilmişti, Prusya Sarayı'ndan çan sesleri gelmeye başladı. Deprem bizim pek aşina olmadığımız feci bir şey, daha önce Zante'de yaşamış olmamıza karşın pek hazırlıklı değildik, beklemiyorduk. Neyse ki hafif atlattık, kimse yaralanmadı, tekrarı da olmadı.

Bu değerli kentin başına gelen felaketlere bir de yangın eklenmişti. Bir yangında yalnızca bir-iki evin hasar gördüğünü, geriye camları kırılmış, isten kararmış hoş olmayan bir bina kaldığını ve bir sigorta gazetesinde birkaç bin sterlinlik zarardan söz eden bir paragraf yayınlandığını düşünebilirsiniz. Ama burada yangın bambaşka bir şey, yalnızca evler değil, bütün bir sokak yanıyor, yalnızca pencereler ve çatılar zarar görmüyor bütün binalar yerle bir oluyor ve bütün bölge yanıp kül oluyor, bazen geriye bir duvar bile kalmıyor. Şimdiki yangın da böyle bir şeydi.[26]

25 El. Kitap iii, Şiir 10 [Ovidius, *Epistulae ex Ponto* (Karadeniz'den Mektuplar).]

26 ["2 Mart 1823'te, Tophane'de çıkan yangında Arabacılar Kışlası, Firuz Ağa Mahallesi, dökümhane, bir Ermeni kilisesi, Cihangir Camii ve birçok mescit yandı." Necdet Sakaoğlu, "Mahmud II," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 5, s. 257.]

Türkler yangına karşı fevkalade önlemler alıyorlar, ama kendi evlerini umursamadıkları anlaşılıyor. Pera'da uyuduğum ilk gece olağandışı bir sesle uyandım. Sanki [dışarıda] birileri bir şeyle sertçe taşlara vuruyor, çıkan ses gecenin sessizliğinde kaba taşlarla döşeli kaldırımlarda yankılanıyor, her vuruştan sonra da birisi hafif bir sesle ağır ağır ritmik bir şeyler söylüyordu. Ne olduğunu anlamak için kalkıp pencereden dışarı bakınca bizim bekçiler gibi giyinmiş bir Türkün bir elinde fener, öbür elinde bir ucunda demir bir çengel bulunan uzun bir sırıkla kaldırıma vurduğunu, sonra durup bir şeyler mırıldandığını gördüm. Bunlara Passavan [?] deniyordu, geceleri dolaşıp yangın olup olmadığını kontrol ediyorlardı.[27] Dolaşırken bir yangın gördüklerinde, seslerini yükseltip "Yangın vaaar" diye bağırıyor, bütün mahalleyi ayaklandırıyorlardı. Gündüz yürürken uzun sırıkların belli yerlerde, askerlerin misket tüfekleri gibi dizili olduğunu görüyordunuz, bizim saray kapısının yakınlarında da böyle bir sırık istifi vardı.

Bunun dışında İstanbul'da yangınlara karşı bir önlem niteliğinde olan Galata ve Yeniçeri [Serasker, bugün Beyazıt] Kulesi olarak anılan iki kule vardı. İkisi de çevredeki binalardan epey yüksekler ve iki yarımadaya da hâkim geniş bir panoramaya sahipler. Çan yerine tepelerinde çok büyük bir davul [kös] bulunur, yanında da bekçiler beklerdi. Nerede bir yangın görürlerse, hemen büyük tokmaklarla çan yerine geçen davul çalınırdı, bu davulun sesi insanın kulağında tuhaf ve ağır bir yankı bırakırdı.

Çıkan yangınları önlemek amacıyla alınan bu önlemlere ek olarak bir de yangınları söndüren belki de dünyanın en kuvvetli ve cesur itfaiye birliği vardı, bunlara Tulumbacılar deniyordu. Üstlerinde yalnızca dizlik ve kolsuz yelekler vardı, kolları, göğüsleri ve boyunları çıplaktı, hepsi kaslı, olağanüstü güçlü adamlardı. Başlarında ters döndürülmüş bakır tasları [yangın tası] anımsatan miğferleri olurdu, bütünüyle çok çarpıcı ve sıra dışı

27 [Eski İstanbul'da yangınları ilgililere ve halka haber veren görevlilere Köşklü adı verilirdi. Bu isim Beyazıt Yangın Kulesi'ne Yangın Köşkü denmesinden kaynaklanıyordu. "Yangını haber verebilmek için gündüzleri yalnızca resmi daire ve karakollara, geceleri de karakollara ve mahalle bekçilerine uğrarlardı. Ellerinde ucu süngü gibi parlayan bir kargı ve bu kargının koştukça sallanan püsküllerı olurdu. Geceleri ise 'işkembe fener' denilen muşambadan akordeon biçiminde bir fener taşıyarak dolaşırlardı. Uğradıkları yerlerde nara atarlar ve yangın yerini kısa bir şekilde haber verdikten sonra yollarına devam ederlerdi." Uğur Kökdaş, "Köşklüler," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 5, s. 98.]

bir görünümleri vardı. Kuvvetli oldukları kadar da cesurdular. Genellikle alevlerin arasında boruyla yanan eve su fışkırtırken görülürlerdi, aşağıdaki arkadaşları da bir başka boruyla onları devamlı ıslatarak yanmaktan ya da dumandan boğulmaktan kurtarırdı. Sonuna kadar çabaladıkları zaman başarılı olurlar ve kurtarmaya çalıştıkları hiçbir ev yanıp kül olmazdı. Buna karşın İstanbul'daki yangınlar hem boyutları, hem sıklığı, hem de yaptığı tahribat açısından korkunçtu ve bu konuda okuduklarınızın ya da hayal ettiklerinizin çok ötesindeydi.

Evlerin neredeyse hepsi ahşaptı, bazıları baştan aşağıya ahşap, diğerleriyse taş temel üstüne ahşaptı. Evlerin başka bir malzemeden yapılması kısmen yasaklanmıştı, çünkü keresteden alınan vergiler hükümet için önemli bir gelir kaynağıydı, tüketimin azalması, bu kaynağın da azalması demekti. Her yangın hükümet için gelir kaynağıydı. Ahşap yılın kurak geçen birkaç ayında iyice kuruduğu için hayli yanıcı oluyordu. Aynı günlerde genellikle rüzgâr da sert estiğinden, en küçük bir kıvılcım bile büyük bir yangına dönüşebiliyordu. Evlerin içi de dışı kadar yanıcıydı; yerler hasırlarla kaplıydı, divanlardan başka pencerelerde de pamuklu kumaştan ya da tülden perdeler kullanılırdı. Baca ve ocak yoktu. Ateş mangallarda yakılıyor, sonra korlaşmış kömür hasırın üstündeki yayvan bir kaba aktarılıyordu, bazen mangal üstü örtülerek [alçak] bir masanın altına konuyor, buna tandır deniyordu; insanlar masanın etrafına oturdukları zaman ısıtmak için ayaklarını uzattıklarında sık sık mangal devrilebiliyordu. Doğuluların hemen her zaman ağızlarında tütün çubuğu var, aksini görmeniz pek mümkün değil. Çubuğun içinde tütünün yandığı hazne [lüle] genellikle hasırın ya da divanın üstüne değebiliyor, bazen de dikkatsizlik yüzünden köz dökülebiliyordu ya da ateş daha tam sönmeden küller silkeleniyor ve köz kalıntıları hasıra dökülüyordu. Genellikle kazaları önleyebilmek için her çarşıda lülenin altına konacak bakır kaplar satılırdı, bazen bunları satın alanlar olurdu, ama ender olarak kullanılırlardı. Bu nedenle üstünde yanık deliği olmayan bir hasır ya da divan gördüğümü pek hatırlamadığım gibi, bir kadının tandırın üstüne oturduğunu ya da burada otururken eteğinin ucunu yaktığını defalarca gördüğümü söyleyebilirim. Türklerin kaderciliği ile dikkatsizliklerinin birleşmesi sonucu çıkan yangınlar az değildir.

Buna halk arasındaki kundakçıları da eklemek gerekir. Bir şeyden rahatsızlık duyan bir Türkün kızgınlığını göstermesinin bir yolu da evleri yakmaktır. Kundaklamak bir memnuniyetsizlik işareti ve genellikle bir soruşturma ve tazminatın habercisidir. Bu açıdan bir dereceye kadar meşru bile sayılabiliyor. Bir sokağın boydan boya yanmasıysa mahalle toplantısı gibi bir olaydı ve bir uyarı olarak kabul ediliyordu. Kundaklamada kundak, yani sülfür ya da başka bir yanıcı maddenin etrafına paçavralar sarılarak oluşturulan çeşitli boylardaki yumaklar kullanılır; bunların ateş alması için tam ortasına bir kav sokulurdu; kav içten içe yanan bir maddeydi ve yaklaşık bir saat kadar sonra alev alıyor ve atıldığı yerde yangın çıkartıyordu. Kundak ya taş bağlanarak atılıyor ya da olduğu gibi bir yere bırakılıyordu, yangınların kasıtlı çıkarılıp çıkarılmadığı, yanındaki eve sıçrayıp sıçramadığından anlaşılıyordu, eğer yalnızca bir ev yanmışsa onun kundaklama olduğuna karar veriliyordu.

Bütün bu nedenlerden ötürü belki de dünyada İstanbul'daki kadar sık ve büyük yangın yaşayan başka bir kent yoktur. De Tott 1755'te feci bir yangın olduğundan söz eder. O yangında alevlerin sadrazamın, sarayın yanındaki konağını yok edip Ayasofya'ya sıçradığı ve kurşun kubbelerin sıcaktan eriyip su gibi aktığı, söndürmeye çalışanları adeta haşladığı anlatılır. Rüzgârın yön değiştirip doğudan esmeye başlamasıyla yangın üç koldan ilerlemeye başlamış, bunlardan ikisi, yangının sıçramasını engellemek amacıyla bir evi yıkmaya çalışan bir yeniçeri ortasının bulunduğu alanı ayrı kollardan sarmış, hepsi dumandan boğulmuş ya da yanmış, kentin üçte ikisi yok olmuştu.[28]

Pera'da oturan yaşlı bir beyefendi dört ay içinde 74 yangın çıktığını tespit ettiğini ve bunlardan on birinden de bizzat etkilendiğini söylemişti. Biz gelmeden önce yangınlar daha sık çıkıyormuş, Pera'da hem Rus, hem de İsveç elçilikleri yanmış. İsveç Sarayı'nda, Büyükelçi Mösyö Palin'in uzun zamandır topladığı antikaların bulunduğu salon da dahil olmak üzere bütün bina yanıp kül olmuş. Ama bu sefer benim tanık olduğum gibi yaygın ve feci bir yangın yıllardır görülmemişti.

Kadının biri 1 Mart 1823'te sabah sekiz dolaylarında, Tophane'deki bir hamama gitmek üzere evden çıkarken, üstüne oturduğu tandırı yanık bırak-

28 [Baron de Tott, *Türkler*, s. 14.]

mıştı. Ancak o daha eve dönmeden ateş masaya sıçramış, döndüğündeyse alevlerin bütün odayı sardığını görmüştü. Türkler genellikle bir ya da birkaç evde çıkan yangınlara pek dikkat etmediklerinden komşular kendi günlük işlerine devam edip yangının kendi kendine söneceğini ya da yaşlı kadının onu söndüreceğini düşünmüşler ve işi Allah'a bırakmışlardı. Ev Tophane vadisinin dibinde, çarşıya yakın bir yerde, Pera'nın en yoğun ve kalabalık bir bölgesindeydi ve anında bitişik evlere sıçramıştı. Birkaç gün öncesinden beri rüzgâr çok kuvvetli olarak doğudan esiyordu, hava kuruydu, dolayısıyla bu mahalledeki tüm ahşap evler yanmaya hazırdı ve yangın rüzgârla birlikte hızla yayılıyordu. İki saat içinde yangın öyle büyümüştü ki, bütün Pera paniğe kapıldı. Akşam saat 10'da elçilik sarayının çatısından görünen manzara çok korkutucuydu, bütün Tophane vadisi alevler içindeydi. Alevlerin arasından yükselen birkaç cami minaresi yere saplanmış devasa meşalelere benziyordu; beyaz gövdelerine bir şey olmamıştı, ama tepelerinden alevler huni gibi yükseliyordu. Doğudan kuvvetli esmeye devam eden rüzgâr vadiden yukarı doğru üfürüyor, alevler de o yönde ilerliyordu.

Saat 11 dolaylarında Galata Sarayı'nın arkasında, geçen yılki yangından sonra evlerin henüz yenilenmediği boş alana geçtim. Yangın cadde boyunca bu yönde ilerliyordu. Beş yangın tulumbası getirilmişti, tulumbacılar çıplak kolları ve bakır miğferleriyle tulumbaların üstüne oturmuş bekliyorlardı. Yol dardı, ama ancak biri söndürmeye hazır görünüyordu, diğerlerinde bir hareket yoktu, tulumbacılar da çubuklarını içiyorlardı. Bir Türk zamana ve mekâna bakmadan istediğini yapmak isteyen biridir. [Örneğin] çiçekleri çok sever, bu nedenle de her yere bir çiçek sokuşturur; alevler ve duman arasındaki tulumbaların her tarafının çiçeklerle donatılmış olması beni çok şaşırttı. Yeni toplanmışlardı, kokuları ve güzellikleri ile çevrenin feci durumu müthiş bir tezat oluşturuyordu; boş boş dolaşan tulumbacılar arada gidip onları kokluyor, sonra gene çubuk içmeye devam ediyorlardı. Uzun sırıklı adamlar da yanlarındaydı, sopalarının ucundaki demir kancalarla alevlere yakın bir evi yıkmaya çalışıyorlardı; cephedeki birkaç tahtayı söktükten sonra vazgeçip sopalarını bir duvara dayayıp öylece durdular. Ellerinde balta olan bir grup da birkaç kereste sökmeye çalıştı, ama sonra onlar da vazgeçip yangının yavaş yavaş ilerlemesine göz

yumdular. Bu evler yoksullara aitti, bahşiş veremedikleri için tulumbacılar pek çaba göstermek istemiyordu.

Alevler ortalığı o kadar ısıtmıştı ki, orada daha fazla kalamadım ve eve döndüm. Çevre evlerde oturanlar yavaş yavaş eşyalarını boşaltmaya başlamışlardı, zaten fazla bir şeyleri de yoktu. Onların evlerinde bizim evlerimizi tıka basa dolduran masa, iskemle, yatak ve benzeri eşyaları bulunmadığı için sahip oldukları bütün mobilya türü Doğululara özgü, üstüne oturup yemek yedikleri ve akşamları da üstlerine bir yorgan çekip uyudukları divanın kalın minderleriydi. Alevler yan evi sarınca bunları sırlarına alıp evden çıkıyorlardı. Evini terk edenler arasındaki bir yaşlı kadının varı yoğu bir elindeki tabure, diğer elindeki çıkrık, koltuk altlarında iki büyük sukabağı ile omuzundaki kediydi; bir süre sonra evinden ayrılmak istemeyen kedi huysuzlanmaya başladı ve yere atlayıp alevler içindeki eve kaçtı. Kadın sessizce kedinin peşinden gitti ve az sonra onu gene dışarı çıkarttı, ama kedi sürekli mücadele ediyordu. İkinci kez kaçtığında yangın evi sarmış, parçalar düşmeye başlamıştı, etraftakiler kadını eve girmemesi için ikna etmeye çalışıyorlardı, ama kadın kedisini bırakmaya niyetli değildi, tam kapının eşiğine gelmişti ki ev çöktü, ne o, ne de kedisi bir daha görülmedi. Bir koşuşturma başladı, ne olduğunu anlamaya çalışırken feci bir şey öğrendim, eğer birisi yanan evi yağmalarken yakalanırsa, onun yangının içine atılmasına dair bir yasa varmış. Tam o sırada serasker atıyla yangın yerine gelmişti, önündeki adam yanan evden kendisine ait olmayan bir şey almakla suçlanıyordu, serasker cezasının infaz edilmesini emretti, insanlar cezayı infaz etmeye koşuyorlardı.

Saat iki dolaylarında yangın Beşiktaş'a kadar yayılmış, Boğaz'a bakan tepenin yamacında neredeyse üç km uzunluğunda bir alanı baştan aşağıya alevler kaplamıştı. Mahalle sakinleri evlerinden kurtarabildikleri her şeyi büyük mezarlığa[29] toplamış, kendileri de geceyi ağaçların altında geçirmişti; bu geniş alan yangından kaçanlar ve eşya yığınlarıyla dolup taşmıştı, ama alevler ağaçlara da sıçrayınca bu sefer servilerden sızan ve çok yanıcı olan reçine tutuştu, her taraf yanıyordu. Yangının ilerleyişi ilginç olduğu kadar

29 [Taksim'den başlayarak Dolmabahçe ve Fındıklı'ya kadar inen Ayaspaşa Mezarlığı.]

güzeldi de. İnce uzun servilerin tepeleri rüzgârla dalgalanırken, bunların uçlarından büyük, parlak alevler fışkırıyor, tiyatro sahnesinde mum ateşine reçine tozu atılarak yaratılan şimşeği andıran görüntüler meydana geliyor ve bunlar uzun süre havada asılı kalıyordu. Alevler kısa bir süre içinde mezarlığın üstünü bir çardak gibi kaplamış ve ağaç diplerindeki zavallı insanlar bu alev sağanağına dayanamayarak başka yerlere kaçmaya başlamışlardı.

O gün Avusturya Sarayı'nda[30] yemekteydik, saat beş dolaylarında yangın epey zayıflamıştı, ama rüzgârın yön değiştirmesiyle, alevler önceden erişemediği bir bölgeye doğru ilerlemeye başladı; saat dokuz gibi salondan çıktığımızda manzara feciydi. Avusturya Sarayı bir vadinin içinde olduğundan muazzam bir amfitiyatro görünümündeki bütün çevresi alevler içindeydi, bir yanardağ kraterinin dibindeymiş gibiydik. Yangın olağanüstü bir biçimde yayılıyordu. Şiddetli olduğu yerden birkaç yüz metre ötedeki karanlık evlerin arasından aniden parlak ışıltılı bir nokta beliriyor, kısa bir süre hareketsiz kaldıktan sonra birden bir alev topuna dönüyor, derken aradaki diğer evlerin etrafını sararak bütün alana yayılıyordu. İlerleyiş biçimine bakılınca belirli yerler kasıtlı olarak aynı anda ateşe veriliyor gibi görünüyordu, oysa havada yanarak uçuşan parçacıklar, havanın da kavurucu etkisiyle düştüğü yerdeki ahşabı hemen tutuşturuyordu. Türkler de, Frenkler de yangınların sıçramasını yanmakta olan keresteden patlayarak çok uzaklara fırlayabilen *kızgın çivilere* bağlıyorlardı. Ama çivilerin böyle patlayabileceklerine dair bir kanıt olmadığı gibi, patlasalar bile yangını sıçratabileceklerine dair bir bulgu da yoktu. Aslında yayılmanın nedeni rüzgârla birlikte uçuşan yanıcı tanecikler olmalıydı.

O sırada bir top atışıyla uyarı yapıldı, bir terslik olduğunu düşündük, ciddi bir felaket olacağı belliydi. Gün boyunca yangının Mora'daki ayaklanmalara bağlı olarak Rumlar tarafından planlı biçimde çıkartıldığı doğrultusunda dedikodular dolaşıyordu ve çeşitli defalar Türklerin önlerine çıkan herkesten bunun intikamını çabucak alma girişimleri zar zor

30 [Bu saray İstanbul, Tophane'de, Tomtom Kaptan Sokağı'nda bulunan ve günümüzde İtalya Cumhuriyeti Başkonsolosluğu olarak kullanılan Venedik Sarayı'dır. "17 Ekim 1797'de Campoformio Anlaşmasının imzalanması ile Venedik Cumhuriyeti son bulmuş, Avusturya galip ilan edilmiş ve Venedik Sarayı Avusturyalıların eline geçmiştir... Birinci Dünya Savaşının sona ermesiyle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yıkılmış, ... binaya İtalyan Elçiliğinin yerleşmesi 27 Mart 1919'daki yüksek komiser kararı ile gerçekleşmiştir." Z. Hale Tokay, "Venedik Sarayı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7. s. 379-380.]

engelleniyordu. Yangın, gece saat dokuz dolaylarında Tophane'ye ulaştığında Türkler rıhtımdaki daima dolu tutulan topları boşaltmak yerine yangına göğüs gerip top arabalarını kaçırmaya kalkmışlar, toplar da bir bir patlayarak karşı kıyıdaki Üsküdar'ı gülle yağmuruna tutmuşlardı; rıhtımda unutulduğu sanılan bazı top mermileri de oldukları yerde patlamışlardı; bütün bu patlamalar Pera'da büyük bir heyecan uyandırmıştı, ama İstanbul tarafına, Türklere bir saldırı girişimi olduğu ve evlerinin ateşe verildiği şeklinde haberler gelmişti. Yeniçeriler anında ayaklanmış, arkadaşlarının yardımına gidebilmek için kayıklara binmek üzere bağırarak doğru kıyıya koşmuşlardı. Eğer 20-30 bin silahlı yeniçeri, tıpkı hücuma uğramış bir kente giren askerler gibi yanan kentin içine dalsaydı, kuşkusuz yaşanan faciaya bir ikincisi daha eklenecek, Sakız'da yaşanan vahşet tekrarlanacaktı, Allah'tan engellendiler. Yeniçeri Ağası denize inen bütün kapıları kapattırdı ve eğer giderlerse neler olabileceğini anlatarak, onlara hâkim oldu. Karşı kıyıya haberciler yollanıp patlamaların asıl nedenleri anlaşılınca yeniçeriler de dağıldılar. Sabaha karşı saat dört sularında rüzgârın tamamen kesilmesiyle birlikte, 20 saatten fazla ortalığı akıl almaz biçimde kasıp kavuran yangın da hafiflemeye başladı.

Türkler istatistik tabloları tarzında kayıtlar tutmadıkları için yerle bir olan evlerin sayısından emin olunamıyordu, bazıları 30 kadar olduğunu söylüyorlardı, ama bu imkânsızdı. Hem yanarlarken, hem de yangın söndürüldükten sonra yanan mahallelerin kalıntıları arasında yürüyerek gezdim. Yangın yaklaşık 1.800 metrelik bir alana yayılmıştı, eni de en fazla 730 metrelik bir alandı, yani yarım mil bile değildi. Bu alanda bulunan 34 caminin neredeyse hepsi, bitişiğindeki evlerle birlikte yanmıştı. Bildiğiniz gibi Türklerde bir cami ile cemaatinin evlerinden oluşan bir mahallede ev sayısı çok değişken, dolayısıyla bu veriye dayanarak bir hesap yapmak çok zor, ama Pera Yarımadası'nda 30 bin ev ve hepsinde birden yaşayanların sayısı 150 bin olsa ki, zaten böyle hesaplanıyor, o zaman bunlardan üçte birinin, yani 10 bin evin yok olduğu ve 50 bin insanın evsiz kaldığı hesaplanabilir; bu da zaten abartısız, yeterince büyük bir facia yaşandığını gösterir. Türklerin kıllarını pek kıpırdatmadıkları ve önlem alma konusundaki beceriksizlikleri dikkate alınırsa, can kaybının görece az olduğu söylenebilir.

Yatalak yaşlı erkek ve kadınlar, hasta ve küçük çocuklar dahil olmak üzere yaklaşık 500 kişi hayatını kaybetmişti.

Yangın her zaman olduğu gibi memnuniyetsiz yeniçerilerin şikâyetlerini dile getirme biçimi olarak değerlendirildi. Frenklere ve hatta Hıristiyan reayaya ait tek bir evin bile yanmamış olması çok dikkat çekiciydi. Gerçek düşüncesi ne olursa olsun sultan olayın tamamen kaza olduğuna inanmış görünüyordu. Hemen bir ferman çıkartılmış ve hiçbir Türkün evdeki mangalda ya da tandırda yaktığı ateşi dikkatle söndürmeden sokağa çıkamayacağı duyurulmuştu.

Bu büyük yangının ardından hem Pera'da, hem de İstanbul'da birkaç küçük yangın daha çıkmış ve birçok evin yanmasına yol açmıştı. Ancak bunları takiben çıkan bir başka büyük yangında bu kez Türklerden değil, Rumlardan şüphelenilmişti. Bir pazar sabahı elçilik sarayının hemen alt kısmında bulunan Kasımpaşa'daki bazı evlerden büyük bir duman yükseldi, bizim binanın tepesindeki küçük köşkten bakınca sekiz-on evin yanmakta olduğunu gördüm. Pera Yarımadası'nın bu tarafı bugüne kadar çıkan yangınlardan hiç etkilenmemişti. Ayin bittikten sonra daha yakından görebilmek için yola koyuldum. Rüzgâr alevleri azdırmış, yangın tersaneye doğru ilerlemeye başlamıştı. Tehlike epey artmıştı, dükkânları boşaltmak ve suya indirilmiş gemileri çekmek için 3-4 bin kişiye ihtiyaç vardı, ama onlar daha devreye giremeden yangın her yere sıçramıştı. Limandan alevler içinde bir kalyon çıkıyordu. Burada yangının farklı bir yayılma biçimine tanık oluyorduk, bu bende büyük bir merak uyandırmıştı. Üstünde durduğum küçük mezarlık bir teras biçimindeydi, kalabalık bir grup bir amfitiyatroda bir gösteri seyredercesine yangını izliyordu. Yangın tam altımızdan kıyıya doğru uzanıyordu, yangının içinden çıkan güzel bir gemi bir ateş piramidi gibi adeta yangını yavaş yavaş karşı kıyıya, İstanbul'a taşıyordu. Her iki yarımadanın üstündeki kulelerde çalınan büyük davulların tok sesi rüzgârla patlıyor, herkes nefesini tutmuş bu muazzam ateş gemisinin (*burlota*) alevleri karşı kıyıya taşımasını ve Yedi Tepe'nin bir ateş topuna dönmesini bekliyordu. Artık bütün bunların Rumlar tarafından planlanıp gerçekleştirildiğinden emin oldukları görünen Türkler vahşileşmeye ve tehlikeli olmaya başlamışlardı. Ancak akşam yedi sularında rüzgâr dinince yangının yayılma-

sı da kesilmişti, hava kararkça yangının üçgen biçiminde bir alanı etkilediği anlaşıldı. Üçgenin tepesi İngiliz Sarayı'na yakındı, kıyıya paralel tabanı boyunca 2.000 kadar ev odunkömürü fırınındaki kıpkırmızı korlar gibi parlıyordu, az uzakta savaş gemisinin su seviyesine kadar yanmış gövdesi duruyordu. Rumların bu cesur girişimiyle tersane ile birlikte iki korvet ve bu savaş gemisi yanıp kül olmuştu. Eğer rüzgâr yangının başladığı hızda ve bölgede devam etseydi ve yanan gemiler planlandığı gibi karşı kıyıdaki evlere doğru sürüklenselerdi, bütün bir kentin yanıp kül olması işten bile değildi; bu o güne değin bir ateş gemisinin yarattığı en büyük felaket olurdu. Şüphe üzerine birkaç Rum yakalanmış ve bir Türk için şüphe her zamanki gibi yeterli kanıt sayıldığından bazıları infaz edilmişlerdi. Ancak Fener'deki bazı dostlarım imalarda bulunsalar da, hiçbir zaman fazla ayrıntıya ulaşamadım.

Bu belalı yangından sonra Mora cephesinden de çok kötü bir haber geldi, çok önemli bir kale olan Napoli di Romania [Nafplion/Anabolu] düşünce Mora Yarımadası'nın anahtarı isyancıların eline geçmişti. Bu olay, yolculuğumuza başladığımız *Cambrian* firkateyninin de adı geçtiği için beni özellikle ilgilendirmişti, yakın dostluk kurduğum bazı subayların, özellikle de iyilikseverliğine borçlu olduğum Üsteğmen Scott'ın bu olayda övgüye değer davranışlarda bulunduğunu öğrendim. Türk garnizonu sıkıştırıldıkları yerde hiç istemeden atlarını, merkeplerini, develerini ve diğer hayvanları öldürmek ve yemek zorunda kalmışlar, sonra da kalenin molozları arasından sökebildikleri kökler ve yabani otlarla karınlarını doyurmaya çalışmış, sonunda önlenemeyen açlıklarını feci bir şey yaparak, hastalık ve tükenmişlikten ölmüş ve her gün ölmekte olan arkadaşlarının bir deri bir kemik kalan bedenleriyle gidermeye çalışmışlardı. Rumlar daha önce teslim koşullarını hainice ihlal ettikleri için Türkler onlara bir daha güvenmemeye ant içmişlerdi, bu nedenle inatçı ve soğukkanlı bir kararlılıkla bazıları açlıktan sessizce ölürken, bazıları da onların bedenleriyle karınlarını doyurmuştu. Kurtulmaları konusunda hiçbir umutları kalmadığı halde kapalı kaldıkları kalede iki yıl daha direndiler. Ancak olağandışı bir kaza kalenin kaderini değiştirdi. Kalenin komutası, yukarısındaki Palamidi adlı iç kalede bulunuyordu. Türkler artık açlığa dayanamayacaklarını anladıkları bir sırada sessizce yiyecek bir şeyler bulabilmek için gece karanlığında kaleden

çıkıp aşağıdaki kasabaya gidiyor. Bunu fark eden Rumlar dikkatle kaleye sokulup kapıları zorlayarak içeri dalıyorlar, içerdeki birkaç bitkin askerin zayıf direncini kırarak kaleyi ele geçiriyorlar.

Açlıktan bitap düşmüş Türkler geri döndüklerinde kapıların kapanmış ve kalenin düşman tarafından ele geçirilmiş olduğunu görüyor. Paşa bu durumu öğrenir öğrenmez kaleyi geri almak için çaba gösterecek her Türke 5.000 kuruş vereceğini söylüyor, ama yanındaki bitkin adamların hiçbirinde böyle bir müdahalede bulunabilecek güç yokmuş. Böylece yukarıdan yönetilen ve aşağıdan istila edilen kale daha fazla direnememiş ve teslim koşullarını kabul etmek zorunda kalmış. Allah'tan bu sıralarda *Cambrian* firkateyni yakınlardaydı, cesur gemimiz Rumların sözlerine sadık kalıp kalmayacaklarını görmek üzere hemen buraya geldi. Kaptan Hamilton toplarını kasaba ile Rumların bulunduğu yere yöneltip atış mesafesine alınca demir atmış ve dostum Üsteğmen Scott'ı, deniz kuvvetlerinden bir grup deniz askeri ve mürettebatla birlikte kıyıya göndererek, garnizonun boşaltılmasına, bir kısmının *Cambrian*'a alınmasına, bir kısmının da başka gemilerle Kuşadası'na gönderilmesine nezaret etmelerini istemişti. Scott az konuşan, iyi huylu ufak tefek biriydi, ama son derece kararlı ve korkusuzdu. Rumların 8.000 askeri vardı, başlarındaki, Türkleri korumaya niyetli önderlerinin denetimi oldukça gevşekti; ama askerleri Navarin ile Atina'da yaşanan sahnelerle, din adına uyguladıkları diğer eziyetleri tekrarlamakta kararlıydılar. Ancak Scott elindeki sınırlı kuvveti kale kapısından kıyıya kadar dizerek bir yol oluşturmuş ve 600 Türkün eşleri ve çocuklarıyla buradan geçip gemilere binmelerini sağlamıştı. Üsteğmenin az sayıdaki adamıyla birlikte sergilediği bu cesur davranış, çevrelerini kuşatan çıldırmış silahlı güruhu sindirmişti; bu kalabalık eğer Türkleri kimin koruduğunu bilmeselerdi kuşkusuz bu bitkin, direnme gücünü yitirmiş insanların üstüne çullanırdı. Toplam 900 kişiden oluşan bütün garnizon İpsaralıların yedi gemisine bindirilerek Kuşadası'na yollanmış, Rumlar da gemilerinin onları karaya bıraktıktan sonra geri dönmesini garantilemek için bazı kişileri rehin tutmuştu. Epey sayıdaki hasta ve çok güçsüz olanlar da *Cambrian*'a alınarak İzmir'e götürülmüş, ama bütün çabalara karşın bunlardan 40'ı kurtarılamamıştı. Bu adamlardan bazılarının anlattıkları tek

şey, kalede ölen bir deri bir kemik kalmış arkadaşlarının neredeyse yenebilecek tek yerlerinin kalpleri olduğuydu, onun dışında kemiklerinin üstünde gram et kalmamıştı, ama kalpleri sağlıklı oldukları dönemlerde olduğu kadar dolgundu ve karın doyurmak için en çok aranan organdı.

Bu önemli kalenin teslim olması Yunan Ayaklanmasının gidişatını belirledi. Fenerli iyimser Rumlar artık yurttaşlarının bağımsızlıklarına kavuştuklarını ve bundan geri dönülemeyeceğini varsayıyorlardı, zaten Türkler Mora'nın koruyucu azizi Andreas'ın yortu gününde teslim olmuşlardı, bu da onun koruyuculuğunun kanıtı sayılmıştı. Bu olay kuşkusuz ihtilal sırasında yaşanan olayların dönüm noktasıydı; Rumlar ilk kez bu kadar çok insanı bir araya toplayıp büyük bir güç oluşturabilmişlerdi; bunları başka girişimlerinde de kullanmışlardı. Bu olay isyancılara büyük moral vermiş ve askeri becerileri konusunda önceden sahip olmadıkları güveni kazanmalarına yol açmıştı, ama en önemli kazanımları Avrupa devletlerinden iştiyakla bekledikleri itibarı kazanmalarıydı. İlk kez inandıklarını yapabildiklerini ve medeni savaş yöntemlerini uygulayabildiklerini görmüşlerdi; bunun övüncü onlara bu ilk önemli dersi veren İngiliz subaylarına ve *Cambrian* firkateynindeki dostlarımıza aittir.

Ne zaman buna benzer sıra dışı bir şey olsa, Türklerin zayıf ve batıl düş gücü harekete geçer ve olay mutlaka bir kehanete bağlanır, bu bir işaret sayılırdı. Şimdi de buna benzer bir şey olmuştu, bütün Pera bundan söz ediyordu. Şubat ayında İstanbul'a Mekke'den bazı müritleriyle bir şeyh gelmiş, saraya giderek buyurgan bir tavırla sultanla özel bir görüşme yapmak istediğini söylemişti. Şeyh önce saraya alınmamış ve oldukça kaba bir tarzda geri çevrilmiş, ama o büyük bir ciddiyetle, sultana bizzat peygamberden gelen önemli bir haberi vermek için Mekke'den özellikle geldiğini söyleyince, içeri alınmıştı. Şeyh sultana, bir cuma günü peygamberin kabrinin sağında nöbet tutarken ve gece yarısı daha uykuya dalmadan ve bütünüyle uyanıkken bir ses duyduğunu ve o sesin kendisine olan bitenlerle ilgili uyarılarda bulunduğunu söylemiş ve bunların hepsini sultana anlatmıştı. Dediğine göre ses kesilince şeyh dikkatle kabre bakmış ve sanki bir kolun uzandığını ve parmakları arasında bir tomar tuttuğunu görmüş, tomarı alınca da kol yeniden gözden kaybolmuştu. Şeyh bunları anlattıktan sonra elini göğsüne sokmuş

ve gizemli tomarı sultana verip geri çekilmişti. Bunun üzerine hemen ulema toplanmış ve imparatorluk arşivlerine devredilmeden önce tomarın doğruluğuna onların karar vermesi istenmişti. Ayrıca hemen kopyaları çıkartılarak, Babıâli'deki birkaç elçinin bildiği bütün Avrupa dillerine çevirtilmişti.

Bu müminlerin sultanının peygamberden aldığı ilk uyarı değildi. 1791'de de benzer bir uyarı almış, bu da Pera'da çok konuşulmuştu. Bu sefer bunun bir diplomatik dalavere olduğu sanılıyordu; İngiliz büyükelçisinin yetenekleri ve becerileri iyi bilindiğinden onun diplomat meslektaşları bunun onun bir numarası olduğunu ve metni onun yazdığını düşünüyorlardı. Ancak sizi onun adına temin ederim ki, bunu ne o yazdı, ne de kimin yazdığını biliyor. Böyle bir mesaj sultana iletildi ve her Müslümanın bunun bir kopyasını göğsünde taşıması için bir ferman çıkartıldı. İnançsız biri buna şüpheyle yaklaşıp dudak bükebilirdi, ama dini bütün biri buna bütünüyle inanıyordu. Araştırdığım zaman bunun camilerde kutsal ve olağandışı bir ihtar olarak dağıtıldığını öğrendim, yanıma yeniçeriyi alarak Ayasofya'ya gittim, o da imamlardan birinden benim için bir kopya aldı. Peygamberin mezarından uzattığı tomarın tıpkısı olan küçük bir tomardı bu ve çok güzel bezenmişti. Onu dikkatle çevirterek size de bir kopya yolladım.[31] Bu mesajın sahiciliği hakkında ne düşünürsünüz bilmem, ama en azından, bugünkü bir Türkün bazı dini akidelere dair hakiki kanaatlerini yansıttığına güvenebileceğiniz bir yazı olduğu için değerli sayılır. Gördüğünüz gibi bu Türk hâlâ "biri sağında, diğeri solunda iki hurinin yüzlerine baka baka kıyamet gününü karşılayacağı"na inanıyor. Bir Türkün yaşam sonrası hayallerinin önemli bir bölümünü güzel huriler ve cinsellik oluşturur.

Eğer Türklerin dini düşüncelerini nazari meselelerle sınırlasalardı, kınanacak tek konu, yalnızca inançlarının tuhaflığı olurdu, ama günlük hayattaki fanatik davranışları her zamanki gibi, hiç abartmıyorum, acımasız; bununla ilgili iki olaydan bu sırada haberdar oldum. İzmirli bir Rum din değiştirip Müslüman olmuştu, ama çektiği vicdan azabından ve belki de milletinin başarılı olmasından ötürü kendinden utanmış ve döndüğü dini terk edip yeniden Hıristiyan olmaya karar vermiş. Bu durum öğrenil-

31 Ek No. IV'ün çevirisi kitaba dahil edilmemiştir.

diğinde Türk yetkilileri onu yakalamış ve doğru olup olmadığını sormuşlar, o da coşku içinde bu konuda kararlı olduğunu söyleyince anında kafası kesilmiş, hakkında başka bir suçlamada da bulunulmamış.

İkinci olaysa bir Yahudiyle ilgili. O da benzer biçimde dinini terk edip Türklerin dinini benimsemişti. Onun da vicdanı rahatsız olunca kendi isteğiyle kadıya gidip vicdanının onu rahat bırakmadığını ve peygamberin dinine daha fazla bağlı kalamayacağını söylemişti. Kadı bu tekrar dinden dönme olayını tasdik edip yeni bir skandal yaratmak istemediğinden ona delirmiş olduğunu, şimdi gidip aklı başına gelince tekrar gelmesini söylemiş. Yahudi de Hıristiyan gibi çok heyecanlanmış ve hem peygambere, hem de onun dinine o kadar saygısızlık etmeye başlamıştı ki, kadı onun da kafasının kesilmesini emretmişti. Her iki olayda da bu kişilerin arkadaşları bu din şehitlerinin kanlarına batırdıkları pamuk parçalarını Yahudi ve Hıristiyanların kutsal emanetleri olarak saklamışlardı.

Bu olayları duyduğum zaman talihsiz Northcote'un[32] kaderini araştırmaya başladım. Bir avukat olan Northcote, akıllı ve becerikli biri olarak tanınmıştı, ama yetenekli olmaktan çok iyi bir taklitçiydi. Northcote, "The Metropolis" ile ustaca kaleme aldığı başka yergili şiirleri ses getirmiş, Dublin Şatosu'nda iyi karşılanmış ve o sırada İrlanda başkentini ziyaret etmekte olan nükteli Gordon düşesine kendisini beğendirmiş ve söylendiği üzere onun partilerinde oynadığı kızmabiraderlerde epey para kaybetmişti. Sonunda bu işe o kadar bulaşmıştı ki, İrlanda'yı terk etmek zorunda kalmıştı. Hünerleri ve hoşa giden nitelikleriyle bazı nüfuzlu kişilerin gözüne girmiş ve onlar sayesinde Malta'da bir göreve atanmıştı, ama burada da uygunsuz işler çevirdiğinden şüphelenildiği için İstanbul'a gitmiş ve Türk [Müslüman] olmuş, Türkçeyi öğrenmiş ve bir makam bile edinmişti. Elçilik tercümanlarından Bay Wood onu iyi tanıyordu, Northcote ona davranışlarından ve dönekliğinden ötürü vicdan azabı duyduğunu ve içine doğduğu dine geri dönmeye kararlı olduğunu belirtmiş. Bay Wood

32 [William Norcott (y. 1770 – y. 1820) İrlandalı hukukçu ve hiciv yazarı. *Metropolis* adlı eseri 1800'lerin başında Dublin'de önemli bir olay olmuştu. Kumara düşkünlüğü nedeniyle iflas ettikten sonra Malta'da bir göreve tayin edilmiş ama burada fazla kalamadın adadan atılmıştı. İzmir'e gelen Norcott sokaklarda ışgın ve afyon satarak geçimini sağlamaya çalışmış, İstanbul'a gelerek Müslüman olmuş ve 1820'li yıllarda İslamiyeti bırakarak İstanbul'dan ayrılmak isteyince boynu vurularak cesedi denize atılmıştı.]

kendisini uyararak, canını seviyorsa bundan kimseyc söz ctmcmcsinin hayrına olacağını söylemiş. Ama o bir Türkün yanında dikkatsizce bunu açık etmiş ve biz daha İstanbul'a varmadan hemen ölüm cezasına çarptırılmıştı. Gördüğünüz gibi Türklerin bu konudaki fanatizmi hâlâ azalmış değil. Sefere çıktıklarında artık bir ellerinde kılıç, bir ellerinde Kuran olmayabilir, ya da yenilgiye uğradıklarında "ya ölüm ya Muhammed" demeyi de bırakmış olabilirler, ama buraya geldiğimden beri esir aldıkları çoğu Hıristiyanı, Hz. Muhammed'in yasalarına uymaya zorladıklarını ve buna karşı çıkanları ölümle cezalandırdıklarını biliyorum.

Prens Adaları [Adalar] – Proti [Kınalıada] – İngilizlerin Türkleri adadan çıkartma girişiminin başarısızlığı – Plati [Yassıada] – Adanın perişanlığı – Oksiya [Sivriada] – Bizans İmparatorluğu'na ait kalıntılar – Antigoni [Burgazada] – Sina Dağı [Tur-i Sina] başpiskoposu – Halki [Heybeliada] – Antik dönem maden ocakları – Kıyamet Günü resmi – İlk daimi büyükelçimizin mezarı – Prinkipo [Büyükada] – Şeytan çıkartma ayinleri – Rum papazların anlattıkları – Adalar'daki genel durum – Aniden çıkan kasırga – Şüpheli Rumların hapishanesi – Konuksever Rum hanımlar – Rum müzisyen aile – Acı kaderleri – Sultan Selim'in kızkardeşinin insafsızlığı – Büyükdere'de veba – Pera'da korku – Nedenleri – İngiliz şapelindeki şüpheli gemi mürettebatı – Veba terörü – Adalara dönüş

Marmara Denizi'nde İstanbul'un yaklaşık 15 kilometre uzağında, Asya kıyılarına yakın güzel bir konumda bir adalar grubu var; güzelliği, mümbitliği ve havasının temizliğiyle, Bizans İmparatorluğu döneminde olduğu gibi bugün de birçok varlıklı Rumun sürekli olarak gittikleri bir sayfiye yeri. Eskiden, bazılarının "Ruh Adaları" olarak çevirdikleri Demonesia adıyla anılmaktaydı.[1] Bunlardan dördü mümbit ve içinde yaşayanlar var, diğer beşiyse üstünde bazı eski yapı kalıntıları bulunmakla birlikte, daha verimsiz ve bugün bütünüyle terk edilmiş. Hepsi adlarını bazı yerel olaylardan almış ve hâlâ eski Yunanca adlarıyla anılıyorlar. Birçok kere farklı dostlarımla gezdiğim bu adaları size sırasıyla anlatacağım.

Boğaz'dan çıktıktan sonra karşımıza ilkönce karaya en yakın olan Proti [Kınalıada] çıkıyor.[2] İstanbul'dan 12 km kadar uzakta, çevresi yaklaşık beş km, doğusunda küçük bir köy var. Rumlar birbirinden uzak evlerde oturmayı tercih etmiyor, bu tipten yalnızca bir-iki örnek var, ada sakinleri

1 *Δεμονησια, Est et contra Nicomediam Demonesus*, Plin. Kitap v, Bölüm 31 [Pliny, *Naturalis historia*; Plinius, *Doğa Tarihi*.]

2 *Προτη, Quod prima occurrit venientibus Byzantio et Chalcedone*, Gil. de Bosph. s. 373. [Petrus Gyllius, *Travelogue of Petrus Gyllius De Bosporo-Thracio*; İstanbul Boğazı, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000.]

genellikle belli yerlerde toplanmayı seviyor. Olağanüstü bir görünüşü olan ada, arasında bir vadi olan iki belirgin ve eşit büyüklükte tepeden oluşuyor. Birinin üstünde bir manastır var, Amiral Duckworth'un[3] başarısız seferinde İngilizler burada epey sıkıntıyla karşılaşmış ve kayıplar vermişti. Kadıköy'den 60 kadar Türk gelip manastıra yerleşmişlerdi. Duckworth'un kıyıya yakın bir yerde demirlediği filo, su ve benzeri ihtiyaçlarını hiçbir sıkıntı yaşamadan adadan tedarik edebiliyordu. Ama Türkler buraya yerleştikten sonra her yere hâkim tepeden, İngilizlere ateş ederek onları taciz etmeye başlamışlardı, her gün birileri yaralanıyordu. Dolayısıyla Türkleri buradan çıkartmak gerekiyordu, bu amaçla güçlü bir denizci grubu karaya çıktı, ama o kadar tedbirsizdiler ki, ciddi kayıplar verdiler. Epeyce çoraklaşmış olan tepeye tırmanmaya başlamış, ama altına saklanabilecekleri tek bir çalılık bulunmadığı için Türklerin manastırın pencerelerinden açtıkları ateş karşısında tamamen savunmasız kalmışlardı; kumandanlarını ve müfrezenin önemli bir bölümünü kaybettikten sonra, daha tepenin yarısına varamadan geri çekilip gemilerine dönmüş, kısa bir süre sonra da alelacele buradan ayrılmışlardı.

Buradan bir sonraki adaya geçtik. Plati [Yassıada] adını yassılığından alan bu adanın[4] çevresi yaklaşık 800 metre kadar ve üstü kalın bir deniz bitkileri örtüsüyle kaplı, üstünde yürürken ayağınızın altında kırılarak ezildiği zaman çok kuvvetli ve iç bayıltıcı bir koku yayıyor. Bu bitkilerin arasında sayısız deniz kuşu, özellikle de martılar barınıyor. Her yerde yumurtaları ve yavruları vardı, ana-babaları çığlıklar atarak tepemizde uçuşuyor sık sık dalışlar yapıyorlar, kanatları şapkalarımızı sıyırıyordu. Bu ada bana kutup bölgesi ile diğer uzak bölgelerde insanların ender olarak adım attığı ve kuşların rahatsız edilmeden yaşadıkları bazı ıssız adaları anımsattı, ama burası devasa kentin yalnızca birkaç kilometre ötesindeydi, kuşların çığlıkları bastırmamış olsa insan sesleri duyulabilecekti. Adadan ayrıldık, bir bakıma vahşi sakinleri tarafından kovulmuştuk, bu ünlü Türk başkentinin çevresindeki aşırı ıssızlığı ve tenhalığı bir kez daha hissettik.

3 [Bkz. Birinci Kitap, 8. Bölüm, dipnot 5.]
4 *Πλατη.*

Arkasından Oksiya'ya [Sivriada] geçtik, burası da adını biçiminden almıştı.[5] O kadar yüksek ki, İstanbul'dan bakıldığında en net görünen ada buydu, Gyllius'un sözleriyle yükseklikte, kentin üstüne kurulduğu yedi tepeyi de geride bırakmıştı ve dört bir tarafı sarp kayalıklarla çevriliydi. Adanın doğu tarafına yaklaşırken gördüğümüz manzara bir resim gibiydi. Yarım daire biçiminde kıvrılan koy, dimdik yükselen sarp ve romantik kayalarla çevriliydi. Bir kenarından yukarı çıkmaya başlayınca bu kayaların önemli bir bölümünün yıkık binaların kalıntıları olduğunu anladık, üst üste yığılmışlardı, tepesine ulaşmak mümkün değildi. En alt kattakiler arasında sarnıç kalıntıları gördük, tepelerden sürekli olarak sızan yağmur sularıyla doluyorlardı. Bu adalar grubunun en fazla ihtiyaç duyduğu şey doğal su kaynakları, buradaki sarnıçlar bunu sağlıyor. Rumlar, atalarından kalan bu sarnıçlardan ayakta kalan ikisini hâlâ kullanıyor. Kayıkçının yanında getirdiği kapları aşağı sarkıtarak doldurduk, dibindeki temiz suyun bir bölümü belki de birkaç yüzyıllıktı. Biraz daha yükseğe tırmanınca bir düzlüğe eriştik, burası bir oda kalıntısına benziyordu, yarısı üstüne inşa edildiği kayadan aşağıya kaymış, geriye yarım daire biçiminde bir bölüm kalmıştı. Buraya yerleştik ve imparator saraylarının kalıntıları üstünde kahvaltımızı hazırlamaya başladık, sarnıçtan çektiğimiz suyla çay yaptık. Sonra adanın etrafını dolanan dik yolu izleyerek, tepeye çıkmaya başladık, tuğla kırığı ile kireç karışımı harçla [horasan harcı] örülmüş düz tuğla duvarlar arasından geçerek yolumuza devam ettik. Her yerde harabelerin arasında küçük sarnıçlar vardı, bunlardan biri bir baca gibi en tepedeydi, ancak yağmur suyunu toplayıp aşağıya akıtması için tersine döndürülmüş bir huni gibiydi. Harabeleri gölgeleyen yeşillikleri uzaktan ağaç sanmıştık, ama yaklaşınca bunların aslında dev boyutlarda at kasnıları[6] olduğunu anladık; kayanın üstünde 3-4 metre uzunluğunda, büyük dallarıyla bir ağaç gibiydi, şemsiye biçimli koyu yeşil çiçekleri vardı. Sapını kesince sütsü bir sıvı aktı ve hemen sakız gibi serleşti, kokusu da, tadı da şeytantersine (*asafoetida*) benziyordu. Doğuda bu bitkiye sadece bu kayaların üstünde rastladım. Tournefort da, Skinos [Eskinos] Adası'nda bunlardan bol bol bulunduğunu yazar.

5 *Oξia. Insula in acutum verticem fastigiata undique præceps et* prærupta [Her tarafı dik kayalıklarla çevrili, tepesi sivri bir koni şeklinde bir ada.] Gil., s. 373 [Gyllius, *De Bosporo-Thracio*; İstanbul Boğazı.]
6 *Ferula gigantea.*

Çoğu kıskançlık ve hırs kurbanı olan Bizans imparatorları gözden düştükleri zaman hayatının geri kalan bölümünü geçirmek üzere buraya yollanıyordu, burası onların dinlenme yeri olduğu kadar hapishaneleriydi de. Harabelerin oluşturduğu bu kayalıktan aşağı indikten sonra küçük Pita Adası'na[7] [Kaşıkadası] geçtik. Bir zamanlar çam ağaçlarıyla kaplı olduğu için bu adla anılmış, ama bugün neredeyse bütünüyle çıplak. Bir sonraki Antigoni [Burgazada] buradan yaklaşık 1,5 km ötede. Zonaras eskiden buranın Panormos olarak anıldığını yazar, ama neden Antigoni'ye dönüştürüldüğünden söz etmez. Ada tek bir tepeden oluşuyor, Gyllius'un sözünü ettiği manastır hâlâ ayakta. Çevresi yaklaşık 5 km, doğusunda bir köy var, etrafı bağlarla çevrili. Burada Tur-i Sina'nın bilgili ve faziletli başpiskoposunu bulduk, bizi çok iyi karşıladı. Yurttaşları arasında saygın bir yer edinen ve birçok üstün niteliğiyle dikkat çeken bu kişi Türklerin kıskandıkları ve şüpheli buldukları biri sayılmış ve bu nedenle burada göz altına alınmıştı; bu küçük adada da sanki bostancıbaşının hapishanesindeymiş gibi tutsaktı. Burada, kendisini adadığı edebi ve dini çalışmaları sürdürebilmek için bol bol vakit buluyordu. Yurttaşları için İstanbul'la ilgili sayısal bilgiler içeren modern Yunanca bir kitap yazmış, kentin eski ve bugünkü durumunu ele almıştı, ama bu bile gerçeklerle ilgili basit ayrıntılardan başka bir şey içermeyen ve siyasal bir çalışma olarak tamamen zararsız bir çalışma olmasına rağmen şimdi Türklerin şüphelerinin odağı olmuştu; başkentin Bizans dönemine yapılan herhangi bir gönderme onların güvensizliğini tetikliyordu. Bu nedenle başpiskopos kitabı bastırabilmek için Venedik'e yollamıştı, ama bunun için uygun bir zaman bekleniyordu. Dini eserlere gelince Kitabı Mukaddes'in modern Yunanca çevirisine etkin biçimde destek veriyor, bu doğrultuda düzenlemeler ve düzeltiler yapıyordu. Onu ziyarete gittiğimizde bu çeviri üzerinde çalışıyordu, tıpkı Aziz Yuhanna'nın Patmos'ta [Batnaz] yurttaşlarının ulaşma imkânı olmayan Vahiy kitabını yazması gibi. Makam ödeneği askıya alınmış olduğu için sonradan öğrendiğimiz üzere maddi sıkıntı içinde olmasına karşın, bu iş için harcadığı zaman ve yaptığı düzeltiler karşılığında Kitabı Mukaddes Şirketi'nin bir ödeme yapmasını reddetmişti; onun ilk görevi onların kutsal amacını destek-

7 *Πιτυς, Pinus Maritimus.*

lemekti ve yaşadığı sıkıntılı durumda bu işle uğraşmak ona büyük bir teselli veriyordu. Türkler kendisine patriklik makamını önermişti, ama o kendisini daha endişeli ve tehlikeli bir duruma sokabilecek bu görevi kabul etmemiş ve büyük olasılıkla yararlı olamayacağını düşünmüştü; aslında bize, adaya yanaşan her teknenin onu alıp diğer peder kardeşleriyle aynı kaderi paylaşmak üzere başkente götürmesini beklediğini itiraf etmişti.

Buradan sonra modern Yunanların, adada eskiden bol miktarda bulunan pirinç [bakır] (*χαλχος*) madenine atfen Halki [Heybeliada] olarak adlandırdıkları adaya geldik. Aristoteles, Demonesus [Demonisos] adlı birinin adından ötürü buranın onun adıyla anıldığını söyler, belki de bütün adalara toplu halde Demonesia denmesi de bundandır. Aristoteles buna ek olarak adanın, göz tedavisine iyi gelen ve dalgıçlar tarafından denizden çıkartılan pirinç [bakır] madeninden[8] elde edilen krizokol[9] taşıyla ünlü olduğundan söz eder ve Sikyon'daki Apollon Tapınağı'nda bulunan heykelin buradan çıkartılan madenle yapıldığını ekler. Adada bu madenle ilgili bariz kanıtlar mevcut. Anlaşıldığı kadarıyla bakır oksidin etkisiyle yeşil ve mavinin çeşitli tonlarına bürünmüş çakıltaşı yığınlarına rastladık, bunlar antik yazarların sözünü ettiği *cyanus* olabilir. Vadilerin birinin sonundaki çok hoş bir koyda [Çam Limanı] eskiden burada madencilik yapıldığına dair açık kanıtlar vardı. Bacalardan ve ocaklardan atılan cürufların oluşturduğu büyük atık yığınları, Bizans İmparatorluğu döneminde atıldıkları gibi duruyordu. Gyllius, *coeruleum* ve krizokolün burada toplandığını yazar; aslında bu noktadaki her şey onun anlattığı gibi olduğundan, diğer yazdıklarının da genel olarak doğru olduğunu varsayabiliriz.[10] Sözünü ettiği yığınlar, üstü bakır kabuk bağlamış mavi tonlarında taşlar ile kireçleşme ve camlaşmanın farklı aşamalarındaki cüruftan oluşmuş. Gyllius ayrıca eğer koyda inceleme yapılırsa Aristoteles'in anlattığı bakırdan bol miktarda bulunabileceğini ekler. Bunu bulabilmek için birçok kere araştırma ve soruşturma yaptık, ama böyle bir uygulamanın varlığına dair bir ipucu elde edemedik.

8 *Χαλκος κολυμβησης.*

9 [Bünyesinde donmuş su bulunan, biçimsiz, hidratlı doğal bakır silikat.]

10 *Circa hunc Sinum existunt aggeres scrobium pleni ruderibus rejectis ex effusione aeris et chrysokolla et coerulei atque inter ipsa rudera collegi eximium coeruleum et absolutam chrysokollam.* Gil., s. 376 [Gyllius, *De Bosporo-Thracio*; İstanbul Boğazı.]

Vadideki bazı kuyuların suyunda kuvvetli metalik bir tat var ve rengi masmavi olduğu için yalnızca sulamada kullanılıyor.

Adanın biçimi çok ilginç, belirgin üç tepesi var. Birinin [Papaz Dağı/Ümit Tepesi] üstünde bir zamanlar çok geniş bir alana sahip olan, ama büyük bölümü bir yangında yok olan Aya Triada Manastırı bulunuyor. Kilisenin olduğu taraf hiç hasar görmemiş, portikoda çok büyük ve ilginç bir "Kıyamet Günü" resmi var, en tepesinde İsa, son derece zengin giysiler içinde, başında tacıyla kral gibi betimlenmiş. Önünde duran ve yatay bir nota defteri gibi resmin bir ucundan öbürüne uzanan kitabı çocuk melekler [kerubim] açmış, kitapta herkesin son sözü yazılı. İsa'nın sağ altında, küçük kutucuklar içinde bir bahçe oluşturulmuş, bizim çay bahçelerimize benziyor her birinin içinde önemli biri betimlenmiş. Birinde Hz. İbrahim'in Lazar'ı, bir dadı gibi kucağında tuttuğunu görüyoruz, bir diğerindeyse tövbekâr hırsız haçını taşırken betimlenmiş, yüzünde sakin ve acılı bir ifade var. Solundaki cehennem sahnesindeyse dev bir canavar ağzını açmış, yukarıdan şeytanların aşağı attıkları binlerce günahkârı yutmakla meşgul. Onların arasında Hıristiyanlığa hıyanet edenler ve zalimler var. Bunlar arasında ilkönce elindeki torbası, kalabalıkla boğuşan Yahuda göze çarpıyor, sonra yüzünden pişmanlık akan Diocletianus[11] görünüyor. Bize şimdiki Sultan Mahmud'un da bunu yapmak tehlikeli olmaktan çıktığında, Diocletianus'a eşlik etmek üzere resme ekleneceğini ima ettiler. Bu resmi yapan sanatçı, Leonardo da Vinci'nin "Son Yemek"te, kendisine düşmanca davranan birinin imgesini de kompozisyona dahil ederek onu alaya almasına özenmiş ve tartıştığı bir Babıâli tercümanını, başında kalpağı ve diğer alametleriyle birlikte lanetliler arasına yerleştirmişti. Bu resmin bütün Rum Ortodoks kiliseleri içindeki en önemli başyapıtlardan biri olduğu bana İstanbul'dayken söylendiği için bazı ayrıntılar özellikle dikkatimi çekmişti. Kalogeriler[12] bize sanatçının adı ve dönemine ilişkin bilgi veremediler. Kilise Ayios Yeorgios'a [Aya Yorgi] adanmıştı, o da bildiğimiz pozuyla, at üstün-

11 [Roma İmparatoru Diocletianus (d. 245-ö. 312) döneminde 24 Şubat 303'te yayınlanan fermana göre imparatorluk içindeki Hıristiyan kitapları ve ibadet yerleri yok edilecekti. Hristiyanların ibadet için bir araya gelmeleri de yasaklanıyordu. Bunun ardından tüm piskopos ve rahiplerin tutuklanması emredildi. Bu zulüm dalgası 313 yılına kadar sürdü. Bir tahmine göre bu dönemde 3.000-3.500 kadar Hıristiyan öldürülmüş, birçokları da işkence görmüş ve hapse atılmışlardı.]

12 *Καλοι γεροντες*, iyi yaşlı adamlar.

Resim 7. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki ilk daimi büyükelçisi Sir Edward Barton'un Heybeliada'da bir manastır kapısına yanlamasına yerleştirilmiş mezar taşı.

dc mızrağını cjdcrhaya saplarken betimlenmişti. Manastırın yanındaki köşkün bütün adalara nazır şahane bir manzarası var. Bu tür dini kurumların hepsinde genellikle böyle ek yapılar oluyor. Burası bir tür kahve, keşişler gelen yabancılara kahve ve çubuk ikram ediyorlar ve her yerde olduğu gibi parası ödeniyor. Burada da bütün manastırlarda giyilen açık mavi pamukludan ince ve bol birer üstlük giyiyorlar.

Karşı tepede [Makarios Tepesi] Panaiya'ya[13] (Bakire/Meryem Ana) adanmış bir manastır daha var. Buraya geniş bir yoldan çıkarak ulaştık; bu yol benim Türkiye'de, geniş olma iddiasını hak ettiğini gördüğüm tek yol. Döne döne yukarı çıkan yol üstünde çok çeşitli ve güzel yerlerden geçerek zirveye ulaştık. Yolun kenarları mersin ve kocayemiş çalılarıyla kaplıydı, aralarında yer yer genç çam ağaçlarından oluşan korular vardı, manastır binaları bunların ortasındaydı. Bu manastır bir resimle değil, daha ilginç bir şeyle ünlenmişti. İlk daimi büyükelçimiz Sir Edward Barton, sağlık nedeniyle [bir süre] bu adada yaşamış, hayatını kaybettiği zaman da burada gömülmüş. 1797'de Dallaway buraya geldiğinde mezarı ve kitabesi yerindeymiş, ama zamanla

13 *Παναγια* [Panayia], En Kutsal.

bakımsız kalınca, üstünde kitabenin bulunduğu mezar taşı başka yere götürülmüş. Ekselansları Lord Strangford, bu mezarın bulunup, naaşının gömülü olduğu yerde uygun biçimde yenilenmesini ve etrafının demir parmaklıklarla çevrilmesini istedi ve beni görevlendirerek, önce mezarı bulmamı, sonra da kitabeyi araştırmamı rica etti. Keşişler bize ikisini de gösterdiler. Mezar manastırın yanındaki korunun içindeydi, kitabe de kemerli giriş kapısının hemen üstündeydi. Bina onarılırken orada buldukları taşları kullanmışlardı ve kitabe de bunlardan biriydi. Duvara yan yerleştirilmişti, ama harfler hiç bozulmamıştı, çok net okunabiliyordu:

EDUARDO. BARTON. ILLUSTRISSIMO. SERENISSIMO ANGLORUM.
REGINAE. ORATORI. VIRO. PRAESTANTISSIMO. QUI. POST.
REDITUM. A. BELLO. UNGARICO. CUM. INVICTO. TURCORUM.
IMPARATORE. PROFECTUS. FUERAT. DIEM. OBIIT. AETATIS.
ANNO. XXXV. SALUTIS. VERUM. ANNO. MDXCVII. XVIII.
CALENDIS. IANNUAR.[14]

Onun buradan çıkartılıp yerine konmasından başka yapılması gereken başka bir şey yoktu, ama artık manastırın bir parçasıydı, buradan alınması için sultanın fermanı gerekiyordu, çünkü Rumlara ait hiçbir dini yapıdan tek bir taş bile böyle bir izin olmadan ve epey bir para ödemeden yerinden sökülemezdi; ikisi için de hazırlıksız olduğumdan bu işi bir dahaki gelişime bıraktım.

Yerleşmeden fazla uzak olmayan bir yerde deniz kıyısına doğru iki yanı servili bir yol uzanıyor, bu yolun ucunda görkemli bir konak var. Söylediklerine göre burası eskiden Rum prensi Mavroyeni'nin sarayıymış. Mavroyeni son Osmanlı-Rus Savaşında sadrazamın ordusunda görevliymiş ve onun tarafından güya bir suç işlediği şüphesiyle kafası vurulmuş, buna çok sinirlenen sultan da bu sefer sadrazam ile oğlunun başını vurdurarak,

14 [Latince mezar taşında şu sözler yer almaktadır: "İngilizlerin Kraliçesinin Şerefli ve Yüce elçisi Edward Barton için. Bu saygıdeğer adam, Türklerin yenilmez imparatoruyla savaşmaya gittiği Macaristan'dan dönüşünde Halasımızın yılı 1597'nin Ocak on sekizinde otuz beş yaşındayken öldü." Edward Burton'un mezarı Kırım Savaşı'nın ardından İstanbul'daki Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına nakledilmiştir.]

atalarının ruhuna kurban etmişti.[15] Saray ve bahçesi Rumların eskiden sahip oldukları özgür ve şaşaalı yaşam tarzlarının harika birer göstergesiydi. Konakta sonradan Affendooli Ailesi yaşamış, ama Rumlarla ilgili sorunlar başgösterince bu beyefendi de ölüme mahkûm edilmişti. Sonra Türkler gelmiş, bütün güzel mobilyaları dört-beş sakolavaya[16] yükleyip evi boşaltmış ve talihsiz adamın ailesine alicenaplık yaparak taşıyamadıkları boş duvarları bırakmışlardı. Şimdilerde konağı Avusturya temsilcisi Baron Ottenfels yazlık konut olarak kullanıyor.

Heybeliada'dan sonra Prinkipo'ya [Büyükada] geçtik, bugünkü adından anlaşılacağı üzere burası diğer adalara göre hem en büyük ve kalabalık olanı, hem de payitahtın en uzağındaki. [I.] Nikeforos tahta çıktıktan sonra, 749'da [doğrusu 775] Flavius Leon [IV. Leon] ile birlikte imparatoriçe olan Eirene'yi buraya sürgüne yollamış. Leon'un ölümünden sonra küçük yaştaki oğluyla dul kalan Eirene, oğlu adına yönetimi ele almış, oğlu yönetimi ele alacak yaşa geldiğinde de gözlerine mil çektirerek, onu devre dışı bırakmış. Bu feci olaydan sonra adaya sürülmüş, yaptığı bu zalimliğin kefareti olarak bir manastır kurmuş ve hayatının sonuna kadar bu adalarda yaşamıştı.[17] Onun adına atfen bütün adalara Prenses Adaları, en büyüğüne de Prinkipo [Yunanca Prinkipos (Prens)] denmişti.[18]

15 [Nikolas Mavroyeni 1790'da yani 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında idam edildi. 1790'da sadrazamlık görevinde bulunan üç Osmanlı devlet adamı vardır: 2 Ocak 1790'da görevden alınan Kethüda Hasan Paşa bundan çok sonra 1810'da eceliyle ölmüştür. Sonraki sadrazam olan Cezayirli Gazi Hasan Paşa da 30 Mart 1790'da Şumnu'da eceliyle öldü. Sonuncu sadrazam Rusçuklu Çelebizade Şerif Hasan Paşa ise Şumnu'da III. Selim'in emriyle katledildi. "Şerif Hasan Paşa'nın İstanbul'da teşhir edilen kesik başının yaftasında Rusya üzerine seferi geciktirdiği, askerin perişanlığına ve İsmâil'in düşmesine sebep olduğu yazılmıştı. Ayrıca aleyhtarlarının yaydığı isyan edeceği haberlerinin idamında etkili olduğu belirtilmektedir. Nitekim kendisinden sonra kardeşi Çelebi Mehmed Ağa'nın da öldürülmüş olması, Rusçuk âyanından olan Hasan Paşa'nın nüfuzundan ve azledildikten sonra devlete baş kaldırabileceğinden korkulduğunu göstermektedir." Fikret Sarıcaoğlu, "Hasan Paşa, Şerif," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-pasa-serif]

16 [Osmanlılarca kullanılan, kıç tarafı yüksek, hızlı bir yelkenli çeşidi, bu teknelere çeteleve de denirdi.]

17 Zonaras – Kedrenos, alıntı Du Cange'dan. [Yazarın verdiği 749 tarihi doğru değildir. Atinalı Eirene yak. 752'de doğdu, 775'te IV. Leon ile evlenerek imparatoriçe oldu. Leon'un 780'deki ölümü üzerine oğlu VI. Konstantinos'un naibi oldu ve bu görevi 802'ye kadar sürdürdü. 792-797 arasında oğluyla birlikte ortak hükümdarlar oldular. Eirene 797'de oğlunun gözlerine mil çektirerek kendini imparatoriçe ilan etti ve 802'deki halk ayaklanmasına kadar iktidarda kaldı.]

18 ["Adalar, tarih boyunca çeşitli kaynaklarda ve dönemlerde çeşitli adlarla anılmıştır. Bunların en yaygını Batı kaynaklarının kullandığı 'Les illes des princess'dir (Prens Adaları, doğrusu Prensler Adaları). Bu ad adalara, Bizans döneminde soyluların, prenslerin, patriklerin, hatta imparatorların sürgün yeri olarak

Büyükada'nın çevresi yaklaşık 13 km, adanın doğusundaki yerleşmenin nüfusu 300 kadar. Kıyı boyunca bir zamanlar 50 rahibenin yaşadığı büyük bir manastırın kalıntıları var. Tepelerin birinin [Hristos Tepesi] üstünde de bir manastır var, ama bugün hali perişan. Hz. İsa'nın Suret Değiştirmesine[19] [Metamorfozis] adanan bu manastırda yalnızca bir keşiş bulunuyor. En yüksek tepenin üstünde de kutsallığıyla büyük ün kazanan Ayios Yeorgios'a adanan Aya Yorgi Manastırı bulunuyor.

Rum kilisesinde şeytan çıkartma ayinleri hâlâ uygulanmakta. Bir çoğunda altarın önünde yere gömülü cıvata halkaları ve içlerinden geçirilen zincirler var. Akıl hastaları burada zincire vuruluyor ve şeytan çıkartma ayinleri yapılıyor. Adayı ziyaretimiz sırasında bu tür çok ilginç bir uygulamaya tanık olduk. Keşişler Moralı oldukları için onlar da, 15 yıldır Mora'ya ayak basmayan, hatta adayı terk etmeyen zavallı patrik gibi şüphe altındalarmış. Türk yetkililer gelip dört keşişi almış ve cezalandırılmak üzere İstanbul'a götürmüş. Basit, kendi halinde olanlar kaderlerine hemen boyun eğerken, aralarından daha kurnaz olan biri Türklerin tepeye çıkmaya başladıklarını görünce ne olacağını anlamış ve bunu atlatmaya karar vermiş. Bu sırada şeytanın etkisi altında olan biri yaşlı, biri genç iki adam ile bir genç kadın şapelin zeminine zincirlerle bağlanmış, şeytan çıkartma işlemi uygulanıyormuş. Keşiş hemen şapele koşmuş, bir hastanın boynundaki zinciri kendisine taktıktan sonra, tam Türkler içeri girdiği sırada hırıltılar çıkartarak ve çığlıklar atarak yere uzanmış. Türklerin bütün meczuplara karşı saygılı olma gibi bir âdetleri olduğundan, fazla araştırmadan huşuyla onları Allah'a emanet edip esir aldıkları kişilerle sessizce uzaklaşmışlar. Marifetli rahip hemen kılık değiştirerek Pera'ya kaçmış ve [Rusya'daki] Taganrog'a gidecek bir İngiliz gemisinde bir Frenkmiş gibi yer bulmuş. Gemi kalelerin orada bir süre bekletilerek, Türkler tarafından aranmış. Ama o ilk olayda gösterdiği soğukkanlılıkla onları aldattığı gibi bir kez daha ellerinden kurtulmuş. Aldığımız habere göre bütün arkadaşları idam edilmiş.

kullanıldıkları; kimi kaynaklara göre de, Bizans İmparatoru II. Justinos 567'de Büyükada'da görkemli bir saray ve manastır yaptırdığı için verilmiştir." "Adalar," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, s. 68.]

19 *Μεταμορφωσισ*.

Büyükada yakınlarında büyük bir gezegenin uyduları gibi duran iki küçük ada daha var; biri Neandros [Tavşanadası], öbürü de Antirovithos [Sedefadası]. İkisinde de kimse yaşamıyor, dikkat çekici bir özellikleri yok, ama ilki, adadaki tavşan bolluğundan ötürü bu adla anılıyor.

Anadolu ile Rumeli yakaları arasında, iki taraftan da 13-16 km uzaklıktaki bu adalar son derece sağlıklı havası ve güzellikleriyle genellikle sayfiye yeri olarak kullanılıyor. Bu yumuşak, mis gibi havaya bitki örtüsünün de büyük katkısı var. Hepsi genellikle kocayemiş çalılıklarıyla kaplı, üstleri kocayemiş yerine yenen iri böğürtlenlerle dolu, zaten bunların rengi, boyutları ve biçimi de çileğe benziyor. Farklı türde meşe de bol, özellikle de Heybeliada'da Panaiya Manastırı dolaylarında görülen kermes meşesi.[20] Bunların dışında havaya güzel kokular saçan çeşitli çam ağaçları, en çok da sahil çamı,[21] mersin, özellikle de büyük beyaz meyveleri olan türü ve menengiç.[22] Bu çalılıkların arasından geçerken sürtündüğünüzde çok kuvvetli güzel bir koku yayıyorlardı. Bunlar arasında en bol olanı, reçine elde edilen, çok çeşitli türleri olan ve çiçeklendiklerinde tepeleri renklendiren ladendi.[23] Aralarından geçtikten sonra çizmelerimize ve pantolonlarımıza reçine bulaşıyordu, kokularını etrafa yayan tanecikleri adeta ellerimizle tutabiliyorduk. Belki de adalara harikulade bir nitelik kazandıran özelliklerden biri de budur. Böylesine rayiha dolu bir havayı solumakta bir sefahat düşkününün rehavetine benzer bir şey vardır. Lord Sandwich zamanında payitahtta yaşayan Türkler, kentte yapmalarına izin verilmeyen bazı aşırılıkları burada, bu havanın kendine has kışkırtıcı özellikleri sayesinde yaşayabiliyorlardı. O dönemde Adalar tıpkı Capri gibi, sefahat düşkünlerinin gözlerden uzak yaşamlarının mekânıydı.

Adaların etrafındaki su da, üzerindeki yumuşak hava kadar temizdi. Bütün ada toplulukları gibi bu adaların da başlangıçta tek bir kara parçası olduğu ve bazı sarsıntılar nedeniyle ayrıldıkları düşünülür. Büyükada'dan Heybeliada'ya doğru bir burun uzanır, büyük olasılıkla bu doğrultuda ikisi birbirine bağlıydı; diğer adalarda da benzer göstergeler bulunabilirdi.

20 *Quercus coccifera.*
21 *Pinus maritima.*
22 *Pistacia terebinthus.*
23 Özellikle de *Cistus creticus.*

Aralarındaki kanallar sığ değil, oldukça derin ve kesintisiz, adaların bu kanallara bakan yanları dik kayalıklardan oluşuyor, adeta büyük bir kayalık birkaç yerden kırılarak, derin yarıklarla birbirinden ayrılmış gibi. Amiral Duckworth komutasındaki İngiliz filosu bunların arasında tam güvendeydi. Su o kadar berraktır ki, denizin dibi epey derinlere kadar görülebilir; insan burada dayanılmaz bir yüzme isteği duyuyor. Daha sonra Rum kadınların burada gruplar halinde bir saat kadar suda kaldıklarına tanık oldum.

Rum kadınlar burada bol bol meyve, sebze, özellikle de sukabağı, kavun ve üzüm yetiştiriyorlar. Adaların etrafı, koylar ve kanallar balık kaynıyor, gece olduğunda Rum balıkçılar avlanmaya çıkıyor, teknelerinin başında ve kıçında yaktıkları çalı-çırpıların bacalarından çıkan ışıklar bütün gece adaların etrafında dönüp duruyor. Rumlar bu tür balık avını çok seviyor, bu onlara yalnızca gelir sağlamıyor, aynı zamanda bir eğlence oluyor. Kümes hayvanları da, et de çok bol, ama [Londra'daki] Leadenhall Market'da satılanlar kadar bol değil. Ağa adalardan birinde olduğumuzu duyunca bize armağan olarak bir koyun yolladı, biz de ona beş şilin bahşiş yolladık, bu tabii ki zavallı hayvanın ederinin çok üstündeydi.

Ancak bütün adalarda içme suyu sıkıntısı var. Heybeliada ile Büyükada'da doğal su kaynakları var, ama bunlar çözünmüş metaller nedeniyle hem tatsız, hem de sağlıksız. İçilebilecek tek su sarnıçlarda biriktirilen yağmur suyu. Bu sarnıçlar demir kapılar ya da kapaklarla korunuyor, hepsi dikkatle asma kilitler ya da anahtarlarla kilitleniyor. Mevsim kuru geçmişse İstanbul'dan su taşınıyor.

Bir başka olumsuzluk da sık sık görülen kasırgalar, en sakin ve güzel havada bile aniden şiddetli bir fırtına çıkabiliyor. Öncesinde hava dikkat çekecek kadar durgunlaşıyor, sonra ufuk çizgisine yakın bir yerde beliren sarmalın içindeki korkutucu kara noktadan şiddetli bir rüzgâr esmeye başlıyor. Adalar'da kaldığımız ilk gece böyle bir kasırga yaşadık. Gecenin bir saatinde penceremin altındaki limanda denizcilerin olağandışı bir telaşla koşuşturmalarıyla uyandım. Aceleyle teknelerini bağlamakla meşguldüler, sakin ve güzel bir gecede bunu neden yaptıklarını anlayamadım, ama o sırada batmakta olan ay ile ufuk çizgisi arasında, anbean yoğunlaşarak sarmallaşan puslu bir görüntü dikkatimi çekti, kısa sürede bu

yoğunlaşma şapkam kadar büyük bir lekeye dönüştü, çevresinde soluk prizmatik renkler belirdi. İlerleyişini gözlemlerken, aniden patladı ve kasırgayı andıran şiddetli bir rüzgâr başladı. Dışarıya baktığım pencere ile evin o cephesindeki diğer bütün pencereler basınçla kapandı. Tekneler birbirlerine çarpmaya ve kumsala sürüklenmeye başladı; durgun denizin üstü bir anda beyaz köpüklerle kaplandı, büyük dalgalar evlere doğru ilerlemeye başladı; bütün köy yataklarından fırlamış, evlerinin dalgalarla sürüklenmesinden korkuyorlardı, az önce derin bir sessizlik içinde olan her şey şimdi büyük bir karmaşa ve korku içindeydi. Yaklaşık on dakika kadar sonra her şey duruldu, kara nokta da fırtınayla birlikte yok olmuş, gözden kaybolmuş, gökyüzü bir kez daha açılmış ve durulmuştu. Etkileri ani olduğu kadar da yereldi. Bazen İstanbul'da hissedilmezdi bile. Ancak bu geceki fırtınanın daha geniş bir alanı etkilediğini öğrendim. İngiliz Sarayı'ndakiler gece yarısı rüzgârla açılan kapı-pencerelerin sesiyle uyanmışlar; Üsküdar'daki caminin uzun minarelerinden biri rüzgârın şiddetiyle aniden bir dal gibi kırılmıştı.

Eskiden İstanbul'da veba salgını olduğu zaman insanlar buraya kaçarlarmış. Burada temiz hava soludukları ve bulaşla temas içinde olmadıkları için kendilerini güvende hisseder, genellikle de salgından uzak kalırlarmış, böyle zamanlarda adalar kalabalıklaşır, özellikle de Rumlarla dolar taşarmış. Türklerin burada oturması bir yönergeyle yasaklandığı için, dörtbeş görevli dışında hiç Türk yok. Önceden belirttiğim gibi Büyükada'dakiler dahil olmak üzere adalarda oturanların hepsi Rum, birkaç da Frenk var; toplam nüfus 800 kişiden oluşuyor. Şimdi adalar Rumlarla dolu, ama bu seferki nedeni başka. Burası bir tür hapishaneye dönüşmüş, buradan kaçamayacakları için Fener'de şüphelenilen herkes buraya yollanmış. Dediklerine göre burada kendilerini kümese kapatılmış tavuklar gibi hissediyorlar; her zaman bulunabilecekleri bir yerdeydiler ve birileri infaz edilmek üzere buradan her gün alınıp götürülüyorlardı.

Heybeliada'ya ilk çıktığımızda yanımızda bir yeniçeri vardı. Köyün yanından geçerken başlarındaki kalpaklardan sıradan kişiler olmadıkları anlaşılan Rumların oluşturduğu kalabalıklar gördük. Hepsi gruplar halinde ağaçların altına oturmuş dama ya da domino oynuyorlardı ve sanki güvendeymişler gibi oyunlarına dalmışlardı. Ama yeniçeriyi görür görmez gözle

görülür bir korkuya kapıldılar, Sakız'da konsolosun bahçesindeki çocuklar gibi içgüdüsel bir korku duymuş ve sanki onun, içlerinden birilerini infaza götürmek üzere geldiğini düşünmüşlerdi. Yeniçerinin refakatçimiz olduğunu öğrendikleri zaman tekrar rahatlamış ve adeta güvenli zamanlarda Fener'deki evlerindeymiş gibi büyük bir ilgiyle gevezelik ederek oyunlarına geri dönmüşlerdi. Aslında her gün, içinde bir çavuş olan bir kayık birilerinin payitahta gönderilmesi emriyle kıyıya yanaşıyor, ağacın altında oturup oyun oynayanlardan birkaçını götürüyor ve onları bir daha hiç kimse görmüyordu. Buna karşın kalanlar oyunlarına devam ediyor ve ertesi gün de kendilerinin alınacağını tahmin ediyorlardı.

Kimsenin oturmadığı evler Babıâli tarafından mühürleniyordu. Kapısının üstüne koyun postu çivilenmiş birkaç ev gördük ve Türklerin evleri böyle mühürlediklerini öğrendik. Bir İngiliz tüccara ait bir evde kalacaktık, elimizde anahtar ve sahibinin izin belgesi vardı, ama kapıya geldiğimizde evin böyle kapatılmış olduğunu gördük ve içeri giremedik.

Bize önerilen eve girememiş, İstanbul'a dönmek için de epey geç kalmıştık, geceyi nerede geçireceğimizi bilemediğimizden epeyce sıkılmıştık. Frenklerin, Rumların evlerine girmesi bir yana, onlarla konuşması bile kesinlikle yasaktı, geceyi bir ağaç altında geçireceğimizi düşündüğümüz sırada, birinden kalacak bir yer bulunabileceğini öğrendik. Rehberimizi takip ederek, düzgün bir eve geldik ve oldukça esrarengiz biçimde içeri alındık. Evde bir hizmetliden başka kimse yoktu, önce bize yiyecek içecek bir şeyler ikram etti, sonra da yukarı kata kalacağımız daireye çıkarttı. Yatmak üzere divanı hazırlarken bunun altında bir çift küçük süslü terlik buldum, bundan ve etraftaki diğer şeylerden evin sahiplerinin kadın oldukları anlaşılıyordu. Ertesi sabah evden ayrılmadan önce kime borçlu olduğumuzu soruştururken ev sahibimizin iyi kalpli bir Rum dul olduğunu ve iki kızıyla birlikte evi bize bıraktığını öğrendik. Adı Mansur'du, Kıbrıs'ta saygınlık kazanan kocası, seçkin ve emniyetli bir şehir olan İstanbul'da ülkesinin temsilcisiydi. Ayrıca sonradan öğrendiğimiz üzere kendisi iyiliksever, kibar ve kültürlü biriydi ve Rumlar tarafından çok seviliyordu. Ayaklanmalar başlamadan yalnızca birkaç gün önce Kıbrıs'a gitmiş ve orada yakalanmıştı; infaz edilen ilk Rumlardandı. Mallarına el konmuş, karısı ve kızları tutuklanarak

adaya yollanmıştı, burada Türklerin kendileri için vereceği kararı bekliyorlardı. Kendimizi zorla kabul ettirip adeta evlerini istila etmekten, hatta belki dikkatleri üzerlerine çekerek onları tehlikeye atmış olmaktan çok utanmıştık. Ayrıca kapıları önünde oturan Rumların bile kendilerine doğru gelmekte olan bir Frenk gördüklerinde hemen içeri kaçmaları gerekirken, ki buna bizzat şahit olmuştuk, katı bir yasayı çiğneyerek onları suçlu durumuna sokmuş olabilirdik. Ama bunların hiçbiri bu iyi kalpli hanımların, gerektiğinde konukseverlik göstermesine engel olmamıştı. Ev sahiplerimizi sonradan gördüğümüzde onlara en içten teşekkürlerimizi sunduk. Ailede muhterem bir yaşlı hanımefendi, bir büyükanne ile bir anne ve onun son derece akıllı ve ilginç iki kızı vardı; anlaşılan biz kızların odasını almıştık. Hepsi matem giysileri içindeydi ve bize büyük ilgi göstermişlerdi. İçine düşürüldükleri maddi sıkıntıları bildiğimiz için belli bir ücret ödemek istedik, ama onların duygularını incitmeden böyle bir şeyi teklif bile edemeyeceğimizi anladık. Rumların paragöz olduklarını duymuşsunuzdur, ben onları daima bunun tam tersi karakterde insanlar olarak bulmuşumdur.

Burada yaşayan Rumların içinde bulundukları durumu çok iyi gösteren bir başka olay da Büyükada'da başımıza geldi. Köyün yakınlarındaki geniş yürüyüş yolu her zaman Rumlarla doluydu, Heybeliada'da olduğu gibi buradan da her gün birileri alınıp götürüldüğü ve aynı şeyin ne zaman başlarına geleceğini bilmedikleri halde, onlar hiçbir şeye aldırış etmeden yürüyor, konuşuyor ve gülüşüyorlardı. Yolun arkasındaki yamaçta etrafı duvarlarla çevrili bahçe içinde çok güzel bir ev vardı, insanlar merakla burayı ziyaret ediyorlardı. Ev, Nikola adında tanınmış bir Ruma aitti. Müzik yeteneği olan ve bunu İtalya'da geliştiren Nikola'nın ustalığını duyan sultan onu dinlemek istemiş ve dinletiden çok etkilenerek, ondan saray için şarkıcı kızlar yetiştirmesini rica etmişti. Nikola bazı arkadaşlarına ve çocuklara çeşitli aletler çalmayı öğreterek bir müzik topluluğu kurmuştu, sultan eğlenme amacıyla onları sık sık saraya çağırıyordu. Adada büyük saygı duyulan ve değer verilen bu kişiyle biz de tanıştırıldık. Bizi bahçesini görmeye davet etti, etrafındaki 20 kadar çocuk ve torunla tam bir aile reisi görünümündeydi. Bayramın birinci gününe rastlayan bir cumartesi biz oradayken saraydan onları almak üzere bir tekne geldi, bir şenlikte

çalmaları istenmişti. Kendisiyle en büyük oğlu da aralarında olmak üzere on kişilik grup hemen sahne kıyafetlerini giyerek neşeyle tekneye biniyor. Tekne beklenen saatte geri dönmeyince bu korku ve ihanet günlerinde aile korkuya kapılıyor. Bunun üzerine onların endişesini gidermeye çalışan 19 yaşlarındaki ikinci oğul babası ve arkadaşlarıyla ilgili bilgi alabilmek için kıyıdaki kahveye gidiyor. Kahvedeyken bir Rum onu soruyor, kahveci de gösterince, aslında Rum kıyafeti giymiş bir Türk olduğu anlaşılan kişi kendisiyle gelmesini, onu babasına götürme emri aldığını söylüyor. Gitmeden annesiyle konuşmak için yalvarmasına karşın, izin verilmemiş ve hemen götürülmüş. Olanları duyan talihsiz anne kıyıya koşarak kocası ve çocuklarının peşinden gitmek üzere bir kayık bulmaya çalışıyor ama bütün kayıkçılar adadan bir Rumu götürenlerin en ağır şekilde cezalandırılacağını bildiğinden bunu başaramıyor. Anne çılgına dönmüş halde eve dönerek, geriye kalan çocuk ve torunlarının kıyafetlerini değiştiriyor ve evi terk edip onları adanın tepelerine saklıyor.

İki gün boyunca götürülenlerle ilgili hiçbir haber alınamadı, biz de endişe içinde ve büyük bir merakla olayı izliyorduk. Üçüncü gün bir kayık götürülenlerin giysilerini geri getirdi; bu sultanın özel bir lütfuydu onlara, ama bu giysilerin sahipleri artık yoktu. Yapılan bu gaddarlığın ayrıntılarını yeni öğrendik. Sultan Selim'in kız kardeşi ihtiraslarıyla ünlüydü. Sert bir kişiliğe sahipti ve isteklerini dizginleyemeyen biriydi. İlgilendiği talihsiz adam eğer isteklerini yerine getirirse hatunun yakınları tarafından, getirmezse de bizzat hatunun kendisi tarafından kurban ediliyordu.

Müzisyenlerin saraya ziyaretlerinin birinde hatun, aralarındaki yakışıklı birine göz koymuş, her zamanki gibi kendisine istekleri bildirilmişti. Onun eğilimlerini ve tehlikeli biri olduğunu bilen müzisyen onu reddetmek yerine teklifini kabul etmenin daha hayırlı olacağını düşünmüş, ancak bu ilişki birkaç yıl önce sonlanmıştı. Hatundan ilişkiyi sürdürmek üzere bir talep gelmeyince adamın korkusu da yavaş yavaş geçmiş ve o da eskisi gibi saraya gitmekte bir sakınca görmemişti. Ancak müzisyenler o gün kayıkla saray yerine Beşiktaş'taki köşke götürülmüşlerdi. Sultan pencerede onları bekliyordu, müzisyenler içerde hazırlıklarını yaparlarken hepsi birden yakalanmış ve sultanın gözleri önünde en önce boğulup denize atı-

lan talihsiz âşık olmuş, sonra da aralarında Nikola ile sonradan getirilen de dahil olmak üzere iki oğlu ve diğer bazı müzisyenler de aynı şekilde infaz edilmişlerdi. Arkadaşlarının nasıl öldürüldüğünü gören yaşlıca biri tamamen aklını kaybedip saçmalamaya başlayınca, Türkler bu duruma saygı göstermiş ve zaten Allah'ın delirttiği birine el sürmeye yanaşmamışlardı. Bu durum boğazlanmak üzere olan diğerlerinin de hayatlarını kurtarmış, hepsi önce bostancıbaşının hapishanesine götürülüp işkence edilmiş, sonra da sürgüne yollanmışlardı.

Başlarına gelenler duyulduktan sonra yaşanan sahneler son derece duygusaldı. Ailenin kadınları darmadağınık saçlarıyla kendilerini denize atmak üzere kıyıya koşarken zar zor engellendiler. Aile yalnızca saygın değil, birbirine de çok bağlıydı, bütün adadan çığlıklar ve ağıtlar yükseliyordu. Bu durumda adeta sarayın talihsiz kadınlarının hikâyesi yeniden yaşanıyordu, bir Rumun anlattığına göre onun aklına hemen, birkaç yıl önce adanın yakınlarında harem kadınlarının denize atılırken duyduğu çığlıklar gelmişti. Bu feci sahneler yaşanırken Türkler doğruca Nikola'nın evine gitmiş ve hiç vakit kaybetmeden evdeki bütün değerli şeyleri almışlardı. Sevecen ya da öfkeli tek bir söz etmeden büyük bir soğukkanlılıkla evde ellerine geçirdikleri her şeyi yağmalamışlardı. Duvarlara dokunmadan evin içini tamamen boşaltmışlar, ama bizim, onların tabiriyle hünkârın, adamların giysilerini geri göndererek ve evi yıkmayarak bir iyilik yaptığını düşünmemizi beklemişlerdi. Bu zavallı ailenin geri kalan üyelerini dört duvar içinde perişan halde bırakarak çıktık. Bu korkunç cinayetlerin sebebi, hatunun gruptan başka biriyle flörte başlaması üzerine ilk olayın sultana anlatılmış olmasıydı; bu masum insanlar sultanın kırılan gururu ile kardeşinin çirkin ihtiraslarına kurban gitmişlerdi.

Adaların sağlıklı havasına ve güzelliğine kapılarak, dostum Bay Leeves'le birlikte yaz aylarını Heybeliada'daki Panaiya Manastırı'nda geçirmeye karar verdik. Binanın bir kanadı Prens İpsilantis Ailesi tarafından döşenmişti. İki holü, büyük bir salonu ve buraya açılan dört odası vardı. Yerinin güzelliğinden ya da odaların adalara ve her yönde Marmara Denizi'ne hâkim manzarasından daha hoş bir şey olamazdı. Adalar'la başkent arasında düzenli olarak Rum tekneleri işliyordu, bunlar her sabah

beşte adalardan ayrılıyor, akşam saat üçte geri dönüyordu. Cumartesi günü, pazar günkü görevimi yerine getirmek üzere Pera'ya gidiyor, pazartesi de adaya geri dönüyordum. Genellikle kayıkta soyunup suya atlıyor ve yolun bir bölümünü yüzerek aşıyorduk, bundan daha hoş ve sağlıklı bir şey olamazdı. Çevremizde katliamlar, yangınlar ve veba sürerken, kıyıdan 13-16 km uzakta, pırıl pırıl bir suyun içinde dalgaların üstünde yüzebilmek, o serinliğin canlandırıcı etkisini hissetmek ve manzaranın güzelliği hem fiziksel olarak sağlığımıza, hem de ruhumuza iyi geliyordu.

Veba başkentte endişe verici biçimde ortaya çıkmış, Büyükdere, Tarabya ve Boğaz boyunca hızla yayılıyordu. Hastalık ilkönce burada görevli askerler arasında baş göstermişti, oralardan geçerken nöbetçi kulübeleri kadar küçük çadırların içinde, aynı çadır bezinin altında can çekişenlerle ölülerin bir arada bulunduğunu, vebaya yakalanmamış bir deri bir kemik birkaç kişinin de aralarında hayalet gibi dolaştıkları görülebiliyordu. Türkler hastalarla sağlıklıları ayırmak için en ufak bir gayret göstermiyor, ölenlerin kıyafetlerini kendileri giymeden önce çadırların dışına asarak havalandırmakla yetiniyor ve bunu hastalığı önlemek için yaptıkları olağanüstü bir çaba gibi görüyorlardı. Veba doğru dürüst önlem almayan zavallı Rumlar arasında da fazla sayıda can alıyordu. Bütün infazlardan ve sürgünlerden sonra bile Büyükdere'deki köyde hâlâ 300 kadar Rum vardı, bir papazın bildirdiğine göre bir ayda bunların 140'ı ölmüştü. Aralarında İspanyol büyükelçilik mavnasının kaptanı veya reisi de vardı. Etraftaki ölümlerden paniğe kapılan zavallı adam elçilik sarayının bahçesindeki evde kalmak için izin istemiş, Mösyö Zea da her zamanki iyiliğiyle bu izni vermişti, ama adam salgından kurtulamamış, ailesiyle birlikte birkaç gün içinde yaşamını yitirmişti. Lord Strangford Viyana Kongresine giderken evindeki Rum hizmetkârı da yanında götürmüştü, bu adam daha geri dönemeden karısı ve çocukları hastalığa yenik düşmüştü.

Ama bütün Pera şimdi kentin ortasında meydana gelen başka bir olaydan ötürü büyük bir korkuya kapılmıştı. Büyükdere'nin Katolik rahibi, San Antoine Kilisesi'ndeki görevine geri döndüğünde hasta olduğunu söylemiş ve 36 saat içinde de ölmüştü. Ölüm nedeni şüpheli görüldüğü için hemen vebayla ilgilenen hekimler çağrılmış, ama vebayı ima eden hiçbir

buluntuya rastlanmamıştı. Rahibin bedeni, bir eli dışarda kalacak gibi şapelde ziyarete açılmış ve tabii kutsal biri sayıldığı için ziyarete gelen binlerce kişi tarafından eli öpülmüştü. Birisi elini öperken kolunda şüpheli bir şey görmüş, bu haber yayılınca ölünün tekrar incelenmesi gerekli bulunmuş, bu kez vücudunda hıyarcık ve kan çıbanına rastlanmıştı. İstanbul'da vebanın havadan bulaşan bir enfeksiyon olmadığına, canlı ya da ölü doğrudan insanla temasla bulaştığına inanılıyordu. Ortalığı büyük bir korku sarmıştı, Pera'da bu yolla veba bulaşmamış tek bir Frenk hane yok gibiydi, bütün kente bulaştığı düşünülüyordu. San Antoine Manastırı kapatılmış ve 40 günlük karantina başlamış, bütün elçilik saraylarının önüne barikatlar yerleştirilmiş ve kapılara buharlı dezenfeksiyon aletleri yerleştirilmiş. Kısa ceketli herkes zorunlu olarak bunun içine girip neredeyse boğulana kadar burada bekliyor, ancak ondan sonra yoluna devam edebiliyordu. Uzun ceketli olanların ise geçmesine izin verilmiyordu.[24]

Bu panik ortamında ben de farkında olmadan büyük bir tedirginliğe sebep olmuştum. Bulaşıcılığın kaçınılmazlığı konusunda kuşkularım vardı ve İngiliz Elçiliğinin akıllı hekimi, dostum Macgufford da bunu doğrulamıştı, halkın önyargıları onu vebaya yakalanan hastaları ziyaret etmekten hiç alıkoymamıştı; eğer bu bilinseydi mutlaka her yerden dışlanırdı. Limanda genellikle kentte gidebilecekleri bir Protestan ibadethanesi bulunduğunu bilmeyen ya da elçilik şapelinin onlara açık olmadığını sanan epey sayıda İngiliz denizci olduğunu öğrendim. Ekselanslarının iznini aldıktan sonra ne zaman limana bir İngiliz gemisi yanaşırsa ya kendim giderek ya da birini yollayarak mürettebatı şapele davet etmeyi bir alışkanlık haline getirdim. Bu sefer de aynı şeyi yaptım, ama sonradan gemide de veba görüldüğü ve ziyaret ettiğim geminin Mısır'dan sahte bir sağlık raporu alarak geldiği ve mürettebatın enfekte olduğu söylenince, Babıâli kaptanına birini göndererek onları şapele davet etmekten vazgeçtiğimi söylemesini istedim, sonra da olayın üzerinde durmadım. Sonraki pazar günü tam ayine başlayacağım

24 [1619'da Charles de Lorme vebalı hastalara bakacak doktorlar için bir giysi tasarlamıştı. Bu giysi yerlere kadar uzanan uzun bir ceket, eldiven, çizme ve geniş kenarlı bir şapkadan oluşuyordu. Bu doktorlar kuş gagası gibi bir uzantısı olan bir maske de takıyorlar ve hastalara dokunmamak için uzun bir kamış baston taşıyorlardı. Anlaşılan İstanbul'daki veba salgını sırasında Pera'daki Frenk hekimler Charles de Lorme'un veba giysisinden esinlenen uzun ceketler giyiyorlardı.]

sırada kaptan ile enfekte olan bütün mürettebatının şapele girdiğini gördüm. Hava çok sıcaktı, küçük şapelde aşırı bir kalabalık vardı, onlara bakıp iki sağlıklı cemaat üyemin arasına sünger gibi sıkışmış, her bir gözeneğinden hastalık fışkıran birini görünce, onların orada değil de Kızıldeniz'de ya da herhangi bir başka yerde olmalarını dilediğim için umarım günaha girmemişimdir. Cemaatin kalkıp kiliseyi terk edeceğini, yarısının endişeyle tedirgin olacağını, diğer yarısının da bir daha şapele gelmeyeceğini bekledim. Ancak onlar aklıselim sahibi iyi insanlardı; bazıları durumu biliyordu, bazılarıysa hiçbir şey söylemedi, hiçbirimiz hastalanmadık, gemi de kısa bir süre sonra limandan ayrıldı.

Bu hastalığın uyandırdığı korkuyu size tam anlatabilmem imkânsız. Yarattığı tahribat o kadar büyüktü ki, en açık fikirli Avrupalılar da dahil olmak üzere herkes cehaletin ve batıl inançların egemen olduğu karanlık çağlardaki gibi umutsuz bir korkuya kapılmıştı. Hastalığa yakalananlar en yakın akrabaları tarafından bile kaderlerine terk ediliyor, hekimler dahi dışlanıp mahvolacakları korkusuyla yanlarına yaklaşamıyordu. Akılcı bütün tedavi yöntemleri işe yaramayacağı düşüncesiyle yok sayılıyor, her ilaç çaresizlikle terk ediliyordu. Amaç hastayı kurtarmak değil, hasta olmayanları korumaktı, her şey bencillik uğruna feda ediliyordu. Genellikle hastaya duyulan şefkat ortadan kalkmıştı. Vebaya yakalananlara hiç acınmıyor, hasta habis bir şey gibi görüldüğü için de yaşamasına izin verilmemesinin yalnızca gerekli değil, aynı zamanda övgüye değer olduğu kabul ediliyor, böylece hastalık aile bağlarını parçalıyor ve yardımseverliği de yok ediyordu. Sonunda [salgın] ahlaki açıdan olduğu kadar fiziksel olarak da korkunç bir lanete dönüşerek, aniden insanlığın baş belası ve yüz karası haline gelmişti. Arada bir ebeveynin çocuğunu ya da çocuğun ebeveynini terk etmediği de oluyordu; ama bunlar insanı korkutacak kadar olağanüstü bir bağlılığın nadir rastlanan örnekleri sayılıyordu. Bu tür duyguların yaşandığı bir yerden uzaklaştığım için seviniyordum. Aslında kendimi bu işe öylesine adamıştım ki, sanki bana korkuyla bakıyorlarmış gibi hissediyordum. Kentte vebanın yaygın olduğu yerlerde beni görenler vardı, sokaklarda kabahatliymiş gibi öylesine dikkatsizce yürüyordum ki, bazen ceketimin ucunun bir uzun ceketliye değdiğini

fark ediyordum. Onun için görev icabı Pera'da olmadığım zaman adalara gitmek bana iki misli mutluluk veriyordu.

Bir gün teknedeki genç bir kadın yolda çok hastalandı. Bu genellikle deniz tutmasından oluyordu, ben de kusacak diye onu teknenin yanında tutuyordum. Birkaç gün sonra epeyce hasta birine çağrıldım, gittiğimde bu hastanın aynı kadın olduğunu gördüm. Teknedeki rahatsızlığı vebadan ötürüydü, hastalığı İstanbul'da kapmıştı. Adada bir Rum ailesinin hizmetçiliğini yapıyordu, iyice kötüleştiğini fark etmiş ama kaderiyle baş başa bırakılacağı korkusuyla onlara söyleyememişti. Onun için de her zamanki gibi hasta hasta çalışmaya, vücudu iflas edene kadar çamaşır yıkamaya devam etmişti. Muayene edildiğinde hıyarcıklı olduğu ve hastalığın en ağır belirtilerini gösterdiği anlaşılmıştı. Ertesi günü öldü, onunla birlikte yatan kız kardeşi de hastalandı ve birkaç gün sonra o da öldü. Zavallı iki kadın da bu illetin kurbanı olmuşlardı ve büyük olasılıkla hastalandıklarının anlaşılmasından duydukları korku ve endişe ölümlerini hızlandırmıştı. Ama adada hiç kimseye hastalık bulaşmamıştı.

Nikomedia [İzmit] gezisi – Libyssa [Diliskelesi/Dilovası] – Hannibal'in mezarı – Toosla [Tuzla] – Leylek kolonisi – Türklerin eğlenme biçimleri – Kiraz – Darjha [Darıca] ağası – İlk Hıristiyanların inzivaya çekilmesi – İmbat – Koyun güzelliği – Kentin yeri – Piskopos sarayı olarak kullanılan konak – Tehlikeli kitaplar – Müsellim – Diocletianus'un kararları – Hıristiyanlığın kökünün kazınması – Constantinus'un vaftiz edilmesi – İzmit'in bugünkü durumu – Gezimizde bize eşlik edenler – Menzil beygirleri – Sapanca'daki han – Devasa kiraz ağacı – Sakarya'nın ak suyu – Pylae [kapı] – Vadinin güzelliği – Ağaç Denizi – Lefke – Türk usulü ağırlama – Çayın etkileri – Tatar ulaklar – Nikaia [İznik]– Şaşırtıcı manzara – Constantinus'un sarayı – Eski Hıristiyan kilisesi – Birinci Ekümenik Konsil – Tartışılan konular – İkinci Konsil – İkona kırıcılığının sonu – İznik'in sonraki zenginliği – Şimdiki perişanlığı

Adalar İzmit Körfezi'nin neredeyse tam karşısına isabet ediyor. Bölgedeki Nikomedia [İzmit], Nikaia [İznik] ve Brusa [Bursa], bütün tarihi anılarıyla birlikte hayalimizde; gözlerimizin önünde karlar içindeki Olympos [Uludağ] yükseliyor ve bizi tepesinde serinlemeye davet ediyor. Mürettebatıyla birlikte büyük bir Rum teknesi kiraladık, yanımıza gerekli kumanyayı alarak körfezi keşfe çıktık. İlkönce Hannibal'in Romalıların elinden kurtulabilmek için kendini zehirlediği Libyssa'da [Diliskelesi] karaya çıktık. O da tıpkı Akhilleus'un Troya Ovası'ndaki mezarı[1] gibi büyük bir tümülüse gömülmüş, hâlâ orada duruyor; burayı kazıp kazmamayı epey bir süre düşündük, içinde ne olduğunu görmek istiyorduk, özellikle ben bunu çok merak ediyordum, ama sonra yolumuza devam etmeye karar verdik. Bize Kartacalıların İrlanda dili konuştukları söylenmişti, en azından General Valancey böyle diyordu, kim bilir belki de değerli antikçağ uzmanının pek

1 Εν Βιθυνη τόπος έστι θινω (?) δε απο θαλάσσης και τάφος αυτω κόμη τις ου μεγάλη Λιβυσσα καλείται, Plutar [Plutarkhos] *Paral in Flam.* [Plutarch, *The Parallel Lives The Life of Titus Flamininus* http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Flamininus*.html]

de sağlam olmayan bu iddiasını, Hannibal'in mezarında bu dilde yazılmış değerli bir elyazması bularak doğrulayabilirdim. Bu noktada bu ünlü İrlandalıyı anmakla yetinerek, keşif yolculuğumuza devam ettik.

Bir sonraki durağımız Toosla [Tuzla], hoş bir kırlık alanda, 300 kadar Rum ve Türkün yaşadığı perişan bir köy. Gölgesinin altında bir çeşme bulunan büyük çınarın ilginç bir görünümü vardı, dallarının üstünde bir leylek kolonisi yaşıyordu, tıpkı İngiltere'de kargaların toplu halde yuva yaptıkları gibi onlar da domuz ahırları kadar büyük, neredeyse küçük bir evi anımsatan devasa yuvalar yapmışlardı. Bunların aralarında da çok sayıda küçük kuşun yaptığı yuvalar vardı, leyleklerin şefkatli koruması altında güven içinde yaşıyorlardı. Koloni üyeleri bazen toplu halde Prens Adaları'na uçar, tepelerin etrafında döndükten sonra gene buraya, yuvalarına dönerlerdi. Bir keresinde tepemde bir leylek bulutu gördüm, üzerime sanki kocaman bir tente gerilmişti. Eskiden İngiltere'de bir önyargı vardı, kuşların yalnızca cumhuriyetle yönetilen bir ülkeyi evleri olarak benimsediğine inanılırdı, bu fikri Hollanda'da kuşların çok bol olmasından edinmiş olabiliriz, ama Türkiye'deki yönetim altında yaşayabildiklerine göre böyle bir tercihleri olmadığı anlaşılıyordu. Bayram şenlikleri sırasıydı ve Türklerin hepsi en güzel kıyafetlerini giymiş, ağaç dallarına bağladıkları salıncaklarda sallanarak eğleniyorlardı. Salıncak sırasını beklerken bankolara oturup çorap örenler de vardı. Türkler eğlenirken ve sevinçlerini ifade ederken genellikle bir grup kız çocuğunu hatırlatıyorlardı, oysa aralarında sakalları ağarmış ciddi adamlar da vardı, daha önce de size mizaçlarında da, eğlencelerinde de çocuksu ve kadınsı bir yan olduğunu belirtmiştim. Köyün saygıdeğer ağasını bir ağacın altında otururken bulduk, yaşlı biri olduğu için insanlar gelip ona danışıyorlardı. Önüne serdiği peçete içinde kiraz vardı, oynayan çocuklarını seyreden bir anne gibi şefkatle onlara bakıyordu. İzmit'e gideceğimizi duyunca, yollanacak mektupları bizimle yollayabileceğini söyledi, bu ara kiraz bahçelerine gidip biraz kiraz yememizi teklif etti. Tuzla'nın kirazı iriliği ve tadıyla ünlü. Kirazın Roma'ya Lucullus tarafından getirildiğini, böylece İngiltere'ye de bu ülkedeki Kerasus'tan[2]

2 *Is (Lucullus) primum vexit e Ponto annisque cxx. Trans Oceanum in Britanniam usque pervenere.* Plin. Kitap xv, Bölüm 25 [Pliny, *Naturalis historia*; Plinius, *Doğa Tarihi*.]

[Giresun] geldiğini biliyorsunuz, aradan 2.000 yıldan fazla geçmiş olsa da doğa eski mükemmelliğini korumuş, biz de onu hâlâ özgün adının bozulmuş biçimiyle anıyoruz. Türklerin Avrupalılarla ilişkilerine karşın hâlâ bozulmayan geleneklerinden biri de bir yabancının, herhangi birisinin bahçelerine girip, meyveyi toplayıp bahçeden çıkarmaması kaydıyla istediği kadar kalıp yiyebilmesi. Biz de bu fırsatı kaçırmadık ve karşımıza çıkan ilk romantik bahçeye girdik, yediğimiz kirazlar bizi şaşırttı, ceviz kadar büyük ve son derece tatlıydılar. Geri dönerken kumanya olarak yanımıza da aldık, iki okkaya on para ödedik, yani iki buçuk kilo için yaklaşık üç buçuk peni.

Sonra Türklerin Yelkenkaya, Sonnini'ninse beyaz kumtaşlarından ötürü Beyaz Burun diye adlandırdığı burnu gördük, uzaktan bile bu adı hakkettiği görülüyordu. Akşama doğru Arecu'ya [Ariçu] vardık ve geceyi burada geçirmeye karar verdik. Türkler buraya Darıca adını vermiş, bazı gezginler bu adın bozulmuş biçimi olan Tragea'yı kullanıyor; kasabada 350 Rum ve 60 Türk aile yaşıyor. Haber vermesi için ağaya yolladığımız tatar onu bulamadığını söyleyince, konağına gitmeye karar verdik. Burada saygıdeğer ağanın, anlayamadığımız bir nedenden ötürü geldiğimizi duyunca konağın giremeyeceğimiz bir bölümüne, hareme saklandığını öğrendik. Biz de geceyi bir şarap evinde geçirdik, akşam yemeğinde de körfezdeki büyük dalyandan satın aldığımız, Rumların başının büyüklüğünden ötürü *kefalos* [kefal] dedikleri balığı yedik. Bizdeki çapak balığına benziyor, ama ondan çok daha lezzetli. Sabah erkenden ayrılıp bir tepe üstünde *Paleocastra* [eski hisar] olarak adlandırdıkları büyük bir hisarın [Eskihisar] kalıntılarından geçtik, sözcük anlamından ötürü bütün eski kale kalıntıları bu adla anılıyor, ama bu harabeler görece daha yeni, Bizans İmparatorluğu dönemine ait. Körfezin buradaki genişliği 6,5 km kadar, her iki kıyı da çok güzel. Batı tarafında denize inen yamaçlar büyük ölçüde ekili alan, arkasındaki yüksek dağlar, romantik tepeler ve ormanlarla kaplı vadiler Mudanya Körfezi'ne kadar uzanıyor. Bizim takip ettiğimiz doğu kıyısı olağanüstü dik, kıyıdan bir kürek boyu uzakta suyun derinliği birkaç kulaç. Biraz ilerde küçük bir liman olan Malun İskelesi [?] var. Burası İzmit Körfez'inde Türk gemilerini gördüğümüz ilk liman ve İstanbul yoluyla bağlantısı olan tek vapur iskelesi.

Yolumuza devam ederken, dağın körfeze bakan ulaşılması zor dik yamacında insan yerleşimlerini andıran, başka bir yerde eşini görmediğimiz bazı kayalıklara rastladık, onları inceleyebilmek için karaya çıktık. Aşağıdaki mağaraların birinde bir başına bir kahve işleten yaşlı adam bize, Diocletianus'un Bitinya bölgesinde uyguladığı zulümden kaçan ilk Hıristiyanların buralarda kendilerine küçük bir yerleşme kurmuş olduklarını söyledi. Büyük zorluklarla tırmandığımız yamaçta kayaların içine oyulmuş kaba yapı kalıntılarını gördük; bunlardan birinin önündeki duvar parçasının üstünde gördüğümüz haç bize buranın, zulümden kurtulanların kutsal ayinlerini yerine getirdikleri küçük bir kilise olduğunu düşündürdü. Demek ki müstesna bir dönüşüm olmuş, Hıristiyanlık kıvılcımının tamamen sönmekten kurtarıldığı bu yer, daha geç bir dönemde, yaptıkları soygunlar ve zulümle dillere düşen Arap haydutların uğrak yeri olmuştu. Bugün biçimsiz kaya yığınlarından başka bir şey olmayan bu kalıntılara gene de büyük bir ilgi duyduğumu itiraf etmeliyim. Hıristiyanlığın bügüne dek görülen en azılı düşmanı olan Diocletianus, hüküm sürdüğü bölgede 150.000 Hıristiyanı çeşitli işkencelerle katletmiş, sonra da bölgesindeki bütün Hıristiyanları ve dinlerini yok etmekle övünmüştü. Onun sıkı gözetiminden kurtulabilen ve sönmeye yüz tutmuş Hıristiyanlık ateşini, tekrar dünyayı aydınlatana kadar canlı tutan bu küçücük noktada bulunmak hiç de azımsanacak bir mutluluk değil. Burada bize satmak üzere getirdikleri çok sayıda Bizans sikkesini ben aldım, içlerinden biri de Diocletianus'a aitti. Roma sikkelerinin üstündeki portrelerin imparatorun gerçek fizyonomisini yansıttığı için özellikle değerli olduğu söylenir. Eğer bu doğruysa bu sikkenin üstündeki portrenin eşi benzeri olmayan bir zalimi canlandırdığını söylemeliyim. Ancak tarihçiler onu olmasına izin verdiği zalim eylemleriyle değil, yumuşak, filozof kişiliğiyle betimlerler.

Rüzgâr şimdi imbata dönmüştü, biz de kısa bir süre kıyıda bekledikten sonra, burada farklı yönden esmesine karşın, bu fırsatı kaçırmadan tekneye geçtik ve İzmir Limanı'nda olduğu gibi rüzgâr yönünü takip etmeye karar verdik. Körfez bu noktada aniden yarı yarıya daralmıştı, körfezin içlerine doğru ilerlerken son derece güzel ve gelişmiş kıyılardan geçtik, ekili alanlar yumuşak tepelerin yamaçlarından doruklarına kadar yükseli-

yor, İngiltere'deki pastoral manzaraları anımsatıyordu. Körfezin sonunda bu tepelerin birinin yamacında, kıyıdan tepenin üstünün kaplı olduğu sık ormanlık alana kadar uzanan ünlü Nikomedia ya da Ismid'i [İzmit] gördük. Bitinya'nın ilk başkenti olarak seçilen bu güzel yeri seyrederken, 2400 yıldır aynı yerde olan kentin bugünkü durumunu görmek istedik. Deniz yüzeyinin sakinliği bana Cumberland'daki gölleri hatırlattı, karaya çıktığımızda akşam olmuştu. Körfezin etrafı yüksek dağlarla çevriliydi, kırılmış sırtların geniş gölgesi üzerlerine vuruyordu. Buralardan yükselen sis halkaları sırtların üzerinde adeta uçarak düşsel imgeler yaratıyor, bütün manzaraya son derece pitoresk ve romantik bir hava katıyordu.

Burası bir liman sayıldığı için ilk işimiz gümrüğe gitmek oldu. Gümrüğe geldiğimizde bir süreden beri buraya gelen tek ticari geminin, küçük bir yelkenli tekne olduğunu gördük, başında Frenk giysili bir İtalyan vardı, kereste ve kasnaklardan oluşan kargosunu boşaltmakla meşguldü. Gümrükçüyü bulduk, imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi buradaki de bir Yahudiydi, Türkler Yahudilerin, kendilerinde hiç olmayan bir ticaret becerisine sahip olduklarına inanırlar ve sıradan bir beceri gerektiren her iş için Türk olmayan birini ararlardı. Kendisine İzmit'i görmek niyetinde olduğumuzu söyledik, ama o da aynen işverenleri gibi bir İngilizin sebep olmadan neden kırlık alanlarda harabeleri ziyaret etmek ve eski taşları toplamak isteyeceğini anlamıyordu. Ama çok medeni biriydi, izin belgemizi buranın valisi olan müsellime göstermeye giden yeniçerimiz, nerede kalacağımızı bildiren bir emirle dönene kadar bize kahve ve çubuk ikram etti. Müsellim yeniçeriyle birlikte, bizi kalabileceğimiz özel konuta götürmek üzere çavuşunu yollamıştı, burada istediğimiz kadar kalabilecektik. Konak deniz kıyısında hoş ve geniş bir binaydı, yerleştikten sonra buranın piskoposun sarayı olduğunu öğrendik. Ne yazık ki İzmit piskoposu o sırada dört başka kişiyle birlikte İstanbul'da bostancıbaşının hapishanesinde işkence görüyordu, Türkler hiç aldırmadan sarayını bize vermişti. Orada kaldığımız sürece rahat edelim diye her şeyi yapan papazlar bize hizmet etti. Buradaki bir olay bu zavallı insanların nasıl bir baskı altında yaşadıklarını gösteriyordu. Fakirlere dağıtılmak üzere İngilizce basılan bazı ahlaki ve dini broşürler, farklı dini dernekler tarafından Rumcaya çevrilmiş ve benzer biçimde Rumlara dağı-

tılmak üzere buraya yollanmıştı. Bunlardan bazılarını yanımızda getirmiş ve okuma bilen çocuklara dağıtmıştık. Ertesi günü papazlardan biri bunları geri getirdi ve bunların tehlikeli kitaplar olduklarını söyledi. Kendisine bize tehlikeli olan bir paragraf göstermesi için yalvardık, bize işaret ettiği yerde şöyle yazılıydı: "Kardeşine karşı görevin ne?" Yanıt: "Onu sevmek ve yardımcı olmak." Papaz bize döndü ve "Şimdi bunu Türkler görürse, hemen bizim Mora'daki kardeşlerimizi kastettiğimiz sonucuna varırlar ve hepimizi mahvederler." Yola çıkmadan önce isyancı Yunanların kurduğu yeni hükümetin yayınladığı beyanname elime geçmiş, ama okumaya fırsat bulamadığım için teknede okuyup biraz eğlenmek için yanıma almıştım. Dolayısıyla eğer bu broşürler Türklerin şüphesini uyandıran bir şeyse ve onlar bu beyannameyi benim üzerimde bulurlarsa kuşkusuz bütün Rum papazlar hemen orada asılırlar, biz de en iyi durumda kendimizi bostancıbaşının işkence hapishanesinde piskoposun yanında bulurduk. Bu nedenle yolculuğumuz boyunca bu broşürleri dağıtmaktan vazgeçtik.

Rum dostlarımız burada birçok kitabe bulunduğunu, ama nerede olduklarını göstermek için bizimle gelmeye korktuklarını söylediler, onun için biz de ertesi gün müsellime gittik. Müsellim bizi, başkentte bile görmediğimiz fevkalade bir devlet adamı tavrıyla karşıladı. Çok geniş bir salonun dört duvarının önündeki divanların her birinin ortasında iri yapılı kaftanlı biri oturuyor, ellerindeki uzun çubukları salonun ortasına doğru uzatmış tütün içiyorlardı; her biri son derece sakin ve ciddiydi, heykel gibi hiç kıpırdamıyorlardı. Yaklaşık 40 yaşlarında iri yapılı biri olan müsellim nazik bir gülümsemeyle bizi selamladıktan sonra, kentin neresini istersek gezmemiz için, bize rehberlik etmek üzere yanımıza bir çavuş verdi. Sokakların birinde çeşme yalağı olarak kullanılan bir lahit bulduk, üstündeki yazıt iyi durumdaydı ve okunabiliyordu, lahdin Sergeius Demetrius'un karısına ait olduğu anlaşılıyordu. Hemen yanında âdet olduğu üzere şans getirmesi için adandığı belli olan bir kaide vardı; bahçede de halk tarafından birinin onuruna dikildiği anlaşılan bir heykelin uzun kaidesi üstünde bir yazıt gördük. Yazıt epey zarar görmüştü, iyi okunamıyordu, ama birkaç kelimeyi çözebildik. Bir satırda bir heykelden söz edildiği anlaşılıyordu, sonuna doğru da iki satırda şu sözcükleri okuyabildik.

"PARA TON KYRION MOY PHILANTHROPON POLITON"
"KENTLİ HAYIRSEVERLER OLAN EFENDİLERİMİZ TARAFINDAN"[3]

Bu yazıyı kopya ederken Türkler devamlı bize yardımcı olmaya çalışıyordu; birisi ıslak bir ot getirerek yazıların üstünü silmeye çalışıyor, öbürü yatağanın ucuyla harflerin içini temizliyordu. İlkönce kendilerine bu kadar yabancı ve düşüncelerine aykırı olan bir şeye neden bu kadar ilgi duyduklarını anlayamadık, ama yazıtın gizli bir hazineye işaret ettiğini ve eğer bulmamıza yardım ederlerse yarısını alabileceklerini düşündüklerini öğrendik. Yerleşmenin eski haline dair bulabildiklerimiz yalnızca bunlar ve diğer birkaç parçaydı, anlaşılan başka bir şey kalmamıştı, ama biz daha çok görece modern zamanlarda burada meydana gelen olaylarla ilgileniyorduk.

Hıristiyanlığın kökünü kazımak amacıyla onlara eziyet eden Diocletianus'un sarayının izlerini bulmayı ise özellikle istiyorduk, anladığımız kadarıyla buralarda bir yerlerde olmalıydı. Diocletianus kışı Nikomedia'da geçirdiği sırada, acımasız meslektaşı Galerius onu, önde gelen sivil ve askeri yetkililerini çağırarak, burada bir konsil toplamaya ikna etmişti. Bu konsilde Hıristiyanların yaşamasına izin verilip verilmemesi tartışılacaktı. Konsil toplanmış ve o bölgede yaşayan Hıristiyanlar büyük bir korku ve endişe içinde, Hz. İsa'nın öğretilerini kabul eden herkesin bir bir öldürülmesi doğrultusunda çıkacak sonucu beklemeye başlamışlardı. Konsilin Hıristiyanların yok edilmesine karar vermesiyle, Diocletianus da, kendisinin insanlık tarihinde en korkunç, baskıcı ve gaddarca eylemlerin yapılmasına izin veren kişi olarak damgalanmasına yol açan feci kararlarını devreye sokmuştu. Hıristiyanların kitaplarının yakılmasına, kiliselerinin kapatılmasına, pazar ayinleri yapanların cezalandırılmasına ve bütün gizli toplantılara gidenlerin öldürülmesine hükmetmişti. Tarihçilere göre, İsa'nın dinine inananlara yapılacak bu eziyetlerin hepsi Terminalia Şenliğine denk getirilmişti; Praetoria muhafızları [imparatorluk muhafız alayı] şafak vakti kentteki ana kiliseye girip önce kutsal metinleri yakmış, sonra binaları yağmalayıp yerle bir etmeye başlamıştı. Bu başlama işare-

3 [Bu satırın çevirisi Muhittin Bakan. https://issuu.com/manaviko/docs/seyahatnamelerde_kocaeli_ve_cevresi, s. 143.]

tini katliamlar izledi ve bütün imparatorluğu kana buladı. Bu katliamlar Hıristiyanlığın kökünün kazındığını duyuran sikkeler basılıp, yazıtlı sütunlar dikilene kadar devam etti. Benim gördüğüm sikkelerde Diocletianus, Jüpiter olarak betimlenmişti, tıpkı önceden Jüpiter'in, boşuna çabalayarak kendisini cennetten atmaya çalışan Titanlara yıldırımlar fırlatması gibi o da elindeki yıldırımı yere serdiği Hıristiyanlara fırlatmaya hazırlanıyordu. Yazılar ise daha etkileyiciydi, "Hıristiyan batıl inancı artık son buldu ve Diocletianus ile Galerius tanrılara tapınmayı geri getirdi."[4]

Hz. İsa'nın dinini yok etme girişimlerine tanık olan kent aynı zamanda uygar dünyanın resmi dini olarak kabul edilmesine ve ilk Hıristiyan hükümdarın vaftiz törenine de tanıklık etmişti. Constantinus'un hayatındaki son olay da Nikomedia'da meydana gelmişti; bu son derece sıra dışı olduğu kadar da ilginç bir olaydı. Kendisi Hıristiyanlığı benimsemiş olmakla birlikte, vaftiz olmayı ertelemişti, ama hastalık belirtileri ve dermansızlık başgösterince bunun gerekli olduğunu hatırlamıştı. Sağlığının iyice bozulması üzerine Nikomedia Körfezi'ndeki ılıcalara gitmiş, bir süre sonra bunun bir işe yaramadığı anlaşılınca, kent dışında hoşuna gidecek bir yere götürülmesini istemişti, Hamsin Yortusu (Pentakost) yaklaştığında da ısrarla vaftiz edilmek istediğini belirtmişti. Hıristiyan piskoposları yatağının başına çağırtmış ve onlara etkili bir konuşma yapmıştı: "Ölümsüzlük mührünü almamızın zamanı geldi. Niyetim Bethabara'ya[5] gitmek ve bu kutsal ayini efendimiz gibi Ürdün Irmağı'nın sularında halkın önünde yapmaktı; ancak bizim için neyin uygun olacağını bilen Tanrı'dır, O'nun isteği yerine getirilsin."[6] Tören için her şey hazır edilmiş ve ayin Nikomedia piskoposu tarafından yerine

4 Baudurius, Vaillant ve diğerleri bu sikkeleri anlatır. [Jean Foy-]Vaillant şu tanımı yapar: *Diocletianum exhibere voluisse suum Jovem fulmina vibrantem in Christianos veluti olim pinxere Poetae in gigantes, quum Christiani bella movent in Jovem inque reliquam deorum turbam* - Num. Imp. Rom. Fol. c. iii, s. 51 [*Numismata imperatorum Romanorum*, 1674.] Sütunlardaki yazıtlar da Baronius, Occo ve Gruterus tarafından kaydedilmiştir. Bunlardan birinde şöyle yazar: DIOCLESIAN. CAES. AVG. GALERIO IN ORIENTE SVPERSTITIONE CHRIST. VBIQVE DELETO ET CVLTV DEOR. PROPAGATO. Grut. , s. 280, n.4 [Janus Gruterus, *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*, 2 cilt, Heidelberg, 1603.]

5 [Arapça "vaftiz" veya "batırma" anlamına gelen El-Mağtas, Ürdün'de, Ürdün Nehri'nin doğu kıyısında, İsa'nın vaftiz yeri olarak bilinir ve en azından Bizans döneminden beri kutsal kabul edilmektedir. Buraya Bethabara da denmektedir.]

6 Euseb. *Vit. Const.* [Eusebius, *Vita Constantini*], Kitap iv, 63.

getirilmişti. Ayindcn dcrindcn etkilcnen Constantinus, saflığı simgelediği için beyaz bir giysi gimek istemiş ve bu giysiyle hayata gözlerini yummuştu. Hıristiyanlığın yok edilmesinin sikke basılarak kutlanması gibi, Hıristiyanlığı benimseyen ilk hükümdarın vaftiz edilmesi gibi önemli bir olay vesilesiyle basılmaması düşünülemezdi. Bu olay için basılan ve günümüze ulaşan bu sikkelerden birini ben de gördüm, üstündeki imparator, yazıtın belirttiği üzere "vaftiz sayesinde yeniden canlanmıştı."[7]

İzmit'te birkaç gün kaldık ve antik kalıntıların bu kadar az olmasına karşın bugünkü güzelliğinden çok etkilendik. Bağımsız bir hükümdarlık kurma becerisine sahip olan I. Nikomedes'i,[8] yerleşmek için burayı seçtiği ve başkentini burada kurmaya karar verdiği için kutladık. Onun, sahip olduğu bağımsızlık ruhunu, kendisinden sonra başa geçenlere de aktarabilmiş olduğu, yeni kurulan bu imparatorluğu iki yüzyıl ayakta tutabilmiş olmalarından anlaşılıyor. Ama son hükümdarları Romalılara teslim olunca imparatorluk da bir Roma eyaleti haline gelmiş. İzmit'in çoğu Türk kentinden daha iyi yapılandığını söyleyebiliriz; üzerinde kurulduğu tepenin dik yamaçları kıyıya doğru alçaldıkça derin vadi de genişliyor. Çeşit çeşit meyve ağaçları, çiçeklerin yetiştiği, her dalında bülbüllerin şakıdığı bahçelerle dolu bu güzel yerden daha bereketli bir yer olamaz. Vadide sıtmanın yaygın olduğu söylense de, halk sağlıklı ve Anadolu yakasının bu bolluğunun epeyce keyfini çıkarıyormuş gibi görünüyor. Toplam nüfus 22.700, bunlardan 20.000'i Türk, 2.500'ü Rum ve Ermeni Hıristiyanlar, yaklaşık 200'ü de Yahudi.

İzmit'ten yolumuza karadan devam ettik. Elimizde izin belgemiz olduğundan menzil beygirlerimizi hazır bulduk, sultan bu olanaktan ücretsiz yararlanmamızı sağlamıştı, yalnızca menzilciye bir bahşiş verecektik.[9]

7 Occo, Bergerus ve Du Cange bu sikkenin bu olayı kutlamak üzere basıldığına inanırlar. Ancak sikkedeki yazıt, BAPNAT'ı farklı okuyan ve yorumlayanlar olduğunun da farkındayım.

8 [I. Nikomedes (yak. MÖ 300 – yak. MÖ 255; hükümdarlığı MÖ 278 – yak. MÖ 255).]

9 ["Sözlükte "inmek, konaklamak, misafir olmak" anlamındaki nüzûl kökünden türemiş bir mekân ismi olan menzil "ev, konak; iki konak arası, bir konak yol; posta ve posta tatarları beygirlerinin bulunduğu mahal" mânalarına gelir. Osmanlı Devleti'nde daha çok resmî haberleşmeyi sağlayan posta teşkilâtını ifade eder. Ulakların, postacıların bulunduğu yere çaparhâne de denmiş ve bu tabir Farsçaya geçerek "postahane" karşılığında kullanılmıştır." Yusuf Halaçoğlu, "Menzil," *TDVİA, https://islamansiklopedisi.org.tr/menzil--osmanli*]

Finglas'tan[10] bir yere gitmek için ne zaman çıksam elimde bir baston, cebimde de tek bagajım olan bir gömlek olurdu ve yol boyunca rastladığım bir köpek bana eşlik ederdi. İzmit'ten yola çıkarken konvoyumuz, sırasıyla önümüzde ilerleyen iki sürücü ya da rehberle piştov ve yatağanlı iki muhafız; onların arkasında bagajımızı, yani döşeğimizi, kap-kacağımızı ve kumanyamızı taşıyan yük beygirleri; Halepli bir Tatar olan tepeden tırnağa silahlı ve kendine özgü kıyafetleriyle yeniçerimiz; biz üç kişi; hizmetkârlarımız, en sonda da yedek beygirlerle birlikte 14 atlıdan oluşuyordu. Bir kişinin önemi genellikle atı ne kadar hızlı sürdüğüyle belirleniyordu, biz de İzmit'ten yeniçerinin bunun gerekli olduğunu söylemesi üzerine dört nala ayrıldık ve itibarımızı korumak için yol boyunca dört nala gittik. Körfezin sonundan itibaren yolumuza geniş bir ovadan devam ettik. Türkiye'de genellikle yol yok, seyahat edenler kendi yollarını yaratıyorlar, bazı yerlerde bu yollar 500 m genişlikte, bazı yerlerdeyse tek at geçebilecek kadar dar. Dolayısıyla bazen, Ukrayna bozkırlarında pervasızca at koşan Tatar sürüleri gibi ovaya yayılıyor, bazen de temkinli bir Alman süvari bölüğü gibi tek sıra halinde ilerliyorduk. Karanlık bastırdığında bir ormanda ilerliyorduk, burada dört nala gidecek halimiz yoktu, onun için de çok memnunduk. Kırsal alanda koşuşturan atlar şaşırtıcı hayvanlar, görünüşleri perişan, ama onlar kadar hızlı ve dayanıklı bir başka hayvan bilmiyorum. Sabahleyin dört nala yola çıkıp bazen beslenmeden ve dinlenmeden bütün gün aynı hızda gidebiliyorlar. Akşamları, marangozhane talaşından daha besleyici olmayan birkaç parça saman yiyip ertesi günü aynı gayretle yola çıkabiliyorlar. Bazen de Tatar ulakları gece gündüz bir yerden bir yere taşıyorlar; her yıl binlerce zavallı at yaşadıkları gibi dört nala ölüyor.

Gece bastırınca büyük bir gölün kenarındaki Türk yerleşmesi Sapanca'ya ulaştık; bir konak bulmak için çok geç olduğundan bir handa gecelemek zorunda kaldık. Ahırların üzerindeki bir odaya yerleştik, İngiliz hanlarında bu odalar genellikle samanlıkken, Türkler böyle bir şeye ihtiyaç duymadıkları için burada saman yoktu, biz de konforsuz odamıza yerleştik. Bu hanlarda yiyecek de verilmiyor, İrlanda'daki "ünlü kuru konaklama"

10 [Robert Walsh, 1806-1820 arasında İrlanda'da, Dublin'in bir banliyösü Finglas'ın papazıydı.]

yerlerine benziyor, aslında daha da beter, yatak bile yok, ama biz de yanlarında getirdiklerinden başka bir şey bulamayan ve çıplak yerde aç acına kalmak zorundaki insanlar gibi idare ettik. Bize yemek getiren Rum odamıza çıktığında yanımızda dağıtabileceğimiz Rumca Kitabı Mukaddesler olduğunu duyunca hemşerilerinin bunları edinmekten mutlu olacaklarını söyledi. Yakınlardaki bir köyde bin kadar Rum olduğunu, bu nüshaların onlar için paha biçilmez olacağını söyledi. Sonra göğsünde gizlediği, Venedik'te basılmış bir Ahit çıkarttı, eski Yunanca yazılı olduğu için yarım yamalak okuyabilmesine karşın, onun için o kadar değerliydi ki kırmızı deriyle ciltletmişti onu, bol yaldızlı süsleri vardı; bu değerli kitap için ne gerekirse yapmaktan şeref duyacağını söyledi. Bay Leeves ona Rumca yazılmış bir nüsha verdi, o da bunu hemşerilerine götüreceğini, onların da kendi dillerinde gelen bu kutsal metinleri İncil'in ikinci kez yayılması sayacaklarını, bu müjdenin neredeyse ilki kadar önemli olduğunu söyledi.

Ertesi sabah gün doğarken yeniden yola çıktık. Kendimizi yüksek dağların içine gömülü epeyce derin bir vadide bulduk, aşağıda muhteşem bir göl [Sapanca Gölü] vardı. Tepelerdeki farklı yapraklı ağaçların üstleri kestane, ceviz, erik, kiraz, incir, elma, ayva, armut ve muşmula gibi meyveler ve çiçeklerle kaplıydı; İngiltere'nin bütün nüfusunu doyurabilecek kadar boldu bunlar, ama kimse toplamıyordu. Meyve ağaçlarının büyük bir orman oluşturduğunu söylersem abarttığımı sanmayın, çünkü bu topraklarda bitki bolluğu böyle bir şey, bizim cüce bitkiler burada dev boyutlarda. Öğleye doğru *Derbent*'te, yani orman içindeki dar bir geçitte [Geyve Boğazı] durduk. Burada her zaman olduğu gibi küçük bir Türk karakolu, bitişiğinde de bir kahve vardı. Kahve büyük bir ağacın gölgesi altındaydı ve üstü bundan önce hiç görmediğim sarı meyvelerle kaplıydı, ne olduğunu merak ettim. Ağacın gövdesine bir merdiven dayalıydı, tırmanmaya başladım, her biri 12 cm yüksekliğindeki 40 basamağı çıktığımda henüz ağacın yarısına bile ulaşamamıştım. Bu bir kiraz ağacıydı, üstü tepeleme çok lezzetli, saydam koyu sarı kirazlarla doluydu. Bir şapka dolusu kiraz topladım, arkamızdan onlar da bir sepet dolusu yolladılar, toplayan adama yaklaşık bir *penny* tutarında bir bahşiş verdik. İstanbul'da bilinmeyen, 30 metreden kısa olamayacağını düşündüğüm bu güzel ağacın nefis meyvesini yetiştir-

mek niyetiyle yanıma bir miktar çekirdek aldım, ayrıca benzer bir deneme yapmaları için birkaçını da Londra Tarım Derneği'ne yolladım.

Bu noktada geniş ve suyu süt gibi beyaz, çok ilginç bir ırmakla karşılaştık. Gövdelerini suyun dibindeki çamura gömen mandaların kara kafaları, suyun rengiyle ilginç bir karşıtlık oluşturuyordu. Bu eskiden Sangarius olarak anılan ve antikçağ coğrafyacılarının Anadolu'daki en büyük ırmaklardan biri olarak tanımladıkları, ünlüler ünlüsü Sakarya Irmağı'ydı. Ancak bu coğrafyacıların hiçbiri adını andıkları altın[11] Paktolos'a [bugün Sart Çayı] hiç benzemeyen Sakarya'nın gerçekten bembeyaz süt gibi olduğundan söz etmemişti. Türkler bu ırmağa gayet yerinde olarak "Aksu" diyorlar. İlkönce bu beyazlığın ırmağın doğduğu dağlardaki kar suyundan kaynaklandığını düşündük, ama sonra eriyen kar sularının eklendiği başka ırmakların beyazlara bürünmediğini gördük. Sakarya Bitinya'nın tam ortasından geçerek bölgeyi eşit iki parçaya ayırıyor. Doğu tarafı dağlık ve muhteşem ormanlarla kaplı, ırmak burada yaklaşık 180 m genişliğinde.

Üç-dört kilometre kadar ırmak yatağını izleyerek eskiden Doğunun en ünlü kapılarından (*pylae*) birine geldik. Kırsal bölgedeki yerleşmelerin sınırlarını koruyan bu kapılar aslında büyük birer hisardı. Bu noktada ırmağın iki yanındaki dağlar birbirine çok yakındı, Hannibal, dostu ve [yanına sığındığı] ev sahibi pısırık hükümdar Prusias'ı, kendisini yarı yolda bırakmış olmasına rağmen[12] Romalılara karşı tam da bu noktada savunmuş olmalıydı. Suyun her iki tarafındaki sarp yamaçlarda, aralarında yalnızca üç metre mesafe bulunan birbirine paralel iki devasa duvar kalıntısına rastladık. Her iki tarafta da geçişi sağlamak amacıyla yapılmış masif kemer kalıntıları var; bu noktada çok derin, geniş ve akıntılı olan ırmak yatağını geçmek için bunun dışında başka bir yer yok. Antikçağdan ve tarihin böylesi ilginç bir döneminden kalan bu harabeler bölgenin bugünkü ıssızlığı ve güzelliğiyle birleşince çok ilginç bir görüntü oluşturuyordu, ama herhangi bir seyahatnamede buradan söz edildiğine rastlamadım, bu nedenle de

11 [Yunan efsanelerine göre dokunduğu her şeyin altına dönüşmesinin yol açtığı felaketlerden sonra Şarap Tanrısı Dionysos'a bu lanetten kendisini kurtarması için yalvarır, o da kendisine gidip Paktolos Çayı'na dokunmasını söyler. Midas elini çayın suyuna sokunca altın yapma gücünü ona aktarıp kurtulur. Efsaneye göre Paktalos'ta çok altın bulunmasının nedeni budur.]

12 [Prusias, Hannibal'a sığınma hakkı vermesine karşın, Roma'ya karşı mücadelesinde desteklemedi.]

modern gezginlerin tam olarak bu yolu kullanmadıklarını düşünüyorum. Güneş batarken bir başka geçide daha geldik, ama burada bir kale ya da hisar yoktu. Yaklaşık 50 km kadar hiç kesintisiz, meyve ağaçlarıyla dolu ormanlardan geçtikten sonra salla ırmağın karşı kıyısına ulaştık ve böylece belki de dünyanın en zengin ve güzel vadisi olan bu harika yeri geride bıraktık. Dağlar karşıdan çok ilginç ve güzel bir biçimde beliriyor, sonra da gözden kayboluyordu, bazen yol bir geçide dalıp o kadar daralıyordu ki, ortalık adeta kararıyordu, bazen de genişliyor, göz alabildiğince geniş çayırlardan ve boş alanlardan ilerliyorduk. Dağların yamaçları değişik biçimleri ve yaprakları olan ulu ağaçlarla kaplıydı, aralardan yükselen kayalıkların tepesinde kırık sırtlar, yarıklar beliriyor ve bunlar sık sık derin vadilerin oluşmasına yol açıyordu. Dağlardaki ağaçlar genel olarak süs olmanın ötesinde bol meyve veren cinstendi, hepsi çok büyüktü ve üstlerinde ya meyve vardı ya da çiçek. Özellikle kestane ağaçlarının, uzun bir sap üzerine dizili beyaz çiçekleri salkımlar halinde bütün tepeleri kaplamıştı. Bunlara ek olarak çeşitli meşe türleri, çınar, kavak ve ıhlamur yapraklarının altı değişik yeşil tonu ile diğer canlı renklerinin kaynaşması bana, bizim ormanlarımızın solgun ve farklı tonlarını, sonbahar renklerinin çeşitliliğini anımsattı. Bu Türklerin Ağaç Denizi[13] diye adlandırdıkları sonsuz ormanların yalnızca bir parçası. Bu bölge Sakarya'nın öbür yanından antik Galatya'ya kadar uzanan, çevresi 300 km kadar olan geniş bir alanı kaplıyor.

Yiyecek-içecek bulamadığımız köylerden ve doğru dürüst yatıp uyuyamadığımız berbat hanlardan sonra nihayet Lefke'ye [bugün Osmaneli] vardık, burada daha şanslıydık. Müsellim bizi kendi konağında misafir etti, ilk kez bir Türkün evine girmiştik. Bu şans genellikle her gezgine nasip olmayacağı için herhalde nasıl ağırlandığımızı merak edeceksiniz. Bizi dört duvarı boyunca divanlar bulunan büyük bir salona aldılar, bacaklarımızı uzatarak divana yerleştik, ilkönce çubuklar ve kahveler geldi, bir süre sonra da müsellimin oğlu ile amcası göründü, onlar da karşımızdaki divana oturdular, hiç konuşmadan çubuklarını içtiler. Bir saat kadar böy-

13 [Osmanlı döneminde Anadolu'nun kuzeybatısında Kocaeli ve Bolu yöresinde bulunan ormanlara Ağaç Denizi denilirdi. Bu bölge Kocaeli'nin hemen doğusundan başlar ve Bolu'dan çok ötelere kadar uzanırdı.]

lece sessiz kaldıktan sonra akşam yemeği için hazırlıklara geçildi. Genç adam ayağa kalkıp hizmetçiden bir örtü aldı ve bir hamlede ustaca bu örtüyü odanın ortasına serdi, ortasına katlanır bir ayak, üstüne de büyük bir sini koydu. Bizi işaretle sofraya buyur ettiler, hepimiz bağdaş kurarak sininin etrafına oturduk, yerdeki örtünün uçlarını kucağımıza çektik, o sırada hizmetkârlar da işlemeli peçeteler getirerek iki omuzumuza birer tane bıraktı. Yeniçerimiz de dahil olmak üzere herkes oturduktan sonra ilk yemek getirilip siniye kondu, sininin kenarlarına uzun birer kara ekmek dilimi bıraktılar, aralarına da birer tane kemik kaşık yerleştirilince sininin etrafında bir bordür oluştu, ortada büyük bir kâse içinde bezelye çorbası vardı. Hepimiz birden kaşıklarımızı daldırıp birkaç kaşık içtikten sonra o kaldırıldı ve hemen içi sucuk dolu bir sahan getirildi. Müsellimin oğlu birini eliyle aldı, biz de aynen onun gibi yaptık. Bu kaldırılınca yerine sırayla bir çeşit ekşi süt olan yoğurt içinde yuvarlak köfteler, etli yaprak sarması, burada çok sevilen bir çeşit nohuttan[14] yapılmış *humus* üstüne didiklenecek kadar uzun haşlanmış kuzu eti ve son olarak da bütün ziyafetlerin son yemeği olan pilav geldi. Sonra hepimize birer bardak su getirildi, hepimiz içtik, ardından sıra hizmetkârların getirdiği ibrik ile leğende el yıkamaya geldi. Sonra her şey birden toplandı, büyük bir sessizlik içinde yenen yemekten sonra tekrar divana oturup çubuk ve kahve içmeye başladık. Her şey dokuz buçuk dakika içinde bitmişti! Bizi ağırlayan kişinin bizdeki belediye başkanına denk bir konumda olduğunu söyleyebiliriz, ama bizimkiler misafirlerini dokuz buçuk dakikalık bir yemek ve bir bardak suyla bu kadar pintice ağırlamaz!

Yanımızda kumanyamız olduğu için biraz sıcak su isteyip ev sahibimize bir fincan çay ikram ettik; çayı ne duymuşlardı, ne de tadını biliyorlardı. Âdet olduğu üzere çayı biraz şeker ve sütle tatlandırıp sertliğini kırdık ve öyle sunduk. Türkler sütsüz ve şekersiz, zift gibi koyu ve acı kahveden başka bir şey içmez, onun için ona sunduğumuz yavan içeceği ağzına alır almaz, yüzünü ekşitti; ne yutabiliyordu, ne de tükürebiliyordu; Türkler etraflarında başkaları varken asla tüküremedikleri için çayı ağzında çalkala-

14 *Cicer arietinum.*

yıp durdu, ama tutamayacak hale gelince, bir bahane uydurarak, mümkün olduğunca çabuk yerinden fırladı ve merdivenlerden aşağı püskürttü. Ama geri geldiğinde haremdeki hanımların çayımızı tatmak istediklerini söyledi, onlara da tatmaları için biraz yolladık; biraz sonra bir kahkaha tufanı başladı, anlaşılan bu çok tuhaf şeye gülmekten kendilerini alamıyorlardı, onlar da erkekler gibi pek hoşlanmamışlardı, ama biz kahve yapar gibi yapıp denemeleri için biraz kuru çay armağan ettik. Burası aynı zamanda bizim yatak odamızdı, onun için zamanı geldiğinde hepimiz divanlara uzanarak uykuya daldık. Ertesi sabah erkenden Türk kentlerinde duymaya alışık olmadığımız çıngırak sesleriyle uyandık. Pencereden dışarı baktığım zaman, Halep'e doğru gitmekte olan büyük bir kervan gördüm, duyduğumuz sesler develerin boynundaki çıngıraklara aitti. Hayvanların ağır ve ahenkli yürüyüşleriyle çıngırak sesleri de tek düzeydi, ama hoş bir ritmi vardı; bütünüyle Doğulu ve pitoresk bir görüntü. Az konuşan, ama basit ve kibar ev sahiplerimiz bizi geçirmek için kalkmışlardı, onlarla vedalaşarak Nikaia'ya [İznik] doğru yola koyulduk.

Lefke'nin biraz dışına çıktıktan sonra [önümüzde uzanan] ovada dörtnala koşturan atlılarla karşılaştık. Yeniçerimiz hemen önlerinden çekilmemiz gerektiğini söyledi, iyi de etti, çünkü sonradan herhangi birini durdurmaya kalkarsak hiç çekinmeden silahlarını çıkarıp bize ateş edebileceklerini öğrendik. Bayramın sona ermesiyle yeni atamalar yapılmış, bütün paşaların imparatorluk içinde birkaç yıl görev yapacakları yeni yerleri belirlenmişti. Bu dönemde İstanbul'da birkaç bin ata her an yola çıkacakmış gibi semer ve dizgin vurulur, hazır edilirdi. Babıâli atamaları yaptığı an Tatar ulaklar atlara atlar ve hızla, Anadolu'nun en ücra köşelerine doğru dörtnala yola düzülürlerdi. Böylece her yıl bu zamanda payitahttan hemen hemen aynı anda 2.000-3.000 Tatar emir sevkiyatı için yola çıkardı. Rastladığımız bu atlıların yanında yeni paşaların atanma ya da eskilerinin azledilme ya da görevi sürdürme emirleri olurdu; durum ne olursa olsun, evrakı yerine ilk teslim eden cömertçe ödüllendirilirdi. Bazen bir emir iki-üç ulağa teslim edilirdi, o zaman da hangisinin emri ilkönce yerine ulaştıracağı yarışı başlardı; bir paşanın atama emrini getiren ulak, sık sık öbürünün kellesiyle geri dönerdi. Dolayısıyla hayat ve ölüm müjdesi verenler kader ve intikam

tanrıçaları gibiydiler. Eğer birinin zavallı atı düşer, yerde kalırlarsa, ki bu sık sık olabiliyordu, ulak karşılaştığı ilk gezginin atını alır ve hedefine varana kadar gece-gündüz hiç durmadan yola devam ederdi. O sabah hiç durmadan dörtnala giden 50'den fazla ulak gördük.

Bu noktadan itibaren dik bir geçitten ilerleyerek, bir dizi sırtı aştıktan sonra tepelerle çevrili geniş bir düzlüğe indik, bir ucunda büyük bir göl vardı, kıyısında da büyük ve şahane bir kent. Belli bir uzaklıkta durduk ve bu güzel manzarayı seyre daldık. Kentin etrafını çevreleyen yaklaşık 13 km uzunluğundaki surların siperleri, mazgalları ve yüksek kuleleri vardı. Surlardaki kemerlere içme suyu taşıyan bir sukemerinin yanından geçerek en yakındaki kapıya ulaştık. İçeriye iç içe üç kapıdan geçerek giriliyordu, hepsi mermer kabartmalarla bezenmişti. Orta ya da ikinci kapı çok büyüktü; frizi, kornişi ve diğer bütün süslemeleri mimarlığın altın çağının usta işçiliğini sergiliyordu ve çok iyi korunmuştu. Kapının üzerindeki frizin tunç harflerle yazılmış kitabesinde İmparator Hadrianus tarafından yapıldığı belirtiliyordu; dışardan bakıldığında, gördüğümüz her şey, değil Avrupa ya da Anadolu yakası, bütün Doğuda gördüğümüzden daha zengin, büyük ve kalabalık bir kente işaret ediyordu. Ancak burada büyük kentlerde görmeye alıştığımız gibi kente girip çıkan kimselerin olmayışına çok şaşırdık, içeri girince şaşkınlığımız daha da arttı, ortalıkta ne bir yol, ne bir ev, ne insan, ne de bunların herhangi bir izi vardı; bu muazzam ve fevkalade surların çevrelediği alan göz alabildiğine uzanan boş bir araziydi, sanki yer yarılmış, bütün evler ve insanlar toprağa gömülmüş, yalnızca surlara bir şey olmamış ve bunlar sapasağlam kalmıştı. Bu hüzünlü yerde bir süre dolandıktan sonra surun bir kenarında birkaç Rum evi gördük ve bunlardan birinde konakladık.

Şimdi ünlü Nikaia, bugünkü adıyla İznik'teydik. Kent İskender ve kumandanları tarafından bölgede kurulan birçok Yunan kentiyle çağdaştı ve Makedonyalı Philippos'un oğlu, Antigonos tarafından kurulmuş ve Antigoneia adını almıştı, ama kısa bir süre sonra adı Lysimakhos'un kızı [karısı] onuruna Nikaia olarak değiştirilmişti.[15] Güney ve doğu yönlerin-

15 ["Ünlü tarihçi ve coğrafyacı Strabon İÖ 333'te İskender'in Frigya satraplığına atadığı Antigonos'un İÖ 316'da İznik'in bugünkü yerinde Antigoneia adıyla anılan bir kent kurduğunu yazar. Antigoneia'yı İÖ 310'da ele geçiren İskender'in eski Trakya satrabı Lysimakhos kente karısının adını (Nikaia) verdi."

de yaklaşık beş km ötede dağlarla çevriliydi. Kente son derece verimli, güzel ve geniş bir ovadan[16] geçilerek ulaşılıyordu. Bir ucundaki Askania [bugün İznik] Gölü, üç bir yanından çevrili olduğu tepeler arasındaki vadilere doğru küçük girintiler yaparken, kimi yerde ormanlarla kaplı küçük burunlar oluşmuştu, bütün bu manzara belki olağanüstü değildi, ama Cumberland'daki herhangi bir gölden hem daha güzel, hem de daha genişti. Gölün kıyısında yer alan kent, bu pitoresk göl ile bereketli vadi arasında yalnızlığıyla baş başa uykuya dalmış gibiydi, bugün çölün ortasında sessizliğe terk edilmiş Palmira'yı anımsatıyordu. Yaklaşık 7,5 m yüksekliğindeki surların oturduğu temelin genişliği dört metreydi, boylu boyunca belli aralıklarla yerleştirilmiş yuvarlak ya da oval kuleler vardı. Bugün bile hâlâ bozulmadan hepsi yerinde kalmış, [üstündeki] korkulukların arasında bir yol olduğunu görünce hiç kesintisiz olarak bütün kentin etrafını dolaşabildik; aşağı baktığımızda boşluktan başka bir şey göremedik, bir zamanların sokaklarından ya da görkemli binalarından hiçbir iz ya da işaret kalmamıştı.

İmparatorluk içinde bu tür terk edilmiş kentlere sık sık rastlanmakla birlikte, burası belki de dünyada, surları hiçbir zarar görmeden olduğu gibi kalan, ama içindeki yapıların tümüyle yok olduğu tek kentti. Eski yapılardan geriye yalnızca kentin ortasına yakın bir yerde, büyük taş bloklarından parçalar kalmıştı, ama hepsi o kadar biçimsizdiler ki nereye ait olabileceklerini tahmin etmek bile mümkün değildi. Birbiri üstüne harçsız olarak üst üste konmuş bloklar 3,5-4 m uzunluğundaydı. Üstlerinde en çok K harfine rastlanıyordu, bir tanesinde de C A K yazılıydı, bu belki de Σεβαστός Αυτοκράτωρ Κωνσταντίνος'un [Sevastós Aftokrátor Konstantínos/ Saygıdeğer İmparator Constantinus] baş harfleriydi. Söylentilere göre burası Constantinus'un konsili topladığı sarayının kalıntılarıydı, taşların üstündeki harfler bunun kanıtları olabilirdi.

Bunun dışında antikçağla ilintili olabilecek bir başka mimari kalıntı da, küçük Rum köyünde yaşayanların ibadet ettikleri küçük bir

"İznik," *Anabritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. 12, s. 199]

16 Strabon Πεδίον μέγα και σφόδρα ένδομον [büyük ve verimli arazi] olarak adlandırdığı bu ovanın güzelliğine değinmiştir. [*Geographika*] Kitap xii [*Antik Anadolu Coğrafyası*, Kitap, xii.]

şapele aitti. Cephesi modern olmakla birlikte, yapı Hıristiyanlığın erken dönemlerindendi. Duvarlarda ve tavanda Ayasofya'nın mozaiklerini anımsatan kırmızı ve yaldızlı cam mozaik süslemeler vardı. Figürlerle yazılar iç içe işlenmişti, sık sık Κωνσταντίνος sözcüğü tekrarlanıyordu. Bunlardan ikisi diğerlerinden daha dikkat çekiciydi. Biri naosun önündeki sütunlu sahanlıkta bulunan Meryem Ana ve Çocuk İsa mozaikiydi. Ortadaki figürlerin solunda bir kadın, sağında da elinde Hıristiyanlığın sembolünü (*labarum*) tutan bir adam vardı. Constantinus sikkelerinde de aynısını gördüğümüz bu sembolün üstünde tümü okunamayan bir yazı vardı, okunan bölüm şöyleydi:

ΑΝΑΞΚΡΑΤΑΙΟC
ΔΕCΠΟΤΕCΚΩΝCΤΑΝ
ΜΟΙΗΝΠΡΟΝΟΙΑCΑΞΙ
ΩΝΤΗΝΕΝΘΑΔΕ
ΔΩΡΟΝΔΙΔΟCΙΕΥ
ΚΛΕΕΙΠΑΤΡΙΚΙΩ
ΒΩΛ - - - - - -

Ne ilginçtir ki, melekler doğayı imal eden zanaat erbabı gibi tasvir edilmişlerdi; nitekim zamanın bazı sapkın mezhepleri onlara bu işlevi yüklüyordu.

Hıristiyan kilisesi için büyük önem taşıyan bazı olayların burada geçtiğini hatırlamadan edemedik. Constantinus, Hıristiyanlığı ilk kabul eden imparator olarak Arius'un ortaya attığı heretik Hıristiyan öğretiye son vermek amacıyla, artık uygar dünyanın büyük bölümünü içeren geniş imparatorluk sınırları içindeki kilise önderlerini ilk kez burada düzenlediği bir konsilde toplamıştı.[17] Gönderilen çağrılar sonucu Asya, Afrika ve Avrupa'dan gelenler İsa'dan sonra 315'te [doğrusu 325'te] bu büyük sinodda toplanmışlardı. Toplamda 376 piskoposun yanı sıra kalabalık bir papazlar, diyakozlar ve müritler grubu katılmıştı. Bunların arasında Antiokheia [Antakya] Piskoposu Eustatios, İskenderiye Piskoposu Athanasios, Kıbrıs Piskoposu Spiridion ile Roma İmaratoru Maximinus'un işkenceleri sırasında sakatlanıp gözlerini kaybetmesine rağmen hayatta kalan ve şim-

17 Ancak bazıları, sünnet sorununu tartışmak için Kudüs'te yapılan toplantının *ilk* Ekümenik Konsil olduğunu ileri sürerler. "Elçilerle İhtiyarlar bu konuyu görüşmek için toplandıkları" (Resullerin İşleri, 15:6).

Resim **8.** Meryem Ana ve Çocuk İsa mozaiki.

di geri adım atmadan göğüs gerdiği bu işkencelere yol açan sözlerini, doğruyu savunmak için tekrarlamak üzere sakat haliyle toplantıya gelen Teb Piskoposu Paphnutius gibi tanınmış din adamları da vardı. Ayrıca Arius öğretisinin güçlü savunucularından Nikomedia'nın âlim piskoposu Eusebios, Nikaialı Theognis ve Halkedonlu Maris de konsile katılmışlardı.

Kilisenin çok sayıdaki saygın temsilcisi sarayın büyük salonunda toplandıktan sonra, erguvan renginde yaldızlı resmi giysisiyle imparator içeri girmiş ve salonun en ucundaki platformun ortasındaki altın tahtına oturmuş, piskoposlar da iki yanındaki sıralara dizilmişlerdi. Geriye kalan herkes salona dolmuş ve tartışma başlamıştı.

İlkönce Eusebios ağdalı bir dille imparatora Yunanca hitap etmiş, imparator da Latince konuşarak, Kitabı Mukaddes'ten yaptığı bir alıntıyla toplananlara tartışmalı konuları geride bırakmalarını öğütlemişti. Sonra Eusebios'un, İsa'nın Baba ile aynı tözden olmadığını, dolayısıyla da kutsal sayılamayacağını söylediği bir çalışması okunmuştu. Bundan fazlasıyla

etkilenen izleyiciler önce okunanları duymamak için kulaklarını kapatmışlar, sonra da dehşet içinde bunun bir sapkınlık olduğunu haykırarak kitabı kapıp Eusebios'un da bizzat aralarında olduğu kalabalığın önünde paramparça etmişlerdi.

Bu noktada iki farklı görüşün sahipleri arasında son derece ciddi ve sert tartışmalar başlamış, imparator ise sık sık müdahale ederek tarafları yatıştırmaya çalışmış ve onları ölçülü olmaya davet etmişti. Sonunda Arius'a karşı çıkanlar kazanmış ve hazırlanan amentüye Hıristiyan öğretilerinin en önemlilerinden biri olan, Oğul'un Baba'yla aynı tözden (*homoousios*) *Ομοούσιος* olduğunu belirten bir ibare eklenmişti. Kiliselerde Komünyon Ayini'nden sonra okunan ve Nikaia Amentüsü olarak anılan bu tanım, Eusebios ve taraftarları da dahil olmak üzere orada bulunan herkes tarafından kabul edilmişti. İmparator, Arius'u Porphyriosçu[18] olarak aforoz etmiş ve onun sapkın öğretisiyle ilgili kitaplarını okuyanları da ölüm cezasına çarptırmakla tehdit etmişti.

Bu sinodda tartışılan tek önemli konu bu değildi. Bir süredir Paskalya'nın da ne zaman kutlanacağı konusunda anlaşmazlıklar vardı, bazıları Yahudilerin Hamursuz Bayramı [Pesah] sırasında kutlanmasını söylüyorlardı, ama bu kabul edilmedi ve İsa'nın dirilişinin anısına ertesi gün ya da haftanın ilk günü sayılan pazar günü kutlanmasına karar verildi, böylece bütün Hıristiyan kiliselerinde aynı gün kutlanmaya başlandı.

Bu konsilde, özellikle [sonradan] Reform hareketini derinden ilgilendiren bir başka konu daha ele alınmıştı; bu da evlendikten sonra papaz olmaya karar veren kişinin papazlığa atandıktan sonra eşini boşamasının şart olup olmadığıydı. Bu durumda papazın eşini boşaması önerilmişti, ama [tarihçi] Sokrates'in [Sokratis Sholastikos] "yeni yasa" dediği bu öneri kabul edilmemişti. Kendisi evli olmayan ve ılımlı bir kişiliği olan Paphnutius, evliliğin kutsal olduğunu ve Tanrı'nın birleştirdiği kişileri kulların ayıramayacağını ileri sürmüştü. Böylece evli kişilerin papazlığa

18 ["Porphyrios (MS 233-y. 305), Tyros (Sur) kökenli Yeniplatoncu filozof... Hıristiyanlığa karşı oldukça düşmanca bir tutumu vardı. *Hıristiyanlara Karşı* adlı yapıtı 5. yüzyılda yakıldı, yapıt yalnızca alıntılar dolayısıyla bilinmektedir." "Porphyrios," *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, s. 769.]

atandıktan sonra da eşlerini boşamamaları, ama evli olmayanların papaz olduktan sonra evlenemeyecekleri ilkesi benimsenmiş ve bu Rum kilisesinin manastır sistemine dahil olmayan din adamlarınca günümüze değin sürdürülmüştür. [İznik'te bulunduğumuz sırada] Buradaki küçük cemaatin papazı da konsil kararına uymuştu. Evliydi, bizi karısıyla da tanıştırdı, kızının sağlığı hakkında konuştuk. Constantinus bu sorun tartışıldığı sırada sıra dışı bir beyanda bulunarak, bekârlığa mahkûm din adamlarının işlediği hataların, kiliseyi bir skandala karıştırmamak için gizlenmesi gerektiğini belirtmişti.[19]

Aradan 400 yıldan fazla geçtikten sonra, gene aynı kentte bütün Hıristiyan kilisesini sarsan bir başka sorunu çözmek için İkinci Ekümenik Konsil toplanmıştı. İkonlara, dolayısıyla da imgeye tapınmak, Tanrı'nın emirlerine aykırı olmakla birlikte o kadar ileri gitmişti ki, buna karşı genel bir rahatsızlık başlamış ve İmparator Isaurialı Leon [III. Leon] halkın sesini dinleyerek 726'da bir kararnameyle ikonları yasaklayınca hemen bir araya gelen İkonoklastlar (İkona Kırıcıları) bütün figürlü betimlemeleri yok etmeye başlamışlardı. Leon'dan sonra oğlu V. Konstantinos da babasının izinden gitmişti. Latin yazarlar Konstantinos'un bebekken yaptığı bir şeyi,[20] ilerde kiliseye leke süreceğinin kötü bir habercisi olarak yorumlayarak, onu Kopronimos [Gübreleyen], Caballus [At] ve benzeri birtakım aşağılayıcı adlarla alaya almışlardı. Ama VI. Konstantinos tahta çıkınca, annesi [ve naibesi] Eirene'nin kışkırtmasıyla yeniden ikonalara tapınmayı serbest bırakmak üzere 787'de Nikaia'da ikinci bir konsil toplamıştı. Bu kez bir araya gelen 350 piskopos, İsa'nın Çarmıha Gerilmesi, Meryem Ana ile melek ve aziz betimlemelerinin cüppelerde, kaplarda ve resimlerde kullanılmasına izin verirken, On Emir (*Dekalogos*) anlamındaki X harfinin kazınmasını dışarda tutmuştu; bu halen Rum kiliselerinde sıkı sıkıya uyulan bir kuraldır. İlk kilise kurallarını belirleyen erken dönem konsillerinin yapıldığı yerde bu kararlara kayıtsız kalmamız mümkün değildi.

19 *Si suis oculis Episcopum alienae uxori struprum in ferre forte videret, facinus illud nefardum suo paludamento se obtecturum.* Baron., An. 325, xvi. [Caesar (Cesare) Baronius, *Annales Ecclesiastici*, 12 folyo cilt, 1588-1607.]
20 [Vaftiz edildiği suya kakasını yapmış.]

Bu konsillerin yapıldığı dönemden, Bizans İmparatorluğu'nun Latin haçlılar tarafından istila edilmesine değin, İznik yalnızca ünlü değil, aynı zamanda büyük ve kalabalık bir kent olmayı sürdürdü. [Konstantinopolis'in Latinlerce] kuşatılıp ele geçirilmesinden sonraysa Laskaris hanedanının merkezi ve başkenti olmuş ve Latinlerin kovulmasına kadar böyle kalmıştı. [İznik] Türklerin kenti ele geçirmelerine kadar bu hanedanın yönetiminde kalmıştı.[21] 1667 gibi geç bir tarihte bile hâlâ gelişmekte olan kalabalık bir kentti. O tarihlerde kentte 10.000 Hıristiyan Rum yaşıyormuş ve kentin eski görkemini gözler önüne seren değerli antik kalıntılara rastlanıyormuş. Ama Türklerin ihmaliyle bunlardan hiçbir iz kalmamış ve şimdi insanı kederlendiren bir hayalet kente dönüşmüş. Oysa burası insan yaşamı için gerekli olan her şeyi sağlayan cömert doğası, yemyeşil çayırlarla kaplı yamaçları, nitelikli kereste elde edilen ormanlık tepeleri, balık kaynayan coşkun suları ve ölümlü bir bedeni her an canlı tutan ılık ve nefis havasıyla son derece bereketli ve güzel bir yer. Ama şimdi ne insan yaşamı kalmış, ne de yerleşmelerin izi; hüküm süren bu ıssızlık, eski görkeminin inkâr edilemez kanıtların ve [eğer korunabilseydi] bugün nasıl olabileceğine dair ipuçları taşıyan görsel bulguların varlığıyla daha da çarpıcı bir hal alıyor.

Bu tenha kentin ucunda, yanlarında konakladığımız mütevazı Rum ailesi yaşamlarını ipekböcekçiliğiyle sürdürüyordu, evin büyük bölümü böceklerle doluydu. Sur içindeki küçük bir alan onları beslemek için bir dutluğa dönüştürülmüştü, başka birkaç alanda da molozların ve kırık kiremit ya da tuğların arasında tütün yetiştiriliyordu. Sur duvarlarının ve tek tük ekili alanların arasında yarı gömülü taş blokların üstünde görülen bazı yazıt kalıntılarını incelemek amacıyla bu boş alanda üç-dört gün dolaştık. İşimizin arasında her sabah yüzüyor, sonra da gölde bol bol

21 [İznik'te hüküm süren II. Teodoros Laskaris 1258'de ölünce tahta oğlu IV. İoannes Laskaris çıkmış, ancak çocuk yaşta olduğundan ülkeyi naibi Georgios Muzalon yönetmeye başlamıştı. Muzalon'un öldürülmesi üzerine naiplik Mihael Paleologos'a geçti. Laskaris Ailesiyle Mihael arasındaki iktidar mücadelesi, Mihael'e bağlı komutanlardan Aleksios Strategopulos'un Konstantinopolis'i Latinlerden kurtarmasıyla sona erdi ve Mihael Paleologos, IV. İoannes'in gözlerine mil çektirip kendi hükümdarlığını ilan etti. Böylece Bizans İmparatorluğu'nda Paleologos Hanedanı dönemi başlamış oldu. Bu hanedan kentin Fatih Sultan Mehmed tarafından fethine kadar iktidarda kalacaktır. Yani, Orhan Gazi 1311'de İznik'i ele geçirdiğinde imparatorluğun başında Laskaris değil, Pelaologos Hanedanı bulunuyordu.]

bulunan ve neredeyse elinizle tutabileceğiniz şahane sazan ve karabalıklarla kendimize ziyafet çekiyorduk. Burada geçirdiğimiz son gün pazara rastlamıştı, biz de Nikaia'da, belki de Amentü'nün düzenlendiği kilisede yapılan ilk Protestan ayinini gerçekleştirdik. Ertesi sabah gün ağardığında, kimsenin ekmediği 25 km'lik bereketli ovadan; kimsenin yemediği balıklarla dolu, içdenizi andıran gölden ve içinde artık kimsenin oturmadığı 13 km'den uzun muhteşem kent surlarının bulunduğu bu olağanüstü ilginç, ama hüzünlü yerden ayrıldık.

Yenişehir – Katı ahlak anlayışı – Küçük Asya'nın [Anadolu] yüzey şekilleri – Çekirge yavruları – Afyon hasadı – Keyif almanın fazla bir zararı yok – İpekböcekleri – Kozadaki dönüşüm – Olympos Dağı [Uludağ] – Şahane manzarası – Eriyen karın oluşturduğu dereler – Brusa'nın [Bursa] genel görünüşü – Geçmişi ve bugünü – Müsellim ziyareti – Sonucu öngörememek ve sakıncaları – Rum aile – Napolili hekim – Bursa piskoposu – Kaplıcalar – Hamam ritüelleri – Kaynağından çıkan suyun ısısı – Suyun bileşenleri – Antik akropolis – Hannibal'in kalesi – Orhan'ın türbesi – Uludağ'a çıkış – Farklı coğrafya kuşakları – Yaylalar – Alabalık dereleri – Karlı doruklar – Eşsiz bir bitki örtüsü – Tanrıların yeri – Panoramik manzara – Mudanya – Feci han – Tehlikeli fırtına

İznik'ten ayrılırken yeniçerimizin bizim müsellimden daha önemli olduğumuzu söylemesinin ceremesini biz çektik. Bu sözleri kaldıramayan menzilci bize yalnızca 13 at verdi, bu her zamankinden bir eksikti. O yedek atımızdı ve hiç kullanmak durumunda kalmamıştık, onun için de bu büyük bir rahatsızlık yaratmadı, ama gene de sayının tamamlanmasını beklemek zorunda kaldık, sonunda atımız geldi, gecikmeden dolayı özür dilediler, biz de yola düzüldük. Gölün çevresindeki tepelerden birine tırmanan dolambaçlı yoldan ilerleyerek tepenin öbür yanına geçtik, her taraf kocayemiş, mersin ve benzeri kokulu çalılıklarla kaplıydı, kıvrıla kıvrıla çıktığımız yolda zaman zaman karşımıza çıkan göl çok hoş bir manzara oluşturuyordu. Tepelerin birinde bir başka derbente geldik, burada da bir kahve ile küçük bir Türk karakolu vardı. Sonra aşağıdaki bereketli ovaya indik, akşamına da Yenişehir'e vardık. Yaklaşık 200 Türk ve 60 Ermeni evi olan bu yerleşmede, Anadolu'nun katı ahlakçılığına tanıklık ettik.

Kasaba girişinde karşımıza bir muhafız ile birkaç mahpus çıktı, biraz sonra bunların neden tutuklandıklarını öğrendik. Kısa süre önce buraya gelen talihsiz bir Rum kadının hafifmeşrep biri olduğu anlaşılmıştı. Kadı onu yakın takibe almış ve bazı adamların gizlice onu ziyaret

ettikleri ortaya çıkmıştı. Yakalanan sekiz Türk ile Ermeni, zincire vurularak Bursa'ya gönderilmişti; bizim gördüğümüz suçlular onlardı, ama iş burada bitmiyordu, ahlak kurallarını çiğneyen başkaları da vardı, onlar da bedel ödemeliydiler. Adamların gittiği evin çevresindeki evlerde oturanlar da, bunu bildikleri ya da bilebilecekleri varsayıldığından ve durumu yetkililere bildirmediklerinden yakalanıp falakaya yatırılmışlardı. Bütün bu utanç verici duruma neden olan perişan durumdaki kadın da gözaltında kaderini bekliyordu. Kuran'a göre suçluların ceza alması için dört görgü tanığı gerekiyordu, bu sağlandığı takdirde dördü de müebbet hapse mahkûm olacaklardı.[1] Ancak bu zavallı kadından alelacele başka türlü öç almayı düşünenler bile vardı; biz oradan ayrılmadan kadının çuvala konup bitişikteki nehre atılacağına dair söylentiler dolaşıyordu.

Ertesi sabah kasabadan ayrılmak üzere tam atlarımıza binerken, ben henüz ayağımı üzengiye koymuştum ki bizim Tatar her zamanki kaba tavrıyla heyecan içinde "*Haydi Bakalım*" diye bağırdı, bunu duyan atlar hemen hareketlendi, dar sokakta bütün atlılar neredeyse üstümden geçti, neyse ki olayı ezik bir bacakla atlattım. Ama şimdi, kızgın güneş altında her zamanki hızımızda gidecek halim de, isteğim de yoktu, yol üzerindeki bir sürü ilginç şeyi incelemeden geçtiğimi düşündüm, ama bunu şaşkın bir Türke söyleyerek ona aptalca bir haz vermemek için bir hizmetkâr ile bir sürücüyü yanımda alıkoymaya ve yola ayrı devam etmeye karar verdim. Önce pek kullanışlı olmayan hantal eyerimi söktüm, yoldan geçen bir Türkün alması için tahta kısmını bıraktım ve yalnızca minderini tuttum, arkadaşlarım Tatar [ulaklar] gibi yeniçerimizle gene dörtnala koşturarak saatte on km hızla giderken ben, bu mütevazı, ama daha rahat eyerle saatte yaklaşık beş km yol alıyordum. Şimdi her şeyi istediğim gibi inceliyor, durup ilginç bitkiler toplayabiliyor ya da bir yazıtı kopyalıyordum.

Çok geniş bir arazide ilerliyorduk. Anadolu'nun bu bölgesinin yüzey şekli birbirinin devamı tepeler ve tek tek dağlarla aralarındaki düzlüklerden oluşuyor, Avrupa'nın kıvrımlardan oluşan yüzey şekline

1 Bölüm 4, 24. Kısımda şöyle denir [Nûr Suresi 24:2] "... her birine yüz sopa vurun. Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dinini uygulama hususunda o ikisine karşı merhamet duygusuna kapılmayın. Müminlerden bir grup da onlara uygulanan cezaya tanık olsun."

hiç benzemiyor, bunlar ya kıyıya dik iniyor ya da paralel devam ediyor. Bu ovaya uzaktan baktığımda yüzeyde birtakım tuhaf dalgalanmalar gördüm, yaklaştığım zaman onların önce böcek olduğunu sandım, ama yakından inceleyince çekirge yavruları olduklarını gördüm. Bir yıl önce buradan bir çekirge sürüsü geçmiş ve yumurtalarını bırakmışlardı; sıcak güneş altında yumurtadan çıkan tırtıllar kıpır kıpırdılar, binlercesi çevresi üç km olan yuvarlak bir alanı tamamen kaplamıştı. Henüz kanatları çıkmadığı için yalnızca sıçrıyor ve hiç durmadan hareket ediyorlardı. Bazı yerlerde oluşturdukları yığınlar neredeyse eyere değecek gibiydi, aralarından geçerken adımlarımı engelliyorlardı, su içinde yürümeye çalışmak gibi bir şeydi. Onların erginleştikten sonra her yeri nasıl istila ettiklerini görmeden önce ne bu kadar doğurgan olduklarına, ne de bu kadar zarar verebileceklerine inanabilirdim.

Çekirgelerle dolu araziyi geçtikten sonra bu kez de karşıma haşhaş tarlaları çıktı. Avrupa'da kullanılan afyonun büyük bölümü buradan geliyor, her yer haşhaş ekili. Şimdi hasat zamanıydı, herkes afyon topluyordu. Aralarına girdim ve nasıl toplandığını gördüm, çok basit bir işlemdi. Çiçekler düştükten sonra haşhaş kapsülleri meydana çıkınca, akşam saatlerinde tarlalara gidip ucu kıvrık bir bıçakla kapsüllere çizik atıyorlardı. Bunlardan sızan süt benzeri özsu pıhtılaşıp ertesi gün güneş altında koyu kahverengi bir macuna dönüşüyordu; bizim dükkânlarda satılan da bu ham afyondu. Ertesi akşam ve bitkiden bu sıvı sızdığı sürece, sonraki akşamlar da gene macun toplanıyordu; Türkler bunun için mastik [afyon sakızı], Rumlar özsu anlamına gelen *opos* (οπός) sözcüğünü kullanıyor, biz de *opium* diyoruz. Avrupa'ya gönderilen afyon her zaman yabancı madde katkılı. Haşhaş kapsülleri başka uyuşturucu bitkilerle kaynatılıp suyu çektiriliyor ve elde edilen katı madde haşhaş yapraklarına sarılarak kalıplar halinde bize gönderiliyor. Benim gördüğüm biçimde toplanan saf afyon sakızını genellikle kendi *keyifleri* için saklıyorlar. *Keyif*, anlatılması imkânsız bir haz duygusunu ifade ediyor, onun için de başka bir dile çevrilmesi imkânsız. Türkler canı isteyince bir İrlandalının bir yudum viski içmesi gibi bir dirhem afyon sakızını ağzına atar, arkasından da bir bardak su içerek divana uzanır, birkaç dakika sonra da kendisini cennette bulur. Burada kullanımı

yaygın olmakla birlikte, De Tott'un anlattığı türden etkileri pek bilinmiyor.[2] Yenişehir'de bizi konuk eden kişi, insanların şarap ve rakı içmesi yasaklandığı için başka bir şey içmek istemelerinin mantıksız olmadığını söyledi. Bize bir oğlan çocuğunun, saatte bir dirhem afyon aldığını ve bunun gözle görünür bir hasar yaratmadığını söyledi. Bu bir Avrupalının kaldıramayacağı bir miktardı, eğer dediği doğruysa Anadolu kökenli bir Türkün bu tür sağlığa zararlı etkilere karşı bir direnci olmalıydı. Burada, bizim korkutucu saydığımız miktarda afyon kullandıklarını söyleyen insanların, son derece sağlıklı ve iyi bir soydan oldukları kesin.

Burası bir afyon ülkesi olması dışında, önemli bir ipek üretim bölgesi olarak da biliniyor; haşhaş tarlaları arasında ipekböcekleri için yetiştirilen dutluklar vardı. Durduğumuz bazı köylerde bütün evler, yatak odaları da dahil olmak üzere ipekböcekleriyle dolu oldukları için konaklayacak yer bulamadık. Bunun nasıl yapıldığını görene ve ayrıntıları öğrenene kadar süreci tam anlayamıyordum. Bursa'da ve başka yerlerde ipekböceği yumurtaları mart ya da nisan ayında pazarlarda satılıyordu. Kadınlar bunlardan imkânlarına göre bir dirhem ya da daha fazla satın alıyorlar ve bir beze sararak birkaç gün göğüslerinde ya da koltuk altlarında saklıyorlardı. Birkaç gün içinde vücut ısısıyla yumurtalar çatlayınca çıkan kurtçukları odaların zeminine serdikleri dut dallarıyla beslemeye başlıyorlardı. Kurtçuklar ilk çıktıklarında onları dalların üstüne serdikleri keten bezlerde, makasla kestikleri en taze yapraklarla besliyor, büyüyüp tırtıla dönüşünce de doğrudan dalların üstüne geçiriyorlar ve daha iri yapraklarla besliyorlardı. Tırtıllar çok oburdu, onun için her gün onlara taze dallar getiriliyor ve kuruların üstüne yenileri konuluyor, onlar da alttakileri yedikçe üste çıkıp yemeğe devam ediyor, bazen odalar neredeyse tavana kadar dut dallarıyla doluyordu. Yaklaşık 10-12 gün sonra uykuya dalıyor, 3-4 gün uyuyor, sonra gene uyanıp yiyorlardı, bu altı hafta kadar böyle devam ediyor, sonra gene tırmanmaya başlıyorlardı. Bir dirhem yumurtadan çıkan tırtıllar dört büyük kutu yaprak yiyebiliyorlardı. Bundan sonra kurumuş meşe dalları sürecin yeni aşamasına uygun biçimde düzeltilerek bu istifin üstüne dikine yer-

2 ["Türkler bu nedenle bir nevi kemik hastalığına yakalanırlar." *Türkler*, s. 56.]

leştiriliyordu. Tırtıllar şimdi bu dallara tırmanıyor, salgıladıkları tutunma iplikleriyle dallar ve yapraklar arasında kendilerini askıya alarak kozalarını örmeye başlıyor, ardından da olağanüstü bir başkalaşım süreci başlıyor ve pupa oluşuyor. Bundan sonra kullanılabilecek kozalar alınıyor ve bezlerin üstüne serilerek güneşte bırakılıyor, birkaç gün sonra kozanın içindeki pupa ikinci bir değişimle erişkin kelebeğe dönüşüyor. Yeni yumurtalar elde edilmek isteniyorsa kozalar 20 gün kadar bekletiliyor, sonra kozayı delip dışarı çıkan kelebek yumurtalarını bırakıp ölüyor. Yumurtalar bir beze sarılarak, bir sonraki bahar yumurtadan yeni kurtçuklar çıkana kadar serin bir yerde bekletiliyordu.

Bu düzlüğün sonundaki boğazdan bakılınca Olympos Dağı'nın [Uludağ] silueti belirgin biçimde görülüyordu. Dağın eteğinin uzantıları olduğu anlaşılan alçak tepelerin sırtlarını izleyerek yola devam ettim, boğazı geçtikten sonra alçak bir tepenin üstündeki Tymbro [?] Köyü'ne ulaştım, Uludağ'ın görüntüsü buradan muhteşem. Dağın dorukları karla kaplı, üstüne vuran güneş ışınlarıyla masmavi gökyüzünün içinde son derece net bir görüntü oluşturuyordu, sanki elimi uzatsam dokunabilecektim. Antikçağda bu adla anılan birkaç dağ içinde, genellikle daha çok Makedonya'dakinden söz edilse de, sanırım Homeros'un Troya yakınlarında olduğunu söylediği Olympos, bu dağ. Özellikle parlak ve göze çarpan her dağa Olympos adı verilmişti[3] ve karşımdaki bu muhteşem görüntüye bundan başka bir ad verilmesi mümkün değildi. [Alexander] Pope her ne kadar [İlyada çevirisinde] Olympos'un tepeleri için "bulutlu" sıfatını kullansa da Homeros bu tanımı kullanmamıştır; dağı gören herkes bunun ne kadar aykırı bir tanımlama olduğunu hemen fark eder. Özgün metinde gerçek nesnenin tuhaf bir tanımı olan "çok-kıstaklı"[4] olarak çevrilebilecek bir sıfat kullanılmıştır. Dağın geniş silueti çeşitli sırtlara ayrıldıktan sonra bunların arasından tek bir "doruk" ortaya çıkar, Jüpiter tanrılar meclisini burada toplamış ve tanrıların ovadaki savaş alanına girmelerini yasaklamıştı. Bu [zirve], aşağıdaki dünyaya sallandıracağı zincirin bağlanacağı "çıkıntıda" da kendini göste-

3 *Quasi* Ὅλος *totus, et* Λάμπα *luceo.* Schol.

4 Ακρότατη κορυφή πολυδειράδος Ολύμποιο [Olympos'un zirvesi], Il. Kitap viii, 3 [Homeros, *İlyada.*]

riyordu.[5] Eğer şairler, Homeros'un yaptığını sandığımız gibi anlatılarında doğadaki nesnelerden esinleniyorlardıysa, anlattıkları şeylerin bugün bile buradaki her şeyle bu kadar benzeşmesi ve yerinde olması beni şaşırtıyordu.

Şimdi tepenin öbür yamacına geçtim ve eteklerine doğru alçaldıkça sıcaklık aniden dayanılamayacak kadar arttı, güneş tepemizdeydi, aşağılardaysa sıcaktan nefes alamıyorduk. Bunalmış vaziyette ilerlerken, birden karşımıza bizi hemen ferahlatan müthiş güzel bir manzara çıktı. Dağlarda erimeye başlayan karlar pırıltılar içinde yamaçlardan şırıl şırıl aşağıya, ayaklarımızın dibine kadar dereler halinde akıyor, havayı serinletiyor, bizi de ferahlatıyordu, muhteşem Bursa Ovası'na kadar böyle geldik. Ovanın bir ucu kıyıları göz alabildiğince ormanlar ve ekili alanlarla kaplı bir göle [İznik Gölü] kadar uzanıyordu. Sağ tarafımızda bu güzel ova, sol tarafımızda da Uludağ'ın sırtları uzanıyordu; sırtlardan aşağı akan berrak suların oluşturduğu derelerden biri bu yakıcı ve kurak mevsimde gürül gürül akıyor ve atların kolanlarına erişecek kadar yükseliyordu, sıcaklık yükseldikçe karlar eriyor ve ova suyla hayat buluyordu. Ellerimizi buz gibi suya sokmak çok hoş geldi, akarken soğukluğundan hiçbir şey kaybetmemişti, adeta dağın tepelerindeki buz gibiydi. Dev boyutlara ulaşmış ceviz ağaçlarının oluşturduğu muhteşem bir ormandan geçtik, alt kısımlarda çalılıklar olmadığı için bütün ormanı kesintisiz görebiliyorduk. Deve kafileleri ve mandalar ağaçların gölgeleri altına çökmüş, boyunlarındaki çıngırakların tatlı ve uyku getiren şıngırtılarının rehavetiyle dinleniyorlardı. Buradan bir dere yatağını izleyerek Bursa'ya ulaştık.

Arkadaşlarım benden önce gelmişler ve Halepli tanınmış bir Ermeni ipek tüccarıyla birlikte bir hana yerleşmişlerdi. Bursa'nın hanları başka yerdekilerden çok daha üstündü. İçindeki ağaçlıklı büyük avlunun ortasındaki fıskiye sürekli su fışkırtıyordu. Odalar bu güzel avlunun etrafına düzgün biçimde dizilmişti, burada kalanlar zengin tüccarlardı, onların birinin ailesiyle tanışmıştık. Türklerin Asya'daki bu başkenti hakkında

5 *Σειρήν μεν κεν έπειτα περί ρίον Ουλύμποιο Δήσαιμην*, Il. Kitap viii, 25 ["İsterseniz, tanrılar, gelin deneyin /altın bir halat sarkıtın gökten / tekmil tanrılar, tanrıçalar, tutun çekin o halatı / harcayın olanca gücünüzü /gene indiremezsiniz efendiniz Zeus'u yeryüzüne / Ama ben bir çekersem şöyle iyicene / alırım yukarı sizi de, toprağı da, denizi de / bağlarım Olympos'un bir sivri doruğuna halatı / havalarda uçuşur ne var ne yok hepsi." Homeros, *İlyada*.]

çok şey duymuştum, ama gördüklerim hayal ettiklerimin çok ötesindeydi. Bir dağın yamacında, orman içinde, önünde doğanın en bereketli ovalardan birinin uzandığı ve arkasında büyük karlı bir sırt bulunan bir kent düşünün; bu karın sürekli eridiğini ve dereler halinde aşağıya akan temiz suyun kentin her sokağına ulaştığını düşünün; yazın derecenin 35 santigrat dolayında olduğu bir yerde yalnızca camilerin ve halka ait binaların değil, her kahvenin ve berber dükkânının mermer fıskiyeleri olduğunu ve tertemiz, buz gibi berrak su fışkırttığını düşünün; bu suyun kenti serinlettikten sonra diğer bütün ovalar kavrulurken, on binlerce dere oluşturarak, kıvrıla kıvrıla aşağıdaki en zengin yeşilliğe ve bolluğa can verdiğini düşünün; bu soğuk akarsuların yanı sıra, dağın her tarafından fışkıran sıcak su kaynaklarını düşünün; bu sıcak su pınarlarının mermer kolonadlar ve kubbeler altında toplanıp dünyanın en şahane kaplıcalarını oluşturduğunu düşünün ve dinleri icabı abdest alması gereken Türk halkının burasını imparatorluğun Anadolu'daki başkenti yapmak istemelerini ve tepenin yamacını cami ve minarelerle kapladıklarını düşünün, o zaman Bursa'yla ilgili genel bir fikir edinebilirsiniz.

Plinius'a göre bu ünlü kent milattan yaklaşık 220 yıl önce Hannibal[6] tarafından, kendisini ülkesine kabul eden Prusias için yapılmış ve buraya Bitinya'nın bunu hiç hak etmeyen kralının adı verilmiştir; bugünkü Bursa ya da Brusa, özgün adının bozulmuş biçimidir. Galyalılar sonradan burada yenilmişlerdi, ama tarihçilerin o dönemde bu kentin varlığına hiç değinmemeleri dikkat çekicidir. Daha sonra Lucullus'un Mithridates'le yaptığı savaşlar sırasında subayları tarafından alınmış ve Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından yağmalanmasının ardından Bitinya'nın diğer kentleriyle birlikte Laskaris'in eline geçmesine değin Roma ve Bizans imparatorluklarına bağlı kalmıştı. Türklerin bu bölgede topraklarını genişletmeye başlamasıyla birlikte kenti kuşatmış, sonunda kıtlık nedeniyle kent 1327'de teslim olmak zorunda kalmış, Osman [Gazi] de Bursa'yı yeni kurulmakta olan imparatorluğun başkenti yapmıştı. Türkler göçebe geleneklerini hâlâ korudukları için Osman bu geniş ve bereketli ovayı çok sayıdaki hayvan

6 *A Cio intus in Bithynia Prusa ab Annibale sub Olympo condita* [Bitinya'da Olympos'un eteğinde Hannibal'ın kurduğu şehir] Plin. Kitap v, Bölüm 32. [Pliny, *Naturalis historia*; Plinius, *Doğa Tarihi*.]

sürüsü için aynı zamanda otlağa dönüştürmüştü. Ovada kalabalık bir nüfus yaşıyordu ve bize söylendiğine göre hepsi İstanbul'daki Sultanın ve Osman tarafından oraya yerleştirilenlerin soyundan gelenlerin mülküydü. Bursa, Türklerin Çanakkale Boğazı'nı aşıp Avrupa'ya adım atmasına değin başkent olarak kalmış ve sonunda hükümet merkezi Bizans İmparatorluğu'nun başkentine taşınmıştı. Ama Bursa hâlâ ünlü bir yerleşmeydi ve belki de Türk tarihinde [başkent olarak] terk edildiği zamanki basit durumunun çok ötesinde bir ihtişam ve zenginlik kazanmıştı. Kentin çevresinin yaklaşık 13 km kadar olduğu hesaplanmıştır, 75.000 olan toplam nüfusun 9.000'i Rum ve Ermeni Hıristiyanlardan, 1.800'ü de Yahudilerden oluşuyordu. Kent görünümündeki en çarpıcı öğeler, camiler ile ilginç biçimde yamacın üstünde diken gibi duran minareler. Bakıldığında o kadar çok görünüyorlardı ki, Tournefort kentte 300 kadar minare olduğunu hesaplamış. Benim araştırmalarıma göre 180 minare var, bazı açılardan bakıldığında hepsi birden görülebiliyor, hiç abartmadan bunun bile kente ilginç bir görünüm kazandırmaya yettiğini söyleyebilirim. Rumların iki, Ermenilerin de bir kilisesi var, ayrıca bir de Lancaster sisteminde[7] eğitim veren ve 100 erkek öğrencisi olan bir okul var. İki sinagoga sahip olan Yahudiler aslında başka hiçbir dinde uygulanmayan olağandışı yasaklarla yaşamlarını sürdürüyorlar, örneğin ipekböceği yetiştiremiyorlar ya da herkese açık olan bir hamama gidemiyorlar. Bunun nedenini bir türlü öğrenemedim. Bölgenin başlıca ürünü ipek, ipekböceği yetiştiriciliği ve ipek üretimi halk için önemli bir çalışma alanı. Bu amaçla ovanın bazı bölümleri dut fidanlıklarına ayrılmış. Eylülde hazırlanan fideler o kadar hızla büyüyor ki, Kasım ayında dikilebilecek hale geliyor. Fidanlar iki yaşına gelince belli günlerde Pirinç Han'da, ipekböceği yetiştiricileri için satışa çıkarılıyor.

Hana yerleşir yerleşmez ilkönce müsellimi ziyaret etmek istedik ve saat beşte hareminden çıktıktan sonra kendisini görmek istediğimizi bildirdik. Belirttiğimiz saatte sarayına gittik ve burada, sözde belli bir mevki ve rütbemiz varmış gibi davranmanın sakıncalarını yaşadık. Bizim gruptan biri Türk kıyafetleri giymişti, bizim Tatar onu hükümdarın oğlu, biz

7 [Yaşça büyük ya da başarılı öğrencilerin kendilerinden küçük ya da başarısız öğrencilere ders vermesine dayalı öğretim yönteminin adı.]

Avrupalıları da İngiliz asilzadeleri olarak tanıttı, yani düşük sınıftan kişilcr olmadığımız belirtilmişti. Dolayısıyla saraydaki görevliler de, unvanlarımıza uygun bir bahşiş bekliyorlardı, onun yerine küçük bir bahşiş aldıklarında müthiş bir düş kırıklığına uğradılar ve öfkeye kapıldılar. Aralarında Arapça tartışmaya başlayınca, biz de böbürlenen Tatarı orada hesaplaşmaları için onların eline bırakıp saraya kaçarak kurtulduk. Burada gördüğümüz şatafat aslında [Bursa'nın] eskiden sahip olduğu öneme çok uygundu. Kalabalık bir grup görevli arasında bir süre bekledikten sonra gür sesli bir haberci, bütün Bursa'ya, zatıâlilerinin maşallah haremden çıktığını duyurdu. Salonda genel bir hareketlilik ve telaş başladı ve sonunda müsellim içeri girdi ve divandaki yerini aldı. Olağanüstü yakışıklı, güçlü-kuvvetli ve saygın biriydi, ayrıca o güne kadar gördüklerimizden çok daha Doğulu bir görüntüsü vardı. Ancak bizi kabul etme lütfunda bulunduğunu dostane bir tavırla ortaya koymuş ve hemen yanımıza kenti gezerken bize rehberlik edecek çavuşlar vermişti. Huzurdan ayrıldığımızda bizim Tatarın hâlâ inatla tartıştığını gördük, kaçmaya niyetlendik, ama beceremedik. Başlarında iri-yarı, eli sopalı esmer bir Türkün bulunduğu bir grup peşimizdeydi ve şiddete başvurabilecek gibi görünüyorlardı; bizi onurumuzu gerektiği gibi korumaya zorlayacakları belliydi, 20 para daha vermeden paçayı kurtaramadık. Öte yandan bizimle bu kadar övünmesinin karşılığı olan bahşişi onun itibarını hiçe sayarak ödememiz Tatarın gururunu öylesine derinden incitmişti ki, iki gün surat asarak bizimle konuşmadı.

Akşam da bir Rum beyefendinin ailesine ziyarete gittik. Açık bir avlunun ortasındaki, sütunlarla desteklenen mermer fıskiye sürekli olarak buz gibi, pırıl pırıl su püskürtüyor ve kabarcıklar oluşturuyordu. Yemek masası bu havuzun üstündeydi ve aile her akşam ayaklarını bunun kenarına dayayarak yemek yiyor ve kışın tandırla ısındıkları gibi yaz aylarında da böyle serinliyorlardı. Bursa'da insanı en rahatsız eden şey aşırı sıcaklardı. Kısa bir süre önce o kadar sıcak basmıştı ki, bir caminin kurşunları erimiş ve iki imam bundan dolayı ölmüştü.

Ev sahibimiz çok şişman biriydi, hayat dolu Fransızlardan da daha neşeliydi ve bunu hiç kaybetmiyordu. Divanın üstünde bağdaş kurup oturmuştu, bir ayağı görünüyordu, hoş bir hikâye anlatırken ağzı ile ayağı uyum

içinde hareket ediyordu. Konuklar arasında bir de Rum bir hanımla evli olan Napolili bir hekim vardı, şakacı ev sahibimiz onun başındaki beyaz şapkayı alıp kendi başına, kendi sarığını da onun başına geçirdi, sonra da sarığını sırayla herkese taktırarak, şakalaşmaya devam etti. Sonra birkaç şarkı söyledi, bizim de hepsine katılmamızı istedi. Rum müziğinin en iyisi bile kulağa berbat geliyor, ama bu duyduğum en kulak tırmalayıcı ve çekilmez olanıydı. Görünürdeki bu havailiğe ve anın tadını çıkarmaktan başka birşeyi umursamıyor gibi durmalarına rağmen, hem kendisinin, hem de çevresindekilerin [Mora'daki] yurttaşlarının davasıyla derinden ilgilendikleri anlaşılıyordu. Birkaç kez yanımıza gelip oturdu ve bu girişimin nasıl sonuçlanabileceğini, bu konu hakkında neler düşündüğümüzü sordu ve her Rumun, uzakta da olsa, aldırmıyor gibi görünse de bu davaya ne kadar sıcak baktığına ve bu duygunun ne kadar yaygın olduğuna beni inandırmaya çalıştı.

Büyük saygı duyduğu hekimin de bir vatansever olarak acı çektiğini öğrendik. O da Napoli'deki ayaklanmalara karışmış ve Avusturyalılar kente girince, tıpkı eski yurttaşlarının kaçarak Anadolu'daki barbarlara sığınması gibi kaçmak zorunda kalmıştı.[8] Yeteneklerinden ötürü kendisi müsellime tavsiye edilmiş, böylece onun özel hekimi olmuş ve üzerindeki etkisini her fırsatta çevresindekilere yararlı olabilmek için kullanmıştı. Dikkat çeken nitelikleriyle kendi ülkesinden kovulan ve burada sürgün hayatı yaşayan bu değerli ve akıllı insana büyük bir sempati ve dostluk duydum. Kendisinin daha sonraki veba salgını sırasında, olağanüstü bir görev anlayışıyla bir hastasına bakarken hastalanıp öldüğünü duydum.

Sürekli olarak elden ele dolaştırdıkları çubuk, kahve, gül reçeli, şarap, kar suyu, erik, muhallebi ve güneşte kurutulmuş başka lezzetli şeyleri bol bol yiyip içtikten sonra gece yarısına doğru bize dosluk gösteren ev sahibimize veda ederken, aynı ülkede yaşamalarına karşın neşeli ve arkadaş canlısı olan Rumlarla birkaç gece önce bizi ağırlayan suskun, az konuşan ve resmi davranan Türkler arasında ne büyük bir fark olduğu dikkatimizi çekti.

8 [1820'de birçok Avrupa ülkesinde meşruti monarşiler kurmak amacıyla ayaklanmalar başladı. İtalya da da Carbonariler (Kömürcüler) Sicilya, Napoli ve kuzey İtalya'da ayaklanmalar başlattı. Kutsal İttifak devletleri İtalya'ya müdahale kararı aldı. İtalya'nın komşusu olan Avusturya ordusu İtalya'ya girdi. Ayaklanma liderleri sürgün edildi.]

Ertesi sabah Rum ve Ermeni piskoposlarını ziyarete gittik. Rum piskoposu divanda oturmuş çubuğunu içerken bulduk, teklifsizce yanına oturduk. Rumca Kitabı Mukaddes'i dağıtmaya gönüllü olduğunu, hatta önceden piskoposluk bölgesine gönderilmiş olan birkaçını dağıttığını söyledi. Ama kendisi hem isteksiz, hem de herhangi bir etkinlikte bulunmaktan aciz görünüyordu. Şişmanlığından ve sıcaktan gevşemiş biri olarak bir Türk gibi uyuşuktu, günün yarısını çubuk içerek, diğer yarısını da uyuyarak geçiriyordu. Piskoposluk bölgesinde olan İznik'le ilgili birçok yerel olaydan söz etmesini umut ederken, sorularımızı yanıtlaması için papazlarından birinden Miletos coğrafyasını getirmesini istedi, sonra yerine geçerek orada yazılı birkaç şeyi okudu, bunun ötesinde bir şey bilmiyordu. Okulları ziyaret edebilmemiz için de gene yanımıza papazlarını katmıştı. İki okula gittik, her birinde yaklaşık 30 erkek öğrenci vardı, Rumca ve Klasik Yunanca öğreniyorlardı. Birinin Demosthenes okuduğunu gördüm ve her yerde olduğu gibi buradaki modern Rumların da antik dilleri canlandırma eğiliminde olduklarını fark ettim.

Hana geri döndüğümüzde atlarımızın bizi kaplıcalara götürmek üzere hazır olduğunu gördük ve Halepli değerli dostumuzla birlikte hemen yola çıktık. Takip ettiğimiz yolun bir yanında eski kentin sarmaşıklarla kaplı surları uzanıyordu, öbür yanındaysa hemen aşağıdaki Bursa Ovası'nın muhteşem görüntüsü vardı; insanlar her kahvenin ve berber dükkânının bitişiğindeki çardaktan bu manzarayı seyrediyordu. Yaklaşık üç km'lik bir yolu kat ettikten sonra Eski Kaplıca'ya vardık. Bu kaplıca Osman [Gazi] kenti kuşattığı zaman da vardı ve oğlu Orhan burada karargâh kurmuştu. Bugünse kaplıcalar ihmalden ötürü acınacak durumdaydı.

Buradan yaklaşık bir km uzaklıktaki Yeni Kaplıca ise adından da anlaşıldığı üzere yeni yapılan çok güzel yapılardan biriydi. Girdiğimiz büyük salonun çevresindeki kerevetlerde uzanan ya da oturan birkaç kişi kaplıca kürünün değişik aşamalarından geçiyordu. Biz ayrı bir oda istedik ve bu zevkli sürece hazırlanmaya başladık. Oturduğumuz yerde önümüze büyük bir bohça açtılar, giysilerimizi özenle içine yerleştirdikten sonra bohçayı bağlayıp kenara koydular. Belimize mavi bir peştemal bağladılar, bir tane de omuzumuza attılar, birini de başımıza doladık, ayaklarımıza da

takunyalar giydik. Kıyafetimiz tamamlanınca salonu geçip hamamın antresine geçtik. Burası büyük ve yüksek kubbeli bir yerdi, yerler ve duvarlar cilalanmış mermerle kaplıydı. Burada ısı ilk girdiğimiz salondan biraz daha fazlaydı, ama suyun sıcaklığından daha düşüktü, anlaşılan Doğulular ısıyı, sağlık açısından güvenli bir biçimde kademe kademe artırıyorlardı. Çevresi yaklaşık 14 m olan yuvarlak havuzun derinliği 1,5 metreydi ve havuzun içini çepeçevre saran basamaklardan inerek suya giriliyordu. Su bir uçtan girip öbür uçtan tahliye edildiği için sürekli değişiyordu. İçerdeki hava sıcak ve buharlı olduğu için boğucuydu, su ondan da sıcaktı ama bir süre sonra alıştık ve bu muhteşem havuzda büyük bir zevkle yüzmeye başladık. Toplam 15 dakika havuzda kaldıktan sonra, bir görevli gelip saatimizin dolduğunu söyledi ve bizi başka bir odaya aldı, burası epeyce serindi, oturduğumuz kerevetin üstünde cehennem nehrindeki (Styks) hayaletler gibi titremeye başladık, nihayet tellaklar gelip bizi keselemeye başladılar. Her birimizi kurnalı bir girintinin içine sırtüstü yatırdılar ve ellerine taktıkları tiftik keselerle sabunlamaya ve keselemeye başladılar, her tarafımızdan pul pul deri soyulana kadar da böyle devam ettiler.

Bundan sonra yeniden havuza girdik, çıkınca bu sefer elinde sabun ve fırça olan başka bir Türk geldi ve bizi tepeden tırnağa sabunlayıp köpürttü, sonra da eline büyük bir ibrik alarak, üzerimize kaynar su dökmeye başladı, sıcaktan boğulacak gibiydik ve bitap düşmüştük. Tellakların vücutlarının bu ısıya alışmış olması dikkat çekiciydi, bizimki gibi alev alev yanmıyorlardı, cildimize değdiklerinde, sanki ıslak soğuk bir mermere değmiş gibi oluyorduk. Bundan sonra giysilerimizi çıkarttığımız divana döndük, havlulara sarınıp uzandık. Kahve ile şerbet ve soğuk su getirdiler. Yarım saat kadar dinlendikten sonra kurulandık, giyindik ve bütün bu süreç içinde bir ara kendimizi epey halsiz hissetmemize karşın çıktığımızda dipdiriydik. Bu olayı size epey ayrıntılı anlattım, çünkü bunlar Türk imparatorluğu içindeki en ünlü hamamlar ve çeşitli sağlık ya da bakım [hizmeti veren] dinlenme tesisleri.

Bundan sonra ziyaret ettiğimiz kaplıca da buna benziyordu, ama çok daha büyük ve şahaneydi. Merkezdeki kubbenin altında kocaman bir fıskiye vardı, suyu berrak ve buz gibiydi, isteyenler erimiş kar suyunun serpintisiyle serinleyebiliyorlardı. Bütün bina çok güzel beyaz mermer

kaplamaydı, bazı yerlerinde farklı renkte mermerler kullanılmıştı. Eğer bu hamamlar tamahkârlık nedeniyle bozulmamış olsalardı, belki de Doğunun görkeminin dünyadaki en olağanüstü anıtsal örnekleri olabilirlerdi. Bitişikteki odalar iğrençti ve her yerden lime lime olmuş, kirli paçavralar sarkıyordu, gördüğüm en pis ve kendinden bezmiş görevliler buradaydı. Aslında bütün yarı uygar barbarların ortak özelliği olan şatafat ve sefalet burada şaşırtıcı biçimde yan yana gelmişti.

Bu hamamın suyunun kaynağı binanın hemen dışındaki kayalık bir yamaçtan fışkırıyordu, suyun derecesini merak ediyordum. Elimizde bir termometre vardı, ama hamamın sahibi termometrenin çatlamasından korkuyordu, onun için ben denemek zorunda kaldım. Dayanılmayacak kadar sıcak olduğunu duymuştum ve Tournefort'un "insan parmağının ucunu bile sokmaya dayanamaz" dediğini hatırladım.[9] Buna rağmen dayanamadım, denedim ve acısını çektim. Parmağımı fışkıran sudan şöyle bir geçirdiğim anda sanki elime çaydanlıktan kaynar su dökülmüş gibi oldum, anında su topladı ve bir hafta geçmedi.

Daha sonra 1787'de bir tüccar olarak Bursa'ya gelip yerleşen, ama sonra meslek değiştirerek hekim olan ve o tarihten beri burada mesleğini icra eden Leghornlu [Livorno] Dr. Julius Kelli'yi ziyarete gittik. İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Latour Maubourg için Bursa'da görmeye değer yerlerle ilgili hazırladığı ayrıntılı çalışmayı bana gösterme nezaketinde bulundu. Kendisi burada, kimisi halka açık, kimisi özel konuta ait 48 hamam ile 12 termal kaplıca saptamış. Termal suyu incelediği zaman içinde kükürt, demir, tuz, az miktarda da bakır bulmuştu; Kara Mustafa ve Kükürtlü kaplıcalarında ise bol miktarda kükürt bulunuyordu. Hamamların ısısı 50-52,5 santigrat arasındaydı, ama birinde 55 santigrattı; kaynağa yakın yerde iki dakikada katı yumurta elde edilebiliyordu. Termal su frengiye, romatizmaya ve püstüle iyi geliyordu ve en çok mayıs ve eylül aylarında revaçtaydı. Hastaların suda kalma süresi beş dakika ile bir saat arasında değişiyordu; kadınlar kaplıcalara haftada üç kez, erkeklerin olmadığı günlerde gidebiliyorlardı. Troya Savaşı sırasında kaplıcalardan söz

9 *Ainsil'on n'y scauroit souffrir le bout du doigt*, Mektup 21.

edilse de, tıbbi amaçla kullanıldıklarını gösteren bir bilgi yoktu. Plinius'a göre Homeros bunlardan bahsetmemişti,[10] ama zaten kendisinin belirttiği kaplıcalar arasında Bursa'dakiler yoktu. Stefanos Bizantios'un kaplıcaları imparatorluk kuruluşları olarak tanımlamasına dayanarak, bunların ilk kez Bizans İmparatorluğu döneminde tıbbi amaçla kullanılmaya başlandıklarını söyleyebiliriz.[11] Türkler bu tür yıkanma tesislerinin yok olmasına ve kötüye kullanılmasına göz yumacak insanlar değillerdi, onun için I. Mehmed kaplıcaları yenileyerek onları bugünkü haline getirmişti.

Kaplıcalardan geri dönerken tepemizde yükseldiğini gördüğümüz akropolise tırmandık. Kapının iki yanındaki duvarlar, eski yapılardan kalan malzemelerle yapılmıştı, taşların arasında ters yerleştirilmiş, okunamayacak kadar harap Yunanca kitabelere rastladık. Bu kapının çevresinde Rumların oturmasına izin verilmiyor. İçeri geçince kendimizi antik dönemde yapılan akropoliste bulduk. Taş duvar kalıntıları yan taraftaki dik uçurumun kenarına yığılmış, sanki aşağıdaki kentin üzerine sarkıyor gibiydi. Kapladığı yaklaşık iki dönümlük alan, şimdi ekili bir bahçeye dönüştürülmüş. Girişteki duvarlarda [gördüğümüz] taş kabartmaların hepsi epey bozulmuştu, onların yanında da büyük olasılıkla Bizans döneminden kalma, tuğladan kaba kartal figürleri dikkat çekiyordu, kabartmalar daha eski ve gelişmiş bir kültüre aitti ve çok daha gelişmiş bir sanat üslubunu yansıtıyordu.

Şimdi bugüne kadar savaş sanatı alanında kuşkusuz en ustaca yapılmış bir yapının kalıntıları üstünde duruyorduk, konunun uzmanı olmasak da, bu yapının antik dönem savaşlarında bir miktar işe yaradığını, ama bugün pek işe yaramayacağını anlayabiliyorduk. Ne kadar yüksekte olursa olsun, ondan daha yüksek olan Olympos'tan [Uludağ] çok uzak değildi ve tamamen onun görüş alanı içindeydi, ayrıca siperlere yerleştirilmiş birkaç eski top[12] o kadar yüksekteydi ki, aşağıdaki hiçbir nesneyi hedef alması mümkün değildi, dolayısıyla görebildiğimiz kadarıyla Hannibal'in kalesi ne saldırı, ne de savunma savaşına uygundu.

10 *Homerum calidorum fontium mentionem non fecisse deminor* ["Homeros önceden kaplıcalardan bahsetmedi"], Hist. Nat. Kitap xxxi, Bölüm 6 [Pliny, *Naturalis historia;* Plinius, *Doğa Tarihi.*]

11 *Τα δ'εν Προυση βασιλικά λεγόμενα.*

12 [Muhtemelen bu eski toplar sadece ramazanda iftar vaktini haber vermek için kullanılıyordu.]

Orhan'ın camisi ile içindeki türbesi de surlarla çevrili bu alanın içinde. Çanakkale Boğazı'nı geçen ilk barbarın kalıntılarının bulunduğu bu yeri görmek istedik. Camiye girerken hiçbir engelle karşılaşmadık, istediğimiz her yeri gezdirdiler. Duvarlar farklı renkte mermerlerle kaplıydı ve çapraz döşenmişlerdi, ama bunların çoğu düşmüştü, düşenlerin yeri de renkli sıvayla kaplanmıştı. Üstüne haç kazınmış birkaç levha gösterdiler ve buranın eskiden kâfirlere ait bir bina olduğunu ve Hıristiyan amblemlerinin camilerinin kutsallığını bozduğu için Türklerin buna çok üzüldüğünü belirtmişlerdi. Orhan'ın devasa boyutlardaki sandukasının baş kısmında büyük bir sarık vardı. Türbedeki diğer küçük sandukaların karısına ve çocuklarına ait olduğu söylendi.[13] Hekim Kelli, içindeki bir mekanizma sayesinde en ufacık bir dokunmada bile çok yüksek ses veren ve Rumların cemaati ayine çağırmak için kullandıkları büyük davulun burada olduğunu söylemişti, biz de sorduk, ama davulun 20 yıl önce meydana gelen büyük yangında yok olduğunu öğrendik.

Kentte görülmeye değer her yeri ziyaret ettikten sonra dağa çıkmaya hazırlandık. Bu dağa çıkmak da Mont Blanc'a tırmanmak kadar çetin bir işti. Dağ, sultanın mülkü sayıldığı için bu yörede altın madeninden daha değerli olan kar da onun tekelindeydi, dolayısıyla tırmanabilmek için paşanın iznini almak zorundaydık. Paşa bizi her zamanki gibi büyük bir nezaketle karşıladı, ama her zamanki gibi Avrupalıların "oradan oraya koşturarak, eski duvar kalıntıları arama ve zorlu dağlara tırmanma" telaşlarına şaşıran her Türk gibi hayretini gizlemedi. Altıncı hissi bile kavrayamayan bir Türke bunun verdiği mutluluğu anlatabilmek çok zor, onun için kendisinden sadece bir muhafızla bir rehber istedik, o da hemen yolladı. Ertesi

13 ["Burada bulunan manastır kompleksinden bir kısmı Orhan Medresesi, bir kısmı da fetih camisi olarak Orhan Camii'ne dönüştürülmüş ve asırlarca burası Kaleiçi Orhan Camii olarak hizmet vermiştir (depremde yıkıldıktan sonra kitâbesi Şehâdet Camii'nin doğu duvarına konulmuştur). Orhan Gazi de vefatında bu manastırın bir kısmına gömülmüştür. Büyük bir ihtimalle burası camiye dönüştürülen mekândı. Bursa kadı sicillerinde mevcut bu binaya ait bazı inşaat ve tamirat belgelerinden türbe ile caminin yan yana olduğu sonucu çıkmaktadır." Doğan Yavaş, "Orhan Gazi Türbesi," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/orhan-gazi-turbesi. "Orhan Gazi Türbesi Hisar Semti'ndeki Tophane Parkı'nda Bursa'nın fethinden önce şehrin metropolit manastırı olarak kullanılan Sainte Elie [Ayios Elias] Manastırı'nın bir bölümü üzerine inşa edilmiştir. Osman Gazi Türbesi'nin tam karşısında bulunan türbe Sainte Elie Manastırı'nın zemin mozaikleri üzerine inşa edilmiştir." "Orhan Gazi Türbesi – Bursa," Türkiye Kültür Portali, https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/orhangazi-turbesi.]

sabah saat beşte atlarımızın üstündeydik, kentin arka tarafından dağa doğru tırmanmaya başladık. Yolumuz çok derin bir uçurumun kenarından geçiyordu, sanki çağlar öncesinde dağ ortadan ikiye ayrılmıştı. Zamanla uçurumda ağaçlar yetişmiş, bunlar yüzyıllar içinde şaşılacak kadar geniş bir alanı kaplamıştı, yarığın kenarından yolumuza devam ettiğimiz sekiz-dokuz km boyunca ormanlar devam etti, sonra bir noktada, çam dışındaki diğer ağaçlar yavaş yavaş seyrekleşmeye başladı, geriye yalnızca dağın etrafını bir kuşak gibi dolanan çamlar kalmıştı. Bunların arasında gümüş göknar, dallarına parazit gibi tutunan ve bütün gövdeyi yeşil, gür bir sakal gibi saran çok bol likenleriyle olağanüstü güzellikteydi.

Çam ormanından çıktıktan sonra ulaştığımız düzlüğün öteki ucundan başlayan sırt karla kaplıydı, yukarı doğru zincirleme dizili sivri tepecikler adeta devasa mazgallı bir duvar oluşturuyordu. Dokuz kilometre genişliğindeki bu yayla epey yüksekteydi ve oldukça serindi. Tepelerdeki karın erimesiyle oluşan sayısız derecik, düzlüğe ulaştığında kıvrıla kıvrıla ilerleyerek, toprağı örten kalın yeşil çayırlık alanı boydan boya suluyordu. Bazı sürü sahipleri çoluk-çocukla birlikte yaz boyunca hayvanlarını yaylanın zengin çayırlarında otlatmak için gelmiş ve çadırlarını kurmuşlardı. Dere suları çukurlarda toplanıp göller meydan getirmişlerdi, bu göllerde genellikle kuzeyin soğuk ikliminde yaşayan balıklar vardı. Burada balık tutan birinden bir alabalık aldık ve nefis bir yemek yaptık; bu balık buradan başka ne İstanbul'da, ne de diğer Türk eyaletlerinde biliniyor, alabalıklar bazen şiddetli yağışlarla aşağıdaki ırmak yataklarına taşınsa da, sıcaktan hemen ölüyorlar.

Burada bir de karlı doruklardan aşağıya buz taşıyan bir katır kervanıyla karşılaştık, 16 katırın boyunlarında çıngıraklar vardı. Kama biçiminde kesilen bloklar kalın keçelere sarılıyor ve hayvanların sırtına yükleniyordu, her katır sırtında beş kuruşluk buz taşıyordu. Dağdan indirilen bütün buzlar Bursa'da bunu tekelinde tutan bir kişiye gidiyordu. Kendisi her gün Mudanya'dan İstanbul'daki saraya bir kayık dolusu buz göndermek zorundaydı. Teknenin ayrıldığı burnun adı Buz Burun'du. Bazen buz o kadar bol olurdu ki Bursa'daki en fakir insan bile şerbetini buzla içebilirdi. Uludağ her zaman karla kaplı, yazın en sıcak günlerinde bile her zamanki miktarı elde etmek mümkün, kış geldiğindeyse kar zaten yeniden çoğalıyor.

Karlı sırtın eteğine varınca atlarla ilerleyemeyeceğimiz için onları rehberimize bıraktık; dağa tırmanmaya çalışan Tournefort bu göllerden birinin yanında durmak ve geri dönmek zorunda kalmıştı.[14] Önümüzde onlarca dönüm karlı arazi uzanıyordu, zemindeki kar ayaklarımızı içine sokarak basamaklar oluşturabilmemize imkân tanıyordu. Yaklaşık üç km kadar bazen sert, bazen de yumuşak zeminde bata çıka tırmandık, kimi zaman ayaklarımız öyle derinlere gömülüyordu ki, sanki üstü karla örtülmüş bir mağara bizi yutacaktı; sonunda karlı bölgenin üst sınırına, zirveyi görebileceğimiz noktaya ulaştık. Buraya gelene kadar beş farklı kuşaktan geçmiştik, ekili bölge, ormanlık alan, çamlık alan, derelerin ve balıkların bulunduğu bölge ve karlı araziler. Şimdi bunların hepsinden daha güzel ve ilginç altıncı bölgeye varmıştık; burası taşkıran otunun yetiştiği bölgeydi. Bu yükseklikte başka hiçbir dağda liken dışında bir bitki bulunmazken burada taşkıran türleri yetişiyordu, ben de birkaç türden örnek topladım. Zirvenin sivri ucu tamamen güneş altında kaldığı için karlar erimeye ve aşağılara doğru kaymaya başlamıştı, kaydıkça geride bıraktığı nemli topraktan fışkıran binlerce taşkıran türü arasında olağanüstü güzellikte olanlara rastladım. Küçücük güzel çiçekler, üstlerindeki örtü çekilince, saplarını eğerek kıpkırmızı başlarını kardan dışarı çıkartmaya adeta utanıyorlardı. Önceden görmediğim bazı türlerini Pera'ya canlı getirebilmek için çok uğraştım, getirdim de, ama kısa sürede soldular ve yetiştikleri yerin havası olmayınca öldüler.

Şimdi Jüpiter'in tanrıları topladığı zirvede oturuyorduk, aşağıdaki dünyada olup bitenleri görebilmek için kesinlikle bundan daha güzel bir yer seçemezdi. En tepede taşlarla bir daire yapılmıştı, ortasına yakın bir yere de bir taş konmuştu, taşları sayınca 12 tane olduklarını gördük ve tabii ki bunların meclisine katılan büyük tanrıların oturdukları yerler olduğunu tahmin ettik. Bu bize İngiltere dağlarında rastladığımız [Kelt rahipleri] Druidlerden kalan birtakım kalıntıları anımsattı. Taşların üstünde buraya tırmanabilen maceracıların adları kazılıydı. Dağın eteğinin çevresi yaklaşık 113 km iken şu anda bulunduğumuz en yüksek noktasının çevresi birkaç metreden fazla değil, denizden yüksekliğiyse 3.000 metre, neredeyse Tenerif'teki

14 [*Tournefort Seyahatnamesi*, İkinci Kitap, Yirmi Birinci Mektup, s. 236]

zirve [Tcide Yanardağı] yüksekliğinde. Avrupa ve Asya'yı birbirinden ayıran Karadeniz, Boğaz, Marmara, Çanakkale Boğazı ve Ege dahil olmak üzere her iki yaka ile aşağıda Anadolu düzlüklerine serpilmiş kentleri, gölleri ve ormanları hep birlikte görebiliyorduk. Bursa'da termometre 30 dereceyi gösterirken, burası yalnızca yedi dereceydi, yani bunaltıcı bir havadan, dondurucu bir soğuğa geçmiştik, ama bizi en çok, rahatsız eden şey, Saussure'un Mont Blanc'a tırmanırken hissettiği gibi, en ufacık bir harekette bile nefessiz kalıyor olmamızdı. Bu tabii ki basıncın giderek azalmasından kaynaklanıyordu. Bunun dışında onun anlattığı susuzluk hissini de yaşadık, ama bir avuç karla susuzluğumuzu giderdik. Bazı yerlerde karın kalınlığı 12 metreyi buluyordu, bunu en iyi uçurumun kenarındaki dikey kesitte, katmanların ortaya çıktığı yerde görebiliyorduk. Bir yerde zemin adeta bir yarığın üstünü kaplamıştı ve bu yarık neredeyse dağın eteğine kadar devam ediyordu. Sürünerek karların oluşturduğu kemerin altına girip yarıktan aşağıya bakmayı istedik, sanki ustaca kesilmiş bir Paros [Bara] mermeri gibiydi; yanlardan çok büyük buz sarkıtlar uzanıyor, arka kısımdan da eriyen karlar, yardan aşağı gürül gürül çağlayarak akıyordu. Bu doğal yarıkta çok fazla kalmadık ya soğuktan ya da buradan aşağı düşmekten korktuğumuz için tir tir titriyorduk. Kar her tarafta epey yumuşamıştı, hepimiz bir an için, eğer kar kemeri biz onun altındayken çökerse başımıza neler gelebileceğini düşündük!

Dağın yapısının temelde granitten olduğu, yer yer yamaçlardan dışarı fırlamış büyük yuvarlak kütlelerden anlaşılıyordu. Karlı tepelerse kuvarstandı ve bu malzemeden oluşan koni biçimindeki tepelerin genellikle farklı yapıdaki kayaçlara yaslandığını ileri süren genel benzerliği akla getiriyordu.

Sonunda aşağı inmeye karar verdik, iniş, çıkıştan çok daha çabuk oldu, eğimin çok dik olmadığı ve kendimizi durduramayıp bir yarığın üzerinden karşıya sıçramaktan korkmadığımız yerlerden, kayak yapar gibi kayıyorduk, yarım saatte tırmandığımız yerden on dakikada inmiştik. Atlarımızı bulduk, beraberimizde getirdiğimiz şeyleri yiyip içtikten sonra Bursa'ya döndük. Yayladan geçerken hepimize uyku bastırmıştı, bu başkalarının da soğuk dağlarda hissettiklerine benzer bir duyguydu. Hızın bizi uyanık tutacağını düşünerek atları dörtnala sürmeye başladık, uykuya dalıp attan düşersek diye birbirimizi kolluyorduk. Tek sıra halinde sekiz saat

dağa tırmanıp beş saatte geri döndük, saat altıda hana varmıştık. Çok da zor olmayan bir geziydi, ama denemiş olsalar da ne Tournefort, ne Kinnaird, ne de yazılarını okuduğumuz kimi başka gezginler zirveye ulaşabilmişlerdi.

Ertesi günü arkadaşlarımdan biri öyle hastalanmıştı ki, niyetlendiğimiz gibi Bursa'dan ayrılıp Apollonia'ya [Uluabat / Apolyont Gölü] gidemedik. Arkadaşımın, bu ülkelerde gezginlerin canına mal olan ölümcül hastalıklardan birini kapmış olmasından çok endişe ediyordum; bir arkadaşın aniden seyahat sırasında hayatını kaybetmesi, yalnız kalanın onu ilelebet daracık bir yere hapsederek yoluna yalnız devam etmesi türündeki anlatıları hatırlayarak, tuhaf önsezilerle büyük bir hüzne kapıldım. Ancak Tanrı'ya şükür benim kaderim böyle olmadı, arkadaşım birkaç gün içinde iyileşti ve bir tahtırevanla yolculuğuna devam edebildi. Tahtırevan iki sopa üstünde taşınan bir sedye, ama insanla taşınmak yerine katırların üstüne yatay olarak yerleştiriliyor, iki yanında perdelerle kapalı, sedyenin üstü minderlerle kaplı olduğu için de hasta rahatça uzanabiliyor. Arkadaşımı bindirdikten sonra dönüş yoluna geçtik.

Mudanya Körfezi'nde, aynı adla anılan liman kentine doğru yola çıktık ve bu kıyıda bulabileceğimiz en feci handa kaldık. Bize verilen tek oda perişan durumdaydı, içinde hiçbir şey yoktu, zemin haşere doluydu, tavan ise neredeyse 30 cm kalınlığında sık dokunmuş örümcek ağlarıyla kaplıydı, bunlarda ceviz büyüklüğünde binlerce tarantula örümceği yuvalanmıştı, her an biri üstümüze düşebilecek gibiydi, duvarlardaki çatlaklar da kırkayak ve akreplerden başka, sıcak ve pisliğin yarattığı böceklerle doluydu. Kar mağarasından nasıl kaçtıysak buradan da aynı hızla uzaklaştık ve kentteki Rum papazı aramaya başladık, onun sayesinde Rum papazların cemaat evinde kaldık, hepsi bize çok iyi davrandı.

Ertesi gün bir tekne tuttuk ve denize açıldık, ama gezimiz az daha ölümle sonuçlanacaktı. Bu mevsimde Marmara Denizi'nde, hiçbir belirti vermeden aniden fırtına çıkabiliyor. Sakin ve hoş bir akşamdı, en ufak bir esinti yoktu, adalara yaklaştığımız sırada kayıkçıya karaya çıkmak istediğimiz yeri işaret ederken, aniden bunaltıcı bir sıcak bastırdı ve ufukta tanıdık bir kara nokta belirdi, daha birkaç dakika geçmeden feci bir fırtına patladı, bu durumda teknelerin yapabileceği tek şey fırtınanın önünden kaçmaya çalışmaktı;

biz de öyle yaptık, sandalımız hafifti ve devasa dalgaların üzerinden martılar gibi uçuyordu, arkamızdan gelen rüzgâr önce direğimizi ve yelkenimizi denize devirdi, tekneyi artık idare etmek mümkün değildi, su almaya başlayınca Rum denizciler bunu "işledikleri günahlara" yorarak çaresizlik içinde yere kapandılar, biz de neredeyse umudu kesmiştik. Teknemizin üstü açıktı, su alıyordu, zifiri karanlıkta vahşi bir denizin ortasında, kimsenin kontrol edemediği bir teknede nasıl su üstünde kalabileceğimizi biz de bilmiyorduk. İyi birer yüzücü olarak aklımıza ilk gelen ceketlerimizi çıkartıp tekne battığında hazır olmaktı, ama biraz düşününce bu çalkantılı suda, ulaşabileceğimiz yakınlıkta bir kıyı bulma umudumuz da olmayınca bunun boşuna bir çaba olduğunu düşünerek vazgeçtik, botlarımız yarı çözük halde teknenin dibine çöktük. Tam bu sırada fırtınanın önünden gelmeyi başaran büyük bir Türk teknesi göründü, bir anda bir umut ışığı belirdi, imdadımıza yetişmişlerdi, ama insanların birbirine bu kadar düşman olduğu bir ortamda Türklerin batmakta olan bir Rum teknesine yardım etmek yerine onu batıracaklarından emindik. Ancak o tekne de bizim kadar çaresizdi, yelkenleri birbirine çılgınca çarpıyor fırtınanın önünden hızla kaçmaya çalışıyordu, büyük bir tehlike altında yanımızdan hızla geçip gitti. Umutsuzca suyun üstünde sürüklendik, ama batmadan Anadolu kıyısına ulaştık, karanlıkta, sırılsıklam tükenmiş bir vaziyette kendimizi kayaların üstüne attık. Buradan yürümeye başladık ve herkesin vebaya yakalandığı küçük bir kasabaya vardık, onlar da zaten salgın olan bir başka yerden buraya kaçmışlardı, ancak bu beladan da kurtularak ertesi günü bizim manastıra ulaştık.

Heybeliada'da aşı – İltihabın aşı olarak kullanılması – Kundaklı bebekler – Dispanser – Sarılık tedavisinde sıra dışı yöntemler – Yılancık hastalığı – Nereides – Panayia'ya [Meryem Ana] olan inanç – Falakanın etkileri – Pera'yı basan çekirgeler – Saray bahçesinde yarattıkları tahribat – Karadeniz'e kaçışları – Acı sonları – Zürafanın getirilişi – Yabancı büyükelçilerin ziyareti – Tevrat'ta yazılanlar – Teskin eden hediye – Hintli gemiciler – Muha [ya da Moka] kahvesi – Türklerin coğrafya anlayışı – Uydurma küreler – Babıâli'de kürelerin kabulü – Türk vezirlerinin yorumları – İki İyonyalıya yapılan işkence – Tercümanların olağandışı yetki kullanımları – İngiliz büyükelçisinin bunu reddetmesi – Patlıcan Meltemi – Karadeniz'in uğultusu – Gemilerin başına gelen felaketler – Sardinya Sözleşmesi – İngiliz kaptan – Havanın aniden soğuması – Optik yanılsama – Padişahın buyruğu – Kaptanpaşanın geri dönüşü – Silahtar ağa

Yaklaşık 13 yıl önce Heybeliada'daki çocukların çiçek hastalığından çok çektiklerini bildiğimiz için oradaki çocuklara aşı yapmayı önerdik; halk aşıyı duymuştu, ama nasıl yapıldığını hiç görmemişti, gene de epey heveslilerdi, biz de adadan ayrılmadan önce onların bu isteğini yerine getirmeye niyetlendik. Pera'da aşıladığım kişilerden aldığım iltihapla hem Heybeliada'da, hem de diğerlerinden gruplar halinde gelen bütün çocukları aşılamaya başladım. Haftada ortalama 20 kişiyi aşılıyordum, bunu iki ay boyunca sürdürdüm. Önce yeni doğanlara yaptım, bütün çocukların aşılanmasından sonra sıra 10-12 yaşlarındaki oğlanlara ve kızlara, sonra da 40 yaşına kadar hastalığı geçirmemiş ya da önleyici bir ilaç almamış bütün yetişkin erkeklere ve kadınlara geldi. Yaşı 40'ın üzerinde olanlar kendilerinin güvende olduklarını düşünüyorlardı. Heybeliada'da hastalığı geçirmemiş herkesi aşılayıp koruma altına alınca Burgazada'ya geçtik, burada da Tur-u Sina başpiskoposunun desteğiyle herkesi aşıladık. Bu sırada Rumların bir uygulamasına tanık oldum ve çok şaşırdım, kimsenin böyle bir yöntemi bu kadar aşırıya vardırabileceğini düşünmemiştim. Her

yetişkinin bir kolunda iltihaplı durumda ya da kuruyup kabuk tutmuş bir yara izi vardı. Kendilerini deri döküntülerinden, gözlerdeki ya da herhangi bir yerdeki enfeksiyonlardan koruyabilmek için iltihaplı bölgeden aldıkları özü, sağlam kişinin kolunda, deri altına akıtıyorlardı; aslında bunun özel bir tür ilaç olduğuna inanmışlardı. Ben her zaman, güvenli olması için, yani birinde tutturamazsam diye iki kola da aşı yaptığım için onların da bu işlemi iki kola da uygulamış olacaklarından emindim. Rumlar bu yöntemi cinsiyet gözetmeden herkese uyguluyorlardı. Hemen herkeste bu işlemin uygulandığı kolun inceldiği görülür, iriyarı ve sapasağlam biri bile ceketini çıkarınca kolunun ne kadar zayıf olduğu göze çarpar. Burada beni şaşırtan bir başka şey de bebeklerin ayaklarından boğazlarına kadar metrelerce pamuklu ya da pazene sarılıp sarmalanarak kundaklanmış olmalarıydı, o kadar sıkı sarılmıştı ki, neredeyse kan dolaşımını engelleyecekti, bebek gözlerinden başka hiçbir yerini oynatamıyordu; kundağı çözüp aşı yapılacak kolu dışarı çıkartmak bile bir meseleydi.

Kurduğumuz aşı merkezimize bir de dispanser ekleyince adada uygulanan çeşitli tedavi yöntemlerini de öğrenmiş olduk. En sık rastlanan hastalıklardan biri sarılıktı ve oldukça sıra dışı iki tedavi yöntemi uygulanıyordu. Eşek hıyarı kullanmak adada çok yaygın. Gövdesi sert bir üstderi [kütikül] ve kısa sert kıllarla kaplı olan eşek hıyarı, hasta üç kere hapşırana kadar burnuna sürülüyor ve hastalık tedavi olana kadar bu işlem tekrarlanıyor. Daha karmaşık ve bilimsel olan bir başka yöntemde de küçük bir toprak kabın dibine bir haç oluşturacak şekilde üst üste iki iğne yerleştirilir, sonra kabın içi temiz suyla doldurulur, hasta bunu eline alır ve gözlerini ayırmadan suyun dibindeki iğnelere bakmaya başlar. Eğer iğneler görünür olmaya devam ederse hasta iyileşmez, ama eğer yavaş yavaş görünmez olursa hastanın iyileşeceği kesindir. Teoride eğer haç, kaba rengini veren tutkallı boya maddesini emer, gözden kaybolursa hastalığın da vücuttan atılacağına inanılırdı. Ancak bu suyun özel olarak hazırlandığını öğrendim, içine önceden az miktarda toprak konuyor, sonra alkali eklendiğinde toprak dibe çökmeye başlıyor ve iğneleri kamufle ediyordu. Bütün sinirsel hastalıklarda olduğu gibi belki bunda da hayal gücü bir uyaran olarak tedaviye yardımcı oluyor, emilimle birlikte renk farklılığı ortadan kalkıyordu.

Rumların sürekli olarak bu yönteme başvurdukları kesindi ve onlara göre her şeye kolay kolay inanmayanların ya da hayal gücüne sahip olanların deneyimlemeyeceği bir başarı elde ediliyordu.

Sık sık *yılancık* hastalığına yakalananlara çağrılıyordum. Bu hastalığın buraya özgü olduğu doğrulanmıştı. Yılancığın belirtileri deri altı ödem birikmesiyle oluşan şişlikler olup, bunlar daha çok yüzde ve kann bölümünde görülmekle birlikte, vücudun başka yerlerine de sıçrayabiliyordu. Gözle görülemeyen bir maddeden kaynaklandığı varsayılıyordu ve her zamanki gibi tedavi için ilk olarak tılsımlara ve büyücülüğe başvuruluyordu. Eğer bunlar başarılı olmazsa o zaman dispansere geliyorlardı, ama üzülerek söylemeliyim ki, bizim yaptıklarımız da daha başarılı olmuyordu.

Doğaüstü güçlere yorumlanan bir başka hastalık da *Nereides*'ti. Bir bağırsak iltihabı olan bu hastalığın belirtileri çok ağrılı ve ürkütücüydü, nedeniyse adada, Hebrid Adaları'ndaki hayaletler gibi dolaşan ölülerin ruhlarıydı. Bu ruhlarla her yerde, özellikle de gömülü olduğu mezarlıkların yakınında karşılaşabilirdiniz. Bunlar istemeden yapılmış olsa da, hakarete karşı çok duyarlıydılar ve intikamları acı oluyordu. Dolayısıyla halk bu görünmez yaratığı kirletmekten korkuyor, zorunlu ihtiyaçlarını gidereceklerı yerleri çok dikkatle seçiyordu. Eğer böyle bir şey yaparlarsa bu suçun bedelini aniden bağırsaklarda başlayan şiddetli sancılarla ödüyorlardı. Bu durumda da gene ilkönce büyüden ve adakta bulunmaktan medet umuluyor, bunlar işe yaramazsa o zaman ümitsizlik içinde bize bir ilaç vermemiz umuduyla geliyorlardı. Aniden başlayan bu ölümcül hastalıkta da bazen çok geç kalınmış oluyordu, ama kuşkusuz bazıları da iyileşiyorlar ve bu kızgın yaratığın kötü niyetini def edebiliyorlardı.

Ama hastalık konusunda en güvendikleri şey şeytan çıkartmak ve kilisede dua etmekti. Rumlar Panaiya'nın [Meryem Ana] bedeninin göğe çıktığına inanmasalar bile, Meryem'in Göğe Yükselişi Yortusunu Latinler kadar önemsiyor, buna Tanrı'nın [İsa'nın] anası Meryem'in Ölümü ya da Uykuya Dalması diyorlar.[1] Bu yortu biz adadayken kutlandı. Gelen teknelerin hepsi ağzına kadar ayine katılmak isteyen Fenerlilerle doluydu, kaldığı-

1 *Κοίμησις της Θεοτόκου* (Meryem'in Uykuya Dalışı).

mız manastırın kilisesi kırmızı kadife ve altın yaldızlı süslerle donatılmıştı. Ayin akşam saat dokuzda başladı sabah beşe kadar aralıksız bütün gece sürdü. Cemaatin büyük bölümü ve ayine en çok ilgi duyanlar, özellikle şifa bulmaya gelen kadın ve çocuk hastalardı. Meryem Ana'nın mabedi kalabalıklarla doldu, yatalak hastalar altarın etrafındaki döşeme taşları üstüne dizilmişlerdi, bütün gece onların önünde diz çöküp ya da yanına oturup dua ettiler. Bir anne ölüm döşeğinde can çekişen çocuğunu getirmişti, büyük bir inanç ve umutla üzerine kapanmış, bir Meryem Ana'ya, bir çocuğuna bakıyor, sanki her an bir mucize olmasını bekliyordu. Daha küçük bir şapelde de, aynı duygularla dolu birkaç erkek vardı, onların da etrafı insanlarla doluydu, bazıları da onlara bakmaya çalışıyordu. Hepsi merak ve endişe içinde gözlerini altara dikmiş "yataktan kalkıp yürüme" emrini bekliyordu. Hiçbir olayda bu kadar büyük bir insan kalabalığı, özellikle de bu kadar inançlı ve dindar kadın görmemiştim. Ertesi günü bazılarının şifa bulduklarını duyduk, kuşkusuz güçlü bir hayal gücü ve sağlam bir inanç marazi duyguların hafiflemesini sağlamıştı.

Birkaç gün sonra Pera'ya gittiğimizde gümrük rıhtımına çıktığımız anda tekne mürettebatı yakalanıp bir meydana götürüldü; önceden de adalarda çalışan bazı denizcilerin tutuklanmış olduklarını gördük, etrafları Türklerle sarılıydı. Orada bulunan kadı hepsinin falakaya yatırılmasını emretti; hepsi bazı yasakları delmişti ve cezalandırılıyorlardı. Sırayla her biri sırt üste yere yatırılıyor, çıplak ayakları iki sopa arasına alınıp yanlarındaki iki kişi tarafından topuklarını dışarda bırakacak şekilde sabitleniyor, diğerleri de baston gibi kalın sopalarla, vurabildikleri kadar sert vurmaya başlıyor ve kadı dur işareti verene kadar bu böyle devam ediyordu. Zavallı adamların çok acı çektikleri belliydi, hepsi feryat ediyordu; sonunda bazıları baygın yerde yatıyor, bazıları ayakta duramadıkları için arkadaşlarının omuzlarına dayanarak oradan ayrılıyor, hafif atlatanlarsa büyük bir acı içinde seke seke yürüyorlardı. Adaya geri döndüğümde bu zavallılardan bazıları topallaya topallaya dispansere gelmişti, bir tanesinin ise bacakları neredeyse kalçasına kadar şişmişti, derinin renk değiştirmesinden ve başka belirtilerden ötürü kangren olacağını düşündük. Neyse ki pansuman sonucu hepsi iyileşti.

İlaç konusuna gelince burada Rumlara, İngiltere'de uyguladığımızdan daha yüksek doz ilaç vermemiz gerektiğini gördük. Pera'daki eczacıya danıştığımda normal olarak bir dirhem sarısabır otunun [Aleo Vera] yettiği durumlarda onların 50-60 gr'dan az sodyum sülfat aldıkları görülmemişti. Dioskorides bu sarısabır dozunu uygun bulmakla birlikte döneminde ilacın saf olmadığından ve etki gücünün düşük olduğundan şikâyetçiydi, bugün de böyle bir durum olabilirdi. Tek başına hintyağı da alınabilirdi. Tohumlar genellikle hap gibi yutuluyordu. Bunlar da antik Yunan hekimlerinin reçeteleriydi. Dioskorides bir doz için 30 tohum gibi çok yüksek bir sayı veriyordu.[2]

Pera'ya dönünce Anadolu ovalarında bıraktığım çekirgelerin benden önce payitahta ulaştıklarını gördüm. Güneyden ilerleyen ve güneşi bir tül gibi örten olağandışı bir bulut görülmüş, bulut Pera'nın üzerine gelince bir kum bulutu görünümü kazanmış, nihayetindeyse çekirgeler yere inmeye başlamış ve bütün sokakları kaplamıştı. Bunlardan büyük bir bölüm küçük mezarlıklar çevresindeki servilerin üstüne konmuş, gerisi Karadeniz'e doğru uçmuştu. Elçilik Sarayı bahçesine girdiğimde önceden tanık olduğum biçimde, her tarafı doldurmuş olduklarını gördüm, şimdi Anadolu ovalarında bıraktığımdan daha büyüktüler ve daha iyi uçuyorlardı. Bahçedeki yürüme yolları adeta dalgalanıyordu, birisi aralarından geçmeye kalkınca, hepsi neredeyse baş hizasına kadar havalanıp etrafını sarıyor, o da aralarından zar zor ilerleyebiliyordu. Aslında çok güzel görünüyorlardı. Gövdeleri genellikle kırmızı ve yeşildi, kanatlarını açıp güneşe döndüklerinde rengârenk ve pırıl pırıl yansımalar yaratıyorlardı. Kuş sürüleri peşlerini bırakmıyordu, aralarına dalıp pek çoğunu yemelerine karşın, sayıları azalmıyor gibiydi.

Daha tam boylarına ulaşmamışlardı, çoğunluğu yaklaşık beş cm kadardı, kanatları uzun uçuşlar yapacak kadar gelişmemişti. Büyük olasılıkla bu kadar uzaklara rüzgârın yardımıyla gelmişler ve burada bir mola verip daha uzağa uçabilecek olgunluğa gelmeyi bekleyeceklerdi. Bahçede ne kadar yeşillik varsa yok olmaya başlamıştı bile, her taraf kış ortasındaki gibi çoraklaşmıştı. Sert ve kuvvetli boynuzumsu çeneleriyle bütün sürgünleri yiyip

2 Diosc. Bölüm clviii. Bazı edisyonlarda 30 yerine üç denmişti. *Τρείς κόκκοι τον αριθμόν*. [Pedanios Dioskorides, *Peri ilis iatrikis* / *Περί ύλης ιατρικής* (Tıp Üzerine); Lat. *De materia medika*; Arapça: *Kitabü'l-Haşayiş* (İlaç Bilgisi Üzerine).]

bitiriyor, yapraklar bitince de ağaç kabuklarına dadanıyorlardı, çiğnerken çıkarttıkları ses, tıpkı çalılık ya da anız yangınlardaki çatırdamalara benziyordu. Bir sabah aniden hepsi birden hareketlendi ve silah sesinden korkan kuş sürüleri gibi havadaki hafif esintiyle birlikte Karadeniz'e doğru uçmaya başladılar. Ancak burada karşılaştıkları sert rüzgâra dayanamayarak, gerisin geri Boğaz'ın ağzına dönmüş, oradaki köylere yayılmış, bitkin bir halde duvarlara tırmanmaya ve bulabildikleri her şeye tutunmaya çalışmışlardı; sonradan burada binlercesinin ölmüş ya da ölmek üzere olduklarını gördüm. Ama büyük çoğunluğu denizde telef olmuş ve akıntıyla yeniden Pera önlerine sürüklenmişti, limanla Boğaz arasındaki durgun suyun üstünde yaklaşık 1,5 km uzunluğunda bir şerit oluşturmuşlardı, ama kayıklar geçtikçe şerit yer yer yarıldı, bir süre sonra da hepsi dağılarak Marmara'nın sularına karıştı. Kokuşan ölü çekirgeler, berbat bir koku salmıştı; bazı yazarlar, havanın sıcak olduğu yerlerde ölü çekirgelerin eğer bu kadar bolsalar salgın hastalıklara yol açabileceklerini söylerler. Dolayısıyla çekirgeler önce kıtlığa, sonra da ölümcül bir salgına neden oluyorlardı. Tanrı'nın Mısırlıları cezalandırmak için üzerlerine saldığı çekirgelerin nasıl bir felaket yarattığını kavramamak mümkün değil. Her ne kadar böceklerin sık sık tarlalara yayıldığı alışıldık bir olay olsa da, anladığım kadarıyla buradaki en yaşlı insan bile Pera'yı çekirgelerin bastığını ilk kez görüyordu. Aslında larvalarını bıraktıklarından bir sonraki yaz, çitlerin arasında epey sayıda çekirge gördüm, ama onlar da sanki havada bir şey varmışçasına ve iklim onların üremesine uygun değilmişçesine ortadan kayboldular.

Eylül ayında çekirgeler kadar ender bir ziyaretçimiz daha oldu. Mısır'daki bir köle bir suç işledikten sonra çöle kaçmış ve bir süre dolaştıktan sonra bir çalılığa saklanmış ve buranın çok büyük bir hayvanın uğrak yeri olduğunu anlamıştı. Hayvandan çok korkmuş, ama sonra onun kendisinden daha ürkek olduğunu görünce bir süre peşinden gitmiş, yuvasına kadar takip etmiş ve orada iki yavrusu olduğunu görünce onlarla dost olmuştu. Şimdi kendini affettirebilmek için eline bir fırsat geçtiğini ve suçunun kefaretini ödeyebileceğini düşünen köle, hepsini peşine takarak, efendisine götürmüş ve kendini affettirmişti. Bu kez de, Ali Paşa'nın öfkesini üzerine çekmiş olan efendisi kendini affettirmek için aynı yolu seçip hayvanları Ali Paşa'ya arma-

ğan etmiş. O sıralarda Ali Paşa da birtakım davranışlarından ötürü sultanın şüphelerini üzerine çekmişti, bu sefer de o, sultanı yatıştırabilmek amacıyla hayvanları sultana göndermeye karar verdi. Yavrulardan biri ölmüştü, ama diğeri iyi bakılarak iyileştirildi ve bir süre sonra ikisi birden İstanbul'a doğru yola çıkartıldı. İskenderiye'den bindirildikleri gemi Anadolu kıyılarını dolanarak, hayvanları [bu kıyıda] karaya çıkartmış, yürüterek Üsküdar'a getirmiş, oradan da [denizyoluyla] saraya nakletmişti. Hayvanlar indirildikten sonra bunların zürafa oldukları anlaşılmıştı.

Türkler tıpkı çocuklar gibi meraklı, sıra dışı bir şey gördükleri zaman çok heyecanlanıyorlar, bu hayvanı da çok sevdiler. Saraya getirildiği gün Babıâli'de hiç iş yapılmadı, bütün vezirler zürafayı görmeye gitmişlerdi. Sonra İstanbul'daki yüksek mevki sahiplerinin görmeleri için onlara götürüldü, birkaç hafta boyunca sokaklarda gezdirildi, İngiliz büyükelçisine ve diğer yabancı elçilere haber yollanarak, onların belirleyeceği bir gün Pera'ya getirilip gösterileceği bildirildi. Saptanan günde hayvan İngiliz Sarayı yakınlarındaki Galata Saray'a getirildi. Dar Pera Caddesi'nden geçirilirken herkes pencerelere üşüşmüştü, ellerinde çeşitli şekerlemeler ve hayvanın hoşlanacağını düşündükleri şeyler vardı. Zürafa yol boyunca başını bir o yana bir bu yana çevirerek üst katlardaki pencerelerden kendisine verilenleri yedi durdu. Teşhir edileceği yere vardığında bütün kordiplomatik, maiyetleriyle birlikte onu ziyaret etme yarışına girdi. Önce bize ikramda bulundular, sonra hepimiz avluya geçtik ve hayvan, tasmasını tutan iki seyis arasında muhteşem bir edayla bu amaçla kurulan platformun önüne getirildi. Bundan daha ilginç ya da tuhaf bir görüntü olamazdı, ufacık bir kafası ve şaşılacak kadar uzun bir boynu vardı, bedeninin yuvarlaklığı, göğüs kısmının yüksekliği ve arka bacaklarının kısalığından ötürü sırtının sağrısına doğru alçalması ona hafif bir kamburluk veriyordu, ama her şeyden öte eklemleri çapraz hareket etmediği bir tarafındaki bacakları aynı anda hareket ediyor, bu yürüyüş tarzı hareketlerine bir gevşeklik ve sakarlık veriyordu, sanki sahnede bir deveyi canlandıran kostümlü adamlar yürüyor gibiydi. Aslında bir gösteri için hazırlanmış yapay bir şeye benziyordu.

Ama en tuhafı yemek yiyişiydi. Önüne konan pirinç ve kuru üzümleri yalnızca tatmıştı, daha çok etraftaki akasya ağaçlarıyla ilgileni-

yordu. Başını kaldırıp arkaya attı, dilini ince ve uzun yapraklara dolayarak, saniyede dalların üstünü soyarcasına bütün yaprakları yedi. İlgisini çeken bir başka şey de taşların aralarındaki otlardı, ama onları almakta çok zorlanıyordu. Birkaç kere denedi, ama göğsünün yüksekliği uzun boynu için bile biraz fazlaydı, ama inatla devam etti, her defasında bacaklarını daha da gerdi, göğsü adeta çatlayacak kadar zorlanıyordu, ama bacaklarını olağanüstü germesine karşın gene de otları kopartamadı. Bedeninin girdiği biçim çok tuhaftı ve çok zorlanıyordu, besbelli doğa onu bu hareketleri yapabilecek gibi yaratmamıştı. Otun yetişmediği kumluk alanlarda yaşadığı için yiyeceği yapraklardı ve onların dallarına yetişebilecek esnekliğe sahipti. Geldiği yerde su içebilmek için büyük olasılıkla ağzına kadar suya girmek durumunda kalıyordu, bakıcıları burada su kabını yukarı kaldırıyorlardı. Hayvanın gövdesinin biçimi zaten bunu gerektiriyordu. Ön ayağının toynağından kulağının ucuna kadar 3,5 m'den fazlayken, arka ayağının toynağından kuyruğuna kadar 1,2 m yoktu. Sırtına yerleştirilen şahane örtüler, eğer bantla boynuna tutturulmazsa anında aşağıya kayıp düşüyordu. Nazara gelmesin diye başına mavi nazar boncukları asılmıştı. Bu kocaman hayvanın yumuşaklığı, içtenliği ve uysallığı çok hoştu. Arap bakıcılarını tanıyordu, onlara düşkün olduğu belliydi, bize de bir spanyel gibi yaklaştı, okşamamız için başını uzattı, bundan çok hoşlanmış olduğu anlaşılıyordu. O kadar yumuşak huylu hayvanlardı ki, Bay Gordon'un Afrika'da vurduğu zürafa can verirken bile onun elini yalamıştı.

Avrupa'da bu tür bir hayvana rastlamak pek olağan bir şey değildir. Plinius'a göre ilk kez Caesar'ın [Roma'da] gerçekleştirdiği Circensis [sirk] oyunlarında görülmüştür.[3] Horatius zamanında da zürafının bir tiyatroda halka gösterildiği ve çok alkış topladığı belirtilir.[4] Dion da, [Caesar'ın kente getirttiği] hayvanın etrafta dolaştırıldığından söz eder,[5] Varro ise, hem deveye benzediğinden, hem de postunun panter gibi lekeleri olduğundan *camelopard* adını aldığını belirtir.[6] Praeneste'de bulunan bazı duvar çizimle-

3 Plin. *Hist. Nat.*, Kitap viii, Bölüm 28. [Pliny, *Naturalis historia;* Plinius, *Doğa Tarihi.*]

4 Hor. *Epist.* Kitap ii.i.,1.198 [Horatius, *Epistulae* (Mektuplar).]

5 Dion, Kitap xliii [Dio Cassius, *Roman History*, Cilt IV, Kitap 41-45, çev. Earnest Cary, Loeb Classical Library edition, 1916).

6 Varro, *De Ling.* Lat., Kitap iv. [Marcus Terentius Varro, *De Lingua Latina* (Latin Dili Üzerine).

rindeyse bu hayvanın zürafadan başka bir şey olamayacağı açıktır; Roma'da çok popüler olmuş ve İmparator Philippus döneminde 10 tanesi birlikte gösterilmişti. Ancak sonradan modern çağda sayıları o kadar azalmıştı ki, Fransız doğa bilimcileri yaklaşık yarım yüzyıl önce Le Vaillant'ın[7] Güney Afrika'dan yolladığı postun dokusunu büyüteç altında inceleyene kadar bunun onun uydurması olduğunu düşünmüşlerdi.

Bu hayvanın İncil'de *zomar* (רמז) adıyla geçtiğine ilişkin birçok söylence vardır.[8] Ancak [din âlimi Samuel] Bochard ikisinin aynı olmadığını öne sürerken, [din adamı, gezgin Thomas] Shaw aynı olduğuna dair elinde geçerli kanıtları olduğunu belirtir.[9] [Yunanca Eski Ahit çevirisi] *Septuaginta* ile [Kitabı Mukaddes'in Latince çevirisi] *Vulgata* bu sözcüğü *camelopardalis* olarak çevirir, ama bizim tercümemizde bu, aslında anavatanı Mısır ya da Suriye olmamakla birlikte, dağ keçisi (*chamois*) olarak geçer. Shaw, İsrailoğullarının Mısır'dayken bu hayvanla birçok kere karşılaşma olanağını bulduklarını; bu sözcüğü kullanan çevirmenlerin de kuşkusuz aynı imkâna sahip olduklarını; buna ek olarak Levililer Kitabı'nda bu hayvanın temiz olduğundan söz edildiğini ve her şeyden öte bu hayvana Arapça *zuraffa* ya da *zeraffa* dendiğini ve bu kökten zürafaya (*giraffe*) dönüştüğünü söylüyor. İstanbul'da ilk kez görüldüğü belirtilse de, Busbecq'ten anlaşılacağı üzere bunun kente gelmesinden kısa bir süre önce bir başkası teşhir edilmiş, ama sonra hayvan ölmüş ve burada gömülmüştü. Busbecq hayvanın gömüldüğü yeri açtırarak kemiklerini incelemiş ve buna dayanarak ayrıntılı bir tanım yapmıştı.[10] Zürafanın yalnızca anlattığımız olayda değil, bir başka durumda da gene yatıştırıcı bir unsur olarak kullanıldığı görülür. Timur'un, Afrika'yı imparatorluğuna katma, sonra da Cebelitarık Boğazı'ndan geçerek Avrupa'yı istila etme tasarısını bozan da bir zürafa olmuş. Mısır sultanı iç bölgelerde yaşayan bu hayvanlardan biri-

7 François Levaillant (1753-1824) Fransız kaşif, doğa bilimci ve zoolojik koleksiyoncu.

8 Deut. [Deuteronomy (Tesniye)] 14:5; *Shaw's Travels*, Cilt ii, s. 283 [Thomas Shaw, *Travels in Barbary and the Levant*, Oxford, 1738.]

9 [Samuel Bochard (1599-1667), Fransız Protestan İncil araştırmacısı; Thomas Shaw (1694-1751), İngiliz din adamı ve seyyahı.]

10 *Ossa tamen quae sub terra condebantur eruenda curavi ut inspicerem* [Kemiklerini görmek için gömüldüğü yeri kazdırdım], Busb. *Ep.* i, 71. [Busbeq, *Turcicae epistolae quattor*; Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 42.]

ni Semerkant'taki Tatara [hükümdara] göndermişti. Timur bu armağanı o kadar ilginç bulmuş ve hoşnut kalmıştı ki planladığı istila harekâtını bir süreliğine ertelemişti.[11]

Bu sıralarda İstanbul sokaklarında bir başka ilginç grup daha gezer olmuştu. Kılık kıyafetleriyle Türkleri çok şaşırtan bu grup onlar gibi sarıklıydılar ve uzun entariler giyiyorlardı, ama neden soluk benizli ve esmer tenli olduklarını ve beyaz entariler giydiklerini anlayamıyor, kimlikleriyle ilgili çeşitli varsayımlarda bulunuyorlardı. Sonunda onların [Yemen'in] Muha [ya da Moka] Limanı'ndan kahve getiren Hintli gemiciler oldukları anlaşılmıştı. Bizim Doğu Hindistan Kumpanyası gemilerinden biri İngiltere'ye geri dönerken Muha'da durmuş ve bir miktar kahve yüklemiş, sonra Cebelitarık Boğazı'nı geçerken aklına daha iyi bir fikir gelmiş ve bunu Londra'ya götürmek yerine İstanbul'a götürmeye karar vermişti. Türklerin tükettiği kahvenin hatırı sayılır kısmı bu kumpanyanın plantasyonlarından gelmekteydi ve Arap kahvesi burada İngiltere'de olduğundan hem daha ender bulunuyordu, hem de daha değerliydi. Anında okkası sekiz kuruş 30 paraya satılıyordu, yani bizim paramızla günlük kurdan yaklaşık yarım kilosu (1 *pound*) 2 şilindi. Kahve bir lüks sayılıyordu ve bunu elde edebilen bütün kahvehaneler, kahve tükenene kadar tıklım tıklım doluyordu. Genel olarak Türklerin kahvenin ne zaman ve nasıl geldiğiyle ilgili bilgileri yoktu, ama Mekke'ye hacca gitmiş daha kültürlü birkaç kişi, hangi ülkelerden geçerek geldiği hakkında biraz fikir sahibiydi, Allah'ın daha akıllı yarattığı bazı sevgili kullarıysa, bu gemilerin Kızıl Deniz'den doğruca Akdeniz'e geçtiklerini iddia ediyorlardı.

Bundan bir süre sonra Lord Strangford Babıâli'ye değerli bir armağan gönderdi. İngiltere'den gelirken beraberinde bir çift büyük dünya küresi getirmişti; son zamanlarda Türklerin dil öğrenmeye istekli olduğunu gören büyükelçi, bunu fırsat bilerek onlara başka bir şeyler öğretmenin de iyi olacağını düşünmüş ve bunları Babıâli'ye göndermeye karar vermişti. Onları benim götürüp izah etmemi rica edince, Türk vezirlere, daha önce görmedikleri bu şeylerin nasıl kullanılacağına ilkişkin ilk dersi vermek gibi

11 Gibbon, Bölüm lxv. [Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire; Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*.]

çetin bir işi üstlendim. Ancak onlar bunlardan bütünüyle bihaber değillerdi, önceden karpuz dedikleri uydurma bir küre görmüşlerdi. Karpuz,[12] kabakgiller ailesi içinde kusursuz bir küre biçimine sahipti, onun için dünya küresine bu adı yakıştırmışlardı.

Bu önemli armağan ona yakışır bir saygıyla götürüldü. En önde resmi asasıyla bir çavuş, arkasında da, omuzlarındaki küreleri Atlas gibi taşıyan iki yeniçeri vardı, onların arkasında, yanımda tam kostümlü tercümanımızla ben yürüyordum, bizi de bir grup yeniçeriyle diğer görevliler takip ediyordu. Babıâli'ye varınca vezirlerle birlikte bizi bekleyen reisülküttapla tanıştırıldık. İki küreyi de altlıkları üstüne yerleştirdiğim zaman herkes merakla etrafımıza toplandı, resen görevli olan reisülküttap coğrafya konusunda bir şeyler öğrenmek niyetiyle gözlüklerini takarak küreleri incelemeye başladı. Herkesin ilk dikkatini çeken şey altlıktaki pusula oldu. İğnenin ucunun yön değiştirmediğini görünce çok şaşırmışlar ve bunun kürenin içindeki bir mekanizmanın sağladığını düşünmüşlerdi. Gün ortasıydı ve pencere çerçevesinin gölgesi yere vurmuştu. Onlara iğnenin hemen her zaman kuzeyi gösterdiğini anlatmaya çalıştım, oysa onlara ancak iğnenin hep güneşe doğru döndüğünü anlatabilmiştim. Sonra reisülküttap İngiltere'yi göstermemi istedi. Büyük küre üstünde, görece küçücük bir noktayı işaret edince, herkese dönerek "Küçük" dedi, hepsi çeşitli küçümseyici ses tonlarıyla "Küçük" diye tekrarladı, ama imparatorluğa bağlı toprakları, özellikle de oldukça büyük olan Hindistan'ı gösterince de bu sefer saygılı bir tonda "Büyük" dediler. Sonra onlara İngiltere'den denizyoluyla İstanbul'a nasıl gelindiğini gösterdim ve Muha'dan gelen ve kahve taşıyan bir geminin Süveyş kıstağından geçmesinin mümkün olamayacağını anlattım. Babıâli'ye yeni atanan ve azıcık daha fazla bir şeyler bilen Yahudilikten dönme tercüman da oradaydı. Anlayabileceğini düşündüğüm kadarıyla anlatacaklarımı ona anlattım ve vezirleri bu yeni bilim alanında eğitme görevini ona verdim. Aslında hiçbirinin daha önce uyduruk da olsa bir küre, hatta bir denizci pusulası gördüklerini bile sanmıyorum.

İngiliz Sarayı'nın kapısının yanında küçük bir hapishane var, [imparatorluk] topraklarında suç işleyen İngiliz yurttaşları, büyükelçilerine teslim

12 *Cucurbita citrullus.*

cdildikten sonra buraya kapatılıyorlar. Bir gün bu saatlerde buraya hapsedilmiş zavallı mahpusları ziyaret etmem gerekti; hepsi İyon Adaları'ndandı [Yediadalar], birinin adı Yohan'dı [İoannis], Rovit, Korfu'dandı, bir diğeri de Kefalonyalı Panayotis Skurta'ydı. Hepsi terziydi ve Galata'da oturuyorlardı. Rovit 25 yaşlarında esmer tenli siyah saçlıydı, bir diğeri de şişmanca, 30'lu yaşlarında yakışıklı biriydi. Hepsi Frenkler gibi giyinmişlerdi ve şimdi anlatacağım nedenden ötürü tutuklanmışlardı. İstanbul'a köle olarak getirilen Sakızlı bir oğlan, bir süre sonra efendisinden çaldıklarıyla kaçmıştı. Yakalanıp geri getirildiğinde kendini kurtarabilmek için Türk [Müslüman] olmayı kabul etmiş, sonra da onu kaçması için kışkırtanların bir kahveci ile iki terzi olduklarını ihbar etmiş ve çaldıklarının bir kısmını onların aldığını söylemişti. Hepsi bostancıbaşının hapishanesine getirilmiş ve işkence edilmişti, İyonyalılar bunları bütün ayrıntılarıyla anlatıyorlardı.

Rovit'in önce alnını bir iple öyle sıkmışlardı ki gözleri yuvalarından fırlamıştı. Çektiği acıyı anlatırken gözlerinde, hâlâ acı çektiğini belli eden sabit bir bakış vardı, sanki gözlerini arkadan iten bir güç vardı, belli ki eski haline hiç dönemeyeceklerdi. Ertesi gün ellerini bileklerinden bağlamışlar, sonra başının üstünden geçirip belinden öyle sıkı bağlamışlardı ki, bütün eklemleri yerinden çıkmış, kemiklerin uçları ters dönüp yuvalarından fırlamıştı, ayrıca ip bileklerinin içine adeta gömülmüştü, gaddar adamın yaptığı işkencelerin yarattığı tahribatı eklemlerdeki biçim bozukluklarında ve ipin bıraktığı derin yara izlerinde görmek mümkündü. Skurta bu kadar ağır işkence görmemişti, onu yalnızca soyup belinden iple bağlayıp havada sallandırmışlar ve sopayla dövmüşlerdi. Kahveciye ne olduğunu bilmiyorlardı, ama gördükleri bütün işkenceye karşın hiçbir itirafta bulunmamışlardı, [çünkü] bana söylediklerine göre tamamen masumdular. Neyse ki büyükelçi onların İngiliz yurttaşı olduklarını iddia ederek daha fazla işkence görmelerini engellemişti. Ancak işkencenin Türk adalet sisteminin bir parçası olarak hâlâ sürüyor olması da yadsınamayacak bir gerçek.

Bu sıralarda Pera'da olan bir başka olay, bizim tercümanlarımızın da, gerektiğinde rakiplerine karşılık verebilmek ve kısas usulünü (*lex talionis*) kendi yetkileri doğrultusunda kullanabilmek amacıyla, feodal haklarını nasıl kullandıklarını gözler önüne seriyordu. İki kadın yan yana iki ev yapa-

bilmek amacıyla ortak mülkiyetli bir arsa almışlardı. İkisi arasındaki hudut henüz belirlenmeden birisi evini yapmaya başlamış, ama öbürü kendi arazisine tecavüz edildiğini ve durumdan hiç memnun olmadığını belirtmişti. Konu Türk yetkililerine götürülmüş ve tarafların inşaata devam etmelerini engelleyen bir karar çıkartılmıştı. Bunun üzerine inşaata başlayan kadın bu karara uyacağına söz vermiş, ama belirtildiği üzere diğer tarafın mülküne tecavüz eden kısmı yıktırmak yerine, daha çok işçi tutarak, bir gecede evini tamamlamıştı. [Mağdur olan kadın] ikinci bir şikâyette bulununca Türkler, bu kez mahkeme emrine uymadığı için kabahatli olan kadını değil, onun emirlerini yerine getiren talihsiz marangoza dava açmış ve adam bostancıbaşının korkunç hapishanesine atılmıştı. Bu noktada kısas usulü devreye sokulmuştu. Kabahatli kadın İngiliz elçiliği tercümanının eşinin kardeşiydi. Davayı üstlenen tercüman, öbür kadının hizmetinde olmak dışında hiçbir neden olmadığı halde hizmetkârı tutuklatmış, ama bununla da yetinmeyip kadının Pera'daki kiracılarından birinin evine yönelmişti. Bu kiracı buz ve şekerleme satıyordu ve ev sahibine belirli bir kira ödemek yerine kazancının yarısını veriyordu. Dolayısıyla bu adamın işini bozmak, rakibi sıkıntıya sokmanın etkin bir yoluydu, onun için sebepsiz yere ve yetkisi olmadan adamı tutuklatıp hapse gönderdi, sonra evini mühürledi, anahtarı da cebine attı. Olay giderek daha ciddi bir hal almış ve herkesin ilgi konusu olmuştu. Bu keyfi ve zorbaca eylemler sanki İngilizlerin onayıyla yapılmış gibi göründüğü için İngilizler çok hiddetlenmiş ve büyükelçi duruma müdahale etmişti. Kendisi, elçilik tercümanının her zaman bunu yapmaya izni ve hakkı olduğu, ayrıca bunun kökleşmiş bir uygulama olduğu konusunda ikna edilmeye çalışılmış, ama çabaları boşa çıkarılmıştı, çünkü elçi adamın serbest bırakılması için ısrar ediyordu. Tercüman önce buna itiraz etti ve bir ortaçağ İskoç baronunun feodal hakları ihlal edildiğinde hissettiği gibi onurunun kırıldığını düşündü. Ancak sonra bol kazançlı pozisyonunu kaybetmek yerine bu duruma rıza göstermenin daha iyi olacağına karar verdi, ama bana bu onur kırıcı olayı hiçbir zaman unutamayacağını ve affedemeyeceğini söyledi.

Kısa bir süre sonra bu tercümanın başına bir başka tatsız olay daha geldi. [Bir gün] büyükelçiyle beraber, büyütme gücü yüksek, büyük bir bileşik mikroskopta bazı şeyleri inceliyorduk. O sırada raporunu vermek üzere ter-

cüman içeri girdi; hayatında mikroskop hiç görmemişti, ona bir nesne gösterirsem memnun olacağını düşündüğümden birkaç böcek gösterdim. Domuz yavrularına benzettiği bu olağanüstü yaratıklar onu çok şaşırtmıştı, ne olduğunu sordu. Elimdeki küflü peyniri gösterince fena halde üzüldü. Aslında İngiliz peynirini çok seviyordu, ama bu kadar büyük hayvanları canlı canlı çiğnediğini öğrendiğinde Gentoo[13] tüccarları gibi epey sarsılmıştı, ona bunu gösteren aleti kırabilirdi. En sevdiği şeyi artık yiyemeyecekti. Bundan kısa bir süre sonra saraydaki bir yemekte önüne peynir geldiğinde iğrenerek peyniri itti.

İstanbul'da yıl sonu yaklaştıkça Karadeniz halkın büyük ilgisini çekiyor. Bir sonbahar akşamı Boğaz kıyısında yürürken, mezarlıklara yaklaştığımız sırada havada, acı içindeki insanların inlemesini hatırlatan hüzünlü bir ses işittik. Duyan herkese kasvet bastıran bu sesin Karadeniz'in iniltisi olduğunu öğrendik. Bu mevsimde, bir tür kabak[14] çıktığı sırada başlayan kuzeydoğu rüzgârlarına *Patlıcan Meltemi* deniyor. Karadeniz'in Batı kıyılarına vurduğunda, [özellikle] azgın dalgaların Boğaz'ın ağzındaki kayalıklara çarpmasıyla feci bir ses yükseliyor,[15] o sırada Boğaz'a girmeye çalışan gemiler için bu adeta bir ölüm ve yıkım habercisi. Boğaz'ın girişi o kadar dar ki, bazen bu denizlerde seyreden beceriksiz denizciler girişi bulmakta zorlanıyorlar; hele bir de mevsim icabı kıyılara sis basmışsa Boğaz bütünüyle gözden kayboluyor, her şey tek bir yoğun görünmezliğe bürünüyor ve tehlike [daha da artarak] çok korkutucu olabiliyor. Bu nedenle gemiler rüzgâr [poyraz] başlamadan önce Boğaz'a girmeye ya da Boğaz'ı terk etmeye çalışıyorlardı.

Bu uğursuz sesi duyduktan birkaç gün sonra Pera'nın iş dünyası telaş içindeydi, her saat bazı evlere Odesa'dan ya da başka limanlardan

13 [Gentoo / Gentio / Gentue / Jentue = Hindu sözcüğü kullanılmadan önce Hindulara verilen ad, Hindistan'ın yerli halkı.]

14 [Yazar Batı dünyasında az bilinen patlıcanı bir tür kabak olarak nitelemiş, oysa kabak *Cucurbitaceae* (Kabakgiller), patlıcan ise *Solanaceae* (patlıcangiller) familyasındandır. Aynı yanılgı Walsh ile aynı dönemde İstanbul'da bulunan Julia Pardoe'nin aşağıdaki sözlerinde de var.]

15 [Türklerin Patlıcan Meltemi olarak andıkları bir mevsim var, sonbaharda özel bir kabak cinsi ortaya çıktığı sırada, kuzeydoğudan esmeye başlayan rüzgâr Karadeniz'in Batı kıyılarına şiddetle vurduğu zaman, can çekişen birinin çıkarttığı sese benzeyen hafif ve derin bir inilti duyulur. Bahçeköy kemerinden gelen bu gitgide artan feci sesin etkisi tüyler ürpertici –havayı uzun hüzünlü bir ağıt dolduruyor– [ve] Boğaz'ın girişindeki kayalara çarpan çılgın dalgaların köpükleri yıkımın habercisi, Boğaz'a girmeye kalkan gözü kara bir gemi için bir uyarı. Julia Pardoe, *Beauties of the Bosphorus*, Londra, 1838, 3. Kitap 17. Bölüm, s. 144 (çev. Zeynep Rona).]

gelen gemilerinin ortadan kaybolduğuna dair haberler geliyor, tüccarlar telaşla bunları araştırmaya başlıyordu. Duyduğum haberlerden irkilmiştim, karaya oturan gemisindeki mürettebat ve kargoyu kurtarabilmek umuduyla yola düşen bir beyefendiye eşlik ettim. Gördüğümüz feci sahne tahminlerimin çok ötesindeydi. Fener [Rumeli Feneri] ile Domuzdere [günümüzde Gümüşdere] arasında sahilin büyük bir kısmı denize doğru uzanan büyük bir sığlık [Kilyos] halindeydi. Bu tek düze beyaz kumsala uzaktan bakıldığında üstünün siyah noktalarla kaplı olduğu görülüyordu, yaklaştığımızda bunların gemiden kopan parçalarla taşıdığı kargonun kalıntıları olduğunu ve aralarında hayatını kaybeden mürettebatın cansız bedenlerinin bulunduğunu gördük, yayıldığı çok geniş alan tam bir yıkım manzarasıydı. Genellikle poyraz başladığında, ama bazen de başka zamanlarda gemiler ya doğrudan buraya sürükleniyor ya da yanlışlıkla buranın Boğaz girişi olduğu sanılıyor ve gemiler bir an evvel güvenli bir yere sığınma duygusuyla buraya sokulup karaya oturunca kıyıya vuran devasa dalgaların etkisiyle parçalanıyordu. Karadeniz'de ticaret yapan yerel tekneler bu tür seyir koşullarına hiç uygun değildi; genellikle çok yüksek ve hantaldılar, kıçları çok yüksekti ve durgun havalarda bile su üstünde dengesiz görünüyor, bu kadar yüksek olan bordalarını rüzgâra verince alabora olmaktan kurtulamıyor, dolayısıyla da doğrudan rüzgâraltı olan kıyıya sürükleniyorlardı. Bu manzarada heba olduğunu gördüğüm insanlara ve mal kaybına ek olarak yaşanan veba salgınlarını, yangınları ve halk ayaklanmalarını düşününce, imparatorluğun kendi içinde yaşadığı yıkımı ve nüfus kaybını anlamamak imkânsız.

[Denizcilikte] daha usta olan ülkeler, Türk gemilerinin bu denizde karşılaştıkları tehlikeler ve engellerle pek karşılaşmıyorlar. Bir zamanlar bütün bu tehlikelere göğüs geren ve uzunca bir süre buralardan uzak duran Cenevizler bu sıralarda yeniden geri dönmüşlerdi. Cenevizlere Sardinya bandırası altında seyretme hakkının verilmesi konusu 50 yıldır Babıâli'de tartışılıyordu, İngiliz büyükelçisinin araya girmesiyle bu nihayet kabul edilmiş ve artık bağımsız bir cumhuriyet olmaktan çıkan ve Sardinya'ya bağlanan Cenova'nın yürekli ve uyanık gemicileri, güçlü [ve bağımsız] bir devlet oldukları dönemden beri bütün girintilerini ve çıkıntılarını iyi bildikleri bir denizde, bu sözleşme çerçevesinde yeniden

seyre başlamıştı. Sardinya kralı bu vesilevle İngiltere kralına ve onun Babıâli'deki temsilcisine mektuplar yazarak kendisine yapılan bu iyilik için teşekkürlerini bildirmişti. Elçiye bir tür üstün şeref nişanı (*distinction d'honneur*) vermek istiyordu, ama İngiliz yönetmeliklerinin buna izin vermediği için üzüntü duyduğunu, bunun yerine yolladığı kendi portresini kabul etmesini rica ediyordu. Bu olayda şeref duygusunun epeyce gevşediği görülmüştü. Sardinya kralı adına hareket eden Britanya büyükelçisinin bunu gösterebilmek için elinde bazı yetkiler olması gerekiyordu. Bu yetkileri Verona Kongresinde almayı beklemişti, ama alamadan oradan ayrıldı. Yetkiler artık yazıya dökülmüştü, belgenin her gün gelmesi bekleniyordu, ama gelmesi gecikince, bir diplomat bunun yerine geçici olarak kralın el yazısını taklit eden bir yazı hazırlanmasını önerdi. Aslında bir şey fark etmeyecekti, çünkü hakiki mektup zaten yoldaydı, her gün bekleniyordu; ama, elçinin saraya sahte bir belge vermeye kalkışacağını bir an için bile olsa varsaymak, üzücü bir şekilde, Britanya hükümetinin ahlaki duyguların cahili olduğunu ima etmek anlamına geliyordu.

Bu mevsim Karadeniz'e açılan gemiler arasından biri epey spekülasyona neden olmuştu. İngiliz bandıralı bir gemi Marmara Denizi'nden geçip İstanbul'a uğramadan doğrudan Boğaz'a girerek yoluna devam etmişti. Kalelerin önüne geldiğinde durdurulmuş, tekne yelken indirir gibi yapmış, ama akıntıyla Karadeniz'e geçip gözden kaybolmuştu. Kimse bu gizemli tekneyle ilgili ne bir şey biliyordu, ne de öğrenebilmişti, ama genel kanı kaptanpaşanın elinden kaçan Yunan ganimetlerinden biri olduğu ve İngiliz bayrağı çekerek güvenli biçimde Rusya'ya ulaştığıydı. Ancak kısa bir süre sonra esrar çözüldü: Bu bir İngiliz ticaret gemisiydi; üslubundan ve ifadesinden bir gemi kaptanının yazdığı anlaşılan aşağıdaki mektup, büyükelçiye verilmek üzere İngiliz konsolosuna gönderilmişti.

> Bay *Yeames* [James] Efendim, Londra'dan Bay Lander'e gönderilen *Bowes* adlı brigantin ile 27 Kasım'da Çanakkale Boğazı'na geldim, burada Türk amiral güverteye çıktı, ama bir geçiş izni almadım ve 10 ult'ta [ayın 10'unda] İstanbul kentini geçtim, ama Londra'dan aldığım ve karantina görevlisine bıraktığım Elth [sağlık] temiz belgesinden

ve Akdeniz'e geçiş izninden başka bir belgenin gerekli olduğunu bilmiyordum, sayın bayım beni tutuklamayacaklarını ümit ediyorum ve eğer İstanbul'a ödenecek bir ücret varsa onu Odesa'dan hemen öderim, sadık hizmetkârınız, Odesa 24 Kasım 1823.

Bu klasik mektup Babıâli'ye iletildikten sonra Türkler tatmin oldular.

Rüzgâr [poyraz] sona erince başlayan güney rüzgârı [lodos] başladı, yoğun bir soğuk hava da buna eşlik etti. Bu sıra dışı olguyu anlamak zor değildi. Birkaç gündür bastıran kar yağışından ötürü Uludağ'ı göremiyorduk, ama şimdi her tarafını kaplayan kar ile her zamankinden daha görkemliydi, göz kamaştıran bir ışıltısı vardı ve sanki bütün kentin üzerine yayılmış gibiydi. Hemen yanı başımızda bir buz kütlesi gibiydi, o taraftan esen rüzgâr da bizi titretiyordu. Gün ortasında odamın ısısı aniden 18 dereceden bir dereceye düşmüştü.

Beraberinde meydana gelen bir başka olay da herkesi çok korkutmuştu. Akşam karanlık bastıktan sonra sarayın penceresinden bakınca İstanbul sanki bütün ufuk çizgisi boyunca alevler içindeymiş gibi görünüyordu. Ayvansaray'dan Yedikule'ye kadar her yer kıpkırmızıydı, bugüne kadar gördüğümüz en büyük yangın olduğunu ve üzerine titrenen kentin baştan aşağıya yanıp kül olacağını düşündüğümüz için merakla seyretmeye başladık, [sonra] daha yüksekten görebilmek için çatıdaki köşke koştuk, ama alevler aniden yok oldu ve her şey karanlığa büründü. Bunun optik bir yanılsama olduğunu anlamıştık. Güneş ufuktan battıktan sonra ışınlar bir bulut tabakasından kentin üzerine yansıyarak sanki her tarafı kaplayan bir yangına dönüşmüştü.

Bir sonraki pazar ayinden hemen önce sarayın kapısında duran bir çığırtkan uzun bir duyuru okudu. Elindeki sopanın ucundaki demiri üç kere kuvvetle kaldırıma vurdu, sokaktakiler ve penceredekiler toplanınca, bizdeki çan çalan tellallar gibi sesini yükselterek, herkese "Padişah kadınların kıyafetlerindeki işe yaramaz fazlalıkları göz önüne alarak, *feracesi* yere değen her kadının bunları ayak bileklerine kadar kesmelerini; aşırı yüksek başlık takan bütün kadınların bunları makul seviyeye indirmelerini emrediyor" diye seslendi. Saray çevresindeki sokakların hepsinde kadınlar pencere ve kapılara üşüşmüş, bu önemli duyuruyu dinliyorlar, çığırtkan da aynı

sözleri tekrarlayarak yoluna devam ediyordu. Rum kadınların, başlıklarını bürümcük tarzı kumaşlar ve incik boncuklarla süsleyerek fazlasıyla büyütme merakı vardı, bu tehlikeli zamanlarda hiçbir kokona başlığını padişahın mantıklı saydığı boyutlara küçültmeden kellesini güvende hissedemezdi.

1823 sonunda kaptanpaşa geri döndü. İstanbul'a girişini, loğusalığın arifesindeki hanımsultanın doğum yapacağı güne rastlatmak niyetindeydiler, ama bu gerçekleşmedi, kaptanpaşa hafif esintili bir günde Sarayburnu'nun önünden geçti; dönüşünü onurlandırmak için gemisinin direklerinden ve yelkenlerinden her zamanki kadar çok Rumun asılı olması bekleniyordu, ama civadranın altında, üstünde ters haç imgesi bulunan bir flama ile yalnızca bir beden sarkıtılmıştı; Marmara Denizi'ndeyken on altı kişi bu gösteri için hazırlanmış, ama bunları başka bir amaçla kullanmak zorunda kalmışlardı.

Kaptanpaşanın dönüşünden hemen sonra sadrazam azledildi ve divanda başka değişikliklere gidildi, yeni bir silahtar ağa atandı; kendisi sultanın berberiydi ve onu tıraş etme görevini de sürdürdü.

Sultanın çocuğunun doğumunun İngiliz şapelinde duyurulması – Meddahların Ramazan hikâyeleri – Tıflî'nin maceraları – Gümrükte satılan Türkçe İnciller – Tehlike çanları – Dağıtımın yasaklanması – İpsara – Türklerin saldırısı – Cesur savunma – Adanın düşüşü – Geri alınması ve Rumların adayı terk etmesi – Sergilenen burun ve kulaklar – Flamaların gösterilmesi – Sisam'a saldırı – Başkentten gelen kalabalıklar – Türklerin püskürtülmesi – Düş kırıklığına uğrayan çapulcuların dönüşü – İngiliz Sarayı'nda veba – Büyük tehlike – Belgrad [Köyü'nde] karantina – Yazarın hastalığı kapması – Dağlarda terk edilmesi – Ona yardım eden yeniçeri ve Rum çocuk – Rum çocuğun korunma yöntemi – Büyükelçinin İngiltere'ye dönüşü – Yazarın izne ayrılması

Sultanın 1834'ün [1824'ün] sonlarına doğru bir çocuğu oldu.[1] Bir pazar günü tam ayine başlayacağım sırada şapelin kapısından gelen kulak tırmalayıcı türden bir müzik sesiyle irkildik. Türk müzisyenlerinden oluşan bir bando, üflemeli çalgılarından çıkan cırtlak seslerle sultanın bir çocuğunun doğduğunu İngiliz büyükelçisine bildirmeye gelmişti. Sonra da başka elçiliklere gittiler, müzisyenlerin her cayırtısından sonra bir hatip bebeğin adını ve cinsiyetini bildiriyor, sonra da bu olay nedeniyle büyükelçiyi kutluyorlardı. Bu olayın ardından sabah, öğlen ve gün batımında yapılan top atışları bütün Pera'yı inletti. Yapılan bu duyuru sayesinde sultanın iki oğlu ve beş kızı bulunduğunu, dört çocuğunun da genç yaşta öldüklerini öğrendik.

Bu yıl mayıs ayına denk gelen Ramazan, hiç görmediğim türde bir gösteriyle başladı. Saat dokuz dolayında bir arkadaşımdan dönerken, sarayın kapısının önündeki alanın insanlarla dolu olduğunu gördüm. Yan tarafta genellikle yeniçerilerle başkalarının uğrak yeri olan büyük bir kahvehane

1 [Walsh'ın bu bölümde iki kez kaydettiği 1834 tarihi yanlış olup doğrusu 1824'tür. Sultan Mahmud'un 1824'te farklı annelerden iki kızı doğmuştur. Bunlardan Atiye Sultan'ın 2 Ocak 1824 doğumlu olduğunu biliyoruz. Walsh doğumun 1824'ün sonlarına doğru olduğunu belirtiğine göre bu çocuk Münire Sultan (16 Ekim 1824 – 23 Mayıs 1825) olmalıdır.]

vardı. Önüne yarım daire oluşturacak biçimde birtakım açılır-kapanır tabureler dizilmişti, üstünde oturan Türkler ve Ermeniler kahvelerini içip çubuklarını tüttürüyorlardı, sonra da tiyatrodaki izleyiciler gibi sessizce beklemeye başladılar, derken açık bir pencerenin içine kurulan bir platforma bir masal anlatıcısı, meddah çıktı. Sonradan onun mesleğinin en iyisi olduğunu ve bir "İstanbul Matthews"u kadar saygı gördüğünü öğrendim. Türkler ona kimi kadınsı davranışlarından ötürü Kız Ahmed diyorlardı. Kendine ait bir kahvesi de vardı, normal olarak eşini-dostunu orada ağırlıyordu, ama Ramazan boyunca daha itibarlı ve müşterisi çok olan kahvelerde meddahlık yapmayı yeğliyordu. Bu Ramazan İngiliz Sarayı'nın yanındaki kahveyle anlaşmıştı, belli geceler çıkacak ve 800 kuruş alacaktı.[2] Bir defasında sultan da onu dinlemiş, çok memnun kalmış ve sık sık saraya çağırmaya başlamıştı, niyeti onu maaşlı özel meddahı yapmak ve bir daire vermekti. Böylece onu yeniden Türk saray ailesinin bir parçası yaparak, bizim [saray] soytarıları gibi uzun bir süredir ortadan kalkmış olan bir geleneği canlandırmak istiyordu. Meddahların anlattıkları hikâyeler bazen fazlasıyla müstehcen oluyordu, o da bunu bazen bir hükümdarın önünde ondan başka kimsenin pek cesaret edemeyeceği bir laubalilikle yapabiliyordu.

Bu gösteride sonsuz bir nezaket ve yetenek sergilemişti. Başlamak üzere olduğunu belirtmek için önce üç kere ellerini çırptı, hayatımda onun kadar izleyici ilgisini üzerine çekebilen ve onları coşturabilen, kahkahaları ve ender olsa da gözyaşlarını birlikte yaşatabilen bir başka adam görmedim. Sesi gür, anlaşılır ve değişkendi. Son derece rahat ve akıcı konuşuyordu, canlandırdığı karakterleri hem sesiyle, hem de hareketleriyle çok güzel taklit ediyordu; yeri geldiğinde, bir Türkün o donuk ciddiyetinden beklenmeyecek komiklikler yapması ve beceriklilik göstermesi insanı çok şaşırtıyordu. Çok zekice yaptığı bir kurnazlık özellikle başarı-

2 ["Kız Ahmed, Sultan Mahmud zamanında da Sultan Mecid'in cülusundan sonra da İstanbul'un en meşhur meddahı olma namını kimselere kaptırmamış büyük bir hikâyecidir... icrâ-yı san'at eylediği kahvehanenin yeri ... Pera'da, İngiliz Sefarethanesinin hemen çaprazındadır... (Robert) Walsh'ın yazıp Allom'un resimlediği bir kitapta *'the medâk, or eastern story-teller'* (meddah veya Doğunun hikâye anlatıcısı) diye anılan Ahmed Efendi'nin tablosundan sonra bir de açıklama yer alır. Buna göre, meddahımız o yılların meşhur İngiliz komedyeni Thomas Matthews'a benzetilerek 'Matthews of Constantinople' diye anılmaktadır...," M. Kayahan Özgül, "Meddâh-ı Şehîr Kız Ahmed'e Medhiye," *Türk Dili*, Mayıs 2017 Yıl: 67 Sayı: 785.]

lıydı. İzleyicinin bütün dikkatini üzerinde topladığı bir anda, onlar nefes almadan ne söyleyeceğini beklerlerken, o aniden duruyor, aşağı iniyor ve elinde bir fincanla aralarında dolaşıp para toplamaya başlıyordu. Herkes, ne kadar çabuk dolarsa, hikâyenin de o kadar çabuk devam edeceğini bildiği için fincan hemen doluyor, o da dolu fincanla tekrar yerine geçip hikâyesine bıraktığı yerden devam ediyordu. Ben de bir tabure üstünde seyircilerle birlikte onu dinledim, fincanına para attım, aslında onu, en iyi aktörlerimizden birini seyrederken duyduğum ilgi ve zevkle izledim. Yanımdaki tercüman bana hikâyenin başlıklarını anlattı, ayrıntıları kaçırıyor olsam da yaptığı sözsüz hareketler o kadar fevkalade ve gerçekçiydi ki, söylediklerini takip edemesem de çizdiği karakteri çok iyi anlayabiliyordum. Hikâyelerinden biri Sultan Murad'ın nedimi ama birçok hikâyenin de kahramanı olan Tıflî Çelebi'yle[3] ilgiliydi:

Sultan, Tıflî'yi bir iş için İran şahına yollar, şah Tıflî'yi muhteşem biçimde ağırlar ve sarayında konuk eder, ama hava o kadar soğuktur ki sarayda kalma şerefi pahasına neredeyse donup ölecektir; bir yandan ısınmaya, bir yandan böyle bir konutun itibarını korumaya çalışırken ve duyduğu rahatsızlıkları anlatırken çok eğlenceli ve komikti. Şah ona yarısı zümrüt, yarısı akik çok değerli bir elma verir, o da elmayı kendi sultanına göndermek ister, ama seçtiği ulak, doğru dürüst Türkçe konuşamadığı gibi, kaba ve cahil biridir. Adam İstanbul'a ulaştığında sultanın evinin nerede olduğunu araştırmaya başlar, bu sırada karşılaştığı değişik insanlar ve onlarla yaptığı konuşmalar anlatının en eğlenceli bölümleriydi. Sonunda ulak sarayın yolunu bulur, herhangi bir görgü kuralı bilmediğinden doğrudan avlulara dalar, yeniçerilerden ve çavuşlardan epey bir değnek yer. Ama uzaktan sultanı görünce kuşağını sallayarak ona seslenir ve elinde tuttuğu elmayı gösterir. Sonunda sultanın dikkatini çekerek çağrılır, sultan bu

3 [Tıflî Ahmed Çelebi (ö. 1660) Trabzon doğumludur, çocuk yaşta şiir yazmaya başladığı için Tıflî (çocuk) mahlasını almıştır. "Tıflî keskin zekâsı sayesinde kısa sürede IV. Murad'ın hizmetine girerek onun meddahı ve nedimi oldu... M. Fuad Köprülü onu Osmanlı meddahlarının en meşhuru saymak gerektiğini kaydeder. Kime ait olduğu tam bilinmeyen 'Sansar Mustafa, Hançerli Hanım, Letâifnâme, Kanlı Bektaş' vb. hikâyeler ona atfedilir. Birçok edebi gelenekten etkilenen Tıflî'nin hikâyeleri zamanla gelişerek kendine özgü türler oluşturmuştur." Bekir Çınar, "Tıflî Ahmed Çelebi," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/tifli-ahmed-celebi.]

tuhaf elmayı inceledikten ve memnuniyetle kabul ettikten sonra ona 2.000 kuruş ödül verir.

Adamcağız böylece ünlenir, başkentte aylaklık yapan çeşitli gruplara takılır, sonunda birtakım uygunsuzluklarla suçlanan bir gruba bulaşınca onlarla birlikte *Bagne'ye* [hapishaneye] yollanır. Burada bir Rum ve bir Yahudiyle tanışır. İkisinin farklı karakterlerini ve Türkçe konuşma biçimlerini taklit etmesi hayranlık vericiydi. Yahudinin peltek peltek konuşması İngilizceyi bozduğu gibi, Türkçeyi de bozuyordu. Sonunda suçlamanın uydurma, adamların da masum olduğu ortaya çıkar, sadrazam sultanın ayaklarına kapanarak onların serbest bırakılmasını sağlar. Tıflî'nin ulağı dahil olmak üzere hepsi 40 kişidir, Yahudi de onlarla birlikte çıkabilmek için ulak uyurken onun üstünü kumla örter ve diğerlerinin arasına karışır, Türkler sayının tam olduğunu görünce, kimsenin kimliğiyle fazlaca ilgilenmediklerinden Yahudi de onlarla birlikte özgürlüğüne kavuşur. Sonunda bizimki uyanıp arkadaşlarının gittiğini ve kendisini orada bıraktıklarını görünce birden acı bir çığlık attı, ağzı kumla dolu birinin çığlığını taklit etmesi çok komikti. Ancak o da serbest kalıp sokaklarda dolaşmaya başlar, bir yerde rahatça uzanmış birini görünce yanına uzanır ve çubuğunu çıkarıp tüttürmeye başlar, sonra yanındakiyle konuşmak ister ve ona sorular sormaya başlar, cevap alamayınca da onu uyandırmaya çalışır. O sırada adamın kafası olmadığını fark ederek, aramaya başlar, iki bacağı arasında bulunca, alıp yerine koymaya çalışırken yanından sultan geçer, ama o kafayı adamın omuzları arasına yerleştirmeye uğraştığından sultanın geçtiğini fark etmez. Bu saygısızlığa öfkelenen hükümdar suçlunun hemen kafasının kesilmesini ve ölü adamın yanına bırakılmasını emreder, ama tam o sırada çavuşlar onun kim olduğunu anlar, o da kıl payı kurtulur.

Şimdi de, kocaman külahı bir yana kaykılmış bir dervişle karşılaşır, ikisi birden Boğaz'daki köylerden birine gitmek üzere kayığa binerler. Kayıktan inerken derviş kayıkçıya bir kuruş verir ve üstü olan 20 parayı geri ister, ama kayıkçı bozuk parası olmadığı için paranın ne üstünü verir, ne de bir kuruşu iade eder. [Meddah] kayıkçı ile derviş arasında süren bu tartışmayı, her ikisinin de kendine özgü davranışlarıyla çok güzel taklit ediyordu. Kıyıya çıktıktan sonra kayıkçılarla daha fazla uğraşmamak için,

bu sefer bir at kiralamaya karar verir, ama at çok aksidir, [üstünde durmaya çalışırkenki] beceriksizliği ve utanması tıpkı Brentford terzisini anımsatıyordu.[4] Sonunda atı bırakır ve yorgunluğunu atmak üzere önce bir kahveye, oradan da hamama gider, ama keyif yapmak üzere aldığı afyon etkisini göstermeye başlayınca komik durumlara düşer. Sonunda buraya yerleşmeye ve evlenmeye karar verir ve ilk iş olarak kendisine bir eş bulması için, Türk evlerinde genellikle bu konuda aracılık yaptıklarını bildiği ve kendisine yardımcı olacağını düşündüğü siyahi bir köle satın alır. Köle kısa zamanda birini bulur, ama kızın ailesi kızlarını bir Arnavut askerle evlendirmeyi istemektedir, ancak köle son derece becerikli biçimde işi çözer. Adam bir süre sonra karısının şişkinlik hastalığına [dropsi] yakalandığını söyler ve komşuların da görmesi için onu sokağa çıkarır. Kadınlar gelip onu kontrol ederler, farklı yorumlar yaparlar, ama biri bebeğin oynadığını fark edince, bunu herkese söyler. Sonunda hepsi aileye bir yolcu geleceğinden emin olunca, adam memnun olur ve karısını eve götürür, hikâye de biter. Saat dokuzda başlayan anlatı gece yarısına kadar sürdü, anlatanın komikliği hiç azalmadığı gibi, seyirciler de bıkıp usanmadan hikâyeyi büyük bir merakla dinlediler. Her akşam bir başka hikâye ve yeni karakterler canlandırılırdı.

Hikâye sırasında verilen aralarda, bizim tiyatrolarda müzik çalınması gibi bazen şarkılar söylendi. Kahvenin içindeki divanda oturan sazendeler, kendilerinin ya da başkalarının söyledikleri şarkılara gitarlarıyla [ud ve tamburlarıyla] eşlik ediyorlardı. Bunlardan birisi çok hoşuma gitti, size sözlerini yolluyorum.[5]

Bir zamanlar matbaanın siyasal konular üzerinde etkili olduğuna inanan ve bu konuda duyarlı olan Türkler şimdi de aynı hassasiyeti dikkat çekici biçimde dini konularda da göstermeye başlamışlardı. 1666'da İncil'in iki Türkçe çevirisi yapılmıştı; bunlardan biri [William] Seaman'ın

4 [Charles Dickens'in *Zor Zamanlar* kitabından. 1768'de İngiltere'de Philip Astley'in kurduğu sirkte, "Billy Button" ya da "Terzinin Brentford'a Yolculuğu" adıyla sunulan bir palyaço gösterisinde, beceriksiz bir at binicisi terzinin, bir seçimde oy kullanmak üzere Brentford'a giderken başına gelenler anlatılmıştır. Terzi önce atla gitmeye karar verir, üstüne doğru dürüst oturmakta zorlanır, ama nihayetinde biner, at aniden hızla ileri atılınca tutunamaz ve düşer. Astley'in başlattığı bu gösteri kısa sürede yaygınlaşmış ve 100 yıl hemen her sirkte sahnelenmiştir.]

5 Ek No. V'in çevirisi kitaba dahil edilmemiştir.

yaptığı Tatarca-Türkçe çeviriydi, sonradan Oxford'ta basılmıştı, bir diğeri ise bir Müslüman, Ali Bey [Santurî Ali Ufkî Bey] tarafından yapılmıştı. Ali Bey aslen Leh'di, çocukken Tatarlar tarafından kaçırılarak, Türklere satılmış ve daha sonra Babıâli'de tercümanlığa kadar yükselmişti. Toplam 17 dil biliyordu, İngilizceye düşkünlüğü sayesinde bu dili çok iyi öğrenmişti. Hollanda Büyükelçisi Lewin Warner'in önerisiyle bütün İncil'i Türkçeye çevirme işini üstlenmişti, çeviri bitip baskıya hazır hale gelince Warner basılması için bunu Leiden'e yollamış, ama bu gerçekleşmeyince elyazması 1814'e kadar üniversite kütüphanesinde saklanmıştı. O tarihte İngiliz ve Ecnebi Kitabı Mukaddes Şirketi'nin girişimi çerçevesinde [Robert] Pinkerton [bu çeviriyi] aramaya başlamış, bulduktan sonra yeniden gözden geçirmek, kopyalamak ve düzeltiler yapmak amacıyla kütüphane müdüründen ödünç almıştı; 1818'de de çalışmalar tamamlanmış ve basılmıştı. Ancak elden geçirilirken gözden kaçan bazı çeviri yanlışlarından ötürü bu kopyadan yalnızca birkaçı dağıtılmış, gerisinin dağıtımı durdurulmuştu, ama buna karşın ilk aşamada dağıtılan birkaç taneden İstanbul'a ulaşanlar olmuştu. Bunlar Türkler için değil Anadolu'da yaşayan, anadillerini konuşmayı unutmuş ve efendilerinin dilini benimsemiş Rumlar [Karamanlılar] içindi. Yollanan bu birkaç kopya olumlu tepkiler almış ve Türkler, dikkat etmeye değer bir şey olarak görmediklerinden [Türkçe İncil'in] dağıtılmasına karşı çıkmamışlardı.

Haziran 1824'te iflas eden bir Rum tüccar borçlarını ödeyebilmek için bütün mallarını satışa çıkartmıştı, aralarında bu çevirinin kopyaları da vardı. Satış gümrükte yapılmış, gümrükçü kendi dilinde bazı kitapların da satıldığını görünce bunların hepsini satın almış, birini kendisine ayırmış, diğerlerini de arkadaşlarına dağıtmıştı. Birkaç aileye dağılan bu kitapları okuyanlar, üzerinde konuşmaya başlamışlar, böylece ev ziyaretleri yapan imamların dikkatini çekmişlerdi. Durum müftüye bildirilince Hıristiyanların İncili'nin dağıtıldığı haberi yayılmış ve tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Gümrük hemen bir emirle bunların getirilmesini de, dağıtılmasını da yasaklamış ve sultanın hatt-ı şerifi doğrultusunda, kitabı kınayan, inançlı Müslümanların okumamasını öğütleyen, herhangi bir kitap çarşısında satılmasını yasaklayan ve yetkililere "kimde bu kitap varsa

elinden alınıp ateşe atılması ve kül olana kadar yakılması"[6] emrini veren bir ferman çıkartılarak, camilerde ve halka açık yerlerde okunmuştu. Bu ferman bütün Türk eyaletlerine gönderilmiş ve İstanbul, Üsküdar ve Eyüp kadılarına bunu uygulama emri verilmişti.

Bütün bu gelişmelere karşın, ortalıkta dolaşan birkaç kopyadan vazgeçildiği veya bunların yok edildiği bilgisini aldım. İnsanlar adeta yeni bir kıvılcım yakalamış ve ortaya çıkan bu yeni hassasiyetten hoşlanmaya başlamışlardı. Kitaba bu kadar önem verilmesi, onların merakını da uyandırıyordu, bu nedenle de kitaba sahip olanlar ondan vazgeçmek niyetinde değillerdi. Aslında her dine karşı hoşgörülü olduklarını söyleyen Türkler, ki bu doğruydu, sanki kitabın yalnızca dünyevi eğilimlerle ilgili kısmına itiraz ediyor gibi görünmek istiyorlardı. Size daha önce de bahsettiğim gibi adalardaki Rumlar Vahiy Kitabı'nın 15. ve 17. bölümlerinin kendi durumlarını ve koşullarını tarif ettiklerine inanırlarken, Türkler de bu bölümlerin onları kendi ana dillerinde kınadığını ve düşmanları tarafından yenilgiye uğratılmış canavarlar olarak tanımlandığını öne sürüyorlardı.

Ama bu sırada meydana gelen bir olay Türkleri çok sevindirmişti. Temmuz içinde İstanbul'a ulaşan bir haberde İpsara'nın ele geçirildiği bildiriliyordu. Bir yıl önce bağımsızlık zaferini yaşayan bu küçük kayalık, Yunan Ayaklanmasının o kadar önemli bir parçası olmuştu ki, belki bilmek istersiniz diye düşündüm. İpsara'dan önce Odysseia'da,[7] sonra da Strabon ve diğerlerinde Sakız yakınlarında diye bahsedilmiştir ve buraya yaklaşık on km mesafededir. Modern yazarlar burayı pek dikkate almamıştır. Sonnini, ne ticaret, ne de tarım imkânı olan küçük bir kayalık diye bahseder, ama aslında burası bir zamanlar Türk imparatorluğunun bütün deniz gücüne meydan okunduğu yerdi.

Rumlar, çalışkanlıkları ve faaliyetleriyle Rusların başlarına musallat ettiği birtakım badireleri atlatmaya başlayınca Anadolu ve Rumeli ticaretinin büyük bölümü adalıların eline geçmiş, çorak ve ıssız İpsara

6 Bkz. Ek No. VI.

7 *Η καθύπερθε Χιοιο νεοιμεθα παιπαλοεσσής Νήσου επί Ψύριης* [İpsara Sakız'dan sonra gelir.] *Od.* [Homeros, *Odysseia*] s. 171; Klasik eser yorumcuları da bu pasaj için şöyle bir şerh düşmüşlerdir: *Νησίδιον λυπρόν απέχον σταδίους π ' του Χιού* [Sakız'ın uzağındaki küçük ada], bkz. Strabo., Kitap xiv [Strabon, *Geographika*; *Antik Anadolu Coğrafyası*.]

kayalığı cesur ve girişken denizcilerle dolmuştu. Kendilerini Kiklatlar'ı [Tavşan Adaları] istila eden korsanlardan koruyabilmek amacıyla gemilerine top yerleştirebilmek üzere Babıâli'den izin almışlar, böylece bağlı oldukları devletin sağlayamadığı güvenliği kendileri temin etmişlerdi. Ayaklanma başladığında İpsara nüfusu 4.000 kişiydi ve adada 700 hane vardı. Bağımsızlığını ilan eden ilk yerlerden biriydi, hiç vakit kaybetmeden silahlı on gemisini ortak filoya vermiş ve ilk Türk esirler onların başlattığı seferlerle ele geçirilmişti. Hacılar ve askerlerle dolu bir tekneyi ele geçirmişler, askerlerin hepsini öldürmüş, hacıları da Mora'da kendi yurttaşlarına köle olarak satmak için alıkoymuşlardı, ayrıca çok sayıdaki casusları da diğer adaların bu davaya katılmasında etkin rol oynamıştı.

Türkler açısındansa bu küçük kayalık sürekli bir huzursuzluk kaynağı olduğu için yok edilmeliydi, kaptanpaşa bu amaçla filosunu Midilli'de toplamıştı; filo o kadar büyüktü ki Adalar [Ege] Denizi'nde toplandıkları yerden uç uca dizilseler, adaya kadar bir köprü oluşturulabilirlerdi. İstanbul'a gelen ilk haberde adanın ele geçirilip tahrip edildiği söylenmiş, ama ayrıntı verilmemişti, bir hafta başka hiçbir haber gelmedi, iyimser Rumlar Türklerin büyük kayıplar verdirilerek geri püskürtüldüğünden ve adanın güvenliğinin sağlandığından emindiler. Bu gerilim sürerken bir akşam Heybeliada'daki manastıra adadan bir Rum tüccar geldi ve olup bitenleri şöyle anlattı:

1 Temmuz 1824'te Türk filosu, beyaz bir bayrak dalgalandıran bir Fransız uskuna eşliğinde ada önlerine geldi. Yelkenlideki bazı Rum papazlar kapsamlı bir genel af önerisi getirdiler. Ayaklanmacılar verdikleri yanıtta kaptanpaşanın bu hoşgörüsünden ötürü kellesini kaybedebileceğini ve bundan sonra kendilerinin tamamen onun zorba efendisinin insafına kalacaklarını söylediler. O zaman paşa, sultanın tuğrasını taşıyan hatt-ı şerifi yolladı. Adadakiler ise onun acizliğini artık fark ettiklerini bildirerek kâğıdı yırtıp parçalarını havaya savurdular, rüzgâr bu parçaların bazılarını paşanın gemisinin güvertesine kadar uçurdu. Ama paşanın teklifi insani olduğu için, eğer kendisi teslim olursa onu ve gemilerini yok etmeyeceklerini de belirttiler.

İpsaralılar konfederasyona katıldıklarında adanın savunmasını güçlendirmeyi düşünmemişler, ama denizlerdeki ilk seferlerinden sonra adanın

farklı noktalarında dört batarya oluşturmuşlar ve bunlara da gemilerinden getirdikleri topları ve mürettebatı yerleştirmişlerdi, ama en çok ana bataryayı korumakla görevli 3.000 Arnavut'a güveniyorlardı. Kaptanpaşa Midilli'den yola çıkmadan önce buradaki grupla bir casus aracılığıyla iletişime geçmiş ve korumaları altındaki bataryaya saldırı başlar başlamaz teslim olmalarını söylemişti. Türkler adada bir keşif yaptıktan sonra, farklı bölgelerde hafif birkaç girişimde bulundular ve ilk geceyi adaya yakın bir yerde geçirdiler, ama bundan önce hiç yeltenmedikleri bir önlem alarak, gemi direklerine ve seren uçlarına fenerler astılar, böylece adanın etrafını tamamen ışıklandırılmış gemilerle çevirdiler. Rumlar fenerlere birkaç kez ateş etseler de isabet ettirememişlerdi. Türkler ertesi sabah gün ilerlemeden karaya çıkma hazırlıklarına başladı ve ilk hedefleri de Arnavutların üslendiği batarya oldu. Toplam 4000 adam kayalıklara tırmandıktan sonra tamamen bataryanın ateş alanı içine girdikleri halde Arnavutlar hiçbir taciz atışına girişmeden teslim olmaya hazırlandılar, ama Türkler derhal saldırıp hepsini kılıçtan geçirdiler ve arkadaşlarına ihanet etmelerinin ödülünü böylece verdiler.

Olay adada duyulunca, kasabadaki herkesi büyük bir korku kapladı. Çoluk-çocuk herkes limana koşarak buldukları teçhizatı sökülmüş teknelere doluştu. Türkler adanın başka tarafında meşgulken, burası boş kalmıştı; ağzına kadar dolu gemiler hemen açığa doğru çekilmiş, ama hiçbir kaçma umudu olmasın ve adanın savunulmasından başka kurtuluş çaresi kalmasın diye bütün teknelerin dümenleri sökülmüşmüş. Bu durumdaki hıncahınç dolu 31 gemi için her şey doğanın merhametine bağlıydı, kendilerini rüzgâra ve dalgalara bıraktılar. Gemilerin büyük bölümü Mora kıyılarına sürüklendi ve teknedekiler kurtuldu. Bunlardan biri Türk gemilerine yakalanacağını anlayınca, bu umutsuz durumda bile teslim olmak yerine gemilerini patlattı.

Bu sırada diğer bataryalardaki silahlı Rumlar güçlü bir direniş gösteriyorlardı. En güvendikleri Aya Nikola'da rüzgâr doğrudan kıyıdan esiyor, Türk toplarının dumanı kendilerininkiyle karışıp, garnizondakilerin görüşünü engelliyor, hedef almalarını zorlaştırıyor, toplarını düşman toplarının sesinin nereden geldiğini anlamaya çalışarak rasgele ateşliyorlardı. Ama mevzileri, ayaklarının altında parçalanmaya başlayınca son bir

savunmaya geçmek üzere güvenli bir yere çekilmişler ve umut içinde söz verilen yardımın ve yurttaşlarının gelmesini beklemeye başlamışlardı. Bir süre de burada direnmeye devam etmişlerdi. Adanın düştüğüne dair kesin haberin İstanbul'a gelmemesinin nedeni buydu, ama İstanbullu Rumlar, Türklerin geri püskürtüldüğü konusunda iyimserliklerini korumaya devam ediyorlardı. Türkler bütün güçleriyle denizden ve karadan bu son savunma noktasına hücuma geçmiş, savunma cephesindekilerse her şey ayaklarının altında un ufak olurken ve başka çekilecek yer kalmadığını bile bile, son bir fedakârlık yapmaya hazırlanıyorlardı. Direniş sona ermiş gibi sessizliğe gömüldükleri anda Türkler bu fırsattan yararlanarak hücuma geçmiş, kale iki tarafın savaşçılarıyla tıka basa dolunca, kale duvarlarından, üstünde "Ya Özgürlük ya Ölüm" yazılı bir beyaz bayrak yükselmiş ve aşağıdaki kalenin oyuklarındaki büyük barut deposuna önceden ateşlendiği anlaşılan bir kibrit atılmıştı. Her şey bir anda havaya uçmuş, patlama geçince geriye yalnızca taş parçaları ve paramparça bedenler kalmıştı. O gün toplam 7.000 bin kişi ölmüştü, bunların yarısı Türk, yarısı Rumdu.

Bu küçük yerleşme ayaklanmacılar için büyük önem taşıdığından bütün gözler oraya çevrilmişti; ama burası kolayca ve hızla ele geçirilmişti, bunun nedeni de hem savunmanın zayıflığına, hem de adanın dava açısından pek değmeyeceğini düşünmüş olmalarına bağlanmıştı. Ama muazzam saldırı olanaklarından ve zayıf savunma imkânlarından hiç söz etmesek bile, alelacele dikilen dört mevziden birinin ihanet sonucu düştüğü, ikisinin un ufak edildiği, dördüncüsünün de havaya uçurulduğu, 10.000 Türkün ve bazı piskoposlar hariç, bütün Rum erkeklerinin öldüğü ve adanın ele geçirildiğinde paramparça bedenlerle dolu kıraç bir kaya parçası halinde olduğu göz önüne alınmalıdır.

Dümensiz gemilerin Adalar Denizi'nde sürüklenmeye başlamasıyla saldırı haberi duyulmuş ve konfederasyon filosu hemen hazırlıklara başlamıştı, ama artık çok geçti. Adanın bir başka kaybı da yabancıların Rumların davasına olan güvenlerinin sarsılması ve kredilerin kesilmesiydi. Hükümet her gün söz verilen paranın gelmesini beklerken, gemilerin ihtiyaçlarını sağlayanlar da kendilerine ödeme yapılana kadar bunları masraflarının karşılığı olarak ellerinde tutuyorlardı. Ama İdra [Çamlıca] ve Spetses

[Suluca] adalarından gelen delikanlılarsa bu gecikmenin arkasındaki çıkarcı amaçlara duydukları öfkeyle, hızla gemilere doluştular. Bunlardan 8.000'i farklı kiliselerde toplanarak İpsara'yı bir daha asla teslim etmemek için ant içtiler. Adadakilere zamanında ulaşmak istiyorlardı, ama geç kalmışlardı, ada düşmüş, arkadaşları da ölmüştü! Kaptanpaşa filoyu yeniden toparlayabilmek için Midilli'ye çekilmiş, geride kaleyi onarması için 2.000 Türk bırakmıştı. Rumlar aniden baskın yapıp Türkleri hazırlıksız yakalamış ve hepsini kılıçtan geçirerek hem kaleyi geri almış, hem de kıyıda bekleyen içi ganimet dolu birkaç Türk gemisine el koymuşlardı. Adadaki savunmayı tamamen kırınca bütün topları ve almaya değer her şeyi gemilere yüklemişlerdi, ama yurttaşları arasında kurtarabilecekleri tek canlı bulamamışlardı. Bunu adadan kaçan küçük bir gemiden duyan kaptanpaşa hemen adaya geri dönmüş, ama Rumlar o gelmeden ayrıldıkları için kimseyi bulamamış ve sonunda bir hafta önce insanlarla dolup taşan, ama bugün üstünde tek canlı kalmayan, Sakız'dan bile daha ıssız hale gelen bu unutulmaz adayı terk ederek, üssüne geri dönmüştü.

Daha önce kesik kulakların ve burunların sergilendiğini gördüğüm için o sahneyle bir daha karşılaşmak istemiyordum, ama bir yandan da bu küçük cesur adadan getirilen diğer ganimetleri çok merak ediyordum, onun için yanıma saray yeniçerilerinden İsmail ile bir hizmetkârı alarak karşıya geçip saraya gittim. Parçalanmış yüzler geçen seferki gibi gene yerlere yığılmıştı, hava da çok sıcak olduğundan feci kötü kokuyorlardı, kokuyu alan köpekler etrafına çöreklenmiş yemeğe başlamak için fırsat kolluyordu. Saraya girip çıkan Türklerin yüzünde en ufak bir sevinç ya da nefret belirtisi yoktu; sanki onları görmüyor, pis kokularını almıyor, sokakta görmeye alıştıkları nesnelermiş gibi yanlarından geçip gidiyorlardı. Yığınların arkasındaki duvara asılan yaftada İpsara'nın ele geçirildiği yazılıydı, birkaç Türk durmuş bunları okuyordu. Yaftanın altına, üstünde Hz. İsa ile Meryem Ana figürleri olan resimler ya tesadüfen ya da bilhassa yere serilmişti, yaftayı okumak isteyenler bunların üstlerine basmak zorunda kalıyorlardı.

Duvar boyunca değişik biçimlerde ve büyüklükteki flamalar asılmış, sergileniyordu. Birkaçı çok zarar görmemişti, ama çoğu lime lime olmuş, üstleri is ve kan lekesi doluydu, sanki ölümcül bir mücadeleden

çekip çıkartılmışlardı. Bir çoğu Galaksidi ganimetleri arasında gördüklerime benziyordu, beyaz bez üstüne çeşitli aletler çiziliydi, ters döndürülmüş bir hilalin tepesinde bir haç ve Spartalı Ana yazısı vardı. Bazılarında da baltalar ve Türklerin kafaları çiziliydi, Hz. İsa'nın yaşamından sahnelerin betimlendiği birkaç tanesi boyalıydı, Diriliş sahnesinin canlandırıldığı flamada yer alan çok büyük Hz. İsa figürünün elinde, üstünde büyük harflerle ANACTACIC [8] yazılı bir bayrak vardı. Ama benim en çok merak ettiğim ve görmeye geldiğim bayrak kaleye asılan ve barut deposunu patlatma işaretini veren bayraktı. Bayrağı bana İsmail gösterdi, pamuklu bezden yapılmış, etrafı kırmızı bir bantla çevrilmiş çok büyük beyaz bir bayraktı, üstünde bir hilal, bir haç ve bir çıpa vardı. Çıpanın gözüne sarılmış bir yılan ağzını açmış ona doğru uçan kuşu yemeğe hazırlanıyordu, altında ΗΛΑΗΘΤ harfleri vardı. Bilgili bir Rum bana sonradan bu işaretlerin ne anlama geldiğini anlattı, Rumlar Türkleri kaleye çekmeye çalışıyordu, bayraktaki yazı da "ya özgürlük ya ölüm" (ελευθερία ή θάνατος) demekti. Epeyce bölümü yanmış ve yırtılmış olmakla birlikte bayrak fazla zarar görmemişti, sanki yeni yapılmış gibi duruyordu. Bu bayrağın şimdi, onu açanların bedenlerinden kalan parçaların üzerinde hâlâ neden dalgalandığını ancak, Rumların her çağda sahip oldukları müthiş fedakârlık duygusunu hatırlarsak tam olarak kavrayabiliriz.

Türkler, kolay yenilmeyen bu küçük adanın yerle bir edilmesinin verdiği heyecanla ve kazandıkları üstünlüğü sürdürebilmek amacıyla diğerlerini de bir bir yok etmeye kararlıydılar. Bundan sonraki hedefleri Sisam'dı. Sisam yalnızca ayaklanmanın başından beri kararlı katılımı ve başarılarıyla değil, sürekli olarak sorun çıkartması açısından da Türklerin en fazla intikam almak istedikleri adaydı. Rum filosunda yer almamıştı, ama Anadolu kıyılarına çok yakın oluşundan ötürü saldırgan gruplar sürekli anakaraya geçiyor, Türkleri yağmalıyor, kendi yurttaşlarını kurtarıyor ve onlara sahip olan efendilerini, bütün malları ve hayvanlarıyla birlikte esir alıyordu. Başkalarını ayaklanmaya en çok kışkırtanlar da onlardı ve çoğu zaman son derece başarılı oluyorlardı. Dolayısıyla Türk amiralin hemen Sisam'a gitmesi ve ona

8 [Ἀνάστασις, Anastasis - sözcük anlamı "Diriliş," İsa'nın Cehenneme İnişi ve oradaki inançlıları kurtarması.]

yardımcı olmak üzere oraya gelecek Mısır filosuyla buluşması emredilmişti. Mehmed Ali Paşa'nın filosunu hazırlamasını bildirmek üzere gönderilen Necib Efendi İstanbul'a döndüğünde paşanın 4.000'i sipahi olmak üzere 20.000 askerini İskenderiye'den yola çıkarttığını bildirmişti.

Bu haber başkentte duyulduğunda ayaktakımı arasında büyük bir heyecan yarattı, Sakız'daki sahnelerin tekrar edeceği umuduyla piştov ve yatağan kullanabilen herkes bu sefere katılmak istiyordu. Kalabalık gruplar karadan, kıyıyı takip ederek aşağıya doğru ilerlemek üzere Üsküdar'a geçmişti bile, kimileri de işkampavyalarla denizden gitmeyi seçmişti. Anadolu yakasında da bu tarife uyan birçok kişi kıyılara üşüşmüş, Kuşadası'nda toplanmışlardı. Bir zamanlar aynı mevsimde Yunan filosunun yok edilmesini seyretmek için 2.300 Perslinin Mykale [Dilek] Dağı'nda toplandığı noktada, şimdi 50.000 kişi vardı. Yunanlar da Midilli'den gelen Türklerin peşine düşmüşlerdi, bu sefer uyuşukluk yapıp düşmanın avantajlı duruma geçmesine izin vermeyeceklerdi. Eğer kaptanpaşa İpsara'dan sonra doğrudan Sisam'a geçseydi ve ilkinde olduğu gibi Rum filosu gelmeden onları da aniden savunmasız yakalasaydı işi daha kolay olabilirdi, ama o bu sefer için bu kuvvetin yeteceğini söyleyerek, Türklere özgü üşengeçliğiyle bir ikinci çaba için enerji toplamak üzere Midilli'de dinlenmeyi yeğlemişti. Sisam'a geldiğinde onu karşılamaya hazırdılar. Sisamlılar mallarını, erzaklarını, eşleri ve çocuklarıyla beraber adanın içlerindeki dağlara taşımış, kendileri de silahlı durumda karaya adım atacak her Türkle mücadeleye hazır duruma geçmişlerdi.

Kaptanpaşanın ilk kararı Dilek Dağı'nda toplananları adaya geçirmekti. Bu amaçla Boğaz'ın en dar yerine gemilerini ve başka küçük tekneleri dizdi, neredeyse kara ile ada arasında bir köprü kurmuştu; toplanan kalabalıkları karşıya geçirmeye başladı. Rumlar filolarını bölmüşlerdi: Miaoulis filonun bir kısmıyla Mısırlıları karşılamaya ve Türklerle buluşmasını engellemeye gitti; geriden gelen Sakturi ise hemen oluşturulan zinciri kırdı,[9] kısa sürede tekneler dağıtıldı ya da batırıldı; Boğaz'ın geniş yerinde beklemekte olan Türk filosu olanlara seyirci kaldı, dar bölgede ilerlemeye korkuyordu. Kalabalıkları karşıya geçirmek için, Rumları da bezdiren birkaç

9 [Amiral Andreas Miaoulis (1765-1835) ve Amiral Yeorgios Sakturi (1783-1841).]

girişimde daha bulundular, ama sonra kaptanpaşa Rum filosuna bizzat saldırma kararı aldı. Kısa sürede kendisinin hantal ve kullanışsız gemilerine karşı düşmanın daha hafif ve kıvrak gemileri hareket üstünlüğü sağlamış ve onları açık denize doğru itmişti. Ardından bir Rum kundak gemisi bir Türk fırkateyni ile iki Afrika savaş gemisini yakınca, paniğe kapılan Türkler adadan uzaklaşmaya başlamıştı, ama Rumlar da peşlerini bırakmamıştı. Öte yandan toplanan çapulcu kalabalığı da adaya tek geçme olanaklarının [her defasında] yok edildiğini görünce yavaş yavaş çekilmeye başlamışlardı. Sisamlılar bunları tepelerinde patlamaya hazır bir fırtına gibi izlerlerken, şimdi zararsız bir bulut gibi dağıldıklarını görüyorlardı; nitekim onlar da birkaç gün içinde ortadan kaybolup gittiler.

Fenerli Rumlar bu sefer sırasında meydana gelen olayları izlerken az korkmamış ve endişelenmemişlerdi, başkentten ayrılan güruhun, daha önce olduğu gibi ellerini kana bulamış olarak esirler ve ganimetlerle geri dönmelerini bekliyorlardı, onların gittikleri gibi geri döndüklerini gördükleri zaman sevindikleri kadar da şaşırdılar. Tophane'ye geldikleri sırada bunlardan bazılarını görme fırsatım oldu. Daha önce olduğu gibi erkek çocukları, kadınlar ve değerli eşya dolu gemilerden, en şık kıyafetlerle inmek yerine, hepsi aç biilaç, pislik ve düş kırıklığı içinde berbat görünüyorlardı. Bazıları fazlasıyla sinirli ve asık suratlıydı, onların aksilikleri hepsine bulaşmış gibiydi. Sultan halkı memnun etmek için hemen kaptanpaşaya, geri dönüp hayatı pahasına adayı almasını emretmişti, ama kaptanpaşa Mısırlılara katılarak Mora'ya doğru yelken açtı.

Bu sıralarda, değişik belirtilerle ortaya çıkan vebayla ilgili kulağımıza gelen söylentiler bizi korkutmaya başlamıştı ki, bizim mahalleye ulaştığını, hatta sarayın duvarları içine kadar sızmış olduğunu gördük. İnsanda nasıl bir korku uyandırdığını, bunu yaşamadan ve en cesur insanın bile ondan nasıl kaçtığını görmeden tahmin etmeniz mümkün değil, ben yaşadığım için şimdi çok iyi biliyorum.

Lord Strangford'un oğluna bakan genç bir sabah bana gelip sırtındaki şiddetli ağrıdan şikâyet etti. Sarayda bir baskı makinesi olan matbaacılara yardımcı olmaya çalıştığını, üstünde harflerin bulunduğu bir taş levhayı kaldırırken büyük olasılıkla sırtını incittiğini söyledi. Onu

muayene ettiğimde bir incinme görmedim, yatıp dinlenmesini ve bugün onu izinli sayacağımı söyledim. Onu yoklamaya gittiğimde bana başında bir tuhaflık olduğunu ve kendisini çok halsiz ve hasta hissettiğini belirtti. Ağrısının olduğu yeri yeniden muayene ettim ve başlangıç aşamasında bir ur saptadım. O kadar büyük bir veba korkusu vardı ki, hastalıktan emin olana kadar kimseye bir şey söylemek istemedim ve dostum Dr. Macguffog'u aradım, hastayı birlikte tekrar muayene ettik. Bu kez şişkinlik çok belirgindi, bunun hıyarcık olduğunu anlayınca kesinlikle büyükelçiyi haberdar etme gereğini duydum. Yurtdışında bu hastalığın yarattığı dehşeti ve korkuyu biliyordum, ama bu kadar yakından tanık olana kadar tam bir fikrim yoktu. Haber duyulunca herkes bir yerlere kaçmaya başladı, elçilikte büyük bir kargaşa yaşanıyordu. Hastayla birçok kişi doğrudan temas etmişti, bulaşın yapısından ötürü ona dokunan kimsenin bu hastalıktan kaçması mümkün değildi. Bu durumda en büyük tehlikede olanlar ben ve Lord Strangford'un oğluydu. Ben hastalığın olduğu yere birden fazla kez dokunmuştum, genç adamı çok seven çocuk da onun defalarca elini tutmuş ve hasta olduğunu görünce sevgiyle onu rahatlatmaya çalışmıştı. Dolayısıyla artık kaderine terk edilmiş bir adamdım, kişiye göre bir ayırımcılık da yapılmıyordu, bu nedenle çocukla birlikte Belgrad [Köyü] yıkanlarındaki dağlara karantinaya çekilmeye hazırlandık.

Bizim dokunduğumuz ya da enfekte olanlara dokunup sonra bize dokunan kim varsa hepsi saraydan uzaklaştırıldı, yataklar ve bütün eşya maşalarla tutularak dışarı açık havaya çıkartıldı, kedilere karşı bir haçlı seferi başlatıldı, taşıyıcı oldukları düşünüldüğü için evdekiler de, bahçedekiler de hepsi merhametsizce vuruldu, korkudan ve aptallıktan bir dizi berbat önleme başvuruldu. Ancak enfekte olanı [bulunduğu yerden] uzaklaştırmak gibi çok daha önemli ve akılcı bir yöntem olduğu da unutulmamıştı. Etrafta bu hastalıktan kaygılanmayan ve hiç tereddüt etmeden vebalı hastaları ziyaret eden bazı yerel hekimler vardı. Bunlar genellikle Türk, Yahudi ya da Ermeniydiler ve onlar toplum içinde ümitsiz vakalara gönderilen fedailer takımıydı. Ellerinde, ortasında yuvarlak fildişi kakmalı büyük siyah topuzlu bastonlar taşırlardı, gören herkes onlardan kaçardı. Bu veba doktorlarından biri [saraya] çağrılmıştı, kederli görünüşlü bu

adamı ve ekibini İngiliz Sarayı çevresinde ilk kez görüyordum. Onu hastanın dairesine ben götürdüm. Korkusuzca yatak çarşaflarını açtı ve hastayı baştan aşağı muayene etti ve hastalığa özgü belirtilerden emin olunca, tartışmasız tehlikeli bir veba vakası olduğunu belirtti. Sonra yardımcılarının yanaşmasını işaret etti. Hıristiyanların korkusu etrafını sarmışken, bu inançsızlarda hiçbir korku belirtisi yoktu; genç adamı bir çocuk gibi kucakladılar, giydirdiler, kollarına girerek merdivenlerden indirdiler, içlerinden biri sedye gibi bir tahtırevana onunla birlikte bindi ve onu kentin kenar mahallelerindeki bir evin bir odasına yerleştirdiler.

Hasta saraydan çıkartılınca, ona dokunduğu bilinen herkes de onun gibi farklı yerlere karantinaya yollandı. Ben bazılarıyla birlikte Belgrad [Köyü'nde] bize evini açma nezaketini gösteren bir İngiliz tüccarının, Bay Blake'in evine gittik. Bu yüce gönüllü insan, biz oradayız diye evini terk etmek ve bütün pahalı mobilyalarının yok edilmesini de göze alarak, bizden başka hiçbir şeyden endişe etmediğini söyledi. Yol üzerinde Büyükdere'de, Lord Srangford'un yakın dostu olan Prusya Büyükelçisi Baron Miltitz'e uğradım ve hastalığı taşıyor olabildiğimi düşünerek eğer hastalanırsam yanımdaki genç çocuğu ona yollayabileceğimi söyledim, bu konuda anlaştık.

İki gün kadar hepimiz çok iyiydik, korkumuz yatışmaya başlamıştı. Sağlık haberlerimizi [elçiliğe] Belgrad ile Pera arasında gidip gelen atlı Tatar ulaklar iletiyordu, ama üçüncü gün midem bulanmaya ve başım ağrımaya başladı, ateşim de çıkmıştı, hastalandığımdan şüphelendiğim için Tatar ulağı Baron Miltitz'e göndererek, durumu bildirmesini istedim. Durum kesinleşince, önceden büyük, ama muğlak olan bir korku, artık [gerçekti ve] hepimizin içine işlemişti. İçimizden biri hastalığı kapmış görünüyordu, diğerleri de bekleyiş içindeydiler. Bir kez daha, herkes bu feci hastalıktan kaçmaya çalışıyordu. Benim derdimse sevgili genç dostumu [bir an önce buradan] göndermekti. Hastalandığımı görünce şefkatle beni gözlüyor, elimi tutmak istiyordu, ama değil ona dokunmak, düşüncesi bile beni endişelendiriyordu, onun için arkadaşlarımdan onu Büyükdere'ye yollamama yardım etmelerini istedim. İnanılması zor, ama çocuğu bir yeniçeriye teslim etmek zorunda kaldık, Prusya büyükelçisinin evine gece yarısına yakın ulaşmışlardı.

Kendimi çok yalnız hissediyordum, bütün dünya beni ormanla kaplı bir dağın ıssızlığına terk etmişti. Bu kasvetli yalnızlık içinde, karanlık çağ boyunca cehalet içinde yaşayan talihsiz insanların, bazı hastalık belirtileri gösterdiğinde nasıl ıssız bir yere kapatılıp ölmeye ya da kendi kendilerine iyileşmeye terk edildiklerini düşündüm. Bir zamanlar bir depremde ölmenin nasıl bir şey olabileceğini hissetmiştim, şimdi de vebadan ölmenin, yanıma ilk gelen kişinin beni ölü bulmasının da bundan daha iyi olmayacağını anladım. Bütün bu düşünceler kafama üşüşünce hezeyana kapılmış, kendimden geçmiştim, boşuna bu durumdan kurtulmaya ve dayanmaya uğraşıyordum, bayılarak çimlerin üstüne düştüm.

Bu durumda ne kadar kaldığımı bilmiyorum, ama nal sesleriyle kendime geldim. Lord Strangford yalnızlığa terk edildiğimi duyar duymaz benimle ilgilenmesi için bir yeniçeri yollamıştı, eğer o gelmeseydi bütün gece burada soğukta kalabilirdim. Yeniçeri beni bir çocuk gibi kucağına aldı, içeri soktu ve yatağıma yatırdı. Arkasından gelen bir Rum çocuk bana bakmayı üstlenmişti. O daha önce veba geçirdiği için, hastalığa karşı korunduğu düşünülüyordu, ama kendisi daha iyi bir yol bulmuştu. Hıyarcık iltihaplandığı zaman bazen dışarı pırtlıyor ve içinden mantarsı bir doku çıkıyordu, Rumlar bunun çok güçlü bir etkisi olduğuna inanmışlardı. Bu dokudan, özellikle de ilk bulaştan alınan bir parçayı üzerinde taşıyan kişinin bu hastalıktan korunacağını düşünüyorlardı, onun için de dikkatle çıkartılıyor ve bu iğrenç panzehir bir tılsım gibi satılıyordu. İki-üç gün daha kendimi kötü hissettim, ateş de hastalığın ilk günlerindeki gibi sürüyordu, ama yavaş yavaş iyileşmeye başladım, koltuk altı bezlerindeki hafif şişlik dışında hastalığın belirtileri kaybolmaya başladı, nitekim şişlik de kısa bir süre sonra geçti. İngiltere'den ayrılmadan önceki birkaç yıl boyunca hastanelerde ve yoksul hanelerinde tifüsle temas ettiğim dönemlerde de, birkaç gün sonra benzer belirtilerle savaştığım olmuştu, o zaman hekim dostlarım bu belirtilerin, enfeksiyondan kolay etkilenmeyen kişilerde, bulaşın enfekte etme çabalarının bir sonucu olduğunu söylemişlerdi. Böyle bir şeyin olup olamayacağını bilemem, ama bunun da ona benzer bir şey olduğunu sanıyorum.

Kötü hastalığın kaynağı olan genç adama gelince, Doğulu hekimler ve yardımcıları tarafından çok iyi bakılmıştı. Yerel hekimler hiçbir ilaç

kullanmamışlar, hıyarcığı balıktan yaptıkları bir lapayla tedavi etmişlerdi; hastaya verilen tek gıda da balıktı, ona peş peşe farklı balıklar yedirmiş ve miktarını yavaş yavaş artırmışlardı. Genç adam bu tehlikeli hastalığı çok ağır geçirmişti, ona sorarsanız, doktorunun tuz kullanmanın ölümcül olacağını söylemesine karşın, gizlice aşırı miktarda tuz almıştı ve iyileşmesine bunun katkısı olduğunu düşünüyordu. Bu vakanın en dikkat çekici yanı hastalığın bulaşıcılığına inanmayanları onaylamasıydı. İngiliz Sarayı tamamen karantinaya alınmıştı, hiçbir hizmetkârın dışarı çıkmasına izin verilmiyordu. Hem bu genç adamı, hem de diğerlerini sıkı bir sorgudan geçirdim, genç adam dışarı hiç çıkmadığını, hastalığın bulaşabileceği bir yere de gitmediğini söyledi. Ama gene de hastalanmıştı, oysa ne onunla temas edenler, ne de her gün hastaların hıyarcıklarındaki iltihabı çıplak elleriyle temizleyen hekimler bu hastalığa yakalanmıştı.

Büyükelçinin, son derece çetin ve zor bir görevi büyük bir incelik ve ustalıkla tamamladıktan sonra İngiltere'ye dönme zamanı gelmişti. Neredeyse dört yıldır sürekli olarak Rus ordularının İstanbul'a gelmesi beklenmişti. Düşman ordular Tuna'nın iki yakasında karşı karşıyaydılar ve karşılıklı olarak birbirlerini suçluyorlardı, nefretin ve büyük emellerin yarattığı öfke barışı korumak için yapılan bütün girişimleri boşa çıkartıyordu. Avrupa'nın bütün büyükelçileri mekik dokuyor, ama hiçbir şeyi değiştiremiyorlardı. Fransa'dan gelen Mösyö Latour Maubourg, son derece zarif ve çekici biriydi, son derece parlak bir elçilik alayıyla huzura çıktı. Bütün bu etkileyici özelliklerine rağmen aradaki düşmanlığı yok edemeyince geri çekilmişti. Benzer biçimde pazarlık sahnesine girip çıkan başkaları da olmuştu, sonunda bütün yük ve sorumluluk İngiliz büyükelçisinin üzerinde kalmıştı. Büyükelçinin basit ve dürüst davranışı Babıâli'yi epey etkilemiş; Türkler onun, "kendilerini hiç aldatmadığını," en ufak bir yanlış anlaşılmaya bile meydan vermediğini söylemiş, o da böylece, bütün Avrupalı meslektaşlarının da kabul ettiği ve razı oldukları bir üstünlük kazanmıştı. Lord Strangford iki tarafı da, hiç niyetli olmadıkları halde taviz vermeye ikna edebilmişti; ilkinde başarılı olmasa bile, uygun zamanı kollayarak teklifini yeniden yinelemiş ve onlarla her zaman yumuşak bir tonda konuşarak (*mollia tempora fandi*), yavaş yavaş aralarındaki bütün husumeti giderebilmişti.

Sonunda Türkleri Boğdan ve Eflâk eyaletlerinden askerlerini geri çekmeye, Rusları da bir elçi göndermeye ikna etmişti. Önce Bay Menziaki geldi, hemen arkasından büyükelçinin gelmesi bekleniyordu. Şimdi birbirine düşman ve kızgın iki devlet arasındaki barış ve dostluk ilişkileri yeniden kurulup Avrupa huzura kavuşunca, o da artık evine dönüp rahat bir nefes almak istemişti. Lord Stranford'u tanımadan önce diplomasinin sorumlulukları ve kaygılarıyla ilgili hiçbir fikrim yoktu. Soluklanmadan, ara vermeksizin çalışıyordu. Bu da sağlığını ciddi biçimde etkilemişti, göğsünde bir rahatsızlık olduğu anlaşılıyordu. Yatak odalarımız yan yanaydı, gece yarısı son, şafak vakti de ilk duyduğum ses onun kesik kesik öksürmesiydi. Sık sık bütün bir gün ve gece hiç aralıksız çalıştığını biliyorum. Lady Strangford zaten gitmişti, Lord hazretleri de 8 Ekim 1834'te [doğrusu 1824] Trieste'ye giden bir gemiye bindi, oradan Viyana üzerinden İngiltere'ye geçecekti. Ben de bir süre önce izin başvurusu yapmıştım, büyükelçimizin ayrılmasından sonra iznim gelince, sonraki ay Balkan Dağları'na doğru yola çıktım.

İstanbul'a dönüş – Siyasal değişiklikler – Rus Savaşı – Yeniçeri ocağının kaldırılması – Levant Şirketi – Türk reformları – Köpeklerin defedilmesi – Domuzlara karşı hoşgörü – Şarap içilmesi – Askeri geçit törenleri – Gazeteler – Sultanın merhameti – Esirlerin azat edilmesi – Sakızlıların kurtuluşu – Rumlara hoşgörü gösterilmesi

Aradan geçen altı yıl içinde görevim gereği Rusya'da, Brezilya'da ve dünyanın başka yerlerinde bulunduktan sonra tekrar İstanbul'a, İngiliz Elçiliğindeki görevime döndüm [1830]. Bu arada üç önemli olay olmuştu. Bunlardan biri İngiliz büyükelçisinin ustaca yürüttüğü arabuluculuğu sayesinde o tarihe kadar, çeşitli bahanelerle [Türk topraklarında] ilerlemeyi hedefleyen Rusların yürüttüğü bu hırslı politika püskürtülmüş, ama şimdi Ruslar yeniden düşmanca eylemlere girişmiş ve aşılması neredeyse imkânsız görünen Balkan Dağları'nı aşarak, imparatorluğun başkentine doğru ilerlemeye başlamışlardı. Ancak bütün dünya onların yüzyıllardır peşinde oldukları planı gerçekleştirmelerini beklerken, onlar aniden geri adım atarak, daha ılımlı ya da anlaşılması güç olduğu kadar da beklenmedik bir kararla, bu kadar yakınına gelmişken başkenti ele geçirmekten vazgeçmişlerdi. Döndüğümde olayı duyunca Diebitsch'in[1] Edirne'den İstanbul'a ilerlemekten neden vazgeçtiği sorusunun, Hannibal'in Cannae'den Roma'ya neden ilerlemediğini anlamak kadar zor bir soru olduğunu düşündüm.

İkinci olay Yeniçeri ocağının kaldırılmasıydı. Zalimliğiyle bilinen bu kurum var oldukça ülke üzerindeki olağanüstü etkisi de sürüyordu; kalkmasıyla birlikte Türklerin peşin hükümlü siyaset sistemleri bütünüyle değişti. Bu zalim kuruluşun ta başından beri ülke üzerinde muazzam bir etkisi vardı. Onlara göre Türklerin yasaları Medler ve Persler gibi olmalı ve hiç değişmemeliydi. Gaddarca davranışlarını kim değiştirmeye kalkarsa onu hemen öldürüyorlardı, ama sonunda kendileri de korudukları bu anla-

1 [Hans Karl Friedrich Anton (Diebitsch ve Narten Kontu, 1785-1831) Almanya doğumlu Rus generali (İvan İvanoviç Dibiç-Zabalkanskiy).]

yışın kurbanı olmuşlardı. Yeniçerilerin sıkı denetimi altındaki bir Türk devletinin, en azından uygar Avrupalılar arasında varlığını sürdürebilmesi kuşkuluydu. İnsanlık durumu çevresinde sürekli iyileşip gelişirken, bu kadar cahil, bu kadar acımasız ve böyle sürdükçe hiçbir ilerleme umudu olmayan bir millet [için bu] yeryüzünde ortadan kaldırılması gereken bir leke ve yüce Tanrı'nın amacına bir engeldi. Ne mutlu ki, bu adamların kökü kazınarak ortadan kaldırılmış ve insanlar bu doğrultuda hemen ilerleme kaydetmeye başlamışlardı. Bu önemli olayın ayrıntılarını zaten biliyorsunuz, ben yalnızca duyduklarınızın ve okuduklarınızın hiç de gerçeği abartmadığını söyleyebilirim. Olayların görgü tanıklarıyla yaptığım görüşmelerde olanları iyice sorguladım ve neler olduğunu öğrendim, verdikleri bilgilere göre, tamamıyla Doğuya özgü yöntemlerle gerçekleştirilen bu kanlı mücadelede 20 bin yeniçeri veya taraftarı yok edilmiş ya da sürgüne yollanmıştı. Bir Rumun anlattıklarına göre [bir gün] aralarına karıştığı bir grupla birlikte bir alana sokulmuş ve burada silahları alınarak tutuklanmışlardı. Ertesi günü silahlı bir birlik gelmiş ve büyük bir soğukkanlılıkla tümünü katletmiş, o eskiden tanıdığı kumandana kim olduğunu söyleyince öldürülmekten yaralı olarak kurtulmuş; tercümanımız Bay Wood, resmi bir görevle Babıâli'ye giderken yol boyunca iki yana sıralanmış kanlı cesetler arasından geçmek zorunda kaldığını söylemişti. Sağken oraya sıralanmışlar ve oldukları yerde boyunları vurulmuştu. Sultana saygılarını sunmak üzere iki tarafa sıralanmış kafası kesik adamların bulunduğu bir yola ne dersiniz? Bu olaya karışan kişilerin adlarının ve kimliklerinin size ulaşmadığını düşünüyorum. Bazılarını tanıdığım için size onlarla ilgili bilgi yollamak istedim, hepsinin ne kadar değerli insanlar olduklarını ve Doğunun hiç değişmeyeceği sanılan hassasiyetleri ile yöntemlerinin belki de kökten değişmesini etkileyerek nasıl bir katkıda bulunduklarını anlayacağınızı umuyorum.[2]

Üç önemli olayın sonuncusu da, o güne değin dünyadaki tüccarlar arasında büyük bir itibarı olan Levant Şirketi'nin[3] kapanmasıydı. Mallarını, Elizabeth dönemine kadar Doğudan İngiltere'ye getirenler, ticarette altın çağı-

2 Bkz. Ek No. VII.

3 [Levant Şirketi, İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'in imtiyazıyla 1592'de kurulmuştu. 19. yüzyıl başlarında zayıflamaya başlayınca da 1825'te tasfiye edildi.]

nı yaşayan Venediklilerdi. Bu mallar, adını Venedik Körfezi'ndeki [Adriyatik Denizi'ndeki] liman kenti Ragusa'dan [bugün Dubrovnik] alan *Argosie* adlı bir gemiyle önce Hampshire'deki Southampton'a geliyor, orada Doğudan gelen mallar için ayrılmış bir depoya konuluyordu. Bu gemilerden biri bütün mürettebatı ve kargosuyla birlikte Goodwin Kumsalı'nda kaybolunca, gözleri korkan Venedikliler bir başka gemi daha yollamaktan kaçınmışlardı. İngilizlerin önemsediği bu olay Shakespeare'le [aynı] dönemde meydana gelmiş ve şair bu durumu oyunlarından birinde ele almıştı.[4] Bu tarihten sonra İngilizler Doğuyla ticaret ilişkilerini yürütmek üzere, Elizabeth ile Büyük Türk [Osmanlı sultanı] arasında imzalanan bir kapitülasyon anlaşmasıyla kendi şirketlerini kurmuştu. Kraliçenin, bu vesileyle Latincesini "tazeleyerek" konuyla ilgili yazdığı Latince mektubu Hakluyt[5] yayınlamıştır. Kraliçe Müslümanların gözüne girebilmek için İngiltere'deki Reform hareketine değinmiş ve kendisinin yenilmez ve çok güçlü bir putperestlik karşıtı olduğunu iddia etmişti.[6] [Bunun üzerine] ilk İngiliz Büyükelçiliğine [William] Harebo[r]ne[7] atanmış ve anlaşmanın beş yıl yürürlükte kalmasına karar verilmişti. Bizim Türklerle bugünkü ilişkilerimizin temelinde bu anlaşmayla elde edilen kapitülasyonlar bulunmaktadır.[8] Bu bağlamda kurulan Levant Şirketi belki de dünyanın en değerli ticaret kuruluşu olmuştu. Bir dönem

4 Merchant of Venice, 2. Perde [doğrusu 1. Perde], 1. Sahne. [*Venedik Taciri*, çev. Zeynep Avcı, Helikopter, İstanbul 2016.]

5 [Richard Hakluyt (1552/53-1616), bir İngiliz din görevlisi ve yazarıydı. Britanya'nın Kuzey Amerika'da sömürgeler kurmasını kuvvetle savunmasıyla ün kazandı.]

6 *Fidei Christianae contra omnes omnium inter Christianos degentium et Christi nomen falso profitentium idolatrias invectissima et potentissima defensatrix*, Hakluyt, Cilt ii, s. 157 [Hıristiyanlar arasında yaşayan ve İsa'nın adını yalandan zikreden herkesin her türden puta tapmalarına karşı, Hıristiyan inancının en makbul ve en kudretli savunucusu, Richard Hakluyt, *The Principall Navigations, Voyages, Traffiques, and Discoueries of the English Nation, Made by Sea or Overland* (İngiliz Ulusunun Başlıca Deniz Seferleri, Yolculukları ve Keşifleri), 3 cilt, Londra, *G. Bishop, R. Newberie & R. Barker*, 1598-1600 (genişletilmiş 2. Baskı).]

7 [William Harborne (y. 1542-1617) 1578'de bir grup İngiliz tüccarı tarafından Sultan III. Murad'dan, İngiliz gemileri için Osmanlı sularında ticaret izni almak üzere İstanbul'a gönderildi. Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa ile yapılan görüşmeler ve Kraliçe Elizabeth ile Sultan III. Murad arasındaki mektuplaşmalardan sonra 1580'de bu kapitülasyon verildi. Harborne böylece Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Britanya büyükelçisi oldu. Maaşı Levant Şirketi tarafından ödeniyor ve resmi ziyaretlerinde kendisine İngiliz tüccarlarından Edward Osborne ile Richard Staper refakat ediyorlardı. Kraliçe Elizabeth'ten 20 Kasım 1582'de itimatnamesini alan Harborne 26 Mart 1583'te İstanbul'a ulaştı. Osmanlı sultanı için beraberinde getirdiği kıymetli hediyeler arasında değerli bir de saat bulunuyordu.]

8 Bkz. Ek No. VIII.

800 üyesi olan şirketin, her birinde 30 top bulunan ve Türklerin egemenliği altındaki farklı limanlar arasında ticaret yapan 24 büyük gemiden oluşan bir filosu vardı. Yalnızca başkentte değil, aynı zamanda Türk imparatorluğunun bütün Asya ve Afrika'daki limanlarında görev yapan [başta] büyükelçi olmak üzere, sekreterler, rahipler, hekimler ve konsoloslar bu şirket tarafından atanıyor ve aylık ödemeleri de gene onlar tarafından yapılıyordu; tercümanlar, yeniçeriler ve ayrıca bu tür kurumların diğer bütün harcamaları dahil giderler yıllık 15.000 sterlini buluyordu. Ama "Akıl Yürüyüşü"[9] hareketi bunun böyle sürmesine karşı çıkıyordu. Ticaret şirketlerinin işe yaramaması, daha da beteri yarattığı lüzumsuz etkiler uzun süredir eli kalem tutanların tartıştığı bir konu olmuş, daha 1669 gibi erken bir tarihte Sir Josiah Child[10] ticaret şirketlerinin zararlı eğilimlerini masaya yatırmış, görüşleri başkaları tarafından da benimsenip izlenmeye başlamıştı. 1803'te şirkette önemli bir değişiklik yapılmış ve elçilerin atanması ve aylıklarının ödenmesini hükümet üstlenince, majestelerinin temsilcileri de ticaret şirketlerinin birer elemanı olmaktan kurtulmuşlardı. 1821'de bunu bir başka değişiklik izlemiş ve Türkiye politik rekabetin oynandığı büyük bir sahneye dönüşmüş, bütün konsoloslar ve tercümanlar da şirketin elinden alınarak hükümete devredilmişti. Sonunda şirketin elindeki bütün ayrıcalıklı tekellerin ortadan kaldırılmasına karar verilmiş, böylece şirketin en önemli ayrıcalıkları ve atama hakları ellerinden alınınca geriye pek bir şey kalmamıştı. [O tarihte Dışişleri Bakanı olan George] Canning'den gelen konuyla ilgili bir mektup üzerine, 11 Şubat 1825'te şirket genel kurul toplantısını yapmış ve sözleşmesi feshedilerek, kurulduğundan 244 yıl sonra sessizce kapanmıştı. Şirket kapandığı yıl İngiltere'den yaklaşık 17 milyon değerinde ürün ihraç ederken, ithal ettiği ipek, haşhaş ve diğer Doğu ürünlerinden oluşan 20 bin ton malzeme karşılığında hükümete cömert davranarak 70.000 sterlin ödemiş ve aradaki farkı kendi kazanç hanesine yazmıştı. Sanıyorum ki şirketin atadığı son Büyükelçi Lord Elgin, son rahip de bendim. Çalışanları yalnızca makamlarının gereği-

9 [Entelekt Yürüyüşü veya Akıl Yürüyüşü (*The March of Intellect/March of Mind*), İngiltere'de 19. yüzyıl başlarında toplumun bilim ve bilgiye doğru ilerlemesi gerektiğini savunan hareket.]

10 [Sir Josiah Child, (y. 1630/31-1699) bir İngiliz tüccarı ve siyaset adamıydı. Merkantilizm taraftarı olan Child, Doğu Hindistan Kumpanyasının yöneticisiydi.]

ni tam olarak yerine getirmekle kalmıyor, ayrıca beşeri ilimler, edebiyat ve güzel sanatlar alanına da önemli katkılarda bulunuyorlardı. Kuruluş olarak hem cömert, hem de hoşgörülüydü, kişiler de kendilerine bağlı olan herkese iyi davranıyor ve dostluk gösteriyorlardı. Ayrıldığım dostlarımın değerini ifade edebildiğim için mutluyum,

Το γαρ έτσι γέρας θανόντων [yaygın olan deyiş: *Το γαρ γέρας έτσι θανόντων* (Mezar ve mezar taşı ölülerin tek onurudur)].

İkinci kez göreve majestelerinin hükümeti tarafından atandım ve ailemin bir kısmını da beraberimde getirebildim. Büyükelçimiz Sir Robert Gordon'du,[11] bizi saray bahçesinden ulaşabileceğimiz güzel bir konuta ailece yerleştirme nezaketini göstermişti. İlk görev süremin sonunda İstanbul'dan ayrıldıktan sonra meydana gelen köklü değişikliklerin doğurduğu sonuçları burada kaleme almaya başladım.

Tophane'ye ayak bastığım zaman ilk olarak, eskiden buraya ve çevre sokaklara atılan sakatatın oluşturduğu çöplüklere çöreklenen köpek sürülerinin artık burada olmadığı dikkatimi çekti. Sultanın ilk reform girişimlerinden birinin bu tatsız hayvanları buradan attırması olduğunu öğrendim. Türklerin bu hayvanlara marazi düşkünlükleri öylesine artmıştı ki, olay çekilmez hale gelmişti. Ayaklanmaların yarattığı sıkıntılı günlerde, cellatların katlettikleri kurbanların kanlı bedenlerini parçalayarak, Türk [usulü] adaleti feci biçimde tamamlıyorlardı. İnsan kanına karşı geliştirdikleri bağımlılık onları son derece tehlikeli yapmaya başlamıştı. Bir Müslüman bazen sanki bir tavşan avlar gibi bir gâvura saldırdığında bu hayvanlar tam bir baş belası kesiliyorlardı. Frenkler bu konuda şikâyetlerde bulunuyorlardı, ama bu bir Türkün âdetten olduğu ve izin verildiği için hoşlandığı şeylerden biriydi ve sultan bunlara müdahale etmeye cesaret edemiyordu. Ancak ilerlemenin önündeki en büyük engel olan yeniçeriler ortadan kaldırılınca sultan, kutsal sayılan bu feci durumun da cesaretle üzerine giderek durumu düzeltme çabasına girişmişti. Bakkallarda satılan bir cins sucuğu köpekler çok seviyordu, bunların bir kısmına zehir katılarak, her mahallede önceden belirlenen yerlerde orılara atılmıştı. Zehir çok etkindi ve anında

11 [Robert Gordon (1791-1847) İstanbul'da 1828-1831 yılları arasında görev yaptı.]

etkisini gösteriyordu, bir arkadaşım her gün sokaklarda onları ölürken gördüğünü söylemişti, ölü köpekler bir süre öylece bırakılıyor sonra da denize atılıyordu. Sultan konuyu çözmüş görünüyordu, ama henüz peşin hükümlerinin üstesinden gelememiş olan Türkler, en sevdikleri hayvana yapılan bu acımasızca katliamdan ötürü homurdanmaya başlamışlardı, ayrıca kanalizasyon sisteminin olmadığı bir kentte köpekler çöpçü işlevi görüyorlar ve aslında işe de yarıyorlardı. Bunun üzerine sultan ilk denemeden sonra hayatta kalanların, özellikle de yavruları olanların canlarının bağışlanmasına, yavrularıyla birlikte Boğaz'ın karşı yakasındaki Üsküdar'a gönderilmelerine ve her gün onlara bir miktar ekmek götürülmesine, böylece soylarının tükenmemesinin sağlanmasına karar vermişti. Dolayısıyla eskiden istila ettikleri yerlerde artık onları görmek mümkün değildi ve bir Frenk artık bacağı ısırılmadan Tophane'den Pera'ya gidebiliyordu.

Köpeklerin ortadan kaybolmasıyla Türkiye'de akıl almaz bir dönüşüm olmuş, onların yerini domuzlar almaya başlamıştı. Yahudilerde olduğu gibi Türklerde de domuz eti yemek yasaktı ve Kuran'da bu kurala sık sık değiniliyordu. Aslında bu Hz. Muhammed'in koyduğu bir kural olmaktan çok, onun doğduğu toprakların özelliklerinden devşirdiği bir şeydi. Domuz yetiştirmek de, beslemek de Arabistan'da çok zordu, onun için de halk domuz etine alışık değildi. Hz. Muhammed [İslamın] kurallarını belirlerken halkın alışkanlıklarını ve duygularını göz önüne alıyordu, bu konuda da aynı şeyi yapmıştı. Her kuralın bir gerekçesi olması gerekiyordu, onun için kutsal kitapları[12] domuzların fil dışkısından meydana geldikleri, dolayısıyla her türlü pislikten hoşlandıkları ve her türlü pislik ve çamur içinde yaşadıkları öne sürülerek yeterince tatminkâr bir gerekçe bulunmuştu. Bu sözler Müslümanların domuz etine karşı Yahudilerden çok daha fazla tiksinti duymalarına yol açmıştı. Domuz eti satanlar idama varacak kadar ağır cezalar alabiliyorlardı.

Karadeniz çevresindeki ormanlarda yaban domuzu boldu, bu nedenle buradaki vadilerden birine Domuzdere adı verilmişti. Reayanın yemek için onları öldürmesi yasak olduğu için aşırı çoğalmışlardı. Domuzların aynı nedenle Trabzon yöresinde de çoğalması büyük sıkıntı

12 [Yazar burada Müslümanların kutsal kitabı olarak "Taalim"e (Tâlim?) atıfta bulunuyor, bu belki de dönemin bir dini risalesiydi.]

yaratınca, onlara karşı bir sefer başlatılmış, yörc halkı bir sabah beş yüzünü birden öldürüp denize atmıştı.

Eskiden kalan bir âdete göre Hıristiyan reaya her yıl bahar aylarında kendi tüketimlerini karşılamak üzere Karadeniz [bölgesinden] 500 domuz getirtme hakkına sahipti, ama bunların her biri için özel bir tezkere alınması gerekiyordu ve hakkı olandan fazla domuz getirttiği anlaşılan birine ağır cezalar kesiliyordu. Domuzlar kent ve çevresindeki yerleşmelere getirildiklerinde, hemen bir yere kapatılıyor, ortalıkta görünmemelerine dikkat ediliyordu. Türklerin domuz etiyle ilgili izni, tıpkı bazı Hıristiyan ülkelerde, bir rezalet çıkmaması için kendi ibadet yerleri bulunan bir mezhebin kabul ettiği, ama diğerinin tiksindiği şeylerin görünmemesini sağlamaya benzer.

Karadeniz yakınlarındaki ormanlarda kayın fıstığı ve meşe palamuduyla beslenen yaban domuzunun eti fevkalade lezzetliydi ve Frenkler tarafından çok makbul sayılıyordu. Ancak Türkler onların bu yasak zevki tatmalarına izin verildiği için onları o kadar kıskanıyorlardı ki, kapitülasyonların hayvan eti üzerindeki tüketim vergisini yok etmesine karşın, bana anlatıldığına göre farklı elçiliklerin domuz eti alabilmesi ya da köylünün bunları satabilmesi özel fermanlarla çıkartılabilen izinlere bağlıydı.

Türkiye'ye ilk gelişimde kaldığım süre içinde hiç domuz görmemiştim, ama geri dönerken Fakih adlı bir Bulgar köyünde domuzları görmek beni çok şaşırttı; böyle bir şeye alışık değildim, bu Müslümanların yaşadıkları alanın dışına çıkıp Hıristiyan topraklarına girdiğimin bir göstergesiydi. Türkiye'ye bu gelişimde de birkaç gün sonra Tarabya'ya gittim, kayıktan iner inmez ilk duyduğum ses bir domuz homurtusuydu. İçerlere doğru ilerlerken yol boyunca birkaçının yiyecek aradığını gördüm, ama daha tepelere çıkınca bir koyun sürüsünün yakınlarında sürü halindeydiler. Dahası domuz etinin kuzu etiyle birlikte kasaplarda açıkça satılabildiğini öğrendim, bizim aşçı istediği zaman serbestçe gidip alabiliyordu. Türklerin temiz olmayan bu hayvanlara karşı duydukları tiksintinin üstesinden geldiklerinde, [etini] tatma konusunda eskisi kadar katı davranmadıkları anlaşılıyordu. Açıkça satılmaya başladığında ise üst sınıflardan pek çok kişi, kuzu etiyle arasındaki farkı bilmeden ya da buna aldırmadan domuz eti satın alarak örnek oldu. Fransız Sarayı'nda katıldığım bir ziyafette mevki sahibi birkaç Türk de vardı, bir arkadaşım bunlardan ikisi-

nin zevkle domuz budu atıştırdıklarını gördüğünü söyledi. Arkadaşım, belki onlar pişmiş etin hangi hayvana ait olduğunu anlamamışlardır diye vicdanını rahatlatmak için onları uyararak, temiz olmayan bir hayvanın etini yediklerini söylemiş. Ancak onlar neşeyle bu kadar lezzetli bir yiyeceğin murdar sayılarak yasaklanmasının yazık olacağını söyleyerek yemeğe devam etmişlerdi. Siz bunun Türkiye'de yapılan reform hareketleri içinde dikkat çekmeyecek önemsiz bir şey olduğunu düşünebilirsiniz, ama eğer bunu, Müslümanların Avrupalı Hıristiyanlarla bütünleşmesini engelleyen bir önyargının –özellikle de dinle ilgili– önündeki setin yıkılması olarak değerlendirirseniz, o zaman ne kadar önemli olduğunu anlarsınız. Eğer Yahudiler domuz etiyle ilgili olarak "Tanrı'nın temiz kıldıklarına sen murdar deme" diyebilselerdi, sanırım bu onların din değiştirme yolunda attıkları azımsanmayacak bir adım olurdu.

Ancak Türklerin ev içi yaşamlarındaki en dikkat çekici değişim şarap içmeye başlamalarıydı. Şarap yasağı insanların alışkanlıkları doğrultusunda oluşturulan domuz eti yasağı gibi bir kural değildi, ama bazıları Hz. Muhammed'in, çekici olduğu kadar döneminde birçok hastalığın tedavisinde de yararlı olduğu görülen bir içkiyi taraftarlarına yasaklamasını, onun sağduyudan uzaklaşması olarak değerlendiriyorlardı. Ancak onun bu kuralları, tez canlı ve ateşli yaradılıştaki Arapların bu niteliğini göz önüne alarak düzenlediğini bir kez daha hatırlamamız gerekir. Şarabın uyarıcı etkisiyle bu insanlar şiddete yönelebilir ve kontrol edilemez hale gelebilirlerdi ve bünyeleri bunu kaldırabilecek gibi değildi; Hz. Muhammed şarabı yasaklamış, ama bu yasağı dengelemek için aynı zevki, hatta daha fazlasını kadınlardan almalarına izin vermişti. Türkler bu yasağı birçok nedene bağlarlar. Bu nedenlerden birini Busbecq şöyle anlatır: Hz. Muhammed bir seyahati sırasında şarap içilen bir eve uğramış ve misafirlerin neşesi dikkatini çekmiş, onların kendisine gösterdiği sevgide, ellerine sarılıp öpmelerinde şarabın etkisi olduğunu düşünmüş ve evden ayrılırken bu içki için Allah'a şükretmiş, ama ertesi günü dönüş yolunda yeniden uğradığı evde şiddetli kavgalar olduğunu, insanların kollarının bacaklarının kırıldığını görünce bu korkunç olayların sebebinin de aynı içki olduğunu anlamış ve fikrini değiştirerek, şarap içmeyi lanetlemiş.[13]

13 Busbeq., Ep. iii, s. 256. [*Turcicae epistolae quattor*, Busbecq, *Türk Mektupları*, Üçüncü Mektup, s. 166-167.]

Tâlim'de belirtilen neden ise daha çok hayal ürünüdür. Harut ve Marut adlı iki melek, Müşteri (Jüpiter) ve Utarit (Merkür) gibi insan soyu arasında gezinirlerken, ölümlü bir adamla kadının evine konuk edilirler. Kendilerine ikram edilen şarabı içince o kadar kendilerinden geçerler ki, konukseverliklerine karşılık olarak güzel ev sahibesiyle zina yapmak isterler. Kadın onların hoşuna gidecek bir yanıt verir ve kendisine göğe çıkarken söyledikleri kelimeleri [ism-i azam] öğretmelerini ister. Onlar da söyler, kadın bu bilgi sayesinde Allah'ın huzuruna çıkar ve meleklerin yaptıklarını anlatır. Allah saflığı ve bilgeliğinden ötürü onu parlak bir yıldıza dönüştürür, suç işleyen melekleri de demir zincirlerle dibi olmayan bir kuyuya, Babil'e bağlar ve kıyamet gününde kaderlerini beklemeye terk eder ve peygamberine onların meleksi yaradılışları üzerinde böylesi ahlaksızca etkiler yaratan bu günahkâr içkiyi insanlara yasaklamasını söyler. Dolayısıyla şarap yalnızca Kuran'la yasaklanmamıştır, Mekke'ye hacca giden sofu Müslümanlar, özellikle de hacılar, şarap yapımına yasadışı davet çıkarttığı gerekçesiyle üzümün ezilmesine bile izin vermezler, tıpkı ilk Hıristiyanların suretleri günah saymaları gibi.

Ama Türkler arasında bu konuya Araplardan çok daha hoşgörüyle yaklaşanlar vardı. Bölgenin havası daha nemli, toprağı da daha az kurak olduğundan, üzüm yetiştirmeye çok müsaitti ve Türkler bu konuda birbirlerinden farklı düşünüyorlardı. Bazıları tadına bakmanın yasal olduğuna inanıyor, hatta fıkıhçılar bile yalnızca aşırı içmenin yasak olduğunu ve bir Müslümanın sarhoş olmadığı sürece içebileceğini söylüyorlardı. Sanırım şarap içtiği kayda geçen ilk sultan IV. Murad'dı. Doğulu hükümdarlar arasında yaygın olduğu üzere o da kıyafet değiştirip dışarda dolaşırmış, bir keresinde mutluluktan kendinden geçmiş bir ayakkabı tamircisine rastlamış, o da sultanı onu böyle yapan iksiri tatmaya ikna etmiş. Sultan da aynı mutluluğu hissedince uykuya dalana kadar içmiş, ama ertesi sabah çok kötü uyanınca, onu ikna eden adamı, kendisini zehirlediği gerekçesiyle öldürtmek üzere getirmelerini istemiş, ama bu sefer de adam aynı içkinin onu iyileştireceğini söyleyince sultan gene içmeye başlamış, böylece tam bir ayyaş olmuş ve Doğuda sık rastlandığı üzere ayakkabı tamircisini vezir

yapmış. Sultanı içkiye alıştıran kişinin adının Bekri Mustafa[14] olması tuhaf bir rastlantı olmalı.

Önceden başka sultanlar da çeşitli dönemlerde içki konusunda sert fermanlar çıkartmışlardı. Kanuni Sultan Süleyman 1530'da İstanbul çevresindeki bütün üzüm bağlarının sökülmesini emretmiş ve belirttiğim üzere şarap içilmesiyle ilgili sert yasalar çıkartmıştır. 1760'ta IV. Mehmed, payitahtın yanı sıra, Galata, Üsküdar ve bütün Boğaz köylerinde şarap satan yerlerin yıkılmasını buyurmuştu. Ama Türkler giderek şaraba o kadar düşkünlük göstermeye başlamışlardı ki, birlikler sefere çıkacakları zaman yol boyunca şarap satıldığı düşünülen her yerin aranması ve bulunan içkilerin imha edilmesi emredilmişti. İstanbul'a ilk gelişimde durum buydu, şarap satan Rumlar ve Frenkler bu yasaya bağlı kalmakta zorlanıyorlardı, çünkü fermana tam uyulmuyordu, satan da, içen de aynı şekilde cezalandırılması gerekirken, Türkler bunları imha etmekten çok ele geçirmeye çalışıyorlardı.

Ama şimdi bu uygulama tamamen kaldırılmıştı, sultan eskiden alkol kullanmamasına karşın, Avrupa âdetlerine uyabilmek adına şarap içmeye başlamıştı. Onu ev hayatında görenler bol bol şarap içtiğini anlatıyorlardı. Özellikle şampanyayı sevdiği, her akşam yemeğinde yanında bir şişe olduğu söyleniyordu. Vezirleri de onu örnek alıyorlardı, nedimi ve sır kâtibi Mustafa'nın keyfine düşkün biri olduğu biliniyordu, çok fazla içtiğinde efendisi onu paylamak zorunda kalabiliyordu. Avrupalı büyükelçilerin ziyafetlerine katılan resmi şahsiyetlerin de herkes kadar çok içtiği görülüyordu. Onlar genellikle bizim şarap kadehleri yerine büyük kupaları tercih ediyor ve içkilerini hiç sulandırmıyorlar; şarabın azının ona duyulan arzuyu daha bilediğini ve isteği bastırmak yerine uyardığını, ama bol içildiği zaman bütün sıkıntıları giderdiğini ve her arzuyu tatmin ettiğini kendilerine düstur edinmişlerdi.

Dikkatimi çeken bir başka yenilik de askerlerin resmi geçitleriydi. Eskiden askerleri görmez, onları tanımazdınız, birlikler genellikle kışlalara

14 [Bekri Mustafa'nın IV. Murad devrinde yaşadığı ileri sürülmekle birlikte aynı dönemde bu ismi taşıyan bir sadrazam bulunmamaktadır. IV. Murad devrinde değil, ama II. Süleyman devrinde 1688-1689 yılları arasında sadrazamlık yapan bu isimdeki kişi Tekirdağlı Bekri Mustafa Paşa ya da Tekfur-Dağlı Bekri Mustafa Paşa'dır.]

kapatılır ve orada zorba yönetimin emirlerini bekler, bu emirleri yerine getirip ortalığı kan gölüne çevirince gene ortadan kaybolurlardı; varlıkları yalnızca neden oldukları yıkımlardan anlaşılan gizemli ve olağandışı failleri andırıyorlardı. O zaman yolda bir yerden bir yere nakledilirken gördüğüm birlikler sokaklarda başıboş dolaşan alelade çetelere benzerdi, her birinin üstünde farklı renkte, solmuş kirli ceketler olurdu, ellerinde tüfekleri olmasa asker olduklarını anlamazdınız. [Bu sefer] karaya ilk ayak bastığımda ilgimi çeken görüntülerden biri düzenli atlı muhafız birliği oldu, hepsi üniformalıydılar, uzaktan askeri bandonun çaldığı hoş marşlar duyuluyordu. Bunun bir resmigeçit töreni olduğunu Dolmabahçe'ye ulaşınca öğrendim, burada iki alaya ait birliklerin belli bir disiplin içinde arka arkaya düzgün biçimde dizilmiş olduklarını gördüm. Askeri bando Batı tarzındaki müziği hayret edilecek kadar iyi çalıyordu, halk toplanmış atlı muhafız birliğinin geçit törenini seyrediyordu.

Subaylar Wellington tarzı birörnek ceketler, pantolonlar ve çizmeler giymişlerdi, rütbeleri apoletlerinde değil, bizim asilzadeler gibi göğüslerine taktıkları yıldızlarla belirtilmişti. Askerler henüz tam disiplinli değillerdi, hayret edilecek kadar düzgün sıralanmışlardı ve görmeye alışık olduğum ayaktakımı benzeri kalabalık artık yoktu, ama dönüşüm süreci tamamlanmamış görünüyordu. Başlarındaki fes, yatak takkelerini anımsatıyordu. Eskiden etrafına sarık sarıyorlardı, ama Doğuya özgü bu başlıktan vazgeçilince geriye yalnızca fes kalmıştı, o da sarık olmadan başa tam oturmadığı için fesin alt tarafı genişletilmiş ve kulakların üstüne gelecek gibi uzatılmıştı, bu gördüğüm en çirkin ve askere yakışmayan bir başlık türüydü.

Topçuların başında süvarilerinkine benzeyen başlıklar vardı, onlar biraz daha askeri kıyafete uyuyordu, sultan bu başlıkların önüne gözleri güneşten koruması için ufak bir siperlik ekletmişti. Ancak bu dini açıdan bir sorun çıkartıyordu, Müslümanlar namaz kılarken alınlarını yere değdirmek zorundaydılar ve bu siperlikli başlıklar bunu engelliyordu, dolayısıyla müftü ve ulema bunun dine uygun olmadığına karar vermiş ve sultan da bu değişiklikten geri adım atmıştı.

Türklerin soluk kahverengi gömlekleri [mintanları] yakasızdı, bugün de öyle. Bu gömlekler eski kıyafetlerine uygun olduğu için fazla dik-

kat çekmemişti, ama şimdiki kırmızı dik yakalı Avrupa tarzı üniformanın içinde gömleksizmiş gibi pek hırpani görünüyorlardı. Çarıktan ayakkabıya geçmişlerdi, ama çoğu kapalı pabuç giymeye alışık olmadıklarından ve [belki de] ayaklarını sıktığından, bunları topuklarını bastırıp terlik gibi giyiyorlardı. Ayrıca boyalı ve cilalı olmaları gerekirken, çamur içindeydiler, hiç fırçalanmamış gibi duruyorlardı, öğrendiğime göre onlara diğer bütün Avrupa tarzı giyecek ve aksesuarlarla birlikte fırça da verilmişti, ama fırçanın domuz kılından yapıldığını öğrenince, bu murdar hayvandan tiksindikleri için ona ait hiçbir şeyi kullanmak istememişlerdi. Talim sırasında da tuhaf bir şey yapıyorlardı, misket tüfeklerini ateşleme mekanizması içe gelecek biçimde omuzlarına asıyorlardı, böylece tetik muhafazası dirseğe dayanıyordu, yani tüfeği tersyüz etmiş gibiydiler ve adeta Avrupalı gibi görünmekten kaçınıyorlardı.

Türkler atlarının eyerine çok değer verir, bu eyerler epeyce tuhaf, üstelik de kullanışsız olmalarına karşın ona çok bağlılar ve üstünde durmayı da iyi beceriyorlar. Sol elin kullanılmasını gerektiren bu eyeri, bizim yaptığımız şeylerin tersini yapmaya azimli olan Türklerden başkasının kullanabilmesi mümkün değil. Ancak sultan askeri disiplin sağlamak istediğinden eyerleri de değiştirmeye kararlıydı, bizzat kendisi eyersiz bir ata binerek herkese örnek olmuştu. Bacakların ahşap iskeletli bir eyer aracılığıyla ata tutunduğu, ayakların da yangın küreğini andıran geniş üzengilere basarak desteklendiği afili bir oturak yerinden, vazgeçip birdenbire eyeri ve üzengisi olmayan bir hayvanın sivri omurgasına oturmak dayanılır bir şey değildi. Sultan bu denemede birkaç kez boynunu kırma tehlikesi geçirmişti. Ancak ısrarla denemeye devam etmiş ve bütün tehlikelere karşın, sonunda yalnızca bir Avrupalı gibi at binmede ustalaşmakla kalmamış, aynı zamanda Doğulu tebaasını da kendisine benzemeye özendirmişti. Bundan önce bir Tatar sürüsünü andıran süvariler şimdi düzenli birer süvari birliği görünümü kazanmışlardı, onlar da piyadeler gibi kişisel olarak bazı güçlükleri alt etmek durumunda kalmışlardı. [Örneğin] kısa üzengiler Türklere hem daha uygundu, hem de diğer alışkanlıklarına uyuyordu. Türkler oturdukları zaman bacaklarını sarkıtmak yerine altlarına alır, eskiden eyerin üstünde de divanda oturur gibi oturabiliyorlardı, ayrıca

tahta eyerde sabitlendikleri için attan düşme tehlikesi yoktu, ancak bindiği at düşerse düşebilirdi. Onun için bu yeni at binme usulünde bacaklarını sarkıtıyor olmaları onları rahatsız etmiş, kendilerini güvende hissetmemişlerdi, at üstünde Brentford'a giden terzi [bkz. 9. Bölüm] gibi feci beceriksiz görünüyorlar, düşmekten de korkuyorlardı.

Ama Türklerin cehaleti ve Avrupalıların iç dünyasına ve alışkanlıklarına yaklaşma konusunda bu dönemde yaşanan en önemli ve olağanüstü yenilik İstanbul'da bir gazetenin yayın hayatına başlamasıydı. Bu, kamuoyunun artık bu alanda bile hükümetin yönünü tayin etmede etkili olmaya başladığının kanıtıydı, baskı yönetimi ile cehaletin sürmesine alet olan gizlilik ve kandırma sonunda yerini, insanların çıkarlarını ilgilendiren konularda kendilerini ifade edebilecekleri özgür bir genel iletişim ortamına bırakmıştı.

Eskiden olaylar aradan 30 yıl geçtikten sonra kayıt altına alınırdı ve halk Naîmâ'nın, Râşid'in ve başka tarih yazıcılarının çalışmaları sayesinde bu olaylardan haberdar olurdu, ama günlük haberleri veren ve düşünceleri yansıtan bir gazete, Yunan Ayaklanması başlayana kadar Türk İmparatorluğu [sınırları dahilinde] görülmemişti. *Σαλπιγξ Ελληνικη* (*Salfink Elliniki*/Yunan Borusu) adlı gazetenin sesi ilk kez sultana bağlı topraklarda duyulmuş, ardından buna bir tepki olarak ve Türklerin davasını savunma amacıyla Mart 1821'de İzmir'de [Fransızca olarak] *Le Spactateur Oriental* adlı gazete yayınlanmıştı. Gazetenin editörü eskiden İstanbul'daki Fransız konsolosluğunda çalışan ve bu sıralarda İzmir'deki bir tüccarın bürosunda kâtiplik yapan Mösyö Tricot'tu. Bu acınası gazete sıkıcı bilmeceler ve ıvır-zıvır haberlerin dışında Rumların davasını da yanlış tanıtarak suiistimal ediyor, öte yandan Türklerin bilgeliğini, yardımseverliğini, adaletini ve başarılarını abartılı bir dille anlatıyordu. Gazetenin Kutsal İttifakın[15] bir organı ve Doğulu Yunanların davasını bastırmaya çalışan kötü bir mekanizma olduğu düşünülüyordu. Ancak Yunan davası yol kat ettikçe, muhalif

15 [Kutsal İttifak (1815) Viyana Kongresinde Fransız devriminin etkisiyle ivme kazanan demokratik ve milliyetçi hareketleri bastırmak ve veraset sistemi ilkesinin itibarını iade etmek maksadıyla Rusya, Prusya ve Avusturya arasında imzalanan anlaşma. Ancak burada adı anılan gazeteler Fransız devriminden çok etkilenmiş olan Alexandre Blacque tarafından çıkarılmıştı, dolayısıyla Walsh'ın iddia ettiği gibi Fransız devriminin düşmanı olan Kutsal İttifak tarafından desteklenmeleri mümkün değildi. Ayrıca Rusya Ortodoks dünyasının hamisi rolünü oynuyor ve Yunan milli davasını destekliyordu.]

olanlar da geri adım atıyorlardı, sonunda kapandı ve [yerine] 1824'te, eski bir okul müdürü olarak, selefinden daha eğitimli ve nitelikli biri olan Mösyö Roux, *La Smyrneen* adlı gazeteyi çıkartarak editörlüğünü üstlendi. Roux bazen daha liberal ve zekice yorumlara yöneliyordu, ama o zaman da İstanbul'daki kordiplomatik paniğe kapılıyor ve kendisi kınanıyordu.

Bu gazetenin bile Doğu kamuoyu üzerinde bir etki yaratması Türk hükümetinin olağanüstü bir çareyi benimseyip kendi gazetesini yayınlamasına yol açmış ve başkentte benzer bir gazete çıkartması için o sıralarda editörlük yapan Mösyö Blaque[16] adında biri payitahta çağrılmıştı. Gazeteden önce çıkartılan bir haber bülteninde kaleme alınan ve Bağdatlı Davud Paşa'nın bir seferini anlatan yazı, sanırım Türk hükümetinin halkı güncel bir olayla ilgili bilgilendirmek üzere yayınladığı ilk haberdi.

Hedefteki gazetenin Fransızca ve Türkçe olarak kaleme alınan tanıtım duyurusu 13 Ekim 1831'de yayınlandı.[17] Burada şu sözlere yer verilmişti: "Sultanın en büyük arzusu halkın huzurunu sağlamak ve tebaasını yanlış haberlerin ve boş spekülasyonların neden olduğu şüphelerden ve yersiz korkulardan kurtarmaktır; güvensizliği ve zıtlaşmayı yaratan cahilliktir, çünkü insanlar kendilerini bilgi sahibi olmadıkları davalara ya da amaçlara karşı konumlandırırlar ve hükümetin işleyişini sağlayanlardan tamamen farklı saikler karşısında önlem almaya hazırdırlar." Duyuruda halka tanınan bu olağanüstü ve beklenmedik ayrıcalıktan söz edildikten sonra, bu konuyu görüşmek üzere bir toplantı yapıldığı ve halkın bundan sonra içerde ve dışarda, Türk hükümetini ilgilendiren bütün olaylardan hemen ve etkin biçimde haberdar edilmelerine, ayrıca siyasal haberlerin yanı sıra, halkın zihnini aydınlatacak yeni buluşlar, ticari işlemler ve halk

16 [Alexandre Blacque (1792-1836). "1820'de İzmir'e yerleşti... Yayınladığı Spectateur Oriental'de Fransız devriminden esinlenen fikirlerin... sözcülüğünü yaptı... Daha sonra çıkardığı *Courier de Smyrne*'de Avrupa devletlerinin politikalarını eleştirdi. Rusya'ya şiddetle çattı ve II. Mahmud'un yeniçerileri ortadan kaldırmakla başlattığı yenilikleri savundu... 1831'de İstanbul'da Osmanlı resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*'nin çıkarılması hazırlıklarına girişildiğinde, Blacque'nin fikirlerine başvuruldu ve Fransızca nüshası Moniteur ottoman'ın başına getirildi." Orhan Koloğlu, "Blacque, Alexandre," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2. s. 260.]

17 ["Gazete yayınlandığında konuyla ilgili olarak halkı bilgilendirmek amacıyla Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi tarafından 8 Ekim 1831'de Mukaddime kaleme alınmıştır." Nesimi Yazıcı, "Takvim-i Vekayi," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/takvim-i-vekayi]

yararına olan her şeyle ilgili cldcki bütün bilgilcrin dc duyurulmasına karar verildiği belirtiliyordu.

Hayatlarını Kuran'ı kopya [istinsah] ederek kazanan çok sayıda kişiyle aralarını düzeltebilmek ve onlara bir ek gelir sağlamak amacıyla başta bu yeni gazetenin de fermanlar ve duvar ilanları gibi elle yazdırılması düşünülmüştü, ama bunun aşırı bir iş yükü getireceği ve zahmetli olacağı anlaşılınca vazgeçilmiş ve sırf bu gazetenin basımı için [Bâb-ı] Seraskeri[18] yakınlarında bir matbaa[19] kurulmuş, başına molla, tarihçi ve şair [Vakanüvis] Şeyhizâde Esad Mehmed Efendi [1789-1848] getirilmişti; siyasetle ilgili bütün haberleri Babıâli'deki vezirler, askeri haberleri de Serasker günlük olarak yolluyordu.

Takvim-i Vekâyi'nin ilk nüshası 5 Kasım 1831 Cumartesi günü basılıp payitahtta dağıtılmıştı, o tarihten beri de aralıksız yayınlanmaktadır.[20] Gazetenin daha geniş bir kesime ulaştırılabilmesi için imparatorluk dahilindeki bütün paşaların, paşalık bölgesinde yaşayan halkın bilgilenmesi için belli sayıdaki gazeteye abone olması şart koşulmuştu. İki büyük boy yapraktan (folyo) oluşuyor, Türkçe ve *[Le] Moniteur Oriental* adıyla Fransızca basılıyordu. Türkçe kopya yerel halk ve reaya, diğeri de Frenkler içindi. Büyük bir titizlikle basılan gazete her cumartesi sabahı, Londra'daki haftalık gazeteler gibi kahvaltı masamızda hazır ediliyordu. Sultan gazeteye büyük bir ilgi duyuyor, düzenli olarak okuyor, bazen de bir başmakaleyle katkıda bulunuyordu.

18 [Serasker Kapısı, Bâb-ı Seraskeri veya Seraskerat olarak geçen Osmanlı başkomutanlığı. Yeniçeri ocağının kapatılmasından sonra örgütlendi. Beyazıt'ta Eski Saray'ın arsasında yapılan binası Daire-i Umur-ı Askeriye adı altında savaş bakanlığı ve başkomutanlık makamıydı. II. Meşrutiyette ise Harbiye Nezareti denildi. Nezaretin ana kapısı bugün İstanbul Üniversitesinin giriş kapısı olarak korunmaktadır.]

19 ["Türkçenin yanı sıra Rumca, Ermenice ve Fransızca gibi dillere tercüme edilerek çıkarılması düşünülen *Takvim-i Vekâyi*'nin basımı için dönemin faal matbaaları olan Mühendishâne Matbaası ile Üsküdar Matbaasının ihtiyacı karşılayamayacağı görülünce yeni bir matbaa kurulması yoluna gidildi. Bu amaçla Takvimhâne / Takvîm-i Vekâyihâne-i Âmire / Takvîm-i Vekâyihâne Nezâreti adıyla yeni bir idare oluşturuldu. Takvimhâne, Vakanüvis Esad Efendi'nin nezaretinde 1831 yılında faaliyete geçti, birkaç ay sonra da Masârifat Nâzırı İbrâhim Sâib Efendi'nin uhdesindeki eski matbaa Tabhâne-i Âmire, Takvimhâne-i Âmire Nezâreti'ne bağlandı. Gülden Sarıyıldız, "Takvimhâne," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/takvimhane]

20 ["Takvîm-i Vekâyi iki defa ara vermesine rağmen yayınını sürdürmüş, Osmanlı Devleti'nin sona ermesinin ardından Cumhuriyet döneminde Cerîde-i Resmiyye/Resmî Gazete adıyla bir bakıma devamlılık göstermiştir." Nesimi Yazıcı, "Takvim-i Vekayi," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/takvim-i-vekayi]

Gazetenin içeriği şöyleydi: En başta İstanbul'u ve imparatorluğu ilgilendiren konulara yer veriliyor, arkasından ordu ve donanmayla ilgili haberler temel ayrıntılarıyla anlatılıyor, faaliyetleri ve görev değişikliklerinden söz ediliyor, sonra da Doğulu bir hamasete kaçmadan, karada ve havada yürütülen harekâtlarla ilgili oldukça tarafsız bilgiler aktarılıyordu. Bundan sonra içişleriyle ve eyaletlerle ilgili haberlere geçiliyor, her zaman olaylara olumlu bakılıyor ve sultanın halkın iyiliği için aldığı önlemlere methiyeler düzülüyordu. Son olarak da sıra yabancı devletlerden haberlere geliyor, bazen Fransız Temsilciler Meclisi ile İngiliz Parlamentosunda yapılan tartışmalar özetleniyordu; bu sıralarda parlamentoda en dikkat çeken kişi Bay O'Connel'di.[21] İnsan bir Türk gazetesinde bu kadar sert bir demokratik dile yer verilebileceğini düşünemezse bile, halkın bunu pek anlayamayacağı düşünüldüğünden bu zararsız sayılıyordu. Ama en ilginç haber bütçede halkın parasının nerelere harcandığını gösteren faturaların yayınlanması ve kuruşuna kadar hesap verilmesiydi; bu durum Bay Hume'ın[22] çok hoşuna gidebilirdi. Halkın parasının bir sır olduğu ve gerek toplanması, gerekse harcanmasıyla ilgili her şeyin gizli tutulduğu Türk siyaset anlayışında böyle bir şey ilk kez görülüyordu. Bu konulara ek olarak gazetede yararlı buluşlara, sanat ve bilimle ilgili çizimlere ve bazen hoş ve öğretici öykülere de yer veriliyordu.

Gazete ilk çıkmaya başladığı zaman Türklerin bundan nasıl zevk alabileceklerine dair hiçbir fikirleri yoktu, ama tıpkı çocuklar gibi merak etmeye başlayınca nerede duracaklarını bilemediler. İmparatorluk haberlerinin bu yolla yayınlanması kısa sürede herkesin ilgisini çekmişti. Gazete kahvelere girdikten sonra eskiden kahve ve tütünle yarı uyuşuk vaziyette uyukladıklarını gördüğümüz Türkler, şimdi hakikaten uyanmış, merakla ellerindeki gazeteden haberleri hecelemeye başlamışlardı. Ama haberler en çok okuma odalarında okunuyor, haberi duymak isteyenler buralarda toplanıyor, ortaya bir tabure konuyor, okuyacak kişi burada oturuyor, diğerleri

21 [Daniel O'Connell (1775-1847), 1828-1830 arasında Birleşik Krallık Parlamentosu üyeliği yapan, İrlanda Katoliklerinin lideri olan siyaset adamı.]

22 [Joseph Hume (1777-1855), İskoçyalı cerrah ve radikal milletvekili, parlamentoya girdiği andan itibaren "halkın kesesinin muhafızı" rölünü benimsemiş ve kamu harcamalarının her kaleminin oylanması gerektiğini savunmuştu.]

de etrafına dizilip dinliyordu. Haberleri dinlerken gösterdikleri ilgi hikâye dinlerken gösterdikleri ilgiden çok farklıydı, sevinç içinde atılan kahkahalar yoktu, herkes büyük bir dikkatle okunanlara kulak kesilmişti, arada bir "İnşallah" ya da "Allah Kerim" gibi ünlemler duyuluyordu. Herhangi bir Türkün kim olursa olsun ilk merak ettiği şey kendisinden söz edilip edilmediğidir, bu konuda bir Londralıdan ya da Parisliden çok daha duyarlıdır, ne de olsa [gazetenin] asıl gerçek editörü sultandır ve onun biri hakkında düşündükleri önemlidir.

Reaya kısa sürede böyle bir yayının ne anlama geldiğini fark etmiş ve onların da benzer bir yayın yapmalarına izin verilmesini sevinçle karşılamıştı. Burgazada'da tanıdığım, [adeta bir tutsak gibi yaşayan ve her gün buradan alınıp infaz edilmeyi bekleyen] eski dostum Tur-ı Sina Başpiskoposunun Rum Ortodoks Patriği [I. Konstantinos (1830-1834)] olduğunu öğrendim. Genellikle Doğuda sık sık rastlandığı gibi aniden kaderi değişmiş ve adadan alınarak patrik yapılmıştı. Bu kez onu makamında ziyaret ettim, eski sadeliğinden ve iyilikseverliğinden hiçbir şey kaybetmediğini gördüm. Kendisi bilgili bir insan olarak yazılı metinlerin yaygınlaşmasını her zaman desteklediğinden, Ortodoks kilisesinin ruhban sınıfı ve cemaati için bu konuda bir genelge hazırlamayı üstlenmişti. Patrik genelgede, toplumsal yaşamı iyileştirmesi ve geliştirmesi düşünülerek payitahtta bir süre önce gazete çıkartılmaya başladığını ve herkesin olup biten olaylarla ilgili bilgi edinebilmesi için sultanın Rumlara da aynı hakkı tanıdığını belirtmişti. Bunun arkasından da Ermeni patriği benzer bir duyuru yapmış, kısa bir süre içinde de payitahttaki haftalık gazete sayısı dörde çıkmış, Türklerin yanı sıra, Rumların, Ermenilerin ve Frenklerin de kendi dillerinde birer gazeteleri olmuştu.

İlk ziyaretimden sonra meydana gelen en önemli ve olağanüstü reform sultanın kendisiyle ilgiliydi. Türkler her şeyi Avrupalılardan farklı yapıyorlardı, sultanın karakteri de değişmişti. Eski Romalı hükümdarlar başa geçtiklerinde, adil ve iyimser bir yaklaşımla dengeli ve erdemli bir yönetimi amaçlıyor, ama sonunda zalim ve adaletsiz birer canavara dönüşüyorlardı. Size sultanın önceden nasıl davrandığıyla ilgili anlattıklarımdan, onun hükümdarlık döneminin başlangıcını Romalıların son dönemine benzeteceğinizi sanıyorum, şimdiki halini anlatıncaysa son

yıllarının kesinlikle Romalıların başlangıcıyla aynı olduğunu göreceksiniz. Size olayları oldukları sırada, meydana geliş zamanlarına göre anlatacağım, değişim o kadar büyüktü ki, eskiyle şimdiki görüntünün aynı kişiye ya da şeye ait olduğunu anlamanız neredeyse imkânsız. Fransızlar eskiden "*Dans l'orienton ne change jamais*" (Şarkta hiçbir şey değişmez) derlerken, şimdi "*Tout cela est changé*" (Her şey değişti) diyorlar.

Sultan eskiden amansız ve bitmez tükenmez gaddarlığıyla öne çıkan biriydi; şimdi yaptıklarıysa onun ne kadar insancıl ve iyiliksever biri olduğunu gösteriyor. Geçen gelişimde Türkler Arnavutluk'ta çıkacak bir ayaklanmanın telaşı içindeydiler, nitekim asiler kısa sürede kentteki memnuniyetsizlerle birleşmek niyetiyle payitahta yaklaşmış, Sofya ve Edirne önlerine kadar gelmişlerdi. Ancak bu noktada mücadelenin kaderi aniden değişmiş, İzzet Hüseyin Paşa Üsküdar [doğrusu İşkodra] Kalesi'ni ateşe verince, ayaklanmayı başlatan İşkodralı Mustafa Paşa[23] onun eline geçmiş ve kaderiyle yüzleşmek üzere İstanbul'a yollanmıştı. Bu ayaklanmanın yeniçerilerle bir ilişkisi olduğu düşünüldüğünden ve bu henüz yatıştırılamayan bir endişeye yol açtığından paşanın da emsal oluşturacak şekilde cezalandırılması bekleniyordu. Birkaç gün sonra Beşiktaş Sarayı'nda sultanın huzuruna getirildi. Ona kalabalık bir süvari birliğiyle başka paşalar eşlik ediyorlardı, Türklerin ölüme götürdükleri kişiye her zamankinden daha iyi davrandıkları bilindiğinden, bütün bunlar infaz edileceğine dair belirtiler olarak algılandı. Halkın salona girmesine izin verildiği için herkes paşayla birlikte salona girmiş ve duvar kenarlarına dizilmişti. Yapılı ve yakı-

23 [İşkodralı Mustafa Paşa/Buşatlı Mustafa Paşa (1797-1860): "İşkodra sancağı mutasarrıfı amcası İbrâhim Paşa'nın vefatı üzerine –babasının bir yıl önce vefatı dolayısıyla– henüz on üç yaşında iken beylerbeyi pâyesiyle İşkodra mutasarrıflığına getirildi (1810)... Uhdesinde bulunan Ohri, İlbasan ve Dukagin sancaklarının idaresinden alınmasına tepki göstermesi ve amcası Vezir Kara Mahmud Paşa gibi İşkodra'da geniş bir tabana ve güçlü bir halk desteğine sahip olarak Niş, Üsküp ve Sofya şehirlerini ele geçirmesi üzerine âsi ilân edildi. Mehmed Reşid Paşa nizâmiye askeriyle Mustafa Paşa'nın üzerine yürüdü ve onu dağlık bölge olan Babuna'da (Pirlepe yakınlarında [Prilep-Makedonya]) yendi (21 Nisan 1831). Mustafa Paşa İşkodra Kalesi'ne kapandıysa da kale kuşatma altına alınınca çaresiz kalıp eman diledi ve İstanbul'a gönderildi. İstanbul'da kendisine Süleymaniye bölgesinde bir konak tahsis edildi... Çok geçmeden yeniden görev aldı ve Anadolu'da Bolu, Kastamonu, Adana, Maraş, Konya gibi yerlerde valilik yaptı. Ardından tekrar Rumeli'ye gönderildi ve Hersek mutasarrıflığına tayin edildi. Sancağın merkezi olan Mostar'a yerleşti (1853). Son görev yeri olarak Medîne-i Münevvere'de şeyhülharemlikte bulundu ve 7 Zilkade 1276'da (27 Mayıs 1860) burada vefat etti." Mustafa L. Bilge, "Buşatlı, Mustafa Paşa," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-pasa-busatli.]

şıklı paşa, altı yaşındaki narin oğlunun elinden tutarak salonda ilerlemeye başlamıştı, halkın ona sempati duyduğu belliydi, elinde palasıyla celladın eşlik ediyor olması bu sempatiyi daha da artırmıştı. Sultanın yukarıdaki kafesten aşağıyı seyrettiği biliniyordu, aşağıdaysa Sır Kâtibi Mustafa masasının başındaydı, ortada duran suçlu paşa kollarını göğsünde kavuşturmuştu, herkes sultanın eliyle bir kesme işareti yapmasını, o anda da paşanın kafasının önüne düşmesini bekliyordu. Sultandan bir işaret gelmedi ve ondan divana oturması istendi, insanlar genellikle bu pozisyonda otururken boğulurlardı. Kahve getirdiler, ama elleri öyle titriyordu ki, kahveyi üstüne döktü, fincan da yere düştü. O sırada bütün gözler yanına yaklaşan çavuşa çevriliydi, çavuş göğsünden bir yay kirişi çıkartacağına bir altın saat ve zincirini çıkartıp sultanın bir armağanı olarak çocuğa verdi. Çocuk saati kuşağına soktu ve sevinçle babasına gösterdi. Bu sırada Mustafa Paşa'ya sultanın kendisini bir düşman olarak cezalandırmak yerine onu dost edinmek istediği ve İstanbul'da bir evi olmadığı için kendisine uygun bir yer bulunacağı söylendi. Bundan sonra Boğaz [kıyısında] kendisini bekleyen şahane bir kayığa binmek üzere salonu terk ederken, herkes kadar o da başının kesilmemiş olmasının şaşkınlığını yaşıyordu, ama cellat, hakkı elinden alındığı için düş kırıklığına uğramıştı ve bundan şikâyetçiydi. Aynı sıralarda Bağdat'ın asi paşası Davud'a da benzer bir müsamaha gösterilmişti. [Aslında] ikisinin de akla hayale gelmez eylemlerde bulundukları ve o güne kadar görülen en acımasız insanlar oldukları konuşuluyordu.

Zamanında köleliği tam anlamıyla savunan, köle edinmeyi ve satmayı Türk tarihinde görülmedik biçimde serbest bırakan sultan, şimdi de bunu telafi edebilmek için yoğun çaba sarf ediyordu. 1830'da çıkarttığı bir ferman, önemi sonradan anlaşılacağı üzere, Türkiye'de köleliğin ortadan kaldırılması için atılan ilk adım sayılabilir. Bu fermanda sultan, ayaklanmalar sırasında esir alınan bütün Rumların azat edilmesini ve evlerine dönebilmeleri için sahiplerinin onlara para vermelerini emrediyordu. Ancak bence Türk vakayinameleri içinde bir benzeri daha olmayan bu fermandaki ilginç bir cümle sultanın, kendisini hâlâ milletçe sahip oldukları önyargıdan tam olarak kurtaramadığını bana düşündürüyor. Azat edilen köleler arasında İslam dinini kabul edenler ayrı tutuluyorlardı, "onlar kaçmama-

ları için dikkatle izlenecek ve eğer buna teşebbüs ederlerse imparatorluk yasalarınca ağır biçimde cezalandırılacaklardı." Bu zavallı kölelerin büyük bölümünün zaten Müslüman olmaya zorlandıkları biliniyordu, ama eğer zorla din değiştirenler arasında vazgeçip eski dinlerine dönmeye kalkanlar olursa o zaman Türk yasaları intikamlarını böyle alacaklardı.[24]

Sultanın bir başka özelliği de doymak bilmeyen açgözlülüğüydü. Gözden düşen kişilerin mallarına hiç tereddüt etmeden ya da pişmanlık duymadan el koyuyordu, hatta amaçsızca, hiçbir neden olmaksızın, sırf mallarına el konulabilmesi için birkaç infaz bile yapıldığı söyleniyordu. Bugün ise her gün çok farklı niteliklere işaret eden olaylarla karşılaşıyorduk. Sakız Adası'ndaki katliam ve yıkımdan sonra bütün mallar hükümdarlığa geçmişti, bunlar 220 bin kuruş gelir getiriyordu; ada yavaş yavaş kendini toparlamaya başlamıştı, ama halkın temsilcisi olan sultan tazminat olarak bin para alıp adayı hayatta kalan mal sahiplerine bırakmayı kabul etmişti. Para geldiği zaman sultan arazileri iade ettiğini mal sahiplerine bir fermanla duyurmuş ve eğer ölmüşlerse çocuklarının iddialarını kanıtlamaları istenmişti. Sonra da bedelleri onlara iade etmiş ve bunu toprağı en iyi nasıl iyileştireceklerse öyle kullanmalarını söylemişti. Bu durum karşısında sağa sola dağılmış olan Sakızlılar yeniden adaya dönmüşlerdi. Bunların birçoğu Ocak 1832'de İstanbul'da toplandı ve imparatorlukta meydana gelen yeni düzenlemelere uygun olarak, herkesi davet ettikleri bir ziyafet verdiler, patriğin yanı sıra, ileri gelen Türkler ve Rumlar da davet edilmişlerdi. Bu ziyafet İngilizlerin de benzer olaylar vesilesiyle düzenledikleri halka açık davetler gibi yapılıyordu. Örtü kaldırıldığı zaman herkes birbirine "afiyet olsun" der, sonra da bizim kralı anarak başladığımız gibi, onlar da sultanı anarak yemeğe başlarlardı. Bu olay ertesi günü payitahtta çıkan bütün gazetelerde yer almıştı.

Sultanın ayaklanan Rumların üzerine böylesi bir düşmanlıkla ve acımasızca gitmesinin önü, ne akılla, ne de ilkelerle alınabilmişti ve bundan sonra egemenliği altındaki hiçbir yerin bir daha güvenli olacağı düşünülmemişti. Bu kez af kesinleşip sultan onlarla uzlaşmaya gidince,

24 Bkz. Ek No. IX.

hiçbir önkoşul olmaksızın sözüne bağlı kalmış, hiçbir kötü niyet belirtisi göstermemiş ve hiçbir zaman onları suçlamak için bir bahane yaratmamıştı. Bağımsızlıklarını ilan edenler, sanki isyan edenler onlar değilmiş gibi kabul görmüşlerdi. İstanbul'u terk ettiğim zaman talihsiz Rumlar büyük bir korku ve bunalım içindeydiler, ortalıkta görünmek istemiyor, görüldükleri zaman da dikkatleri üzerlerine çekmekten kaçınıyorlardı; yaşadıkları güvensizlikten ve şüphe altında olmaktan o kadar ürkmüşlerdi ki, yürürken gözlerinden daima korku okunurdu. Geri geldiğimdeyse hepsini hiç olmadığı kadarıyla gürültücü, hareketli ve neşeli gördüm. Üzerlerinde bir umursamazlık vardı, koruma altında olduklarından emin görünüyorlar, bazen Türklere karşı gelebiliyor, sokaklarda haklarını arayabiliyorlardı. Geldikten kısa bir süre sonra Constantinus'un Haçı[25] kutlamalarına rastladım, daha önce hiç görmediğim bir biçimde kutlanıyordu, herkes en şık kıyafetleriyle sokaklarda müzik grupları eşliğinde dans ediyordu. Sonra şarap evlerini doldurdular, bıraktığım zamanla şimdi arasındaki fark çok çarpıcıydı.

25 [Caesarealı (Filistin'de) Eusebios (y. 260-y. 340) ile Hıristiyanlık yanlısı Latin yazarı Lactantius (245-325) gibi kroniklere göre 312 yılının ekim ayında Roma imparatorları Constantinus ile Maxentius arasında Tiber Irmağı üzerindeki Milvian Köprüsü'nde gerçekleşen savaş sırasında Constantinus ve askerleri gökyüzünde haç biçimli bir görüntüye tanık oldular. Bu görüntü bir zafer vaadi olarak algılandı ve İsa'nın Yunanca adının (Χρήστος/*Hristos*) ilk iki harfi (Χρ) askerlerin kalkanlarına işlendi. Sonuç olarak savaşı Constantinus kazandı ve Maxentius Tiber Irmağı'nda boğuldu. Ortodoks dünyası ileride Doğu Roma imparatoru olarak Hıristiyanlığı kabul edecek olan Constantinus'un İsa'nın yoluna bu savaş sırasında girdiği fikrini benimsemiştir.]

Kiliselerin onarılması – Constantinus'un haçı – Hıristiyanlık simgesinin teşhiri – Sultanın yabancılara karşı tavrı – İnsanlık dışı uygulamaların terk edilmesi – Yedikule – Armağanlar – Sunum biçimi – Sultan portreleri – Tıp dersleri – Akıl hastalarının tedavisi – Aşı – Karantina kurumu – Koleraya karşı alınan önlemler – Risale – Paşaların atanması – Adaletin işletilmesi – Mülklere el konulması – Derebeyleri – Ulema – Sultanın günlük yaşamı – Nedimi [sohbet arkadaşı ve sır kâtibi] Mustafa – Çeşitli bölgelere yaptığı gezi – Halkın sevgisi – Reformlarını değerlendirme

Ayaklanmanın başlamasından sonra bakımsızlıktan birer harabeye dönen Rum kiliselerinin hâlâ o durumda olduğunu duyan sultan 1831'de çıkarttığı bir fermanda şöyle diyordu: "Bütün isteğimiz İslamın gölgesi altına ve bizim adalet anlayışımıza sığınan bütün reayanın, hiç sekteye uğramadan ve endişe duymadan, eksiksiz koruma altında olmalarıdır: Bu açıdan iyi niyetimiz dar bir çerçeveyle sınırlı değildir, arzumuz her zaman onların tam huzur içinde olmaları ve refah içinde ilerlemeleridir." Bu sözlerin ardından atılan somut adımlar samimiyetinin kanıtlarıydı.

Eski yönetim sırasında Hıristiyan kiliselerinin onarımının yapılabilmesi çok zordu. Önce müftüye başvurulması gerekiyordu, sonra müftü bunu sultana bildiriyor, o da gerekli izni veriyordu. Eğer reayadan bir Hıristiyan bu izni almadan tamirata başlarsa en ağır biçimde cezalandırılıyordu. Bu sistemin yarattığı suiistimaller ve baskılar dayanılmaz boyutlardaydı ve birçok dini yapının yıkılıp gitmesine yol açmıştı. Türkler tarafından tahrip edilen kiliseler de öyle kalıyor, onarılmalarına izin verilmiyordu. İlk büyükelçimizin Heybeliada'daki mezarının[1] [kitabesi] oradaki manastırın [kemerli giriş kapısının üstündeki] duvara yerleştirildiği için yerini bile değiştirememiştim, artık yapının bir parçasıydı ve bir Hıristiyan yapısının bir parçası [yerinden] sökülemezdi. Veba sırasında Galata'daki zavallı bir papaz kendisini enfeksiyona karşı korunmak için hücresini badanalamış-

1 [Bkz. İkinci Kitap, 5. Bölüm.]

tı. Onu tanıyan bir Türk, izinsiz yapılan bu işi duyunca ziyaretine gitmiş, mahsustan sırtını duvara dayamış ve badananın bıraktığı izi görünce zavallı papazı yasaları çiğnemekle suçlamış ve bostancıbaşının hapishanesine gitmemek için 500 kuruş ceza ödemesi gerekmişti. Tur-ı Sina Başpiskoposu Fener'deki manastırına tırmanan asma dallarını desteklemesi için birkaç sırık dikmişti. Bunu duyan Türkler gelmiş ve bana söylediğine göre asma dallarını destekleme cesaretini gösterdiği için 400 kuruş ceza ödemişti. Bir başka manastırda keşişler çarşaflarını sabunlu ve kolalı suyla yıkarken su iz bırakmıştı. Bunu duyan kadı hemen manastıra gelerek izinsiz kireç kullanıldığı iddiasıyla 500 kuruş ceza kesmişti. Sultan yalnızca bu tür baskılara ve suiistimallere son vermekle kalmamış, aynı zamanda onarılması gereken, 36'sı Ermeni, 29'u da Rum ibadethanesi olmak üzere bütün Hıristiyan kiliselerinin onarılması için bir ferman çıkartmıştı. Dahası, sanki önceki haşinliğini telafi etmek istercesine Hıristiyan reayaya karşı, garip söylentilere meydan verecek kadar iyi davranıyor ve dostluk gösteriyordu. Onun da bir başka Constantinus gibi, zulüm gören bir cemaatin dinini kabul etmeye meyilli olduğu doğrulanmıştı, buna yol açan garip bir durum yaşanmıştı.

Constantinus'un haçı görmesi Rum kilisesinde çok önemli sayılmış ve 19 Mayıs'ta dini bir bayram havasında kutlanır olmuştu.[2] Doğunun mucizelerine karşı olmakla birlikte, Latin [Katolik] kilisesi de bu inancı benimsemişti. Basnage ve bazı başka kuşkucuların bunu reddettiği, Fabricius ile bazılarının da bunu doğal nedenlere bağladığı doğru olsa bile, Roma'daki Propagandanın [Katolik Kilisesi İnanç Yayma Kurumu] üyesi [Kardinal Paul] Cullen[3] adındaki bir İrlandalı, kaleme aldığı 220 tezinde bütün bunları yalanlayarak, şu sonuca varmıştır: *Maximè falluntur qui negant Constantinum crucis signum coelitus objectum vidisse* [Constantinus'un gökyüzünde haç imgesi gördüğünü inkâr edenler çok yanılırlar.]

2 Η ανάμνησης του εν ουρανώ φανέντος σημείου του Αγίου Σταυρού επί Κωνσταντίνου εν έτος 346 [346 yılında Constantinus'un hükümdarlığı sırasında kutsal haçın semada belirmesinin anısına] (Ortodoks kilisesi Konstantinos ve Eleni Yortusu'nu her yıl 19 Mayıs [doğrusu 21 Mayıs] günü kutluyor).

3 [Jacques Basnage de Beauval (1653-1723) ünlü Fransız ilahiyatçı, hatip, dilbilimci ve yazar. *History of the Reformed Churches* and on *Jewish Antiquities* adlı bir kitabı vardır. Johann Albert Fabricius (1668-1736) Alman bilim insanı ve bibliyograf. En önemli eseri *Deliciae Harmonicae*'dir (1656). Paul Cullen (1803-1878) Dublin başpiskoposu ve İrlanda'nın ilk kardinali.]

1826'da Fransa'dayken, Poitiers yakınlarındaki Migné'de tuhaf bir fenomen gerçekleşmiş. 17 Aralık Pazar günü, rahipler Noel öncesi yıldönümü şenliği yaparlarken gökyüzünde, tam bölge kilisesinin üzerinde şahane bir haç belirmiş, bunu o sırada orada olan, çevre bölge kiliselerinin cemaatleri de dahil olmak üzere üç binden fazla insan görmüş. Talep üzerine bu olayı incelemek üzere Paris'ten bir heyet gelmiş ve tanıklarla konuştuktan sonra 42-43 metre boyunda, tıpkı Constantinus'unkine benzer bir haçın gökyüzünde görüldüğü ve görüntünün uzun bir süre ve aynı netlikte kaldığı için bir yanılsama olmadığına ve bunun kuşkusuz bir meteorik olgu olduğuna karar verilmişti.

İstanbullu Rumlar da Ocak 1832'de bu olayı yeniden hayata döndürmüşlerdi. Patriğe, Constantinus'un haçına benzer bir haçın, gökyüzünden sarkıp Ayasofya kubbesi üzerinde asılı kaldığını, aynı anda birçok kişinin bunu gördüğünü ve olayın büyük heyecan uyandırdığını söylemişlerdi. Bunu gerçekten gördüğünü söyleyen birine rastlamadım, ama birçok kişi bunu gerçekten görenlerle konuştuğunu ve buna inandıklarını belirttiler; ben de İstanbul'da atmosferik değişikliklerden kaynaklanan bu tür optik yanılsamalar gördüğüm için böyle bir şey olduğundan hiç kuşkum yok, Rumların harekete geçen hayal güçleri de belirli bir benzerliği haça çevirmiş olmalıydı. Ancak bu görüntünün yarattığı manevi anlamlar daha da şaşırtıcıydı. Rumlar bunun gelecekteki bazı olayları ima ettiğine inanarak, büyük bir hevesle, sultanın dininden vazgeçerek Hıristiyan olacağını yaymaya başlamışlar ve bunu allayıp pullamak için de olağanüstü bir yol bulmuşlardı.

Sultan bu sıralarda sık sık deniz gezilerine çıkmayı alışkanlık haline getirmişti. Bu gezilerinin birinde satılmak üzere İstanbul'a gönderilen bir buharlı gemiye büyük ilgi duymuş, ama fiyatını çok pahalı bulmuştu. Darphane-i Âmire Emini Düzoglu'nun[4] idamından sonra o göreve atanan Ermeni asıllı Kazaz Artin,[5] kendi cebinden 800 bin kuruş ödeyerek gemi-

4 ["Sarkis Çelebi Düzyan 2 Ekim 1819'da kardeşi Krikor ile birlikte Bab-ı Hümayun'un karşısında idam edilmiştir. Vağarşag Seropyan," "Düzyan Ailesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3. s. 113-114.]

5 [Harutyun Amira Bezciyan (1771-1834). Darphane emini ve II. Mahmud'un kişisel sarrafıydı. Birçok Ermeni okulunun ve Surp Pırgiç Hastanesi'nin kurucusudur. İpekçilik yaptığı için "Kazaz" sıfatı ile anılmıştır. Padişahın özel izniyle Kumkapı'daki Meryem Ana Patriklik Katedrali'nin Surp Harutyun

yi almış; sultan ertesi sabah geminin sarayın karşısında demirlediğini ve emirlerini beklediğini görünce çok şaşırmıştı. Gemi kumandanı Kaptan Kelly eğitimli bir İskoçtu, hem kaptanlığı üstlenmişti, hem de Türklere geminin nasıl idare edileceğini öğretiyordu. Geminin şanına uygun büyük özel bir sancak yapılmıştı ve gemi seyrederken bu sancak dalgalanıyordu. Yüksek mevki sahibi bir Türk, büyük bir telaşla Kaptan Kelly'e gelip onu güverteye çıkartmış ve sancağı işaret etmişti. Sancağın ortasında Türk imparatorluğunun arması olan büyük bir güneş her tarafından çıkan ışınlarla dünyayı aydınlatıyordu, ancak bunun merkezinde her zamanki gibi bir göbek bulunması gerekirken büyük bir haç imgesi vardı. Sancağın hemen altında sultan duruyordu, kalabalık da onun denize açılışını seyretmek üzere kıyıya dizilmiş, başının üstünde dalgalanan Hıristiyan sancağına bakıyordu. Sanki ikinci bir Constantinus gibi imparatorluğun *"labarum"*unu[6] veya gelecekteki sancağını artık resmen benimsemişti. Sultanın eski alışkanlıklarından bu denli uzaklaşmış olması ve yakın zamanda Hıristiyan reayaya karşı sergilediği iyi niyet, düşmanlarının devletin dinini de değiştirmek üzere olduğuna inanmalarına ya da inanmış gibi görünmelerine yol açmış, bu görüntü de bunun kanıtı sayılmıştı. Olayın pek farkında olmayan sultan aşağı kabine çekildiği zaman Kaptan Kelly hemen sancağın indirilmesini emretmiş ve bunun nasıl ve kimler tarafından çekildiğinin soruşturulmasını istemişti. Sancağın tersanede birkaç Rum tarafından hazırlandığı, onların da her zamanki dikkatsizlikleriyle, bunun yaratıcılıklarını göstermek için iyi bir fırsat olduğunu düşünerek, güneşi büyütüp içine bir haç oturttukları anlaşılmıştı. Bu tehlikeli amblem hemen sökülerek sancak yeniden çekilmiş, böylece sultan da tebaasının korkusunu ve şüphelerini üzerine çekmekten kurtulmuştu. Aslında üzerinde durmaya değer olmayan bu olay ciddi sonuçlar doğurabilirdi. Eğer sultanın Hıristiyan olacağı dedikoduları Türk halkının hırçınlaşabileceği bir dönemde ortalıkta dolaşıyor olsaydı, memnuniyetsizler bunu bütün Müslümanları ona karşı ayaklandırmak için

Şapeli'ne defnedilmiştir. Vağarşag Seropyan, "Bezciyan, Artin," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3. s. 223.]

6 [*Labarum*, üzerine İsa'nın Yunanca adının (*Χριστος/Hristos*) ilk iki harfi (Χρ) işlenmiş sancağa verilen isimdir.]

kullanabilirlerdi. Aslında o doğrultuda bir eğilim olduğuna ilişkin ortalıkta dolaşan bir söylenti vardı, gittiğim her yerde bunu duyuyordum.

Sultanın Frenklere duyduğu güven de reayaya duyduğundan daha az sarsılmış değildi. Türkler epeyce öfkeliydiler, özellikle de Navarin Savaşındaki davranışlarından ötürü İngilizlere kızıyorlardı ve bu nahoş olay nedeniyle Türk topraklarında yaşayan Hıristiyanlara karşı doğal olarak bir misilleme yapılmasından ciddi endişe duyuluyordu; aslında bu Avrupa'nın uygar devletleri tarafından da bazen bir önlem olarak benimsenen bir yöntemdi, ama böyle bir şey olmadı, kentte kalmaya devam eden tüccarlar hiçbir şekilde taciz edilmediklerini, hayatlarını eskisi gibi sürdürdüklerini, Ruslar kente doğru ilerlerken ve büyükelçileri kenti terk etmişken bile, kendilerini tam güvende hissedebildiklerini anlattılar. Bunlardan biri nasıl korunduklarına ilişkin yaşadığı bir olayı dile getirdi. Karayoluyla İngiltere'ye gitmek üzere yola çıkmış, ama Sofya'ya ulaştığında, düşman ordusuyla karşılaşmaması için geri döndürülmüş, yetkililer beraberindekilerle birlikte onu korumalar eşliğinde bir menzilden ötekine göndermişti. Sınıra yaklaşıp başıboş gezen asker tehlikesi ortadan kalktığında paşaya gidip artık korkmadığını ve korumasız yoluna devam etmek istediğini söylemiş, ama paşa "Senin yoksa bile benim var. Benim paşalığımı sınırları içinde olduğunuz sürece padişaha karşı sizin hayatınızdan ben sorumluyum" diyerek, koruma vermiş ve sınırı güvenli biçimde geçmelerini sağlamıştı. O tarihlerde sultanın dört taraftan kuşatılmış olduğunu düşünürsek, uzaklardakilerin güvenliğini sağlamak için elinde fazla imkân bulunmadığını ve bu işi paşanın üstlenmesinin doğru olduğunu görürüz, onun böyle davranması gerçekten övgüye değerdi.

Sultanın eskisi gibi her anlaşmazlık olduğunda yabancı devlet temsilcilerini Yedikule Hisarı'na göndermek gibi barbarca uygulamalara da son vermiş olduğu unutulmamalıdır. Bir hükümdarın bir başka hükümdarın temsilcisini, hatta barbar halkların çoğu tarafından bile saygıdeğer addedilen büyükelçisini tutuklatıp hapse atması Türklerin en tipik nitelikleri sayılan gurur ve haysiyetlerini ayaklar altına almaktı. Doğu insanının bu küstahça tavrına son verme cesaretini gösteren ilk sultan, Mahmud'un öncülü ve saraya birlikte kapatıldıkları zaman onu eğiten [III.] Selim'di.

Selim 1807'de [Rus Büyükelçisi Andrei] İtalinski'yi hapsetmeyi reddetmiş, Mahmud'da kendisine onu örnek almıştı. Yunan Ayaklanmasının baş gösterdiği sıralarda o da [Baron] Strogonof'un ülkeden ayrılmasına göz yummuş ve sonrasında benzer biçimde payitahttan ayrılmak isteyen başka Avrupalı hükümdarların temsilcilerine de, aksine davranması için fazlasıyla tahrik edilmesine karşın, koruma vererek gitmelerine izin vermişti.

II. Mahmud [atanan] her büyükelçiden zorla armağan istemek gibi görgüsüzce bir uygulamayı da ortadan kaldırmıştı. Birisinin gönlünü almak için armağan vermek Doğuda çok eskiden beri var olan bir uygulamaydı. Yakup, [ikiz] kardeşi Esav'la [anlaşmazlığını çözmeye karar verdiğinde] "'Kulun Yakup arkamızdan geliyor' diyeceksiniz. Önden göndereceğim armağanla onu yatıştırır, sonra kendisini görürüm. Belki beni bağışlar" demişti.[7] Bir armağan gönderilmemesi ise bir hainlik planlandığını düşündürürdü.[8] Modern Doğulu milletler arasında Türkler açgözlülükleriyle tanınırlardı, para hırsı en büyük tutkularından biriydi, ama sultan gururu nedeniyle sunulan armağanları haraç adı altında hazineye koyduruyordu. [Kraliçe] Elizabeth Sir E. Barton'u yolladığı zaman bu âdete uydu; kayıtlardaki özet bölümünde kaydedildiği gibi, "Kraliçe, dünyadaki bütün kralların sığınma ve inziva yeri olan bu muzaffer devlete soylu bir kişi eliyle armağanlar yolladı." Bu tarihten sonra gönderilen her Avrupalı yeni büyükelçi, armağanlar ya da para getirerek bu geleneği sürdürdüler. 1809'da Bay [Robert] Adair, 12.130 sterlin tutarında armağan getirmişti,[9] her elçi değişiminde Türk hükümetine götürülen armağanlar İngiltere'ye 5-6 bin sterlinlik bir yük bindiriyordu. Bu armağanları alanların bunları satması onlara atfedilen değeri gösteriyordu. Sultan, sadrazam, reisülküttab ve diğer yüksek görevlilere verilen armağanlar genellikle mücevher, enfiye kutusu ve benzeri şeyler oluyordu. Kralın mücevhercisi Rundle ve Bridge

7 Yaratılış 22:13 [doğrusu 32.20].

8 2. Krallar 17:4. ["Ancak Asur Kralı Hoşea'nın hainlik yaptığını öğrendi. Çünkü Hoşea Mısır Firavunu So'nun desteğini sağlamak için ona ulaklar göndermiş, üstelik her yıl ödemesi gereken haraçları da Asur kralına ödememişti. Bunun üzerine Asur kralı onu yakalayıp cezaevine kapadı."]

9 Armağan listesi şöyleydi: Sadrazam için bir enfiye kutusu 2.470 sterlin; kaptanpaşa için aynısı 1.280 sterlin; iki yetkili için aynısı 2.100 sterlin; iki tercüman için aynısı 1.100 sterlin; bir kol saati 420 sterlin; aynısı 260 sterlin; bir hançer 4.500 sterlin.

tarafından üretilen bu armağanların verildiği kişiler bunların değerini bilip onları birer onur nişanı olarak korumak ve teşhir etmek yerine satmayı yeğliyorlar, hatta çoğu kez hemen o gün, firmanın bunları geri satın alabilmek için İstanbul'da bulundurduğu temsilcisi çağrılıyor, pazarlık ediliyor ve armağanlar satın alınıp Londra'ya gönderiliyordu. Firma bunları biraz değiştirdikten sonra gene hükümete satıyor, onlar da bir dahaki elçiyle birlikte bunları gene İstanbul'a yolluyor ve aynı nesne bu süreç içinde defalarca armağan ediliyordu. Sultan bu utandırıcı âdeti sona erdirmeye karar verdi. Babıâli'deki İngiliz elçisinin yaptığı bu öneri sıcak karşılanmış ve çok eski tarihlerden beri Doğuda uygulanan ve yabancı devletlerle ilişkilerin olmazsa olmaz bir parçası olarak düşünülen bu sistem hiç itiraz edilmeden hemen kaldırılmış, bundan elde edilen kazançla birlikte [Osmanlı Devleti'nin] üstünlük varsayımından da vazgeçilmişti.

Size [daha önce] büyükelçilerin huzura kabul edilmelerini bütün ayrıntılarıyla anlattım, bu geleneğin fazla sürmeyeceğini düşünüyordum, nitekim de öyle oldu. Sir Stratford Canning atandığında kabul töreni artık Avrupa'dakiler gibi yapılıyordu. Sultanın başında kırmızı bir fes vardı, omuzlarına attığı askeri pelerini çenesinin altında iliklenmişti, pantolon ve askeri çizme giymişti, elinde kılıcı vardı. Büyükelçinin maiyetindekilerin sultana tanıtılması ve kabul töreni de Avrupa usullerine göre yapılıyordu. Gruptan birinin adının söyleniş biçiminin Türkçede anlamı hoş olmayan bir kelimeyi çağrıştırması sultanı epey güldürmüş, o da bunu güzel bir şakaymış gibi birkaç kez tekrarlamıştı. Kelimelerle oynamayı seviyordu; Türklerin kendilerini olağanüstü yakın hissettikleri Avrupai eğilimlerden biri de kelime oyunları yapmaktı. Kahve içme usulü de muazzam bir değişim geçirmişti, artık küçük bir fincanda kapkara telveli olarak ikram edilmiyor, gümüş bir ibrikten süzülüyor ve içinde küçük bir maşa bulunan şekerlikle birlikte sunuluyordu. Sultanın [şimdiki] nezaketi ve neşeli rahatlığı ile törenin zarifliği ve düzeyini, eski haşin davranışları ve ortamın sıkıcı havasıyla karşılaştırdığınızda, yapılan beklenmedik reformların yalnızca birkaç yıl içinde ne kadar etkili olduğunu anlıyordunuz.

Sultanın geçirdiği bir başka radikal değişim de sanatı desteklemeye başlamasıydı. Sarayda bütün sultanların portreleri vardı ve ilk kez [III.] Selim

bunların kopya edilmesine izin vermişti. Portreler Londra'daki Türk maslahatgüzarı [Antonaki] Ramadani Efendi'ye[10] gönderilmiş, o da bir İngiliz sanatçıya bunların gravürlerini yaptırmıştı. Selim bunları arkadaşlarına armağan etmek istiyordu, ama ölümüyle proje yarım kalmıştı. Selim'in yerine tahta geçen [IV.] Mustafa projeyi bütünüyle iptal ettirmiş ve insan yüzünün putlaştırılmasının koyu dindar yeniçerileri kızdıracağı [düşünülerek] portrelerin imha edildiği duyurulmuştu.[11] [Sultan] Mahmud Allah'ın bu emrine karşı çıkma konusundaki çekincelerini yenerek, farklı sanatçılara kendi portrelerini yaptırmıştı. Aslında onu memnun etmek pek kolay değildi, ama Napolili bir ressamın[12] yaptığı portreyi o kadar beğenmişti ki birkaç kopyasını yaptırarak farklı büyükelçilere armağan etmişti. Bu portre için büyük bir sabırla her defasında birkaç saat poz vermiş ve sürekli olarak sanatçıya burnunu mu, dudaklarını mı, yoksa sakalını mı yaptığını sormuş, sonra da ressamın yanıtına göre oraya çeki düzen vermişti. Yanında ona çevirmenlik yapan genç bir Ermeni vardı, sultan onun aracılığıyla, sanatçıyla rahatça konuşuyor, son haberleri ondan almaya çalışıyordu, Polonyalıların Rusları yendiğini duyunca çok sevinmişti. Genç çocuk ayakta durmaktan yorulunca sırtını duvara dayayabilmek için biraz geri çekilince sultan birkaç kez ona kuşkulu gözlerle bakmış ve öne gelmesini söylemişti, ancak onun yorulduğunu görünce yumuşak [bir sesle] oturmasını söylemişti. Hiçbir Avrupalı hükümdarın yorgun görünen bir hizmetkâra böyle

10 [Antonaki Ramadani Efendi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyük Britanya'daki maslahatgüzarı. 1818-1832 arasında Londra'da görev yapmıştır.]

11 [IV. Mustafa'nın bu portreleri imha ettirdiğine dair bir bilgi olmadığı gibi, hem Rum asıllı Konstantin Kapıdağlı'nın gerçekleştirdiği guvaş portrelerin asılları, hem de Londra'da John Young'un bunlardan yaptığı oymabaskıların toplandığı *Young Albümü* bugün hâlâ Topkapı Sarayı'nda bulunmaktadır. Bu konuyla ve o dönemde yapılan yazışmalarla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Günsel Renda, "III. Selim ve Resim Sanatı Üzerine Yeni Görüşler," *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* (4-7 Kasım 1997), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000, s. 187-197. Renda ayrıca Hafız Hızır İlyas Ağa'nın *Tarih-i Enderun-Letaif-i Enderun 1812-1830* (yay. haz. Cahit Kayra, Güneş Yayınları, 1987, s. 13) adlı çalışmasına dayanarak II. Mahmud'un tahta çıktığı zaman bu portreleri bizzat Hazine'de gördüğünü ve çok beğendiğini de belirtmektedir (s. 195).]

12 ["19. yüzyılda payitahtta adları anılan İtalyalı ressamlar arasında ilk sırada portre sanatçısı Napolili Enrico Gobbi'nin adı geçmektedir. Sultan II. Mahmud döneminde saraya çağrılan Gobbi, Babıâli nezdinde Sardunya elçiliği ataşesi idi ve 1828 yılında şehzade Abdülmecid ve Abdülaziz efendilerin portrelerini yapmıştı. Milano, Roma ve Torino'da eserlerini sergileyen sanatçının Tarabya'da, Sultan II. Mahmud'un bir portresini yaptığı biliniyorsa da eserleri günümüze ulaşamamıştır." Erol Makzume, http://www.erolmakzume.com/wp/?p=1453]

bir nezaket ve iyilik göstermeye tenezzül edeceğini sanmam. Söylendiğine göre önceleri müftü, İslami kurallara yeni bir icat getirdiği için bu portre işine şiddetle karşı çıkmış, ama sultanın kararı kesin olunca, o da geri adım atmıştı, bir ara sultanın sanatçıyı daimi ressam olarak saraya almayı ve bunu da kurumsallaştırarak kalıcı kılmayı düşündüğü söylenmişti.

İnsan figürünün kopyalanmasına böylesine anlamsız bir karşı duruş, daha önemli konulardaki iyileştirme çalışmalarının büyük ölçüde önünü kesiyordu. Örneğin Türkler kadavra çalışmaları [diseksiyon/teşrih] konusunda o kadar peşin hükümlüydüler ki, eğer birisi değerli bir mücevher yuttuysa ve bu bir başkasının malıysa ve kişi bunu saklamak için yutmuş olsa da, öldüğünde hâlâ midesindeyse onu açıp çıkartmak mümkün olmuyordu. Dolayısıyla anatomi konusunda yalnızca levhalardan bilgi edinebiliyorlardı, bedeni kesip inceleyemiyorlardı. Sultan buna yalnızca izin vermekle kalmamış, ben gelmeden az önce Üsküdar'daki matbaada[13] anatomiyle ilgili, içinde insan bedeninin çeşitli bölümlerini olabildiğince doğru betimleyen levhaların da bulunduğu bir risale bastırmış ve bunun hemen yararlı olabilmesi için de uzun süredir aklında olan bir girişimde bulunarak bir cerrahlık [Cerrahhane-i Mamure / Cerrahhane-i Âmire], bir de tıp okulu [Tıbhane-i Âmire / Darü't-Tıbbı Âmire] açmıştı.

Mesleğinde belli bir yer edinmiş olan Fransız Dr. Sat Desgalliers'i[14] profesör olarak atadığı okul, kapılarını öğrencilere 8 Ocak 1832'de açmıştı. Türk vakayinamelerinde bunun unutulmaz bir çağın başlangıcı olduğu belirtilmekteydi. Aslında derslerin veriliş tarzına bakılınca, halkın bilim konusundaki bilinç düzeyinin nasıl olduğu anlaşılıyordu. İmparatorlukta, uzmanlık alanında ders verecek tek bir yerli hekim bulunamamıştı, yabancı hoca da Türkçe konuşamıyordu. Nasıl idare ettiğini çok merak ediyordum, kendisiyle

13 [Darü't-Tıbaati'l-Cedide: III. Selim'in 1802'de kurduğu Üsküdar Matbaası. II. Mahmud bu matbaayı 1831'de Darü't-Tıbaati'i-Âmire adıyla Beyazıt'a taşıtmıştır.]

14 ["II. Mahmud döneminde... Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin öncülüğünde 14 Mart 1827'de Tıbhane-i Âmire ile Cerrahhane-i Mamure veya Cerrahhane-i Âmire adları verilen iki tıp okulu açıldı... Şehzadebaşı'ndaki Tulumbacıbaşı Konağı'nın üst katı Tıbhane'ye, alt katı da Cerrahhane'ye ayrıldı... Cerrahhane-i Mamure... 1831'de Topkapı Sarayı'nın eklentilerinden, üç koğuşlu Hastalar Odası'na taşındı. Fransa'dan Sad de Callière adında ünlü bir cerrah getirildi. Callière genel anatomi, cerrahi operasyonlar, küçük cerrahi bilimi ve cerrahi kimya gibi dersleri okutmanın yanı sıra sargı tekniğini konu alan bir de kitap yazdı." "Cerrahhane-i Mamure," *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. 5, s. 487.]

tanışmış olduğum için bir gün dersini dinlemek üzere onunla birlikte okula gittim. Yaklaşık 200 öğrenci vardı, sarayın hekimbaşı da aralarındaydı, o da sultanın emriyle derslere katılıyordu. Hoca dersini, hiç kimsenin tek kelime bile anlamadığı bir dilde, Fransızca veriyor, Fransızcayı çok iyi anlayan ve konuşabilen Namık Bey adındaki bir Türk subay da çevirmenlik yapıyor ve hocanın anlattıklarını kolayca akıcı biçimde Türkçeye çeviriyordu. Konu deskriptif anatomiydi ve levhalarla anlatılıyordu. Hoca, sultanın insan bedeninin parçalara ayrılıp incelenmesine karşı olmadığını, ama bunun uluorta yapılamadığını, ancak halkın peşin hükümlerinden kurtulduğu zaman bunun genel ders programının bir parçası olabileceğini söylüyordu. Bu dönem dersleri tıbbi malzemeler, yaralara yapılan cerrahi müdahaleler ve hastalıkların tıbbi olarak tedavisini içeriyordu, bundan sonra klinik derslere geçiliyor ve [öğrenciler] öğrendiklerini bizzat hastalar üzerinde uyguluyorlardı. Hedef temel olarak orduya askeri hekim yetiştirmekti.

Akıl hastaları da sultanın gözünden kaçmamıştı, onlara karşı büyük bir şefkat besliyordu. Bimarhaneyi ziyaret etmiş, hastaların nasıl feci bir ortamda tutulduklarını görmüş ve hemen onların Allah'ın insafına terk edilmelerinden vazgeçilip başka hastalar gibi tedavi edilmelerini söylemişti. Kurum da hemen yeni kurulan Tıbhaneye bağlanmış ve hekimbaşı sultanın emirlerini yerine getirmekle görevlendirilmişti. Kuruma yönetici olarak Avrupa'da akıl hastaları için gelişmiş tedaviler konusunda uzmanlaşmış bir Macar hekim atanmış, tıp ve cerrahi okullarından üç öğrencinin de haftada üç gün Bimarhanedeki hastaların Avrupa'da uygulanan en iyi yöntemlerle, ayrıcalıkla ve şefkatle tedavi edilmeleri için ona yardımcı olmaları emredilmişti. Akıl hastalıklarındaki bu gelişmiş tedavi yönteminin, Türk hastalara uygulanan önceki korkunç baskı yönteminden daha iyi gelip gelmediğini bekleyip görmek gerek.

Ancak sultanın batıl inançları ve dini önyargıları yıkma konusundaki kararlılığının en önemli kanıtları belki de, bulaşıcı hastalıkları önleme konusundaki çabalarıyla yıllardır büyük bir inatla bulaşıcılığı reddeden Türkleri dönüştürebilmek için neredeyse umutsuzca mücadeleye girişmesiydi. Türkler aşıya kesinlikle karşıydılar, çünkü onlar için Allah'tan gelen herhangi bir illeti önlemeye çalışmak dine aykırıydı, çok sayıda Ruma aşı

yaptım, ama çocuğunu aşılatmaya bir tek Türkü bile ikna edemedim. Ama sultanın en büyük oğlu Abdülhamid [1813-1825], Nisan 1825'te çiçek hastalığından hayatını kaybetti. Yeniçeriler yaşı geldiğinde, babasını tahttan indirip yerine onu çıkarmak niyetindeydiler, bu beklenmedik ölüm nedeniyle hedeflerine ulaşamayınca, babasının onların niyetini okuduğunu, onun için de oğlunu zehirlediği söylentisini yaymışlardı. Bunun üzerine büyük endişe duyan baba hemen bir Frenk hekim çağırtarak, diğer çocuklarının hepsini aşılatmış ve halka örnek olmuştu. Sultan yardımcı olacağı düşüncesiyle halka bu işlemin önleyici değil, tedavi edici olduğunu, yani ilerde olabilecek bir hastalığı engellemek yerine, insan bünyesinde zaten hep var olan bir hastalığı iyileştirdiğini söyleyerek onları ikna etmeye çalışmış, Türkler de bu sözleri tatminkâr bulup aşılanmaya başlamışlardı.

Dini önyargıları yenme konusunda kazanılan bir sonraki mücadele de vebaya karşı önlem alınmasıydı. Bunun büyük bir günahkârlık olduğuna öylesine çok inanmışlardı ki, 1812'de kent vebadan kırılırken, Top Kapısı sur kapısından her gün gömülmek üzere çıkarılanların sayısı bine ulaşmadan, hastalığın bitmesi için camilerde dua edilmesine bile Allah'a karşı söylenmek ve onun buyruğuna yeterince boyun eğmemek sayılacağı gerekçesiyle izin vermemişlerdi. Ama son Rus Seferinden sonra [Türkler] bu tür görüşlerin ne kadar saçma olduğunu ciddi ciddi düşünmeye ve sultanın koyduğu kurallara uymaya başlamışlardı. Gayretli bir paşa bölgesinde vebanın yayılmaya başladığını görünce o köyü kordon altına alarak, ne bahaneyle olursa olsun giriş-çıkışı engellemişti. Bir süre sonra her şey durulmuş, inceleme yapıldığında köylülerin hepsi evlerinde ölü bulunmuştu, bu basiretli, ama korkunç fedakârlık sayesinde hastalık başka hiçbir yere yayılmamıştı.

Bu ve benzeri olayların halk üzerindeki etkilerini gören sultan İstanbul'daki İngiliz Elçiliğine başvurarak, hastalığın dışarıdan gelmesini engellemek amacıyla Türkiye'de Avrupa standartlarında kurulabilecek bir *lazaretto* [karantina istasyonu; tahaffuzhane] planı hazırlanmasını istemişti. Bu başvuru İngiltere'ye iletilince Malta'ya talimat verilerek oradaki *lazaretto*'nun planının Türk hükümetine yollanması istenmişti. Ancak bu kurumun birçok itiraza yol açma ihtimali vardı. Bir kere Malta Şövalyeleri döneminde, adada henüz ticaret gelişmemişken ve hastalık daha tam olarak anlaşılma-

mışken inşa edilmişti, dolayısıyla her şey mükemmel değildi, onun için de daha gelişmiş bir sistemi öngören yeni bir plan yapılması daha uygun bulunmuştu. Bu görev Malta'nın yerlisi olan, 1813 salgınının adayı kasıp kavurduğu zamanlarda özellikle etkin ve yararlı çalışmalar yapan ve o zamandan beri 20 yıldır karantina sistemini yöneten Yüzbaşı Schembri'ye verilmişti. Hayırlı bir işle görevlendirilen bu akıllı kişiyle Malta'dan itibaren birlikte seyahat ettik ve 1 Mayıs 1831'de Pera'ya ulaştık. Planını sultana sundu ve büyük övgü aldı. Planda, Çanakkale ve İstanbul boğazları dışında bütün Asya ve Avrupa kıyılarındaki liman kentlerinde kurulması öngörülen karantina büroları ile *lazaretto*'lardan başka bir de, hastalığın çıkışını izleyecek ve acil önlemler alacak bir sağlık zabıtası örgütlemesi için bir sağlık kurulu [Meclis-i Nizâmât-ı Tehaffuziyye (Karantina Meclisi)] öneriliyordu. Başkentte kurulacak yapının, 200 m'den uzun görkemli bir bina olması hedefleniyordu. Ayrıca Boğaz kıyısında hoş, havadar bir yerde ve insanları endişeye sürükleyip bedenlerini savunmasız bırakan diğer kasvetli *lazzaretto*'lar gibi hastaların karamsar düşüncelere dalmalarına imkân tanımayan, onlara hoş şeyler düşündürebilecek güzel manzaralı bir yerde olacaktı. Kurumun 20.000 sterline mal olacağı düşünülüyordu. Tamamına erdiği zaman büyük olasılıkla türünün dünyadaki en mükemmel örneği olacaktı; hatta diğer Avrupa devletlerinin sultanın bu karantina kurumunu kendilerine örnek alarak, gelecekte kendi önlemlerini, veba salgını önlemlerine yüzyıllarca inatla direnen ve izin vermeyen bir toplumun planlama modeli çerçevesinde biçimlendirmeleri hiç de imkânsız olmayabilirdi. Bu çok önemli yeniliğin, tam da Avrupa devletlerinin [salgın nedeniyle] Türk imparatorluğunu kara ve denizden çevreleyecek yaklaşık 10 bin mil uzunluğunda bir kordon altına alarak giriş-çıkışları engellemeyi, ihlal edenleri ölüm cezasına çarptırmayı planladıkları sırada yapıldığını düşünürsek, ne denli değerli olduğunu anlayabiliriz. Türkler, Avrupa'daki uygulamalara benzer önlemler aldıkları zaman artık dışlanmaktan kurtulmuş olacaklar, ilişkiler iki Avrupa devleti arasında olduğu kadar serbestleşecek ve bizlerle bütünleşmelerinin önü açılacak, böylece bundan sonra farklı ve ayrı halklar olmaktan çıkacaklardı.

Sultanın, Türklerin cehaletinin ve peşin hükümlerinin üstesinden gelmesine yardımcı olan bir başka hastalık da kolera salgınıydı. İstanbul'da

ilk bulunduğum yıllarda Hindistan'da başlayan kolera salgını Bağdat'a kadar gelmişti, hepimiz buraya da geleceğini düşünerek tarifsiz bir korkuya kapılmıştık. Bağdat'ta bir İngiliz beyefendi bu hastalıktan ölmüş, kitapları ve diğer kişisel eşyası İstanbul'a yollanmıştı, herkes bunların hastalığı taşımış olmasından endişe ediyordu. Ancak kolera yönünü değiştirmiş, Volga üzerinden Rusya'ya yayılmış, yedi-sekiz yıl sonra da buradan Türkiye'ye gelmişti. [İstanbul'a] bu seferki gelişimden kısa bir süre sonra Odesa'dan hasta gelen bir denizciyi görmem istendi. Denizci birkaç gün içinde hayatını kaybetti, ben de onu gömmeye gittim. Cenazesinde tabutun arkasından ilerlerken bir çeşmenin yanında sucuların deri tulumlarını [kırba] doldurmakla meşgul olduklarını gördüm. Tam yanlarından geçerken iri-yarı bir sucu tulumunu kaldırırken, ani bir spazm geçirdi ve üstüme düştü, dizleri tuhaf biçimde çenesine dayanmıştı, yerde kıvranırken ayakları benimkilere dolandı. Türkler ne olduğunu anlayamadıkları bu sahne karşında bakakalmışlardı. Adamı kaldırıp bir kahveye taşıdılar, ama birkaç saat sonra adam öldü. O zaman benim gömdüğüm denizcinin koleradan öldüğünü söylediler, bir süre sonra denizcinin cenazesi geçerken sucuya kolera bulaştırdığı dedikodusu yayıldı. Bu doğru bile olsa sanırım koleradan ölen ilk Türk o sucuydu, dolayısıyla kentte salgın onunla başlamış oldu. O günden itibaren hızla yayıldı, limandaki ticaret gemilerindekilere de bulaşmıştı. Bir şekilde vebaya yakalanmaktan kurtulmuş olan Frenkler, bu sefer kendilerini güvende hissetmiyorlardı, herkes korku içindeydi.

Sultan bu durum karşısında atıl kalmadı, Frenk hekimlerle görüştükten sonra hemen Hekimbaşı Behçet Efendi'yi çağırtarak, önlemler ve tedaviyle ilgili Türklerin yararlanabileceği bazı talimatlar içeren [bir broşür] hazırlamasını istedi. Behçet Efendi'nin hazırladığı ve İmparatorluk Matbaasında [Matbaa-i Âmire] basılan [Kolera] Risalesi (*Resellay*) 1 Ağustos 1831'de çıktı, çeşitli görevlilere ve kent ile çevresindeki mahallelere birkaç bin kopya dağıtıldı.[15] Basılır basılmaz bana da bir kopya verilmişti, hemen çevirisini

15 ["*Kolera Risâlesi* adıyla kaleme alınan eser Matbaa-i Âmire'de 4000 adet basılmış ve halka dağıtılmıştır." Esin Kâhya ve Ayşegül D. Erdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 251. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/837460 s. 307.]

yaptım. Risale, hastalığın tarihçesiyle başlıyor, sonra belirtileri anlatılıyor, son olarak da alınması gereken önlemlerle tedavi biçimleri hakkında bilgiler veriliyordu. Önlemlerden biri hastalığı kaptığı bilinen ya da şüphelenilen kişilerle temas edilmemesiydi, tedavilerin başında da hemen ve bolca kan akıtılması geliyordu. Aslında risale yaygınlık kazanmış, iyi yazılmış, mantıklı bir metindi ve gerek bilgi, gerekse sağduyu açısından benzer durumlarda Avrupa başkentlerinde çıkan yazılardan daha aşağı değildi. Hitap ettiği halk kesiminin risaleye gösterdiği ilgi onların bu konu hakkındaki bilgi düzeyini gösteriyordu. Hemen karantina istasyonları belirlenmiş ve kuralların doğru uygulanmasını sağlayacak görevliler atanmıştı. İzmir'den [gemiyle] gelen bazı arkadaşlarım engellenmeden karaya çıkmıştı, ama ertesi gün kurumdaki bir görevli onları arayıp geri dönüp karantina dönemlerini geçirmelerini istemişti. Onlar görevliye boşuna telaş ettiğini, eğer hastalığı taşıyorlarsa zaten çoktan bütün kente bulaştırmış olmaları gerektiğini söylemişler, ama gene de [limana] dönmek zorunda kalmışlar, birkaç saat tutulduktan sonraysa serbest bırakılmışlardı. Boğaz'ın bazı köylerinde insanlar tam bir kadercilikle önce umursamamışlar, ama sonra aşırı bir telaşa kapılmışlardı. Büyükdere'de sokakta rastladığım bir adamın kolera olduğu söylenmişti, [bunu duyan] Türkler doğruca evlerine kaçmış, kapılarını kapatmış, bu garip adam da bomboş sokaklarda tek başına ağır ağır yürümeye devam etmiş, o ortalıktayken kimse dışarı çıkmamış. Kadıköy'deyse en ufacık bir rahatsızlığı olan, hatta diş ağrısı çeken biri bile orayı terk etmeye mecbur bırakılmış, onların mobilyalarını taşıyan hamallar, kollarından bağlanıp denize sürüklenmiş, boğulmalarına ramak kalana kadar suya batırılarak üstlerine bulaştığı varsayılan mikroplardan temizlenmeye çalışılmıştı.

Sultanın siyasal reformları gerçekleştirmesi daha zor olmuştu, çünkü aynı zamanda önyargılar ve cehaletle de uğraşmak durumundaydı. İlkönce divanla başladı. Epey süredir sultan, fazla içli dışlı olmamak ve ortalıkta görünerek, bilinmeyen birine duyulan etkileyici ve esrarengiz saygıyı zayıflatacağı düşüncesiyle tebaasıyla doğrudan bağlantı kurmaktan kaçınıyor, görüşlerini ve emirlerini yazılı olarak bildiriyor, hiçbir zaman kişisel iletişime geçmiyordu, ama Mahmud şimdi divan üyeleriyle birlikte, aynı mekânda görüşlerini bildiriyor ve etrafındaki herkesi aynı şeyi yapma-

sı için cesaretlendiriyordu, amacı belli bir tartışma ve özgürce düşünme ve konuşma ortamı oluşturmaktı.

Türk hükümeti paşaların sık sık değiştirilmesinden şikâyetçiydi. Bu tür değişiklikler genellikle bayramlarda yapılıyor, dolayısıyla eyalet yöneticileri her yıl değişiyordu. Bunun arkasında yatan neden para hırsıydı, her vali makamını [hükümetten] satın aldığı için sonuçta ortaya dayanılmaz bir haraç ve baskı sistemi çıkıyor, atanan vali de kısa görev süresi içinde ödediği bedeli geri kazanmanın yollarını arıyordu. Sultan bu işi denetim altına alabilmek amacıyla, yeni atamalarda herhangi bir ücret almayı reddetti, yardımcılarının almasını da yasakladı. Uzaklardaki paşalara hayat ve ölüm müjdesi vermek üzere Anadolu'da tozu dumana kattıklarını gördüğümüz Tatar ulaklar artık dörtnala ölümüne koşuşturmuyorlardı. Şimdi bir paşa, ancak makamına uygun olmadığına ya da bir hata yaptığına dair ciddi verilerle kanıtlanabilir iddialar varsa görevden alınarak yerine yeni biri atanıyordu, bu da o kişinin ödediği bedele değil, o görevi hak edip etmediğine bağlıydı.

Eskiden her vali bir derebeyi gibiydi, paşalığı içindeki herkesin yaşamı üzerinde mutlak yetkisi vardı, elinin bir hareketiyle insanların kaderini tayin edebiliyordu. Sultan kendi istediğini yapabilir duruma gelir gelmez müsellimlere, ağalara ve paşalara bir ferman yollayarak, hiçbirinin ne reayaya, ne de herhangi bir Türke [Müslümana], bir kadı hükmü ve imzası olmadan, kendi kendine ölüm cezası veremeyeceğini duyurmuştu. Bu durumda bile suçlunun, Anadolu ya da Rumeli kazaskerlerinden birine kararı temyiz ettirebilme hakkı vardı, hatta suçlu kararın temyizinde ısrar ederse sonunda sultanın kendisine bile başvurabilirdi.

İmparatorluğun eski kanunlarına göre saray görevlileri sultanın köleleriydi-[kullarıydı][16] ve rütbeleri ne olursa olsun bu değişmiyordu; özel mülk sahibi olamıyorlardı; eşleri, çocukları ve kendileri de dahil olmak

16 ["Sözlükte 'esir, köle' anlamına gelen kul, Osmanlı döneminde özellikle Fatih Sultan Mehmed'den itibaren 'tebaa, hizmetkâr ve sadık' manalarında kullanılmıştır... Devşirme kökenli kulların hukuki anlamda köle olduklarını söylemek mümkün değildir. Zira bunlar, devletle zimmet akdi yapmış reaya denilen hür Hıristiyan ailelerin çocukları olup kendileri için devşirildikleri yerlerden giderlerine karşılık olarak 'kul akçesi' adıyla bir miktar para alırırdı... *Dîvânü lugâti't-Türk*'te kul kelimesine Osmanlı kullanışına uygun olarak 'tâbi, hizmetkâr, sadık' anlamları verilmiştir (I, 282)." Abdülkadir Özcan, "Kul," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kul--osmanli.]

üzere bütün servetleri efendilerinin emrindeydi. Bu göreceli bağlantının katı yorumu eskisi kadar gündemde değildi ve kul olmayan ya da hiç kul olmamış kişiler belli mevkilere gelebiliyorlardı, ama bu anlayışın kökleri hâlâ etkisini sürdürüyordu; görevli efendisinin hoşuna gitmeyen bir şey yaptığında ölümle cezalandırılıyor, hâlâ kölesiymiş gibi malları sultana devrediliyordu. Mahmud bu haklarından tamamen vazgeçti. Kendisini artık, görevdeyken infaz edilen bir görevlinin mirasçısı olarak görmüyor, dolayısıyla da onları çıkarcı bir dürtüyle öldürtmüyordu. Böylece yetkileri ve çıkarları bağlamında kişisel bir fedakârlık yapmış ve kendisini tebaasının yaşamı ve malları üzerinde mutlak hak sahibi yapan bu korkunç despotizmin dayanaklarını gönüllü olarak temelli ortadan kaldırmıştı.

Türk sistemi artık bir dereceye kadar cumhuriyetçi bir ruh taşıyordu, rütbe ve unvan tamamen kişiseldi, miras yoluyla kimseye geçmiyordu ve bu o kadar aşırı boyutlara taşınmıştı ki, biri işini iyi yaparak yükselmişse, o zaman mesleği ne olursa olsun artık onunla anılıyordu; [örneğin] rahmetli İstanbul Beyi, çarık yaptığı için Pabuççu Ahmed olarak biliniyordu, ama Anadolu yakasında bu kuralın bazı istisnaları vardı, bazı ayrıcalıklı asilzadelere derebeyi deniyordu, onlar tımar sahibiydiler, dolayısıyla da kanunlar çerçevesinde farklı bağlılık koşullarına sahiptiler. Bunlardan birkaçı saygıdeğer kişilerdi ve babadan oğula geçen bir miras sistemine sahiptiler. [Örneğin] Karaosmanoğlu Anadolu'da uzun zamandır iyi bilinen bir aileydi, bütün gezginler bu aile sayesinde bazı bölgelerin çok geliştiğinden söz ederler. Diğerleriyse böyle bir sistemin ürünleri olarak küçük çaplı zorbalardı, tam dokunulmazlıkları bulunduğundan ve kendi iradeleri dışında hiçbir mahkemeye karşı sorumlu olmadıklarından ellerindeki gücü kötüye kullanıyor ve böyle durumlarda insan doğasının meylettiği zorbaca ve keyfi eylemlerde bulunuyorlardı. Bu zorbaların gücünü kırıp onları imparatorluğun genel yasalarına bağlı kılmaya çalışmak zor bir işti, bu ancak bir sultanın gayreti ya da ferasetiyle başarılabilirdi. Herkesin belleğinde yeniçerilerin yok edilişlerinin dehşeti hâlâ canlıyken, sultan da önce bu bağımsız tebaasının yalnızca yetkilerini kısıtlama yoluna gitti. Bunlardan bazılarının bir araya gelme imkânları vardı, denetimleri altındaki tımar sahiplerinden kısa sürede 10 bin sipahiden oluşan bir ordu toplayabilirlerdi; ama sessizce yeni sisteme

boyun eğmeye başlamış ve tıpkı yeniçeriler gibi bütün güçleri yok edilmişti. Bu tehlikeli ve nüfuzlu kişiler böylece zararsız hale getirilerek, öldürülmeden kökleri kurutulabilmişti. Sultan içlerinden en nüfuzlu olanları payitahta çağırarak onları itibarlı ve kazançlı çıkacakları yerlere atamış, onlar da buralarda devlet için yararlı işlere girişmişlerdi. [Örneğin] Karaosmanoğlu Ailesi teknik işlerde, özellikle de gemi yapımında epey ilerleme kaydetmiş ve bir savaş gemisi inşa etmek için büyük miktarlarda harcama yapmışlardı.

Bütün kesimler içinde mücadelesi en zor olanı ulema idi. Türklerin sivil [örfi] ve dini [şeri] yasaları eski Yahudilerde olduğu gibi iç içe geçmiş durumdaydı ve Kuran'ın ilkelerine de, Tevrat'ınkiler gibi ilahi otoriteye dayandığı için karşı gelinemezdi. Ulema bu birlikten vücut bulmuştu ve bünyesinde din adamlığıyla kadılığı birleştiriyordu. Ulemanın dokunulmazlığı vardı, mallarına el konamazdı ve idam cezasından muaftılar ve fazlasıyla kötüye kullanılan bu dini ayrıcalık, yıllardır Avrupa devletlerinde uygulanmazken, Türkiye'de uzun süre canlı tutulmuştu. Ama çok eski bir yasaya göre herhangi bir ulema mensubu, hatta bir müftü dibekte dövülerek öldürülebiliyordu. Bu ceza aslında Türkiye'de vardı ve Sultan [II.] Osman, ulemayı hizaya getiremeyince uzunca bir süredir toprağa gömülmüş olan dibeği çıkartarak, uygulamadan kalkmış olan bu cezayı yeniden gündeme getirmiş; dibeğin görülmesi ulemanın aklını başına getirmişti. Bir keresinde Mahmud'un da Osman'ın yöntemini uygulayacağı ve dibeğin saray avlusuna çıkartıldığı söylenmişti, ama gidip bu olağandışı manzarayı görmeye kalkışmak istediğimde bana bunun görülemeyeceği söylendi, sultanın böyle bir şey yapmış olabileceği mümkün görünse bile, belki de dibek hiç teşhir edilmemişti.[17]

Türklerin ulema mensuplarını zihinlerinde bu kadar yüceltmiş olmaları onların bir tür ilahi otoriteye sahip olduklarına inanmalarından kaynaklanıyordu. O güne kadar sahip oldukları bu muazzam etkileme gücünü, halka verilecek herhangi bir yeni bilgiyle zayıflatılmasını istemiyorlar,

17 [Bu anlatılanların gerçeklikle bir ilişkisi bulunmamaktadır. "İlmiye geleneğine ve kanununa göre ulemaya verilen en ağır ceza azil ve sürgündü. Osmanlı tarihinde istisnai olarak bazı kritik durumlarda ulemaya ölüm cezasının verildiği bilinmektedir. Ahîzâde Hüseyin, Hocazâde Mesud ve Seyyid Feyzullah efendiler 'sâî bi'l-fesâd' olma, siyasete karışma ve nüfuzlarını kötüye kullanma sebebiyle ölümle cezalandırılmıştır." Mehmet İpşirli, "Şeyhülislam," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/seyhulislam.]

bunun için de halkı aydınlatacak her yeniliğe sürekli olarak karşı çıkıyorlardı. Yeniçerilerle sıkı bağları vardı ve ne zaman bir değişim düşüncesi ortaya çıksa hemen onları bir baskı aracı olarak kullanıyorlardı. Sürekli olarak olası yenileşme hareketlerini gözlüyor ve yeniçerileri tepki vermeye kışkırtıyorlardı.

Yeniçeriler başlangıçta fethedilen topraklardan tedarik edilen Hıristiyan kölelerden oluşuyordu ve her yedi çocuktan birinin zorunlu hizmete alınmasıyla sürdürülüyordu.[18] Ancak bu uygulama bir süre sonra gündemden düşmüş ve yeniçeriler halk arasından alınmaya başlamıştı. Hüküm süren hanedanla aralarında kurulan özel bir bağ yoktu. Önceden sultana duydukları derin saygı giderek yok olmuş ve onun yerine içinden alındıkları ve hâlâ bir parçası oldukları halka karşı bir bağlılık duygusu gelişmişti. Basit ve sığ düşünceli olduklarından, ne zaman bir yenilik hareketine karşı çıkmak gerekirse, kendilerinden daha kurnaz ve düzenbaz olan ulema tarafından yönlendirilmeye hazırdılar. Sürekli kışkırtıldıkları için de sürekli kargaşa yaratan, dik kafalı bir zümreye dönüşmüşlerdi, kendi ağaları bile onları dizginleyemiyordu, asker olarak da işe yaramaz haldeydiler, ama bütün halkı kışkırtıp harekete geçirebilecek kadar güçlü ve tehlikeli olmuşlardı. Ulemanın sağ kolu haline gelen bu kesimi kökten yok etmeden herhangi bir reform hareketine girişmek mümkün değildi, dolayısıyla da sultanın ilk eylemi onları ortadan kaldırmak oldu. Cehaletin ve hoşgörüsüzlüğün destekçileri ortadan kalktıktan sonra sıra kaleyi uçurmaya gelmişti.

Mahmud'la sürekli irtibatı olan biri sayesinde onun günlük hayatını ve alışkanlıklarını öğrenme imkânına sahip olmuştum; kabaca şöyle bir düzeni vardı. Günde iki kez yemek yiyordu biri sabah 11 dolaylarında, diğeri

18 ["I. Murad döneminde kurulan Yeniçeri Ocağına asker temini için önce pencik kanunu [ele geçirilen esirlerin beşte birinin devlet hizmetine alınması] gereğince gayrimüslim genç savaş esirlerinden faydalanılmış, fakat zamanla fetihlerin azalması, Ankara Savaşından sonra da bir süre durması yüzünden devşirme yoluna başvurulmuştur... Kapıkulu ocaklarının nefer ihtiyacı yeniçeri ağası tarafından belirlenir ve Divanıhümayun'a arz edilirdi. Buradan çıkacak karara göre sekiz-yirmi yaş arasındaki gençlerden durumları elverişli olanlar devşirilirdi. Devşirme işi ihtiyaca göre üç, beş veya yedi yılda bir yapılırdı... Devşirme kanununda toplanacak çocukların nitelikleri belirtilmiştir. Buna göre Hıristiyan çocuklarının asilleri, papaz oğulları, iki çocuktan sadece biri, birçok çocuğu bulunan ailenin en sağlıklı çocuğu seçilir, tek oğlu olanın çocuğu alınmazdı." Abdülkadir Özcan, "Devşirme," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/devsirme.]

de gün batımında. Tabure ve siniyi, tam olarak Avrupai tarzda kurulmuş bir masa ve iskemleyle değiştirtmişti. Masa örtüsü ve İngiliz tarzı çatal bıçaklar kullanıyordu, bıçağının ucu Fransızlarınki gibi sivri değil, yuvarlaktı, sofrada ayrıca altın kaşıklarla bir karaf şarap da bulunurdu. En sevdiği içki şampanyaydı, açılırken mantarının patlamasını ve şampanyanın tavana fışkırmasını eğlenceli buluyordu. Her zaman yalnız yiyordu, yemekler sırayla tek tek getiriliyordu, çeşitlerin sayısı 50-60 arasında değişiyordu, hepsi kapaklı ve mühürlüydü. Mührü kırıp yemeği tadıyor, eğer beğenmezse kapağını kapatıp geri yolluyordu. Sonunda sevdiği bir yemek gelince onu tutuyor ve hepsini yiyordu. Düşmanlarının söylediklerinin aksine şarap onun ölçülü davranışlarının değişmesine yol açmıyordu, yetkilerini kötüye kullanmıyordu.

Sert ve aşırı kuralcı, katı yapısına karşın, ev hayatında kısmen daha yumuşak ve cana yakın olması epey şaşırtıcıydı. Samimi bir dost, evde çalışanlara karşı da hoşgörülüydü. Çocuklarına hayret edilecek kadar düşkündü, onların bütün oyunlarına katılır ve cüretkârlıklarına katlanır, hatta sırtına tırmanıp atçılık oynamalarına bile izin verirdi. Kendisi de erkek sporlarında oldukça ustaydı, özellikle okçuluk çok keyif aldığı sporlardan biriydi. Tatavla [Kurtuluş] veya Aya Dimitri'nin [Feriköy] arkalarında, Okmeydanı olarak anılan yüksek düzlükte sık sık talim yapar, okların rekor uzaklığa ulaştığı noktalara birer nişan taşı dikilirdi. Bu spor dalında o kadar ustaydı ki, yaklaşık 140 m uzağa attığı bir ok bir divan şairine esin kaynağı olmuştu. Sultan Mahmud bazen yalnız, bazen de çocuklarıyla birlikte Boğaz kıyılarında ıssız bir tepeye çekilir, burada onlarla oturup konuşmaktan ve birlikte olmaktan mutlu olurdu. Böyle durumlarda çavuşlar etrafında geniş bir çember oluşturur ve bu yöne gelenleri başka tarafa yönlendirirlerdi. Bir gün şifalı otlar ararken o kadar dalmışım ki, hiç fark etmeden çavuşu geçmiş, sultanla neredeyse burun buruna gelmiştim, küçük bir sayvanın altında oturmuş çocuklarından biriyle oynuyordu, yakınından geçmeme karşın beni ya fark etmedi ya da fark etmemiş gibi davrandı. Kazara davetsiz bir yere girmek bazen bir insanın yaşamına mal olabilir, tam da onun sert ve güçlü karakterine hayranlık duyduğum bir sırada bu alanın sınırları dışına çıkana kadar kendimi güvende hissetmedim.

Sultanın her zaman kendisine yakın hissettiği bir nedimi olurdu. Halet Efendi'nin yerini şimdi 28 yaşlarında [Mustafa adlı] bir genç almıştı. Bebek'teki bir kahvecinin oğluydu, pek çok kişi onun çocukken babasının kahvesine gelenlere kahve ve çubuk getirdiğini hatırlıyor. Çok yakışıklıydı, sultan onu Bebek'e yaptığı ziyaretlerinden birinde görmüş, güzelliğinden etkilenmiş ve içoğlanı olarak saraya almıştı. Yetenekleriyle sultanın gözüne öyle girmişti ki, hane halkını o idare eder olmuştu. Ama onun da diğer nedimler gibi kendisine öğüt verecek yakın bir dostu yoktu, anlatıldığına göre uçarı, sefahat düşkünü, para canlısı biriydi, her şeyi paraya dönüştürüyor, sonra da keyfine göre harcıyordu.

Mustafa, Türkiye'de üretilen kötü kalite deri yerine Avrupai yöntemlerle deri üretimine geçebilmek için bir deri fabrikası [tabakhane] kurmaya teşvik edilmişti. Bu amaçla Cornwall'dan Bay Glewis adında biri İstanbul'a çağrılmış ve onun idaresinde Hünkâr İskelesi Vadisi'nde büyük bir fabrika kurulmasına karar verilmişti, deriyi tabaklamak için gerekli yağ ve başka malzemeler İngiltere'den getirtilecekti.[19] Ancak Boğaz'da sürüyle yunus vardı, her tarafta karaya vurmuşlar, yağ içinde, martılara ve başka kuşlara yem oluyorlardı. Türklerin önyargıları onların bu balığı yemesini engellerken, cahilliklerinden ya da tembelliklerinden bunlardan başka türlü yararlanmayı da denemiyorlardı, ama şimdi, balina yağından yararlanıldığı gibi yunus yağının da burada ve başka deri fabrikalarında kullanılması öneriliyordu. Bu tür girişimleri memnuniyetle karşılayan sultan bu işe çok sevinmiş ve nedimi Mustafa'nın bunu üstlenmesini istemişti. Bina tamamlandığı zaman sultan, inceleme yapmak üzere ziyarete geldiğinde sepicilerle deri işçilerinin çalışma seslerini duymayı beklerken, kulağına yalnızca müzik ve zar tıkırtıları gelmişti. Anlaşıldığı üzere *Barham*[20] savaş gemisine

19 ["1810'da Beykoz'da bir deri imalathanesi kurmuş olan Hamza Efendi'den satın alınan debbağhane orduya devredilmiş ve adı 'Dabakhane-i Klevehane-i Âmire' olarak değiştirilmiştir. Bu fabrikada öncelikle ordu için gereken palaska, kütüklük ve koşum takımları üretilmiş, bu girişimlerin devamı olarak, 1816'da fabrika, Beykoz Techizat-ı Askeriye Fabrikası'na dönüştürülmüştür. 1826'da ise aynı bölgede yeni bir tesis kurularak keçi derisinden yeni tip, el üretimi askeri kundura yapımı başlatılmıştır." Önder Küçükerman, "Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2. s. 197.]

20 [*HMS Barham*, 1811'de denize indirilen 74 toplu bir İngiliz savaş gemisiydi. 1831'de yola çıkarak İstanbul'a gelmiş ve 1842'de tekrar İstanbul'a dönecek olan Britanya Büyükelçisi Stratford Canning'i alarak İngiltere'ye dönmüştü. Gemide bulunan ressam James Kennetton Willson da yaptığı gravürün

eşlik eden buharlı gemi boyanıyordu, manevradan dönen subaylar da burayı mesken edinmişlerdi. Sultan bunu duyunca durumun tuhaflığına ve deri üretimiyle uğraştıklarını düşündüğü kişilerin neyle meşgul olduklarını görünce gülmeye başlamış ve her zamanki nezaketiyle gemileri tam hazır olana kadar subayların rahatsız edilmemelerini söyleyerek fabrikadan ayrılmıştı. Ancak bu ziyareti duyulduğunda denizciler *Barham*'ın güvertesinde sıraya dizilerek selama durmuşlardı, sultan bundan çok memnun olmuş ve bunu düş kırıklığının telafisi olarak kabul etmişti.

Halkın kendisine ne kadar değer verdiğini merak ediyordum, onun için sultanın at üstünde camiye giderken halk arasında geçişini izlemeye gittim. Sultan Avrupai tarz giysileriyle, pantolonlu, çizmeli ve çenesi altından iliklenmiş askeri peleriniyle at sırtındaydı; bu hali, üstünde sanki entariymiş gibi duran bir kaftan içinde, oldukça tuhaf ve büzülmüş biçimde otururken gördüğümden çok farklıydı, geçirdiği bu dönüşümde değişmeyen tek şey başında, kulaklarının üstüne kadar inen kırmızı fesiydi. Sarık yerine yalnızca fes kullanmaya başladığında, halkın önyargılarına ters düşmemesi için aslında sarığın bir parçası olan fesi deforme ederek kulağının üstüne kadar kafasına geçirmişti, zaten söylentilere göre yakında bunu da bırakıp şapkaya geçecekti. Türklerin tatil günü olan cumaları camiye gidişi dini bir olay olduğu için halkın kendisine karşı beslediği duyguları dışa vuran bir şey olmadı. Her zamanki gibi iki yana dizilmiş, onu sessizce selamlayan insanların arasından geçti, bizim grup içindeki hanımlar başlarını öne eğerek onu selamlayınca o da sakin bir ifadeyle hafifçe gülümseyerek karşılık verdi.

Ancak daha sonra halkın hissiyatından emin olabileceğim daha iyi bir fırsat elime geçti. Sultan, imparatorluğun çeşitli bölgelerine seyahat etmeyi alışkanlık haline getirmişti, ama bunu kendinden öncekilerin yaptığı gibi insana korku salan askeri kıyafetiyle değil, normal sade giysiler içinde, yanına yalnızca bir-iki görevli alarak, halkın dertlerini dinlemek ve onlara çare bulmak için yapıyordu. Sultan 22 Zilhicce 1246'da, yani 3 Haziran 1831'de, donanmadan bazı gemilerin eşliğinde

altına şu sözleri yazmıştı: "H.M.S. Barham, Sir Stratford Canning ile birlikte İstanbul'dan ayrılırken, 12 Ağustos 1832." Bu gravür kitabımızın kapak resmi olarak kullanılmıştır.]

Şeref-*resan* adlı firkateynle İstanbul'dan ayrılmıştı. Söylendiğine göre sultan, yokluğunda bir sorun çıkartmamaları için bazı nüfuzlu kişilerin oğullarını da rehin olarak yanına almıştı. Ayrıca bu geziye müftünün de gelmesini istediği söylenir, böylece onun idaresi altındaki geniş bölgede cemaatin maneviyatının nasıl olduğunu anlayacaktı, ama ulemanın başındaki kurnaz müftü gelmemeyi tercih etmişti. Sultanın ilk durağı Gelibolu'ydu, oradan Çanakkale'ye, sonra da Edirne'ye geçti. Burada farklı dini cemaatlerin temsilcileriyle görüşmeler yaptı; Türkleri mollalar, Rumları Edirne'de yaşamına devam eden son patrik, Ermenileri vartabetler (başpiskoposlar) ve Yahudileri de hahambaşı temsil ediyordu. Bu cemaatlere okullarını genişletmek ve başka yararlı şeyler yapmaları için büyük miktarda para verdi. Sonra kenti gezdi, Meriç üzerinde tehlikeli hale gelen eski ahşap köprünün yerine yeni bir taş köprü yapılmasını söyledi. Özellikle hastanelerle ilgilendi, birtakım iyileştirmeler yapılmasını istedi ve hastaların rahatlığının temin edilmesi ve hayatlarının kolaylaştırılması için ne gerekiyorsa sağlayacağını, yerine getirilmediği takdirde de amirleri sorumlu tutacağını belirtti. Buradan sonra Trakya düzlüklerine geçti ve buranın bu kadar ıssız olmasına ilk defa şaşırdı. Toprağın harika olduğunu ve kolayca geliştirilebileceğini gördü, bazı yerlerde mahsul toplanmadan ortada bırakılmıştı. Hemen başka yerdeki köylülerin hasat için buraya getirilmesini, gelecekte burada yerleşmeleri için küçük köyler kurulmasını, çabalarının teşvikle ve güvenlikleri sağlanarak desteklenmesini emretti. Bölgenin nüfus kaybettiğini ve ihmal edildiğini ortaya koyan bu manzara çarpıcı olduğu kadar da gerçekti, yüzyıllardır kendisinden önceki hükümdarların zamanında da böyleydi, ama kendisinden önce hiçbir sultan onun gibi bunları düşünmeye değer bulmamıştı.

Sultan buradan sahildeki Silivri'ye geçti, oradan da denizyoluyla İstanbul'a. Dönüş yolunda olduğu haberi duyulunca ben de halkın tepkilerini görmek için karaya çıkışı sırasında orada olmak istedim, Beşiktaş'ta karaya çıkacaktı ve oraya kadar bütün kıyı kalabalıklarla doluydu. Aralarında onun kurduğu okullarda eğitim gören çocuklar da vardı, sabahın erken saatlerinde çeşitli okullardaki öğrenciler toplanmış ve hocalarıyla birlik-

te yürüyüşe geçmişlerdi, bizim Londra'daki çocukların farklı okullardan toplanıp hep birlikte St. Paul Katedrali'ne yürüyüşlerini hatırlatıyordu, onlardan da aşağı kalmıyorlardı, tek farkları her türlü Türk, Yahudi ve Hıristiyan çocuğun bir arada olması, hepsinin eşit büyütülmesi, eşit eğitim olanaklarından yararlanması ve özendirilmesiydi. Aramızdaki farklı dini cemaatlerin önyargılarını ve birbirlerine duydukları antipatiyi yenebilmek için ne kadar uğraştığımızı ve hâlâ uğraşmakta olduğumuzu düşününce, karşılaştığı bütün muhalefete ve zorluklara karşın, bu kadar özgürlükçü ve aydın olabilen bu tahammüllü Türke hayran olmaktan kendimi alamadım. Sultan sonradan, Rum ve Ermeni Katolik okulları da dahil olmak üzere farklı okullara 100 bin kuruş dağıtmıştı.

Sultanın karaya yaklaşmasıyla kalabalığı gözle görülür bir heyecan sarmıştı, herkesin ona büyük ilgi duyduğu belliydi. Türklerin duygularını uluorta yerlerde haykırarak ve sevinç nidalarıyla dışa vurma huyları yok, bunu zihinlerinin derinliklerinden süzülüp geldiği anlaşılan sözlerle, [her kelimenin] üzerinde durarak ve ağırbaşlı ifadelerle dillendirirler. Sultan aralarından geçerken başlarını öne eğip övgülerini alçak bir sesle, adeta dua eder gibi mırıldanırlar; bugüne kadar gördüğüm kitlesel gösterilerin hiçbirinde, halkın saygısını ve övgüsünü bu denli güçlü biçimde ifade ettiğini asla görmediğimi söyleyebilirim.

Amacı ve sağladığı yararlardan bağımsız olarak sultanın bu gezisi iki açıdan anılmaya değer; birincisi imparatorluk tarihçisinin [Ahmed Lütfi Efendi] bu geziyi olağanüstü ve şaşırtıcı bir olay olarak belirtmesi ve yazdıklarının devlet matbaasında basılıp dağıtılmasıydı. Diğeri de bu gezi anısına Edirne'de basılan sikkeydi. Kentin bir önceki simgesi, bu bölgenin gül yağı üretimiyle tanınmasından ötürü olsa gerek güldü. Yeni sikkenin üstünde gül yerine, sultanın burayı ziyareti anısına bir yıldız konmuştu. Ancak baskı sırasında bir hata meydana gelmiş, yıldızı oluşturan ışık huzmelerinin bazıları silik, bazıları da fazlasıyla belirgin çıkmış, yıldız da adeta haça benzemişti. İyimser Rumlar bunu da sultanın Hıristiyanlığı benimseyeceğinin bir işareti olarak yorumlamışlardı. O sıralarda sultanın Boğaz'da Stavros [İstavroz / Beylerbeyi] yakınlarında yaptırdığı ve henüz tamamlanmış olan

sarayına da[21] [benzer bir yorum getiren] Rumlar sultanın yeni ikametgâhı için "İstavroz Kenti"ni seçtiğini belirtmekte gecikmemişlerdi.

Türk hükümdarının yaptığı bu olağanüstü gezi, önceki sultanların gezilerine hiç benzemiyordu, onların giriştikleri birtakım ilerici hareketler, her defasında baskı ve yalnız bırakılmayla sonuçlanırken, Sultan Mahmud halkın durumunu dikkatle değerlendirmiş ve onlara yardım elini uzatmıştı. Bu gezide köylülerden haraç kesilmemiş, reaya falakaya yatırılmamış, kuşku duyulan paşalar boğulmamış ya da kafaları uçurulmamış, gittiği her yerde yardımseverliğinin izlerini bırakmıştı.

Size ayrıntılarıyla aktardığım reformların çoğunu önemsiz bulabilir ya da dikkat çekilmesinin tuhaf olduğunu düşünebilirsiniz, ama onları, o güne kadar bağlandığı şey ne kadar önemsiz ve saçmaysa, ona o kadar daha inatla tutunmanın dışında hiçbir şeyi bir başka şeyle kıyaslayıp değerlendirmeyi bilmeyen bir Türkün gerçekleştirdiğini unutmayın. Sizce kıyafet konusunda çok fazla enerji harcamış olabilir, ama Doğu giysileri onları Avrupalılardan ayıran büyük bir engel olmanın yanı sıra, başka önyargılarla o kadar iç içe geçmişti ki, gerçekten birini yok etmeden öbürlerine dokunamıyordu. İngiliz parlamentosu bir İskoçyalının kendine özgü tuhaflıklarını kırmak ve halkın geri kalanıyla kaynaştırabilmek için onun giyim tarzını değiştirecek bir yasa çıkartma hakkına sahip olabileceğini hiç düşünmemişti. Dahası onun aydınlanmış bir ülkenin insanı olmadığını, [üstelik de] kendisinin gerisindeki bir halkı geliştirmeye giriştiğini ileri sürebilirsiniz, ama unutmayın ki o sarayda doğup büyümüştü ve ta başından beri ona sıradan bir kuluna olduğundan daha fazla gurur ve önyargı aşılanmıştı. Ayrıca cehaletten kurtulup aydınlanabilmek ya da kendisini başkalarıyla karşılaştırarak önyargılarını giderebilmek için imparatorluk dışına da hiç çıkmamıştı, onun çabalarını yönlendiren kendi zihin açıklığıydı, o da üstün bir kavrama yetisiyle ulaşabileceği sezgisel bilgiyle yoluna devam

21 ["II. Mahmud, İstavroz Hasbahçesi'nin ve sarayının satılmış arsalarını yeniden satın alarak mevcut yapıları onartmış ve yeni bir sahil saray yaptırmıştır... 1829'da yapımına başlanan saray 1832'de bitirilmiştir... mimarı Krikor Amira Balyan'dır... 1851 yazında yangın çıkmış... Bir süre terk edilen hasbahçede Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından bugünkü Beylerbeyi Sarayı yaptırılmıştır." Afife Batur, "Beylerbeyi Sarayı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2. s. 206-207.]

etmiş, şimdiye kadar tebaasının desteğini almaktan çok her adımında onların düşmanca karşı çıkışlarıyla [mücadele etmiş] ve bütün önlemleri hayatı pahasına almıştı. Abarttığımı düşüneceksiniz ama bana sorarsanız Büyük Petro'yla karşılaştırılarak sultana haksızlık ediliyor. İkisi de cehalet ve zorbalığın [hüküm sürdüğü] bir ortamda doğmuşlardı, ikisi de saldırgan ve yola getirilemeyen bir halkı yönetiyordu ve ikisi de acımasızca kan dökmüştü, ama Petro tek oğlunu öldüren insanlıktan uzak bir babaydı ve hayatının sonuna kadar ihtiraslarını dizginleyemeyen gözü dönmüş bir insan olarak yaşadı. Mahmud ise çok kışkırtıldığı zamanlarda bile, doğayla olan bağlarını ve babasının sevecenliğini hiç unutmamış ve tebaasını yatıştırdıktan sonra, daha da zorunu deneyerek kendini yatıştırmayı başarmıştı.

Yangının başlangıcı – Hızla yayılması – İngiliz ve diğer elçilik saraylarındaki tahribatı – Yayıldığı alan – İngiliz Konsolosluğu'nun kurtulması – Özel konutun feci hali – Yok olan sokaklar – Türk yetkililerinin ilgisizliği – Sultanın kenti yeniden inşa planı – İstanbul'u kundaklama çabaları – Kundakçıların idamı – Şiddetli dolu yağışı – Dolu tanelerinin büyüklüğü – Yangının kolera üzerindeki etkisi – Vebanın yeniden görülmesi – İlginç vakalar – Aşı denemeleri – İlk kurulan Amerikan misyonu – Derneğin yapısı

Sir Robert Gordon'un [Büyükelçi] [Anadolu Kavağı'ndaki] Yuşa Tepesi'nde verdiği büyük davet nedeniyle saraydaki bütün hizmetliler oraya gitmişti. Ben bir cenazeye gitmek zorunda olduğum için davete katılamadım ve Pera'da kaldım. 22 Ağustos sabahı saat on dolaylarında Frenk Mezarlığına[1] giderken sarayın bahçesinde birkaç yerde birden kuru otlardan duman çıktığını gördüm, kapıcıya gösterince, korkuyla hemen söndürmeye koştu, geri geldiğinde bunları etrafta, ama tam nerede olduğunu bilmediği bir yerdeki büyük bir yangından fırlayan kızgın çivilerin tutuşturmuş olacağını söyledi. Çivileri aradım, ama hiçbirini bulamadım, ne kadar uzakta olduğunu bilmediğimiz bir yangın kuşkusuz büyük bir korku yaratmıştı. Frenk Mezarlığına yaklaşırken, Feriköy Vadisi'ne bakan bir tepenin kenarında duran birkaç kişi gözüme takıldı, yanlarına gittiğimde Sakız Ağacı[2] semtinde yanan dört-beş evi gösterdiler, ama orası çok uzaktı ve yangın dikkate değer görünmüyordu, Pera'nın tehlikede olmadığını düşündüm, arada neredeyse bir kilometre mesafe vardı, ama yanan parçaların bu kadar uzağa sıçraması ürkütücüydü.

1 ["Pangaltı Fransız Latin Katolik Mezarlığı veya diğer adıyla Feriköy Latin Katolik Mezarlığı, İstanbul'da bulunan tarihi bir Hıristiyan mezarlığıdır. İstanbul'daki en büyük Katolik Mezarlığı olma özelliği taşır. Mezarlık, Taksim Meydanı'nın yaklaşık 3 km (1,9 mi) kuzeyinde, İstanbul'un Şişli bölgesinde Feriköy yakınlarındadır. Protestanların şehirdeki başlıca mezarlığı Feriköy Protestan Mezarlığı'nın karşısında yer alır. İki mezarlık Abide-i Hürriyet Caddesi ile birbirinden ayrılır." "Pangaltı Latin Katolik Mezarlığı," https://tr.wikipedia.org/wiki/Pangalti_Latin_Katolik_Mezarligi.]

2 [Tarlabaşı Bulvarı'na açılan Sakız Ağacı Caddesi'nin çevresinde bulunan semt bugün Tarlabaşı adıyla anılmaktadır. Caddenin günümüzdeki İngiliz Başkonsolosluğu'na mesafesi gerçekten de bir km kadardır.]

Bir süredir kuvvetli ve kuru bir rüzgâr esiyordu, tutuşabilecek her şeyi kurutmuştu, hepsi alev almaya hazırdı. Yangın ile Pera arasındaki dik tepenin yamacındaki ahşap evler bir kereste yığını gibi duruyordu, alevler oraya doğru yükseliyordu. Cenazeden dönerken 45 dakika içinde ne kadar hızla yayılmış olduğuna inanamadım. Kızımı evde bıraktığım için güvende olup olmadığından fena halde endişelendim ve telaşla eve yöneldim. Yolda Sakız Ağacı çevresindeki sokaklarda yaşayanların kalabalıklar halinde eşyalarıyla birlikte kaçtıklarını gördüm. Çabucak eve ulaşmaya çalışıyordum, ama alevler saraya benden önce ulaşmış, önüne gelen bütün binaları neredeyse kül etmişti.

İngiliz Sarayı açık bir alanın ortasında olduğu için genellikle alevlerin oraya ulaşamayacağı sanılıyordu. Bahçede başkonsolosla karşılaştım, beraberce içeri girdik, önleyici bazı tedbirler alınması için talimat verdi. Kısa sürede bahçenin üç yanı alevlerle çevrilmiş, adeta bir alev çemberi içine alınmıştık, tepemizde de alevlerden ve dumandan oluşan bir örtü oluşmuştu. Çevrede yaşayan bazı kişiler güvenli olduğunu düşündükleri için eşyalarını sarayın etrafına taşımıştı, ama ısının çok fazla artması ve korların havada uçuşmasıyla, üst üste yığılmış eşyalardan da dumanlar tütmeye başlamıştı, yangın hayli uzaktaydı, ama onların tutuşması sanki an meselesiydi. O sırada, eğer yangın saraya sıçrarsa ne gibi önlemler almamız gerektiğine bakmak ve yardımcı olmak için binaya girdiğimde, içerisinin yangından kaçanlarla dolu olduğunu gördüm, hepsi korku içindeydi ve çaresizce koşuşturuyorlardı, aralarında elçilikten biri ya da doğrudan işe yarayacak ve müdahalede bulunabilecek ya da yapılanları denetleyebilecek kimse yoktu. Yakında bir yerde büyük bir odun yığını vardı ve ateş almaya müsait göz önündeki bu yığını ortadan kaldırmak gerekiyordu, ama kimse bunu düşünememişti, ta ki *Acteon* gemisinin bazı subayları gelip bunların kaldırılmasının gerekli olduğunu söyleyene kadar. Bunun üzerine önlem olarak hemen onların kaldırılmasını söyledik, taşımaya başladıklarını görünce ben de kendi evime yöneldim. Mobilyalarımın bir bölümünün bahçeye çıkarılmış olduğunu gördüm, yanında kızımla bir hizmetkâr vardı. Epeyce ürkütücü bir sahneydi, eşyalardan dumanlar çıkmaya başlamıştı, sanki birden alev alacak gibiydiler. Kızımın elbisesinin alev almasından

endişelenerek onu hemen bahçeden çıkartıp daha geniş bir açıklıktaki mezarlığa götürdüm. Daha oraya varamadan kuvvetli bir rüzgâr aniden alevleri bir bacadan püskürtür gibi doğrudan saraya üfürdü ve kendimizi karanlık, kızıl bir alevin içinde bulduk. Karanlık dağılınca bahçedeki ağaçlarla birlikte binanın da aniden alev aldığını gördük. Arşivi kurtarabilmek umuduyla yanıma aldığım *Acteon*'un subaylarından biriyle doğrudan binaya koştum, ortalıkta yetkili hiç kimse yoktu, kimse yangını söndürmeyi göze alamamıştı, sarayı sarmamasını umut etmekten başka yapacak şey yoktu. Düşünecek zaman da kalmamıştı, doğru arşivin saklandığı odaya koştuk, girmeye kalktık, ama kilitliydi. Birkaç kere kapıyı omuzladık, ama açamadık. Alevler artık pencerelerden çıkmaya başlamıştı, kapıyı böyle açamayacağımızı anlayınca hızla dışarı çıkıp benim için imparatorluk arşivden daha kıymetli olan bir şeyi, [kızımı] aramaya başladım, onu zar zor yalnız ve korku içinde bulduğum sırada büyük bir gümbürtüyle sarayın çatısı çöktü. Binanın ortasında kocaman bir duman ve alev sütunu yükseldi, saray 20 dakika içinde yok olmuştu. Sonra sıra benim evime geldi, bir marangozhanedeki talaşlar gibi tutuştu ve geriye külden başka bir şey kalmadı.

Yangın buradan Pera'ya yöneldi ve önüne çıkan her şeyi inanılmaz bir güçle tamamen yok etti. Bundan önceki yangınlarda taş binalar yalnızca yanmaktan kurtulmamış, aynı zamanda yangının yayılmasını da engellemişti, eğer birisinin evi ile yangının arasında bir taş bina varsa o kişi kendisini güvende hissediyordu. Pera Caddesi'nin [Cadde-i Kebir, günümüzde İstiklal Caddesi] büyük bölümünde, Avrupa elçiliklerine ya da tüccarlara ait çok sayıda bu tür bina vardı. Ama bu sefer yangına dayanıklı bu binalar bile ahşap kulübelerden daha fazla dayanamadı. Fransız, Hollanda, Sardinya, Rus ve Prusya diplomatlarının sarayları da tıpkı tüccarların dayanıklı konutları gibi bu yangına teslim olmuş, altı saat sonunda biri bile kurtulamamıştı. Yalnız yangın hattı üzerinde olmayan Avusturya ve İsveç elçiliklerine bir şey olmadı. İsveç elçiliği zaten daha önceki yangınların birinde yanmış ve geriye kapıdaki kulübe dışında pek bir şey kalmamıştı. Venediklilere ait Avusturya elçilik binası çok şanslıydı. Neredeyse Haçlılardan beri oradaydı ve yangınlar sanki onu yerle bir edemeyeceğini bildiğinden oraya hiç uğramamıştı. Alevler akşam saat dokuza

kadar çeşitli kollardan Kasımpaşa'ya kadar ilerledi, rüzgâr durduğunda ve yangının hızı kesildiğinde önceki yangınlardan kurtulan, çevresi neredeyse beş km olan alan içindeki bütün binalar kül olmuştu.

Ertesi sabah gördüğümüz manzara çok üzücüydü. Evlerinden kaçmak zorunda kalan herkes mezarlıkta toplanmıştı, binlercesi yatakları yerine mezarların üstüne serilmiş, gökyüzünü yorgan yapmış yatıyordu. Sultan hemen yanan evlerin ve açıkta kalanların sayısının belirlenmesini emretti. Toplam 10 bin evin yandığı ve bölgedeki nüfus yoğunluğundan ötürü 80 bin kişinin evsiz kaldığı ortaya çıktı. Hepsinin kışlalara yerleştirilmesini emretti ve acil ihtiyaçları için 800 bin kuruş dağıtılmasını söyledi. Sir Robert Gordon'ın kendisi de yangından ciddi biçimde etkilenmiş olmakla birlikte yangından zarar gören İngilizlere bizim de uygun bir bağış yapmamızı önerdi, isteğinin yerine getirilmesi bir cömertlik örneği oldu.

Birçok insan güvenlik önlemleri almadıkları için bütün mallarını-mülklerini kaybetmişti. Taş evlerde genellikle bodrum katlarında yangına dayanıklı depolar bulunur, değerli şeyler burada güvenli bir biçimde saklanırdı. Bizim elçilik tercümanları da yangından kaçarlarken kişisel eşyalarını bu depolara bırakmışlardı. Ama ertesi günü geldiklerinde demir parmaklıkların eridiğini, içindekilerin de kavrulduğunu görmüşlerdi, söylediklerine göre sırtlarındaki giysileri dışında ellerinde hiçbir şey kalmamıştı. Yangına fiilen direnebilen tek yer İngiliz Konsolosluğu'ydu. Konsolosluk birbirini izleyen taş ve tuğla sıralarıyla inşa edilmiş, demir kepenkleri olan tonozlu bir yapıydı, içerdekiler yangın çıkar çıkmaz kepenkleri kapatıp çamurla sıvamış ve her şeyi bırakarak kaçmışlardı. Ertesi günü bina ayaktaydı, ama kıpkırmızı kesilmişti, içerdeki her şeyin Herculaneum'daki elyazmaları gibi kömürleştiklerini düşünmüşlerdi.[3] Buradaki belgeler arasında İngiliz papazlık kayıtları da vardı. İlk gelişimde bunların yangında yok olmasını engellemek amacıyla büyük boy bir folyo yaptırmış, eski ve yeni bütün kayıtların buraya kopya edilmesini söylemiştim, böylece birisi

3 [MÖ 79'da Vezüv Yanardağı lavları altında kalan Herculaneum'da 1738-65 yılları arasında yapılan kazılarda içinde kömürleşmiş durumda papirüs rulolarının bulunduğu bir ev bulundu. Bu nedenle Papiri Evi (*Villa dei Papiri*) adı verilen evdeki papirüsler ancak kısmen okunabilmiştir ve bunlarda Epikurosçu felsefe metinlerinin bulunduğu anlaşılmıştır.]

sarayda, öbürü de konsoloslukta korunacaktı. Anladığım kadarıyla yangın çıktığında kopyaların işlenmesi için bütün kayıtlar buradaymış, bu nedenle Pera'daki bütün İngilizlerin doğum, evlilik ve ölüm kayıtlarının sonsuza dek yok olduğundan çok endişeleniyordum. Birkaç gün boyunca kapıları açamadılar, eğer kurtulmuş olanlar varsa içeri girecek havayla birlikte onların da tutuşacağından korkuluyordu. Ancak sonunda kapılar açıldı ve her şeyin olduğu gibi kaldığı görüldü. Konsolosluğun hemen yanında çok büyük ve sağlam bir bina [daha] vardı, binayı yaptıran dindar kişi yapıyı, tonozlardan ve demir kepenklerden daha iyi koruyacağına inandığı Meryem Ana ile Yusuf'a[4] emanet etmiş, böylece bina yüzyıldan fazla bir zamandır onların himayesi altında civarda meydana gelen bütün yangınlardan kurtulmuştu. Ancak yangın bu sefer bu önlemi dikkate almamış, ön cephe duvarının bir kısmı ile yazıt dışında binayı baştan aşağıya yakıp kül etmişti. Sarayın yanına inşa etmeye başladığımız kilisenin çatısı yeni örtülmüştü, yangın alanı içinde ve tutuşabilecek durumda olmasına ve bütün hengame içinde kimsenin ilgilenmemesine karşın, tek ayakta kalan bina da o oldu.

Bir başka yapının daha yangından kurtulmasını içinde yaşayan dindar insanlar bir mucize olarak nitelendirmişlerdi. Galatasaray'ın hemen hemen karşısına rastlayan bir taş evde, tanıdığım bazı Peralı hanımlar oturuyorlardı. Yangın tehlikesi başgösterdiğinde evlerini bırakmak istememişlerdi, ama alevler binayı öyle çabuk sarmıştı ki, kaçmaya vakit bulamadılar. Pencereden dışarı baktıklarında evlerinin, çevreden yalıtılmış olarak alevlerin ortasında tek başına kaldığını gördüler. Binanın demir kepenkleri vardı, hemen onları kapattılar ve içerde kapkaranlık bir ortamda canlı canlı yanmayı beklediler. Bundan daha feci bir durum herhalde olamazdı. Demir kepenkler kısa bir süre içinde iyice kızmış ve içeri sızan parlak kızıl bir ışık karanlığı dağıtmıştı. Ancak ev ne yanmış, ne de yıkılmış, içindekiler de ölümden kurtulmuştu. Sonraki görüntüsü müthişti, tek başına duran yanmış bir sütun gibiydi, taşlar kömürleşmiş ve camsı bir görünüm kazanmıştı, dumanı tüten korlar içinde narin, tek başına duran bir mabet gibiydi.

4 Yazıtta şöyle yazılmıştı: *Mariae et Josepho protectoribus, hanc domum et omnia sua credidit Fredericus Chiricho*, (Fredericus Chiricho koruyucuları olan Meryem ve Yusuf'a bu evi ve her *şeyini emanet etti*) MÖ 1708.

Pera sokaklarının göstergesi sayılan noktalar tamamen yok olmuş ve her şey o kadar değişmişti ki, insanlar hangi yöne gideceklerini bilemiyorlardı. İngiltere'deki yangınlarda çatıların çökmesine karşın, duvarların ayakta kalmaları sayesinde insanlar, yolların bulabiliyorlardı, ama buradaki görüntü çok farklıydı, her şey yerle bir olmuştu, bomboş bir alanda yön bulmak, kayalıklar arasında yön bulmaktan daha kolay değildi. Uzun süredir Pera'da yaşayan bir İngiliz, iş için gittiği Odesa'dan bir hafta sonra dönmüş, Tophane'de inince çantasını almış ve önceden kaldığı Josephine'in Lokantası'na doğru çıkmaya başlamış. Pek konuşkan olmayan Türkler kendisine bir şey söylemediği için yangından da haberdar değilmiş, kaldığı hanın olması gerektiği yerde bir moloz yığınıyla karşılaşınca, daha önce hiç gitmediği bir yere geldiğini zannetmiş ve doğrudan Galata'daki bir arkadaşına gitmiş ve felaketi burada öğrenmiş, kaldığı handan da, sokaktan da geriye hiçbir şey kalmamış.

Burada yangınlardan sonra hesaba katılması gereken bir başka felaket de hemen arkasından meydana gelen yağmalama olaylarıydı. Yunan ayaklanmasında kleft[5] veya soyguncu olan Yunanlarla İyonyalılar ortalığın durulmasından sonra Pera'ya gelmiş ve zanaatlarını farklı bir biçimde sürdürmeye devam etmişlerdi. Yangınlarda kendilerini hamal olarak tanıtıyorlar, sonra da taşıdıkları mallarla birlikte ortadan kayboluyorlardı. Benim kurtarabildiğim birkaç parçayı da alıp gitmişlerdi, bir daha hiçbirini bulamadım. Bu iş öylesine çığırından çıkmıştı ki, ertesi gün yolda eşya taşıdığı görülen herkesin durdurulması ve eğer şüpheli bulunursa eşyanın belirtilen yerlere bırakılması emredilmişti. Bu şekilde bir sandık kaybeden bir arkadaşım onu bulabilmek için depo olarak kullanılan Tersaneye gitmiş, orada gördüğü 500-600 sandık arasından kendininkini bulup almıştı. Eğer hamal Türkse eşya güvende oluyordu. Bir başka arkadaşım da bir hamalın taşıdığı değerli bir dolabı kaybetmiş ve bulamamıştı. Birkaç gün boyunca boşuna adamın peşinden koşmuş, ama bir sonuç alamayınca vazgeçmişti.

5 [*Kleftis*: Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Yunanistan'ın kırsal kesimlerinde özellikle Olympos ve Pindos dağlarına sığınıp soygun ve çapulculukla geçinen ve Osmanlı askeri kuvvetleriyle çatışan düzensiz silahlı çetelerin üyesi. Sözcüğün anlamı "hırsız"dır, kleptomani ve kleptokrasi terimleri bu sözcükten türemiştir.]

Bir süre sonra sokakta yanına önce tanımadığı bir Türk yanaşmış ve kendisini takip etmesini işaret etmiş. Galata'da bir eve vardıklarında bu dürüst Türk ona dolabının orada güvende olduğunu göstermiş. Meğer tuttuğu hamal bu adammış ve kalabalıkta onu kaybedip, nerede bulacağını bilememiş, ama sonunda ona tesadüf etmiş.

Yetkililer Frenklerin evlerini koruma konusunda öylesine ilgisiz ve atalet içindeydiler ki, [insan] bunun bilinçli yapıldığını düşünüyordu. Galata nazırı at üstünde, çavuşlarıyla birlikte bizdeki belediye başkanı gibi yangın alanını dolaşıyordu. Bir ara saray bahçesine de uğradı, tam bize işe yarayacak bazı talimatlar vereceğini düşünürken, hiçbir şey söylemeden çıkıp gitti. Sonra bir İngiliz tüccarının Pera Caddesi'ndeki evine uğramış, ailesinin halini hatırını sormuş, bir tehlike olmadığını söylemiş ve çubuğunu içmeye başlamış, yangın evin etrafını sarmaya başlayınca da kaçıp gitmiş.

Tulumbacılar, kendilerine doğru dürüst ve yeterli para verildiği yerlerde ne kadar gayretli olabileceklerini gösteriyorlardı. Bir İngiliz tüccarın anlattığına göre dükkânları yanmaya başladığı zaman kapısının önünde, araçlarının üstünde oturan tulumbacıları görmüş, onlara harekete geçmelerini söylediği zaman, onlar da 3.000 kuruş istemişlerdi. Tüccar 1.000 kuruş vermeyi teklif edince tulumbacı başı düşünceli biçimde çubuğunu ağzından çıkartıp, aradaki farkı ikiye bölüştürerek, 1.500 kuruşa olur demişti. Tüccar bunu kabul edince tulumbacılar hemen işe koyularak, tulumbaya öyle bir yüklenmişlerdi ki, o sırada demir panjurların kıpkırmızı kesilmiş olmasına karşın, dükkânlar yanmaktan kurtarılmıştı. Bu para düşkünü tulumbacıların canları istediği zaman ne kadar etkili olabildikleri benzer olaylarla da kanıtlanmıştır.

Ertesi günü sultan, sarayları yanan yabancı elçiliklere geçmiş olsun dileklerini ileten mesajlar yollamıştı. Ayrıca, seraskerin o sırada hasta olduğunu belirttikten sonra, bazı yetkililerin besbelli gayret göstermekten kaçınmış olmalarından ötürü özür dilemiş ve hislerinin ifadesi olarak meyve ve çiçek yollamıştı.

Sultan ilgisini gösteren güçlü bir kanıt sunma amacıyla Pera'yı Avrupalıların alışkanlıkları ve duyarlıklarına daha uygun bir plana göre yeniden inşa etmek istemişti; üstelik bu plan yangınların fırsat yarattığı durumlarda benzer değişikliklerin yapılması için bir model oluşturacaktı. Ancak

karşısında, bu tür yeniliklere daima direnç gösteren, yok edemediği inatçı bir muhalefet buldu; bu muhalefet eski hükümetlerin ya da kişilerin bütün gücüne meydan okuyan bir azimle bu konuda hak iddia ediyordu. 1755'te sadrazamın sarayı, bitişiğindeki evden sıçrayan alevlerle yanınca sadrazam benzer bir kaza olmaması için o evin yıkılmasını istemişti. Ama ev, onu mirası sayan yaşlı bir kadına aitti, "Allah beni babamın mirasını sana vermekten korusun" deyince Nabot'tan[6] daha şanslı çıkmış ve ona mirasını koruma hakkı verilmişti. Reayanın da evlerini terk etmediği, Yahudilerinse yerine bir cami yapılmak üzere istense bile evlerini bırakmadıkları bilinir. Aynı ruh şimdi sultana karşı direniyordu. Sultan yeni plan tamamlanınca, kabul edilene kadar sokaktaki bütün yenileme çalışmalarını durdurdu, ama öyle bir dilekçe yağmuruna tutuldu ki, sonunda mal sahiplerinin evlerini eskisi gibi yenilemelerine izin vermek zorunda kaldı ve bir günde 20 bin tebaasını katleden biri olarak, hiç kimseyi bir karış toprağından bile mahrum etmedi ya da etmeyi istemedi. Öte yandan mal sahipleri eski evlerinin temellerini genişletti, sokağa taşarak fazladan yer kazandılar. İngiliz Sarayı önündeki cadde karanlık ve dardı, yeni planda bunun genişletilmesi öngörülmüştü, ama şimdi evler bu sefer daha da yükseltilmiş, tepeleri neredeyse birbirine değecek hale gelmiş ve sokak eskisinden de daha karanlık ve dar olmuştu, ayrıca yangına dayanıklı taş bulmak kolay olmadığından yapılan evler yine ahşaptı.

Bu arada yangınların kaza eseri çıkmadığı, yeniçeri taraftarlarının çaresizce başvurdukları son girişimlerden oldukları kanıtlanmıştı. Birkaç gün sonra İstanbul tarafında çıkan bir yangında 400 ev, bir sonraki gece çıkanda da 300 ev yanmıştı. Ertesi gün kaptanpaşanın sarayı ile tersanenin bir bölümü yanmıştı. Daha biri söndürülmeden yenisi başlıyordu, bu bir sabah Galata'dan bakıldığında bütün İstanbul alevler içinde görüldüğü güne kadar böyle devam etti. Yangın Yedikule yakınlarında birkaç yerde birden başlamış, hızla kent merkezine ulaşmış, yaklaşık 1,5 km eninde ve boyunda bir alanı kaplamıştı. Yangından kaçanlar eşyalarıyla birlikte kentin

6 [Eski Ahit 1. Krallar Kitabı'na (21:1-29) göre Kral Ahab, Yizreel Şehri sakini Nabot'un bağını satın almayı çok istiyor, ama Nabot Ailesinden miras kalan toprakları satmasının dine aykırı olduğunu söyleyerek satmayı kabul etmiyordu. Kraliçe İzebel kocasını bu sıkıntıdan kurtarmak için Nabot'u öldürdü, Kral Ahab böylece bağı ele geçirdi.]

öbür ucundaki Balat'a gelmişlerdi, ama orada da alevler görülünce yeniden geri döndüler. Kısa bir süre içinde İstanbul'da, Eyüp'te ve Boğaz'ın çeşitli köylerinde altı yangın daha patlak verdi, toplam 11 bin ev yok oldu, Pera'da yananlar da dahil edilince bir hafta içinde bu sayı 21 bine ulaşmıştı.

Bitmek tükenmek bilmeyen bu feci yangınlar herkesi ciddi biçimde korkutmuştu, can ve mal güvenliğinin sağlanamadığı yerlerin büsbütün terk edileceği dedikoduları yayılmaya başlayınca Türk hükümeti hasarı inceleme kararı aldı. Ellerinde kundaklarıyla yakalanan birkaç kişinin niyetinin, her iki yarımadayı da üstünde tek ev kalmayana kadar yakmak olduğu anlaşıldı, yakalandıkları yerde infaz edildiler, kafaları bacakları arasına düşmüş halde olduğu gibi bırakıldılar, neden cezalandırıldıkları da ağızlarına bir kundak ya da bir avuç kibrit tıkılarak gösterilmiş oldu. Ancak bu olayları düzenleyenler ortalıkta görünmüyordu, ta ki bir gün iyi giyimli bir kadın üzerinde bir yangın kundağıyla yakalanıncaya kadar. Söylediğine göre bir çelebi yanına yaklaşmış ve eline yangın kundağıyla birlikte 500 kuruş bırakmıştı. Kadının tarifinden bu kişinin nüfuz sahibi bir ulema mensubu olduğu anlaşıldı, suçlu hemen yakalandı, gördüğü işkence sırasında birçok kişiyi ele verdi. Elde ettikleri ipuçları sayesinde askeriyeden 300 kişinin bu işe bulaştığı ortaya çıktı, bunların çoğu yüzbaşıydı ve niyetleri Arnavut asiler ve yeniçeri taraftarlarıyla bir olup kenti yok etmek ve bu kargaşa sırasında sultanı tahttan indirerek, işleri eski haline döndürmekti. Hepsi Türk usulü infaz edildi.

Bu sırada tahtın varisi genç şehzade Abdülmecid Efendi için büyük bir sünnet şenliği düzenlendi. Bu olay için Üsküdar ile Kadıköy arasındaki geniş çayır seçilmişti.[7] Bütün alana şahane çadırlar kurulmuş, çok çeşitli

7 [*1836 Surnamesi*'ne göre Şehzade Abdülmecid ile kardeşi Şehzade Abdülaziz'in sünnet düğünleri 1836'da, yani kitabın yazarı Robert Walsh'ın artık İstanbul'da bulunmadığı bir zamanda Sadabad'da yapılmıştır. İki şehzadenin aynı şenlikte sünnet edildiklerini biliyoruz. Şehzade Abdülaziz 1830 doğumlu olduğu için zaten 1831'de sünnet edilemezdi. Ancak Walsh bu kitabın 17. Bölümü'nde de "13 Rebiülahir, yani 19 Eylül 1831'de genç Şehzade Abdülmecid Efendi'nin sünneti vesilesiyle yapılacak şenlikler için Üsküdar ile Kadıköy arasında Haydarpaşa olarak anılan geniş çayırlık alan seçilmişti" demekte, hatta II. Mahmud ile oğlu Abdülmecid'in saltanat kayığıyla geldiklerini ve eğlencelerin dört-beş gün sürdüğünü belirtmektedir. Belirtilen bu şenlik süresi bir şehzade sünneti için çok kısadır. Büyük ihtimalle Sultan II. Mahmud yoksul çocukların sünneti için yazarın belirttiği tarihte Haydarpaşa Çayırı'nda bir şenlik düzenlemiş ve oğlu Abdülmecid Efendi ile birlikte şenliğe katılmıştı. Böyle sünnet şenliklerinde şehzadeler de sünnet kıyafetleri giydikleri için Robert Walsh bu şenliğin Abdülmecid Efendi'nin sünneti için yapıldığı kanısına kapılmış olmalıdır.]

eğlenceler düzenlenmiş, sultan ve devlet görevlileriyle birlikte törene katılmak üzere imparatorluğun her tarafından ve başkentten büyük kalabalıklar davet edilmişti. Ayrıca tepelik alanda da bazı alayların kendi yeşil çadırları vardı. Üç günlük şenlik ve eğlencelerden sonra orada kamp kuran alayların subayları da o gün için hazırlanan büyük çadırdaki kapanış eğlencelerine davet edilmişler ve burada boğulmuşlardı. Kentin yakılmasına bizzat katıldıkları düşünüldüğü ya da öyle tahmin edildiği için bu vesileyle ortadan kaldırılmışlardı. Aslında sultan bazı durumlarda yavaş ilerleyen bir yargı sürecini izlemekten yana olsa da, tıpkı prototipi [Büyük] Petro gibi, reformlarına karşı çıkıldığı zaman son derece insafsız olabiliyordu. Bu subayların nasıl infaz edildikleri bana şöyle anlatıldı: Türk ordusunda yayın silah olarak kullanıldığı dönemlerde, bu amaçla gerçek yay kirişi kullanılmaktaydı. Şimdiyse sıradan ip [kaytan] kullanılıyor, kaytan suçlunun boynuna dolandıktan sonra kanırtarak sıkabilmek için ucuna bir tahta parçası ya da sopa bağlanıyor. Kişi tam ölmek üzereyken, ruhunun bedenini terk etmesi için kaytan gevşetiliyor ve talihsiz adam o zaman son nefesini veriyordu. Bu olayı görenler, verilen son nefesin çok yoğun olduğunu söylüyorlardı, sanki kişi bedeninden dışarı bir şeyler atıyordu. Bundan sonra kaytan kişi ölene kadar yeniden sıkılıyordu.

Kentteki yangınlardan sonra feci bir olay daha oldu. Pera'da kalacak yerimiz kalmamıştı, alevler içindeki kentten Büyükdere'ye gitmek üzere hemen bir kayığa bindik.[8] Amerikalı misyoner [William] Gooddell ve ailesiyle birlikte Büyükdere'de, deniz kenarındaki büyük bir yalıya yerleştik, ev daha önce Skanavi [Kapsaloni?] adında yüksek mevki sahibi bir Ruma aitmiş, ondan sonra da Avusturyalı arabulucu tarafından sayfiye olarak kullanılmış. Yalı bir sürü penceresi olan kocaman bir deniz fenerine benziyordu. 14 Ekim'de hava mevsime göre anormal bunaltıcıydı, termometre gölgede 30 dereceyi gösteriyordu, sanki Ağustos'un en sıcak günündeymişiz gibi sıcaktan pelteleşip bitap düşmüştük. Ertesi gün hava açık ve güzeldi, ama hâlâ bunaltıcıydı, rüzgâr güneyden esiyordu, sabah yedi dolayında her zamanki

8 ["İngiltere Elçiliği binası... 1831'de çıkan bir yangında zarar gördü. Elçilik geçici bir süre Tarabya'daki yazlık binaya taşındıktan sonra, 1844'te Galatasaray'da yeni bir elçilik yapısının inşasına karar verildi." Burcu Özgüven, "İngiltere Elçiliği Binası," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, s. 175.]

gibi tepelere doğru yürüyüşe çıkmaya niyetlenirken uzaktan gelen bir gök gürültüsü duyduk, az sonra ortalığı, İstanbul tarafından gelen kapkara bulutlar kapladı; o tarafta deniz de acayip kabarmıştı, sanki fıkır fıkır kaynayan bir kazan gibiydi. Bizim tarafa yaklaştıkça denize aralıklı olarak düşen büyük dolu taneleri, suyu tıpkı denize atılan taşlar gibi sıçratıp duruyordu.

Derken buz parçaları büyük çatırtılarla camlara vurmaya başladı, bütün ev onların hücumuna uğramıştı, o kadar iri ve kuvvetli yağıyorlardı ki, adeta top atışına tutulmuş gibiydik. Dakikada camlar paramparça oldu, kimisi yerlere saplandı, kimisi de duvarlardan diğer pencerelere sekerek, onların da camlarını kırıp dışarı çıkıyordu, odanın içi bir anda kocaman toplarla dolmuştu, sıçrayıp duruyorlardı, biz de başka yerlere sığınmaya çalışıyorduk. Dolu aynı hızla çatıdaki kiremitleri de kırdı, her biri o kadar büyüktü ve öyle şiddetle yağıyordu ki, bütün ev yerle bir olacak gibiydi.

"Gökyüzünün topçu ateşi" neyse ki 12-15 dakika sürdü, her an büyük, ama narin yapılı binamızın çökmesini beklerken bu gürültü patırtı ve hengâme yatıştı, dolu taneleri yavaş yavaş küçülmeye başladı, sonra da şiddetli bir sağanağa dönüştü, [bu sefer de] delik deşik olan çatıdan akan sular bütün evi doldurdu, sonra da merdivenlerden aşağı çağlayanlar oluşturdu.

Topladığım bu olağanüstü dolu taneleri genellikle biçimsiz küre formundaydı, çevresi yaklaşık 13 cm kadar çok katı buz yumrularıydı, bazıları saydam mavi, bazıları daha beyazımsı ve donuktu, bazılarıysa sanki küçük dolu tanelerinin birbirine yapışıp donmasıyla oluşmuştu ve büyük yumru gövdeli bitkileri hatırlatıyordu. Üçgen [prizma] biçiminde olanlar da vardı, onların yan yüzeyleri kristal çubuklardan oluşmuş gibiydi, kimileri de soğan kabuğu gibi eş merkezli katmanlardan oluşmuştu, biraz eridiği zaman bir yüzünde, çevresi dışa doğru giderek genişleyen düzgün halkalarla çevrili çekirdek görülebiliyordu. Dokunamayacak kadar soğuktu, elinize alınca, kızgın demir tutmuş gibi bir yanma hissi uyandırıyordu. Gene de çabucak eriyerek suya dönüştüler. Büyükdere'nin yüksek tepelerinde bulunanların çok daha büyük ve ağır olduğu söylenmişti. Bunlardan ağırlığı 110 dirhem [350 gr], çevresi de 35 cm olan çok büyük biri bizim eczaneye getirilmişti.

Marmara Denizi'nde başlayan bu dolu yağışı Pera ve İstanbul'dan geçtikten sonra neredeyse Boğaz'ı izleyerek Karadeniz'e kadar önüne çıkan

her şeyi tarumar etmişti. Ancak rüzgâr dar bir bölgeyle sınırlı kalmış, en çok Rumeli yakası kıyılarındaki evleri etkilemiş, bütün bahçeler ve üzüm bağları perişan olmuştu. Bu yaka ağır bir askeri saldırıya uğramış gibi görünürken, karşı kıyıda her şey yerli yerindeydi, bir cam bile kırılmamıştı.

Bazı kayıklar fırtınaya suda yakalanmış, kayıkçılar korku içinde yüzüstü kayığa uzanmış ve geçene kadar dua etmişler; bazıları ciddi yaralar almıştı. Kayıktaki yolcular da önce şemsiyelerini açmış, ama hepsi anında paramparça olunca, onlar da kendilerini yüzüstü yere atmışlardı. Amerikan Maslahatgüzarı Amiral [David] Porter dolu yağışına Büyükdere'den Babıâli'ye giderken kayıkta yakalanmıştı. Sonradan bana anlattığına göre bu olayda yaşadığı korku ve dehşet, tehlikelerle dolu hayatı boyunca karşılaştığı fırtınalarda, gemi kazalarında, depremlerde ya da savaşlarda yaşadıklarından çok daha fazlaydı. Gizemli ve doğaüstü bir olay yaşıyormuş gibi hissetmişti; sanki gök kubbe donmuş ve kalın bir buz örtüye dönüşmüş, sonra da aniden patlamış, kopan büyük parçalar kafalarına inmeye başlamıştı. Bazılarının kayığı delerek batmasına neden olacağını düşünmüştü, ama pek azı kayığa isabet etmişti. Bunlardan biri eli hâlâ kürekte, korkudan dona kalmış bir adamın elini paralamıştı.

Allahtan çok büyük taşlara benzeyen dolu taneleri aralıklarla, birbirlerinden birkaç metre uzağa düşüyordu. Zaten görece az kaza olmasının bir nedeni de buydu, ciddi biçimde yaralananlar genellikle sığınacak yer bulamayanlardı, ayrıca sabah erken bir saatte olduğu için dışarısı da kalabalık değildi. Galata'da halk daha uyanmamıştı, korkuyla yataklarından fırlamış, memnuniyetsiz yeniçeri taraftarlarının hücumuna uğradıklarını, yangından geri kalanları da onların talan edeceğini sanmışlardı. Hayatını kaybeden birkaç kişi oldu, bunlardan ikisi Büyükdere tepelerindeki üzüm bağlarında saklanacak yer bulamayan bağcılardı. Deniz kıyısındaysa karınlarını doyurmaya çalışan bir kaz sürüsü telef oldu, fırtına başladığında boyunlarını uzatmışlar, ama saklanmak akıllarına gelmemiş, onları görenlerse bulundukları yerden çıkıp onları kışkışlamaya korkmuştu. Bütün sürü birkaç dakika içinde cansız yere serilmişti.

Fırtına sırasında ve hemen sonrasında ısı aniden 15 dereceye düştü, bu çok rahatsız edici bir duyguydu. İzleyen günlerde hava ısınmaya

devam etti, ama sağanak yağışlar da sürüyordu. Bütün marangozlar ve camcılar sultanın ve yüksek görevlilerin köşklerini onarmakla görevlendirilmişlerdi, geri kalan halk çatısı ya da penceresi olmayan evlerde yaşamak ve bunun sıkıntısını çekmek zorunda kalmıştı, yangından kurtulan evler şimdi de olağanüstü dolu yağışından nasibini almış, oturulamayacak hale gelmişti. Bana gelince, bir kez daha evimden edilmiştim, nereye gideceğimi bilmiyordum. O sırada İngiliz Ortaelçisi [John Henry] Mandeville, büyük bir iyilik yaparak Tarabya'daki elçilik konutunda kalmamı sağladı. Bu istikrarsız topraklarda bir kez daha yerimizden edilmiş ve kalacak bir başka yer aramak zorunda kalmıştık.

Bu yaşadığım dolu olayı ile on yıl önce Zante'de [Zakintos] gördüğüm arasında çok dikkat çekici bir benzerlik vardı. Dolu tanelerinin büyüklükleri ve yoğunlukları neredeyse aynıydı, iki yerde de dolunun hemen öncesinde benzer afetler yaşanmış, biri bir depremin, diğeri de yangının ardından meydana gelmişti. Bu afetlerden herhangi birinin bu büyüklükte olağandışı dolu tanelerini oluşturan hava değişimlerini etkileyip etkilemediği hakkında bir şey söyleyemem, ama yangının kesinlikle bazı olaylar üzerinde etkileri olmuş gibi görünüyordu. Yangından önceki şiddetli kolera salgını bir anda kesilmişti. Başlangıçta yorgunluğun, endişenin, açıkta kalmanın ve yoksunluğun hastalığı azdıracağı düşünülmüştü, ama etkileri tam tersi oldu. Yangın sırasında ve sonrasında, elçilik kapıcısı ile karısı da dahil pek çok kişi korkudan ve yorgunluktan hayatını kaybetmişti, ama hızla yayılmakta olan ürkütücü salgın sona erdi, İstanbul büyük yangını da Londra'daki gibi ölümcül bir illeti ortadan kaldırmıştı.

Ancak diğer salgınlar bastırıldıktan sonra şiddetle patlak veren vebayı yok edememişti. Bizim eve yakın oturan bir aile kolera benzeri belirtilerden şikâyet edince, bu hastalığın yeniden ortaya çıktığı sanılmıştı, ama kısa sürede bunun gerçek bir veba salgını olduğu anlaşıldı. Birkaç kişiden oluşan bütün bir aile bir-iki gün içinde hastalığın kurbanı oldu, sonunda onlarla ilgilenen Dr. Visconti de hastalandı. Öğrendiğime göre hastalarını ziyaret etmeyi sürdürebilmek için ilkönce veba olduğunu kabul etmemişti, ama bir süre sonra kendisi de aynı belirtileri gösterince kabul etmek durumunda kalmıştı. Kendisi korkusuzca şikâyeti olan herkesle ilgilenirken, o bütünüyle

yalnız bırakılmıştı. Aklı tamamen başındaydı, sülük çekerse sancılarının azalacağını düşünmüş, ama epey bir para ödeyeceğini söylemesine karşın kimseyi yardımcı olması için ikna edememişti. Neyse sonunda birileri sülük getirince kendi kendine uygulamak zorunda kalmış, ama ertesi günü öldüğü için işe yaramadığı anlaşılmıştı. Ancak onun kaderinin böyle olması herkesi çok üzmüştü. Visconti gelecek vaat eden genç bir İtalyandı ve mesleğine bu kadar korkusuzca bağlı olması, onun ve onun gibiler sayesinde hastalık korkusunun azalabileceği ve başka uzmanların da bazı akılcı tedavi yöntemlerine başvurabilecekleri umudunu doğurmuştu. Onun ölümü korkuyu daha da artırmış ve başkalarını benzer denemeler yapmaktan alıkoymuştu.

Ancak duygusal yakınlığın hastalığın yayılmasını engellediğini ima eden art arda vuku bulan bazı olaylar yaşadık. Bunlar arasında bildiğim biri çok dikkat çekiciydi. İngiliz elçiliği tercümanlarından dostum Bay Wood'un eşi bazı belirtiler göstermiş, ama bunlar başlangıçta tehlikeli görünmemişti. Bir süre sonra bunun veba olduğu anlaşılınca etrafındaki herkes ondan uzaklaşmış, sadece ona özellikle düşkün babası yanında kalmış, onu terk etmeye ikna edilememişti. Hastalık gitgide ağırlaşarak ölümcül bir karakter kazanmış ve kadın babasının kolları arasında can vermişti. Baba çok bulaşıcı olan bir hastalıkla uzun süre temas etmesine, hastanın terini ve kötü kokan nefesini solumasına karşın, enfeksiyon kapmamıştı. Bay Wood da eşinin ölümünden bir süre sonra hastalanmış, o da herkes tarafından terk edilmiş, ama kendisine çok düşkün oğlu onu yalnız bırakmamıştı. Bu durumda da baba ölmüş ve oğlu hasta olmamıştı. Aynı ailede meydana gelen bu iki örnekte duygusal yakınlık fiziki temastan çok daha fazla etkili olmuştu. Moral bozucu ve [insanın bünyesini] zayıflatan bir ruh hali olarak korkunun her zaman enfeksiyon hastalıklarına davetiye çıkarttığı bilinir ve her gün bunun melankolik etkilerini gösteren kanıtlara rastlanır, öte yandan baba ve oğul derin sevgileri sayesinde korkularının üstesinden gelmiş ve Tanrı'nın da yardımıyla korunmuşlardı.

Bir gün bir İngiliz tüccarın Pera'daki bürosuna gittim ve onu pazarlık yaparken gördüm. Her yerde olduğu gibi burada da bir anlaşmaya varılınca bunu el sıkışarak onaylamak âdettendi, ama bu [salgın] döneminde kişisel temas çok tehlikeli sayılıyordu ve kimse komşusuna bile dokunmuyordu,

oysa pazarlık el sıkışarak onaylanmak durumundaydı, bu amaçla bir sopa getirilmiş ve taraflar sopanın birer ucunu tutarak pazarlığı tamamlamışlardı. Enfeksiyonun kademeli olarak nasıl ilerlediği ve bulaş konusunda çeşitli malzemelerin ne derece tehlikeli aktarıcılar olduklarına dair bilgileri burada edindim. Genellikle enfeksiyona duyarlı olduğunu bildiğimiz malzemeler arasındaki her türlü yünlü ve pamuklu giysilere ek olarak, başka şeyler de farklı derecelerde tehlikeliydiler. Kediler ile fareler taşıyıcıydılar, ama köpekler ve atlar değildi. Ekmek ve kek gibi bazı yiyecekler sıcakken tehlikeliyken, soğuk yenmelerinde bir sakınca yoktu, ama en tuhaf farklılıklar metalde karşımıza çıkıyordu. Madeni paranın genellikle sirke ya da başka bir asit içinde bekletilmesi gerekiyordu, ama aynı malzemeden yapılan kaşıkları ve diğer mutfak aletlerinin hastalık bulaştıramayacağı düşünülüyordu. Aynı divanda oturmaktan kaçınan insanlar, aynı tabaktan, aynı kaşıkla birkaç et parçası almaktan çekinmiyordu. Ama en az tehlikeli olduğu düşünülen malzemelerin başında kehribar geliyordu, çubukların kehribar ağızlıklarına bu kadar değer verilmesinin bir nedeni de buydu. Misafire çubuk ikram eden bir hizmetkâr normalde çubuğu kendisi yakıyor ve bir nefes çektikten sonra misafire veriyordu. Bu ne zaman olursa olsun zaten yeterince tiksindirici bir şey, ama bulaşıcı bir enfeksiyon salgınında daha da beter. Birçok kez bir hizmetkârın salyasının bulaştığı bir çubuğu henüz ıslakken, her türlü kişisel temastan kaçınan kişilere verdiğine, onların da buna aldırmadan, hatta ağızlığı silmeden doğrudan ağızlarına götürdüklerine tanık oldum.

Hastalığın bıraktığı feci izlere, onunla ilgili az da olsa bilgi edinme çalışmalarına ve onu engellemek ya da tedavi edebilmek için geliştirilen kimi akılcı yöntemlere karşın, günümüz bilim anlayışının ışığında bile, en karanlık çağlarda olduğundan daha fazla anlaşıldığı söylenemez. Hastalığı inceleyen Avrupalılar arasında belki hiç kimse Levant Şirketi'nin desteğini alan İngilizler kadar çok ilgilenmemişti. O sırada Halep'te hekimlik yapan ve bu hastalığı inceleyen Dr. [Patrick] Russell 1760'tan 1762'nin sonuna kadarki deneyimlerini, dört yapraklı formalar halinde (*quatro*) yayınlamıştı. Bu 740 sayfalık devasa çalışma o güne kadar dünyada yapılan çalışmalar içinde en fazla bilgiyi ve olguyu içerir, ama ne hastalığın yapısı, ne de tedavisiyle ilgili

tatmin edici sonuçlar üretememiştir.[9] Dr. Russell'ı, 1801'de İstanbul'a gelen ve oradan da Mısır'a geçen Dr. Whyte izlemişti. O tarihte Avrupa'da aşının önleyici (profilaktik) olabileceği görüşü hâkimdi ve bu görüş Doğuda süregelen bir uygulamadan kaynaklanıyordu. Vücutta koltuk altı bezlerinin şiştiği sırada bazen başka bir yerde de farklı bir çıban çıkıyor ve ikisi aynı zamanda iltihaplanıyordu. Çıbanın, hastalığın sisteme girdiği "ilk bulaş" olduğu tahmin ediliyor ve çıkartanların ender olarak öldüğü görülüyordu, ayrıca ilk bulaş sayesinde insanların bağışıklık kazandığı da düşünülüyordu. Bu gizemli çıbandan alınan iltihabın etkili bir koruyucu olduğuna inanılıyordu. Dr. Whyte bu açık yaradan aldığı tehlikeli iltihabı, kollarına ve kalçalarına uygulayarak denemek istemişti. İlk denemeden kurtulan Dr. Whyte ikinci denemesinde hastalığa yakalanıp hayatını kaybetmişti.

Ancak bu alanda en çok adını duyuran kişi Dr. [Charles] Maclean olmuştu. Maclean İstanbul'a Levant Şirketi'nin çağrısı üzerine gelmiş, herkesin büyük bir korkuyla sakınmaya çalıştığı hastalıktan kaçmak yerine kendisini hastalarla birlikte hastaneye kapatmıştı. İki hastane vardı, birisi İstanbul tarafında Yedikule yakınlarında, alçak ve sağlıksız bir konumda, diğeri de Pera'da yüksekte, Boğaz sırtlarındaydı. Dr. Maclean hastalığın bulaşıcı olmadığından emin olarak ve başkalarını bu düşüncesinin doğruluğuna inandırabilmek için kendisini Yedikule'deki hastaneye kapatmıştı. Bu deneyi başarısız oldu ve hastanede hastalığı kaptı, ama hayatını kaybetmedi. İnanılmaz bir inatla hastalığın bulaşıcı olmadığını, hastane çevresindeki bataklıktan gelen miyasmadan, [pis havadan] hastalandığını iddia ediyordu. Bu denemeler sonucu ortaya çıkan düşünce ne olursa olsun, yalnızca tek bir amacı vardı. Bir insanın kendisini bu kadar cesurca ve hiçbir karşılık beklemeksizin insanlık davasına böylesine adamasının bir başka örneğini tarihte bulmak mümkün değildir. Onun bu hastalığın bulaşıcı olmadığına ve karantinanın saçmalığına olan inancını hiçbir şey yok edememişti. Onunla aceleyle gittiğim son evinde tanıştım, bünyesi epeyce zayıflamıştı, ama her zamanki soğukkanlılığından bir şey kaybetmediğini gördüm, hâlâ dünyaya faydalı olma umudunu taşıyordu, olağanüstü bir gelişme sayesin-

9 [Russell, Patrick, *A Treatise of the Plague*, Londra, G. G. & J. Robinson, 1791.]

dc bu hastalıktan kurtulacağına dair inancını ölürken bile yitirmediğini söylediler. Başka birinin bu hayırsever, ama eksantrik dostumun izinden gidecek cesareti bulup bulamayacağını bekleyip göreceğiz. İnsanlığın bundan daha fazla ilgi duyacağı bir dava olamaz. Salgın, İstanbul'da kaldığım süre içinde yedi kez kendini gösterdi ve her defasında aynı korkuya, karmaşaya, akıldışı önlemlere ve kontrol edilemeyen ölümlere yol açtı.

Bu sıralarda kurulan Amerikan misyonu Pera'daki diplomatların sayısını artırmıştı. Türkler genel olarak Amerika Kıtası'nın varlığından pek haberdar değillerdi. Onların anlayışına göre çok uzak bir yerdi ve üstünde bir belirsizlik bulutu vardı, bir masalcıya uygun bir tema olabilirdi, ama gerçek iman sahibi birinin pek dikkatini çekecek bir yer değildi. Ancak Türkler Amerika'yı fazla tanımıyor olsalar da, Amerikalılar Türkiye'yi çok iyi biliyorlardı, Batı dünyasının çalışkan ve yetenekli insanları uzun süredir Türkiye'yle diplomatik ve ticari ilişkiler kurmanın peşindeydi. Böyle bir girişim Başkan Washington zamanında denenmişti. Londra'daki Amerikan elçisi [Rufus] King, Türkleri tanıyan bir İngiliz beyefendiden bir anlaşma ayarlamasını istemiş, ama hem o, hem de onun hazırladığı talimatlar bir Fransızın eline geçince, hepsi Verdun Hapishanesi'nde kaybolmuştu. Bundan sonra başka kanallar aracılığıyla da bazı girişimlerde bulunulmuş, ama Türklerle yapılacak ticaretten elde edilecek kazancın az olduğunu ve yalnızca kendilerine yeteceğini düşünen başka devletlerin kıskaçlığı yüzünden hiçbiri başarılı olamamıştı; anlaşıldığı kadarıyla bu kadar etkin ve girişimci olan insanların bundan pay almaması için hepsi birlik olmuşlardı.

En sonunda Odesa'daki Amerikan Konsolosu [Charles] Rhind bu görevi üstlenmiş ve Türk başkentinde hiç bitmeyen rekabet ve entrikaların olağanüstü özelliklerini göz önüne alarak işleri yürütmüştü. İstanbul'a geldiğinde yalnızca kendi özel işleriyle ilgileniyormuş gibi göründü ve harekete geçmek için Türklerin ticaret işleriyle hiç ilgilenmedikleri bilinen bir dönemi, Ramazan ayını bekledi. Bu sırrını kendisinden başka yalnızca reisülküttabla paylaştı ve elinin altındaki fonları akıllıca ve cömertçe kullanarak hedefine tamamen ulaştı. Ramazan sonunda Pera'daki diplomatik çevreler, hayretler içinde aralarına katılan yeni kişiler bulunduğunu ve bunların, "en ziyade müsaadeye mazhar ülke" bağlamında değerlendirildiklerini fark ettiler. Bay

Rhind'in ortama uygun ve sağduyulu davranışlarının, Türklere verdiği önemli imtiyazları sonradan kendi ülkesinin çıkarlarına dönüştürdüğü anlaşılmıştı. Anlaşmadaki gizli bir madde Türklerin Amerika'da gemi yaptırabilmelerine olanak tanıyordu; eski dünyanın insanları olarak bizler Navarin'de kadim dostlarımızın filolarını yok ederken, yeni gelenler kendi topraklarında boşuna yer tutan yararsız ormanlarını temizleyerek onlara yeni bir filo sağlıyordu.

Yangın felaketi bizi bu yabancıların arasına atmıştı. Alevlerden kaçarken aynı kayığa binmiş ve Büyükdere'de aynı konuta sığınmış, burada onlarla uzunca bir süre yakınlık kurmuştuk. Bu deneyim sonunda Amerikan toplumuyla ilgili duyduğum eksik ve olumsuz anlatılardan edindiğim bütün önyargılarım tamamen yok olmuştu. Onlar yalnızca eğitimli, hoş ve kibar tavırları ve ahlaklı duruşlarıyla düzgün insanlar olmakla kalmayıp aynı zamanda aynı sınıftan İngilizlerden bile daha inançlı ve ciddi insanlardı. Türklerle anlaşmayı sağlayan Charles Rhind ile bıkıp usanmadan ülkeyle ilgili bilgi toplayan ve bunları yayınlayan Dr. [James Ellsworth] Dekay de bizim evin sakinleri arasındaydılar. Bu beyler ve başka Amerikalılarla birlikte birçok geziye çıktım, onlardan daha uzun süre burada bulunmam sayesinde edindiğim bütün bilgileri onlara aktarmaktan mutlu oldum ve duydukları her şeyi çekinmeden bana açıkça anlattıkları için de fazlasıyla karşılığını aldım.

Anlaşmayı yürürlüğe sokmak üzere Amiral [David] Porter büyükelçi olarak atandı. Porter İngiltere'de iyi izlenimler bırakmış biriydi. Henüz bir deniz subayı iken pek de hoşa gitmeyen bir kitap[10] yazmış ve epey kınanmıştı, itiraf edeyim ki o yazarla tanışmayı hiç istemedim. Göreve gelir gelmez değerli Amerikan misyoner Rahip Gooddell'i elçilik rahibi atadı ve ailesiyle birlikte onu konutunda kalmaya davet etti. Ayinler genellikle onun konutunda yapılıyordu, bu tutumu karşılıksız kalmadı. Onunla epey vakit geçirdim, bana gösterdiği iyilik ve konukseverliğe çok şey borçluyum, ayrıca yaptığımız güzel sohbetlerden de şeref duydum. Hepsi Amerikan Eğitim Derneği'nin [Amerikan Board Heyeti] gelirlerini Rumların eğitimi için kullanmaya gönüllü görünüyor ve onaylıyorlardı. Derneğin yardımıyla

10 [David D. Porter, *Memoir of Commodore David Porter of the United States Navy*, Albany, N.Y., J. Munsell, 1875.]

Boğaz köylerinde Lancaster öğretim sistemi temelli birkaç okul kuruldu, her birinde 50-100 arasında Rum çocuk eğitim gördü.

Bunları yalnızca övgüyü hak eden kişilere dikkat çekmek için değil, uzun süredir sahip olduğumuz önyargılarımızdan elimizden geldiğince kurtulabilmek için yazıyorum. Sevgili dostum, aynı dili konuştuğumuz, aynı dine bağlı olduğumuz, aynı kurumlara sahip olduğumuz ve aynı soydan geldiğimiz kardeşlerimizin, yararlılık konusunda bize özenmelerinden ve yabancı ülkelerin itibarını bizlerle paylaşmalarından mutluluk duymamız gerekmez mi? Bizi birbirimizden ayıran gereksiz rekabetten vazgeçmemizin ve şimdi denizler ve koşullar bizi birbirimizden ayırsa bile, hâlâ doğanın "İkimiz biriz" dediğini hatırlamamızın zamanı geldi; Amerika'daki iyi ve övgüye değer her şeyin ışıltısı İngiltere'ye yansır.

İstanbul'daki antik yapılar – Yok olma nedenleri – Depremler – Mimarinin yozlaşması – İkona kırıcılar – Haçlılar – Türkler – Yılanlı [Burmalı] Sütun – Dikilitaş – Kolossos [Örme Sütun] – Bronz atlar – Olağanüstü yolculukları – Markianos Sütunu – Dikili Taş ya da Yanık Sütun [Çemberlitaş] – Hıristiyanlıkla ilginç ilişkisi – Theodosius Sütunu [Anıtı] – Farklı amaçla kullanılması – Arkadios Sütunu – Gyllius [Gilles] ve diğerlerinin yazdıkları – Günümüze ulaşan kalıntılar

Kentten kesin olarak ayrılmadan benden buradaki antikçağ yapılarıyla, bu kentte yaşayanlar, özellikle de Hıristiyanlar hakkında bilgi vermemi isteyeceksiniz. Yapıtlardan geriye pek az şey kalmış. O açıdan Eski Roma (*Roma Antiqua*] ile Yeni Roma [*Roma Nova*] birbirinin tam zıddı. Bunlardan ilkinde, daha eski olmasına karşın çok daha fazla yapı, sütun ve görkemli mimari örnekler bozulmadan kalabilmiş. Bugün, Pantheon, Traianus Sütunu ve Constantinus Takı neredeyse sanatçıların bitirdiği gündeki gibi. Yeni kentteyse böyle bir şey yok, kenti süsleyen neredeyse her şey bugün harabeye dönüşmüş.

Bu olağanüstü farkı yaratan pek çok yerel neden var. İlk olarak bu topraklar deprem bölgesinde. İstanbul kenti farklı zamanlarda şiddetli yer sarsıntılaryla sallanmış ve yeni kentin Yedi Tepesi üstüne inşa edilen binalar, eski kentin başına gelmeyen bir nedenden ötürü yerle bir olmuştu. İkinci bir neden de binaların dayanıksız malzemeyle yapılmış olmasıydı. İmparatorluk başkenti Tiber'den Boğaz'a taşınınca yaşam becerileri de düşüşe geçmiş ve bu süreç mimarlığın iyice yozlaşmasına kadar sürmüş, yapılar giderek kötüleşmiş, basitleşmiş, kabalaşmış ve kalıcılıkları gözetilmez olmuş. Üçüncüsüyse bazı Hıristiyan mezheplerin fanatizmiydi. İkona kırıcılar İmparator Isaurialı Leon [III. Leon] döneminde, tıpkı [Oliver] Cromwell'in Püritenleri gibi bütün figürlü betimlemeleri tahrip etmişlerdi. Onlar da Püritenler kadar fanatik ve cahildiler, ayrım yapabilecek ne zevkleri vardı, ne de fikirleri, onun için puta benzettikleri her şeyi imha

ettiler. Bizanslı tarihçiler bu tahribatlardan büyük üzüntü duymuşlar ve çok sayıda antik heykel ile çok değerli kabartmaların bu çılgınlık sırasında kırıldığını ve yok edildiğini söylemişlerdir.[1] Bunlara bir de dördüncü neden eklenmişti, o da hepsinden daha cahil ve barbar olan Haçlılardı. Başkenti 75 yıl ellerinde tuttular ve Rumların, Münzevi Pierre'in [Pierre l'Ermite] kendi alfabelerini bile bilmeyen cahil barbarlar olarak nitelediği ayaktakımı, kendilerinden önce Bizanslı fanatiklerin elinden kurtulan ne varsa hepsini yok etti. Beşinci ve son neden ise hedef alınan kenti adeta tümden yerle bir etmişti. Türkler öncekilerin yok edemediklerini hiçbir iz kalmayacak gibi ortadan kaldırmaya hazırdılar. Sultan kente girer girmez elindeki gürzle, barbarların put ya da kentin tılsımı saydıkları bronz yılanın başını koparta-rak [herkese] örnek olmuştu.[2] Bugün bu anıt, Türklerin Konstantinopolis'i fethetmeleriyle başlayan yağmanın kanıtı olarak hâlâ başı kopuk olarak yerinde duruyor. Aslında Türkler, kendi amaçları doğrultusunda kullan-mak üzere dokunmadıkları Ayasofya dışında, toprak üstündeki bütün anıt-ları yerle bir etmiş, geriye muhteşem sarnıçlar gibi yalnızca toprak altında saklı olanlar kalmıştı; barbarlar bugün bile bunların varlığından tam haber-dar değillermiş gibi görünüyor.

Yüzlerce yıl öncesinde yapılan Traianus ile Antoninus'un sütunla-rı bugün hâlâ antik Roma'yı süslerken, onlara rakip olmak üzere dikilen Theodosius ve Arkadios sütunlarının nerede olduğunu bana soracaksınız. Aslında Doğunun dünya başkentinin eski görkemini kanıtlayan yegâne kalıntılar bu birkaç sütundan ibarettir ve hepsi başkaları tarafından o kadar ayrıntılı anlatılmışlardır ki, benim yalnızca bugünkü durumlarını belirt-mem yeterli olacaktır.

1 *Επί Λέοντος του Ισαύρου πολλά θεάματα αρχαία παρηλύθησαν και ηφανίσθησαν δια το παντελώς αλόγιστον αυτού* [İsauralı Leon zamanında birçok antik eser yıkıldı ve yok oldu.]

2 [Yılan başlarının nasıl koptuğuna dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. *Hünernâme*'de Fatih Sultan Mehmed'in Hipodrom'a geldikten sonra kargısını fırlatıp yılanın alt çenesini kırdığı anlatılır; Evliya Çe-lebi'ye göre ise başının birini bir yeniçeri kılıç vuruşuyla kırmıştır. Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa'nın *Nusretnâme* adlı eserinde yılanların başlarının 20 Kasım 1700 tarihinde boyunlarından itibaren koptuğu ve kaybolduğu belirtilir. Bu tahribatın 5 Mayıs 1700'de kalabalık bir ekiple İstanbul'a gelen ve Hipod-rom'a yakın bir yerde misafir edilen Polonya Elçisi Viniava Lescynski'nin adamları tarafından yapıldığı ileri sürülür. Burmalı Sütun üç yılan başlı haliyle Avrupalı gezgin A. De la Motraye'nin 1699 tarihli gravüründe göründüğüne göre bu rivayetlerden ancak sonuncusu doğru olabilir. Yılan başlarından biri 1848'de bulunmuştur ve İstanbul Arkeoloji Müzelerinde sergilenmektedir.]

Bunların içinde en eskisi ve ilginç olanı Yılanlı [Burmalı] Sütun'dur. Yapılan ayrıntılı araştırmalardan elde edilen sonuçlara göre Pers Savaşları sırasında yapıldığına kesin gözüyle bakılabilir. Yunanların Persleri yenmesi anısına Delphoi'deki [Apollon] Tapınağı'na adanan altın üçayağın [*tripod*] kaidesi olduğu varsayılır; hem Pagan, hem de Hıristiyan tarihçiler bu anıtın Constantinus tarafından yeni başkentine taşındığı konusunda hemfikirdirler. Bugün hâlâ onun yerleştirdiği yerde, Hipodrom'da [Atmeydanı] bulunmakta. Birbirine sarılmış tunçtan üç devasa yılanın bir zamanlar başlarının oluşturduğu üçayağın üstünde [kazana benzeyen] sığ ve yayvan bir kap (*patera*) bulunduğu düşünülür. Sultan Mehmed kenti fethettiği zaman elindeki gürzle bunlardan birinin çenesini kırmıştı. 1700 dolaylarında da bir gece diğer iki [yılan] başı kırılmış ve bu tarihten itibaren Türkler düzenli biçimde sütunu tahrip etmeye devam etmişlerdi. Şimdi ortada ne boyun, ne de kafa var, geriye yalnızca sütunun yerden yaklaşık üç m yükseklikteki alt bölümü kalmış. Çocuklar sütunu nişangâha dönüştürmüş ve taşa tutmayı bir eğlence haline getirmişler, bazen de aynı yerde, bu kez Hıristiyanlara taş atarak eğlendiklerini gördüm. Yılan gövdelerinden birinin yanında kocaman bir delik açılmış ve içi atılan şeylerle dolmuş. Sık sık bu çok ilginç antik kalıntının korunabilmesi için Avrupa'daki bir müzeye taşınmasının iyi olacağını düşündüm ve bunu önerdim. Yunan tarihinin en ilginç dönemlerinin birine tanıklık eden bu anıt, Gibbon'un da dediği gibi eğer dili olsaydı kim bilir neler anlatırdı.

Hipodrom'da tunç yılanlardan başka Mısır'ın Teb Kenti'nden getirilen bir de Dikilitaş var. Kabartmalı kaidesinin yarısı toprağa gömülü, ama üstünde Theodosius tarafından buraya dikildiğini belirten ve büyük ölçüde okunabilen Yunanca ve Latince bir yazıt var. Kaidenin dört yüzündeki kabartmalardaysa imparator, oğulları Arkadios ve [kardeşi] Honorius ile başka figürler betimlenmiş. Bu dikilitaşla ilgili belki de en merak uyandıran şey o günün olanakları ve mekanik araçlarıyla buraya nasıl dikildiğidir, eğer bir şema yapılabilse modern mimarlar bundan bir şeyler öğrenebilir.

Meydanın hemen karşısında [VII.] Konstantinos Porfirogennetos tarafından dikilen ve Rodos'taki gibi üstü tunç levhalarla kaplı olduğu için Kolossos [Örme Sütun] adı verilen bir sütun var. Ona bu adın verilmesini

sağlayan tunç levhalardan bugün eser yok, Türkler hepsini sökmüş ve geriye yalnızca uzun, dörtköşe, taş örme bir sütun kalmış.[3]

Bu değerli alanda yer alan, ama tümden yok olan bir başka sanat eseri de Bronz atlar [Quadriga]. Hipodrom'da çok uygun bir yere [ahırların önüne] yerleştirilmiş olduğu söylenen bu atların dünya üzerinde yaptıkları yolculuk kayda geçen herhangi bir atın yolculuğundan uzun sürmüş olmalı. [Ludovico Antonio] Muratori'ye göre atlar Pers ülkesinde [İran] yapılmış ve burayı fetheden Romalılar tarafından Roma'ya taşınmış, büyük hayranlık uyandırdığı için de sikkelerin ve madalyonların arkasına basılmış,[4] sonra da Constantinus tarafından yeni kente getirilmişti. Bu konuda farklı görüşte olanlar da var. Kimileri bunların Lysippos'un yaptığını, kimileri de Memmius'un kenti yağmalamasından sonra Korinthos'ta, oraya özgü bir tunçtan yapıldığını, sonra Neron ile Traianus'un zaferleri anısına Roma'ya getirildiği ve Güneş Tapınağı'na yerleştirildiği, oradan da yeni kente götürüldüğünü belirtirler. Dördüncü anlatıya göre atlar Genç [II.] Theodosios tarafından Sakız Adası'ndan Hipodrom'a getirilmişti. Erken tarihine dair farklı bilgilere karşın sonraki serüveni çok daha nettir. İstanbul'dan Venedik'e Morrisoni tarafından taşınmıştır.[5] Yolda birinin kırılan bacağını tamir ederek San Marco Bazilikası'nın önüne yerleştirmiş, ama 1797'de Fransızlar atları Paris'e götürmüş, ben de zaten Carrousel Meydanı'ndaki Zafer Takının üstünde gördüm; kelime oyunu yapanlar bu atlara hem hayranlık duymuş, hem de kendilerine malzeme yapmışlardı,[6] ama atlar 1815'te yeniden Venedik'e taşındı. Dolayısıyla modern Yunan tarihçilerinin bunlara *Οι πολυθρύλλητοι και πολύτυχοι ίπποι* [efsanevi şanslı atlar] demesinin bir nedeni vardı.

Hipodrom dışında kalan sütunlar arasında belki de en mükemmeli özel bir bahçe içinde, rivayete göre Constantinus tarafından Venüs'e adan-

3 [Bu altın yaldızlı bakır levhalar 1204'te Konstantinopolis'i ele geçiren Latinler tarafından sökülüp eritilmiştir. Erik Iversen, *Obelisks in Exile*, c. II: *The Obelisks of Istanbul and England*, Kopenhag, 1972.]

4 [Lodovico Antonio] Muratori, Rer. Ital. Script., [*Rerum Italicarum Scriptores*, 1723-51], Cilt 22, s. 34.

5 [Morrisoni'nin kim olduğunu tespit edemedik. Bu at heykelleri Latin İstilası sırasında, bu istilada önemli rolü olan Venedik Dogesi Enrico Dandalo'nın emriyle Venedik'e taşınmışlardır.]

6 Güya Napoléon atların çektiği arabadaki boş sürücü yerine kendi heykelini koymaya niyetleniyormuş; bunu duyanların icat ettiği sese dayalı bir kelime oyunu, *le char l'attend – le charlatan* (araba onu bekliyor – şarlatan) o sırada dilden dile dolaşıp durmuş.

mış, Türklerin Kıztaşı dedikleri Markianos Sütunu'dur. Ancak Kıztaşı olarak anılan tek sütunun bu olmadığını gördüm.[7] Korinth stilinde [bir başlığı] olan sütunun kaidesindeki Latince yazıt silinmiştir.[8]

Bir başka anıt da Türklerin Dikili Taş [Çemberlitaş] ya da Yanık Sütun dedikleri sütundur. Çevresindeki bütün evlerin yandığı bir yangında birçok yerinden çatlamış olduğundan bu adla anılmaktadır; [ayrıca] parçalanmasını engellemek amacıyla demir çemberlerle bağlanmıştır.[9] Sütun mermer bir kaide üstüne yerleştirilmiş, her biri üç m yüksekliğinde ve yaklaşık 35 m çapında sekiz [doğrusu yedi] adet kırmızı porfir bloktan oluşur, birleşme noktaları defne motifli bir bordürle gizlenmiştir ve bakıldığında yekpare bir sütun olarak algılanır,[10] orijinal yüksekliği 36,5 metredir. Bütün antik kalıntılar içinde, dikiliş biçimi açısından belki de üstüne bir ikincisi yoktur, bu açıdan Bizanslılar için ne kadar ilginç idiyse bugünkü Rumlar için de öyle.

Constantinus bu sütunu, Pagan dinleri reddedip Konstantinopolis'i Hıristiyan dünyanın başkenti yapması anısına dikmiş ve kaidesine

7 [Yazar burada Arkadios Sütunu'nu kastediyor. Oysa halk arasında bu sütuna "Kıztaşı" değil, "Avrat Taşı" denilirdi. Öte yandan Istanbul, hatta belki de Konstantinopolis halkı kentteki birçok sütuna "Kıztaşı" adını verme alışkınlığındaydı. Bunlara atfettikleri özellikler de birbirinden kopyalanmış gibiydi, güya bakireliğini yitirmiş bir kız sütunun yanından geçerse bu durum belli olurdu. Bugün Kıztaşı Caddesi'nde bulunan ve Markianos (hd. 450-457) adına dikilmiş olan Kıztaşı'ndan ayrı olarak Fatih Camii'nin yerine yapıldığı Havariyyun Kilisesi'nin yakınlarında da bir Bakireler Sütunu'nun bulunduğu biliniyor. "Süleymaniye Camii'nin içinde, kuzey ve güney payeleri arasındaki ikişerli dört dev sütun devşirme sütunlardır. Bunların girişin en uzağında, kuzeydoğuda olanı en ilginci. Bu, Bizans döneminde Havariyyun Kilisesi yakınında bulunan Bakireler Sütunu ... 16. yüzyıl sonlarında sütun buraya getirildiğinde kaidesi kesildi ve Süleymaniye'nin diğer sütunlarıyla uyumlu olması için 1,3 metre tıraşlandı." (Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i Aramak*, s. 287-288).

8 ["Kaidede, bir zamanlar bronz harflerle bir kitabenin çakılı olduğu delikler de var. Bu harfler yitip gitmiş, ama kitabe, deliklere bakarak okunabiliyor. Latince bir kitabe bu ve şöyle: 'Bu heykele ve Markianos Meydanı'na bakın. Bu yapılar, Prefekt Tatianos tarafından yaptırıldı.'" Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i Aramak*, s. 306-307.]

9 *Vicinis incendiis ustulata multis locis agit rimas, et ne desiliat, crebris circulis ferreis revincitur*, Busbeq, s. 69 ["Sık sık meydana gelen depremlerle sarsılıp civarında çıkan bir yangında yanan bu sütun birçok yerinden çatlamış. Parçalanarak yok olmasını önlemek için de demir çemberlerle bağlanmıştır," Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 40.]

10 ["Her şey son dakikaya kalmış; imparator da uyruklarını, sütunun (üst üste konmuş porfir bloklardan değil de) tek parça olduğuna inandırmak için akla karayı seçmiş. Ancak herkes inanmamış. Propagandaya kananlar arasında Vakanüvis Keşiş Georgios Amartolos da varmış; Georgios şöyle yazmış: 'Süsleme için eklenmiş bronz çelenkler ve sayısız şerit, kimi safları kandırdı ve bunun yekpare bir sütun olmadığına inanmaya sevk etti.'" Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i Aramak*, s. 244.]

yeni kentinin artık Hz. İsa'nın koruması altında olduğunu yazdırmıştı.[11] Bu sütuna dini bir saygınlık kazandırabilmek amacıyla, o dönemde çok değerli sayılan bazı rölikleri de temele gömmüştü, bunlardan biri annesi Helena tarafından bulunan kurtarıcımızın çarmıha gerildiği çivilerden biriydi; bir diğeriyse onun beş bin kişiyi doyurduğu beş arpa somunu mucizesinden kalan bir parça ekmekti. İmparator ve halkı bu sütunun önünden geçerken her zaman atlarından iner saygıyla önünde eğilirdi, dolayısıyla sütuna *Ιερόν* [kutsal] denmiş ve gerek kaidesinde korunanlardan, gerekse dikiliş nedenine bağlı olarak derin bir saygı duyulmuştu. Sütunun tepesine, imparatorun Hıristiyanlığı kabul etmeden önce koruyucu tanrısı olarak kabul ettiği, anısına birçok sikke bastırdığı ve sonra da Hıristiyanların tatil gününe (sebt), bizim de bugüne kadar *Sunday* [Pazar/güneş günü] sözcüğüyle sürdürdüğümüz üzere, *Dies Solis* [Güneş Günü] adını vererek andığı Apollon'un muhteşem bir heykeli yerleştirilmişti.

Sonraki bir tarihte sütuna çarpan bir yıldırım heykeli devirmiş, daha sonra Komnenos Ailesinden bir imparator sütuna bir haç dikmiş ve kendisinin tamir ettirdiğini belirten bir de yazıt eklemişti.[12] Yaklaşık 40 yıl önce çıkan büyük yangında mahalledeki bütün evler yanmış ve sütun yeniden büyük hasar görmüştü. [Bu sütun] eskiden Avrupalı büyükelçilerin kaldığı Tavukpazarı'nda, Busbecq'in kaldığı hanın karşısında.[13] Şimdi burası dar, karanlık ve pis bir nokta. Sütunun etrafına bir duvar örülmüş, dolayısıyla ulaşılması pek kolay değil. Üstünde haç yok, geçirdiği yangından ötürü paslı, pis bir kütük görünümünde, bunda taşın renginin de etkisi var, sanki demir çemberli yüksek bir ahşap fıçıyı anımsatıyor.

11 *ΣΟΙ ΧΡΙΣΤΕ ΚΟΣΜΟΥ ΚΟΙΡΑΝΟΣ ΚΑΙ ΔΕΣΠΟΤΗΣ / ΣΟΙ ΝΥΝ ΠΡΟΣΗΞΑ ΤΗΝ ΔΕ ΣΗΝ ΔΟΥΛΗΝ ΠΟΛΙΝ / ΚΑΙ ΣΚΗΠΤΡΑ ΤΑΔΕ ΚΑΙ ΤΟ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ ΚΡΑΤΟΣ / ΦΥΛΑΣΣΕ ΤΕ ΑΥΤΗΝ ΣΩΣΕ ΕΚ ΠΑΣΗΣ ΒΛΑΒΗΣ* [Isa sen ki dünyanın yaratanı ve sahibisin/ senin olan bu şehri ve de Roma'nın asasını ve gücünü koru / ve her kötülükten kurtar.]

12 *ΤΟ ΘΕΙΟΝ ΕΡΓΟΝ ΕΝΘΑΔΕ ΦΘΑΡΕΝ ΧΡΟΝΟΥ / ΚΑΙΝΕΙ ΜΑΝΟΥΗΛ ΕΥΣΕΒΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ* [Zamanın sakatladığı bu kutsal eseri, dindar İmparator Manuel ihya etti.]

13 *Sita est ex adverso diversorii in quo Cæsareos oratores hospitari mos est.* [Elçilerin kaldığı hanın karşısında.] Busb., s. 68. [Tavukpazarı, Nuruosmaniye Camii'nin Cağaloğlu tarafına açılan avlu kapısı ile Atik Ali Paşa Camii arasında uzanan ve günümüzde otopark halinde olan semtin adıydı. Busbecq'in kaldığı hanın adı ise Elçi Hanı idi. Yerinde şimdi bir işhanı bulunmaktadır.]

Theodosius ile Arkadios sütunlarıyla ilgili merakınızı giderebilmek için kenti gezdim ve bütün vakayinamelerin altını üstüne getirerek aşağıdaki bilgileri buldum.

Türkler kenti ele geçirdikleri zaman iki ünlü mermer sütun varmış. Bunlardan biri Theodosius Sütunu [Anıtı],[14] diğeri de bunu örnek alarak yapılan Arkadios Sütunu.[15]

Theodosius Anıtı kentin Marmara'ya uzanan Yedinci Bölge'sindeki[16] Tauri Forumu'ndaymış [Beyazıt Meydanı].[17] Mermer bloklardan içi boş olarak inşa edilmiş, merdivenlerle tepesine çıkmak mümkünmüş, en tepede de Theodosius'un heykeli varmış.[18] Kentin bu tarafı çok sık depremlerle sarsıldığından sütun paramparça olmuş ve heykel düşmüştü,[19] bu antik Roma'nın düştüğü yıla denk gelir.[20] Daha sonra [Theodosius'un oğlu I.] Anastasios Dikoros[21] heykelin yerine kendininkini dikerek kalan boşluğu doldurmuş,[22] ama bu da önceki gibi sonradan yok olmuş. Frenkler Kons-

14 [Theodosius Anıtı'nın "yapımına 386'ya doğru başlanmış ve Bizanslı tarihçi Teofanes'in bildirdiğine göre, imparatorun ölümünden az sonra, 396'da tamamlanmıştır... Bütünüyle mermerden yapılmıştı ve bu türden anıtlarda olduğu gibi muhtemelen boyu 40 m'ye yakın olmalıydı. Mermerden kare planlı bir kaidenin üstünde yükselen yuvarlak gövdesinin dışında, adeta bir 'resimli roman' gibi helezonik biçimde uzanan kabartmalarda, İmparator I. Theodosius'un seferleri, savaşları ve zaferleri anlatılmıştı. En üstte, içteki merdiven bir balkona ulaşıyor, bunun üstünde de küçük bir 'petek' kısmı bulunuyordu." Semavi Eyice, "Theodosius I Anıtı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7. s. 262-263.]

15 [Arkadios Sütunu "402'de dikildi; bir zamanlar devasa bir meydanın orta yerinde duruyordu. Bugün sütunun sadece altta kalan 10,8 metresi ayakta –neredeyse sadece kaidesi yani; oysa bir zamanlar bunun üzerinde 35 metre daha yükseliyordu. Anıtın tepesinde 5 metre genişliğinde dev bir Korint sütun başlığı ile Arkadios'un at üzerinde bir heykeli vardı; bu heykel de 421'de, Arkadios'un oğlu II. Teodosios tarafından dikilmişti. Heykel 26 Ekim 740'ta yıkıldı; sütun ise 1715'e kadar ayakta kaldı, ancak bu tarihte devrilme tehlikesi çıktı, bu yüzden yıkmak gerekti." Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i Aramak*, s. 394.]

16 [Konstantinopolis'in Yedinci Bölgesi Çemberlitaş ve Tauri Forumu'nu (Beyazıt Meydanı) içine alarak Marmara Denize'ne uzanıyor, Neorion Limanı'nı (günümüzdeki Bahçekapı'daydı) içine alıyordu.]

17 *Hæc ad mare seipsum inclinat* [Denize doğru alçalan], Vet.

18 *Τον του ταύρου έστησαν ο μέγας Θεοδόσιος έχει δε ούτος ένδοθεν και όδον ανω φερούσαν* [Taurus [Forumu'nda] Büyük Theodosius tarafından inşa ettirilmişti ve içinde yukarı çıkan merdiven vardı.] Cedrenus [Kedrenos, *Historia*.] *Incepit regnare* Theodosius AD 375 [Theodosius yönetmeye başladı, MS 375.]

19 *Έπεσε δε και η στήλη του μεγάλου Θεοδοσίου εις τον κίονα του ταύρου* [Taurus (Forumu'ndaki) sütunun tepesindeki Theodosius heykeli de yıkıldı], Cedr. [Kedrenos, *Historia*.]

20 *Cecidit terræ motu eo anno quo Roma antiq. Capta est*, [Antik Roma'nın yıkıldığı yıl deprem oldu] Gil. [Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*; *İstanbul'un Tarihi Eserleri*. Latincesi: *De Topographia Constantinopoleos et de Illius Antiquitatibus Libri Quatuor*. Batı Roma İmparatorluğu'nun 476'da yıkıldığı kabul edilir, tarihi kayıtlar 480'de büyük bir deprem olduğunu belirtiyor.]

21 [Yunanca: fjikoros /Dikoros "İki gözbebekli" demektir, Anastasios'un bir gözü mavi diğeri kara idi.]

22 *Έστησε δε οικίαν εκ χαλκού* [Tunçtan bir ev de inşa etti.] *Incepit regnare Anastasios Dicorus* AD 491

tantinopolis'i ele geçirdikleri zaman Tiran [V. Aleksios] Murzuflos'u yaptıklarının cezasını çekmesi için anıtın tepesinden aşağı atmışlardı.[23] Ayrıca anıt, erken Hıristiyanlık döneminde çok da ender olmayan bir başka amaçla da kullanılmıştı. Bir münzevi vecde geldiği bir anda, Simeon Stilites[24] gibi yeryüzündeki meskenini reddetmiş, ama henüz gökyüzünde bir yer edinemediği için, ikisi arasında, kalabalık bir kentin ortasındaki bir çölde yaşayan bir keşiş misali bu anıtın üstünde yaşamaya başlamıştı.[25] Ayrıca bu anıta kaidesinde ve gövdesindeki yüksek kabartmalar nedeniyle Tarihi Sütun, kabartmaların kentlerin gelecekteki servetlerine ilişkin işaretler taşıdığı söylendiği için de Kehanet Sütunu dendiği de anlaşılıyor.[26]

Yedinci tepedeki ikinci sütun ise, Yedikule semtini de içine alan On İkinci Bölge'de[27] ve Arkadios[28] tarafından, Theodosius Anıtı örnek alınarak

[Anastasios Dikoros yönetmeye başladı MS 491], Zonaras. [Ioannes Zonoras, *Epitome Historiarum*, 5 Cilt, ed. Ludwig August Dindorf, Teubner, 1868; *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)*, çev. Bilge Umar, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.]

23 *Equa præcipitem Murzulphum Tyrannum egisse Francos nostros* [Kral Murzuflos'un tedbirsizce, bir kısrakla bizim Frankları defetmiş olduğunu...], Du Cange. [Charles du Fresne du Cange, sieur, *Constantinopolis Christiana...*, Paris, Billaine, 1680, s. 78.]

24 *Simeon Stylites, dictus a columna xl cubitorum in qua sellulam sibi construxit. Vixit lvi annos quorum xxx in columna exegit montis jugo imposits* –Karthold de Sæculo v. [Simeon Stilites'e, kendisine küçük bir yer yaptığı 40 cubitum (yaklaşık 20 metre) yüksekliğindeki bir sütundan (stili Yunanca sütun demektir) dolayı böyle denmiş. 56 yıl yaşadı. Bunun 30 yılını bir dağın doruğuna yerleştirilmiş bir sütunda geçirdi. Karthold de Sæculo v. [Christian Kortholt, *Ecclesiastica Novi Testamenti...*, Leipzig, 1697, Bölüm v, madde: "Simeon," s. 176.]

25 *In cujus summitate solitarium latibulum habuisse, qui terrenam sibi habitationem negans, nedum cœlestem attingens, quasi inter utrumque medius, Eremum sibi fecerat in medio celeberrimæ civitatis* –Guntherus. [Kendisi için dünyevi bir mekânı geri çevirirken, göksel mekânla da ilgilenmeyerek, sanki her ikisinin ortasındaymış gibi, çok kalabalık bir kentin orta yerinde bir sütunun tepesinde ıssız, gizli bir mekânının bulunduğunu naklederler. Guntheri Cisterciensis, *Historia captae a Latinis Constantinopoleos*, yak. 1204.]

26 *Στοιχειωδεὶς seu fatidicus.* Τάς εσχάτας ιστορίας της πολεως έχουσιν εν ιστορίαις εγγεγραμμένας –Codinus. [Temel kehanet. Şehrin tarihteki son akıbeti kayıtlıdır –Pseudo-Kodinos (1347-1368 arasında yazıldığı tahmin edilen saray ve kilise makamları hakkındaki bir patrianının (Bizans'ta kent topoğrafyasına ilişkin eser) adı bilinmeyen yazarına verilen ad. Yanlışlıkla ... Georgios Kodinos'la karıştırıldığı için Pseudo (sözde, güya) Kodinos diye anılır)." Ayşe Hür, "Pseudo-Kodinos," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, s. 289.]

27 [Konstantinopolis, on ikisi sur içinde ikisi sur dışında on dört idari bölgeye ayrılmıştı. 12. Bölge şehrin en batısında ve Marmara kıyısında yer alan bölgesiydi, Theodosius Limanı'nı, Tauri Forumu'nu ve Arkadios Sütunu'nu kapsıyordu.]

28 *Incepit regnare Arcadius*, AD 383 [Arkadios yönetmeye başladı, MS 383.] *Columna Arcadii in Septimo colle in duodecimâ regiona maris confinio* [Arkadios Sütunu 12. Bölge'de, denizle sınırlı Yedinci Tepe'de] – *portam auream, se continente* içinde, Gillius. [Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*; *İstanbul'un Tarihi Eserleri*.] Altın Kapı (*Porta Aurea*) Yedikule'nin bir parçası.

yapılmış,[29] onun gibi içten merdivenli olup dış yüzeyinde kabartmalar bulunuyormuş. Sütunun tepesindeki Arkadios'un heykeli de Theodosius'unki gibi bir deprem sırasında düşmüş, sütunun büyük bölümü de parçalanmış.[30]

Busbecq İstanbul'dayken iki sütun da yerindeymiş,[31] bunlardan biri onun kaldığı kervansarayın [Elçi Hanı] yakınında [yani bir zamanlar Beyazıt Meydanı'nın yerindeki Tauri Forumu'nda bulunan Theodosius Anıtı], öbürü de [Haseki semtindeki] Avrat Pazarı'ndaymış, Busbecq bunun adının Arkadios Sütunu olduğunu söyler.[32]

Gilles dönemindeyse yalnızca biri ayaktaymış; [Pierre] Gilles'in gelişinden yaklaşık 40 yıl önce[33] Sultan Bayezid yerine hamam yaptırmak için Theodosius Anıtı'nı yıktırmış ve kalan parçalarını kaldırlmış, ama Arkadios Sütunu, heykel hariç aynen duruyormuş;[34] Gilles sütunla ilgili ayrıntılı bilgiler verir.

Sütun üst üste yerleştirilen mermer bloklarla [tambur] oluşturulmuş, depremler nedeniyle ve zamanla bazı parçalar yerinden oynamamış olsaydı,

29 *Έργον Αρκαδίου όμοιον κατά πάντα τω ταύρω* [Arkadios'un eseri Tauri Forumu'ndakinin her bakımdan aynısı.] Cedrenus. [Kedrenos, *Historia*]

30 *Σεισμός επισκήπτει το Βυζάντιον μεθ' ον Αρκαδίου ανδρίας έρριπτο.* [Bizans'ı deprem vuruyor ve Arkadios heykelini deviriyor] Nicephorus. [Atıfta bulunulan yazar muhtemelen kilise tarihçisi Nikeforos Kallistos Ksantopulos'tur ve buraya aktardığı alıntı da onun *Ecclesiasticae historiae* adlı 18 ciltlik çalışmasından alınmıştır.]

31 *Duo visintur memoraabiles columnæ, &c.* [iki unutulmaz sütun.] Bunlardan biri Yanık Sütun'du. Busbecq 1554'te İstanbul'a büyükelçi olarak gönderildi. *Itinera*'sı [*Itinera Constantinopolitanum et Amasianum* (İstanbul ve Amasya Güzergâhı] 1582'de basılmıştı. [Busbecq İstanbul'a geldiğinde "... Nahçıvan Seferinden dönen I. Süleyman (Kanuni) Amasya'da kışlamaktaydı. Bunun üzerine Busbecq 9 Mart'ta yola çıktı ve İznik-Bozüyük-Polatlı-Ankara-Çorum yoluyla 7 Nisan'da Amasya'ya vardı." Stefanos Yerasimos, "Busbecq, Augier Ghislain de," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 342.]

32 *Ei ab imo ad summam insculpta Historia cujusdam expeditionis Arcadii. Cochlidem dixeis propter structuram graduum quibus intus ad summam ascenditur* ["Bu sütunu Arkadios yaptırmış. Üzeri baştan aşağı onun bazı seferlerini temsil eden rölyeflerle süslü. Tepesinde uzun süre kendi heykeli varmış. Buna sütun değil de içinden en üstüne kadar döne döne çıkan merdivenden dolayı kule demek daha doğru." Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 40.]

33 *Columnam Theodosii Baizites rex, ut commodius Balneum construeret, ante 40 annos quam ego Byzantium venissem, everterat* [Sultan Bayezid, benim Bizantium'a gelişimden 40 yıl önce bir hamam inşa ettirmek için Thedosius Sütunu'nu yıktırmıştı], Gillius [Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*; *İstanbul'un Tarihi Eserleri*.] Gilles, İstanbul'a Busbecq'ten önce gelmiş ve Busbecq'in gelişinden bir yıl sonra 1555'te Roma'da ölmüştü. Busbecq'in sözünü ettiği ikinci sütunun Theodosius'unki olma ihtimali *yoktur*.

34 *Columna Arcadii quæ etiamnum extat in Septimo* çölle [Yedinci Tepe'de hâlâ mevcut Arkadios Sütunu], Gil. [Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*; *İstanbul'un Tarihi Eserleri*.]

sanki yekpare bir sütunmuş gibi görünebilirdi.[35] Sütunun kaidesi beş, gövdesi 21, sütun başlığının üstündeki hücre de iki blok olmak üzere toplam 29 bloktan oluşuyordu.[36] Üsteki hücre yaklaşık dört metredir, onun altındaki kısım yaklaşık 180 cm, gerisi de 160 cm olup bütün sütun 42 m'dir.[37] Bu bloklar insan bedenindeki omurganın her bir omuru gibi birbirine bağlanmış,[38] içindeki boşlukta kaideden tepeye kadar çıkan bir merdiven var. Bu basamaklar sütunun formuna uydurulmuş, kaide kısmındakiler dört köşe bir merdiven boşluğunda yükselirken, gövde kısmındakiler daire içinde merkezi bir direk etrafında dönüyor, her ikisinin toplamı 230 basamak. Merdivenler gövde yüzeyinde küçük pencereleri anımsatan 56 mazgaldan gelen ışıkla aydınlanıyor. Sütunun kaidesi üç basamak üzerinde yükseliyor, en alttaki basamak birkaç taştan oluşurken, en üstteki ise yaklaşık üç metrekarelik yekpare bir döşeme taşı. Bu basamaklarla kaidenin tabanında, kuzey cephedeki girişe ulaşılıyor.

Sütun Toskana düzeninde.[39] Sütun kaidesini, kıvrıkdallarla birbirine bağlanmış defne yaprağı motifleriyle oluşturulmuş kaval silmeyle bezenmiş bir korniş çevreliyor.[40] Yüzeyi, tıpkı Roma'daki Traianus Sütunu gibi savaş sahnelerinin betimlendiği üstün bir işçilikle yapılmış [kabartma] heykellerle kaplı. [Jacob] Spon ve [George] Wheler'in[41] İstanbul'a yaptıkları gezi [1675-76]

35 *Omnibus adeo inter se conjunnctis ut si vel terræmotu vel vetustate nunquam concussa fuisset, ex uno eodemque lapide tota columna constare videretur* [Depremler nedeniyle ve zamanla bazı parçalar yerinden oynamamış olsaydı, sanki yekpare bir sütunmuş gibi görünebilirdi], Gil. [Gyllius, *The Antiquities of Constantinople; İstanbul'un Tarihi Eserleri.*]

36 [Arkadios Sütunu'nun bugün kötü durumda olsa da mevcut kaidesi yedi bloktur, sekizinci blok ise sütun tabanı ile sütun gövdesinin küçük bir kısmından oluşur. Gilles tüm yapıyı gördüğünde kaidenin üzerinden itibaren, sütun tabanı dahil yirmi bir yekpare blok saymıştı. O halde mevcut kalıntıdaki sekizinci bloğu, Gilles'in sayımında mevcut olduğu için çıkartarak blok sayısını 7+21=28 olarak hesaplamamız gerekir. Ama Gilles sütunun tepesinde bir platform oluşturan sütün başlığının üstündeki hücrenin de iki bloktan oluştuğunu söylüyor. Buna göre kaide 7 blok, sütün 21 blok ve hücre 2 blok olmak üzere toplam 30 blok saymamız gerekir.]

37 [Yüksekliği çeşitli kaynaklarda 47 metre, 50,4 metre, 46,09 metre olarak belirtilmiştir.]

38 *Conjuncti tanguain sponduli* [Omurlar gibi birbirine bağlanmış], Gil. [Gyllius, *The Antiquities of Constantinople; İstanbul'un Tarihi Eserleri.*]

39 [Toskana düzenindeki sütunlar yivsizdir ve kaideleri vardır.]

40 *Torus laureatus alligatus vittis flexuosis*, Gil. [Gyllius, *The Antiquities of Constantinople; İstanbul'un Tarihi Eserleri.*]

41 Spon ile Wheler 1675 ve 1676'da İstanbul'a gelmişler. Onların anlattığına göre Türkler Tanrı'nın hayvan figürleri yapanları cezalandıracağı inancıyla alt seviyede yer alan heykelleri tahrip etmişlerdi. *Chacune de ces figures viendra lui demander son aame, à faute de quoi elles l'accuserout devant Dieu de leur avoir donné ce corps sans avoir pu en même temps un esprit pour les animer, et Dieu leur donnera une ame en punissant ceux*

sırasında bu sütun ayakta ve iyi durumdaymış. Onlar sütunun kent merkezine yakın bir yerde olduğunu ve Arkadios ile Honorius anısına dikildiğini belirtir. İçerden merdivenli olduğunu ve dışını kaplayan alçak kabartma figürler zaferle taçlanan imparatorları ve bu prenslerin ele geçirdikleri kentleri simgeleyen, başlarında mazgallı surları[42] andıran taçlar taşıyan kadınları betimliyordu. Sütunun çeşitli yerlerinde Hıristiyan Roma imparatorlarının şimdi Roma'nın kartal figürü yerine benimsedikleri *Labarum*'dan, yani Hz. İsa'nın [*Hristos*] simgeleri olan XP [*hi-ro*] harflerinin oluşturduğu simgenin bulunduğu belirtilir. Tournefort da Tarihi Sütun olarak andığı bu sütuna değinmiş ve Arkadios'un diktiğini belirtmiştir. Fethedilen kentleri başlarında mazgallı taçlar bulunan kadınların temsil ettiğinden ve üstünde I X N I K A harflerinin bulunduğu *Labarum*'dan söz eder. Ayrıca alçak kabartmaların çok zevkli yapıldığını, ama imparatorun bir iskemlede oturduğunu ve sırtında bir hukuk profesörününki gibi bir cüppe bulunduğunu, sütunun beyaz mermerden yapıldığını ve yüksekliğinin 147 [167] ayak [50,9 m] olduğunu ve figürlü kabartmaların yangından zarar gördüğünü söyler, ama depremden söz etmez.[43]

Dolayısıyla Gilles ve sonraki yazarların anlattıkları bu sütun da yok olanlardan biri, ama bir yeniçeri yaşadığı Yedikule dolaylarında gördüğü eski bir taş yığınından söz ettiği zaman, bunun yıkılan bir sütun kaidesinin parçaları olabileceği aklımdan geçti; Arkadios Sütunu'nun bulunduğu yönü işaret edince bunların büyük olasılıkla ona ait olduğunu düşündüm. Bir

qui auront eu la témérité de les faire. [Bu heykellerin her biri kendilerini yapandan ruhlarını talep edecek, bu yapılmadığında da, bu bedeni, kendilerini canlandıracak bir ruh vermeden yaptığı için onu Tanrı'ya şikâyet edecekler. Ve Tanrı bu heykelleri imal etme küstahlığında bulunmuş olanları cezalandıracak, heykellere de ruh verecektir], Voyage de l'Archip. et de Const., cilt i, 136 [Jacob Spon ve George Wheler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant: Fait aux années 1675. & 1676*, cilt 1, s. 135-136.]

42 [İngilizcede *mural crown*, Latince'de *corona muralis* adı verilen bu taçların özelliği kent sur ve mazgallarını temsil etmek üzere yapılmış olmalarıdır. Roma-Grek antikitesinde bir kentin koruyucu tanrıçasının sembolü olarak kullanılmıştır.]

43 *Elle est estimable par sa hauteus qui est de 167 pieds, et par les bareliefs qui sont d'un assaz bon goût pour ce temps-là; c'est dommage que le feu les ait maltraité* [167 ayaklık uzunluğu ve yapıldığı döneme göre oldukça zevkli alçak kabartmaları bakımından değerlidir; ne yazık ki yangın bunlara zarar vermiştir], Voyage du Levant, Cilt 2, Mektup xxi, s. 231. [Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant*, 2 Cilt, Paris, Imprimerie Royale, 1717; *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktay (Birinci Kitap), Teoman Tunçdoğan (İkinci Kitap), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005 (1. Basım), İkinci Kitap, On İkinci Mektup, s. 43.] Tournefort 1701'de İstanbul'u ziyaret etmiştir.

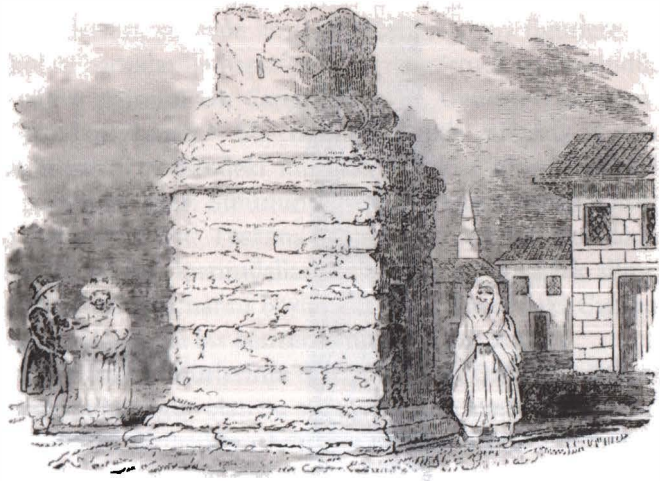

Resim 9.
1830'da Arkadios
Sütunu'nun
görünüşü.

gün Mustafa'yla birlikte bir dostumu da yanıma alarak yola koyuldum. Gördüğüm şey biçimsiz bir taş yığınıydı, mahalleli buna [da] Kıztaşı diyordu. Etrafı tahtalarla çevriliydi, bizi içeri aldıklarında bir Türk evine girdiğimizi ve bunun da onun bir parçası olduğunu anladık. Kare bir kapıdan içine girince merdivenleri gördük ve tepesine kadar çıktık, tam olarak Traianus ile Antoninus'un sütunlarını hatırlatıyordu. Yaklaşık 17 m yüksekliğindeki bu taş yığını, kare biçimli kaidesiyle sütunun yuvarlak mermer gövdesinin bir kısmından oluşuyordu ve ikisi birbirine öyle kenetlenmişti ki, hiçbir güç onları ayıramazdı. Kaidenin içindeki dik açılı kare merdiven boşluğu kaidenin tepesinden başlayarak bir direk etrafında dönen yuvarlak bir merdivene bağlanıyordu. Merdiven boşluğunu pencere işlevi gören dört köşeli açıklıklar aydınlatıyordu; aşağıda kare biçiminde bir hücre vardı, belki ilk haliyle burası bir girişti, buradan geçince, hemen ilk basamakların başladığı yerde de bir ikinci [sahanlık] bulunuyordu. Bu sahanlığın tepesindeki bazı kabartmaların çok ustaca yapılmadıkları, büyük olasılıkla sütun dikildikten sonraki bir zamanda eklendikleri anlaşılıyordu. Dışardaki orijinal bezemelerden kalan tek şey döner merdivenlerin başladığı yerdeki geniş silmenin bir bölümüydü, yani sütun gövdesinin oturduğu tabandı ve tıpkı

Resim 10.
Du Cange'ın (1619-1688) bir kilise belgesinden kopyaladığı Arkadios Sütunu çizimi.

Gilles'in anlattığı defne motifli kıvrıkdalların oluşturduğu yuvarlak silme-ye benziyordu. Ayrıca hasarlı yüzeyde kırık silme parçalarıyla figürlere ait olduğu anlaşılan kol ve bacaklar ile başka parçalar da görmek mümkündü.

Aşağıdaki sütun çizimini Du Cange, Paris St. Geneviève'de korunan kilise kanonlarından almıştı.[44] Bu çizimde kaidede tahtında oturan imparator betimlenmiştir, çevresindeki mazgallı başlıklar giyen kadınlar eyaletleri ve kentleri temsil eder. Sütunun gövdesi üstünde imparatorun kente zafer girişi betimlenmişti. Toskana düzenindeki sütun [ile kaide arasında] defne motifli sarkan kıvrımdallardan oluşan bir yuvarlak silme vardır. Du Cange sütunun eski halini böyle anlatır ve Roma'daki Campo Martio [ya da Marzio] bölgesinde bir benzeri olduğunu belirtir.[45]

Kaidesi üstünde kadın figürlerinin olduğu, kentin On İkinci Bölgesi'nde, Yedikule'ye yakın bir yerde olan bu sütunla bugün aynı yerde, Kıztaşı olarak anılan kalıntıların, tarihçilerin Arkadios Sütunu olarak anlattıkları ve Gilles, Busbecq, Wheler ve Tournefort'un zamanlarında ayakta olan anıtla aynı olması ihtimal dahilindedir.

44 *Suppeditavit vir doctiss,* Claud, Riolinetus ex monasterii Bibliotheca.
45 *Et similem ei, quantum ex picturâ conjicere possum, quæ Romæ in Campo Martio posita est.*

Bir Rum elyazmasının Rum Ortodoks kilisesiyle ilgili anlattıkları – Sultanın atadığı ilk patriğe yaptığı ödeme – Düzenlemenin değiştirilmesi – Nedenleri – Sonrasında patriklerin Türklere ödeme yapması – Rumların dinini tümüyle yok etme girişimleri – Nasıl önlendiği – İlk bilim insanları – Rumların kendileri için hazırladıkları nizamname – Sinodların yapısı – Patrik seçimi – Sinodda yaşanan kargaşa – Halkın patrikhane kilisesindeki davranışları – Patriğin gelirleri – Sinodun gelirleri – Piskoposların yetki alanı – Rum Ortodoks kilisesi mensuplarının sayısı – Bazılarının özel ayrıcalıkları – Sağlanan gelirler – İskenderiye patriği – Antakya patriği – Kudüs patriği – Kilise mensuplarının eski muhteşem kıyafetleri – Neden böyle giyindikleri – Şimdiki sade kıyafetleri – Manastırlar – Aynaroz Dağı – Tesalya – Kıbrıs – Mezopotamya – Sina Dağı [Tur-ı Sina] – Kutsal Kabir

İstanbullu Rumlar o kadar çok ve o kadar uzun bir süre halkın odak noktasında olmuşlardı ki, artık geriye konuşacak bir şey kalmadığı sanılabilir. Oysa kulağıma gelen bazı ayrıntıların henüz pek açığa çıkmadığını görüyorum. Rum [Ortodoks] kilisesinin 1809'daki gerçek durumunu anlatan bir elyazmasına ulaştım. Marmara Denizi'ndeki Arta [Narda][1] Metropoliti İgnatios'un kaleme aldığı bu çalışmanın bugüne kadar yazılmış en ayrıntılı, doğru ve bir o kadar da ilginç olduğunu düşünüyorum; metindeki bazı temel ilkeleri şöyle özetleyebilirim.

II. Mehmed kendini adadığı Konstantinopolis'i ele geçirdiğinde, açgözlü Türklerin gözlerini doyurmak için kente girer girmez her yeri yağmalamalarına izin vermiş, bütün hayatta kalanlara genel af ilan etmiş ve hem onlarla uzlaşabilmek, hem de onların korunmasını sağlayabilmek amacıyla okulların yönetiminden sorumlu olan [ilahiyatçı Gennadios] Sholarios'u

1 [Arta, Marmara Denizi'nde değil, Yunanistan'ın kuzeybatısında Adriyatik kıyısında, Osmanlıların Narda adını verdikleri bir kenttir. 1830'da Yunanistan bağımsızlığını elde edince Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki sınır Golos Körfezi ile Narda Körfezi arasında çizilmiş ve Narda Osmanlı Devleti'nde kalmıştı. Arta 1878 Berlin Anlaşması ile Yunanistan'a bırakılmıştır.]

çağırtmış ve onu [II.] Gennadios adıyla patrik ilan etmişti. Kendisine makamının simgesi olarak abanoz bir asa vermiş, içi kürklü muhteşem bir kaftan giydirmiş, sonra da zengin koşum takımlarıyla donatılmış bir atla onu yeni ikametgâhına, Havariyyun Kilisesi'ne göndermişti. Ardından sultan ona bin altın dukayla birlikte, hem kendi görevlerini, hem de cemaatinin inançlarının gereğini serbestçe yerine getirmeleri için güvence vermişti. Kısa bir süre sonra İstanbul'da esrarengiz bir papaz ortaya çıkmış ve Türklerin para hırsını bildiği için sultana bin duka önererek Gennadios'un ayağını kaydırmış; derken ikinci bir papaz bu miktarı iki katına çıkartarak yeni patriğin ayağını kaydırmış ve bu yöntem yerleşik hale gelmişti. Oysa Mehmed'in yerleştirmek istediği düzende hükümdar patriğin giderlerini karşılaması için atama yaptığında belli bir para verecek, böylece denetimi elinde tutacaktı, ancak bu böyle olmadı, patriklik en yüksek bedeli ödeyenin eline geçti ve o günden itibaren de alınıp satılır oldu.

Müslümanlar kısa süre içinde Hıristiyanlara gösterilen bu hoşgörüyü kıskanmaya başlayınca onları mahvetmek için fırsat kollamaya başladılar. Patrikhanenin kullanımına bırakılan Havariyyun Kilisesi geri alınarak camiye dönüştürüldü ve patrikhane Meryem Ana'ya adanmış gözlerden uzak bir manastıra [Pammakaristos Manastırı] taşındı. Niyetleri Hıristiyanların bütün saygın ibadethanelerini yavaş yavaş camiye dönüştürmek ve Müslümanlara devretmekti. Ancak bu süreç yavaş işliyordu, müftünün ısrarıyla sultan, patriğe manevi yetkisi altındaki bütün Rum cemaatin Müslümanlığı kabul etmesi gerektiğini bildiren bir emir yolladı. Patrik, görevinin gereği olarak bunu neden yapamayacağını ilkönce divan önünde açıklamak istediğini belirtti. Bu makul bir istek olarak görüldü, projenin önünde bir engel değildi, kendisini dinlemek üzere bütün divan toplandı ve patrik konuşmaya başladı:

> Şimdiki sultanın büyük dedesi İstanbul'u kuşattığında, kentin ileri gelenlerinin savundukları bölüm teslim olmak için bir şart öne sürmüştü, her Paskalyada kalenin kapıları üç gün boyunca açık kalacak ve surların dışında yaşayan Bizanslıların kiliselerine gitmelerine imkân tanınacaktı.

Türkler kanıt olarak yalnızca canlı tanık kabul edeceklerini belirtmiş, kadılar da patrikten bunu bulmasını istemişlerdi. Patrik yasaları bildiği için buna hazırlıklıydı; büyük bedeller ödeyerek en yaşlı ve en saygıdeğer yeniçerileri seçmiş, onlar da çıkıp büyük bir ciddiyetle bu şartların konuşulduğunda orada olduklarını ifade etmişlerdi. Tanıkların bir kısmı o tarihte daha doğmamış olsalar da Türkler bundan tatmin olmuş ve Hıristiyanlığı tümden yok etme girişimleri bu sefer önlenmişti.[2]

Rumlar o güne kadar, sanat ve bilimle ilgilenemedikleri gibi, medeni ya da dini meselelerini düzene sokacak düzenlemeleri de ihmal etmişlerdi; hayatlarını efendilerinin isteklerine ve kaprislerine göre sürdürüyor, yalnızca günü yaşıyor, ertesi gün zar zor katlanılan varlıklarına son verilmesini bekliyorlardı. Ancak atalarının inançlarına duydukları güçlü ve uzun süreli bağları koruyorlar ve ne tehditler, ne de yalvarışlar onları, yenilgiye uğrayan bazılarının yaptığı gibi efendilerinin dinini kabul etmeye ikna edemiyordu. Ortadan kaldırılma girişimleri boşa çıkıp bu sefer kendilerini eğitmek isteyince Türkler de buna karşı çıkmadı, ama İstanbul'daki yabancı devlet temsilcileri, sahip oldukları bilgileri onların atalarına borçlu oldukları halde, müdahale ederek divandan bunun engellenmesini istediler. Bilgilenmeleri kesinlikle yasaklanmış, ibadet etmeleri bir kez daha tehdit edilir hale gelmişti, Doğu kilisesinin Ortodoks inancı, düşmanlarını memnun edebilmek için neredeyse yok edilmek üzereydi.

[Ancak] bu kritik dönemde tehditleri görmezden gelen bazı aydınlar ortaya çıkmıştı. Rumların [baskılara] boyun eğmelerinden sonra zihinsel üstünlüklerini ilk gösterebilen Arta Metropolitleri Teofilos ve Meletios ile Kudüs Patriği Hrisantos Notaras ve Aleksandros Mavrokordatos, bilimi önemseyen Avrupa ülkelerine seyahat etmiş ve kendi halklarını aydınlatacak bilgilerle geri dönmüşlerdi. Onlar aracılığıyla bu bilgilerin yaygınlaşmasının ilk sonuçlarını, sivil ve dini meselelerin düzene girmesinde, patriğin sınırsız yetkilerinin denetim altına alınmasında, din adamlarının

2 [Bir rivayete göre Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarında Hıristiyanlık yasaklanmak istenince Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi buna muhalefet etmiş ve İstanbul'un fethine katılan üç yaşlı yeniçerinin ifadelerine başvurulmak suretiyle Fatih Sultan Mehmed'in Rum Ortodoks cemaatine ibadet özgürlüğü tanındığına dair bir fermanın varlığını ispatlayarak bunu engellemişti.]

kurallara uymalarının sağlanmasında ve cemaatin işlerini yürütecek ve maddi kazançlarını idare edebilecek temsilcilerin bulunmasında görmek mümkündü. Bunlar Türklerin gelirlerini artırmanın en iyi yolu olduğu, dolayısıyla da hükümetin öfkesini yatıştırabileceği için Rumlar efendilerinden izin alabilmişlerdi.

Bu örgütlenmenin temel ilkelerini başkentte yaşayan bütün metropolitlerle başpiskoposlardan oluşan bir sinod [kilise meclisi] belirleyecekti. Sinodda sekiz yerleşik papaz ile yerleşik olmasalar da yakın bir yerde oturan ve çoğu zaman başkentte bulunan Kadıköy ve Darias[3] başpiskoposları bulunuyordu. Bu sinod, [ruhban dışında ayrıca üç grubun yani] soyluların, yurttaşların ve tüccarların temsilcileriyle birlikte bir genel kurul işlevi görüyordu, patriği seçme hakkı da onlardaydı. Sinodu oluşturan dört gruptan üçer temsilcinin, her yıl yapılan seçimlerle oluşturduğu 12 kişilik bir komisyon da bütün mali konulardan sorumluydu; dönem sonunda bütün makbuzların ve masraf belgelerinin Genel Kurula (*Koινov*) teslim edilmesi gerekirdi. Bütün yasaların damgalanabilmesi için bir mühür hazırlanmıştı, dört parçaya ayrılan mühür metropolitlere emanet edilirdi, dördünü birleştiren anahtar patrikteydi, böylece her yasa geçerlik kazanıyordu, yani bir yasanın geçmesi için dört metropolitle patriğin bir arada olması gerekiyordu.

Patrik, makamının ona tanıdığı hak doğrultusunda bütün hukuk ve ceza davalarının yargıcıydı; piskoposlar da aynı şekilde kendi ruhani bölgesinde aynı hakka sahiptiler. Patriğin yakın çalıştığı din adamları ile sivillerden oluşturduğu özel bir sinod ona işleri yürütmesinde yardımcı oluyordu. Bu mahkeme haftada iki kez büyük bir törenle açılıyor ve patrik, tıpkı sadrazamın [divanda] yaptığı gibi burada davalara bakıyor ve adalet dağıtıyordu, kapıda bekleyen yeniçeri bu emirleri yerine getirmekle görevliydi. İustinianos yasaları uygulanıyordu ve yargıç, isterse hüküm giymiş kişiyi küreğe mahkûm ediyor, isterse *Bagne*'ye, hisarlara, kendi hapishanesine ya da sürgüne gönderebiliyordu, verdiği karardan kimseye karşı sorumlu değildi. Bu mahkemeye olağanüstü ayrıcalıklar tanınmıştı. Bir Hıristiyan

3 [Darias adına kaynaklarda rastlayamadık, yazarın İstanbul yakınında olup da bu adla andığı başpiskoposluk muhtemelen sinodda bugün de temsilci bulunduran Derkoi'dir (Terkos/Durusu). Derkoi Başpiskoposluğu günümüzde Yeşilköy'dedir, kilisesi de Tarabya'daki Ayia Paraskevi Kilisesi'dir.]

Babıâli tarafından idam cezasına çarptırıldığında patrikhane nöbetçileri onu teslim alıp küreğe yollayarak hayatını kurtarabiliyorlardı. Bu mahkeme ayaklanma başlayana kadar büyük bir itibara sahipti, onun için Türkler ve Yahudiler de kendi mahkemeleri yerine buraya başvurmayı yeğliyorlardı.

Bundan başka bir de büyük sinod vardı, bu da yalnızca patrik ile metropolitlerden oluşuyordu ve dini konularda olduğu kadar dünyevi olaylarda da bir tür mutlak otoriteye sahipti. Piskoposların kendi bölgelerinde verdikleri kararlar ile Türk hükümetinin çıkarttığı bütün fermanlar bu sinoda getiriliyordu. Her pazar ve yortu ayinlerinde yine metropolitler yardımcı oluyor, sonra ibadethaneye geçiyor ve patriğin onları ticari işlemleri görüşmek üzere büyük salona çağırmasını bekliyorlardı. Rumların bütün işlerinin çözüleceği son makam bu sinoddu ve kararı yürürlüğe sokmak için sık sık Babıâli'ye bir ferman çıkartmaları için tezkere gönderilirdi. Bu fermanlar ister onay, ister usul, gerekçe ya da adalet amaçlı olsun Hıristiyanlara tanınan ayrıcalıklar göz önüne alınarak hazırlanırdı ve Babıâli böyle bir isteği hiç geri çevirmezdi.

Patriğin unvanı "Kutsiyetpenah Patrik Hazretleri, Konstantinopolis, Doğu Roma Başpiskoposu ve Ekümenik Patrik"ti, kendisine "En Kutsal" diye hitap edilirdi, Noel, Büyük Perhizin İlk Günü [*Kathari Deftera*/Temiz Pazartesi] ve Paskalya olmak üzere yılda üç kez ayin yönetirdi.

Patriğin manevi gücünün artmasından fena halde korkan Bizans imparatorları sık sık patriği değiştirerek, gücünü yalnızca kısa bir süre korumasına izin veriyorlardı. Her patrik değiştiğinde kendilerine ödeme yapıldığı için Türkler de bu sistemi sürdürmekten memnundular, ama bunu sinodu kullanarak dolambaçlı bir yoldan yapıyorlardı. Buna karar verildiği zaman Babıâli'den bir görevli yollanıyor, o da görevden alınan patriği sürgün yerine götürüyordu. Sinod yeni patriği seçene kadar geçen süre içinde patrikhane bir yeniçeri birliğine emanet ediliyordu. Yeni seçilen patrik, sadrazamın kendisine gönderdiği üstü sarı çiçek motifleriyle işlenmiş beyaz kaftanını giyiyor ve yeniçerilerin eşliğinde Babıâli'ye götürülüyor, orada bütün yüksek görevlilere resmi ziyarette bulunduktan sonra patrikhaneye dönüyordu. Yeni patrik genellikle yaşlı ve güçsüz biri olurdu, ama gene de kendisine zengin koşum takımlarıyla donatılmış bir at verilir ve askeri nişanlarla ödüllendirilmiş askerlerin ona eşlik etmesi sağlanırdı.

Türkiye'yi ilk ziyaretimde dört patrik görevden alınmış ve yenileri atanmıştı. [V.] Grigorios idam edildikten sonra yerine [II.] Evyenios seçilmiş, kendisi patrikhaneye götürülürken selefinin kapıda asılı cesedinin altından geçirilmiş, bir süre sonra da ayaktakımı patrikhaneyi basıp makamını kırıp dökmüş ve onu da öldürmeye kalkmıştı. Kalpağı bir kılıç darbesiyle ikiye ayrılmış, ama kalın katman onu korumuştu. Bu şoktan kurtulamayan patrik bu korkuyla ertesi yıl hayatını kaybetmişti. Sultanın Beşiktaş'taki sarayının önünden geçmesi gerekeceğinden Arnavutköy'de gömülmesine izin verilmemiş, Hasköy'de selefini aşağılayan Yahudilerin yanında toprağa verilmişti.

Cuma günü yeni bir patrik seçilmesi için bir ferman çıkartılmış ve [Patrikhanenin en üst düzey görevlisi ve Babıâli nezdindeki temsilcisi] Büyük *Logotet* Petropulos'a, sinoda haber yollayarak bostancıbaşının hapishanesinde tutulan altı piskopos da dahil olmak üzere istediklerini seçebileceklerini bildirmişti. Ertesi günü yapılan sinod toplantısına tanıklık etmek üzere ben de törene gittim. Seçimin yapılacağı büyük kare salonun duvarları önünde dizili divanlar vardı. İçerde onlardan başka sekiz piskopos ile 500 kadar da esnaf temsilcisi toplanmıştı, din adamlarıyla önde gelen temsilciler divanlarda oturuyor, sıradan insanlar da salonun ortasında duruyorlardı, hepsinin düşük sınıftan alelade insanlar oldukları anlaşılıyordu, ortalıktaki karışıklık ve yapılan düzen çağrıları bana onların kavgacı atalarının kilisesini (*εκκλησια*) anımsattı. Önerilen üç aday, Selanik başpiskoposu ile Suriye ve Kadıköy piskoposlarıydı. İlki ruhban sınıfının tercihiydi, ama halk üçüncüsünü seçti. O hapishanedeydi ve herkes onun acısını paylaşıyor gibiydi. Adayda, deneyim, sağgörü, yetenek, bilim ve her şeyden öte Türk hükümetine bağlılık gibi beş nitelik aranıyordu. Halk avaz avaz bağırarak kendi adaylarında beşinin de bulunduğunu belirtiyordu. Bu sefer diğerlerinin nitelikleri üzerine kısa ve hararetli bir tartışma yapıldı, ama halk bir ağızdan "Kadıköylü Antimos" diye bağırmaya başlayınca, muhalefetin sesi kesildi ve Kadıköy piskoposu Antimos alkışlarla kabul edildi. Bu olayda en çok sesi duyulan kişi benim de tanıdığım bir Rum çelebi olan Yeorgios Katembaşı'ydı. Aslında sürgüne yollanmış biriydi, kısa süre önce onu gizlenmek amacıyla kıyafetlerini değiştirmiş olarak görmüştüm. Ama şimdi kimse onu zaptedemiyordu, bütün tehlikelere karşı hayatı pahasına öne çıkıp haklarını savunuyordu, eski Yunan

ataları bile böyle bir olayı onun kadar ısrarla ve hararetle savunamazdı. Patrik büyük ölçüde onun gayretiyle seçilmişti.

Bu patriğin kaderi ilginç ve benzersiz bir yönde gelişmişti. İstanbul'da yaşıyordu, İzmir piskoposu olmuş, ayaklanma başladığı zaman tutuklanıp hapishaneye kapatılmıştı. Kadıköy piskoposunun hayatını kaybetmesinden sonra son patrik tarafından bu göreve atanmış, piskoposları tanımayıp onlarla pek ilgilenmeyen, dolayısıyla da onun hapiste olduğunu bilmeyen Türkler de bu atamayı onaylamışlardı. Serbest bırakılmış, ama yeni görevinde yalnızca on gün kalabildikten sonra yeniden tutuklanarak bostancıbaşının hapishanesine gönderilmiş, şimdiyse yeniden oradan alınarak Doğu kilisesinin başına getirilmişti.

Ertesi gün pazardı, bir heyet bostancıbaşının hapishanesine giderek onu alıp önce kiliseye getirdi, sonra da âdet olduğu üzere Babıâli'de kendisine beyaz bir at, siyah bir cüppe, çiçekli bir ipek kaftan ile abanoz piskopos asası armağan edildi. Bizi törene götürmesi için elçilik sarayına bir Rum papaz gönderilmişti, oraya gittiğimizde yerlerimizin ayrılmış olduğunu gördük. Patrik alayı kiliseye geldiğinde ince mumlarını yakıp içeri girdiler. Onların ardından büyük bir kalabalık içeri doluştu, her şey karmakarışıktı, mekânın ve günün bütün kutsallığı unutulmuş, ortalık panayır alanına dönüşmüştü. Ona eşlik eden yeniçeri elindeki asayla insanları yanlara doğru öyle sert itekliyordu ki, hepsinin kaburgalarının kırılmış olduğuna kuşku yoktu. Yeniçeri, patriği zar zor altara getirdiğinde, yol boyunca herkesin yapışıp öpmeye kalktığı kaftanı paramparça olmuştu. O dönemde Rumların yaşadıkları sıkıntıların sebep olduğu korkunun onları doğal olarak yatıştıracağı düşünülmüştü, bu davranışlarıysa onların ne kadar kolay heyecana kapılabildiklerini gösteriyordu. Adamın biri tören dolayısıyla kiliseye dikilmiş büyük bir düzeneğe tırmanmaya kalkınca, düzenek neredeyse insanların tepesine yıkılacaktı, yeniçeri onu indirmeye kalkınca ağzına bir tekme yedi, tam belindeki yatağanı kılıfından çekeceğini düşündüğüm sırada, onuru kırıldığı için gücenmiş havası takınarak yürüyüp kiliseden çıktı ve idare edilmesi mümkün olmayan güruhu kendi haline bıraktı.

Sonra patrik halka döndü, bir elinde bir tomar, diğer elinde de teslisi simgeleyen üç başlı ince bir mum tutarak hepsinin başının üzerinde dolaş-

tırmaya başladı, kalabalık o zaman sakinleşti ve büyük bir dikkatle patriğin tomardan okuduklarını dinlemeye başladı. Tomarda ahlaki ve dini görevlerle ilgili bazı öğütler veriliyordu, hep birlikte derinden bir Amin diyorlardı. Sonra patrik tahtına geçti ve olay münasebetiyle konuşmak üzere görevlendirilmiş Ιερός κήρυξ yani kutsal vaiz kürsüye çıktı. Belagat sahibi biriydi, elinde notları olmadan içinden geldiği gibi konuştu, atanmış yetkililere, özellikle de imparator anlamında *Vasilevs* (βασιλεύς/*basileus*) dediği yüce sultana karşı Hıristiyanlık görevlerini yerine getirmelerinin gereğini tekrar tekrar vurguladı. Bundan sonra patrik tahtından bir kez daha halka seslendi. Kendisinin hapishaneden bu tahta yükselmesinin ne kadar beklenmedik bir şey olduğunu, hiçbir insanın bunu yapma gücü bulunmadığını, bunu yalnızca Tanrı'nın yapabileceğini söyledi. Yetkilerinin Tanrı'nın buyruğu olduğunu söylerken ve insanların da buna boyun eğmelerini öğütlerken, Havarilerin ilk Hıristiyanları Romalılara itaat etmeye çağırdığı sözcükleri ve üslubu kullandı. Sonra tacını çıkartıp yanına koydu ve öpülmesi için elini uzattı. Konuştuğu sırada yatışan kargaşa, yavaş yavaş yükselen seslerle yeniden başladı, herkes öne doğru ilerlemeye, birbirinin omuzunun üstünden tırmanarak [patriğin elini öpmeye çalışıyordu], bir anda üstüne üşüşenler az daha onu tahttan aşağı düşürecekti. Ona ulaşamayanlar neredeyse cüppesi paramparça olana dek sağından solundan çekiştiriyordu. Düzenin sağlanabilmesi için bir kez daha muhafızları çağırmak gerekti. Çavuşlardan bazılarının elinde uzun kösele kırbaçlar vardı, kalabalık içinde acımasızca rasgele kırbaç sallamaya başladılar. Patrik boşuna araya girmeye çalıştı. Sonunda bu çığırından çıkmış kalabalığın arasından zar zor sıyrılıp Türk muhafızların yardımıyla kaçmak durumunda kaldı.

Sarayına geri döndüğünde ona resmi ziyarette bulunduk. Kendisini sinod salonundaki divanın köşesine bağdaş kurmuş otururken bulduk. Salonun iki yanına Kudüs patriği ve 18 başpiskopos ile piskoposlar dizilmişti, ziyaretçilerse salonun öbür ucunu doldurmuştu. Âdet olduğu üzere elini öpmeye yanaştığımızda izin vermedi ve bizi yanına oturttu, benim İngiliz elçiliği rahibi olduğumu duyunca çok memnun olmuş gibiydi. Bize seçimlerin büyük ölçüde *Elçi Bey*'in araya girmesi sayesinde yapılabildiğini ve patriklik makamının boş kalmadığını söyledi, genelde milleti adına, özelde

de kendini borçlu [hissettiği] için elçiye teşekkürlerini bildirmemi rica etti. Onunla bir süre samimice sohbet ettikten sonra, uzakta duran ziyaretçilerin bakışlarını üzerimize çektiğimizi ve meraklandıklarını görünce çekildik, yanından ayrılırken bu muhterem kişi ayağa kalkarak şükranlarını sundu.

Patrikliğin itibarını güçlendirecek ve Rum kilisesinden istenenleri karşılayabilecek bir fon oluşturabilmek amacıyla çeşitli gelir kaynakları yaratılmıştı. Patrik, Konstantinopolis piskoposu olarak, kendi yetki alanı içinde ölen bütün Rumların vasiyetnamelerini onaylama yetkisine sahipti ve bunun için mülkünün değeriyle orantılı olarak ödenecek bedel 50-1000 kuruş arasında değişiyordu; piskoposluk bölgesindeki bütün papazları atama hakkı vardı, her aday için 5-7 bin kuruş alıyordu; bölgesindeki bütün keşişlerin tek mirasçısıydı; medeni hukuk davalarını yürütmenin de bedeli vardı ve bu Doğuya özgü bir uygulama olarak, kazanan taraftan alınan armağan ya da ilan edeceği karara bağlı olarak mülk edinme biçiminde oluyordu; evrak dairesi ücretleri de vardı; boşalan makamlara atanan başpiskoposlar ve metropolitlerden hediyeler kabul ediyordu, adaylar bin kuruştan az ya da 7 bin kuruştan çok veremezlerdi; ayrıca işi için metropolite başvuran herkes, ister din adamı, ister sivil olsun 500-1000 kuruş arasında bir bahşiş verirdi; manastırların ayrıcalıklarını onaylamak için bölgesindeki her piskoposluğun ilk ürünlerini, diğer piskoposlardan da 50-500 kuruşluk bir bağış alırdı. Patrik bu kaynakların hepsinden topladığı hatırı sayılır miktardaki geliri, yoksullara yardım etmek, malikânesine yakışacak saygınlığı korumak ve görevden alındıktan sonra eğer hayatı bağışlanırsa yaşamını sürdürebilmek için kullanırdı.

Patriğin tamamen kendisine ait olan bu gelirlerinin dışında, kiliseye ait sabit ve değişken gelirler de vardı. Bunlardan ilki bütün piskoposların ve metropolitlerin ödedikleri yıllık vergilerdi ve yaklaşık 100 bin kuruş tutuyordu. İkincisi takdis törenlerinde ödenen miktardı, bu piskoposluğun değerine göre hesaplanırdı, en fakirler 10 bin, en zenginler de 250 bin kuruş kadar öderdi. Bu bedel tahsil edilmeden önce İstanbul'daki belli bankalardan, borç alınır ve zamanla piskoposluk bölgesinin gelirleriyle geri ödenirdi. Sinod her yıl bu gelirden, seçilen her piskoposun sultana vermesi gereken haracın karşılığı olarak Türk devletine 40 bin kuruş öder ve yeni atanan her vezire zengin armağanlar verirdi; Hıristiyanların Türklerle

mücadelesinde Hıristiyanlardan yana olduklarından şüphelendikleri Rumların gerçek ya da uydurma bir kabahatinden şikâyet eden divanın gazabı da böyle yatıştırılırdı. Bundan artan olursa onunla da patrikhaneye yardım edilirdi. Harcamalar kasaya giren miktardan genellikle o kadar daha fazlaydı ki, her zaman büyük bir sıkıntı içinde olurlardı.

Bazı piskoposlar Babıâli'nin verdiği ve kayıt altına aldığı beratlar sayesinde hem sivil, hem de dini alanlardaki işlevlerini ve ayrıcalıklarını sürdürmeyi güvence altına almışlardı. Rum [Ortodoks] kilisesini ve medeni hukuku ilgilendiren her konuda bağımsız ve özgürlerdi. Hükümetin Rumlara verdiği hakları korurlardı ve imparatorluk toprakları üzerindeki hiçbir yerel yönetim onlara karışamazdı. Gelirlerinden ve aldıkları kiralardan ne vergi, ne de harç öderlerdi. Suçluları kapatabilecekleri bir hapishaneleri olmasına izin verilmişti. Türk imparatorluğunun ileri gelenleri gibi ihtişamlı kıyafetler giymelerine ve onlarla birlikte tören alaylarına katılmalarına karşı çıkılmıyordu. Türkiye'de hiçbir kimseye tanınmayan bir ayrıcalıktı bu. Son olarak da sultanın divanından başka hiçbir mahkeme önüne çıkartılamazlardı.

Bizans İmparatorluğu döneminde piskoposların sayısı hem sınırsız, hem de belirsizdi, ama şimdi 150'yle sınırlandırılmıştı, bunların altmışı yardımcı piskopostu. Kendilerinin üzerinde bir otoriteyi kabul etmeyen Arnavutluk'taki Ohri ve Pekia [Peqin?] piskoposları ile Kıbrıs başpiskoposu bağımsız yani otosefaldiler. İlk ikisi, kâğıt üzerindeki bağımsızlıklarının kendilerini Türklerin zorbalığından kurtaramayacağını düşünerek kısa bir süre önce Konstantinopolis Sinodunun otoritesini kabul ettiler. Üçüncüsüyse bağımsızlığını sergilemeye devam ediyor, hâlâ eflatun cüppesini giyiyor, elinde piskopos asası yerine saltanat asasını tutuyor, kırmızı mürekkeple yazıyor ve "Kutsanmış" (*Μακαριώτατος*) unvanını koruyordu. Adanın sivil yönetimi ona teslim edilmişti, hatta askeri Türk vali bile ona danışmak zorundaydı. Ancak Rum ayaklanmaları başladığı zaman bütün bu ayrıcalıkların hayal ürünü olduğu ve Rumları korumada yetersiz kaldığı ortaya çıkmış ve ada Türklerin intikamından kurtulamamıştı.

Adanın fatihleri Hıristiyan din adamlarının gelirlerine el koymuş ve bu geliri camilere, imaretlere ve başka İslam kuruluşlarına yönlendirmişlerdi. Bizans İmparatorluğu dönemindeki gelirlerinin üçte ikisi bu

kurumlara geçince Rum Ortodoks piskoposların elinde hiçbir mülk kalmamıştı. Ama Türk hükümeti, piskoposların işlerini kendi yönetimleri altında yürütürken mevkilerini ve itibarlarını bir miktar desteklemenin, etkinlikleri açısından önemli olduğunu düşünerek, onlara yardımcı olacak başka gelir kaynakları yaratmışlardı. Her aile piskoposa yıllık olarak cizye bedelinin üçte biri kadar bir ödeme yapmak zorundaydı;[4] bu miktar toprağın ürünü karşılığında (ayni olarak) alındığı için ürün olarak ödemeyen veya ödeyemeyenler ürün yerine şimdilerde kişi başına on kuruş olarak ödeyebiliyorlar; buna ek olarak piskoposluk bölgesindeki her papaz piskoposa iki duka; ruhbandan olmayanlar ilk evlilikleri için bir kuruş, ikincisi için 12 kuruş ve sonraki her biri için de oransal olarak daha fazlasını ödüyorlar; defnedilen herkesin varislerinden 10-100 kuruş arasında değişen miktarda; her manastır ve kiliseden de olanakları çerçevesinde belli bir para alınıyor, ayrıca her piskopos bütün keşişlerin ve rahibelerin mirasçısı oluyor, yaşayan dindarlardan cömert bağışlar alırken, ölülerin de hatırı sayılır mirasları ona kalıyordu. Bir piskopos bütün bu kaynaklardan gelen gelirler sayesinde genellikle itibarlı bir yaşam sürüyor, istenen bağışları yapabiliyor, sinodun yoksullara yardım sandığına katkıda bulunabiliyor ve Türklerin her fırsatta harekete geçen açgözlülüklerini de tatmin edebiliyordu.

Her piskopos kendi bölgesinde, din adamları ve ileri gelen sivillerden oluşan ve hem hukuk, hem de ceza davalarına birlikte bakan bir mahkeme işlevini yerine getiren sinodun başıydı; kentlerde bulunan benzer bir sinod da piskoposlarca değil, bölgenin piskopos yardımcıları tarafından yönetilirdi. Başpiskoposa "despot," piskoposa da "Tanrı'nın Sevgili Kulu" denirdi. Hepsi Konstantinopolis Sinodu tarafından, genellikle de gençliğinden beri patrikhane kilisesine hizmet etmiş olanlar ya da Rum hayırseverlerinin (*evergetes*) önerdikleri kişiler arasından seçilirlerdi. Türkler, eğer sık sık yaptıkları gibi bir seçime müdahale ederek iptal etmek isterlerse onları bir miktar para ödeyerek yatıştırırlardı.

4 [Halil İnalcık'a göre 1829'da zengin gayrimüslimlerden (âlâ) 48, orta hallilerden (evsad) 24 ve fakirlerden (edna) 12 esedî kuruş cizye alınmıştı. (Halil İnalcık, "Osmanlılarda Cizye," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/cizye#2-osmanlilarda-cizye). Demek ki Rum milleti mensuplarının piskoposlara ödedikleri miktar zenginler için 16, orta halliler için 8 ve fakirler için 4 esedî kuruştu.]

Rum Ortodoks kilisesinde Konstantinopolis patriğinden başka kabul edilen üç patrik daha vardı, bunlardan en önemlisi İskenderiye patriğiydi. İskenderiye patriği Bizans döneminde bir dizi yardımcı piskoposa sahipti, ama Afrika'da Hıristiyan nüfus neredeyse yok sayılacak kadar azalmıştı ve şimdi patriğin yanında yalnızca unvanı olan, ama yetkisi bulunmayan üç piskopos bulunduğu görülüyordu. Ama o hâlâ "Bütün Mısır'ın Papası ve Patriği," "Babaların Babası," "Çobanların Çobanı," "Papaların Papası," "Havarilerin On Üçüncüsü," "Evrenin Hâkimi," "En Kutsanmış Despot" gibi unvanlarla anılmaktaydı. Mısır'daki Hıristiyanların büyük çoğunluğu Katolik ya da Kopt idi ve Rum Ortodoks kilisesinin öğretilerine bağlı olan az sayıdaki kişi patriğin itibarını koruyabilecek durumda olmadığından Babıâli başkalarının buna katkıda bulunmasını talep ediyordu.

Antakya patriğinin hiç yardımcı piskoposu yoktu, ama başka unvanlarının yanı sıra "Doğunun Patriği ve Papası" unvanıyla anılıyordu. Bölgede, kendi anadillerini bile konuşamayan yalnızca birkaç Rum yaşadığı için onun geliri de, Mısır'da olduğu gibi, Babıâli'nin emriyle Katoliklerden alınan zorunlu vergilerden geliyordu. Burada insanlığa yapılan en korkunç zorbalık Türkler tarafından gerçekleştirilmişti. Ebeveynlerin çocuklarına dillerini öğretememesi için dilleri kesiliyor, onlar da mecburen fatihlerinin dillerini öğreniyorlardı.[5] Bu barbarca girişim öylesine etkin olmuştu ki, bugün bile oralarda oturan Rumlar Türkçe konuşur, Türkçe İncil hazırlanmasının temel nedeni de budur. Dolayısıyla ne İskenderiye, ne de Antakya patriklerinin bu bölgelerde ne bir etkisi vardı, ne de yetkisi, zaten genellikle İstanbul'da yaşarlardı.

Kudüs patriği kendisinden önceki patrik tarafından aday gösterilip seçiliyordu. Diğer unvanlarının yanı sıra ona "Filistin Papası ve Piskoposu" denirdi. Hiçbir geliri yoktu, ama Kutsal Kabir Kilisesi'nin yardımlarıyla yaşıyordu, onun da kilisenin bitişiğindeki manastırda yaşayan ve unvanı olup yetkisi olmayan 15 piskoposu vardı. Kudüs patrikhanesinin sinodu piskoposlardan ve arşimandritlerden oluşmaktaydı ve bölgesindeki kutsal mekâna gösterilen saygıdan paylarını alıyorlardı.

5 [Bu tamamen saçma, hiçbir kaynakça doğrulanmayan bir iddiadır. Anadolu'da Karaman Rumları gibi Rumca bilmeyen, Grek harfleriyle Türkçe yazan, Antakya Rumlarından çok daha büyük bir topluluk da vardı.]

Bizans imparatorları döneminde özel giysileri olmayan ruhban sınıfı, bu sadeliklerini Osmanlı döneminde de sürdürmüş, ama sonradan bir olaydan ötürü dahil oldukları milleti belirtmek durumunda kalmışlardı. Macaristan'ı istila etmeye hazırlanan Sultan Süleyman, ordusunu Edirne'de toplamış, bu sırada patriğin, ruhban sınıfının başında kalabalık bir grupla sultana saygılarını sunmak üzere gelmekte olduğu görülmüş, ama Türkler kamplarına doğru gelmekte olan bu kalabalığı görünce paniklemiş ve düşmanın üzerlerine geldiğini sanarak karşılık vermek üzere harekete geçmişti. Ancak daha saldırıya geçmeden bir yanlışlık olduğunu anlamışlar ve sultan ilerde benzer bir olay yaşanmaması ve uzaktan tanınabilmeleri için Rum kilisesinin ileri gelenlerinden kendilerine uygun bir kıyafet bulmalarını istemişti. Bu nedenle hepsi üstünde simle işlenmiş haç motifi bulunan parlak kırmızı kadife başlıklar giymeye başlamışlardı. Ancak bu Hıristiyan piskoposların sade yaşamına aykırı geldiği için zamanla değiştirip daha sade giyinmelerine izin verilmişti. Şimdiki giysileri de özellikle öyle. Aynaroz Dağı'ndaki keşişlerin giysilerini kendilerine örnek almışlar. Başlarında siyah sade bir başlık ile bunun üstüne atılan ve omuzlarına kadar inen siyah krep bir örtü var. Patrik seçildiğinde Türklerin kendisine giydirdiği şatafatlı kaftanı üstünden çıkarınca, herhangi bir Hıristiyan mezhebine ait mütevazi bir din adamı kadar basit ve sade giysiler içinde kalır.

Seküler din adamlarının[6] gelirleri Türkler tarafından camilere ve imaretlere yönlendirildikten sonra, manastırlarınkiler de tekke ya da zaviyelere devredilmiş, patriklerin ve piskoposların yönetim bölgelerinde kalan görece az sayıdaki manastırsa onların idaresine bırakılmıştı. Adalardaki manastır sayısı, ana karada olduğundan daha fazla, bunlar korsan baskınları sırasında halkın saklanabilmesi için korunmakta. Karaya çıktığımız her yerde gördüğümüz bir ya da daha fazla sayıdaki bütün manastırların hepsi kaleleri anımsatan son derece güçlü yapılardı. Bunlardan günümüze ulaşan en dikkat çekici olanlar Selanik Körfezi yakınlarındaki Kutsal Dağ [Athos Dağı] olarak da adlandırılan Aynaroz

6 [Ortodoks kilisesinde seküler "din adamları" ifadesiyle, manastırlardaki din adamlarının aksine evlenebilen papaz ve diyakozlar kastedilmektedir.]

Dağı'ndaki yirmi üç manastırdı. Son derece katı kurallara sahip olan manastırlar kuruluşlarında olduğu gibi sade yaşam biçimlerini büyük ölçüde sürdürebilmişlerdir. Çok sayıda değerli röliker bu manastırlarda korunur, içlerinde en önemlisi Hz. İsa'nın gerildiği çarmıhın bir parçasıdır, üstündeki delikten bu parçanın elinin ya da ayağının birinin çivilendiği kısım olduğu anlaşılır. Bütün kilise kitapları elyazması, sanırım hiçbirinin basılmış bir kopyası henüz yok. Öylesine katı bir disiplin uygularlar ki, bir hayvanın dişisinin bile içeri girmesine izin verilmez. Manastırdaki din adamları et yemezler, ama onları ziyarete gelen yabancılara et sunarlar. Yönetim bir grup keşişe bırakılmıştır, ama başlarında kendilerinin seçtiği ve Babıâli'nin onayladığı bir Türk saray muhafızı bulunur. Ancak bu güvenlik korumasına karşın, dindarların onlara armağan ettikleri şeyler yağmalanır, Makedonya ve Teselya'da toprakları olan paşalar bile, bir bahaneyle onların neredeyse bütün gelirlerine el koyarlar.

Ayaklanmalar Kassandra [Kesendire] Burnu'na da yayılınca Aynaroz Dağı'nın talihsiz keşişleri de katılmaya zorlanmış ya da katıldıkları sanılmıştı. Dağın yüksek tepelerinde, toplarla donatılmış manastırlara ulaşmak çok zordu, bazılarının aşağıda bile kapıları yoktu, bu nedenle adanın dışına çıkan manastır sakinleri geri geldiklerinde sepetlerle yukarı çekiliyorlardı, yani bunlar son derece korunaklı yerlerdi, bu yüzden de kalabalık gruplar değerli kişisel eşyalarıyla birlikte burada saklanırlardı. Abdullah Paşa Kesendire'yi ele geçirdikten sonra doğruca Aynaroz Dağı'nın bulunduğu buruna yönelmiş, buradaki ürkek keşişler hemen teslim olup paşaya üç bin kese vermişler, ama paşa bununla tatmin olmayınca kiliselerdeki bütün kupalara ve değerli kaplara da el koymuş ve keşişlerin hayatını bağışlamış, ama içerde bulduğu bütün yabancıları hiç acımadan katletmişti.

Tesalya'nın başka yerlerinde de piramitleri andıran yüksek tepelerin üstüne "Meteora" adını verdikleri manastırlar inşa edilmiş. Onların da epey mülkü varmış, ama büyük bölümü Yanyalı [Tepedelenli] Ali Paşa tarafından talan edilmiş. Bunlardan ikisi daha iyi korunmuş. Thensi [Ayia Triada?] başkeşişi de bir zamanlar Türklere önemli hizmetlerde bulunduğu için kendisine tanınan ayrıcalıkları hâlâ sürdürüyor. Ohri'de Türklerin de "ermiş" olarak kabul ettikleri Aziz Naum'a adanan manastır da iyi durum-

da olanlardan biri.[7] Naum'un aynı zamanda hem Müslüman, hem de Hıristiyan olmayı başarıp başaramadığı bilinmez, ama Türkler ona adanan kurum kâfirlere ait olsa bile, sakinlerinden zorla bir şey almaktan ya da onlara baskı uygulamaktan kaçınmışlardı.

Kıbrıs Adası'ndaki Kieas [Kykkos/Cicco] Manastırı, Aziz Luka'nın ankostik tekniğiyle[8] yaptığı ve tıpatıp kurtarıcımıza [Hz. İsa] benzeyen ikonasıyla ünlüdür. Bu kutsal resmin üstü tülle kaplıdır ve Kutsal Kente [Kudüs] hac ziyareti yapanların dışında kimseye gösterilmez. Bu nedenle Kudüs'ten dönen bütün Hıristiyanlar, dönüş yolunda Kıbrıs'a uğramak ve bu manastırı ziyaret etmek isterler.

Mezopotamya'da da hâlâ Rum kilisesine ait bir manastır var. Sultan [IV.] Murad Babil [Bağdat] seferinde burada durmuş ve keşişler tarafından ağırlanmış, dolayısıyla da bu manastıra büyük ayrıcalıklar tanımıştı, bunlara bugün de saygı duyulmakla birlikte, keşişlerin içine düştüğü yoksulluk ve bu ücra yerde Hıristiyanların sayısının az olması nedeniyle yapılar bakımsızlıktan harabeye dönüşmüş.

Ancak bunların arasında en ilginç olanı Arabistan'daki [Sina Yarımadası'nda] Sina Dağı'nda [Tur-ı Sina] İmparator İustinianos tarafından, Hz. Musa'nın yanan çalıları gördüğü yerde yaptırdığı manastırdır (Katherina Manastırı]. Hz. Muhammed'in Arabistan'da güçlenmeye başlamasıyla buradaki keşişler kendisine elçiler yollayarak dostluğunu kazanmak ve koruması altında olmak istediklerini ifade etmişlerdi. Peygamber onlara istedikleri her şeyi vereceğini söylemiş, verdiği bu söze tanık olmaları için de bazı yardımcılarını çağırmış ve bu amaçla düzenlenen bir belgeyi, adını yazarak değil, kâğıt üstünde izi kalacak biçimde parmağını basarak imzalamıştı. Müslümanlar daha sonra Mısır'ı fethettikleri zaman, keşişler güvenlikleri için bu belgeyi göstermişlerdi. Belge kanıt olarak kabul edilmiş ve onlara dokunulmamıştı. Belge Sultan Selim'e sunulduğu zaman o da gerçek olduğunu kabul etmiş, aslını imparatorluk arşivine kaldırırken, bir kopyasını da

7 ["Ohri'de Sveti (Aziz) Naum Manastırı'ndaki şapelde yer alan türbe Hıristiyanların Slav asıllı Hıristiyan bir azize, Müslümanların ise Sarı Saltuk'a ait kabul ettikleri bir yerdir." Machiel Kiel, "Saru Saltuk," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/sari-saltuk

8 [Erimiş sıcak balmumuna katılan pigmentlerle elde edilen boyalarla resim yapma tekniği.]

keşişlere vermişti, bugün hâlâ bu kopyayı saklıyorlar. Burada yaklaşık 60 kadar keşiş, son derece basit bir yaşam sürüyor. Belli sayıda Arap köleleri var, bunları Hıristiyanlaştırmışlar ve hemşerilerinden korumak için dağda manastır çevresinde yaşamalarını sağlamışlar. Bazı keşişler manastırda değil, Büyük Kahire'de yaşıyor ve dışardan gidip geliyorlar. Basit ve lekesiz yaşamlarıyla Türklerin saygısını kazanmışlar ve bütün vergilerden muaf tutulmuşlar. Seçtikleri başpiskopos Konstantinopolis patriği tarafından kutsanıyor ve genellikle manastırın bağladığı belli bir ücretle İstanbul'da yaşıyor. Kendisi Rum Ortodoks kilisesi içinde en yakın ve saygı duyduğum dostlarımdan ve belki de tanıdığım en âlim ve başarılı din adamlarından biri. Son defa İstanbul'dan ayrılırken bu nitelikleriyle patrikliğe yükselmişti.[9]

Son, ama en çok saygı duyulan bir başka Rum kilisesi de Kutsal Kabir Kilisesi'dir. Her yıl [hac ziyareti yapan] dindar Hıristiyanlar ile Kudüs'ü ziyaret edenler bu manastıra büyük bağışlar yaparlar ve en zengin Rumlar öldükleri zaman miraslarından bir kısmını nakit ya da konut ve arazi gibi mülk olarak bağışlarlardı. Muazzam bir hazineye sahip oldukları düşünülürdü, ama miktarını patrik dahil kimse bilmezdi. Bu sırrı tek bilen baş hazinedar basit bir kilise heyeti üyesiydi. Kendinden sonra bu görevi üstlenen kişiyi din kardeşleri arasından seçerken onun az konuşan ve sadık biri olmasına dikkat eder ve sırrını ölüm döşeğindeyken ona fısıldardı; her ne kadar Türk hükümeti sık sık tehditler ve ricalarla bunu öğrenmeye çalışmış olsa da, biriken bu muazzam hazinenin yeri bugüne kadar ortaya çıkmamıştır.

9 [1770'te İstanbul'da doğan Konstantinos, Yaş (Romanya) ve Kiev'deki (Rusya) patriklik okullarında eğitim görmüştü. 1805'te Tur-ı Sina başpiskoposluğuna getirilmiş ve 1830'da I. Konstantinos adıyla Konstantinopolis patriği oluncaya kadar bu görevde kalmıştı. 1834'te görevinden istifa etti ve 1859'daki ölümüne kadar kendini çalışmaya ve yazmaya adadı.]

Rum Ortodoks kilisesi öğretisi – Latinlerden [Katoliklerden] farkı – Rahiplerin evlenmesi – İkonaların yasaklanması – Apokrif kitapların görüşleri – Kitabı Mukaddes çevirileri – Komünyon ayininde kullanılan mayalı ekmek – Kime ne verildiği – Başka farklılıklar ve karşılaştırmalar – Batıl inançlar – Denize haç atma – Balık şenliği – Kutsal Cuma günü yakılan Yahuda İşkariyot kuklaları – Paskalya günü yakılan kuklalar ve diğer kutlamalar – Paskalya yumurtaları – Dönmeler ile yetişkinlerin vaftiz edilmesi – Şeytan kovma – Ölülere adak – Gömme biçimi – Rum ayinleri – İlahi ayinleri – Takvimler – Ayveli [Ayvalık] Akademisi – Gelişmesi – Ortadan kalkması – Sakız Akademisi – Kuruçeşme Akademisi – Kitaplar – Rum edebiyatıyla ilgili farklı görüşler – Eleştiri – Baş harflerin açıklanması – Kütüphaneler – Nüfus

[Walsh, bu bölümün ilk kısımlarında Doğu kilisesi öğretisinin ilk kez Kiev Piskoposu Peter Mogislaus tarafından tanımlandığını, ardından 1643'te Konstantinopolis Patriği II. Partenios tarafından benimsendiğini ve Rumca çevirilerinin piskoposluk bölgelerine dağıtıldığını belirtir. Ona göre, Ortodoks ilkeleri Katoliklikten farklıydı, ama Lutherciliğe yakındı; iki kilise birleştirilmek istendi, ama başarılamadı. 1621'de İstanbul patriği olan I. Kirillos Lukaris, Doğu kilisesi içindeki belirsizlikleri gidermek amacıyla patrikhane matbaasında bir Amentü bastırmıştı; değindiği konulardan biri de Kitabı Mukaddes'in özgünlüğü ile kaynağı belirsiz metinlerden oluşan apokrif kitapların birbirinden ayrılmasıydı. Ardından Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki farklılıkları, Komünyon ayinini, batıl inançları, denize atılan haçı çıkartmak gibi birtakım "tuhaf" uygulamaları ve Balıklı Kilisesi'nde kutlanan balık şenliğini, Paskalya yortusunun anlamını ve bu çerçevede yapılan geçit alayları ile diğer kutlamaları ayrıntılı olarak anlatan Walsh, son olarak da her türlü kötülüğe ve nazara karşı uygulanan şeytan kovma ayinlerini ele almış, çeşitli örnekler vermiş, ölülere yapılan adaklardan, cenaze törenlerinden, kilise ayinlerinde okunan dualardan ve ilahilerden söz etmiştir.]

Rum Ortodoks Kilisesi, papalığın yaptığı her yeniliğe karşı çıkma konusunda İngiltere Kilisesi'nden bile uzun direndiğinden hâlâ kendi eski takvimini kullanıyor. Bunun sonucu olarak da Doğu Akdeniz Bölgesi'nde yaşayan Latinler ile Rumların yortuları arada sırada denk gelmesine karşın, genellikle farklı günlere rastlıyor. [Örneğin] patriğin asıldığı o uğursuz gün İstanbul'daki bütün Hıristiyan kiliseleri Paskalya'yı aynı günde kutlamıştı, 1832'de de aynı şey oldu. Ay ve gün sayıları bizimkiyle aynı, takvimlerinde hepsinin eski ve yeni adları *Ιανουάριος* (*ianuarios*/ocak), γαμελιον (düğün ayı) birlikte veriliyor, artık yıl da *έτος δίσεκτον* (*etos disekton*) olarak belirtiliyor. Biz haftanın günlerini pagan ve İskandinav mitolojisini kabaca harmanlayarak oluşturduğumuz adlarla anarken onlar daha uygun [ve yerinde] adlar vermişlerdir. Pazartesi ikinci *δευτέρα* [*deftera*] olmak üzere, perşembeye kadar günler üçüncü [*triti*], dördüncü [*tetari*] ve beşinci [*pempti*] olarak adlandırılır, sonra gelen cumaya hazırlık *παρασκευή* (*paraskevi*), cumartesiye tatil *σάββατο* (*savvato*), yani şabat, pazara da Tanrı'nın günü *ημέρα κυρίου* (*imera kiriu* – κυριακή/*kiriaki*) denir, kiliselerinin kurucu atalarının Constantinus'tan esinlenerek kullandıkları güneşin günü adını *ημέρα Ηλείου* (*imera iliu*) sanırım hiç kullanmıyorlar.

Bu yüzyılın başlarında Avrupa'nın geri kalanı gibi Rumlarda da bilgiye karşı derin bir ilgi uyanmaya başlamış ve bu doğrultuda Ayveli'de [Ayvalık] bir akademi kurulmuştu. Midilli Adası'nın karşısında, İzmir'den yaklaşık 113 km mesafedeki bu yerleşme, 1740'a kadar içinde 300 dolayında Türk ve Rumun yaşadığı yoksul bir balıkçı köyüydü, ama bu tarihte köyde yaşayan İoannis Oikonomos adındaki bir Rum genci, yerlisi olduğu köye itibar kazandırmak istemiş ve bir mevsim boyunca Batı Avrupa ülkelerini dolaşarak edindiği bilgiler ve düşüncelerle geri dönmüştü. Sahip olduğu çeşitli niteliklerden biri de iyi Türkçe konuşuyor olmasıydı. Oikonomos'un ilk işi payitahta gitmek olmuş, güzel konuşma becerisiyle Babıâli'ye, burasını bir Rum yerleşmesine dönüştürmek istediğini söylemiş ve bunun yararlarını anlatarak onları ikna etmiş ve aldığı yetkiyle hemen geri dönerek işe koyulmuştu. Sonra [başka yerlerde yaşayan] Rumları burada yaşamaya çağırmış, onları özendirmek amacıyla da bağımsız bir yönetim modeli hazırlamıştı. Bu modelden çok hoşlanan Rumlar, her taraftan akın akın gelmeye başlamış, böylece kasabanın nüfusu 40 bine

çıkmıştı. Toplam 5 bin kadar çok nitelikli sağlam taş ev, 36 yağhane, 24 sabun imalathanesi, tüccarlar için üç büyük han, iyi durumda iki hastane ve on büyük kilise ile bir katedral ve piskoposluk sarayı inşa edilmişti. Aslında kasaba, zenginliği, ruhu ve bağımsızlık duygusuyla eski İyonyalı ataların sahip olduklarına denk düşen, çalışkan ve aydın Rumların kurduğu özgür bir cumhuriyetti. Ama o zaman olduğu gibi bu sefer de kıskançlıklar başgöstermiş, iyiliksever kurucusu kendi kurduğu bu yönetim biçimini bozmak istemekle suçlanmış ve bu nankörlüğün kurbanı olarak sürgünde ölmüştü.

Bu yerleşme Rum cemaatleri içindeki en gelişmiş ve girişimci olanı olarak kabul edildiği için 1803'te Rum gençlerinin eğitimi için kurulacak okulun da burada olmasına karar verilmişti. Bu amaçla kıyıda her yere hâkim bir bina yapılmış, kapsamı ve düzenlemeleri açısından Avrupa'daki benzerlerinden aşağı kalmayacak biçimde planlanmıştı. Dil ve edebiyatın yanı sıra, etik, fizik, mantık, retorik ve matematik öğreten profesörler atanmıştı, okul kayıtlarında Yunanistan'ın her tarafından gelen 300 öğrenci olduğu belirtilmiştir. Yunan Ayaklanması başladığı sırada Ayvalık'ın durumu böyleydi ve ben de tam oraya gitmeye hazırlanırken başına gelenleri öğrendim. Burası ortak davada dışarıda bırakılamayacak kadar önemli bir yerdi, dolayısıyla 13 Haziran 1821'de yerleşmenin önlerinde bir Yunan filosu demir attı. Neden geldiklerini tahmin eden Türkler çevreden toplayabildikleri güçlerle yerleşmeye akın etmiş, oraya varır varmaz da filonun bombardımanıyla karşılaşmışlardı. İki taraf da binaları ateşe vermiş, Türkler halkı katlettikten ve evleri talan ettikten sonra geri çekilmiş, karaya çıkan Yunanlar da sağlam kalanları yerle bir etmişti. Hayatta kalmayı başaranlar da Yunan filosuyla başka yerlere nakledilmişler, böylece gelişmekte olan bir cumhuriyet, okuluyla birlikte bütün malını ve mülkünü de bir gün içinde kaybetmişti; bugün tıpkı eski İyonya yerleşmeleri gibi eski halini kanıtlayacak hiçbir şey yok. Aralarındaki öğrencilerle birlikte talihsiz kent halkından geriye kalan 300 kişi, İzmir'e getirilerek her biri 20 paradan köle olarak satılmış, sonradan bunlardan birkaçı bana gösterilmişti.[1]

1 ["Ayvalık Kazası ve Yund Adaları reayasının isyan bayrağını çektikleri devlete bildirildiğinden, ayaklandıkları doğru ise verilen fetva ve irade-i seniye uyarınca haklarından gelinmesi için ilgililere gerekli buyruklar gönderilmiştir... Şeyhülislamlıktan alınan bir fetvada Rum reayasına "harbi" hükümlerin uy-

Sakız'da da bir üniversite kurulmuş ve o da Yunan Ayaklanmasının öncesinde Ayvalık'taki gibi gelişip büyümüştü. Bir yıl sonra onun da başına aynı felaket geldi. Orada olanları size daha önce adayı ziyaretim sırasında anlatmıştım.

Üçüncü okul da Boğaziçi'nde Kuruçeşme'de açılmıştı. Kütüphanesinin yanı sıra okulda profesörlerin derslerinde kullanabilmeleri için İngiltere'den getirilen matematik ve fen bilimleriyle ilgili araç-gereçler de vardı. Okulu ziyaret ettiğimde öncekiler kadar kötü durumda olmadığını görmüştüm, ama o da ihtilalin [Yunan Ayaklanmasının] darbesini yemiş, kapatılıp terk edilmişti. Ancak arkasında bundan sonra Rumlara faydalı olabilecek bir birikim bırakmıştı. Modern Rum edebiyatının en önemli çalışması olan *κιβωτός* [*Ark*] denilen Yunanca sözlük, etkin çalışmalar yapan okul müdürü Dimitrios Muruzis'nin yönetimi altında derlenmiş ve basılmıştı. Muruzis, bu görevi Girit'ten getirttiği hekim J. Vlastos'a vermişti, öncesinde onun kitabı incelenmiş, onaylanmış ve akademi bunun H. Stephens'in *Thesaurus*'u temeli üzerine genişletilmesini istemişti. Rumların uyanış döneminde bazı kişiler çeşitli sözlük çalışmaları yapmaya başlamıştı. Bunların hepsinin peşine düşülmüş, elyazmaları dahil hepsi çeşitli manastırlardan toplanmış ve Kuruçeşme Akademisinde dört profesörün oluşturduğu bir komisyon tarafından tamamlanmaları istenmişti. On yıllık bir çalışmadan sonra belki de hazırlanan en kapsamlı Yunanca sözlük olan *Ark* tamamlanmıştı. Bu ad verilirken hayali bir benzetme yapılmış "Nuh'un gemisinde nasıl ki var olan her hayvan top-

gulanacağı, âsilerin katledileceği, mallarının ganimet olarak alınacağı, kadın ve çocuklarının esir sayılacağı belirtiliyordu... O gün Tavaslı Osman Ağa'nın erkenden Ayvalık'a girmesinden yarım saat önce yetmiş kadar bir direkli ve iki direkli korsan tekneleri ve altmış kadar piyade kayık ve sandallardan toplar atılmaya başlanmış ve çok sayıda asker karaya çıkmıştır. Eşkıya tekneleriyle Ayvalık reayası arasında uzlaşma olduğundan bu sırada şehir içinde saklanmış olan Rumlar dahi Türk askerlerine saldırmaya başlamışlardı. Ayvalık Rumlarının gemilerden karaya çıkan korsanlarla işbirliği yaparak, burada bulunan askerlerin hepsini kılıçtan geçirmeleri işten bile değildi. Fakat bu sırada Ayvalık'tan kaçıp Ayazmend'e giden birkaç kişi durumu Behram Paşa'ya bildirdiler. Behram Paşa komutası altında bulunan delil, tüfenkçi, haytadan oluşan bir birliği hemen Ayvalık'a gönderdi. Bu çatışma sırasında ancak yüz kadar asker şehit olmuş, buna karşılık şehirde bulunan yirmi beş bin reayadan iki bini ölmüş, beş bin kadarı gemilere ulaşarak canlarını kurtarabilmiş, bir kısmı denizde boğulmuş ve üç bin reaya da tutsak alınmıştı ve 'Ayvalık'da dahi imaretten nişan kalmayup cünlesi harab ve yebab olmuştur.' Bir Batı kaynağının doğruladığı gibi, sözde Ayvalık reayasını kurtarmak için gelen korsanlar, şehrin yağma ve tahrip edilmesinde önemli bir rol oynamışlardır." Zeki Arıkan, "1821 Ayvalık İsyanı," *Belleten*, Ankara,Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 571-600.]

lanmış, kapatılmış, korunmuş, sonra da dünyanın her tarafına dağıtılmıştı, bunda da bütün sözcükler Yunanistan'ın her tarafına dağıtılmak üzere toplanmış ve korunmuştu." Büyük boyda basılan sözlüğün her sayfasında üç paralel sütun vardır. Sözcükler tanımlanırken yanlarına antik klasiklerden bol bol alıntılar eklenmiştir. Toplam 763 sayfa olan birinci cilt fj [δέλτα/delta] harfinde biter. Türkler 1821'de patrikhaneyi bastıkları sırada ikinci cildin ilk sayfaları basılmaktaydı, çalışma o tarihten beri durmuş vaziyette. Bu çaba Rumların ne kadar çalışkan olduklarının ve vatanlarının antik klasik dilini ne kadar iyi bildiklerinin kanıtıdır.

Başkentte yaşayan Rumların bir başka olağanüstü çalışması da eski ve modern İstanbul tarihiyle ilgili hazırladıkları kitaptı.[2] Bu kitabı şimdiki patrik, Tur-ı Sina başpiskoposu olduğu dönemde derlemiş, ama Yunan Ayaklanması sırasında bastırmaya korkmuştu. Daha sonra sultanın kendisine gösterdiği hoşgörüden ve sağladığı güvenceden yararlanarak bastırmıştı, ben de bu kitabı İstanbul'a ikinci gelişimde gördüm, her yerde bulmak mümkündü. İçinde Boğaz'ın bir haritası ve kamu binalarının resimleri vardı, metropolü gezmeye gelen yabancılar için fevkalade bir rehberdi.

Rumlar okullarında Lancaster sistemini kabul etmeye başlamışlar, daha şimdiden 30'dan fazla okulda uygulanıyor. Ancak Rum din adamlarının bundan pek hoşlanmadıkları söyleniyor. Yunanistan bağımsızlığını elde edince bütün kiliselerin Türkiye'dekilerle bağlarını kesmeleri ve İstanbul patriğinin yetkilerini reddetmeleri bu okulların etkisine bağlanmıştı; [buradaki] papazlar da benzer bir kurtuluş beklentisi içindeydiler. Aslında reformların çoğunu ruhban mensubu olmayanlar tasarlıyordu; azizlerin yortu günlerinin sayısının azaltılması da bunlardan biriydi, eğer Dimitrios Muruzis hayatta olsaydı bunu mutlaka başarırdı.

Rum edebiyatında kullanılan dilin geliştirilmesi konusunda iki farklı görüş var. Bir grup, standart dilin Fener'de oturan eğitimli Rumların kullandığı dil olmasını doğru bulurken, bir diğer grup mümkün olduğunca antikçağda kullanılan dile dönülmesini, Türk ve Frenk

2 Κωνσταντινιάς Παλαιά τε και Νεωτέρα ήτοι Περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως [Eski ve Yeni Konstantinias; Yani Konstantinopolis'in Tasviri.]

kökenli sözcüklerin ayıklanarak onların yerine gerçek Yunanca sözcüklerin yerleştirilmesini istiyorlardı. Birinci grubun başını genellikle din adamları, Fenerli prensler ile üst sınıf çekiyordu. İkinci grubun başındaysa Korai[s] adlı kültürlü bir hekim vardı, kendisi Paris'te oturuyordu ve Rumca yazdığı birkaç kitabı vardı.[3]

Şimdi anlatacağım olayda modern Rumların doğruluk konusunda ne kadar hassas olduklarını göreceksiniz. Dua Kitabı ve Vaaz Derneği (*The Prayer-Book and Homily Society*), Rum kilisesinin ileri gelenlerine vermem için bana İngiltere kilisesinin toplu ibadet uygulamalarıyla (liturji) ilgili birkaç dilde basılmış [metinler] yolladı. Amacım aslında Rumlara bizim kilisemizle ilgili hiç bilmedikleri dualar ve öğretilerle ilgili biraz fikir vermek ve bu vesileyle kısmen muhalefet edilen Kitabı Mukaddes çevirilerini daha iyi düzenleyebilmelerine yardımcı olmaktı. Aradığım kişiler arasında sonradan patrik seçilen Serez Piskoposu Hrisantos[4] da vardı, ona da eski Yunanca olan bir kopya verdim. Dikkatle inceledikten sonra hemen birçok hata buldu... [Burada yer alan ve Yunancanın nasıl kullanılması gerektiğine dair satırlar çevrilmemiştir]. Anlaşılan modern Rumlar da kendi antikçağ dillerini aynı titizlikle çalışıyorlar ve tıpkı bu alanda ayrı bir yere sahip olan ataları gibi eleştirel zekâlarını kısmen de olsa hâlâ koruyorlar.

Onların bilgileri yalnızca atalarının klasik çağ edebiyatıyla sınırlı değil, onlar aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nun kalıntıları olarak günümüze ulaşan daha kaba ve anlaşılması zor unsurları, anlamları özetlemek amacıyla bir ortaçağ bilgiçliğiyle kullanılan her türlü muamma ve monogramı da iyi biliyorlardı. Kamu yapıları ve çeşitli sütun kalıntılarının üstünde görülen bu çapraşık [işaretler] çözmeye değmeyecek olsa da, bazı âlimler bunu yapmayı boşuna denemişlerdi. Sarnıçlardaki sütunların üstündeki bu monogramların anlamını ne ben, ne de benimle birlikte gelen arkadaşlarım çözebildi. Ama patrikhanenin *logotheti*[5] olan dostuma

3 [Adamantios Korais (1748-1833). 1787'de Montpellier Üniversitesinden mezun olarak tıp doktoru oldu. Modern Yunan edebiyatının temellerinin oluşmasına katkıda bulundu. Edebi ve siyasi eserler yayınladı. Eski Yunancadan çevirdiği eserler arasında İlyada da yer almaktadır.]

4 [1824-1826 arasında Konstantinopolis patriği olmuştur.]

5 [*Logothet*: Bizans döneminde bakan düzeyinde bir unvanken günümüzde patrikhane hiyerarşisinde ikinci dereceden, daha çok sembolik bir unvandır. Ayinlerde patriğin sağında durur ve bazı önemli duaları okur.]

bu esrarengiz kıvrımların ne anlama gelebileceğini sorduğum zaman bana şöyle dedi:

Çözdüğü Gordion düğümü ona,
Dizbağı kadar tanıdık.

[Burada yer alan bazı Yunanca ibareler ve anlamları çeviriye dahil edilmemiştir].

Size daha önce bahsettiğim gibi ayaklanma başladığı zaman, kitapları sokaklarda kiloyla satışa çıkarılan Rum prensler ve diğer soyluların özel kütüphanelerinin dışında [İstanbul'da] birkaç tane de dini kurumlara bağlı kütüphane var. Bunların arasında Kudüs patriğinin manastırındaki en dikkat çekici olanı. Ona da aynı [İngiltere kilisesinin] kitabından verince hemen kütüphaneye kaldırılmasını söyledi, ben de kütüphaneyi görmek için rahiple birlikte gittim. 1710 tarihli kütüphane son derece sağlam bir taş yapı, [içi] loş ve kasvetli. Basılı kitap sayısı 484, bunun dışında 360 kadar da eski Yunanca ve Rumca elyazması var. Elyazmalarının hepsi kâğıda yazılmıştı ve günümüze aitti. İçlerinde en değerli olanlar Bizanslı tarihçilerin elyazmalarının kopyalarıydı, ama manastırdakiler en çok Kutsal Kent'le ilgili olan kitaba değer veriyorlar, bunun içinde Havarilerden bu yana sayıları 125'i bulan bütün patriklerin de listesi var.

İstanbul'a ilk geldiğimde Fener'de ve Boğaz köylerinde yaşayan Rumların sayısı yaklaşık 50 bin kadardı. Rum kilisesinin ileri gelenleri dışında üst sınıflara ait sekiz aile (Mavrokordatos, Muruzis, İpsilantis, Kalimahi, Suça, Karaca, Hançerli ve Mavroyeni) vardı, onlara prens deniyordu ve ayaklanmalardan önce Eflâk ile Boğdan voyvodaları hep onların arasından seçiliyordu. Bunlara ek olarak İstanbul'da ve Pera'da ticarethaneleriyle Londra, Paris, Viyana ve belli başlı Avrupa kentlerinde temsilcilikleri bulunan 300 kadar da tanınmış tüccar vardı, bunlar her yıl Türk gümrüğüne on milyonlarca kuruş vergi ödüyordu. İstanbul'a ilk gelişimde kilisenin ileri gelenleri onur kırıcı şekilde idam edilmişler; prenslerin, hatta neredeyse bütün ailelerinin kökü kazınmış, hayatta kalan birkaçı ya sürgünde umutla dönmeyi bekliyordu ya da evinde yok-

sulluk içinde yaşamaya devam ediyordu; ticarethanelerden geriye kalan birkaçı İngilizce adlar almış ve ödedikleri gümrük vergileri neredeyse sıfırlanmıştı. Ayrıca ölümlerin yanı sıra, kaçanlar ve sürgüne gidenler nedeniyle faal ve gelişmekte olan nüfus da o kadar azalmıştı ki, kalanların sayısı 20 bini geçmiyordu. Ancak son gelişimde hepsinin durumunun iyileşmiş olduğunu gördüm. Yunanistan'ın yeni hükümetinin istikrarsızlığına [karşın], sultanın himayesi ve cesaretlendirmesi, birçok kişiyi özgürlükler ülkesini terk edip mutlakiyetçi yönetimin güvenli ortamına geri dönmeye özendirmişti; büyük olasılıkla onların büyük bölümü kısa sürede eski varlıklarına tekrar kavuşacak.

Hıristiyan mezhepler – Nasturiler – Keldani piskopos – Kalde – Coğrafi konumu – Bugünkü durumu – Yönetim ve yaşam biçimi – Din ve edebiyat – Ebedyeşu – Kutsal kitaplar – Ksenofon'un bölgeyi anlatması – Buchanan – Eutykhesçilik – Ermeniler – İstanbul'daki sayıları – Ruhban sınıfı – Oruç dönemleri – Efkaristiya ayini – Evlilikleri – Gerdek mumu – Kuşak – Ermenilerin ziyafeti – Gündelik ev yaşamları – Aile disiplini – Mezarlıklar – Ölü ziyaretleri – İlginç mezar taşları – Edebiyat – Ermenice'nin zorluğu – Lord Byron'a göre – İngilizleri tercihleri – Lancaster eğitim sistemi – Ticaret – Diğer gelir kaynakları – Becerikli fabrika işçileri – Türklerin onlara verdiği değer – Bölünme (skhizma) – Eziyet ve sürgün – Yenilenme – Bulgarlar – Vasat nitelikleri – Frenklerin ayrıcalıkları – Farklı diller – Peralılar – Pisani – Frenk Mezarlığı – Mezarlar – Hampden

İstanbul'da Rum Ortodoks kilisesinin öğretisi dışında başka Hıristiyan öğretiler de var. Erken tarihlerde Doğuda ortaya çıkan ve şimdi Avrupalıların unuttuğu birtakım heretik [sapkın] eğilimler arasında bazıları hâlâ varlıklarını korumakta ve ilk kez ortaya çıktıkları zamanki canlılıklarını koruyarak gelişmeye devam etmekte. Bunların içinde en önemlileri Nestorius ile Eutykhes'in kurdukları mezhepler.

5. yüzyılda ortaya çıkan Nasturilik, İstanbul'da yaşayan Suriyeli Piskopos Nestorius tarafından oluşturulmuş ve metropoldeki Hıristiyanlar arasında yayılmaya başlamış. Nestorius'a göre Hz. İsa'nın [tanrısal ve insani olmak üzere] birbirinden ayrı iki doğası vardı, ikisi de değişime uğramamıştı; acı çeken yalnızca insani doğasıydı; onun için Bakire'ye Theotokos (*Θεοτοκος*), yani "Tanrı'nın Anası" demek yanlıştı, aslında Hristotokos (*Χριστοτοχος*) yani "Hz. İsa'nın Anası" diyerek, onun yalnızca insani yanını belirtmek gerekiyordu, çünkü kendisine böylesi bir mükemmellik bahşedilmeyen sıradan bir yaratık bunu bir başkasına veremezdi.

Hey şeyde olduğu gibi bu yeni görüş de büyük tartışmalara yol açmış, buna inananlar İstanbul'dan kovulurken, İranlı Hıristiyanlar onlara kucak

açmıştı. Nisibis'te [Nusaybin] bir ilahiyat okulu açılmış, başına da büyük bir hami olan Piskopos Barsumas getirilmişti. Nestorius'un düşünceleri burada kabul görmüş ve büyük bir gayretle yaygınlaştırılmıştı; Keldaniler olarak anılan bir grup Hıristiyan bugün bile bu düşüncelere büyük değer vermektedir.

Bir pazar günü şapelden eve döndüğümde birinin benimle görüşmek istediğini söylediler. Daireme geçtiğimde uzun sakalına ak düşmeye başlamış 65 yaşlarında, saygıdeğer birinin beklediğini gördüm. Üstünde mavi bir papaz cüppesi ile sarkık uzun kolları olan kahverengi bir pelerin vardı, başlığının etrafına siyah tülbent dolanmıştı, belinde de benzer cins ve renkte bir kuşak vardı. Benimle kusursuz bir İtalyancayla konuştu, bir Keldani olduğunu söyledi, adı Şimon Pietri Schevris'ti ve cemaati onu Hıristiyan Dgesiris [Cezire] Piskoposu olarak biliyordu. Roma'ya gitmiş, şimdi de İstanbul üzerinden Kalde'ye dönüyordu, yanında İtalya'da eğitim görmüş ve Hıristiyanlığı kabul etmiş bir İranlı vardı, Latinceyi akıcı konuşuyordu, onunla da tanıştım. Yanlarında Roma'dan getirdikleri hepsi Keldani diline çevrilip basılmış bir Kutsal Efkaristiya ayin kitabı (*missa*) ile birkaç geleneksel efsane kitabı vardı, dağıtmak üzere ülkelerine götürüyorlardı.

O günden sonra piskoposla ahbap olduk, kendisi cana yakın, iyi huylu, yumuşak, nazik ve neşeli biriydi, bir çocuk kadar saf ve temiz kalpliydi. Türklerden çok çekmiş, epey işkence görmüştü. Onu ünlü Ermeni Darphane Emini Düzyan ve ailesi yanlarına almıştı. Düzyan kendisine atfedilen bir suçlamadan ötürü idam edilince, bu temiz kalpli ve kendi halindeki adam da tesadüfen onun evinde olduğu için hapishaneye atılmıştı, o da ev sahibinin kaderini paylaşacağını düşünüyordu. Ancak kendisinin piskoposluktan başka kaybedeceği bir şeyi olmadığı anlaşılınca sonunda serbest bırakılmış; yoksulluğu sayesinde kurtulmuştu. Cezire piskoposu beni bazı hemşerileri ve yeni geldiği Pera'da ciddi bir hastalığa yakalanmış kardeşiyle tanıştırdı. Kendisini hasta yatağında ziyaret ettiğim zaman, ikisi arasındaki sevgi bağından ve birbirleriyle çocuk gibi ilgilenmelerinden çok etkilendim. Bu Hıristiyan toplumun yaşadığı topraklar fazla bilinmiyordu, ama ben şimdi orasıyla ilgili güvenilir kaynaklardan bilgi edinme fırsatı bulmuştum, onun için bu durumdan yararlanarak onları daha iyi tanımak istedim; bana anlatılanları size aktarmak istiyorum.

Hıristiyanlığın Nasturi mezhebine dahil olanlar kendilerine Keldani diyorlar. Bu halk İncil'in Hz. İsa'ya indirildiği dönemlerden beri Dicle Irmağı'nın kaynağından başlayan ve doğuya doğru uzanan büyük dağ silsilesinin [Güneydoğu Torosların] eteklerini, yamaçlarını ve sırtlarını kendilerine yurt edinmişler. Bu insanlar arazi yapısından ötürü dünyanın geri kalanından bütünüyle kopuk yaşamış, gezginler de buraya nadiren uğrarmış. Kısmen düzlüklerden, ama çoğunlukla da dağlık alandan oluşan bu bölgeye büyük ölçüde dağ yollarıyla ulaşılırmış, o kadar sağlıklı bir yermiş ki bazen bütün çevresi vebadan kırılırken, yaşadıkları bölge bundan etkilenmezmiş. Bölgede yaşayan ve tümü Hıristiyan olan 500 bin kişinin, Arapların, Türklerin, İranlıların ya da Tatarların tam ortasında kalmalarına karşın, bağımsız ve özgür bir yaşamları varmış. Farklı dönemlerde onlara boyun eğdirmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunulmuş, ama hepsini başarıyla püskürtmüşler. Son olarak 19. yüzyılın başlarında Türklerin saldırısına uğramışlar, ama [Türkler] 100 bin adam ve beş paşa kaybedince bunu bir daha denememişler. Keldaniler bağımsızlıklarını koruyabilmek için silahlarını hiç ellerinden bırakmazlarmış, pazar günü ayin için kilisede toplandıklarında bile silahları yanlarında olurmuş.

Yönetimin başında seçimle işbaşına gelen, hem sivil hem de ruhani anlamda yetki sahibi bir piskopos bulunuyormuş. Başkentleri Çölemerik [bugün Hakkâri] Zap Suyu'nun doğduğu ve [güneye doğru akarken] geçtiği sarp yamaçlarda kurulmuş; Zap Suyu düzlüğe vardıktan sonra Dicle'yle kavuştuğu noktada 120 m genişliğe ulaşıyor. Kenti boydan boya geçen tek bir geniş cadde ve bu caddenin iki yanından yamaçlara çıkan birkaç yol varmış. Kentin etrafı güçlü surlarla çevriliymiş ve Fransız mühendislerin bir süre önce sağladıkları Avrupa türü toplarla korunmaktaymış. Kışın [başkentte] yaşayan 1.200 kişinin büyük bölümü yaz aylarını çevre tepelerdeki köylerde geçiriyormuş. Kent, Dicle ile Zap Suyu'nun birleştiği noktadan dört günlük yolda, yani yaklaşık 160 km'lik bir uzaklıkta. Piskopos başkentte değil, Zap Suyu'nun yukarı yamaçlarındaki daha küçük Koçanis'te [ya da Kodşanis, bugün Konak] yaşıyormuş.

Bunların dışındaki Amediye ile birkaç başka dağ yerleşmesine de, arazi yapısının müsait olmamasının yanı sıra, yaratıcı yöntemlerle bile ula-

şılması pek kolay değil. Düzlük bölgedeki en önemli yerleşmeyse Diyarbakır [Sancağı dahilinde] Dicle Irmağı üzerindeki bir adada yer alan Cizre. Cizre Bağdat'a karayoluyla 30 günlük, yani yaklaşık 1500 km uzaklıkta olmakla birlikte, suyoluyla bu mesafe neredeyse yarıya iniyormuş. Bu bölgede gerektiğinde kurdukları [seyyar] ahşap köprüler çoğunlukla sonradan yok oluyormuş, onlar da karşıdan karşıya geçmek gerekirse bazen öküz işkembelerini şişirerek ya da içini doldurarak yaptıkları salları kullanıyorlarmış. Bazı yerlerde dağlar Dicle'ye öyle dik iniyormuş ki, nehirle arasında geçecek yer kalmıyormuş, o zaman dağlar sanki suyun üzerinde asılıymış gibi duruyormuş. Cizre de eskiden diğerleri gibi bağımsızmış ve doğrudan piskoposun yetki alanı içindeymiş. Ancak Türkiye'nin tam sınırında, alçakta ve savunmasız açık bir alanda olduğu için son zamanlarda başlarına vali olarak bir paşa atanma gereği duyulmuş. Diğer yerleşmelerde zaman zaman birkaç Türkün yaşadığı olurmuş. Açıktan açığa olmadığı sürece dinlerini uygulamalarına hoşgörüyle yaklaşılırmış, bu nedenle de [ibadethanelerinin] minaresi olmaz ve *müezzin* sesi hiç duyulmazmış, ama eğer herhangi bir pazar günü ayin sırasında sokakta dolaştıkları görülürse hemen infaz edilirlermiş.

Çocukların eğitim alabileceği okulları da yokmuş, basılı kitapları da, dolayısıyla bilgileri sınırlıymış, üst sınıflarda bile okuma bilen yalnızca birkaç kişi varmış. Cemaat içinde [bilgiye] sahip olması gereken sınıf olarak yalnızca din adamları öğrenim görebiliyormuş ve eğer birisi eğitim almak istiyorsa papaz olmak zorundaymış. O kişi çeşitli kiliselerde ve manastırlarda bulunan elyazmalarına ancak o zaman ulaşabiliyormuş. O yazmalar içinde kendi dillerine çevrilmiş ve elle kopyalanmış Kitabı Mukaddesler de varmış.

Hıristiyanlığın onlara ilk ne zaman ve kim tarafından vaaz edildiğini bilmiyorlardı. Ermenilerin kutsal saydıkları Doğulu Surp Krikor'a [Lusavoriç] özel bir değer atfetmiyorlar. Doğuda neredeyse bitişik topraklarda yaşamalarına karşın, Asya'daki diğer topluluklar tarafından yalıtılan ve diğer Hıristiyanlardan ayrı tutulan bu iki topluluğun, yalnızca dillerinin değil, aynı zamanda kilise öğretileri ve uygulamalarının da birbirlerinden bu kadar farklıymışçasına ayrıştırılması hayret verici. Patrikleri ile piskoposları arasında en ufak bir bağ yok. Keldaniler daha başından beri Nestorius'un görüşlerini benimsemişler. Bu açıdan Rum Ortodoks kili-

sesinin denetiminden çıkıp sapkınlığın en ilkel formunu korumuşlardı, belki de günümüzde bunu koruyan tek Hıristiyan mezhep onlarınki. Ancak Rum kilisesinin sinodlarının etkisine girmemelerine karşın, Latin kilisesinin otoritesini bütünüyle reddetmemişler. Roma'daki İnancı Yayma Meclisi (*Congregatio de Propaganda Fide*) misyonerleri, çok erken bir tarihte aralarına girmenin yolunu bulmuş ve cemaat birbirine düşman bu iki gruba ayrılmış; ilkel Nasturiler hiçbir başka kiliseye bağlı değilken, ikinci grup Katolikliği benimsemiş ve Roma'daki papaya bağlılıklarını sunmuş. Bu grubun kilisesi üç piskopos tarafından yönetilir: Nasturi Çölemerikli Şimon ile Katolik Diyarbakırlı Yusuf ve Mar [Aziz] İlyas.

Keldaniler son ikisini kabul etmekle birlikte tam olarak kendilerinden saymazlar, onlar Türklere ait sancakta yaşarlar, ama Şimon tamamen kendilerindendir, çoğunluğu oluşturan dağlı Keldaniler, Roma [Katolik] kilisesine boyun eğmeyi tümden reddetmişler ve kiliselerinin ilk dönemdeki uygulama ve öğretilerini sürdürerek bağımsızlıklarını korudukları için de sapkın sayılmışlardı. Geçmişte yaşadıkları en dikkat çekici olaylardan birinden bugün bile hâlâ ilgiyle söz ediyorlar. Çok erken bir tarihte dağlardan inerek Hindistan'a göç etmiş bir grup Keldani, Hint Yarımadası'nın kıyı şeridine yerleşmiş ve henüz aykırı düşüncelerle bozulmamış Hıristiyanlık öğretisiyle uygulamalarının en saf, en özgün halini bu uzak diyarlara taşımışlar; bugün hâlâ bu saflığı korudukları iddia edilmekte.

Günümüzde Keldaniler edebiyat alanında ileri bir düzeyde olmasalar da, eskiden ana dillerinde çeşitli konularda yazan çok sayıda yazarları varmış. En ünlüleri arasında bulunan Nusaybin Piskoposu Nasturi Ebedyeşû [Abdişo IV. Maron], 1550'lerde epey ileri bir yaşta, Papa III. Julius'u ziyaret etmek üzere Roma'ya gitmiş. Burada Nasturilik ilkelerinden vazgeçerek Katolik papanın üstünlüğünü kabul etmiş ve Türkler tarafından öldürülen Patrik Şimon [Yuhanna] Sulaka'nın yerine Doğu Asur [Süryani] Kilisesi'ne patrik atanmıştı.[1]

1 [Abdişo IV. Mârûn (Ebedyeşû, ö. 1570) Kalde Katolik kilisesinin ikinci patriğiydi. Adı İsa'nın hizmetkârı anlamına gelip Abdisu, Abd-Jesu, Ebed-Jesu, Abdissi gibi farklı biçimlerde yazılabilmektedir. Cizre (Gazarta) doğumludur. 1555'te patrik olmuştur. Walsh'ın söylediğinin aksine Papa IV. Pius'u patrik olmadan önce değil olduktan sonra 1562'de ziyaret etmiştir. Bilinen tek eseri Patrik Sulaka'nın hayatına dair bir şiiridir.]

Ebedyeşû'nun çalışmaları arasında o güne kadar Keldani dilinde yazılmış kitaplarla ilgili bilgiler içeren bir de katalog var, piskopos bana da bir kopyasını verdi. Yazar kataloğa şu sözlerle başlıyor: "Tanrım senin hatıranın yardımıyla ve her tanınmış adil adamın dualarıyla ve Ana'nın yüce gücüyle, kutsal kitaplar hakkında takdire değer bir risale yazmaya çalışacağım; ve okurlara eski ve sonraki yazarların bütün dini ve dindışı çalışmalarını sunacağım; onun için de Tanrı'ya güvenerek Musa ile başlayacağım." Katalogda 220 kitap adı var, kimi özgün, kimisi çeviri, yanlarında içerikleri ve yazarlarıyla ilgili kısa bilgiler yazılmış, çeviriler arasında İosephus [Flavius]'un kutsal yazıları var, özgünlerin hepsi genellikle dini ya da tartışmalı olanlar. Katalogda tarih, şiir, tragedya ve başka konular da var. [Keldanice dilinin özellikleriyle ilgili kısa bölüm çevrilmemiştir.] Anlaşılacağı üzere Ebedyeşû bizim hiç bilmediğimiz kayıp Fenike dili ile diğer Doğu dillerini de biliyordu.[2]

Keldanice, İbranice gibi sağdan sola okunur ve bütün Doğu ağızları içinde en çok Süryaniceyle yakınlığı vardır. Ebedyeşû'nun saydığı kutsal kitaplar şunlardır: Yaratılış, Mısırdan Çıkış, Levililer, Sayılar, Deuterokanonik [Apokrif Kitaplar], Yeşu, Hakimler, Rut, Samuel, Krallar, Tarihler Kitabı (Paraleipomena), Eyüb, Mezmurlar, Özdeyişler, Vaiz, Ezgiler Ezgisi, Bilgelik, Sirak ya da Kilisenin Kitabı, Yeşeya, Yeremya, Baruk, Hezekiel, Daniel, Hoşea, Yoel, Amos, Ovadya, Yunus, Mika, Nahum, Habakkuk, Sefanya, Hagay, Zekeriya, Malaki, Ezra, Tobyas ve Tobit, Yudit, Ester, Daniel Kitabı'ndan yani Suzanna, Makkabi, İbraniceden Matta; Latinceden Markos; Yunancadan Luka ve Yuhanna; [Resullerin] İşleri, Yakup, Petrus, Yuhanna ve Yahuda'nın Mektupları; Aziz Pavlus'un 14 [doğrusu 13] Mektubu ve Vahiy. Bunların arasında Ammonius ya da Tatianus'un Diatessaron'u [Yeni Ahit'in ilk dört İncil'inin birlikte sunulduğu Dörtlü İncil] derlemesi vardı.

Keldanilerin kendileriyle ilgili anlattıklarının bazı ayrıntıları ilginç biçimde başkaları tarafından da dile getirilmiş.

2 [Walsh, Abdişo IV. Mârûn (Ebedyeşû) ile yine Ebedyeşû diye anılan ve ondan önce yaşamış olan Nusaybin ve Ermenistan Başpiskoposu Abdişo ber Berika'yı (ö. 1318) karıştırıyor. Burada bahsedilen kitap 1298'de yayınlanan bir bibliyografya kitabıdır ve adı Türkçeye "İncil ve Kilise Konularındaki Yazılar Dizini" biçiminde çevrilebilir.]

Ksenofon, On Binler olarak bilinen Yunan kuvvetleriyle İran'dan geri çekilirken birçok ayrıntı üzerinde durmuştu.[3] Yunan tarihçinin anlattığı doğal yapı, yer adları, insanların âdet ve töreleri, aradan 2 bin yıl geçmesine karşın, piskoposun ve yurttaşlarının anlattıklarıyla aynıdır; büyük olasılıkla hiçbiri Ksenofon'u ne okumuştur, ne de işitmiştir. Bununla birlikte aynı adı taşıyan iki halk bulunduğu gözlemlenmiştir. Bunlardan biri Basra Körfezi kıyılarında oturan ve Kitabı Mukaddes'te[4] ünlü kahinler olarak sözü edilen ve Nabukadnezar'ın rüyasını[5] yorumlamaya çağrılan ve bu becerileri Cicero[6] tarafından övülen topluluktur. Diğeriyse kuzeydeki dağlık bölgede, Karadeniz kıyısında Trabzon[7] yakınlarına yerleşenlerdir. Bu grup [tarif edilen] yer ve karaktere bakılırsa bugünkü Hıristiyan Keldaniler olmalıdırlar.

Atalarının buradan [Hindistan] Yarımadası'na göçtüklerine dair de kuşku götürmez tanıklıklar bulunur. [İskoç hekim Francis] Buchanan, Suriye'den, daha doğrusu erken bir tarihte Asur [topraklarından], Hint Yarımadası'nın kıyılarına gelip dağ geçitlerine yerleşen bir Hıristiyan cemaat bulunduğunu belirtir. Buchanan, onların ilk zamanlarındaki saf inançlarını koruduklarını, sonradan meydana gelen bozulmalardan etkilenmediklerini ve ona göre, Reformasyon döneminde benimsenen öğretilere ve disiplinine nispeten yakın olduklarını söylemişti. Dolayısıyla onlardan çok sonra Hindistan'a gelen Portekizliler tarafından heretik diye nitelenmişler ve Goa'daki engizisyon birkaç kez onları dine döndürme girişiminde bulunmuş, ama bunlar başarısız olmuştu. Onların soyundan gelenler bugün de gene dağlarda dinsel bağımsızlıklarını korumaya devam ediyorlar.

Cezire Piskoposu, onunla tanışmamdan kısa bir süre sonra İstanbul'dan ayrılıp makamına döndü. Bay Le[ev]es onun aracılığıyla Koçanis'teki Nasturi Patriği Şimon'la iletişime geçti ve Kitabı Mukaddes Şirketi adına onlara Kitabı Mukaddes'in Süryanice kopyalarından gönderdi. Ana dilleri olmamasına rağmen Süryaniceyi anlayabiliyorlardı. Böylece ellerinde yegâne basılı kitap olan boş efsaneler yerine, Tanrı'nın saf ve yalın

3 *Anabasis*, Kitap vii [Ksenophon, *Anabasis: Onbinlerin* Dönüşü.]
4 Isaiah [Yeşeya] 23:13; 48:20.
5 Dan. [Daniel] 4:7; 2:4.
6 De Divinat., Kitap II, Bölüm 1 [Cicero, *De divinatione I-II* (Kehanet Üzerine).]
7 Strabo, Kitap xvi [Strabon, *Geographika; Antik Anadolu Coğrafyası*.]

sözlerine erişimleri sağlanmış oldu. Bu insanların İstanbul'da bir kilisesi olmadığı için burada kaç kişi yaşadığını öğrenemedim. Piskopos 500-600 dolayında olduklarını söyledi. Bazıları Katolik kilisesine, bazıları da Ermeni kilisesine gidiyordu; kimisi hizmetçilik yapıyordu, bunlardan bir-ikisine Frenk ailelerinde rastladım, diğerleri bakkallık ya da seyyar satıcılıkla uğraşıyordu. Tanıdıklarımın hepsi birbirine benziyordu, yumuşak huylu, basit alışkanlıkları olan, neşeli, esmer tenli, siyah saçlı ve gözlü, çıkık elmacık kemikleri olan ve Tatarlara benzeyen insanlardı.

Nestorius'un düşüncelerine karşı çıkanlar arasında İstanbul'daki Ortodoks keşişlerin manastırındaki Eutykhes'in taraftarları vardı. Eutykhes'in savıysa tam zıt uçtaydı, ona göre Hz. İsa'nın tek bir doğası vardı ve insani doğası tamamen tanrısal doğası içinde özümsenmişti ve insan biçimi yalnızca onun dış görünüşüydü. Eutykhesçiler de Nasturiler gibi baskı gördüklerinden onlar da Doğunun uzak bölgelerine yerleşerek görüşlerini oralarda yaşayan Hıristiyanlar arasında yaymaya çalışmışlardı. Eutykhesçilik özellikle Dicle ve Fırat'ın doğduğu dağlık bölgede yaşayan Ermeniler tarafından benimsenmişti. Bu öğreti bugün bile bu bölgede yaşamaktadır, ayrıca ilk kiliseye bağlı çeşitli Ermeni cemaatler de belli değişikliklere karşın, temelde Eutykhes'in düşüncelerini göç ettikleri dünyanın çeşitli yerlerinde yaşatmaya devam etmektedirler.

Bu görüşü benimseyen en kalabalık ve önemli topluluk, Türklerin yörelerini denetimleri altına aldıktan sonra İstanbul'a getirdikleri halklardan oluşuyor. İstanbul'da aslında kaç kişinin yaşadığını öğrenebilmek amacıyla patrikhaneye başvurdum. Patrik bir papazla bana başkentte ve Boğaz'daki her köyde yaşayan ailelerin cetvellerini getirdi; papaza göre her bir ailede ortalama sekiz kişi olması durumunda Karadeniz'den Marmara'ya kadar Boğaz'ın iki yakasında toplam 240 bin kişinin yaşadığı varsayılabilirdi. Söylediğine göre bunlardan yaklaşık 6 bini Katolikliğe dönmüş ve Roma'daki papayı tanımıştı, geri kalanlarsa Asya'nın ilk kiliselerinin öğreti ve uygulamalarını sürdürüyor ve kendi patriklerinden başka hiçbir ruhani lider tanımıyorlardı.

Ermeniler, Kapodokya'da önce Nazianzoslu Gregorios tarafından Hıristiyanlığa döndürülmüşlerdi. Gregorios, [I.] Theodosius dönemin-

de Konstantinopolis başpiskoposu seçilmişti, ama o putperest halkları Hıristiyanlığa döndürmeyi kendine misyon edinmiş ve Doğuda Ermenistan dağlık bölgesinde İncil'i vaaz eden ilk din adamı olmuştu. Ölümünden sonra o halkın koruyucu azizi ilan edilmiş ve Surp Krikor Lusavoriç ya da "Kutsal Aydınlatıcı" olarak anılmıştı. Halkın ona duyduğu saygının bir göstergesi de Türklerin Hicri takvimi gibi onların da kendi takvimlerini Gregorios'un ölümüyle başlatmalarıydı.[8] Onların hesabına göre bu aziz, İsa'dan sonra 551'de ölmüştü.[9] Bana verilen cetveller 1273 tarihliydi, yani bizim takvime göre 1824'e aitti. Onun ölümünden sonra bölge halkı Eutykhes'in görüşlerini kabul etmişti.

Aziz Gregorios [Surp Krikor Lusavoriç] döneminden sonra Hıristiyanlık Doğuda hızla yayılmaya başlamıştı, Türkler bölgeyi istila ettikleri zaman Ermenilerin başkentlerinde 300 kilise olduğu belirtilir, ama Müslümanlar bir ellerinde Kuran, öbür ellerinde her şeyi yok eden kılıçla saldırıya geçince, Hıristiyanlığın bu temel anıtlarını silip süpürmüşler ve Ephesos ile Asya'daki [Anadolu] diğer kiliseler gibi, bunlar da aynı dava uğruna bugüne yalnızca birer isim olarak kalmışlardır. Çeşitli ülkelere dağılan Ermeni cemaatler altı patriğin yetki alanları dahilinde yönetilirler, bunların başında Aziz Gregorios'un [Surp Krikor Lusavoriç'in] Pers topraklarındaki [bugün Ermenistan'daki] Eçmiadzin'de kurduğu katolikosluk [*katoğikos*; sonradan patriklik] gelir. Burası öyle bir itibara sahipti ki, Türkler bile hiçbir ibadethaneye tanınmayan bir ayrıcalığı onlara tanımış, çanlarını çalmalarına izin vermişti. İtibarı en düşük olanlar Kudüs ve İstanbul patrikleriydi, Türkler tarafından kurulduğu için güç bela kabul edilmişti. Bu sonuncu patrik Babıâli'nin adamı gibiydi, her atamada para ödendiği için sürekli değiştiriliyordu, ayrıca haraç toplamak için dolaylı bir araca dönüştürülmüştü.

8 [Walsh, Nazianzoslu Gregorios (yak. 329-390), Surp Krikor Lusavoriç'i (yak. 257-yak 331) ve Gregoryen takvimine adını veren Papa III. Gregorius'u (1502-1585) birbiriyle karıştırıp aynı kişi olduklarını ileri sürüyor.]

9 [Burada da bir yanlış bilgi söz konusudur. Ermenilerin geleneksel takvimi efsaneye göre ataları olan Hayk'ın, Bel'i yendiği tarih olarak kabul edilen MÖ 2492 yılından itibaren başlar. Ama MS 552'den itibaren takvimde yeni bir hesaplama sistemine geçilmişti. Bu takvim 574'te Ermeni kilisesinin ruhani lideri Katolikos Movses tarafından resmen kullanıma geçirildiği için "Movses takvimi" olarak adlandırılmaktadır. Movses takvimi MS 551 yılından başlamaktadır.]

Ruhban sınıfı papazlar ve rahipler olmak üzere iki gruptan oluşuyor. İlk gruba mensup olanların evlenmelerine izin verilmekle kalınmıyor, papaz olabilmeleri için buna mecbur tutuluyorlar, ama eğer eşi ölen papaz ikinci kez evlenirse papaz olarak görevlerinde rütbesi indiriliyor.

Rahiplerin ise evlenmesine izin verilmiyor, ruhani liderler bu grup içinden seçildikleri için de hiçbir patrik ya da episkopos evlenemez.

Episkoposluk, rahiplik ve diyakozluktan başka Ermeni kilisesine özgü bir başka ruhbanlık mertebesi daha vardı. Bunlara vartabed veya "doktor" [burada "öğretmen" anlamındadır] deniliyor. Milletin en bilgili adanıları olarak kabul ediliyorlar ve vaazlarını oturarak verebilmek gibi episkoposlara bile tanınmayan bir ayrıcalığa sahipler. Onların görüşlerini Ortodoks standartlar belirliyor, asıl heretikler olduklarına inandıkları Katolik misyonerlere de amansız muhalifler.

Bütün Doğulular gibi Ermeniler de oruç tutmaya büyük önem veriyor. Görece ölçülü ve basit beslenmeye alışık olan toplumlar açlığa, onlar kadar ölçülü yaşamayan toplumlardan kuşkusuz daha kolay dayanabilirler, ama oruç tutarken bu kadar sert ve katı kurallara bağlı kalmaları, onların ne kadar içten ve özverili olabildiklerini gözler önüne serer. İlk oruç dönemleri bizimki gibi Paskalya'dan 40 gün önce başlar. Çoğu bu döneme üç ya da dört gün hiçbir şey yemeyerek başlar, sonrasında Kornelyus gibi onlar da saat üçe kadar bir şey yemeden süreyi tamamlarlar. Yemeye başladıklarında da diğer kiliselerin izin verdiği yiyeceklerden kaçınmaya devam ederler. [Örneğin] Katoliklerin yiyebildiği kanlı balığı ya da Rum Ortodokslara yasak olmayan deniz kabuklularını yemezler. Ekmek ile besin değeri yüksek olduğu ve lüks sayıldığı için zeytinyağı da yasaktır, onun yerine tadı ve kokusu kötü susam tohumu yağını kullanırlar. Susamın hangi bitkiden elde edildiğini öğrenemedim, ama eğer biri nefsini köreltmek isterse bundan daha berbatı olamaz. Çarşamba ve cuma günlerinden başka Noel'den önce de belli bir süre oruç tutarlar, böylece bütün bir yıl belli aralıklarla oruç tutmuş olurlar.

Öğretiler konusunda da uygulamada oldukları kadar katıydılar. Bebek vaftizini kabul ederler, ama bütün vücudun suya batırılmasının şart olduğunu söylerler; vücudun her tarafının tam olarak temizlenebilmesi için papazın tuttuğu yerin bile yıkanmasının gerekli olduğuna inanırlar. Törenin

sonunda kutsal mesh yağıyla yağlanırlar. Pazar günleri ve yortularda yaptıkları Efkaristiya ya da onların deyimiyle Surb Patarag Ayinini kendilerine özgü bir biçimde uygularlar. Papaz şaraba batırdığı mayasız ekmeği uzatarak kutsal nesneleri yani İsa'nın bedeni ve kanını birlikte sunar. Kutsama ayininden sonra bununla ilgili gerçek düşüncelerinin ne olduğunu sormuştunuz, duyduklarımdan tam olarak "bu benim bedenimdir" dediklerini sanıyorum. Bu konuda patrikhane okulunun bilgili Ermeni müdürüne de danıştım, İtalyanca konuşabiliyordu, doğrudan konuya girdi ve bana ayinde kutsal ekmek ve şarabın Hz. İsa'nın bedeni ve kanına dönüştüğü inancının yaklaşık 70 yıl önce benimsendiğini, ama o tarihe kadar bu konuda Batının Reform kiliselerinin kurallarının uygulandığını belirtti. Onların ne olduğunu sorduğum zaman bana şu cevabı verdi: "Bu kutsal nesnelerin özü değişmez, değişemez, eskisi gibi ekmek ve şarap olarak kalırlar, ama kutsama ayininden sonra, tıpkı insan bedeninin yaşam ruhuyla canlanması gibi onlar da İsa'nın ruhuyla canlanırlar ve Hıristiyanlığın güçlendirici ruhu bu kutsal ayine katılmaya değer kişiye aktarılmış olur. Bugün ruhban sınıfından olsun veya olmasın inançlı Ermenilerin büyük kısmı buna inanır ve buna inananların hepsi Roma kilisesini reddetmiş sayılır." Eğer bu yalnızca öylesine birisinin kişisel görüşü olsaydı fazla önemsemez, size de yazmayı düşünmezdim, oysa bunu söyleyen patriğin onayını verdiği bir ilahiyat okulunda, kendisine emanet edilen gençleri eğitmekle görevli olan biriydi ve zaten pek çok kişi de bunu kabul ediyordu. Müdür bana, Ermeni çocukların eğitiminde yararlanmak üzere patrikhane matbaasında basılmış, dini bilgilerini soru-cevap şeklinde öğreten bir elkitabı (kateşizm) verdi. Onu çevirttim ve Efkaristiyanın ne olduğu sorusunun cevabının "Hz. İsa'nın bedeni ve kanı, sonuçta bize ebedi yaşamı bahşeden manevi gıda" olduğunu gördüm. Ancak koyu dindar Ermenilerin birçoğu bunlara öyle bir kutsallık atfetmişlerdi ki, midede kaldıkları sürece değişime uğramadıklarını sanıyorlar, tükürmekten kaçınıyorlar ve murdar saydıkları şeylere yaklaşmıyorlardı.

Evlilik konusunda çok hassastılar, yalnızca bizim gibi akraba evlilikleriyle ilgili yasaları uygulamakla kalmıyor, bizde yasak olmayan birçok şeye de izin vermiyorlardı. Papazlar ikinci defa evlenebiliyor, ama üçüncüsü hiçbir Ermeninin göze alamayacağı bir skandal yaratıyordu.

Her şeyin uygun ve doğru yürümesine çok dikkat ediyorlardı. Dullar yalnızca dullarla, evli olmayanlar da hiç evlenmemiş kızlarla görüşebiliyordu. Aslında Anadolulu bir toplum olduklarından kadınlara davranışları Doğunun hassasiyetleri üzerine temellenmiş âdetlere uygundu. Onları tamamen eve kapatıyorlardı, Türk kadınları bile onlardan daha çok dışarı çıkabiliyorlardı; gençlerin evlenene kadar birbirlerini görmeleri yasak olduğundan, genellikle önceden tanıdıkları biriyle değil, çöpçatanlığı meslek edinmiş kadınlar aracılığıyla görücü usulüyle evlendiriliyorlardı. Bir kız evlilik çağına gelince bu kadınlardan biri çağrılıyor, ondan uygun bir koca bulması ve bütün ayarlamaları yapması isteniyordu.

Pera'ya ilk yerleşenlerden bir Ermeni ailesinin kızlarının düğününe davetliydim, kız görücü usulüyle evleniyordu ve müstakbel eşini önceden hiç görmediği söyleniyordu; törene Lady Strangford'la birlikte gittik. Akşam saat sekiz dolayında gittiğimizde evin bütün ışıklarının yakılmış olduğunu gördük, her taraf evin hanımının arkadaşlarıyla doluydu, töreni gerçekleştirecek papaz ile eşi de oradaydı, ikisi de sade ve alçakgönüllü insanlardı. İç içe açılan birkaç odadan geçtik, hepsi kalabalıktı, derken bizi arkadaki sakin bir odaya aldılar. Burada duvarların önüne dizili divanların üstünde üç-dört sıra halinde hanımlar bağdaş kurmuş oturuyordu, en uçta oturan gelinse, bir nişin içindeki büst kadar hareketsizdi, başından ayaklarına kadar uzanan simlerle işli pırıltılı bir örtü bütün vücudunu gizliyordu. Odanın karşı tarafında da gene üç-dört sıra halinde ayakta duran erkekler vardı. Bizim [Batılı] alışkanlıklarımıza saygı gösterip komşulardan oturmamız için iskemleler getirmişlerdi, biz de oturduk ve herkes gibi sessizce gelini seyretmeye devam ettik. Bizi memnun etmek için gelin bir an örtüsünün aralanmasına izin verdi, ama sonra hemen kapattı, ama o ara onun ufak tefek biri olduğunu görebilmiş ve solgun yüzündeki dalgın bakışı ve mutsuzluğu yakalamıştık. Yanındaki arkadaşları ise ondan tamamen farklıydı. Hiçbirinin yüzünde peçe yoktu ve neşe içindeki güzel yüzleri pırıl pırıl parlıyordu. Bazıları fevkalade güzeldiler ve başlarındaki altın yaldızlarla süslü taçların altından fışkıran uzun saçları, sanki gelinin örtüsü gibi dalgalanarak onları sarıyordu. Neşeleri yerinde olmasına karşın fısıldaşarak konuşuyorlardı, hareketleri de yumuşak ve zarifti.

İkram ve müzikten sonra gelinin önündeki masa temizlenip üstüne işlemeli iki altlık kondu, onların üstüne birer büyük şamdan, şamdanların içlerine de uygun boyda birer mum yerleştirildi; ikisinin arasına daha büyük, ama altlığı olmayan bir mum dikip kurdelelerle diğer ikisine bağladılar. "Gerdek mumu" dedikleri bu esrarengiz sembol gelinin bekâretini simgeliyordu ve bu durum değişene kadar yanacak, söndürüldükten sonra da hatıra olarak aile tarafından saklanacaktı. Mum fitilinin yanık ucu, ona evlilikle ilgili bir sürü erdem atfedecek olan papazın ikramiyesiydi.

Sonra [evlilik] törenini yerine getirmesi için papaz çağrıldı. Gerdek mumunun yanına bir sehpa yerleştirildi ve üstüne beyaz bir örtü serildi. Papaz göğsünden çıkarttığı küçük bir haçı masanın üzerinde birkaç kez havada salladıktan sonra bir takdis duası okudu ve töreni bir mezmurla bitirdi. Örtünün altında ne gizlendiğini merak etmiştik, örtü yavaşça kaldırıldı ve altından çıkan süslü bir kuşak geline sarıldı. Bu evlilik töreninin en önemli bölümüydü ve buna "gerdek kuşağının kutsanması" deniyordu.

Bütün bu dini törenlerden sonra damadı görmeyi umuyorduk, ama o hiç ortaya çıkmadı. Bu sırada Galata'da arkadaşlarıyla eğleniyordu, gelin de düğünden üç gün sonra bir bebek gibi kuşağıyla kundaklanmış olarak damada götürüldü, damat gelini ilk kez görüyordu, bu da yapılan son törendi.

Pek de ümit vaat etmeyen bu tanışma biçimine karşın Ermenilerde evlilikler genellikle mutluydu ya da en azından sakin sürüyordu ve evlilik içinde aldatma diye bir şey bilinmiyordu. Onlar için evlilik "erkekle kadını ahirete kadar çözülmeyen bir zincirle birbirine bağlayan Yedi Kutsal Gizemden[10] biriydi." Ayrıca kadınlar gerek yaradılışlarından, gerekse aldıkları terbiyeden ötürü kibar, uysal ve evcildiler, evlerinden, kocalarından ve çocuklarından başka şeylerle pek ilgilenmezlerdi.

Bu anlattıklarıma birçok kez tanık oldum, ama biri özellikle ilginçti. Bay Leeves ruhbandan olmayanların okuyabilmesi için Yeni Ahit'i

10 [Katolik inancına göre "Kutsal gizem, Mesih İsa tarafından kurulmuş olan, görünmeyen inayetin hissedilebilen işaretidir; onun aracılığıyla ruhlarımıza Tanrı'nın hayatı verilir... Yedi kutsal gizem vardır: vaftiz, kuvvetlendirme, efkaristiya, hasta yağı, ruhbanlık ve evlilik." http://www.sentantuan.com/dua/katolik-ilkeleri/]

Ermeniceye çevirtmiş ve Boğaz köylerinin birinde matbaası olan bir Ermeni aile de basımını üstlenmişti. Bu değerli aile baskının tamamlanmasını kutlamak üzere bizi evlerine davet etmişti. Bize bir kayık yolladılar ve saat iki civarında evlerine ulaştık. Çok belirgin hatları olan, beyaz sakallı, yaşlıca bir adam bizi karşıladı. Sonra sırayla üç oğlu göründü, hepsi yaşını başını almıştı, onları yaşlı karısı takip etti, son olarak da üç gelini geldi, ikisi çok genç ve çok güzeldiler. Bunlardan yalnızca yaşlı karısı divanın bir ucuna oturdu, diğerleri odanın dibindeki basamakların altında duruyor, hizmet etmeyi bekliyorlardı. Bu odadan yemek odasına geçtik, erkekler masaya oturdu, ama kadınlar hizmet etmek üzere saygılı biçimde ayakta beklediler. Bizim gruptan bir hanım masada eşinin yanına oturmuştu, Ermeni kadınlar onun bu cesaretini bir rezalet addedip hayretle bakıyorlardı. Bildiğimiz Doğu yemeklerinden sonra üstünde reçel olan bir tabak kaymak geldi. Sonra kadınlar telaşla bize bir leğen, ibrik ve işlemeli havlular getirdiler, ellerimizi yıkamamıza yardım ettiler, sonra misafir odasına çekildik. Burada aralarında bir de Ermeni piskopos olan diğer misafirlerle tanıştırıldık. Piskoposun belirli bir makamı olmadığı, bir yerden bir yere giderek gezgin bir yaşam sürdüğü söylendi. Onların görevi farklı aileleri evlerinde ziyaret etmek ve tıpkı İngiltere'deki Quakerların[11] yıllık toplantılarına atanan yaşlılar gibi, tanık oldukları ya da duydukları dini ya da ahlaki ihmalleri gidermek ya da düzeltmekti. İnsanlar bu ziyaretçilerden rahatsızlık duymadıkları gibi, tersine tıpkı İngiltere'deki Dostlar gibi her zaman saygı görmüşlerdi, aslında birbirlerine çok benzer özellikleri olduğu için Ermenilere Doğunun Quakerları denmişti.

Sonra ailenin gençleri aramıza katıldı, yaşları sekiz-on arasında değişen bu güzel kız ve erkek çocuklarını tanımak istedik, iki oğlanın yanımıza gelmesine izin verildi, son derece sevimli ve terbiyeliydiler, [üzerlerinde] o ilk gençliğin utangaçlığı yoktu. Onlara küçük armağanlar verdik, bakışlarıyla ebeveynlerinin onayını aldıktan sonra kabul ettiler, ellerimizi öpüp alınlarına değdirdikten sonra yerlerine geçtiler. Oda içinde sergilenen bu aile disiplini son derece çarpıcıydı. Baş köşe, şeref konukları olarak yal-

11 ["17. yüzyılın ortalarında İngiltere'de ve Amerikan kolonilerinde ortaya çıkan, itikatnamelere, din adamlarına ya da başka bir kilise kurumuna gerek olmaksızın Tanrı'yı doğrudan içsel bir deneyimle kavramayı vurgulayan Hıristiyan grubu." "Quaker'lar," *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. 18, s. 257.]

nızca biz yabancılara ayrılmıştı, sağ tarafımızda saygıdeğer yaşlı ev sahibimizle piskopos, sol tarafımızda da oğullarıyla birkaç başka Ermeni ziyaretçi oturuyordu, kadınlarla çocuklar basamakların dibinde sessizce sıralanmış, hareketsiz ayakta duruyorlardı. Ermenilerin erken uyuduklarını bildiğimiz için günbatımında onlara veda ettik. Geçmiş yıllara ve koşullara saygılı, uyum ve sevgi içinde üç kuşak birlikte yaşayan bu insanların tavırları bizi çok etkiledi ve bize İbrani peygamberleri çağını hatırlattı.

Aile bağları ölümle bile sona ermiyor, hayattakiler kaybettikleri ebeveynleri ve çocuklarıyla düşsel iletişim kurmaya gayret ediyorlar. Türkler kendilerinkinden başka kimsenin mezarlığına servi dikilmesine izin vermedikleri için, Ermeniler de bir akrabalarını kaybettikleri zaman, hem servi gibi reçineli ve kokulu sakız salgılayan ve havaya saldığı güzel kokuyla mezarların kötü kokusunu gideren, hem de ondan çok daha geniş bir gölgesi olan sakız ağacı dikiyorlar. Bu ağaçlar çok büyüyebildikleri gibi manzaraya da büyük bir güzellik katıyorlar. Boğaz tepelerindeki büyük Ermeni mezarlığı baştan aşağı bunlarla kaplı; hâkim konumuyla hem aşağıdan bakıldığında, hem de bulunduğu yerde belki de dünyanın en ilgi çekici koruluğunu oluşturuyor. Burada pek çok kez bütün bir Ermeni ailesinin birkaç kuşak birlikte yakınlarının mezarlarının çevresine oturup onlarla konuştuklarına şahit oldum.

Ermeniler insanların öldükten sonra bir süre Gayank dedikleri bir ara bölgede kaldıklarına inanırlar. Burası Araf değildir, çünkü ölüler burada ne ceza çekerler, ne de günahlarının ateşle "yandığına ya da temizlendiğine" inanırlar, burada acı hissetmedikleri gibi zevk de almaları beklenmez, ama geçmişle ilgili bilinçleri yerindedir. Bu edilgen durumdan ancak dostlarının sadakaları ve dualarıyla kurtulurlar, paskalya günü bunun için en uygun gündür. Aileler toplanır ve başlarında papazları olmak üzere mezarları ziyarete giderler. Her biri için kutsal dualar okunur, bütün aile de buna katılır. Sonra tek başlarına ya da ailece en sevdiklerinin mezarı başında, güçlü bir hayal gücüyle onlarla sohbete başlarlar. Bu kutsal ve hayali görevi yerine getirdikten sonra çevrede bulunan hoş bir yerde beraberlerinde getirdikleri yiyecekleri açar birlikte yerler. Ermenilerin yapmayı sevdikleri bir başka şey de kaybettikleri kişinin konağına aile ziyareti yapmaktır. Sık sık katıldığım bu ziyaretlerde hiçbir zaman davetsiz misafir sayılmadım, inancıma uyma-

masına karşın, her defasında bu kutsal görevi yerine getirmekten memnun oldum, hatta kendimi daha iyi hissettim.

Buradaki bazı mezarların sırf mermerden yapılan mezar taşları, yakınlardaki Marmara Adası'ndan getirilmiş ve üzerlerine güzel oyma ve kabartmalar yapılmış. Onlar da bütün Doğulular gibi mezar taşlarının üstüne, buradaki ağaçlara yuva yapan kuşların içmesi için yağmur suyunun birikebileceği çanak biçiminde oyuklar yapmışlar. Tıpkı Rumlar gibi onların mezar taşlarının üstünde de ölen kişinin mesleğini ya da neyle uğraştığını belirten aletlerin imgeleri oyulmuştur, ama asıl tuhaf olan suçluların nasıl öldüğünü gösteren temsili figür betimlemeleridir. Aslında arkadaşlarını neden böylesi yüz kızartıcı biçimde betimlemek istediklerini doğrusu hiç anlayamamıştım, ta ki bana hiçbir Ermeninin gerçekten suçu olduğu için öldürülmediğini, ama zenginleştikleri zaman Türklerin tamahkârlıklarının kurbanı olduklarını ve mallarına el koyabilmek için bir bahane uydurularak infaz edildiklerini söylemelerine kadar. Dolayısıyla onlar için idam edilmiş biri yalnızca varlıklı ve önemli biriydi. Tanıdığım bir Ermeni bana ailesinden birine ait olan bir mezar taşını işaret ederek, onun da kendi evinin duvarı önünde asılmış olduğunu söylemişti.

Resim 11. Evinin önünde asılmış bir Ermeninin mezar taşı.

Bir başkasıysa, gene kendi evinin kapısından girerken yakalanıp kafası kesilen büyükbabasının mezar taşını gösterdi. Bunların hepsinde adeta olaylar aynen canlandırılmıştı.

Aynı kişi taşta yazılanları bana çevirirken önce etrafta bir Türk var mı diye bakmış, sonra da korku içinde titreyerek okumuştu:

Resim 12.
Boynu uçurularak idam edilmiş bir Ermeninin mezar taşı.

Bu yeşil alanda gömülü olduğum yeri görüyorsun;
Bütün mallarımı hırsızlara verdim,
Ruhumu da ölüm beldesine,
Dünyayı Tanrı'ya bırakıyorum;
Akıttığım kanı da Kutsal Ruha.
Mezarımı gören,
Benim için,
Tanrım, günah işledim desin.
1197

Ermeniler her ne kadar din kitaplarına ilgi duyuyorlarsa da, genel edebiyattan hoşlanmıyorlar ya da fazla bir aşinalıkları yok. İngiliz ve Ecnebi Kitabı Mukaddes Şirketi'nin sağladığı bütün İncilleri büyük bir hevesle alıyorlar. Bay Leeves'in Yeni Ahit'in yeni baskısını yapması için patrikleri onay vermiş ve onu cesaretlendirmişti. [Nitekim] baskısı tamamlandığı zaman bunu matbaa sahibinin evinde kutlamıştık. Benden de bizim kilisenin bazı vaazlarını onların diline çevirtmem rica edildi, ayrıldığım zaman bu iş sürüyordu. Patrikhanede

ve Kuruçeşme'deki matbaalarından başka bir tane de Venedik'te San Lazzaro Manastırı'nda basımevleri var. Kurulduğundan bugüne kadar patrikhane matbaasında basılan bütün kitapların listesini elde ettim. Onların edebiyat zevklerini ve kat ettikleri ilerlemeyi gösteren daha iyi bir belge olamaz. Toplam 130 yıllık bir süre içinde birkaç baskı yapanlar da dahil olmak üzere yalnızca 52 kitap basılmış. Bunlardan 47 tanesi İncil Yorumları, Azizlerin Hayatı, Mezmurlar ve Melekler üzerine bir methiye. Geriye kalanlardan beşi "Ermeni Dilbilgisi," "Eçmiadzin Tarihi," "Terbiye Üzerine Bir Risale," "Değerli Taşlar Üzerine" ve "Tunç Kenti Macerası"ydı.[12] Ayrıca bir de yıllık takvim basıyorlardı, Doğu kilisesinin diğer kollarında olduğu gibi eski usul kullanılmıştı, yani bizim takvimimize göre MS 551'le başlıyordu ve onların Noel'i bizim 6 Aralık tarihine isabet ediyordu; dediklerine göre kilisenin ilk döneminden beri bu tarih benimsenmişti, ama sonradan Ayios Hrisostomos bir vaazında [Noel'in] 25 Aralık'ta kutlanması gerektiğini belirtince Rumlar bunu kabul etmişlerdi.

Ermeniceyi bütün diğer Doğu dillerinden ayıran özellik soldan sağa okunması. Bunun modern bir dil yapısı olduğu varsayılmış ve Avrupalılarla olan karşılıklı etkileşimleri sonucu böyle yazılmaya başlanmıştı. Sikkelerden ya da bölgedeki antik anıtlardan böyle bir bulgu elde edilmemiştir. Harfleri Halkedon [Kadıköy] Piskoposu Ayios Hrisostomos'un icat ettiği söylenir.[13] Neredeyse hepsi köşeli ve düz çizgilerden oluşur ve birbirine çok benzer, bir bakıma eski İngilizce kayıtlarda *minimum* sözcüğünün, birbirine bağlanmayan 15 paralel çizgiden oluşmasını andırır. Aslında çok zor bir dil, Türkçe ve İtalyanca yazıp okuyan eğitimli Ermenilerin kendi dillerinde yazılmış kitapları bana çeviremediklerini gördüm. Hatırlayacaksınız bu Lord Byron'un üstesinden gelmek istediği zorluklardan biriydi, "aklımı dağıtmak için zor bir şeyle uğraşmam lazım" diyerek, 1816'da gittiği

12 Bkz. Ek No. X. [*Bin Bir Gece Masalları* arasında yer alan bir masaldır. *Bin Bir Gece Masalları*'nın farklı çevirilerinde farklı isimlerle geçer. Ziyad Akkoyunlu çevirisinde adı "Hz. Süleyman'ın Güğümlerinin Masalı;" Raif Karadağlı çevirisinde "Mevan Oğlu Abdülmelik Hz. Süleyman Mührü;" Selami Münir Yurdatap çevirisinde; "Hz. Süleyman'ın Demir Kaplara Hapsettiği İfritlerin Masalı" ve Alim Şerif Onaran çevirisinde "Tunç Kentinin Olağanüstü Öyküsü" adıyla yer alır.]

13 [Ermeni alfabesi 405 yılında Ermeni rahip ve dil uzmanı Mesrop Maştotz (361 veya 362, Hatsekats, Muş - 440, Eçmiadzin, Ermenistan) tarafından icat edilmiştir. Konstantinopolis Başpiskoposu Ayios İoannes Hrisostomos'un ise (340/350 Antiokheia, Antakya - 407 Komana, Doğu Karadeniz) onunla aynı dönemde yaşamış olmasına rağmen Ermeni alfabesiyle bir ilişkisi yoktur.]

Venedik'te her gün "keşişlerle zar-zor Ermenice konuşabilmek" ve onlardan birinin baskıya hazırladığı İngilizce ve Ermenice dilbilgisi kitabının hazırlanmasına yardımcı olmak amacıyla San Lazzaro Manastırı'na gitmeye başladı. Bundan bir süre önce Fransızlar da bir Ermeni kürsüsü kurmak istiyorlardı, bunun için pazartesi sabahı başvuran 20 öğrenciden 15'i "daha perşembe olmadan, alfabenin 25. harfinde takılarak pes etmişti." Ancak o zamandan beri matbaada yalnızca bir dilbilgisi kitabı değil, bir de İngilizce-Ermenice sözlük basılmış ve İstanbul'da kullanılmaya başlamıştı.

Ermenilerin, Frenkler ya da Pera'daki bütün Doğulular içinde en çok birlikte olmak istedikleri insanların İngilizler olduğu anlaşılıyor. Bir gün son derece yakışıklı ve cana yakın bir Ermeni genç bana gelerek kilisemize katılmak, bu nedenle de İngilizce öğrenmek istediğini söyledi. İstanbul tarafında Büyük Çarşı'da [Kapalıçarşı] dükkânı olan, benim de evinde iki-üç gece kaldığım ve çok iyi ağırlandığım saygıdeğer bir tüccarın oğluydu.

Tüccar akıllı biriydi, kilisemizin öğretisini iyi biliyordu ve oğlunun seçiminden çok memnundu. Delikanlı genellikle pazar günleri bizimle oluyor ve ayine katılıyordu, zamanla kilisemize kabul edildi. Haçadur Oskanyan[14] olan adı da bir Anglikan adına, Christopher Hoskins'e çevrildi. Ona verdiğim görevlerden biri hemşerileri arasında çok ünlü olan "Tunç Kenti Macerası"nı benim için çevirmesiydi. İnsanların çok hoşuna giden bu romanın ilk sayfasının çevirisi şöyleydi:

> Bir zamanlar Bağdat'ta yaşayan [doğrusu: Şam'da Emevi halifelerinin tahtında] Abdülmelik adında bir halife vardı. Bir gün sokağa çıktı ve önde gelen adamlarını topladı, onlara Süleyman'ın cinlere nasıl hükmettiğini sordu. Vezir öne çıkarak şöyle dedi: Yüce ve her şeye

14 [Burada sözü edilen kişi Christopher Oscanyan veya Osmanlı tebaası adıyla Haçadur Vosganyan'dır. "Vosganyan, Haçadur (1818-1900). Gazeteci, yazar ve hariciyeci. İstanbul ve New York'ta yaşadı. 1840-41'de Ermeni harfli Türkçe *Ceride-i Havadis* gazetesini ve aynı yıllarda önce Ermenice daha sonra Ermeni harfli Türkçe olarak *Aztarar Püzantyan* (Bizans Habercisi) adlı ilmi ve ticari gazeteyi neşretti. *The Sultan and His People* (Sultan ve Halkı, New York, 1854) adlı eserin müellifidir." Kevork Pamukciyan, *Biyografilerle Ermeniler*, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2003, s. 376. Haçadur Vosganyan 1868'de Osmanlı Devleti'nin New York başkonsolosu oldu ve 1874'e kadar bu görevde kaldı. 1872'de İstanbul'a dönünce sultan kendisine, o sırada Osmanlı topraklarını ziyaret eden ABD'li General William Sherman'a refakat görevini verdi.]

kadir halife! Bir zamanlar tanıdığım bir tüccarın oğlu bana şunları anlattı; Bir adaya seyahat ediyordum ve engin denizlerde 40 gün yolumu kaybettim; ama karaya vardık, sonra yüksek bir dağa çıktık. Hangi ülkede olduğumuzu bilmiyordum, ama sonunda esmer tenli, farklı birine rastladık, bizi selamladı ve evine götürdü, üç gün evde onlarla kaldık. Sonra kalktılar ve kıyıya balığa gittiler, bizi de yanlarında götürdüler. Ağlarını attılar ve çok balık yakaladılar ve balıkların arasında ağzı Mühr-ü Süleyman'la kapatılmış bir de sürahi vardı. Kapağı açınca içinden siyah bir duman çıktı ve göğe doğru yükseldi, buna bakmak çok zordu; titreyerek bakarken dumanın içinden bir ses yükseldi, 'Süleyman, Hz. Davud'un oğlu Süleyman! Günah işledim ve bir daha yapmayacağım, ama senin emrindeyim.' Yani ifrit, Süleyman'ın hâlâ hayatta olduğunu biliyordu.

Anlatılan bu hikâye halifeyi meraklandırmış, bu sürahiyi ele geçirmek istediğinden Lepilla'nın oğlu Talip'i [Talip İbn-i Sahl] sürahiyi aramaya yollamış; hikâyenin konusu Talip'in bu yolculuğu sırasında yaşadığı maceraları anlatıyor, başlangıçtaki hikâye gibi bunların birçoğu Bin Bir Gece Masalları'ndaki olaylara benziyor.[15]

Ermeniler son üç yıl içinde çocuklarının eğitimleriyle ilgili epey yol kat ettiler, şimdi onları Lancaster sistemiyle yetiştiriyorlar. İstanbul'un Ermeni mahallesinde ziyaret ettiğim bahçe içindeki büyük bir okulda 400 erkek çocuk vardı ve her şey çok düzenli işliyordu. Kendi anadillerinde yazılmış, dolayısıyla da müfredatın bir parçası olmuş temel kitapları okuyorlardı. Bitişiğindeki bir okulda da 40 kadar çocuğa İtalyanca ile modern diller öğretiliyordu, giderek artan öğrenme isteği şimdi Türk imparatorluğunun her tarafını sarmıştı, bu okul bunun yalnızca bir örneğiydi. Ancak bu okullardaki öğretim tarzı hâlâ Doğuya özgüydü. Öğrenciler yerlerdeki büyük minderlerde oturuyorlardı, önlerindeki 30 cm uzunluğunda ve onun yarısı kadar yükseklikteki bir kutu sıra işlevi görüyordu, bu durumda çocuklar sağlıksız biçimde öne eğilmek zorunda kalıyorlardı. Ama bana söyledik-

15 [Bu hikâye zaten *Bin Bir Gece Masalları*'nın bir parçasıdır.]

lerine göre Avrupa'da kullanılan sıralardan edinmek niyetindelermiş. Kız öğrenciler için henüz bir okul yok, ama buna karşın iyi ailelerin kızlarının bazılarının okuma-yazma bildikleri söyleniyor.

Ermeniler, Rumlar gibi Avrupa ticaretiyle ilgilenmiyorlar, gemileriyle Adalar Denizi'nde dolaşmaya da meraklı değiller. Batıyla ticaretleri yok denecek kadar az, kendilerine ait gemileri de yok, ender olarak başkalarınınkinden yararlanıyorlar. Ama Doğuyla yoğun bir ticaret ilişkileri var, Asya'nın içlerine kadar seyahat ediyorlar. Mallarıyla birlikte Bağdat'a, Isfahan'a ve diğer büyük kentlere giden kervanlara katılıyorlar ve bu taraftaki bütün iç ticaret onların elinde. İranlıların Türklere ve Ruslara karşı giriştikleri savaşlar nedeniyle her zaman izledikleri ticaret yolları epey sıkıntılı, sınır boylarını ellerinde tutan soyguncu çeteler mallarını yağmalıyor, bundan ürken tüccarlar da her zamanki yollarından gitmeye çekiniyorlar.

En büyük gelir kaynakları sarraflık ya da bankerlik hizmeti verdikleri Türk paşaları. İmparatorluk topraklarında yaklaşık 80 paşalık var, her yeni atanan paşa makamının gereğini yerine getirebilmek için bir Ermeninin yardımına ihtiyaç duyuyor. Paşalar genellikle alt sınıflardan yükselerek bu makama geldikleri için kişisel varlıklara sahip olamıyorlar, yaptıkları ilk iş kendilerine, hançer, piştov ve kaftan gibi bir paşanın zorunlu bütün gereçlerini sağlayacak bir Ermeni bulmak oluyor. O kişi bundan sonra paşanın Babıâli'ye karşı teminatı oluyor, genellikle nakit ödenmesi istenen paşalık vergisinin toplanmasını sağlıyor, böylece hem tüccar, hem de banker olarak epey bir gelir sağlıyor. Paşa için yaptığı bütün alımlarda şirket payı olarak yüzde 10, avans olarak verdiği bütün paradan da ayda yüzde 2 alıyor; duyduğuma göre paşalık gelirlerinin üçte biri Ermenilere gidiyormuş. Ancak bazen aniden mallarını ve hayatlarını da kaybedebiliyorlardı. Babıâli para sıkıntısına düşünce bu kadar zenginleşmiş bir sarrafa bunun bedelini ödetmekten çekinmiyor, mallarına el koyabilmek için ya asılıyor ya da kafası kesiliyor, ailesi büyük bir yoksulluğa düşüyor ve bütün bunlar bir yıldırım çarpması gibi aniden olabiliyor. Ancak son zamanlarda daha güvenli bir yaşam sürebildikleri anlaşılıyor. Boğaz'da ziyaret ettiğim bir banker kurban olarak seçilmiş, evinde tutuklanmış ve Anadolu yakasına getirilerek burada gözaltına alınmıştı. Bu ara-

da iş büyüyünce yapılan pazarlıklara katılan arkadaşları da, karşı tarafın gözünü doyuracak en düşük miktarı belirlemeye çalışmış, sonunda para ödenmiş ve Ermeninin eve dönmesine izin verilmişti. Evinin yağmalanmış, suç kanıtı bulabilmek için bütün kâğıtlarının alınmış olacağını düşünen Ermeni, döndüğünde her şeyi yerli yerinde bulmuştu. Şimdilerde suça bahane bulmakla belli bir miktar para talep etmek aynı anlama geliyordu, para ödenmiş, iş kapanmıştı.

Bu kişiler Türkiye'nin zanaat erbabıydı, imparatorlukta kurulmuş birkaç fabrikayı da genellikle onlar işletiyorlardı. Üsküdar'daki basma fabrikası onlarındı, savaşa karşıydılar, ama silah üretmekten de geri kalmıyorlardı. Tüfek ve süngü üretimi için Haliç'te, Fener yakınlarında kurulan büyük tüfekhaneyi tamamen onlar işletiyorlardı ve çalışan yaklaşık 500 işçinin neredeyse tamamı Ermeniydi. 1832'de fabrikayı Ermeni müdürüyle birlikte gezdiğimde [herkes] harıl harıl çalışıyordu. Bir bölümde tüfek namluları yapıyorlar, bir başkasında süngü imal ediyorlar, bir diğerindeyse tüfek harbilerini parlatıyorlardı. Tüfeğin horozunu yapma biçimleri çok ilginçti. Kıpkızıl haldeki bir demir çubuk, üstünde bir ağırlığın asılı bulunduğu bir kalıba yerleştiriliyor, ağırlık kalıbın üstüne bırakılınca pres işlevi görüyor ve horoz sanki dökme demirden yapılmış gibi oluyordu. Bir de buharlı gemi yapılan tersane vardı, burada da bütün makine aksamını Ermeniler döküyor ve birleştiriyorlardı. Dolayısıyla bütün reaya içinde Türk hükümeti için en değerli kesimin Ermeniler olduğu söylenebilir. Onlar otoriteye isyan ederek hükümeti zor duruma hiç sokmamışlar, ayrıca çalışkanlıkları ve yaratıcılıklarıyla onların imkânlarının geliştirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Tek gerçek aslında Ermenilerin hiçbir zaman dindaşları Rumlara en ufak bir yakınlık duymadıklarıydı. Hiçbiri onların davasına katılmamış, maddi ya da manevi bir destekte bulunmamıştı, onlar yalnızca Türklerin Rumlara karşı kullandıkları silahları imal etmekle meşguldüler. Tebaa olarak verdikleri hizmet o kadar önemseniyordu ki, Ruslar 1828'de İran'la imzaladıkları Türkmençay Anlaşmasıyla elde ettikleri topraklarda yaşayan bütün Ermenilerin isterlerse Rusya'ya göç etmelerine izin verilmesini şart koşmuş, böylece bu çalışkan insanlardan 40 bin kadarı şahın topraklarını terk edip Rus tebaasına geçmişlerdi.

Katoliklerin itikat değiştirmeye ikna edebildikleri Ermenilerin sayısı görece az olmakla birlikte, bunlar cemaat içinde kargaşalara ve *skhizma*'ya[16] neden oldukları için zaman zaman cezalandırılmışlardı. İtikat değiştirenler, değiştirmeyen kardeşlerini genellikle *skhizmacı* olarak nitelemişlerdi, ama bu terim aslında ana kiliseden ayrılanlar için kullanıldığından, asıl ayrılanlar kendileriydi. İtikat değiştirenler çeşitli zamanlarda haksız yere epey eziyet görmüşlerdi. Biz İstanbul'a gelmeden az önce 1820'de de böyle bir dönem yaşanmıştı.

Bu sıralarda patriklik ile papalık kiliseleri arasında bir birleşme sağlanması istendiğine dair dedikodular dolaşmaya başlamış, hatta patriğin de bunu istediği kuşkusu uyanmıştı. İnsanların, bu söylentiler karşısında duydukları şiddetli tiksintiyi bu vesileyle dışa vurduklarından daha güçlü biçimde ifade etmeleri pek mümkün değildi. Genellikle edilgen ve ürkek oldukları görülen bu insanlar, yapılarına tamamen aykırı bir heyecana kapılmışlardı. Kiliselerinin başındaki kişiye karşı duydukları bütün saygı ve ilgiyi yitirmiş, önce kendisini tehdit etmeye, sonra da ona ve ondan yana olduklarını düşündüklerine karşı şiddet kullanmaya başlamışlardı. Genellikle reayanın içişlerine ve kişisel anlaşmazlıklarına hiç müdahale etmeyen Türk hükümeti sonunda bu memnuniyetsizliği ortadan kaldırıp yeniden düzeni sağlayabilmek için güç kullanmak zorunda kalmıştı. Ayaklanmacıların çoğu tutuklanmış, bazıları kentten sürgün edilmiş, elebaşları da Türk usulü yargısız infazla yerinde idam edilmişti. Sonunda patrik [insanları] böyle bir birleşmeye onay vermediğine ve kimseyi kışkırtmadığına inandırmış ve otoritesini yeniden kazanmıştı.

İstanbul'a ikinci kez gelişimden az önce ortalık gene karışmış ve Babıâli bu kez kararlı davranarak, bu davanın tarafı olan bir grubu Pera'dan sürmüştü. O sıralardaki anlaşmazlıklar ve Türklerle diğer Avrupa devletleri arasında sürmekte olan husumetten ötürü hükümet, Katolik Ermenilerin dış güçlerin etkisi altında kaldıklarından kuşkulanıyor ya da öyle görünüyordu. Kısa bir süre birçok Ermeninin Rusların ele geçirdikleri eyaletlere göç etmesi, *skhizmacı* Katoliklere karşı çıkmak için bir bahane sayılmıştı,

16 [*Schisma*, okunuşu *skhizma*; Yunanca ve Latincede ayrılmayı, özellikle kiliselerinin birbirinden ayrılmasını ifade eden bir kavramdır.]

onların aynı zamanda Latin kilisesine bağlı Hıristiyanların etkisi altında kaldıkları da düşünülüyordu. Onlara sağlanan imtiyazlar kaldırılmış ve Divanda, Nantes Fermanı gibi bir ferman çıkartılarak Pera'da yaşayan ve işyeri olan birkaç bin *skhizmacı* Katolikin evlerini terk etmesini emretmişti. Bunların büyük bir bölümü Ankara'ya yerleştirilmişlerdi, içlerinde İstanbul'dan sürülenlerin de bulunduğu varsayılır. Bu aslında, reayanın oturdukları yerleri değiştirmelerini yasaklayan eski yasalara aykırıydı, bunu aşmak için de kentten bir fermanla uzaklaştırılmışlardı. Tam kış ortasıydı, söylenenlere göre bazı talihsiz sürgünler hava koşullarından ötürü yollarda telef olmuşlardı. Mallarını elden çıkartmaları için on günlük bir süre tanınmıştı, bu kısa süre içinde bunu yapamayan pek çoğu mallarını geride bırakmak zorunda kalmıştı. Bu durum özellikle evler için söz konusuydu, bunlardan bazıları fevkalade güzeldi, [dolayısıyla] Babıâli şimdi olduğu gibi o zaman da el koyduğu bazı konakları Avrupalı elçilere yazlık olarak teklif ediyordu. Prens İpsilantis'in konağını Fransızlar kabul etmişti, şimdi burası elçilik ikametgâhı; Prens Muruzis'ninki İngilizlere teklif edilmiş, ama İngilizler o tarihte bunu kabul etmemişler. Ancak sonradan, sürgüne gönderilen Ermenilerden birinin Tarabya'daki evi kabul edilmişti, Pera'daki elçilik sarayının yanmasından sonra elçiliğin tek ikametgâhı şimdi burası. Yazın çok hoş olmasına karşın, burada geçirmek zorunda kaldığımız ilk kış çok sıkıntılıydı, bundan daha beter bir şey olamazdı. Doğuluların evlerinin çatısı doğru dürüst koruma sağlamıyor, Pera'daki sarayda bile kar yağdığında ya da sağanak yağmurlarda odamdaki ocağın önünde bir şemsiyeyle oturmak zorunda kalıyordum, ama burada şömine de yok, uzun salonun içinde dolaşırken birçok kez palto giymek zorundaydım, nihayet Bay Mandeville eve şömineler yaptırdı, böylece odalardan biri hem rahatça yemek yiyebileceğimiz, hem de ayin yapabileceğimiz bir hale geldi.

Sultanın adalet alanında gerçekleştirdiği atılımlardan biri de sürgüne gönderilerek eziyet edilenlere evlerini iade etmekti. İngiliz ve Fransız elçilerinin müdahalesiyle onları yeniden başkente çağırmakla kalmayıp benzeri olayları engelleyecek önlemler de almıştı. Kendilerine bir patrik atayarak, onları ayrı ve bağımsız bir cemaat olarak tanıdığını göstermişti. 5 Ocak 1831'de yeni Katolik Ermeni patriğine gönderdiği bir hatt-ı şerifte,

eskiden Rum ve Ermeni patriklerin yetki alanı içinde olanların Frenklerin ibadethanelerine gitmek zorunda kaldıklarını ve evlilik törenleriyle diğer dini işlemlerin yabancılar tarafından gerçekleştirilmesinin onları aşağılayıcı bir tavır olduğunu belirtiyor ve artık bunun böyle olmayacağını, bütün bu işlemleri kendi papazlarının ve artık makam nişanlarını taşımasına izin verilen patriklerinin yönlendirmesiyle yapacaklarını, patrikhane kurumuna dışardan müdahale edilmeyeceğini, patriğin kilisesi yararına yapılacak bağışları ve vasiyet yoluyla bırakılacak mirasları kabul edebileceğini, hatta bizzat kendisine armağan edilen bağ-bahçe ürünlerini, taze şarapları, balı, tereyağını ya da herhangi bir şeyi almaya hakkı olacağı belirtiliyordu.[17] Bunlar aslında Avrupa'nın başka yerlerindeki reformların ilkelerine uygun olarak insanların talepleri karşılığında onlara tanınan imtiyazlardı. Bu berat aynı zamanda yeni bir cemaatin tanındığını ve yeni bir patrik atandığını gösteriyordu. İstanbul'daki patrik sayısı böylece üçe çıkmıştı, ama Türklerin hoşgörü anlayışının genel nitelikleri hâlâ geçerliydi, yeni atanan patrik seçilir seçilmez 50 bin, sonra da yılda 338 bin akçe ödemek zorundaydı. Ancak sultan bu miktarın büyük bir bölümünü onun cemaati yararına harcıyor, yangınlardan zarar görenlere yapılan ödemelerden onlar da yararlanıyorlardı, ayrıca sultan yaptığı gezinin ardından okullarına cömert bağışlarda bulunmuştu.[18]

Burada diğerlerinden farklı bir başka Hıristiyan cemaat de Bulgarlardan oluşuyor. Bu topluluk aslında, Karadeniz ve Azak Denizi kıyılarında yaşayan bir Tatar boyuydu. Romalıların zenginliği ve lüks hayatlarına dair duyduklarından etkilenerek, diğer barbar kavimler gibi kıyılardan içerilere, Doğu Roma topraklarına akınlar yapmaya başlamışlardı. Sebep oldukları tahribatın herhangi bir kavmin yaptığından çok daha vahşi ve kanlı olduğu söylenir. Bu vahşeti İustinianos döneminde Konstantinopolis surlarına taşıdıklarında Belisarios tarafından geri püskürtülmüşler ve sonunda Tuna ile Balkanlar'ın arasında, eskiden Moesya olarak bilinen verimli ovaya yerleşmişlerdi. Burada Hıristiyanlığı kabul edip Doğu kilisesine katılmışlardı, [Bizans İmparatoru] İsaak[ios Komnenos] döneminde

17 Bkz. Ek No. XI.
18 [Bu gezi İkinci Kitap, 11. Bölümde anlatılan 1831 Edirne gezisidir.]

bir ara papaya bağlılık sunduklarında onlara bir başpiskopos atanmış, ama bu durum çok kısa ömürlü olmuştu. Sanıyorum şimdi hep birlikte İstanbul patriğine ve Rum Ortodoks kilisesine bağlılar. [Zamanla] savaşçı niteliklerini tümüyle kaybetmelerinden sonra daha çok hayvancılıkla uğraşmakta ve barışçıl bir yaşam sürmekteler. Çoğu İstanbul'un dış mahallelerinde ve köylerinde bahçıvanlık yapar ve neredeyse hepsi yalnızca bağcılıkla ilgilenir ve bu amaçla her bahar dağlardan başkente göç ederler. Onları bazen gruplar halinde sokaklarda, kendilerine özgü kavallarını çalarak dans ederken görürsünüz, kaval sesleri Boğaz'ın bütün tepelerinden duyulur. Dürüst ve cana yakın kişiler olarak bilinirler. Kentteki bütün büyükbaş hayvanlar onlara emanettir, bunları tepelerde otlatır ve halkın süt ihtiyacını onlar karşılarlar. Sultanın atlarına da onlar bakar ve bunlar her yıl mayıs ayında Haliç'in dibindeki çayırlara götürülürlerdi; Sadabad olarak anılan su kenarındaki bu mesire yerlerinde atlardan başka hanımlar piknikler ve her türlü açık hava eğlenceleri düzenler, birlikte vakit geçirirlerdi.

Öte yandan başkentte yaşayan Bulgarlar kurdukları bazı zararlı bağlantıları nedeniyle yozlaşıp epey bozulmuşlar, birçok suçun altından onlar çıkıyor. Bağbozumları sırasında sıklaşan cinayetlerden genellikle onlar sorumlu tutuluyor, ayrıca yaptıkları bazı eylemlerle Avrupa'nın her yerinde adlarının kötüye çıktığı da biliniyor.[19] Bu insanlardan kaçının sürekli, kaçının geçici olarak İstanbul'da bulunduğu belirsiz, ama sayılarının 2-3 bin dolayında oldukları düşünülüyor. Kendi aralarında bir Slav lehçesi kullanıyorlar, ama çoğu Rumca ve Türkçe de konuşabiliyor. Neredeyse hepsi bütünüyle kara cahil, ancak birkaçı, sahip oldukları bir tür eğitim kurumunda Rumca okumayı öğrenmiş. Kendi dilleri yalnızca konuşmaya dayalı, hiçbir dilbilgisi kuralına bağlı değil. Kahverengi kumaş ceketleri, içi kürklü kahverengi koyun postundan yapılmış başlıkları var, ayaklarındaki kösele sandalların topuklarının altından geçirilip ayağın üstünde bağlanan bağcıkları var.

19 Bu, Bulgarlar arasında çok sayıda bulunan Mani inancı sahiplerine yönelen bir suçlamaydı. Matthew Paris "*De quorum errore malo tacere quam loqui*" [bu kişilerin kusurlarıyla ilgili konuşmaktansa susmayı tercih ederim] diyerek bunu kasteder. Mat. Paris, An. [*Historia Anglorum* (İngilizlerin Tarihi)], 1224. [British Library Digitised Manuscript information: Royal MS 14 C VII.]

Türk imparatorluğunda yaşayan bütün Batı Avrupalılara Frenk deniyor, bu adı Bizanslılar ve Araplar vermiş, uzaklarda Atlas Okyanusu kıyılarında yaşayanlarla genellikle Katolik Kilisesine bağlı Hıristiyanlar için kullanılıyor, Türkler de onlara miras kalan bu adı korumuşlar ve hâlâ kullanıyorlar. Frenklerin kendileriyse bununkonurlu bir ad olduğunu, özgür insanı ifade ettiğini ve onları reayadan ya da sultanın kullarından ayırdığını söylüyorlar. Almanlar, İsveçliler, Danimarkalılar, Hollandalılar, Ruslar, İsviçreliler, Fransızlar, İspanyollar, Portekizliler, İtalyanlar ve İngilizlerden başka, limana demirlemiş gemilerin mürettebatıyla birlikte yaklaşık 6 bin kişiden oluşan bu kesim Türk yasalarına tabi değil, kapitülasyonlar bağlamında ait oldukları ülkenin daimi elçisine bağlı ve ona karşı sorumlular.

Bu ayrıcalık bazen fazlasıyla kötüye kullanılabiliyordu. Babıâli'den alınacak bir beratla, yabancı elçiliklerde görev yapan Türk tebaasından herhangi bir Hıristiyan da bu ayrıcalıklardan yararlanma olanağını elde edebiliyor, bu nedenle de beratlar el değiştirebiliyordu. Her büyükelçinin maceraperestlere berat sattığı biliniyordu, bir keresinde burada yaşayan bir İngilize yılda 3 bin sterlin kazandırdığı sanılıyordu. Bu suiistimale Sir Robert Liston 1795'te İngilizler açısından son vermişti, ama başka ülkelerin bunu hâlâ sürdürdüklerini duyuyorum. Aslında bu o kadar yaygındı ki, bana bile birden fazla kişi nüfuzumu kullanmam için başvurdu ve başarılı olursam hatırı sayılır bir ödeme sözü verildi. Hiç denemediğimi söylemeye bile gerek yok.

Frenk sayılmanın önemli avantajları vardı. Her şey bir yana haraç ya da kelle vergisinden muaftınız ve Türk topraklarını terk etmenize engel olunmazdı. Bu ayrıcalıkların uygulanmadığı yerlerde reayadan bir kadınla evlenen bir Frenk özgürlüğünü kaybediyor, çocukları ve malları Türklerin kanunları altında işlem görüyordu. Rumlarla evlenen İngiliz vatandaşlarının bu tür durumlarda kaldığı olmuştu. Kocanın ölümü halinde, dul eşi ile çocukları servetleriyle birlikte ölen babanın memleketine taşınmaya niyet ederlerse hemen tutuklanıp hapishaneye gönderiliyorlar ve sahip oldukları serveti itiraf etmeleri için işkenceyle tehdit ediliyorlardı. Bu tür evlilikleri saptayabilmek için Türkler sık sık soruşturmalar yapıyorlardı, 1685'te yapılan böyle bir soruşturmada ortaya çıkan tüccarların ve başka meslekten insanların sayısı elliden az değildi. Ben de bir İngiliz tüccar ile bir Rum

hanımı evlendirdim, İstanbul'dan ayrıldığım sırada eşinin, çocuklarının ve servetinin Türk tebaaya uygulanan yasalar çerçevesinde değerlendirilip değerlendirilmeyeceği meçhuldü.

Bu kadar farklı milletten insanın bir arada yaşadığı ve farklı dillerin konuşulduğu bir ortamda bazıları birkaç dili birden kullanmakta büyük bir ustalık kazanmıştı. Küçük yaştan beri hiçbir ayrım gözetmeksizin hepsini bir arada duyan genç kulaklar, her sesi aynı şekilde yakalıyor ve büyük bir gayret sarf etmeden kaydediyor ve aynı kolaylıkla hem anlıyor, hem de konuşabiliyordu. İstanbul'a geldiğimde dikkatimi çeken ilk örnek tercümanlarımızdan birinin sevimli, akıllı kızıydı. Onu beş ayrı ülkeden insanla bir arada gördüğümde, hepsiyle aynı rahatlıkla konuşabiliyor, hiç duraksamadan hepsi sanki kendi anadiliymiş gibi Rumcadan Ermeniceye, Ermeniceden İtalyancaya, İtalyancadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya kolayca geçebiliyordu. Sonradan bunun bayağı yaygın bir yetenek olduğunu ve *lingua franca* deyiminin bundan kaynaklandığını öğrendim, yani bir insan konuşurken, hangi dilde olduğunu düşünmeden, kelimeyi aklına ilk gelen dilde söyleyebiliyor ve böylece bütün terimlerin birbirine karıştığı kaba saba ve karmakarışık bir dil ortaya çıkıyordu;[20] bir yabancı Doğu Akdeniz'de bir limana ayak bastığında, karşısına bu tür, her dili bir arada konuşan birinin çıkması muhtemeldi.

Frenklerle ilişki içinde olan bir grup da, bir zamanlar yalnızca Galata'yı kendilerine mesken edinmiş olan Cenevizlerin soyundan gelen Peralılardı. Doğu dillerini çok iyi bildikleri için elçilikler tercümanlarını genellikle bu kesimden seçerlerdi. Bizim elçiliğin tercümanları arasında İtalya'daki ünlü Pisani Ailesi'nin, erken bir tarihte Galata'ya göç eden kolunun üyeleri vardı. Onlardan birine çok şey borçluyum. Yıllardır elçilikte tercümanlık yaptıktan sonra, onun kadar yetenekli olmasalar da genç kuşakların önünü açmak için emekliye ayrılmıştı. Aramızda bir bağ kurulduğunu bana gösterdiği nezaketten ve iyilikten anlıyordum, ne zaman kendisinden bir bilgi istesem memnuniyetle kabul ediyordu. Neredeyse

20 [*Lingua franca* anadili farklı insanların konuştukları ortak dil anlamına gelir, genellikle ticaretin yapıldığı dildir bu. Örneğin Anadolu'da Türkçenin 13. yüzyıldan itibaren *lingua franca* yani çarşı dili haline geldiği bilinmektedir.]

70 yıldır burada oturduğu ve ülkenin koşullarıyla olan biteni çok yakından bildiği için söylediği şeyler çok değerliydi. Ayrıca o da buranın yerlileri gibi çok çeşitli dilleri konuşma becerisine sahipti. İngilizceyi hem son derece akıcı ve doğru biçimde yazabiliyor, hem de okuyabiliyordu, el yazısı bir gravür kadar incelikliydi; burada konuşulan bütün diller arasında İngilizce hepsinden daha zor ve imkânsız sayıldığı için ender konuşulan bir dildi, dolayısıyla onun bu yeteneği onu daha da olağanüstü kılıyordu. Ayrıca yaradılışından geldiği kadar, majestelerinin temsilcileriyle uzun süreli ilişkilerinden de kaynaklanan son derece nazik davranışlarıyla dikkat çekiyordu. Ölüm döşeğindeyken İngiliz büyükelçisi onu ziyaret ettiğinde bile nezaket kurallarını unutmamış, ekselanslarını başındaki takkesini çıkartarak selamlamış ve son nefesini verirken sanki şöyle demişti: "Gittiğim yerde de size hizmet etmek isterim efendim"

Frenk Mezarlığı Boğaz'ın tepelerinden birinde. Oraya gelmeden hemen altında Türk, onun yanında da Ermeni mezarlığı var, biri servilerle, diğeri de sakız ağaçlarıyla kaplı. Frenklerinki ise bomboş, yerini belli edecek ne bir ağaç, ne de bir çalı var. Mezar taşlarından anlaşıldığı üzere İngiliz, Fransız, Hollandalı, Alman vs. bütün Avrupalılar burada birlikte yatıyorlar. Kayıtlara geçen ilk mezarlar veba sırasında ölen Cizvitlere ait, mezar taşının üstünde *Hic jacent patres societatis Jesu pesti perempti* [Hıristiyan birliğinin, vebadan ölen pederleri burada yatıyor] vs yazılı, [en eskisi] 1585'te ölen Ludovicus Chizzolo'ya, [sonuncusu da] 1756'da ölen Petrus Cleiget'e ait; anlaşılan bu azimli insanlar tarikatın ilk kuruluşundan kapanmasına kadar geçen 200 yıl boyunca her yerde olduğu gibi burada da kendilerini tehlikeye atmaktan kaçınmamışlar. Bundan sonraki mezar taşı sanırım 1618'de ölen Ricardus King'e ait, üstünde *Pastor Ecclesiae Anglicanae* [İngiliz Kilisesi Rahibi] yazılı. Burada yaşamış ilk ve mezar taşı olan tek İngiliz rahip. Bir sonrakiyse Tatarların kaçırdığı ve Hollanda büyükelçisinin fidyesini ödeyip kurtardığı bir Rus kıza aitti *Christiano insidiantes sanguine* [Hıristiyan kanı için pusuda bekleyenler], o da 1621'de 17 yaşındayken ölmüş.

Bu bana Hampden'in garip öyküsünü anımsattı. Ölen bir vatanseverin cesedinin Oxford yakınlarındaki bir savaş meydanından alınıp Boğaz

kıyılarına yatırıldığı söyleniyordu. Bu tuhaf söylentiyi duyduğumda ilk olarak Frenk Mezarlığını araştırdım. Çok geçmeden buldum, ama mezar anıtının 1643'te savaş meydanında ölen John'a ait değil, 1689'da aşırı çalışma nedeniyle ölen Peralı tüccar Richard Hampden'e ait olduğunu anladım.[21]

Mezarlar arasında bazı Fransa Cumhuriyeti vatandaşları da vardı, o tarihlerde İstanbul'da olmalarına karşın onların mezar taşlarında devrim anısına Frigya ya da Frig başlığı olarak da bilinen kırmızı özgürlük başlığı vardı. Bunlardan biri 9 yılında 16 Nivôse'de[22] ölen Lyon doğumlu Henry Du Bois idi, onun yazıtında ruhu, âdet olduğu üzere Tanrı'ya havale edilmiyor, yazıt *en adressant ses vaeux au ciel pour la prospérité de la République Française* [Tanrı'ya Fransa Cumhuriyeti'nin yücelmesi dileklerini gönderiyor] sözleriyle son buluyordu.

Ama en çarpıcı mezar taşı, üstünde esprili bir heykel olan, ama kime ait olduğu belirtilmeyen taştı. Bir mezar taşında servi ağaçları arasında dört atın çektiği iki tekerlekli bir yarış arabası ve içinden yukarı doğru uzanan

21 Mezar taşında aynen şöyle yazıyordu: *Memoriae sacrum viri desideratissimi Ricardi Hampden, ab antiqua Hampdenorum Buckinghamensium stirpe oriundi, qui cum minor natu esset more generis Angliae familiis usitato Canostantinopolin juvenis mercaturae gratia profectus, ubi per xiv. Annos ita in negotiis est versatus ut familiaribus charus, integra fama et facultatibus auctus, felix rerum successu gauderet in presenti florens nec de futuro solicitus; dum vere nimis assiduus suique negligens rebus agendis invigilat, gracile corpus mentisque vigor impar lenta febris invadit, qua cum per lx dies temperamento omnibus madicamentis fortiore conflictatus esset, eo demum inconcusso mentis aequilibrio quo vitam egit mortem amplexus est, felici indole qua et inter mundi tumultus inturbatus vixit et inter fortunae crescentes blanditias contentus occubuit. – Ob. ii die Feb., Anno Dom. MDCLXXXVIII IX. Ætatis suae. xxxvi Quem amisimus jam nosti viator; qualem si quaeris obversa marmoris facies indicabit.* [Buckhingamlı Hampten Sülalesinin eski bir soyundan doğma, çok büyük özlemle anılan Ricardus Hampden'ın hatırasına adanmış kutsal mekân. Bu kişi İngiliz soyundan aileler için alışılmış bir âdete göre, ticaret için çok genç yaşında İstanbul'a doğru yola çıktı, orada on dört yıl boyunca işleriyle öyle meşgul oldu ki, dostları için kıymetli bir kişi olarak bozulmamış şöhret ve yetenekleriyle yükseldi, talihli biri olarak yıldızı hemen parlarken ve gelecekten hiçbir kaygı duymazken işlerindeki başarıyla sevindi; hakikaten fazlasıyla sebatkâr ve kendisine karşı kayıtsız biri olarak işlerini yapmaya itina gösterirken, zayıf bedenine ve buna denk olmayan zihin gücüne sürekli vücut ateşi musallat olur, her türlü ilaca azimle katlanmasına rağmen altmış gün boyunca bu ateşten mustarip olduktan sonra, nihayet, yaşarken sahip olduğu sarsılmaz zihin dengesiyle ölümü idrak etti, bu uğurlu doğal yeteneği ile hem dünyadaki karışıklıkların arasına çekilmeden yaşadı, hem de talihin yüze gülmeleri arasında memnun şekilde mezarında istirahate çekildi. Onu kaybettiğimizi artık öğrendin, yolcu, nasıl biri olduğunu soruyorsan eğer, döndürülünce mermerin cephesi bilgi verecektir. MS 1688/1689 yılının 2 Şubatında 36 yaşında öldü.]

22 [1792 Fransa Cumhuriyeti takviminin dördüncü ayı olan Nivôse, 21-23 Aralık arasında başlayıp, 19-21 Ocak arasında bitiyordu. Bu takvimin başlangıç yılı 1792 olduğuna göre, belirtilen "9 yılı" bizim takvimimizde 6 Ocak 1801'e denk gelmektedir.]

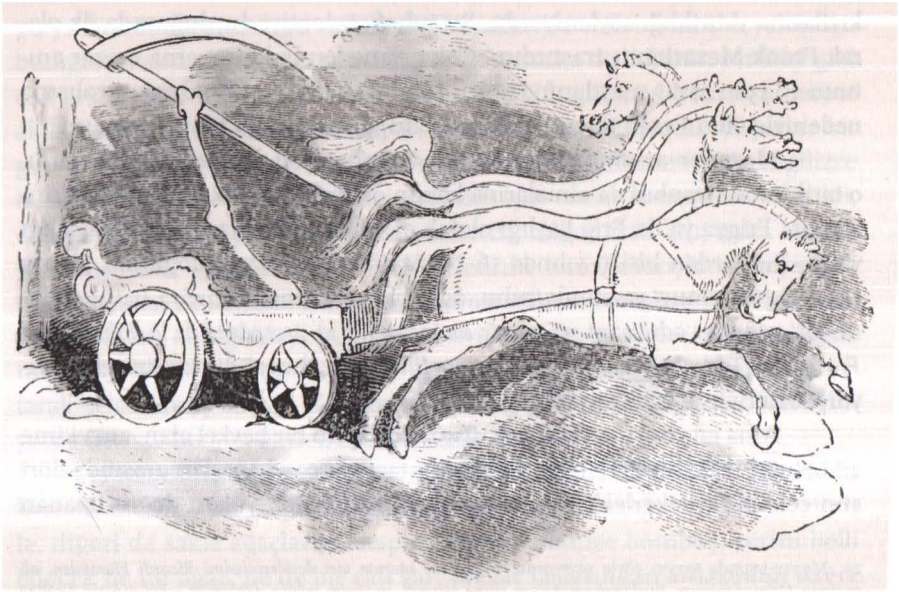

Resim 13. Frenk Mezarlığında üzerinde Azrail'in betimlendiği bir mezar taşı

elinde tırpanıyla Azrail'in kolu betimlenmişti. Atlar adeta bu görüntüden korkarak kaçmaya başlamıştı, atlardan biri başını çevirip arkasına bakarken, öbürü öne bakıp bu korkunç imgeden uçarcasına uzaklaşmaya çalışıyordu. Kaba bir heykeldi, ama espriliydi. Üstünde yazı yoktu, sorduğum hiç kimse ne yaşını biliyordu, ne de orada yatanın ismini.

Yahudiler – Sayıları – Alışkanlıkları – Nereden geldikleri – Türklerin onları nasıl karşıladığı – Mesih'in ortaya çıkışı – Hıristiyan olma eğilimleri – Proselitlerin [Dönmelerin] sürgünü ve geri dönüşü – Araplar – Başlıca uğraşları – Tılsımlı pirinç tanesi – Türkler – Ulema – Tanık ifadesi – İbadet usulleri – Ramazan orucu – Zekât – Sokak hayvanlarına duyulan merhamet – Sünnet – Genç şehzadenin sünneti – Mekke'ye hac ziyareti – Üsküdar'dan yola çıkış – Kutsal deve – Batıl inançlar – Sema eden ve hu çeken dervişler – Kütüphaneler – Saray Kütüphanesi – Ragıb Paşa Kütüphanesi – Üsküdar'daki matbaa – Basılan kitaplar – Çiçekler – Sebzeler – Madeni paralar – Türklerin sanat ve zanaat alanlarındaki yeteneksizlikleri – Fıkra gibi – Türk kadınları – Yaradılışları – Ruhları hakkında düşünülenler – Türk erkekleri – Devrimler

Çok kalabalık bir nüfusa sahip olan Yahudiler büyük mahallelerde oturuyorlar. Bu grup aslında Doğudan gelmiyor, hepsi Batıdan gelmiş, İspanya'dan kovulan Yahudilerin torunları, dolayısıyla konuştukları ortak dil İspanyolca, ama aralarına İbranice sözcükler de katmışlar, sayılarının 150 bin dolayında olduğu düşünülüyor, Balat, Hasköy, Galata, Ortaköy, Fener, Arnavutköy, Kuzguncuk ve Cibali gibi kentin iki yakasına ve Boğaziçi'nin köylerine dağılmışlar. Sahip oldukları 50 sinagogun her birinde bir haham ve bir kantor bulunuyor, yaptıkları müzik çok etkileyici, kantorlar sesleriyle mezmurlarda adı geçen farklı çalgıları taklit etmeye çalışıyorlar. Bir yerde boru sesi gerektiğinde ellerini boru gibi yapıp ağızlarına götürüyor ve tıpkı boru üfler gibi kesik sesler çıkartıyorlar ve epey başarılılar, bazen cemaat de heyecanlanarak onlara katılıyor. Fırtınaları ve başka korkutucu doğa olaylarını canlandırdıkları da oluyor, Kitabı Mukaddes'ten "Tanrı gürleyerek gökten dolu ve ateş saçıyor" ya da başka bazı ulvi parçaları da etkileyici biçimde seslendirdiklerini gördüm. Ayinlerini böyle seslendirmeleri Rumların iç karartan sıkıcı ve monoton ayinleriyle güçlü ve hoş bir karşıtlık oluşturuyor.

İstanbul'daki cemaat, bir *rabbi* [hahambaşı] ve onun atadığı 10-12 kişi tarafından yönetiliyor, yasaları uygulayan bu kişilere haham deniliyor. Bundan başka zor davalara bakan ve "Yargı Evi'nin [Bet-din] Hahamları" diye anılan üç kişilik bir üst merci var. Ayrıca her köyde de bir haham yöneticilik yapıyor. Bu kişilerin hepsi adalet dağıtmakla yükümlü ve her biri kendi hukuk sistemlerini uygulamakta serbest, ancak taraflar isterlerse kadıya da başvurabiliyorlar.

Her tarafta olduğu gibi burada da Yahudiler askerlik ve çiftçilik yapmıyorlar, ama terzi ve tamirci olarak orduya ve donanmaya katılabiliyorlar, bazılarının kendi bahçeleri var, bunlar da pazarda satılmak üzere sebze yetiştiriyorlar, arada sırada bir başkasının bahçesini işleyen bir Yahudiye de rastlamak mümkün, ama Yahudiler savaş ve tarım konusunda son derece yeteneksizler. En çok ticaretle uğraşıyorlar, en büyük ticari değeri olandan en ucuzuna kadar her türlü malla ilgileniyorlar. Yüksek sınıftan Türklere sarraflık ya da bankerlik yaptıkları gibi, Avrupalı tüccarlar için de komisyonculuk ve temsilcilik yapıyorlar, ayrıca kırık mobilyalar ve eski giysiler satan neredeyse bütün işportacılar ya da seyyar satıcılar Yahudi. Galata'da ilk gruptan tanıdıklarımın hepsi iri yarı, yakışıklı kişiler, iradeli ve bağımsız bireyler olarak kendilerini diğer reayadan üstün sayıyorlar; seyyar satıcılardan bazılarıysa gördüğüm en perişan ve horlanmış durumdaki insanlar. Genellikle kayıkların yanaştığı iskelelerde ve çekek yerlerinde yabancılara her türlü işte yardım ve hizmet etmeyi bekliyorlar.

Türkler bu insanlara, yabancı oldukları ve kendilerinden konukseverlik bekledikleri için misafir diyorlar. Sanırım dini inançları ve uygulamaları açısından da kendilerini onlara daha yakın hissediyor ve genellikle Doğulu Hıristiyanlara kıyasla daha iyi davranıyorlar. Yahudiler iş icabı olarak Türklerin evlerine sürekli girip çıkıyorlar ve beceriklilikleri kalın kafalı işverenleri karşısında onlara avantaj sağlıyor. Yahudilerin Türkiye'de, diğer Hıristiyan ülkelerde olduğu gibi eziyet çektiklerini hiç fark etmedim. Alt sınıftan gelenlerin, her yerde olduğu gibi burada da, pislikleri, adilikleri ve fakirlikleri nedeniyle aşağılandıkları doğru, ama üst sınıflar da Avrupa'nın hiçbir Hıristiyan devletinde görmedikleri itibarı Türklerden görüyorlar.

Aralarından çeşitli sahtekârlar çıkıp her şeye inanan saf insanları suiistimal edebiliyor. Buna en iyi örnek, Sabetay Sevi adındaki bir Yahudinin 1666'da çıkıp kendisinin mesih olduğunu söylemesi, kendi mezhebini kurabilmek için de mucizeler gerçekleştirdiğini öne sürmesiymiş. Birkaç kişinin ölümünü önceden bilmiş; pazar yerinde büyük bir ateş yakılmasını istemiş ve içinden geçince giysileri tutuşmamış; bütün bunları kendi gücüyle değil de, Tanrı'nın gücüyle yapabildiğini söyleyince de hem Yahudilerin, hem de Türklerin gözünde üstünlük kazanmış, sonra da Gazze'den gelen dört elçi eşliğinde bir hükümdar gibi dolaşmaya başlamıştı. Ancak ona inanmayan bazı Türkler onu yakalayıp kadıya götürmüş, kadı da, İsa'yı Herodes'e götüren Pilatus gibi onu paşaya yollamıştı. Paşa, boş inançlara son verebilmek için ertesi gün Yahudilerin öldürülmesini emretmiş, ama rüyasında gördüğü İlyas Peygamber, Pilatus'un karısının yaptığı gibi onu uyararak, bu adil kişiyle ve müritleriyle ilgilenmemesini söylemiş, o da bu mucizevi uyarıdan sonra din değiştirmiş.

Ardından mesih İstanbul'a gelmiş, burada bulunduğu çeşitli kehanetler de gerçekleşmiş. İstanbul'a gelen mesih burada sonradan doğru çıkan çeşitli kehanetlerde de bulunmuş. Bu kehanetler arasında uğursuz bir dolu sağanağı vardı ki, hemen sonra yumurta büyüklüğünde dolu yağmış, çok zarar vermiş, birçok insanı öldürmüştü; ne var ki bizi bu kadar şaşırtan korkunç dolu daha önce hiç görülmemiş değildi, nitekim o doluyu öngören Türk kehaneti de duyulmamış değildi. Bu doğaüstü olaylar Sevi'nin ününü o kadar pekiştirmişti ki, ona karşı sert önlemler almayı planlayan sultan bile onun kutsal bir görevi olduğuna inanmıştı. Kendisi de çeşitli uyarılarda bulunan rüyalar ve hayaller görüyordu, onun için onu öldürtmek yerine bir elçi yollayıp yanına çağırdı ve onu sağına oturttu. Şimdi bütün Doğu bazı değişimler olacağına dair söylentilerle çalkalanıyordu. Gazze'deki bir elçinin kehanetine göre Ruben ve Gad'ın kabilelerinin tümü ile Menaşe'nin kabilesinin yarısının Gazze'ye gelmesi bekleniyordu; Sultanın da, Yahudilerin Filistin'de kendi devletlerini kurabilmeleri için kentlerini onlara geri vereceğini söylediği haberleri dolaşıyordu. Buna o kadar çok inanan olmuştu ki, İstanbullu varlıklı Yahudiler işlerini tasfiye etmiş, mallarını satmış ve tapınağı yeniden kurmak üzere Filistin'e gitme

hazırlıklarına başlamışlardı. Bütün bu hazırlıkların sürdüğü sırada mesih [Sabetay Sevi] ölmüş ve bu hayal de sönmüştü. Bu anlattıklarım uydurma veya kurgu değil, ne de abartılmış bir safdillik, hepsi gerçekten olmuş. O tarihlerde hem Babıâli'nin Fransız büyükelçisi olan Mösye Chaumont,[1] durumu hükümetine bildirmişti, hem de Doğuda yaşayanlar Avrupa'daki arkadaşlarına yazdıkları çeşitli mektuplarda bu olaylardan söz etmişlerdi.

Mesihin geleceğine dair bu köklü inanç hâlâ sürüyor, son zamanlarda Yahudiler arasında Hıristiyanlığa geçiş yönünde güçlü bir eğilim var. İstanbul'a birinci kez geldiğim günlerde beni ziyarete gelen biri gizemli bir şekilde bana bir şeyler anlatmak istediğini söylemişti; tedbirli davranıyordu, bana vaftiz edilmek isteyen bir Yahudi olduğunu, ama eğer bu duyulursa kendi insanlarının ona ölesiye eziyet edeceklerinden endişelendiğini anlattı. Beni onunla tanıştırdılar, birkaç görüşmeden sonra tercüman aracılığıyla ona bu törenin nasıl yapılacağını anlattım ve töreni Aziz Pavlos'un Hıristiyanlığı kabul etme yortusunda yapmayı kararlaştırdık. İngiliz ve Prusya büyükelçileri de o gün tanık olarak cemaatle birlikte şapeldeki ayine katıldı, söz konusu kişinin bir talebi de Yahudilerden korktuğu için sarayın kapılarının kapalı tutulmasıydı. Ayin onu fazlasıyla etkilemişti, su alnına değdiği zaman heyecandan katılıp kaldı. Kendisi saygın bir tüccardı, ama İstanbul'da kalmaktan korkuyordu, ertesi gün Polonya'ya [gitmek üzere] yola çıktı.

Bu olaydan sonra Yahudiler arasında bayağı bir hareketlenme oldu. Kitabı Mukaddes onların kaba-saba dillerine çevrildi ve dostum Bay Leeves tarafından yayınlandı. Çok sayıda kişi Hıristiyanlığı benimsedi ve dönmelerin hepsi kendi bağlılıkları ve görüşleri çerçevesinde Hıristiyanlığın farklı mezheplerine katıldılar. İkisi Protestan, on dördü Ermeni, dördü Katolik, ikisi de Rum kilisesine dahil oldu, ama hemen ardından kendi insanları tarafından amansız bir zulme uğratıldılar, çeşitli bahanelerle farklı Türk hapishanelerine kapatıldılar, ölümle tehdit edildiler ve acımasızca işkence gördüler. Ancak inançlarından vazgeçmediler, onların başkalarına örnek olmasından korkan Yahudiler bir ferman çıkarttırarak onların Anadolu'daki Kayseri'ye sürülmele-

1 [Sabetay Sevi'nin mesihliğini ilan ettiği 1648 ile öldüğü yıl olan 1676 arasında Fransa'nın Osmanlı Devleti nezdindeki üç büyükelçisi Jean de La Haye (1639-1665); Denis de La Haye (1665-1670) ve Charles-François Olier (1670-1679) olup Mösyö Chaumont adlı bir büyükelçi bulunmamaktadır.]

rini sağladı. Fermanda hükümetin başkalarının dini inançlarına hiçbir zaman müdahale etmediği ve din değiştirmelerine aldırmadığı, ama bu kişilerin kötü kullar oldukları için kentten sürgün edildikleri belirtiliyordu. İstanbul'a dönüşümde bir akşam bazı Ermeniler beni ziyarete geldi ve onlarla birlikte bir yere gitmemi istediler. Kabul ettim sonra dikkatlice Pera'da bir eve gittik. Burada bir grup oturmuş bu zavallı insanların sürüldükleri yerde yoksulluk ve sıkıntı içinde yaşadıklarından söz ediyor ve onların evlerine ve işlerine nasıl geri döndürülebileceklerini tartışıyorlardı. Benden durumlarını İngiliz büyükelçisine anlatmamı istediler ve onun bu işe aracı olmasını umut ettiklerini söylediler, hepsi korku içindeydi ve bu işe bizzat karıştıklarının bilinmesinden korkuyorlardı. Benden isteneni hemen kabul ettim ve konuyu elçimize açtım. Bir süre sonra çıkartılan bir fermanla bu insanların sürüldükleri gibi geri getirildiklerini görme mutluluğuna eriştim; bu da sultanın önceki acımasızlığını telafi eden hayırsever girişimlerinden biriydi. [Hıristiyanlığı kabul edenlerden] bazıları çeşitli işlerde iyi kalpli Ermenilerle çalışırken, bazıları da hemşerileri arasında misyonerlik yapacak niteliklere ulaşmıştı. Kendisine Evanjelist Giovanni denmesini isteyen biri İzmir'de Rahip Lewis'in yanında iş buldu, bir başkasıysa aynı amaçla eğitim almak üzere İngiltere'ye gitti.

Çok sayıda Yahudi de benzer görüş ve alışkanlıklarından ötürü Müslüman olmuş ve bu kadar çile çekmemişti. Bu kesim özel hayatlarında her zaman kendilerine has alışkanlıklarını sürdürmüşlerdir. [Dönmeler] sünnet için Türklerde olduğu gibi ergenlik çağını beklemez, bunu Musevi inancı doğrultusunda doğumdan sekiz gün sonra genellikle aile içinde yaparlar. Törene hahamlar çağrılır ve ailece gizlilik içinde kendi dinlerinin gerektirdiği gibi kutlanır. Türkler bu uygulamaların farkındadır ve dürüst davranmadıkları için onlara dönme der ve onları diğer Yahudilerden de daha aşağı görür. Bu grup üç mezhebe ayrılır ve hepsi birbirinden nefret eder ve hiç bir araya gelmezler.

Patriğin cesedini sokaklarda sürükleyen İstanbullu Yahudilerin bunu istemeden, mecbur kaldıkları için yaptıklarını söylüyorsunuz,[2] size katılmayı çok isterdim, ama yaptığım titiz araştırma sonucu bunun doğ-

2 [Walsh, yer yer sanki bir tanıdığıyla mektuplaşıyormuş gibi bir üslup kullanıyor. Bunun nedeni yazarın önsözünde de belirttiği gibi eserini meydana getirirken mektuplarından yararlanmış olmasıdır.]

ru olmadığını, bunu istcycrck vc gönüllü olarak yaptıklarını anladım ve Doğulu Yahudilerin bugün bile, Hıristiyanlara karşı duydukları bitmez tükenmez düşmanlıklarını –ki onlar da zaten bunun bedelini sonradan feci misillemelerle ödemişlerdi– dışa vurmaktan memnun olduklarından emin oldum. Benden, Rumların yayınladıkları ve Yahudileri, [ibadetlerinde] Hıristiyanların kanlarını kullanmakla suçladıkları o acayip kitapla ilgili de ayrıntılı bilgiler istemiştiniz, merakınızı gidermek için size bazı bölümler yolluyorum,[3] ama size, patriğin cesedini bile bile, isteyerek aşağıladığını itiraf eden yetkilinin, bu kitaptaki birçok ifadenin doğruluğunu reddettiğini de önceden belirteyim. Bu kitabın bir Yahudi dönme tarafından yazıldığını göreceksiniz; dolayısıyla bütün din değiştiren dönmelerin buna bir gerekçe olarak terk ettikleri dini suçlama eğiliminde olmaları çok doğal. Benim İstanbul'da tanıdığım Yahudilerin hepsi saygın kişilerdi ve genellikle onları herhangi bir inanca bağlı olanlar kadar dürüst ve güvenilir bulan tüccarlara komisyonculuk yapıyorlardı. İngiliz Sarayı'nda, elçiliğin ihtiyaçlarını karşılayan bir matbaayı idare eden aile de Yahudiydi. Kültürlü ve değerli insanlardı. Kitabı Mukaddes'in kendi dillerine çevrilmesine yardımcı oluyorlardı, benim için kısaltılmış bir Yeni Ahit basacaklardı, baskıya başladılar, ama ben kitabı bitiremedim. Kendilerine ait Yahudi İspanyolcasında [Ladino] kitaplar basan özel bir matbaaları da vardı, kitaplar genellikle İbraniceden çevrilmiş dini kitaplardı. Özgün İbranice kitaplar, Selanik'te ve kalabalık cemaatlerin yerleşik olduğu başka yerlerde basılıyordu.

Başkent [İstanbul] nüfusunun küçük bir kısmı da, genellikle solgun yüzleri, siyah saçları ve nazik kişilikleriyle dikkat çeken Araplardan oluşuyor. Onları bir cuma günü sırtlarında kırmızı cüppeleriyle bir dilekçe sunmak üzere grup halinde sultanın camiden çıkmasını beklerken görmüştüm; çölde yaşayanların başkentteki temsilcileri olarak aşiretlerine verilen bir zararı şikâyet etmek üzere buradaydılar. Dilekçenin nezaketle kabul edildiğini ve sorunun hemen giderildiğini öğrendim. Araplar içinde kalabalık bir grup da sokakta leblebi sattıkları için leblebiciler olarak biliniyor. Leblebi kavurmada çok ustaydılar ve onlardan başka bunu satan da yok.

3 Ek No. XII.'nin çevirisi kitaba dahil edilmemiştir.

İstanbul ve Pera sokaklarında sesleri en çok duyulanlar onlardı, sayıları o kadar çoktu ki, bir esnaf loncasına bile sahip olduklarını duymuştum.

Araplar tahıl işleme konusunda da çok becerikliydiler. Bir gün Frenk kıyafetli biri heyecanla gelip bana cebinde küçük bir kutuda sakladığı bir pirinç tanesini gösterdi. Bakınca olağanüstü bir şey görmedim, cebinden güçlü bir büyüteç çıkartıp pirincin üstüne tuttu, o zaman son derece güzel yazılmış bazı Arapça harfler gördüm, Kuran'dan bir ayetin İngilizce çevirisiydi, ne yazık ki pirinç tanesini kaybettim, ama üstünde 20 kadar kelime yazılıydı. Kendisinin Halepli olduğunu söyledi, pirinç tanesi ailesine aitti ve tılsımlıydı, İngiliz *Elçi Bey*'in ilginç şeyler toplamayı sevdiğini duymuştu, incelemesi için ona getirmişti. Ancak bu pirinç tanesini 100 bin kuruşa satıyordu, ekselansları almayı reddetti. Halepli sonradan gene geldi, bunu sergilemek için İngiltere'ye gitmeyi düşündüğünü söyledi, insanların bu tür şeylere çok meraklı olduklarını duymuştu ve kısa sürede büyük bir servet edinecekti. Ona böyle bir başarı kazanacağı konusunda söz veremezdim, onun için fazla cesaretlendirmedim. Yanımdan ayrılırken şansını denemeye kararlı görünüyordu. Bu kadar küçük bir şeyin üstündeki kusursuz yazıdan çok, çürümeye mahkûm bir maddeyi işleme çabası beni daha çok ilgilendirmişti. Atalarının bu muskayı hazırlamak için birkaç yıl çalıştıklarını söyledi.

Şimdiye kadar Türkler hakkında epeyce çok şey anlattım, başkaları da onların durumlarını ve koşullarını bıkıp usanmadan o kadar çok dillendirdiler ki, geriye pek bir şey kalmadı, [ama] gene de bir-iki şey eklemek isterim.

Türk hükümetinin olağanüstü yapısını en iyi açıklayacak şey, belki de başındaki kişinin Hünkâr (ya da Katil)[4] olarak anılması ve bu ayırt edici unvana sığınarak hükümdarlık yetkisini tebaasını yok edebilmek için kullanmasıdır. Başkalarının canını alan bu insan bütün yaşamı boyunca öyle derin bir saygı görmüştü ki, meydana gelen bütün kanlı değişikliklerde ve insan kanının seller gibi aktığı durumlarda bile Osmanlı tahtına hanedan mensubu olmayan birinin çıktığı ya da eli kana bulaşmış bu hanedan soyunun kesintiye uğradığı hiç görülmemiştir. Sultanın belli durumlarda tebaasının malları kadar, hayatı üzerinde de mutlak bir güce sahip olması, bu saygı

4 [Hünkâr sözcüğünün böyle bir anlamı bulunmadığına dair bkz. Birinci Kitap, 11. Bölüm, 6. Dipnot.]

hissinden kaynaklanıyordu; varisi olmayanlar ya da devlet görevlileri öldüklerinde bütün varlıkları doğrudan sultana geçiyordu. Bütün şeref payelerinin ve yüksek mevkilerin kaynağı oydu. Ondan başka hiçbir Türk kalıtım yoluyla paye edinemezdi, halk arasında tam bir cumhuriyetçi eşitlik varken, hükümdar bütün bir aristokrasiyi bizzat kendi bünyesinde barındırıyordu.

Dünyevi ve dini yetkiler iç içeydi, ulema hem imamdı, hem de kadı. Sözcük anlamı "âlimler" olan ulema terimi, Türklerin önemli saydıkları bilimleri geliştiren itibar sahibi bir sınıfı tanımlıyordu. Camilere bağlı olan medreselerde eğitim görüyorlardı. Kadılara vekâlet eden naibler; küçük kentlerdeki kadılar; büyük kentlerdeki mollalar; İstanbul efendisi ya da kadısı; Rumeli ve Anadolu kazaskerleri; müftü, şeyhülislam ve *fetva sahibi* olanlar hep medrese eğitiminden geçenlerdi.

Mahkemelerde karar alınırken bir Müslümanın tanıklığı, o kişi kötü ün sahibi olsa bile, bir Hıristiyanın, hatta en itibarlı olanının dahi tanıklığından üstün kabul ediliyordu. Bizim mahkemelerimizden farklı olarak kazanan davacı bütün masrafları karşı tarafa ödetebiliyordu, bu nedenle de Türkler, eskiden İngiltere'de Quakerların edilgen ve vicdan sahibi oldukları için dava edilmeleri gibi, Ermenileri dava etmeye meraklıydılar. Ender olarak yanlış ifade verdikleri anlaşılan tanıklar İngiltere'de olduğu gibi yalancı tanıklık yaptıkları için cezalandırılmaz ve yalnızca bir uyarıyla salıverilir. Böyle cezasız kalanlar çok fazladır. Her şey onların tanıklıklarına bağlıdır ve bazen bu tanıklık zaman zaman gayet kaba ve somuttur. Peralı bir tüccarın anlattığına göre bir keresinde bir gemiye o tarihte ihracatı yasak olan Rus mısırı yüklemiş. Ancak müfettişe rüşvet vererek kargonun don yağı olduğunu söylemiş, müfettiş kapağı kaldırıp bakınca aşağıda mısır olduğunu görmüş ve "Ne görüyorum?" diye sorunca tüccar da "don yağı" demiş, sonra adam "Ha bu don yağı mı?" demiş ve mısırı don yağı olarak kayıtlara geçirmiş. Daha önce size yeniçerilerin bazı olaylara nasıl tanıklık ederek Hıristiyanlığın korunduğunu anlatmıştım, tanıklık ettikleri olaylar onlar daha doğmadan olmuştu, ama bu onların tanıklığını geçersiz kılmamıştı.

Peygamberin ardılı olan sultan ibadethanelerin de başıdır ve üzerlerinde tam bir hâkimiyeti vardır, dolayısıyla da yetkilerini ondan alan kadılar alt düzey din görevlileri üzerinde, tıpkı Hıristiyan piskoposların bölgelerin-

deki din adamları üzerinde olduğu gibi, yetki sahibidirler, ayrıca seküler ve dünyevi güç aynı bünyede toplandığından imamların görevlerini de üstlenebiliyorlar. Her camide dört görevli var; imam dua okuyor; şeyh vaaz veriyor; hatip Kuran okuyor; müezzin de minareye çıkıp insanları namaza davet ediyor. İmam yalnızca dini işlerle uğraşmıyor, uygun olması durumunda başka işler de yapabiliyor. İmam Türklerin tatil günü olan cumaları dükkânını kapatıp camiye gidiyor, namazdan sonra bazen geri dönüp dükkânını açıyor, onu yerde bağdaş kurarak oturmuş işini yaparken görmek mümkün. Ancak cumaları işyerleri genellikle bütün gün kapalı olur.

Sık sık camilerin önünde durur, izin verildiği sürece içeri girenlerin davranışlarını gözlemlerim. Camiye gelirlerken tevazuya hiç yakışmayan göz kamaştırıcı giysilerini çıkartıp yerine düzgün sade kıyafetler giyerler. Camiye geldiklerindeyse kendilerini dışarının pisliğinden temizleyebilmek için doğruca çeşme ya da şadırvan gibi bir su kaynağına gidip abdest alırlar. Hz. Muhammed'e göre dini uygulamanın temelini oluşturan temizlik ibadetin anahtarı. Abdest alanlar ağır ağır, huşu içinde avluya geçer, ender olarak birbirleriyle konuşurlar, hepsi namaza odaklanmıştır, kapıda pabuçlarını çıkartır ve Tanrı'nın Hz. Musa'ya "pabuçlarını ayaklarından çıkart, senin adım atacağın yer kutsal bir yerdir" sözlerine uygun olarak içeri girerler ve Mekke yönünü belirten mihraba doğru döner, diz çöker, derin bir duaya dalarak secde eder ve huşu içinde Tanrı'yla başbaşa kalırlar. Kiliselerde olduğu gibi gözlerinin başka yerlere kaydığını ya da başlarını sağa sola döndürerek düşüncelerini dağıtacak bir harekette bulunduklarını pek görmedim, derin bir duaya daldıkları sırada bazen ulvi bir şeye sabitlendiklerini hissettiğim oldu. Çeşitli yerlerde namaz kılmak için yapılmış namazgâhlar var. Bunlar genellikle hemen yolun kenarında dört tarafı alçak taş duvarlarla çevrili setler biçiminde, yanlarında da abdest alınabilecek çeşmeler bulunuyor, yolcular her gün buralarda namaz kılabiliyor. Namazgâhların olmadığı yerdeyse yolcular yanlarında taşıdıkları bir levhayı kıbleye doğru yerleştiriyor, seccadesini seriyor ve namazını kılıyor, sonra seccadesini toplayıp yoluna devam ediyor; namaz vakti ne zaman sokağa çıksam gördüğüm manzara bu.

Türkler, Kitabı Mukaddes'teki temel gerçekleri ve ulu kişileri kabul ediyorlar, Hz. Musa ile Hz. İsa'yı peygamber olarak tanıyorlar, ama Hz.

İsa'nın sözünü ettiği şefaatçinin ya da yardımcının Hz. Muhammed olduğuna inanıyorlar. Dolayısıyla onlarla Yahudiler arasında ayrıntılarda pek çok benzerlik olmasına karşın, [Müslümanlıkta] Hz. Muhammed'e inanma, aynı zamanda Hz. İsa'yı da kabullenmek olduğu için Yahudi dönmelerin gerçekten ve inanarak din değiştirmiş olduklarına pek güvenmiyorlar.

İslamın namazdan sonra gelen önemli farzlarından biri de oruç. Kuran Ramazan ayında Hz. Muhammed'e vahyedildiği için bunu, bütün bir ay boyunca oruç tutarak kutluyorlar. Bu süreyi, yani orucun ne zaman başlayacağını ve sona ereceğini belirlemek ve insanların [zamanında oruca başlamayarak] dine saygısızlık etmelerini engelleyebilmek için belli kişilerin [hilalin görünmesini saptamak üzere] gözlemlerde bulunmaları gerekiyor. Bu amaçla kurulan gözlem yerleri içinde en önemlisi Bursa Ulu Cami'nin minaresiydi, ama Türklerde henüz telgraf hizmeti olmadığından İstanbul'da ve diğer kentlerde de yüksek yerlerde gözlem yapılırdı. Türkler ayları, ayın hareketine göre belirlediği için ramazan ayının başlangıcı yeni ayın görünmesiyle başlıyor. Bu durumda şaban ayı yok olduktan sonra gözlemciler yerlerini alıp ramazanın başlayacağı yeni ayın çıkmasını bekliyorlar, yeni ayı ilk gören koşa koşa en yakın camiye gidip bunun duyurulmasını sağlıyor. Haber bütün kente yayıldıktan sonra oruç ayı başlamış oluyor. Gün batımı top sesiyle duyuruluyor, bununla birlikte bütün cami minarelerindeki kandiller yanıyor, karada ve denizde her yerde görülmesi için gemilerdeki donanımlara da fenerler asılıyor ve bütün her yer, ufka kadar pırıl pırıl aydınlanıyor.

Türklerin oruçları, Hıristiyanların belli yiyeceklerin yasaklandığı, ama diğerlerinin yenebildiği oruç sürecine hiç benzemiyor. Onlar hiçbir şey yemiyor, hatta su bile içmiyorlar, oysa suyun eksikliği bazen bedende ciddi hasarlar yaratabiliyor. Kuran, orucun gün doğumunda, "siyah bir ipliğin beyazdan ayrılabildiği" anda başlayacağını ve ondan sonra vücuda giren her şeyin, parfüm koklamanın, tütün dumanını içe çekmenin, tükrüğünü yutmanın ya da ağzını açıp konuşma suretiyle havayı içine çekmenin orucu bozacağını söylüyor. Türk [takvimine göre] her biri dönüşümlü olarak 29 ve 30 güne ayrılmış 12 aydan oluşan bir yılda 354 gün vardı. Bu düzende ay yılı, güneş yılından 11 gün eksikti ve aylar ile mevsimler arasında bir

bağlantı yoktu, aylar sırayla geçer, bazen yaza, bazen de kışa isabet ederdi. Gün doğumundan gün batımına kadar oruç tutulduğundan, ramazanın yaza gelmesi epey sıkıntı yaratıyordu, hamallar ağır yükleriyle, tepelerindeki kızgın güneş altında leş gibi ter içinde, kavrulmuş dudaklarını ıslatacak bir damla sudan yoksun koşuşturuyorlardı.

Ramazan ayının hazirana denk geldiği bir sabah erkenden kayıkla Karadeniz'e açıldık. Son derece boğucu bir gündü, dışarda yaprak kıpırdamıyordu, bizim kayıkçıların bayağı sıkıntı içinde olduğunu gördük. Yanımızda içecek bir şeyler vardı, tabii onlara da ikram ettik, ama onlar büyük bir ciddiyetle avuçları bize dönük olarak ellerini havaya kaldırdı ve sessizce geri çevirdiler. Türklerin ne kadar az konuştukları genellikle bu dönemde iyice ortaya çıkıyor, çünkü onlar konuşmak için bile ağızlarını açıp oruçlarının bozulmasından endişe ediyorlar. Akşam geri dönerken hisarların orada duyduğumuz top sesi güneşin battığını haber veriyordu. Kayıkçılar bu sesi duyar duymaz kürekleri bırakıp ellerini göğüslerine götürerek bir an sessizlik içinde dua ettiler. Sonra *reis* bir somun ekmek çıkarttı ve bölerek herkese dağıttı. Sonra bir testiden doya doya su içti ve diğerlerine geçirdi, sonra gene küreklere sarıldılar. Sabah çıktığımızda daha saat beş olmamıştı, şimdiyse saat akşam sekizdi ve bu sabırlı ve dayanıklı adamlar neredeyse 18 saat bizimleydiler ve çektikleri mahrumiyete karşın, beraberlerinde getirdikleri yiyecek ve içeceğe dokunmamışlardı. Onlar akıntıya karşı kürek çekerlerken, biz yeşil şemsiyelerin gölgesinde her dakika meyve yiyerek, şerbet içerek serinlerken bile zor dayanmıştık. Türklerin ağızlarını açmadan sessizce dayanması büyüleyici, hatta dokunaklıydı, ayrıca bu dingin dindarlığı çoğu kez hayırseverlikle birleştiriyor, üç gün oruç tutarak, altı fakiri açlıktan kurtarabileceklerini düşünüyorlar.

Dindar Türkler için zekât vermek de şarttı, İslama göre "dua ederek cennete giden yolun yarısı kat ediliyor, oruç tutarak kapısına ulaşılıyor, ama girmek için zekât vermek gerekiyordu." Kuran'da, insanların cimrilik ettikleri şeylerin kıyamet gününde ip ya da yılan gibi boyunlarına dolanacağı yazılıydı. Dinin gereği olarak zekât, ihtiyacı olanlara, Müslümanlığı kabul edenlere, esirleri azat edenlere, borcunu ödeyemeyenlere ve seyyahlara verilebilirdi. Sokaklarda Türk dilencilere pek rastlanmaz, ama camilerin

etrafında ihtiyaç içinde olan kalabalıklar vardır, gördüğüm kadarıyla cemaat namaza gidip gelirken onlara bol bol sadaka veriyor.

Türkler bu konudaki duyarlıkları çerçevesinde sokak hayvanlarına karşı da çok hassaslar, onlara zarar vermemeye dikkat ettikleri gibi, kendilerini onları doyurmakla yükümlü görüyorlar. Kuran'a göre "Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve (gökte) iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir. [...] Sonunda hepsi Rablerinin huzuruna toplanıp getirilecekler." Dolayısıyla Türkler bir iyilik yaparken ya da merhamet gösterirken hedeflerini mantıklı-mantıksız diye ayırmazlar, onun için de yalnızca köpeklere değil, besin olarak kullanmadıkları bütün hayvanlara da iyilik yapmak isterler. Liman çevresindeki bütün binaların çatıları aşağıdaki teknelerin arasında uçuşan ve arada kondukları küpeştelerde kendilerine bir parça ekmek atılana kadar avaz avaz bağıran karabataklar ve martılarla kaplıdır. Bu kuşlar bazen o kadar inatçı olabiliyorlar ki, onları kovmak mümkün olmuyor, ama Türk kayıkçılar onlara zarar verecek hiçbir şey yapmıyor. Leylekleri korumak yalnızca Türklere özgü bir şey değil, ama belki onların gösterdiği ilgi diğer ülkelerinkinden daha çok göze çarpıyor. Bir Türk evinin bacasının etrafına bir ahşap çerçeve yaparak, leyleği adeta burada yuva kurmaya çağırır. Leyleklerin iyiliksever kuşlar olduğuna dair anlatılan hikâyelerden birini daha önce hiç duymamıştım. Leyleklerin göçü ile ötleğen cinsinden (*beccafico*) küçük bir kuş arasında hayret verici bir rastlaşma var. İzmir dolaylarında akşam vakti sık sık görülen bu kuşlar, hem orada, hem de başka yerlerde bol miktarda avlanırlarmış, bir akşam tepeden bir leylek sürüsü geçmiş ve ertesi sabah ortada bir tane bile kuş görülmemiş. Türkler bunun leyleklerin iyilikseverliklerinin bir başka örneği olduğunu ve göç ederken taşıyabilecek sayıda küçük kuşu sırtlarına alarak onları, güçsüz kanatlarıyla ulaşamayacakları kadar uzaklara taşıdıklarını düşünürler. Aralarında güçlü bir bağ olduğundan ben de eminim, bir keresinde Anadolu'da küçük kuş sürülerinin toplu halde leylek yuvalarına yerleştiğini görmüştüm. [Boğaz'da] akıntı boyunca bir aşağı, bir yukarı uçup duran ve Türklerin yengooan [yelkovan] dediği kuş sürülerine hiçbir zaman zarar verildiğini görmedim. De Tott, bir gün Boğaz'da bu kuşlardan birini vurduğu için bostancılar tarafından nasıl suçlandığını ve uyarıldığını kendisine has renkli ifadesiyle aktarır [*Türkler*, s. 27-29]. Boğaziçi'nde

suyun yüzeyini adeta canlı bir varlığa dönüştüren yunus sürülerine bile, bu kadar çok olmalarına karşın hiç müdahale edilmez. Türklerin hayvanlara karşı duydukları merhametin azalmaya başlaması yapılan reform hareketinin ilk göstergelerinden biriydi. Size zaten sokak köpeklerinden nasıl kurtulduklarını daha önce anlatmıştım. Artık Türk askerlerinin savaş gemilerinden yelkovankuşlarını vurarak atış talimi yaptıklarını sık sık görmeye başladık; buna ek olarak yağ sağlayabilmek amacıyla yunuslara karşı da seferberlik başlatılacağı söyleniyor. İstanbul'a ilk gelişimde eğer biri bunları yapmaya cesaret etseydi, hayatını tehlikeye atmış olurdu.

Sünnet, Yahudiler gibi doğumdan sonraki sekizinci günde değil, ataları Hz. İsmail'in sünnet edildiği yaşı benimseyen İsmaililer [doğrusu İbraniler] gibi erginlik çağında yapılır. Türkler oğullarını genellikle 6-16 yaşları arasında sünnet ettirir, bundan ötürü de bazıları ona [sünnet] düğün[ü] derler, çünkü gencin artık Müslüman yasalarını benimseyecek ve dini zorunluluklarını yerine getirecek olgunluğa geldiğini gösterir. Sünnet için genellikle Hz. Muhammed'in doğum günü seçilir. O tarihlerde genellikle neşeli, süslü kıyafetler giymiş çocukları, yanlarında onlarla gururlanan anne-babalarıyla birlikte sık sık sokaklarda gösteriş yaparak dolaştıklarını gördüm. Bu da İslamın olmazsa olmaz şartlarından biri ve din değiştirip Müslüman olanlar da sünnet olmak zorundalar.

Sultanların çocuklarının sünnetleriyse büyük şenliklerle kutlanıyor. Genç şehzade bu amaçla hazırlanan gösterişli bir çadıra getiriliyor, orada kirve ağanın kucağına oturtuluyor, sünnet yapılırken bir kolundan sadrazam, diğerinden kaymakam tutuyor. Şehzade sünnetleri sırasında çocuklarını böyle bir günde sünnet ettirmek isteyen pek çok ailenin çocukları da sünnet ediliyor, şenlikler bazen 15 gün sürüyor. Böyle muhteşem bir sünnet şenliği 1675'te Edirne'de IV. Mehmed tarafından yapılmış, ama o tarihten sonra halka açık bir şenlik olma niteliğini yitirmişti, şimdiyse sultan yeniden bu geleneği canlandırıyordu.[5]

13 Rebiülahir, yani 19 Eylül 1831'de genç Şehzade Abdülmecid Efendi'nin sünneti vesilesiyle yapılacak şenlikler için Üsküdar ile Kadıköy

5 [Bu bilgi doğru değildir; örneğin Sultan III. Ahmed'in oğullarının sünnet düğünü 10 Ekim 1720'de başlamış ve 23 gün sürmüştü.]

arasında Haydarpaşa olarak anılan geniş çayırlık alan seçilmişti.[6] Bazı yabancı büyükelçiler şenliklere gidebilmek için başvuru yapmış, aldıkları yanıtta bunun kesinlikle özel bir olay olduğu, ama eğer isterlerse maiyetleriyle birlikte kendilerinin halk arasına katılabilecekleri söylenmişti. Birkaç arkadaşımla birlikte bir kayık tutup Boğaz'ın öbür yakasına geçtik. Sabahın erken saatlerinden itibaren deniz kayıklarla dolmuştu, öbür kıyıya geçtiğimizde düzlüğün silme insanla, özellikle de sünnet edilmeleri için çocuklarını getiren anne-babalarla dolu olduğunu gördük. Çayırlarda oyunlar oynanıyor, çeşitli gösteriler sahneleniyor, çevre tepelerde kamp kurmuş askeri birlikler de geçit törenleri yapıyordu. Sultan ile oğlu muhteşem bir kayıkla kıyıya yanaştı, karaya çıktıklarında ileri gelen devlet görevlilerinin oluşturduğu tören alayıyla birlikte bu amaçla dikilen ve bizim girmemize izin verilmeyen çok büyük muhteşem bir çadıra geçtiler. Çadırın ortasında bir taht vardı, bir yanında kaymakam ile devlet ileri gelenleri, öbür yanında da müftü ile ulemanın başındaki şeyhülislam dizilmişlerdi, sultan sade bir havada bunların arasından ilerleyerek tahta oturdu, arkasından tevazuyla ilerleyen genç şehzade babasının ayaklarını öptü ve müftünün yanındaki mindere oturdu. Kuran ile diğer İslami kitaplardan yüksek sesle bazı parçalar okuyarak dini eğitime başlamış ve böylece sünnet törenine hazır olduğunu göstermişti, sünnet olduktan sonra dualar okundu ve dini tören sona erdi. Eğlenceler dört-beş gün sürdü ve her gece gökyüzü havai fişek gösterileriyle aydınlandı. Pera'dakiler, sultanın İslamın temel ilkelerinden birini, bu denli gösterişli biçimde yerine getirmesinin nedeninin, kendisinin Hıristiyanlığa eğilimi olduğuna dair yapılan dedikodulara son vermek olduğunu düşünüyorlardı.

Türklerin yerine getirmek zorunda oldukları son dini görevse Mekke'ye gitmekti [hac]. Kuran kadınlar dahil, imkânı olan herkesin bu yolculuğu yapmasını emrediyordu. Her taraftan gelenler Mekke yakınlarında belli yerlerde toplanıyor, burada ihram giyiyorlar ve bunu üstlerinde taşıdıkları sürece, bedenine zarar verecek bir böcek bile olsa hiçbir canlıyı öldürmelerine izin verilmiyordu. Hac ziyaretini gerçekleştirene hacı deniyor ve kendisine büyük saygı duyuluyordu.

6 [Şehzade Abdülmecid'in sünnet düğününün burada belirtilen tarihte ve yerde değil de 1836'da Sadâbad'ta yapıldığı hakkında bkz. İkinci Kitap 12. Bölüm, dipnot 7.]

O yıl bahar aylarında İstanbul ve çevresinden hacca gidecekler Üsküdar'daki geniş alanda [Ayrılık Çeşmesi] toplanmışlardı. Bu görülmeye değer bir sahneydi, biz de birkaç arkadaş onları görmeye gittik. Bu geniş alan baştan aşağı dolmuştu, sanki bütün İstanbul halkı hacca gidiyordu. Bir süre sonra hareketlilik biraz duruldu, bir şekilde düzene girdiler. İlkönce iki heybetli katırın taşıdığı bir tahtırevanla hac emiri geldi, yanında başkaları da vardı. Sonra kalabalık farklı farklı sancakları olan çeşitli bölüklere ayrıldı, arkalarında gerekirse hastalananları, bayılanları taşımak için sedyeler bulunan develer onlara eşlik ediyordu. Kafilede ayrıca dini işlevleri yerine getirecek bir imam ile sürekli biçimde maskaralık ve canbazlıklar yapan bir grup soytarı da vardı. Bir başka grup da akıl hastalarıydı, onlar da ya ağlıyor ya uluyorlardı, ağızları köpük içinde olanların içine şeytan girdiği ve ancak bu hac ziyaretiyle bundan kurtulabilecekleri düşünülüyordu.[7] Onların arkasında silahlı atlılar, son olarak da erzak ve eşya yüklü bir deve sürüsü geliyordu, develerin arasında gece seyahat ederken yolu aydınlatabilmek amacıyla gerekecek meşaleler de bulunuyordu.

Ancak en olağanüstü şey mahmilli deveydi, bunun içinde Kâbe örtüsü vardı. Sultanların İstanbul'daki türbelerdeki sandukaların üstlerinin de örtüyle örtülü olmasından anlaşıldığı üzere Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerin sandukalarının örtülmesi gerekiyordu. Mekke'ye götürülen bu Kâbe örtüsü için top top kadife kullanılmış, üstüne de altın simle Kuran'dan ayetler işlenmişti. Kâbe örtüsünü taşıyan deve beyazdı, beyaz deve o kadar kutsal sayılırdı ki, başka hiçbir amaçla kullanılmaz, ona başka iş yaptırılmazdı. Kırmızı sorguçlarla süslenen devenin her tarafından çıngıraklar sarkıyordu, ayrıca üstüne de çok süslü bir örtü örtülmüştü. İnsanlar bu kutsal hayvana dokunabilmek için başına üşüşmüşlerdi, yanına yanaşamayanlar da başlarındaki sarıkları söküp bir ucunu havada sallayarak tesadüfen hayvana değdirmeye ve böylece üzerlerinde taşıdıkları giysinin bir parçasının kutsanmasına çalışıyorlardı. İçinden geçtiği havaya bile değerli nitelikler atfediliyor, insanlar havayı avuçlayıp göğüslerine sokuyor ya da sarıklarının altından baş-

7 [Hacca gidebilmenin şartlarından biri de "akıl baliğ olmak"tır, yani yazarın dediği gibi zihni hastalıkları olanlar hacca gidemezler, yazar belki de kafileyi uğurlayanlarla birlikte gelmiş olan bazı zihin özürlüleri görmüş olabilir.]

larının üstüne bırakıyorlardı. Bu devenin gerçekten de Hz. Muhammed'in hicret ederken bindiği deve olduğuna dair yaygın bir inanç vardı, dolayısıyla Allah'ın bu kadar uzun ve mucizevi bir ömür bahşettiği bu hayvana böylesi doğaüstü nitelikler atfedilmesi sebepsiz değildi. Töreni izleyenlerle birlikte Pera'ya dönerken, yüzyıllar öncesinde Avrupa'da sağduyu sayesinde son bulan, ama yavaş ilerleme kaydeden bu ve benzeri toplumlarda bütün ilkelliğiyle hâlâ süren gösterişçilik ve bağnazlıkla ilgili düşüncelerimizi paylaştık.

Türkler de, İstanbul'da yaşayan her türlü inançtan insan gibi nazara inanırlar ve etkilerine karşı yalnızca her yere nazarlık asmakla kalmaz, başka önlemler de alırlar. Kibar Yunanlar ile Romalılar arasında yaygın olan ve hâlâ Afrika'nın en ilkel kabileleri arasında kullanılan adak işaretleri Türkler arasında da çok yaygın. Kutsal sayılan yerler, özellikle de ermişlerin mezarları ve türbeleri asılı paçavralarla dolu; bunlar ermişlerin iyileştirdiği ya da yardım ettiği kişilerin giysilerinden kesilen parçalar. Türkler bu âdeti Rumlardan almış gibiler, onların ayazmaları da adak paçavralarla dolu. Her sabah yeni bir mucize haberi gelir. Bir gün Ayasofya Camisi'ndeki şadırvana konan taş sayesinde yağmur yağar, bir başka günse Hıristiyanlar, kel bir adamın berbere gidip eğer başında saç çıkarsa mucizelere inanacağını söylediğini ve tam o anda berberin ve kel adamın hayret dolu bakışları altında adamın kafasında, tıpkı aslan yelesi gibi omuzlarına kadar uzanan tuhaf görünümlü darmadağınık buklelerin bittiğini söylerler. Aslına bakarsanız burası tam bir batıl inanç yuvası. Kendilerinin azizlerinin, mezarlarının ya da rölikerlerinin mucizelerini övenlerin, bir başkasının buna benzer iddialarda bulunmasıyla alay etmesi, insanı daha ciddi şeyler düşünmeye yöneltmese bile gülümsetiyor; Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar ve Frenkler, yani inancı ne olursa olsun herkes Romalı yergi yazarının[8] sözleriyle,

> Burun büker komşunun mucize gibi çalışan palangasına
> Kendininkini yüceltir, aynı malzemeden yapılmış olsa da

Sultanın düşmanlarına karşı mevcut önyargıları canlı tutarak, bazen bu batıl inançları bir kazanca dönüştürdüğü anlaşılıyor. Hafızalardaki

8 Juvenal, Sat. 15 [Iuvenalis, *Saturae*.]

yeniçeriler bu sayede halkın nefretinin hedefinde kalmaya devam ediyor. Hükümetin yayınladığı gazete, kurulmasından birkaç ay sonra Rumeli'de bir yerde bu yeniçerilerin hayaletlerinin dolaştığına, bedenlerinin vampirlere dönüştüğüne ve her akşam mezarlarından çıkarak kent sakinlerinin kanlarını içtiklerine dair bir haber yapmıştı. Dolayısıyla orada gömülü olanların mezarları açılmış ve kalıntıları toprağa kazıklar çakılarak sabitlenmişti. Bu da Avrupa'nın yıllar önce kurtulduğu, ama Türklerin hâlâ vazgeçemediği ilkel batıl inançlarından biriydi.

Bağnaz dindarlar arasında hâlâ halkı en çok etkileyen kesim dervişler, bunların yetiştikleri tekkelerden, başkentteki birkaçı özellikle Türk hayırseverliğine önemli bir hizmette bulunuyor; su dağıtmak en sevilen hayır işi. Suyun genel dağıtımını sağlayan bentlerin ve diğer düzeneklerin yanı sıra, kent çevresindeki bütün derelerin suyu titizlikle mermer sebillere yöneltiliyor, yanına da bir tas konuluyor. Kentteki bütün tekkelerin yola bakan cephelerinde bir pencere bulunuyor, bunun içine de içi su dolu parlak metal kupalar diziliyor, kupalar boşaldıkça içerdeki derviş onları dolduruyordu.

Bu tekkelerde yaşayan dervişler, başlarında külahları, sırtlarında beyazımsı yünlü hırkalarıyla, bir elinde dibi demir yüksüklü asa, diğer elinde uzunca bir boynuzla [nefir] her yerde mesleklerini icra ederken görülürler. Boğaz'daki mezarlıkların bulunduğu yerde Türklerin yazın sık sık gittikleri büyük kahveler var, benim de burada çubuğumu alıp kapı önündeki yeşil set üstünde onlarla birlikte bir taburaye oturduğum olur. Genellikle buraya da bir derviş gelir, herkese öğütler verir, sonra da aralarında dolanarak elindeki boynuzla para toplar.

En tanınmış dervişler semâ edenler ve hu çekenlerdir. Semâ eden dervişlere kurucularının adından esinlenilerek Mevlevi denir ve asıl merkezleri Anadolu'da Konya'dır. Bu dervişler alçakgönüllü, sade ve yardımsever kişilerdir. Her perşembe gün batımına kadar oruç tutarlar, salı ve cuma günleri de pirleri onlara Kuran'dan bazı ayetleri açıklar. Kendi etraflarında dönerek ibadet ederler, söylediklerine göre [tarikatın] kurucusu, dostu Haraze [?] ney çalarken 15 gün boyunca hiç durmadan dönmüştü, Yakup ile diğer İbrani peygamberlerin de sesine hayran oldukları bu çalgı aleti böylece gelenekselleşmişti. Konya'da üretilen neyler her zaman yüksek

fiyata satılır, [Paul] Rycaut zamanında 20 krona satılıyormuş. Dervişler de Fransiskenler gibi bekâret, itaat ve yoksulluk yemini ederler, derviş sözcüğü de zaten "yoksul" anlamına gelir. Pera'da kütüphane dedikleri ibadethanede camide olduğu gibi ayrım yapılmaz, hangi inançtan olursa olsun herkes oraya girebilir. İç mekânının sekizgen olmasından ötürü yapı Atina'da [Sufi] dervişlerin ibadet ettikleri Rüzgâr Kulesi'ni akla getiriyor.[9] [Semahaneyi üst kat seviyesinde] çepeçevre dolanan galeride başta ney olmak üzere çeşitli aletler çalan çalgıcılar oturuyor, bazen neyzenin neyi burnundan nefes vererek çaldığı olur. Cemaat pabuçlarını kapıda çıkartarak içeri giriyor ve etrafı parmaklıklarla çevrili merkezi alanın dışında, duvar ile parmaklıklar arasındaki alana diziliyor. [Semahanede] bir kilim üstüne yerleştirilen kırmızı bir minderde oturan şeyhin sırtında yeşil bir hırka var, başında da yeşil tülbent sarılmış tarikatına özel beyaz külah [sikke]. Ondan başka değişik yerlerde oturan başkaları da var. Zemin koyu renkli ahşapla kaplanmış, ayna gibi pırıl pırıl, semahanenin çeşitli yerlerine üstünde Kuran'dan ayetlerin yazılı olduğu siyah levhalar asılmış.

Sema töreni bir semazenin alçak sesle mırıldandığı bir ilahiyle başlıyor, arada durduğu zaman yukarıdan ney sesi geliyor, sonra gene ilahi devam ediyor, bu sırada semazenler sessizce dua eder gibi gözlerini yere sabitlemiş oturuyorlar, bu görüntü ve sesler insana tuhaf bir huşu veriyor, izleyiciler de bu duyguya kapılmış gibi. İlahi bittiği zaman ziller ve davullarla daha hareketli bir müzik başlıyor, semazenler yerden kalkıyor ve sırayla şeyhin önünde eğilerek onu selamlıyorlar, sonra en öndeki semazen dairenin ortasına geçiyor ve yavaş yavaş dönmeye başlıyor, döndükçe kalın yünlüden yapılmış uzun elbisesinin [tennure] geniş eteği açılmaya başlıyor ve etrafından koca bir daire oluşturuyor, arkasından diğerleri de dönmeye başlıyorlar ve bütün zemin dönen figürlerle doluyor, önce yerlerinde dönerlerken, yavaş yavaş yana doğru kayıyor ve kendi etraflarında dönmeye devam ediyorlar, bu dönüşler giderek adeta sarmallaşıyor ve zeminde tuhaf

9 [Atina'da Akropolis'in bulunduğu tepenin yamacında yer alan ve Rüzgâr Kulesi veya Andronikos Kirhestes Horologionu (zaman ölçeri) dünyanın ilk meteoroloji istasyonu kabul edilir. Kulenin üzerindeki kabartmalarda güneş saatleri, bir su saati ve bir rüzgâr gülü bulunmaktadır. MÖ. 50'de Grek astronomu Andronikos Kirhestes tarafından yapıldığı ileri sürülmektedir. Osmanlı döneminde Sufi dervişlerce bir ibadet yeri olarak kullanıldığı bilinmektedir. 2014'te restore edilerek ziyarete açılmıştır.]

bir harekctlenme oluşuyor. Bunu öyle rahat ve zorlanmadan yapıyorlar ki, hayran olmamak mümkün değil. Sayılarına göre epey küçük bir alana sıkışmalarına karşın, hiçbirinin açılan eteği öbürününkine değmiyor, pek de kıvrak olmayan bir Türkün bu hareketleri bu kadar kolay, yumuşak ve zerafetle yapacağını hiç düşünemezdim. Hayranlık ve zevkle izlediğimiz bu ilginç olayın üzerimizde bıraktığı ilk etkiler geçtikten sonra insan kendisini bir tuhaf hissediyor. Bu kadar çok kişinin hiç durmadan bu kadar hızlı dönmesi hepimizi hafiften sersemletmişti, yanımdaki bazı arkadaşlarımla cemaatten bazıları açık havaya çıkma ihtiyacını duymuşlardı. Ama dönenler bundan etkilenmiş görünmüyorlardı, hızlarını hiç kesmeden devam ettiler, sonra şeyhin bir işaretiyle aniden durdular. Her bir seans 10-12 dakika sürüyor, dervişler müziğin temposuna göre yavaşlayıp hızlanıyordu, yaklaşık bir saat sonra semazenler yerlerine geçtiler ve cemaat dağıldı. Sema töreninde gülünç ya da saçma diyebileceğimiz hiçbir şey yoktu, tam tersine hepimiz bütün dini törenlerde olan ağırbaşlı havayı burada da hissetmiştik. [Seyrederken] bize çok ciddi bir eylem gibi görünmese de, Doğulular için bunun her zaman ciddi bir ibadet biçimi olduğunu hiç aklımdan çıkarmadım. Yahudiler de böyle düşünüyorlar. Mezmurlara göre "Dans ederek [. . .], tef [. . .] çalarak O'nu ilahilerle övsünler!"[10] ve Hz. Davud, Ahit Sandığı'nı Oved-Edom'un evinden [Kudüs'e] getirince "O'nun önünde dans etti" ve 13. yüzyılda bu uygulama bazı Hıristiyan mezhepler tarafından da kabul edildi ve Flandre'de çeşitli kentlerindeki ayinlere dahil edildi. Mevleviler bunu haftada bir gün yapıyorlar, ama camilerin namaz düzenini engellememesi için cuma günü yapmıyorlar.

Hu çeken dervişlerin dahil olduğu Kadiri tarikatı da adını kurucusundan [Abdülkadir Geylani'den] almış. Geylani dua ederken Allah'ın adlarından biri olan Hu sözcüğünü kuvvetle haykırarak defalarca tekrarlamayı âdet edinmişti. Bir keresinde gene hu çekerken ciğerlerindeki bir damar patlamış ve fışkıran kan duvara sertçe çarpmış ve orada hu sözcüğünün harflerinin izi kalmış ve o tarihten sonra bu onların ibadet biçimi olmuştu. Eskiden tekkeleri İstanbul'daymış, ama sonra Üsküdar'a taşınmışlar, biz

10 [Tamamı şöyledir: "Dans ederek övgüler sunsunlar O'nun adına, tef ve lir çalarak O'nu ilahilerle övsünler!" Mezmurlar 149:3.]

de bir kayıkla karşıya geçtik. Bu dervişlerin belirgin bir mekânları yok, bu amaçla bir yer kiralamışlar, onun için sanki bir gösteriymiş gibi her gelenden belli bir para alıyorlar. Duvarlarda asılı olan bazı aletleri zikir törenlerinde bedenlerine acı vermek için kullanıyorlar, bu kişiler bugüne kadar gördüğüm en acımasız ve sefil yaratıklardı, karmakarışık saçları keçeleşmiş, bedenleri kadavraya dönmüş, üstleri başları pislik içindeydi, tıpkı mezarlarda yaşayan cin çarpmışları andırıyorlar, yanlarından geçecek birine saldırıp paralamaya hazır gibiydiler. Birkaçı odanın ortasına bizim durduğumuz yere doğru ilerledi ve ellerini uzatarak, ciğerlerini patlatacak gibi boğuk bir sesle "hu" çekmeye başladı. Hareketlerini hızlandırarak ve seslerini yükselterek, alınlarından aşağı iri ter damlaları düşene ve ağızları köpürene kadar devam ettiler, öylesine kendilerinden geçmişlerdi ki, onları öyle görmek insana acı veriyordu. Bu işi hiçbir insan bünyesinin kaldıramayacağı kadar uzun bir zaman sürdürdüler ve nihayet bitkin bir vaziyette bıraktılar. Bu korkunç gösteriden sonra, birçoğu bu sefer duvarda asılı aletleri alarak, bazı sirklerde gördüğümüz tarzda gösteriler yapmaya başladı, bazıları çıplak vücutlarına kızgın demir bastırıyor, bazıları da şişler batırarak bedenlerine zarar veriyordu; tıpkı Baal peygamberlerinin "kılıç ve mızraklarla kanlarını akıtıncaya dek kendi kendilerini yaralamaları" ve korkunç tanrılarının onlara reva gördüğü cezayı kendi kendilerine çektirmeleri gibi. Bu hilekârlık ve yobazlık gösterisini bastıramadığım bir tiksintiyle terk ettim. İstanbul'a ikinci gelişimde sultanın sağduyusu sayesinde bu ayinlerin artık hoşgörülmediğini, dolayısıyla da sonlandığını görmekten çok memnun oldum.

Türkler edebiyat alanında fazla bir ilerleme kaydetmemiş olsalar da sultanlar buna önayak olmaya hazır görünüyorlardı. Daha 1353 [doğrusu 1339/40] gibi erken bir tarihte Orhan [Gazi] Bursa'da yaptırdığı yeni caminin yanına edebiyat ve beşeri bilimler eğitimi[11] veren, İran ve Arabistan'dan

11 ["Medresede okutulan dersler esas itibariyle cüz'iyyat denilen hesap, hendese, hey'et ve hikmet dersleri; alet ilimleri.... belagat, mantık, kelâm, Arap sarf ve nahvi, dil ve edebiyatı dersleri; ulûm-ı âliye denilen tefsir, hadis ve fıkıh derslerinden oluşmaktaydı... Medrese programında tarih, coğrafya, Türk edebiyatı ve Fars edebiyatı yer almadığı halde Osmanlı medreselerinden yetişen, daha sonra yıllarca müderrislik yapan birçok âlimin tarih kitapları yazdığı, bunların içinde divan sahibi şairlerin olduğu bilinmektedir. Medrese programında doğrudan bulunmayan tarih ve coğrafyaya medresede çeşitli ders kitaplarının ve konuların okunması sırasında ihtiyaç duyulduğu, bu sebeple medrese muhitinde yazılan veya tercüme edilen birçok tarih ve coğrafya eserinin olduğu dikkati çeker." Mehmet İpşirli, "Medrese;

çok sayıda öğrenci çeken bir dc medrese yaptırmıştı.[12] Bu örnekten sonra birkaç sultan daha tebaasına edebiyat sevgisi aşılama çabasına girmiş, II. Murad fethettiği her yerde bir cami, yolcular için bir han, bir imaret ve bir medrese yaptırmayı ihmal etmemişti.[13] Ama [bu konuda] Türk sultanlarının piri, bütün sertliğinin ve zalimliğinin yanı sıra içinde, bu nitelikleriyle hiç uyuşmayan derin bir edebiyat aşkı taşıyan ve boşalan tahta çıkarılmak üzere kitaplarının arasından çekilip çıkartılan II. Mehmed'di. İstanbul'u fethettiği ve Ayasofya'yı camiye dönüştürdüğü zaman, yanına hemen içinde öğrencilerle hocaların barınabileceği odaları da olan bir medrese yaptırmış ve ayakta kalabilmesi için büyük bir bütçe ayırmıştı. O tarihten itibaren çeşitli sultanlar da edebiyatı özendirmek için girişimlerde bulunmuştu, bunların arasında en ünlüleri Bayezid, Selim, Süleyman, Ahmet ve Mustafa'ydı, yaptırdıkları ve onların adını taşıyan medreseler hâlâ ayakta.

Bu yönüyle isim yapmış sultanlar arasında şimdiki sultanın babası Abdülhamid Han da var. O da oğlunun doğumundan az önce, valide sultan adına yaptırılan caminin yanına aynı adla bir de medrese yaptırmış. O tarihlerde Avrupa'da bir uçan balon merakı vardı, İstanbul'da da bir Türk bunu denemek istedi. Bu medresede eğitim gören Abdurrahman adlı bir öğrenci, İranlı bir fizikçi ve birkaç bostancının yardımıyla üç kişilik bir balon yapmış, sonra balon sultanın önünde sarayın bahçesinden havalanmış, Uludağ yönünde ilerleyerek Bursa yakınlarında yere inmişti.[14] Yaptıkları ikinci bir balon da Büyükdere çayırlarından havalanmıştı. Zamanında derin bir ilgi uyandırmış, hatta ilgisizliğiyle bilinen bir Türkün bile dikkatini çekmiş ve Abdurrahman insanoğlunun kara ve denizden sonra, muhteşem bir şekilde havayı da fethetmesi üzerine bir şiir yazmış, ama şair bu destanı bitiremeden ölmüştü.

Osmanlı Dönemi," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/medrese.]

12 Cantemir, cilt II.1.1 [*The History of the Growth and Decay of the Othman Empire ...; Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*.]

13 D'Herbelot [Barthélemy de Molainville d' Herbelot, *Bibliothèque orientale*, yay. haz. Antoine Galland, Paris, 1697. Cengiz Aydın ve Tahsin Görgün, "Herbelot, Barthélemy de Molainville d'," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/herbelot-barthelemy-de-molainville-d]

14 ["Ülkemizde ilk balon uçuşu, Mart 1785'te, dönemin padişahı I. Abdülhamid'in de katıldığı bir törenle İki Türk bostancıbaşı ile bir İranlı baloncunun Topkapı Sarayı'nın bahçesinden havalanarak, 120 km kadar yol aldıktan sonra Bursa'ya inmesiyle gerçekleşmiştir." Dilek Özsoy-Volkan Yavaş, "Türk Sıcak Hava Balonculuğu: Dünü, Bugünü ve Yarını," https://www.academia.edu/1342780S.]

Bu yüksek eğitim kurumlarının yanı sıra bir de mektepler vardı, burada çocuklar okuma-yazma ile İslam öğretisinin ilmihalini öğrenirlerdi. Daha sonra medrese öğrencisi yani *softa* olurlardı.

Medreselerde ders verenlere müderris denir. Ramazan başlamadan birkaç gün önce 10-12 kişilik sınıflarla sultanın huzuruna çıkmak ve edebi konuları tartışarak becerilerini sergilemeleri âdettendi, başarılı olanlar birer keseyle ödüllendirilirlerdi. Son devrimden önce 500 medrese, 1200 mektep ve 400 müderris bulunuyordı. O tarihten beri bu kurumların niteliği değişmeye başlamış, beş-altısında Lancaster sistemine geçilmiş.

Başkentteki 13 halk kütüphanesinin her birinde 200 dolayında Türkçe kitap vardı. Saray kütüphanesindeki büyük ilgi uyandıran, ama hakkında yeterli bilgi edinilemeyen kitapların Bizans imparatorlarının biriktirdiklerinin tümü olduğu sanılıyordu ve bazı klasiklerin kayıp bölümlerinin bunlar arasında olması umut ediliyordu. [Saray kütüphanesindeki] Yunanca elyazmalarını Fransa kralının kütüphanesine götürmek üzere 1728'de İstanbul'a gelen L'abbé [Başrahip Françoise] Sevin saraya girememişti. Kendisine kütüphanede hiçbir Yunanca elyazması kalmadığını, II. Murad'ın hepsini yaktığı söylenmişti. Ama farklı şeyler söyleyenler de var; kütüphanedeki kitapları anlatan Baudin'e göre, Konstantinosların [fetih sonrasında] yağmadan kurtulan eski kütüphanesinde 120 adet devasa folyo cildi vardı, ayrıca Livy'nin [Livius'un] kitaplarının da Türkçeye eksiksiz çevrildiğine ve bunların da tam olduğuna dair söylentiler vardır.

1789'da[15] İstanbul'a gelen Abbé [Rahip Gian Battista] Toderini saraydaki içoğlanlardan birini ayarlayarak, kitapların listesini çıkartmasını istemişti, o da söylediğine göre günde 20-30 kitabın adını büyük bir tehlike altında yazarak yaklaşık 40 günde listeyi çıkarabilmişti. Rahip bu listenin doğruluğunu kanıtlamak amacıyla, bir başkasının da farklı bir el yazısıyla aynı listeyi hazırlamasını istemiş, ama bunu başaramamış, onun için de elindekiyle idare etmek zorunda kalmıştı. Katalogda 1150 adet Türkçe, Arapça ve Farsça kitabın adı vardı, bir tane bile Yunanca ya da Latince kitap adı yoktu. Toderini'nin tahminine göre bunlardan daha fazlası bir olasılık-

15 [*TDVİA*'ya göre 1781-1786 arasında İstanbul'da kalmıştır.]

la [kentten] kaçan Bizanslılar tarafından Venedik, Floransa ve Roma'daki kütüphanelere götürülmüştü. Dr. [Philip] Hunt ile [Profesör Joseph Dacre] Carlyle da başarılı olamamışlardı. Ayaklanmanın başında Rum prenslerinin talan edilen evlerinden çıkan kitaplar satışa çıkarılmıştı. Yaklaşık 30 bin cilt içinde Fransa ya da İngiltere'de basılan yeni kopyalardan başka tek bir elyazması ya da klasik ele geçirilmemişti. Benim karşılaştığım en eski baskı 1711'de Cambridge'de Barnes' Homer baskısıydı, üstünde Aleksandros Muruzis'in adı vardı. Büyük olasılıkla ne saraydaki gizemli kütüphanede, ne kentteki başka birinde, Avrupa'da basılan ve buraya gönderilenlerin dışında herhangi bir klasik eser yoktu.

Kentte serbest girilebilen diğer kütüphaneleri de gezdim, hepsini anlatmak sıkıcı olabilir, ama içlerinden biri olağanüstüydü. IV. [III.] Osman ile [III.] Mustafa'nın sadrazamlıklarını yapan Ragıb Paşa 1760 dolaylarında müthiş bir kütüphane yaptırmış. Kendisine Rachup [Rağıp] diyen Baron de Tott, bunun İstanbul'daki ilk kütüphane olduğundan, öncesinde kentte bir kütüphane olmadığından söz eder,[16] ama bu doğru değil. Yaptığım araştırmalar sonucu baronun bu konuda hata yaptığını gördüm; ama Tott'un bahsettiği kütüphane hâlâ ayakta ve tıpkı onun anlattığı gibi. Eski dostum yetenekli B. [Bartolomeo] Pisani benimle birlikte bu kütüphaneye gelmeyi kabul etti. Kütüphane İstanbul'un uzak bir semtinde [Fatih, Laleli'de] yer alıyor, [saat] 12 gibi oraya vardık ve hemen içeri alındık. Giriş kapısının yanında aynı vakfa dahil, 50 kadar öğrencisi olan bir de mektep var. Hepsi duvar diplerinde yer şiltelerine oturmuştu, önlerinde kitaplarını koyacak sıraları vardı. Kuran'dan başka bir şey okumalarına izin verilmiyordu. Kuran'ların hepsi elyazmasıydı, çünkü Kuran'ın baskı makinesiyle çoğaltılmayacak kadar kutsal olduğuna inanılıyordu. İçeri girdiğimizde hocanın uyukladığını gördük. Ragıp Paşa ile sultanın [III. Mustafa'nın] kız kardeşi olan eşi [Saliha Sultan] ve kızlarının yattığı türbe, okulun karşısında. Türklerin türbelerinin

16 ["Ragıp Paşa –ki Türklerde aydın insanlara az raslanır– gerek cehaleti yıkmış olmak, gerekse gelecek kuşaklara, kültüre karşı duyduğu zevk ve sevgisinin canlı bir örneğini bırakmış olmak için, kendi parası ile, kubbeli büyük bir bina inşa ettirdi. Bu binada bir halk kütüphanesi meydana getirdi. Daha önce, İstanbul'da böyle bir kütüphane mevcut değildi. Toplamış olduğu 1000-1200 Arapça ve Farsça yazmayı bu müesseseye vakfetti." Sedit Yüksel, "Kuruluşunun İlk Yıllarında Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi," www.tk.org.tr.]

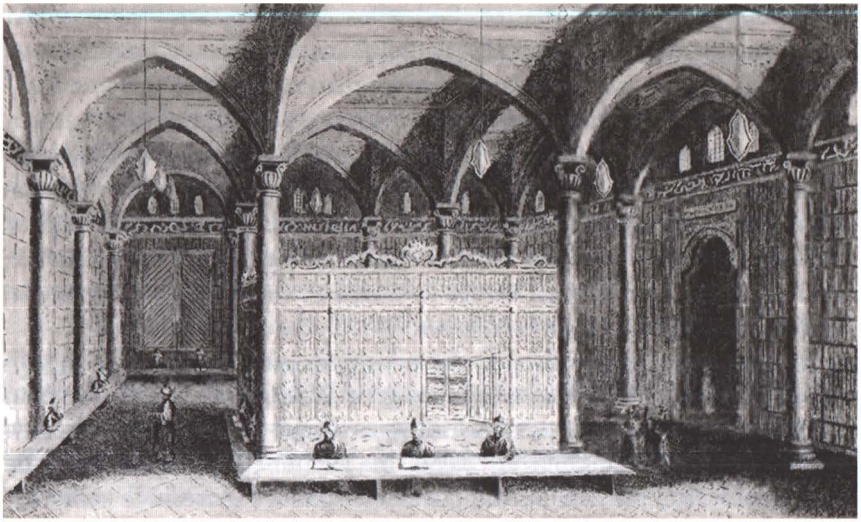

Resim 14. Koca Ragıp Paşa Kütüphanesinin içinden bir görünüş.

yanına bir kütüphane eklemesi alışılmış bir şeydi. Halet Efendi de Pera'daki Mevlevi tekkesinin yanına sonradan bir kütüphane eklemişti.

Kütüphane tam ortada büyük kare planlı bir yapıydı; üstü merkezi bir kubbeyle örtülüydü, köşelerde de daha küçük kubbelerle [destekleniyordu]. Kitaplar, geniş salonun ortasındaki dört zarif sütunun başlığından yükselen kemerlerin taşıdığı merkezi kubbenin altındaki bölümdeydi, [bu sütunlardan duvarlardaki gömme sütunlara bağlanan kemerlerle] iki de yan geçit oluşturulmuştu. Merkezi kubbenin altında, kitapların bulunduğu kare mekân demir parmaklıklarla çevrilmişti. Kitaplar sırtları görür biçimde yatay dizilmişlerdi; her biri kendi kutusunun içindeydi, kutunun açık tarafını kitabın başlığını taşıyan bir kapak örtüyordu. İstediğiniz kitabın kutusunu çıkarıyor, bir kordon yardımıyla kitabı kutudan çekebiliyordunuz. Bir kısmı baskı, bir kısmı da elyazmasıydı, ama elyazması olanlar çoğunluktaydı. Ben özellikle [hekim Thomas] Sydenham'ın, Arapçaya çevrilmiş eserlerini arıyordum, Toderini'nin dediğine göre burada olmalıydılar. Bize *New Physician* [Yeni Hekim] adlı bir kitap gösterdiler, bu kitap o kadar

rcvaçtaymış ki, hekimbaşı sık sık saraydan gelip bu kitaba başvuruyormuş, kitap Sydenham'ın adı altında katoloğlanmamıştı, ama [aradığım kitabın] bu olabileceğini düşünmüşlerdi. Dolapların içinde yaklaşık 2 bin kadar kitap vardı, ama bir Avrupa dilinde yazılmış hiçbir kitap yoktu. Hâfız'ın ve başka İranlı şairlerin birkaç kitabı vardı, hepsi çok güzel bezenmiş ve güzel bir yazıyla yazılmıştı. Odanın etrafında şilteler, önlerinde de sıralar vardı, 10-12 kişi oturmuş okuyor ya da kopya [istinsah] ediyordu, aralarında bazı dervişler de vardı. Salon, alttaki pencerelerden hem aydınlanıyor, hem de havalanıyordu, üstteki camlardan da çok hoş hafif bir ışık geliyordu, tavandan kandiller sarkıtılmıştı.

Buraya gelirken Türklerin, Avrupalı Hıristiyanlara kitapları inceleme izni verdikleri için büyük bir güvensizlik duyduklarını ve rahatsız olacaklarını düşünmüştük. Hem Toderini, hem de [Domenico] Sestini çarşıda bir Türkçe kitaba bakmak istedikleri için bir Ermeninin evine sığınmak zorunda kalmışlar, [Jacob] Spon ve [Charles] Wheler da benzer şikâyetlerde bulunmuşlardı. Biz hiç böyle bir şey hissetmedik. Kütüphaneci son derece medeni ve kibardı, görmek istediğimiz bütün kitapları gösterdi ve serbestçe incelememize izin verdi ve *Elçi Bey'in imamı* olduğumu öğrenince, ne zaman istersem gelip kitap okuyabileceğimi bile söyledi.

Bu kütüphanelere 1727'de İstanbul'da kurulan matbaada basılan kitaplar geliyordu. Üç kez matbaa kurma girişiminde bulunulmuştu. İlk seferinde 28 yıl içinde 18 kitap, ikincisindeyse on yılda altı kitap basılmıştı; şimdiki sultanın babası [I.] Abdülhamid tarafından Üsküdar'da kurulan üçüncü matbaaysa daha başarılı olmuş ve 40 yıl içinde bir o kadar daha kitap basılmıştı. Matbaa başlarda Pera'da Fransız elçiliğinde kurulan matbaanın da desteğiyle askeri eserlere ağırlık vermiş, Avrupa'da yalnızca askerlikle değil, denizcilikle de ilgili yazılmış en ünlü bazı kitapları Türkçeye çevirtip basmıştı; Türk askeriyesindeki değişikliklere yol açan ve yeniçerilerilerin ortadan kaldırılmasıyla sonlanan süreci belki de bu kitaplar teşvik etmişti. İlk matbaada kullanılan harfler çok yıpranmıştı ve kötü sonuç veriyordu, ama Üsküdar matbaası için edinilen yeni birtakım sayesinde birçok net ve temiz baskı elde edildi. 1822'de matbaayı ziyarete gittim ve bastıkları eserlerden birkaçını aldım. Matbaa reisi bana o güne kadar basılmış kitapların bir kata-

loğunu verdi, yolladığım listede sizin de gördüğünüz gibi, Latin harfleriyle basılmış üç de Fransızca kitap var.[17] O zamandan beri önemli başka kitaplar da çıktı. Listede adını gördüğünüz *Kamus* çok büyük bir Türkçe-Arapça sözlük. *Kamus* "okyanus" anlamına geliyor ve içinde denizdeki balık kadar çok sözcük olduğunu ima ediyor. Rumların da bu sıralarda basılan sözlüklerine *Kivotos* ya da "Nuhun Gemisi" [Ark] demelerinin de benzer bir simgesel nedeni var. Buna bağlı olarak bir de, kuralların daha kolay hatırlanmasına yardımcı olacak kafiyeli terimler sözlüğü basılmış, böylece dizelerin her çağda ve her ülkede hatırlamaya yardımcı olduğu kanıtlanmış oluyor. Ancak içlerindeki en dikkat çekici olanı "Lutfigee" idi.[18] Çeşitli bilimsel, ahlaki konular ile astroloji, büyücülük vs de dahil olmak üzere doğaüstü olaylarla ilgili pek çok bilgi içeren bu çalışma kafiyeli yazılmıştı; yazar belleğinin gücünü ve bilgi dağarcığının ne kadar geniş olduğunu gösterebilmek için kitabı yedi günde ve hastayken hazırladığını söylüyordu.

Türkler nazım formunu yalnızca ezberleme tekniğinin bir aracı olarak değil, başka amaçlarla da kullanmışlardı ve genelde Doğulular gibi onlar da mecazlarla düşünür, şarkı söyler gibi konuşurlardı. Çarşıda çok sayıda *Divan* ya da *Kaside* ve *Gazel* olarak adlandırılan şiir derlemeleri bulunur. Aslında sadrazamlar ile sultanlar arasında önemli konularda yapılan yazışmalar çoğu kez kafiyeli; büyükelçilerin memleketlerine yolladıkları raporların da vezinli yazıldığı anlaşılır, ayrıca bazı üst düzey devlet görevlilerinin siyasal yeteneklerinin yanı sıra, şairlikleriyle de ünlendikleri bilinir. Sultanın başarılı resmi görevlilerin eğitilmesi için kurduğu yeni okullarda, şiir sanatı büyük yer tutuyordu. Bu okullarda metaforik imge kullanımı, vezinli yazma ve şiirsel ifade tarzları da öğretiliyordu. Türklerin Hâfızı [Hafız-ı Şirazisi] sayılan [Şeyh] Galib'in şiirleri en çok gösterilen tahrir [yazı yazma] örnekleri arasındaydı. Her çarşıda onun kitaplarının kopyalarını bulmak mümkün, en ünlü şiirlerinden *Hüsn-ü Aşk* mısraları herkesin dilinde. İstanbul'da doğan ve geçen yüzyıl sonlarında ünlenen Galib, Abdülhamid ve [III.] Selim dönemlerini renklendirmiş bir şair.

17 Bkz. Ek No. XIII.

18 [Ek. No. XIII.'e baktığımızda "Lutfigee" adına benzeyen "Lugat-i Lehge" adında bir kitap görüyoruz. Matbaa-i Amire'de Hicri 1216'da (1801/1802) basılan bu kitap Esad Efendi'nin *Lehçetü'l-Lugat* adlı eseridir.]

Matbaanın İstanbul'da yeniden canlandırılmasından sonra basılan kitapların sayısı çok artmıştı, koleksiyonların [mecmuaların][19] yanı sıra, sık sık yeni çıkacak kitaplar da duyuruluyordu. Bu dönemde basılan en önemli çalışma, şimdi Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un başhocası olan eski Babıâli tercümanlarından İshak Efendi'nin dört ciltlik *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye* (Matematiksel Bilimler Seçkisi) adlı eseriydi. Aritmetik, cebir, trigonometri, koni kesitleri, mekanik, hidrolik, optik, elektrik, astronomi ve kimya konularını içeren bu çalışmaya o tarihlerde Türkler büyük ilgi duymuşlardı. Henüz [basılı] kitap satan dükkânlar olmadığı için kitabı, yazarın kendisi 30 kuruşa satıyordu. Türk edebiyatında çığır açan bir diğer olay da abonelerin talebine göre yayınlanacak kitapların kataloğunun basılmasıydı. 1832'de başkent gazetelerinde çıkan bir duyuruda "Üzüm Salkımı" anlamına gelen *Ankudes Sewakis* adında bir eserin yayınlanacağı duyurulmuştu. Yayıncının bu filolojik çalışmaya övgüler yağdırması, abartılı reklam sanatının Türklerin henüz emeklemekte olan edebiyat çalışmalarına erken bir Avrupa etkisi olarak girmiş olduğunu gösterir. O tarihten sonra başka kitaplar da benzer biçimde duyurulmuştu.

Aslında matbaacılığın gecikmesininin nedenlerinden biri de çok sayıda kişinin hayatını kitapları kopya ederek kazanmasıydı. Buna ek olarak niteliklerine bağlı olarak bazı kitapların matbaada basılması da yasaktı. Matbaanın kurulmasına izin verildiği zaman III. Ahmed dini metinlerin basılmasına izin verilmeyeceğini açıkça belirtmişti. Ama o tarihten sonra bu kural biraz gevşetilmiş, Türklerin inanç sistemi ve namaz kılma koşulları gibi bazı konuları ele alan birkaç kitap basılmıştı. Ama Kuran'ın henüz hiçbir baskısı yapılmamıştı, en çok okunan kitap olduğu için de bugün bile kopya edenlerin [müstensihlerin] bol bol işi vardır.

Türkler çiçeklere hayret edilecek kadar çok düşkün, [öyle ki] bazı şairler mahlas olarak en sevdikleri çiçeğin adını kullanmışlar. [Örneğin] adı "Allah vergisi" anlamına gelen Vehbî, daha çok Sünbülzade olarak anılıyor. Çiçek meraklı IV. Mehmed'in sadrazamı Kara Mustafa Paşa'yla birlikte ortaya çıkmış. Sultan kırlık yerlerde, gözlerden uzak bir yaşam sürmeyi

19 ["İçinde şiirler, seçilmiş söz ve yazılar bulunan elyazması kitap" veya "Düzenli bir şekilde toplanıp biriktirilmiş, bir araya getirilmiş şeylerin tamamı, koleksiyon." *Kubbealtı Lugatı*]

seviyor ve bundan büyük zevk alıyordu. Kara Mustafa Paşa da bu eğilimi cesaretlendiriyor ve onu çiçek sevgisi ve yetiştiriciliği gibi kırsal alanda tad alabileceği başka uğraşlara yönlendiriyordu. Sadrazam imparatorluğun her tarafındaki paşalıklara haber yollayarak bölgelerindeki en güzel ve nadide çiçekleri yollamalarını istemişti. Böylece Türk imparatorluğu dahilinde karada olduğu kadar adalarda da yetişen en güzel çiçeklerin tohumları ve kökleri İstanbul'a yollanmıştı. Burada büyük bir özenle yetiştirilen bu güzel çiçekler zaman zaman farklı Avrupa elçiliklerinin elemanları tarafından kendi ülkelerine de yollanmıştı.

Başkentteki en ilginç yerlerden biri de Çiçek Pazarı'ydı. Baharat ve şifalı otların satıldığı çarşının [bugün Mısır Çarşısı] yanından kapısına kadar uzanan uzun yol boyunca her pazartesi kurulan bu pazarda çeşitli ağaçlar, kökler ve bitkiler satılıyor; böylece sebze dünyası [tohumdan kurusuna kadar] her evresiyle yan yana sergileniyordu. Buraya gidip sergilenen bu olağanüstü güzellikteki bitkileri görmekten çok hoşlanıyordum; bu kadar kaba ve cahil insanların böylesi zarif bir merakın peşine düşmesi ve bu alanda bu kadar ustalaşması beni çok şaşırtıyordu. Orada yalnızca, o güne kadar gördüğüm en fevkalade düğünçiçekleri, anemonlar ve laleler satılmıyordu. En ender ve ilginç yerel ve yabani orkide türleri de yetiştikleri yerlerde aranıp bulunduktan sonra toplanarak buraya getirilmişlerdi. Ne zaman gittiysem her defasında Türkleri kucak dolusu bitkilerle evlerine dönerken gördüm. Bu zevk toplumun her kesiminde var. Saraydaki en büyük eğlencelerden biri de *Çerağan*,[20] ya da "Işıklı Lale Şenlikleri." Âşıkların ve şairlerin en etkili simgeleri olan çeşitli çiçeklerden, kaba saba ve zalim yeniçerilerle tulumbacılar da beklenmedik bir tad alıyorlardı. Her kahvede kokulu otlar ekili saksılar var, onun yanına oturan bir Türk bir elinde çubuğunu tutarken, öbür elini otlara sürdükten sonra burnuna götürüp kokluyor ve tütünün tadıyla, bitkinin kokusunun tadına birlikte varıyor. Tulumbacılar arabalarının her tarafına çiçekler sokuşturuyor, onları en korkunç yangınlarda bile sessizce çiçeklerin yanına oturup kokularından tad alabildiklerini gördüm.

20 ["Yağ kandili ve genellikle mum, meş'ale gibi ışık veren şey." *Kubbealtı Lugatı*.]

Türklerin yetiştirdiği sebze ve meyveler arasında 30'dan fazla kabak ve kavun çeşidi var, bunlar pazarlarda satılırken ot yığınları gibi tepeleme istifleniyor. Kabak genellikle çorbalarda ve et yemeklerinde kullanılıyor, bazen içi boşaltılıp pirinç ya da kıyma konuyor, ona *dolma* diyorlar. Kavun çiğ olarak bol bol yeniyor. En meşhuru Kırkağaç Kavunu. Anadolu'da Ankara'da yetişen bir tür de var, bir keresinde çekirdeklerini şişeyle yolladılar, kokusu kaçmasın diye şişenin ağzını iyice kapatmışlardı. Karpuz ise sıcak havada çalışan işçilerin en sevdiği yiyecek. Bunaltıcı sıcaklarda, başları üstünde ağır yükleriyle Galata yokuşlarını tırmanan hamalların kollarının altında birer karpuz taşıdıklarına tanık oldum. Yorgunluktan bitkin düştükleri zaman oturur, bir dilim karpuz keser, onu yedikten sonra da gene yollarına devam ederler. Bir Çinli için çay ya da bir İrlandalı için viski neyse bir Türk hamal için de karpuz odur.

Tütün Türkiye'ye ilk kez 1604'te I. Ahmed döneminde, Hollandalılar tarafından getirilmiş. Kullanımı yaygınlaşmaya başlayınca, bazı evhamlı kişilerin şikâyeti üzerine müftü yasaklanması için bir ferman çıkartmış; Kuran'ın sarhoş ettiği için şarap ve alkolü yasaklaması gibi, peygamberin benzer etkileri nedeniyle tütünü de yasaklamak istediğini öne sürmüştü. Ancak buna hemen bir yanıt gelmiş ve peygamberin midede tortu bırakan şeyleri yasakladığı, bunlardan çıkan gazın insanın başına yükseldiği, dolayısıyla da yalnızca sarhoş etmekle kalmadığı, aynı zamanda hastalık da yarattığını; tütünün ise insanda hoş bir duygu bırakan bir duman ürettiği ve geride hiçbir tortu bırakmadığı söylenmiş. Ancak kendisi de tütünden hoşlanmaya başlayan Sadrazam Nasuh Paşa, yeniçerilere tayın olarak verilmesini söyleyerek bu tartışmaya son vermiş ve o tarihten itibaren tütün kullanımı iyice yaygınlaşmış. Türklerin tütün çiğnediklerini hiç sanmıyorum, ama arada sırada enfiye çektikleri oluyor. Ancak tütün içmek sanki onlar için vazgeçilmez bir şey, eğer keyiflerine müdahale edilmezse günün yarısını tütün içerek geçirebileceklerini söylemek hiç de abartılı olmaz.

Türkiye'de tedavülde olan sikkeler *para*, kuruş ve mahmudiyelerin kimi daha fazla, kimi daha az sayıda, kuruş standart birim ve 40 paraya eşit. Gerçek değerini kambiyo piyasası belirliyor. İstanbul'a ilk gelişimde bir sterlin 20 kuruştu, dolayısıyla da bir kuruş bir şiline eşitti; son defa ayrıldığımda

80 kuruş bir sterlin olmuştu, yani değeri üç peniydi. Akçe, rubiye ve funduk [gibi birimler] piyasadan çekilmişti. Bir zamanlar değerli olan bir *para* şimdi üç peninin 40'ta biri ya da çeyrek peninin üçte biri bile değil. Bir zamanlar dört akçeymiş, yaşlı bir beyefendi bir yemeğe bir para verip, üstüne bir akçe geri aldığı zamanları hatırladığını söylüyordu. Akçe düşük değerli, ufacık ve incecik bir madeni para, alabilmek için insanın parmağının ucunu ıslatması gerekiyor; akçe tahtası üstünde sayılıyor ve [tahtanın dar ucundaki oluktan] doğrudan keseye dökülüyor. Hiçbir Türk madeni parası üstünde henüz bir hükümdarın portresi yok, ama onu temsil eden başka bir işaret var; bir yüzünde Hicri takvime göre sultanın tahta çıktığı [cülus] tarih ile basıldığı tarih, diğer yüzünde de sultanın nişanı [tuğrası] bulunuyor. Aşağıdaki resimde paranın bir yüzünde "23, İstanbul'da darp edildi, 1223," öbür yüzünde de "Her daim muzaffer Sultan Abdülhamid Han oğlu Sultan Mahmud Han" yazılıdır. Bütün resmi belgelere sultanın imzası olarak tuğrasını basma yetkisi, nişancı adı verilen yüksek rütbeli bir görevliye verilmişti.

Üç peninin 12'de biri olan akçe aslında, basit nedenlerden kaynaklanan büyük olaylara yol açmıştır. Yeniçeriler eskiden gelen bir alışkanlıkla düzenli maaşlarına [ulufelerine] ek olarak, "esame" adı altında belli sayıda akçe de alırlardı.[21] Sultanın yaptığı ilk reformlardan biri de ikramiye niteliğindeki esameyi kesmekti. Yeniçeriler bu yeni uygulama nedeniyle seslerini yükseltmiş ve bundan sonra meydana gelen olaylarda onların bu memnuniyetsizliklerinin de büyük payı olmuştu. Bizim sarayın nükdedanları [akçenin İngilizce karşılığı olan *asper* ile] bir sözcük oyunu yaparak, ayaklanmaların yeniçerilerin "ex*asper*ated," yani "çileden çıkmalarından" kaynaklandığı esprisini yapmıştı.

Dini açıdan heykel ve resim yapmanın yasak olduğu bir toplumda genelde sanat da fazla ilerleme kaydedemiyor. Eğer böyle olmasaydı bile

21 [Yeniçerilere, künyelerini ve hak ettikleri ulûfeyi göstermek üzere verilen kâğıda esame veya esame kâğıdı denirdi. Bu esamelerin alınıp satılmasına I. Mahmud döneminde (1740-1754) izin verilmiş ve bundan sonra ellerinde bu kâğıdı bulunduranlar her ulufe çıktıkça hisselerine düşen miktarı almaya başlamışlardı. Bazı kişilerde 500 kadar esame kâğıdı bulunduğu bilinmektedir. Sultan II. Mahmud zamanında esame kâğıtlarını getirenlere yarı bedellerinin verileceği, getirmeyenlerin bütün esâmelerinin hazineye kalacağı şeklinde bir irade çıkarıldı. Ancak esame suiistimalinin tamamen ortadan kaldırılması yeniçeri ocağının ilgasıyla birlikte (1826) mümkün olmuştur.]

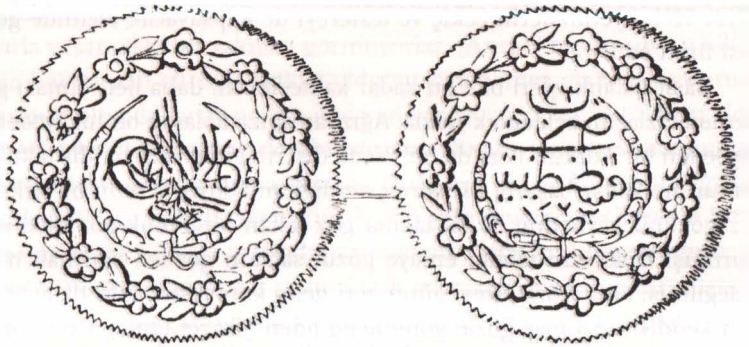

Resim 15. II. Mahmud dönemine ait bir sikkenin ön ve arka yüzleri.

Türklerin bütün parmakları başparmaklarına benzediğinden, elleriyle bir şeyler yapabiliyor olsalar da ince işlere pek yatkın değiller. Bir arkadaşım parmaklarının böyle olmasını onların dürüstlüğüne bağlıyor ve hırsızlık yapan Türklerin bulunduğunu, ama yankesicilik konusunda yeterince becerikli olmadıklarından hiçbir zaman gizlice bir adamı soyamadıklarını söylüyor. Kapı kilitleri genellikle kaba saba, ama beni en çok güldüren şey malzemeleri uygulama biçimleri. Demir bir kapıya ahşap kilit takmalarına ne derdiniz? Hanların kapıları yangınların yayılmasını engellemek için demirden yapılmış, ama kilitleri ahşap, anahtar delikleriyse kare biçiminde.

Türk ustalar bir evi bitirmek için aynı anda çalışıyorlar, badanacı marangozun işini bitirmesini beklemeden, uzun saplı fırçasıyla onun peşinden gidiyor, birincisi bir tahta çakmayı bitirmeden önce onu boyamaya kalkıyor, hatta marangoz çivi çakarken elini bile boyadığını gördüm. Bazen bir evin yarısının bitmiş, ama öbür yarısına daha başlamamış olduğunu görürsünüz. Camcı macun yapmak için kireç tozu ile suyu camın üstünde karıştırır, sonra da o camı çerçeveye takar ve başparmağıyla tutturur, eğer lekeyi temizlemeye kalkarsanız camı çerçeveden çıkarmış olursunuz, zaten cam ilk sağanak yağmurla temizlenir. Aslında aletleri ve onları kullanma biçimleri bizimkinden tamamen farklı. Sultanın, halkın bu cahilliğini gidermek amacıyla açtığı okullardan biri de mimarlık okulu. Bu okulda dersler genellikle Avrupa'da yazılanların çevirilerinden hareketle

veriliyor ve bu yeniliklerin çekiç ve testereyi de kapsayacak biçimde genişlemesi ümit ediliyor.

Basit ustalık işleri bile bu kadar kalitesizken, daha ileri olması gerekenlerden fazlasını beklemek yersiz. Ağızdan ağıza dolaşan bir hikâyede dişini kaybeden bir Türkün Pera'da bir Frenk dişçiye gidip yeni bir diş taktırdığı ve bunun ne kadar başarılı bir sonuç verdiği anlatılıyor. Onun bir arkadaşı da bir gözünü kaybetmiş, o da takma göz takan bir Frenk göz doktoruna başvurmuş. Doktorun taktığı emaye gözü, sağlam gözden ayırmak mümkün değilmiş, ama Türk ertesi günü geri gelip komşusu yapay dişle yemek yerken kendisinin yapay gözle göremediğinden şikâyet etmiş. Göz doktoru buna henüz alışmadığını, ancak kısa bir süre sonra onunla da mutlaka iyi göreceğini söylemiş, o da buna inanmış, ama göz doktoru uyanık davranıp ayrılmadan önce ondan bir vizite bedeli daha almış. İtibar sahibi her Türkün mutlaka Avrupa malı bir saati vardır, bunu gerektiğinde Pera'da bir Frenk ya da Ermeni saat ustasına tamir ettirir. Türkler günlerini güneşin doğuşu ve batışına göre ayarladıkları için gün ve gece uzunlukları sürekli değişir, yazın gündüzler, kışın da geceler uzun olur. Bir arkadaşıma bu konuda dert yanan bir Türk, Frenk saat yapımcıların ne kadar aptal olduklarından, akreple yelkovanı bir türlü güneşe göre ayarlayamadıklarından, saatin sürekli olarak kurulduğu gibi sabit kaldığından ve her defasında bu Frenk saatini kendisinin ayarlaması gerektiğinden şikâyet etmiş; bu konuda başvurabileceği bir [Türk] saatçi olmadığından durumu nasıl idare ettiğini bilemedim. İstanbul'da bir Türk saatçi var mı ya da hiç oldu mu doğrusu bilmiyorum.

Türkiye'de kadınlara bakış açısının ne olduğunu ve onlara ne kadar değer verildiğini bilmek isteyeceğinizi düşünüyorum. Bu konuda Kuran'ın emirleri çok açık. Musa ise Tanrının önce insanı, sonra da ondan eşini yarattığına, diğer erkek ve kadınların bu ikisinden üretiklerini kabul ediyor. Erkeğin onu doğurduğu için kadına saygı duymasını emrediyor ve dört eşten fazlasını almamasını söylüyor, ama eğer bu kadar çoğuna eşit davranamayacaksa, yalnızca *bir* eş almasını öğütlüyor. Ancak eş olarak aldıkları üzerinde tam otorite kurmasına, hatta onları eve kapamasına ve cezalandırmasına izin veriyor. Genellikle Türklerin bir eşi var; daha fazla eşi olan birini tanımadım, ama evli erkekler istedikleri kadar kadın köleyi, özellikle

de ayaklanma sırasında Rum kadınları almakta ve bir skandala yol açmadan onlarla yaşamakta bir sakınca görmüyorlar. [Ancak] bu durumun aile yaşamına her zaman olumlu katkısı olduğu söylenemez, bazı eşler durumdan memnun olmadıklarını açıkça ifade ediyor ve çoğu kez kocalarını aldıkları köleleri tekrar satmaya zorlayabiliyorlardı. Bizim sarayın bahçesine bakan evlerden birinde yaşayan saygın bir Türk, eve birkaç köle getirdiği zaman ortalık epey karışmıştı. Her gün, bazen gün boyunca eşinin tiz bir sesle kocasını ya da köleleri azarladığını duyardık, durumu öğrendiğimizde bir pazarlıkla bunlardan birini satın alarak arkadaşlarına kavuşturmuştuk.

Türk kadınları genellikle hareme kapatılmıyor, çarşı-pazarda erkekler gibi serbestçe gezebiliyor. Ancak her zaman gruplar halinde dolaşıyorlar ve erkeklerle kadınlar bizim gibi halka açık yerlerde hiçbir zaman bir arada bulunmuyorlar. Üst sınıfların daha korunmalı bir yaşamı var, dışarı çıktıkları zaman etrafı ipek perdelerle çevrili arabaların içinde sekizer, onar kişilik gruplar halinde yere oturuyorlar. Arabanın tekerlekleri engebeli sokaklarda sarsıldıkça, perdeler aralanıyor ve o zaman arabanın kenarından yere oturmuş kadınların başları görünüyor. Yüzleri peçeyle örtülü olduğu için burunlarından başka hiçbir hatları seçilmiyor, Türk kadınlarının burunları çok belirgin, ama belki de peçenin altında çıkıntı yapan tek yerleri olduğu için böyle görünüyordur.

Hemcinsleri olan yabancılara karşı genellikle nazik ve sevecen davranıyorlar. Sık sık kızımla kent dışında yürüdüğümüz zaman durup onunla konuşuyorlar, aramızdaki ilişkinin ne olduğunu anlayınca ona çok kibar davranıyorlar, elleriyle onu okşuyorlar, ona meyve, çiçek ya da hazırda ne varsa ikram ediyorlar. Kızım sık sık onu davet eden bir komşuya, yanındaki Rum hizmetkârla birlikte ziyarete gidiyor ve her zaman nezaketle karşılanıyor. Kadınlar İslam konusunda erkeklerden daha hoşgörülü görünüyorlar. Sıkca görüştüğüm bir Türk bana Hıristiyan olmak ve Türkiye'den ayrılmak istediğini söyleyip duruyordu. Karısı kendi inancından vazgeçmemişti, ama birbirlerinden ayrılmak istemiyorlardı. Kadının kocasının din değiştirmesine itiraz etmediğini öğrendim; kendisi bunu arzuladığından değil, birlikte mutluydular, ama kocasının böyle bir konuda vicdanın sesini dinlemesini mantıklı buluyordu ve bunu Türkiye'de hayatını tehlikeye atmadan yapa-

mazdı. Bazı mallarını aralarında bölüştürmek istiyorlardı, İstanbul'dan ayrılma zamanım geldiğinde konu hâlâ sonuçlanmamıştı.

Ruhları konusunda kesin bir şey söylemem mümkün değil. Rycaut[22] ve diğerlerinin dediklerine göre erkekler gibi onlar da ruhları olduğunu düşünmüyorlardı, ama Kuran'ın onları [varlıklarının] bu ölümsüz yanından yoksun bıraktığına dair bir ipucu bulamadım. İnançlılara vaat edilen hurilerin, onların bu dünyadaki yaşamları içinde bir arada olmaktan mutluluk duydukları cinsten olmadıkları doğru olabilir, ama peygamberin sokak hayvanlarına bile verdiği bir şeyi kadın milletinden esirgediğini düşünmek mantıksızdır. Birkaç Türke bu konuda ne düşündüklerini sordum, onlar da kadınların ruhu olmadığına inandıklarını, dolayısıyla da kıyamet gününde dirilerek onlara vaat edilen mutluluklarını engellemeyeceklerini söylediler, saray kapısındaki yeniçeri de beni karısının ruhunun bedeniyle birlikte öleceğine inandırmaya çalışmıştı. Erkeklerin mezar taşlarının üstünde genellikle bir sarık [ya da benzeri bir başlık] bulunur, sarıklardaki katların sayısı kişinin rütbesini belirtir, öte yandan kadınların mezarlarının başında yalnızca düz bir taş var; ruh ile akıl arasındaki bağa gelince, onların düşüncesine göre kadınlarda zaten ikisi de yok.

Ama bana, bunca yıldır Türk erkeklerinin sertliğini ve zalimliğini telafi edecek başka nitelikleri olduğunu görüp görmediğimi sorarsanız, benim yanıtım onların kendilerinden daha kültürlü insanlara örnek olabilecek birçok nitelikleri olduğu yönündedir. Hangi sınıftan olurlarsa olsunlar yalnızca birkaçında eksik olabilecek genel niteliklerini şöyle sıralayabilirim: Allah'a içten ve coşkulu bağlılıkları – uymak zorunda oldukları dini yasalara karşı duydukları mutlak, ama yapmacıksız saygıları – Peygamberin soyundan gelen ve ilahi takdirle hüküm süren hükümdarının buyruklarına kayıtsız şartsız boyun eğmeleri – kendi içlerinden çıkarak iktidara gelen amirlerine saygıyla yaklaşmaları – yalnızca liyakate değer vermeleriyle soyluca bir gurur duymaları, naçiz zanaatlarının adını göğüsleri kabararak anmaları – sıkıntı

22 *Hist. Of the Ottom. Emp.*, Kitap 2 [Paul Rycaut (Ricaut), *The Present State of the Ottoman Empire*, Kitap 2, Londra, 1667; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, çev. Halil İnalcık ve Nihan Özyıldırım, çeviriyazı: Ali Emre Özyıldırım, Giriş: Bülent Arı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2012; *Türklerin Siyasî Düsturları*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, ty; Milliyet Yayınları, 1996.]

içindekilere yardım ellerini uzatmaları – arzuları ne olursa olsun aşırı soğukkanlı ve ölçülü olabilmeleri – sarsılmaz dürüstlükleri ve tam güvenini kazandıkları tüccarlarımızın onlara muazzam miktarda altın emanet edebilmeleri ve bundan hiçbir zaman pişmanlık duymamaları – ciddi tavırlara ve sağlam bir ahlaka sahip olmaları. Türklerin saf ve içten iyilikseverliğinden daha değerli ve hoş bir şey görmedim. Kibarlıkları da öyle, gösterişten uzak son derece doğal. Kendi yaşındakilere "biraderim," büyüklere "efendim," küçüklere de "oğlum" diye hitap ederler ve genellikle bu kişilere karşı tavırları da bu tür aile ilişkilerinin çağrıştırdığı duygularla beslenir. Kişiyi olduğu insan yapan ve cehaletten bilgeliğe geçmelerini çok ilginç kılan, bu tür niteliklerdir.

Mayıs 1832'de bir kez daha İstanbul'dan ayrıldım. İstanbul'da iki önemli devrimin başlayıp ilerlemesine tanık oldum, bunlardan biri Yunanların Türk hâkimiyetinden, diğeriyse Türklerin korkunç bir önyargı ve cehalet kıskacından kendilerini kurtarmalarıydı. İlk ayrılışımda Atina'yı feci bir yıkım içinde görmüştüm, şimdiyse özgür ve bağımsız insanların hükümet merkezi; İstanbul ise o tarihte karanlığa ve vahşete batmıştı, bugünse gelişmekte olan insanların yurdu. Yunanistan'ın kaderi belli. Türkiye'ninkini ise zaman gösterecek; ya henüz tanıştığı edebiyat ve uygarlıkla aydınlanarak sonunda Batının dinini ve özgür kurumlarını benimseyecek, böylece büyük Avrupa ailesinin bir üyesi olacak ya da bir komşusunun gücüne teslim olup yarı Asyalı bir devletin bir eyaleti olacak, böylece var olan milyonlarca köleye yenilerini ekleyecek ve Doğu cehaletinin Avrupa'nın ahlaksızlıklarıyla aşılanması sonucu ıslahat da son bulacak.

Ekler

Ακολουθία της Αγίας Ματρώνης και του Αγίου Αρτεμίου / Ayios Matronis ve Ayios Artenios dini ayini.

Εραστής σορίας, ή Κατήχησις Σεργίου Μακραίου / Soria [?] sevgilisi veya Sergios Makreu öğretisi.

Γεναδίου του Σχολαρίου περί συγγνωστών και θανασίμων αμαρτημάτων / Affedilebilen ve edilemeyen günahlara dair Sholarios Gennadios'un görüşü.

Εξήγησις Ψαλτήρος, ο πρώτος τόμος / İlahiler Kitabı Açıklaması (1. cilt).

Γραμματική Ματθαίου, εις δύο τόμους / Matheos'un dilbilgisi (iki cilt).

Λόγος εις την γενικήν Ιστορίαν Βοσσουέτου / Bossuet'nin Genel Tarihi hakkında.

Φαρμακοποιΐα Πύρρου / Piros'un eczacılığı.

Ιστορία και πρόοδος της Ιατρικής / Tıbbın tarihi ve gelişmesi.

Ακολουθία του Αγίου Μελετίου / Ayios Meletios'un dini ayini.

Απανθίσματα εκ των λόγων Ιωάννου του Χρυσοστόμου / İoanis Hrisostomos'un hitabelerinden seçmeler.

Ο Αιθίοψ υπηρέτης / Etiyopyalı hizmetkâr.

Επιτομή των λόγων του Δόκτορος Ουάττς / Doktor Watts'ın konuşmalarından özet.

Βίος Γουλιέλμου Κέλλυ / William Kelly'nin Hayatı.

Επιτομή περί του πώς δει διαλέγεσθαι μετά των Θεϊστών / Deistlerle nasıl tartışacağınız konusunda kısa bilgi.

Λόγοι του Χρυσοστόμου, τουρκιστί / Hrisostomos'un hitabeleri (Türkçe).

Λειτουργίαι Αρχιερατικαί / Başrahiplerin ayinleri.

Λειτουργίαι Ιερατικαί / Rahiplerin ayinleri.

Ακολουθία του Οσίου Δαβίδ / Ayios David ayini.

Ευχολόγιον / Temenni duası.

Ακολουθία του Αγίου Λουκά / Ayios Lukas ilahisi.

Λόγοι Εκκλησιαστικοί, τουρκιστί / Kilise hitabeleri (Türkçe).

Κυριακοδρόμιον Θεοτόκη, τουρκιστί / Teotoki'nin Pazar günleri için ilahileri (Türkçe).

Γραμματική, Αριάδνη / Ariadni dilbilgisi.

Θύρα μετανοίας, τουρκιστί / Tövbe kapısı (Türkçe).
Φυσιογνωμικά Αριστοτέλους / Aristoteles'in beden-ruh görüşü .
Ακολουθία του Αγίου Ελευθερίου / Ayios Elefterios'un ilahisi.
Ακολουθία του Αγίου Διονυσίου / Ayios Dionisios'un ilahisi.
Αλφαβητάριον των παίδων / Çocuklar için alfabe kitabı.
Ακολουθία Στολιάνου / Stolianos ilahisi.
Κιβωτός της Ελληνικής γλώσσης, ο πρώτος τόμος / Yunancanın kitabı (I. Cilt.

Amvrosios Aryentis [Αμβρόσιος Αργέντης] – Patrikhane Matbaası yerle bir edildiğinde bu genç yazar daha 19'unda değildi. Sakız'da doğmuş ve orada eğitim almıştı. Henüz 17 yaşına gelmeden denizcilik üzerine yazdığı ve yayınladığı risalede, genel olarak yurttaşlarına, özel olarak da Sakızlılara, onlara sonsuz zenginlik ve refah sağlayacak olan deniz ticaretiyle ilgilenmelerini içtenlikle öğütlemişti. Bu risale epey yaygınlaşmış ve İdralıların [Çamlıca Adası], Spetseslilerin [Suluca Adası] ve Psaralıların [İpsara Adası] bu doğrultudaki olağanüstü çabalarına bakılırsa epey etkili olmuştu.

Kumas [Κωνσταντίνος Κούμας] –İzmir'de yaşayan bir yazar-yorumcu (*didaskalos*)[1] ya da hoca. Yakınlarda felsefeye giriş niteliğindeki temel bir çalışması yayınlanmıştı; çalışmanın başına Almanların bu alandaki büyük çabalarına değinen kısa bir de önsöz eklemişti. Bu kitap Viyana'da basılmış ve büyük övgüler almıştı.

Sergios İoannis [Σέργιος Ιωάννου] – İstanbullu bir hekim. Erken çağlardan günümüze uzanan bir tıp tarihi yazmış, birinci cildi 1818'de Patrikhane Matbaasında basılmıştı.

İoannis Amiros [Ιωάννης Άμοιρος] – Sakızlı bir tüccar. Sakız'da büyük saygı duyulan Artemios ile annesi hakkında bir kitap yazmıştı.

Sergios Makris [Σέργιος Μακραίος] – Başta *Εραστής σοφίας ακολουθία* ["Bilgelik Sevdalısı" sözüyle başlayan ve genellikle Ayios Vasilios ayininde söylenen bir ilahi] olmak üzere yazdığı birkaç önemli kitapla Rumlar arasında ünlenmişti. Aslında Yanyalı [İoannina] bir felsefeciydi, ama yakın bir tarihte İstanbul'a gelmişti ve Kudüs'teki "Kutsal Kabir

1 [Antik Yunan tiyatrosunda oyunun yorumunu yapan ve genel düzeni açıklayan kişi; bu, çoğu kez yazarın kendi olurdu.]

Kilisesi"ne bağlı olan manastırda (Μετόχι του Παναγίου Τάφου / *Metohi tu Panayiu Tafu*) yaşıyordu, bir süre önce 80 yaşında hayatını kaybetmişti.

GENNADİOS[2] [Γεννάδιος Σχολάριος] – II. Mehmed İstanbul'u fethettikten sonra onu patrik yapmıştı. *Περί συγγνωστών και θανάσιμων αμαρτημάτων*. [Affedilebilen ve edilemeyen günahlara dair] adlı bir kitap yazmıştı. *Εξήγησης Ψαλτηρίου* [İlahiler Kitabı Açıklaması] adlı çalışma farklı yazarların Mezmurlar [ya da Hz. Davud'un ilahileri] üzerine yaptıkları yorumları içerir.

ALEKSANDROS [Αλέξανδρος] – Fenerli olan bu genç adam *Λόγος εις την Γενικήν Ιστορίαν Βοσσουέτου* (Bossuet'nin[3] Genel Tarihi) adlı kitabı çevirmişti.

Antiokheialı (Antakyalı] Ayios Meletios'un Dini ayini

Dr. Watts kitabın çevirisini İngiltere'de yapmış ve İstanbul'a yollamıştı. Kötü bir çeviriydi, matbaanın yöneticisi Argiramos tarafından düzeltilmişti.

İoannis Hrisostomos'un hitabelerinden seçmeler. Aleksandros çevirisi.

William Kelly'nin Hayatı. Aleksandros çevirisi.

HACI YANGEDAN – Anadolu'da Boulderloo'da[4] okul müdürü. Ayios Hrisostomos'un hitabelerini Türkçeye çevirmişti.

NEOFİTOS [Νεόφυτος Μεταξάς] (Atinalı)[5] – Şimdilerde Mora'da Talantion piskoposu, Mezmurları [ya da Ayios David ayinini] bestelemiş, Negroponte'ta [Euboea/Eğriboz] münzevi hayatı sürüyor.

VI. KİRİLLOS[6] [Κύριλλος ΣΤ'.] – Ayios Lukas ilahisini bestelemiştir. Grigorios'tan bir önceki İstanbul patriğidir, Fener'deki matbaayı o kurmuş ve Kitabı Mukaddes'in modern Yunanca basılmasına ve dağıtılmasına onay vermiştir. Patriklikten ayrıldıktan sonra Edirne'ye yerleşmiş ve burada Rum cemaatinin, piskoposluk görevine geri dönemeyen bütün eski patriklere yaptığı ödemeyle yaşamını sürdürmüştü. Patrik olmadan önce Edirne başpiskoposu olarak görev yaptığı için burada yaşamayı yeğlemişti. Ayaklanmacılarla işbirliği yapmakla suçlanmış ve ihtilalin

2 [II. Gennadios (1454-1456 arası patrik).]
3 [Fransız piskopos Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704).]
4 [Anadolu yakasında Bulgurlu'da denmek isteniyor olabilir.]
5 [Neofitos Metaksas (1762-1861) asıl adı Nikolaos.]
6 [VI. Kirillos (1813-1818 arası patrik).]

başlamasıyla burada asılarak idam edilmişti. Yaklaşık 50 yaşlarındaydı, âlimliğiyle ve dürüstlüğüyle yurttaşlarının saygısını kazanmıştı.

ANASTASİOS [KARAKİULAFİS / Αναστάσιος Καρακιουλάφης][7] – Kayseriliydi, Aristoteles'in Fiziğini modern Yunanca ve Türkçeye çevirmişti.

GRİGORİOS[8] [Πατριάρχης Γρηγόριος] – Patrikliği sırasında Aynaroz Dağı'ndaki keşişler için (Ακολουθία Στυλιανού) Ayios Stolianos'un[9] ayininin basılmasını sağlamıştı.

DİMİTRİOS MURUZİS [Δημήτριος Μουρούζης (1768 -1812)] – Çok yetenekli bir Rumdu, enerjik yapısı ve cesur düşünceleri nedeniyle Türklerin de saygısını ve hayranlığını kazanmıştı. Rumların gelişmiş birer insan olmasına yarayacak ve ilerlemelerini sağlayacak girişimlerde bulunan biriydi. Özellikle eğitime çok önem veriyor ve destekliyordu, Kuruçeşme'deki okulu kurmuş, matbaayı desteklemiş, *Κιβωτος* (Kivotos) ya da Yunanca Sözlük onun sayesinde ve desteğiyle hazırlanmıştı. Modern Rumlar arasında, çaba ve yetenek ile antik cumhuriyetçi karakterin edebi üslubunu birleştirebilen ender kişilerden biriydi, yaşasaydı belki de ihtilalin en dikkat çekici önderlerinden biri olabilirdi, ama Türkler onun yeteneklerinden korkmuş ve ihtilal başlamadan önce onu Şumnu'da alçakça katletmişlerdi. *Κιβωτος*'un (Kivotos) önsözündeki kısa bir şiirde, hizmetleri ve ölümü şu sözlerle anılmıştı:

Ει μη Μουρούζης Δημήτριος ήεν ο κλεινός,
Ούκεν εγώ νυν φώς είδον ιμερτόν αεί.
Αλλά με πένθος ατειρές έχει, ότι πάντας ιδούσα,
Μούνον εκείνον ιδείν δύσμορος ου δύναμαι.
[Eğer şanlı Dimitrios Muruzis olmasaydı
Sevgili ışığı hiçbir zaman göremezdim.
Ne var ki yas ağır bastı ve herkesi gören
Talihsiz ben sadece onu göremiyorum.]

7 [Kayseri kökenli Anastasios Karakiulafis [yak. 1780 – yak. 1840] hakkında tek bilgi Aristoteles'in *Fizyognomonik / Physiognomonics* adlı eserini Yunancadan Türkçeye çevirdiğidir. Çeviri İstanbul'da 1918'de basıldı.]

8 [V. Grigorios (1797-98; 1806-08; 1818-21 dönemlerinde üç kez patriklik yaptı).]

9 [Edirne doğumlu Ayios Stolianos yeni doğmuş çocukların koruyucusu sayılır.]

Ek 2. Birinci tercümanın, sakızlı rehineler konusunda reisülküttapla yaptığı görüşme hakkında Britanya büyükelçisine verdiği rapor

Reisülküttap, "Zafer kazanan kollarımızın uzandığı her yerde onlara sürekli olarak ilkönce geniş kapsamlı genel af teklif ettik. Ama barış sözcükleri getirenlere nasıl bir yanıt verildi? Gaddarca katledildiler ve verdikleri mesaj alaya dönüştü. Hatta en korkunç karışıklıkların kanlı sahnesine dönüşen Sakız'da, o mutsuz adada kaptanpaşa hükümdarın merhamet teklifini defalarca tekrarlamasına karşın, asilerin buna tek yanıtı yeni zorbalıklar, yeni katliamlar oldu, Barbar Hıristiyanların eline düşen talihsiz Müslümanlar onların acımasız cinnetinin kurbanı oldular. İnsan asilerin başlattığı korkunç dehşetin doğal sonuçları olan feci tepkilere şaşabilir mi? Ancak Sakızlıların içler acısı kaderleri yüce hükümdarımızın asil ruhunda daha az derin bir acı bırakmadı, ama o asilerin, sultan zat-ı şahanelerinin mührü ve sözüyle güvence altına alınmış bir teklifi elinin tersiyle itme cüretini göstermesinden sonra bu felaketler zincirini geri döndürmenin artık elinde olmadığını söyleyebildiği için biraz teselli buluyor. Eğer Sakız sadık kalmış olsaydı hiç rahatsız edilmezdi, Siros [Syra] ve diğer sadık adalar gibi o da huzur içinde gelişmeye devam ederdi.

Dostumuz büyükelçi Sakız'ın acı kaderiyle ilgili olarak sık sık birinci tercümanı aracığıyla bize başvurdu, ama bugüne kadar, Tripoliçe'de [Tripolitsa/Tripoli], Navarin'de [Navarino/Pylos], Korinthos ve son olarak da Atina'da en kutsal teslim sözleşmelerine güvenilerek amansız düşmanlarının eline bırakılan, ardından da katledilen şanssız Müslümanların eşdeğer acıklı kaderleriyle ilgili henüz bir merhamet göstermedi. Dostumuz büyükelçinin bu feci ve yaygın suçların ne kadar çok olduğunu öğrendikten sonra bizim duyduğumuz öfkeye katılmadıklarından bir an bile kuşku duyamayız, ama ona sormak isteriz, sonuçta halkımızın kaçınılmaz olarak duyduğu intikam arzusu ve öfke değil midir benzer suçların işlenmesine neden olan? Müslüman kardeşlerimizin benzer tahriklere karşı iyi kötü direnmesi gerekir.

Hükümet tarafından suç işlediği önceden *ispat* edilmeden ya da şeri hüküm olmaksızın tek bir kişi bile idam edilmemiştir."

Burada yalnızca "Sakızlı rehineler" diyerek reisülküttabın sözünü kesmekten kendimi alamadım.

Reisülküttap cevap vererek. "Tabii onlar rehineydiler, yani yurttaşlarının bağlılığının ve doğru davranışlarının güvencesiydiler. Yurttaşları kefillerinin nasıl bir tehlikeyle karşı karşıya olduklarını biliyorlardı ve kolaylıkla onları koruyabilirlerdi. Her zaman, her ülkede rehine alınırdı, bu akıllı önlem hiçbir zaman basit bir formalite olarak görülmemişti. Bir Hıristiyan şefin güçlü bir yerden elde ettiği imtiyazları ya da ister sivil, ister askeri herhangi bir sözleşmeyi güvence altına alabilmek için rehine aldığını farz edin ve imtiyazların ya da sözleşmenin yerine getirilmediği durumda o bu rehinelerle ne yapar? Kuşkusuz her Hıristiyan da iyi niyetin suiistimal edilmesi durumunda bunun bedelini, hayatlarıyla rehinelere ödetir.

Ama daha da ötesi bu rehineler kendileri şahsen suçluydular. Birçoğu durumlarının ne kadar tehlikeli olduğunu düşünmeden ve yalnızca bize meydan okumak için suç ortaklarına casusluk yaptılar, onlara yelken açmak üzere hazırlıklarını yapan kaptanpaşanın gemilerinin sayısı ve gücüyle ilgili el altından bilgiler gönderdiler, biz de bunları yakalayıp önünü kestik.

Bizim köleler konusundaki uygulamalarımızdan yakınan büyükelçi, bunu bize bildirme görevinin kendisine ait olduğunu düşündü, ama acaba yasalarımızın ve dinimizin bize yetki verdiğini kendisi bilmiyor mu? Ayrıca, bugün bile birçok Hıristiyan devleti, fethedilen ve yasal olarak bağları kopartılan asilerin değil de, hiç savaşmadıkları ülkelerden çekip aldıkları zavallı kölelerin ticaretini yapmıyor mu? Başka devletlerin köle ticaretini insanı isyan ettiren iğrenç bir durum olduğunu kabul etmeye karar vermelerinin üzerinden henüz çok uzun bir zaman geçmediğini ve bunun hiç de büyük zorluklar ve tepkilerle mücadele etmeden gerçekleşmediğini biliyoruz. Öte yandan büyükelçinin, şu sıralarda düşmanımız Rumların, binlerce Müslüman kardeşimizin omuzlarına yükledikleri zincirlerin ağırlığı altında inlediklerinden haberdar edilmesi gerekir. Dostumuzun savaşın kaderi olarak ya da ona benzer anlamsız bir ayaklanma sonucunda elimizde kalanlara karşı gösterdiğimiz iyilik ve yardımseverlik ile Rumların ahlaksız-

ca, Allah'ın ilahi takdirinin esrarengiz yasaları sonucu tutsak alınan zavallı yaşlı adamlara, talihsiz kadınlara, hatta zavallı masum çocuklara acımasızca uyguladıkları zulüm arasındaki çarpıcı karşıtlığı itiraf edecek kadar tarafsız davranacağını ummak istiyoruz."

Reisülküttap şöyle devam etti: "Belki ben bu konuda fazlasıyla gereksiz ayrıntılara girdim, ama konu Avrupa'da aşırı heyecanlı konuşmalara, abartılara ve boş zamanlarda uydurulan hikâyelere fırsat yarattığından, dostumuz büyükelçiyle bu sorunun derinliklerine girme gereğini hissettim. Şimdi geriye yalnızca eklenmesi gereken bir şey kaldı, o da eğer hâlâ masum ile suçlu arasında adil bir ayrım yapmaya ne kadar istekli ve hazır olduğumuzu gösteren daha fazla kanıt isterseniz (ki bunun bize neredeyse bir hakaret olacağını tekrarlarım), size yalvarırım son dört hafta içinde farklı yetkililerin aldığı ve sizin de tanık olduğunuz önlemleri hatırlayın. Yüzlerce Müslüman tebaa ölüme mahkûm edildi, onların çoğunun suçu neydi? –tam bir kötü niyetle zavallı masum ve barışçıl reayanın hayatına ve mallarına saldırmalarıydı.

Artık sultanın adalet dağıtırken tamamen tarafsız davrandığını ve zat-ı şahanelerinin masum reayayı korumak ve suçlu Müslümanı cezalandırma konusunda daima hazır olduğunu görmüş olmalısınız."

Ek 3. Lord Strangford'un Sakızlılar konusunda Lord Liverpool'a yazdığı mektup

İstanbul, 26 Ağustos 1822

Lordum,

Siz lord hazretlerinin son zamanlarda Sakız'da meydana gelen üzücü olaylarla ilgili 6 Sayılı gönderinizi 11'inde almaktan şeref duydum.

Majestelerinin bu konudaki emirlerini almaktan büyük bir memnuniyet duydum, çünkü bunlar, Sakız'da yapılan zulmün İngiliz İmparatorluğu'nun her tarafında nefret hissi yarattığı hakkında Babıâli'ye yaptığım sunumla tam bir uyum içinde.

Türk yetkililerin konuyla ilgili hassasiyetlerini dikkate alma gereğini pek duymadım ve bu doğrultuda Bay Hamilton'un siz majestelerinin gönderisine harfi harfine uyan [*in extenso*] metni hazırlamasını istedim, yazı hemen 17'sinde birinci tercümanım tarafından Babıâli'ye iletildi.

Birçok meslektaşıyla hemfikir olarak Türk birliklerinin Sakız'da yaptıklarından üzüntü duyan ve ülkesine vurulan kara lekeden utandığından vicdanen emin olduğum *reis efendi* [reisülküttap] siz majestelerinin konuyla ilgili olarak düşündüklerinizi açıkça ifade etmenizden fazlasıyla etkilenmiş görünüyor. Ama o hükümetini haklı gösterebilmek amacıyla Rumların Mora'da giriştikleri bitmez tükenmez gaddarlıkları, Korinthos, Tripoliçe, Navarin ve Atina'da Türk birliklerine yöneltilen katliamları; kaptanpaşanın genel af önerisini sunmak üzere Sakız'a gönderilen subayların sebepsiz katledilmelerini; adada camilere yapılan saldırıları ve çeşitli vahşet olaylarını öne sürüyor; burada üzülerek söylemeliyim ki Yunan bağımsızlık mücadelesi bunlarla dolu.

*Reis efendi*nin son görüşmemizde Sakız olayından söz ettiğimde öne sürdüğü neredeyse bütün bu iddialar, bu sefer de tekrarlandı ve siz lord hazretlerinin bu görüşmeyle ilgili yolladığım rapordan anlamış olacağınız gibi, anlatılanlar barbarca bir sistemi, var olan bir başka sistemle meşrulaştırma girişimlerinden ve köleleştirme hakkının İslam hukukuna dayandığını kanıtlamaktan öteye geçmediği gibi bugün bazı Hıristiyan devletlerinin açık ya da gizli uygulamalarına da kesinlikle ters düşmediğini [belirtiyor].

Tercümanım bu konuyla ilgili olarak *reis efendiyle* görüşebildi, hem de kendi isteğiyle, raporundan anlaşıldığı üzere sonunda *reis efendi* Sakız'da işlenen suçların gerekçesi olarak, ada sakinlerinin ihanetini ve Sisamlıların adaya çıkışlarının kendiliğinden ve ani bir baskın biçiminde olmayıp önceden kararlaştırılmış bir planın uygulanması ve Sakız'daki kardeşlerinin Sisam'daki asilerden ısrarla yardım istemelerinin sonucu olarak göstermek zorunda kalmış. *Reis efendi* elindeki belgelere dayanarak, aralarındaki iletişimin birkaç aydır sürdüğünü kanıtlayabileceğini söylemiş. Ne yazık ki Bay Chabert'in aklına eğer böyleyse, Türk hükümetinin önceden uyarıldıklarını kendilerinin belirtmesine karşın, adayı istilaya girişeceklerin karşısında neden tamamen savunmasız bıraktığını ve neden bu çıkartmayı önlemek için bir şey yapmadığını sormak gelmemiş.

Sakızlı rehinelerle ilgili olarak da, *reis efendiyle* yaptığım son görüşmede yapılan suçlamalar aynen tekrarlanmış.

Eminim ki bu olayın ele alınış şekli ve benim siz majestelerinin görüşlerini dolambaçsız bir yoldan açıkça ifade etmemin, Türk vezirlerinin düşünceleri üzerinde güçlü etkiler bırakmaması ve bu etkilerin gelecekte Babıâli'nin ayaklanmaya kalkan tebaasına karşı davranışlarında hissedilmemesi mümkün değil. Onlar şimdi yaptıkları gaddarlıkların, kendilerinin en samimi ve tarafsız dostları saydıkları ülkede nasıl nefretle algılandığı olgusuna artık yabancı değiller ve burada gururla belirtmeliyim ki, [Türkler bu ülkenin] kendileriyle ilgili olumlu düşüncelerini yeniden kazanmak için gayret gösterecekler.

Bugüne kadar Sakız'daki olayları protesto eden ve uyandırdığı nefreti korkusuzca dile getiren tek hükümetin Büyük Britanya olduğunu gururla söylememe izin verileceğini umarım.

(İmza) "STANGFORD"

Ek VI. Haziran 1824 tarihli Türkçe İncil alınıp satılmasını yasaklayan ferman

Duyduğumuza göre yakınlarda Avrupa'da İncil, Hz. Davud'un Mezmurları, Resullerin İşleri'yle birlikte Yeni Ahit'in, velhasıl Farsça bir risale basılmış ve her birinden üç bin kopya yapılmış. İlkinden yüz ya da iki yüz, ikincisinden de beş ya da altı yüz tanesi yakınlarda İstanbul'a ulaştırılmış. Bu yenilik birçok sıkıntıyı da beraberinde getirmiştir. [Bunlar] insanların dini inançlarını rahatsız etmekten ve [onları] yanlış yola saptırmaktan başka bir işe yaramaz; sonuç olarak bu tür eserlerin tanıtılması imparatorlukta her zaman yasaklanmalıdır.

Dolayısıyla yukarıda adı geçen kitaplar Avrupa'ya geri gönderilecek ve eğer başkaları gelirse onlar da gümrükte alıkonacak ve hükümete bildirilecektir. Bu kitaplar payitahttaki kitap çarşılarında bir daha alınıp satılmayacaktır. Eğer Müslümanlar bunları başka yerlerden satın almışlarsa ve kimde bu kitap varsa elinden alınıp ateşe atılması ve kül olana kadar yakılması emredilmiştir. Sultanın iradesi herhangi birinin bu kitapları satın alması ya da temin etmesine karşıdır ve bu amaçla halifelerin değerli mirasçısı olan zat-ı âlilerinin çıkarttığı hatt-ı şerifle uyum içinde olup farklı Müslüman eyaletlerine fermanlar gönderilmiş, İstanbul, Üsküdar ve Eyüp'ün yüce gönüllü kadılarına da bu yasağın uygulanması için zat-ı âlilerinin emri doğrultusunda birer genelge yollanmıştır.

Dolayısıyla bütün dikkatinizi ve çabanızı sultanın iradesinin yerine getirilmesi için harcayacaksınız. Bu hedefe ulaşabilmek için bu kitapları alan ya da satan her Müslümanı en ağır şekilde cezalandıracaksınız ve bunları kimin elinde bulursanız ellerinden alıp onları ateşe atıp kül edeceksiniz.

Ek VII.- Türk devrimiyle [yeniçeri ocağının kaldırılışıyla] ilgili hikâyeler ve kahramanları

Hüseyin Paşa,[1] Bender'de, son derece yoksul bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Zengin olabilmek amacıyla evini terk edip İstanbul'a gelince hemen bir kahvehaneye giderek, başka geçim imkânı olmayanların genellikle yaptığı gibi uşak olarak çalışmaya başladı. Bu kahvehaneye gelenler halkın ayaktakımına mensuptular, Hüseyin onlarla ahpaplık edip, kolayca onların usulsüz işlerine karışmaya başladı ve kısa sürede onlardan biri haline geldi. On altı yaşındayken de bir yeniçeri *ortasının* yoldaşı oldu. Yeniçeri olduğu için gururlu ve acımasızdı. Cüretkâr ve kavgacı olduğundan kısa sürede aradan sıyrılarak yükselldi ve karakullukçu oldu. Kışlada mesken tutunca daha ağırbaşlı ve fazla girişken olmayan yoldaşlarının korkusu haline gelerek tam bir baş belası kesildi; sarhoş olmaktan, ağız dalaşına girmekten, sonra da en yanındakiyle kavga etmekten hiç vazgeçmedi; arkadaşlarını ona zorbalık etmeyenler arasından seçiyordu ve zaten elebaşılık edemeyeceği hiç kimseyi etrafında tutmuyordu. Her zaman gözü kara bir çetenin başıydı, kentin ayaktakımı ondan korkuyor ve saygı gösteriyordu. Henüz delikanlıyken mahallesindeki gürûhun sevilen lideri oldu. Hemen yatağanını çekip tehlikeli bir kavgaya giren arkadaşlarının yardımına koştuğu için kanunsuzların kahramanı haline geldi. Erken yaştan beri kan dökmekten hiç kaçınmaz, kendisini kim öfkelendirirse hiç tereddüt etmeden hemen bıçağına sarılırdı. Alenen soyguncu olduğu söylenemezse de reayanın dükkânlarına dalıp ne isterse onu alır, gelecek defa ödeme yapacağını söyler, ama hiç yapmaz ve hiçbir bakkal bunu ona hatırlatmaya cesaret edemezdi. Bundan başka onlardan para sızdıracak başka bahaneler bulur, aldıklarını arkadaşlarıyla çarçur ederdi, bu nedenle de onlar arasında

1 ["Edirne'de doğdu. Ruşçuklu bir aileye mensup olup babasının adı Hacı Mustafa'dır. Ailesiyle birlikte Edirne'den Bender'e giderek burada yeniçeri ocağına girdi. 1203'te (1788-89) İstanbul'a geldikten sonra 1807'de yapılan Rusya Seferine katıldı ve cesaretiyle dikkati çekti. Ardından Sadrazam Silâhdar Ali Paşa'ya intisap etti ve yenilikçi fikirlerle yetişti. Ocak içinde hızla ilerleyerek kısa sürede zağarcıbaşılığa yükseldi. II. Mahmud yeniçeri ocağını kaldırmak için yüksek rütbeli ocak zâbitliklerine kendi fikrinde yenilikçi adamlar yerleştirirken ... Hüseyin Ağa'yı önce kul kethüdâlığına, sonra da yeniçeri ağalığına getirdi (1823)." Abdülkadir Özcan, "Hüseyin Paşa, Ağa," *TDVİA* (https://islamansiklopedisi.org.tr/huseyin-pasa-aga)].

epey itibarı vardı. O zamanların yeniçeri birlikleri toplumun dışladıkları kişilerden ve ayaktakımından oluşuyordu, açıktan açığa ve şiddetle hem yargıya, hem de yasalara karşı geliyorlardı. Kısa sürede gözü kara cesaretiyle üstlerinin, yani baş karakullukçuların dikkatlerini üzerine çekmiş, onlar da bunu fırsat bilerek onu öne sürmeye başlamışlardı, Hüseyin bir süre sonra başkentin korkusu haline geldi.

Yeniçeri birliklerinin ortadan kaldırılmasına karar verildiğinde sultan, içlerinden amacına hizmet edecek kişileri seçerken, akıllıca bir yaklaşım benimsemiş ve içlerinden kanunsuz davranışlarıyla hepsinin güvenini kazanan ve kendisine saygı duyulan, birliğe en bağlı ve sonuçları umursamadan onu savunmaya azimli olan en gözü karaları yeğlemişti. O sıralarda iyice zalimleşmiş olan Hüseyin tam da aranan nitelikleri taşıyan biriydi, her türlü komplodan, çevrilen dolaplardan ve arkadaşlarının planlarından haberdardı ve bunların gerçekleştirilmesinde hiç çekinmeden etkin bir rol oynuyordu; sultanın isteğiyle yeniçeri ağası yapıldı.

Sultan Hüseyin Ağa'yı çağırttı ve onunla özel bir görüşme yaptı. Projesinden söz etti ve Hüseyin'in o zaman kadar şiddetle savunduğu bu sisteme göründüğü kadar sadık olmadığını anladı. Sultan bunun üzerine hemen planını açıkladı, Hüseyin buna sıcak baktığını belirtti, o tarihten sonra ikisi arasında gizli ve sürekli bir iletişim başladı. Her zaman gece karanlığında, yanlarında başkası olmadan buluştular. Sultan ona sonsuz güven duyuyordu, sürekli olarak ondan yeniçerilerin planlarıyla ilgili bilgiler alıyor ve acil bir durum olduğunda nasıl davranması gerektiğini söylüyordu; bu kavgacı ve kanun tanımaz lideri kendi arkadaşlarını ortadan kaldırma yolunda tutkun ve etkin bir araç olarak görüyordu.

Hüseyin'in ilk işi anlaşamadığı ustalardan kurtulmak oldu, bir sabah bir bahaneyle dokuz tanesini tutuklattı, önüne getirildiklerinde de eliyle malum işareti yaptı ve soruşturmaya gerek duymadan hemen oracıkta boğdurttu. Bundan sonra maskesini attı ve ocak içinde dolap çevirdiğini düşündüğü bütün nüfuzlu kişileri yakalatmaya başladı, ama bu sefer daha tedbirli davrandı, önce onları evinde sorguya çekti, bütün komplolar ve elebaşlarıyla ilgili ne biliyorlarsa anlatmalarını sağladı, işe yarayacak bütün bilgileri elde ettiğine kanaat getirince onları da boğdurttu. Böylece adları-

nı öğrendiği kişilerden planını gerçekleştirmesine yardımcı olmayı kabul edenleri parayla satın aldı, etmeyenleriyse öldürttü.

Böylece uygunsuz bulduğu bütün zabitleri temizledikten sonra gözlerini diğer yeniçerilere çevirdi. Onların her gün zavallı reayaya yaptıkları saldırılar ve soygunlardan sayısız şikâyet geliyordu, aslında Hüseyin bunların hepsinden haberdardı. Devriyeler çıkartıldı ve bu tür şeyleri yapanları gördüklerinde ya da görenlerin şikâyetleri doğrultusunda onları yakalamaları emredildi. İsim listeleri hazırlandı, suçluların peşine düşüldü ve gece yakalanarak infaz edildiler.

Sürekli kafa tutan zorlu zabitler ve yeniçeriler ortadan kaldırılınca, sıra asıl hedefe gelmişti, öncelikli olarak geri kalanların hepsinin yeni düzeni, yani nizamı cedidi kabul etmeye zorlanmalarını önerdi. Niyeti etkileyebileceği eski arkadaşlarının bir bir ayrılmasını ve düzenli birliklere katılmalarını sağlamaktı. Bu sultanı fazlasıyla memnun etmiş ve ona daha fazla bağlanmıştı, taraftarlarının gözünde itibarının artması için onu üç tuğlu paşa yaptı, Boğaz'da Yeniköy'deki muhteşem Düzoğlu [Düzyan] yalısını [bugün daha çok Dadyan yalısı olarak biliniyor] ona verdi; sonra onu Bursa Paşası, yani Hüdavendigâr Sancağı mutasarrıfı yaptı ve Karadeniz ağzında hem Rumeli, hem de Anadolu yakasındaki kalelere tam yetkili muhafız olarak Boğaz nazırlığına atadı. Böylece kalelerde görev yapan ve Marmara'dan Karadeniz'e kadar Boğaz'ın iki yakasındaki köylere dağılmış olan kalabalık birliklerde, planlanan yenilik hareketlerine karşı oluşabilecek muhalefeti gözlemleme ve kontrol etme imkânını elde etti. Onların başında, Rum ayaklanması başladığı sırada benzer bir konumda olan, yani Boğaz köylerinde yaşayan Rumları denetlemekle görevli olan Darendeli İzzet Mehmed Paşa vardı. Yanına da Hüseyin'in güvendiği adamlardan eski bir yeniçeri olan Beykoz Hasan Paşa verilmişti. Bunlar kalelerdeki askerleri dizginleyebilmek için mutlaka alınması gereken önlemlerdi, yoksa III. Selim'in önceden giriştiği yenilenme hareketi gibi bu da başarısızlıkla son bulabilirdi. Hasan işini pek iyi yapıyordu. Casusları her yerdeydi, garnizonda askerin arasına sızdıkları gibi kahvelerde ve şarap evlerinde halkı da gözleyebiliyorlardı. Birinden kuşku duyulduğu anda o kişi ortadan kayboluyor ve onu bir daha gören olmuyordu. İnfazların bu kadar gizlilik

içinde esrarengiz biçimde yapılması halkı fena halde korkutmuştu, birçoğu sadece tanıdıklarının kendisine de aynı şeyi yapacağını düşünerek muhbirlik yapmaya başlamıştı.

Boğaz halledilince ve dışardan beklenen bütün planlara karşı önlemler alınınca Hüseyin gözlerini kent ve çevresine çevirdi. İlkönce birlik içindeki ve dışındaki bütün nüfuz sahibi kişilerle irtibata geçti; etkilemeye değecek olanları bıkıp usanmadan alenen ya da özel olarak ziyaret etti ve bu yolla çoğunluğunu kendi yanına çekebildiğine karar verince amacına erişebilmek için çok etkili ve olağanüstü bir önleme başvurdu.

Son derece titiz davranmasına karşın, etkilemeye çalıştıklarının büyük bir bölümüne hâlâ tam olarak güvenmiyordu, eski sistemle ilgili önyargıları ve sahiplenme duyguları o kadar kökleşmiş ve yıkılamayacak haldeydi ki, son noktaya gelindiğinde fikir değiştirip ona karşı çıkma ihtimalleri epey yüksekti; bu nedenle acil durumda gerekirse fikir değiştirecekleri zorlamak ya da yok etmek, kent ve çevresindeki bütün sokakları, yolları ve ara geçitleri denetleyen sayısız yeniçeriyi şaşırtarak tamamen kontrolleri altına alabilmek amacıyla gizli bir birlik oluşturmaya başladı. Bunun için görevlendireceği kişilerin başında acımasızlığı ve gözü kara cesaretiyle ün salmış delilerin delisi Deli Mehmed Ağa vardı; Mehmed Ağa bol bol para dağıtarak yeniçeriler arasındaki ayaktakımından kalabalık bir grup oluşturdu.

Arkasından gaddarlığı ve zalimliğinden ötürü Kara Cehennem [İbrahim Ağa] olarak tanınan kişiyi buldu. Sonra bu tür insanların yanı sıra saygın işlerde çalışan çok sayıda insanı da planına dahil etmeye başladı. Liman Ağası Topçubaşı [Numan] ile tophanedeki zabitlerin yanı sıra, eskiden bir yeniçeri ulağı olan ve çoğu üst düzey görevli gibi mesleğinde yükselerek bostancıbaşı olan Tatar Osman da yedi bin kadar bostancıyı kendi tarafına çekmişti. Boğaz'da ve limanda çalışan ve inatla Türklerin önyargılarını sürdüren kalabalık bir kayıkçı kesimi de (Boğaz'daki) Tersane Kethüdası Pabuççu Mehmed [doğrusu Ahmed] tarafından ikna edilmişti.

Bu askeri önlemlerin yanı sıra, ahlaki değerleri ve barışçıl eğilimleriyle öne çıkan kişilerden de yararlanılmıştı. Bu kişilerden de kahvelerde ve her yerde halkla konuşmaları ve onlara bu yeni fikirleri anlatıp gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu düşündükleri bazı şeylerin gerçekleşebileceği-

ni düşünmelerini ve peşin hükümlerini en azından biraz azaltabilmelerini sağlamaları isteniyordu. Hem Hüseyin, hem de plana dahil ettiği herkes bu tür reformların ne kadar yararlı ve gerekli olduğunu söylemekten hiç vazgeçmediler; Yunanistan'da Türklerden geri, ama disiplinli Mısırlıların, süngü takılmış namlulu tüfekleri bulunan disiplinsiz Türkler karşısında o sıralarda kullanılan yetersiz ve bozuk tüfeklerle nasıl üstünlük sağladıklarını anlatıp durdular. O güne kadar edebiyattan hoşlanmadığı, hatta edebiyata karşı önyargılı olduğu sanılan Mahmud, bu anlatıları desteklemek amacıyla matbaayı etkin bir araç olarak kullanmaya karar verdi. Selim de benzer yenileşme hareketlerine giriştiği zaman devlet kademelerinde yüksek görevlerde bulunmuş eski bir görevliyi, Çelebi Efendi'yi çağırmış ve yapacağı reformlar hakkında, var olan ya da olabilecek bütün itirazları giderebilecek bir plan yapmasını istemişti. Bu ilginç belgenin elyazmasının Selim harekete geçmeden önce elden ele dolaştığını, ama yeniçerilerin bunu tehlikeli buldukları için yok ettiklerini ya da unutturduklarını duymuştum.[2] Bu sefer çalışma daha kapsamlı yapılmış ve daha geniş bir alanda dağıtımı sağlanmıştı. Sultan "Zaferin Temeli" [Esad Efendi'in yazdığı *Üss-i Zafer*] adını taşıyan ilk örnekten hareketle daha kapsamlı bir risale hazırlanmasını istemişti.[3] Bu belge elyazması olmayıp taşınabilir boyda bir cilt halinde Üsküdar'daki matbaada basılmış ve bütün birliklere dağıtılmıştı.

Bütün hazırlıklar tamamlanınca ve bütün ihtimaller göz önüne alındıktan sonra bir kez daha bu işi zor kullanmadan yeniçerileri ikna ederek rızalarının alınmasıyla çözülmesine karar verilmişti. Sultanın 29 Mayıs

2 Bunu araştırdığım zaman bu belgenin elyazmasının olmadığını, ama Bükreş'teki İngiliz Konsolosu Bay [William] Wilkinson'un Eflâk'la ilgili bir kitabının eklerinin birinde çevirisinin olduğunu öğrendim. ["*Koca Sekbanbaşı Risalesi* veya *Hülasatü'l-Kelam fi Reddi'l-Avam*: ... 1803/04 senesine tarihlendirilen bu eser 1910/11 yılında basılmış ve Latin alfabesiyle sadeleştirilmiş olarak 1935 ve 1970 senelerinde iki defa yeniden basılmıştır. Eserin İngilizce çevirisi Wilkinson'ın 1820 tarihli kitabının ekler kısmında verilmiş, risale Avrupa'da da tanınır hale gelmişti." Kahraman Şakul, "Nizâm-ı Cedid düşüncesinde batılılaşma ve İslami modernleşme." (https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/254484)].

3 ["Mayıs 1826 sonlarında II. Mahmud'un ve devlet ileri gelenlerinin katıldığı şeyhülislâm konağında yapılan toplantılarda Yeniçeri Ocağı'nın bozulma sebepleri görüşülerek savaş tâlimi yapmanın vâcip olduğuna dair çıkarılan bir fetva ile ulemânın tasdiki alındıktan sonra (Cevdet, XII, 146) "eşkinci" adıyla tâlimli bir sınıfın teşkiline karar verilmiştir. Bunun için hazırlanan Eşkinci Lâyihası'na göre İstanbul'daki elli bir yeniçeri ortasından 150'şer nefer alınarak ilk merhalede 7650 nefer eşkinci yazılacaktı." Abdülkadir Özcan, "Eşkinci Ocağı" (https://islamansiklopedisi.org.tr/eskinci-ocagi)].

1826'da çıkarttığı hatt-ı şerifi yeniçerilere götürmek üzere Hüseyin Paşa ile Sadrazam Mehmed Selim Paşa görevlendirildi. Ocakta kalabalık bir yeniçeri grubu toplanmıştı, ikisini de büyük bir saygıyla karşıladılar, Sadrazam bu olumlu havadan hemen yararlanmak istedi ve onlara hükümdarın emirlerini getirdiğini söyledi; Kuran'ın ilkelerine hiçbir biçimde ters düşmeyen makul ve gerekli bir reform önerdiklerini belirtti; o güne kadar fazlasıyla ihmal edilmiş askeri nizamnamelerin hayata geçirilmesini ve bunlara uyulması gerektiğini, haftada iki kere kent içinde ya da dışında açık bir alanda tüfek talimi yapabilmek için eğitime çıkmaları gerektiğini anlattı. Sonra onların incelemesi için yeni imal edilmiş iki tüfekle iki kılıç, bir de bundan sonra bu kalitede ve biçimdeki silahların kullanılacağına dair emri gösterdi. Daha sonra kıyafetlerinde yapılacak değişiklikleri anlatmaya başladı ve yenisinin kullanışlılığı ile eskisinin lüzumsuzluğunu karşılaştırdı ve onların önyargılarını aniden altüst etmemeye çalışarak sessizce ve yumuşak bir tavırla bazı ayrıntılara girdi, onların bu noktalarda rızalarını aldıktan sonra 170 mühür bastırılarak imzalattırıldı. Koşullar şöyleydi: Yeniçeri kıyafeti tepesinde mavi ipek püsküllü olan, eskisinden biraz daha büyük kırmızı bir fes; iyi bir kumaştan yapılmış bir yelek ve ceket; memlekette üretilmiş *aba*'dan yapılmış kısa palto benzeri kaput; aynı *aba*'dan bir pantalon; yün kuşak ve bir çift kırmızı maroken [sahtiyan] ayakkabı. Tayın olarak her gün her birine bir kiloya yakın iyi bir et, pilavlık pirinç, 250 gr. tereyağ ve iki büyük somun ekmek verilecekti; her bir askerin aylığı da [ulufe] bundan böyle her üç ayda bir 67 buçuk kuruş olacaktı.

Avans olarak verilen belirli bir ödemenin yeniçeri suiistimallerinin önüne geçmesi bekleniyordu; esame denilen bu çok eski aylık maaş sisteminde yeniçeriler günlük belirli miktarda akçe alırlardı. Bu miktardan her zaman arta kalan oluyor ve bu miktar ölen yeniçerinin ana-babası, kovulan ya da birliği terk eden ya da onun devrettiği kişi tarafından [esame kâğıdı gösterilerek] talep edilebiliyordu. Yeniçerilerin ulufeleri sarayda belli günlerde dağıtılır, o günlerde defterdarlar, ölenler, beşikteki çocuklar ve hesaba hiç katmadığı başkalarının çok büyük miktardaki talepleriyle karşılaşır, yeniçerilerin korkusuyla muazzam miktarda para ödemek zorunda kalırdı. Esame ortadan kaldırılmalı ve arta kalanlar hazineye devredilmeliydi. Ayrıca bundan

sonra birlikteki hiçbir mevki alınıp satılamayacak, yeniçeri ağası makam satmayacağına, askeri avantajlarını kullanarak rüşvet almayacağına, esame alıp-satmayacağına ya da mevkiinden bir kazanç sağlamayacağına resmen yemin edecek ve şimdiden sonra alacağı 200 bin kuruş yıllık maaşıyla tatmin olacaktı. Sonunda bu koşullarda, haftada iki kere talime çıkacak ve daima sefere hazır halde bekleyecek 20 bin asker alınmasına karar verilmişti.

Delegeler elde ettikleri başarıyla sultanın huzuruna çıktılar, haber hemen şeyhülislama, divanın bütün üyelerine duyuruldu. Verilen sözlerden dönülmeyecek, herkes yapılanları kabul edecekti. Bu çerçevede iki kazaskerden hüccet-i şerif olarak bilinen bir belge hazırlayıp imzalamaları istendi.

4 Haziran'da müftünün konutunda bir meclis [meşveret meclisi] toplandı, Hüseyin burada kendine has dobra üslubuyla ateşli bir konuşma yaparak, bir yasa çıkarılmasını ve delegelerin yeniçerilere sunduğu ve rızalarını aldığı noktaların imparatorluğun temel yasası haline getirilmesi gerektiğini belirtti. Bu yapılırken yeniçerilerin kitlesel olarak kökleşmiş peşin hükümlerini rencide edebilecek ve onları ürkütebilecek herhangi bir ifade kullanılmamaya özellikle dikkat edilmişti. III. Selim'in projesinin başarıya ulaşmasını engelleyen nizamı cedid ya da "yeni düzen"gibi sözlerden kaçınılmış, onun yerine "askeri nizamname" ifadesi benimsenmiş ve yalnızca birkaç disiplin kuralına uyması istenen bir birlik kurulması hedeflendiği ve bu uğurda mümkün mertebe kan dökülmemesinin istendiği belirtilmiş, ayrıca bir önceki girişimi akla getirmemesi için yeni ve farklı bir isim kullanılmış, bunun bütün muhalefeti bertaraf etmesi umut edilmişti; sonunda birlik *Tüfenkli Asker* adıyla Hz. Peygambere [Asakir-i Mansure-i Muhammediye] adanmıştı. Meclisin hazırladığı yasa, ulemanın imzalarıyla tasdik edilmiş, tam her şey sessizce halledildiği sanıldığında, Hüseyin bir gece telaşla saraya gelmiş, kendisini sultanın ayaklarının dibine atarak aslında epey kan dökülmesi gerekeceğini, aksi halde önerilen bütün reformların geri çekilmesi gerekeceğini söylemişti.

Yeniçeriler esamelerinden vazgeçmeyi kabul ederek ne kadar büyük miktarlarda para kaybedeceklerini düşündükçe bayağı tedirgin oldular; onlara divanda dağıtılan büyük miktarları bir daha görmeyeceklerini, her birinin *orta*'sına kucak dolusu para taşıyamayacağını anlamışlardı. Ayrıca

bu para dağıtımı hükümetin gösteriş merakından ötürü yabancı elçilerin Babıâli'de huzura kabul törenleri sırasında yapıldığından, yeniçeriler edindikleri zenginlik ve itibarı tantanalı biçimde sergilemekten mahrum edilecekleri için de çok öfkeliydiler. Bu konudaki memnuniyetsizlik korkutucu biçimde önce düşük rütbelerdeki yeniçeriler, sonra da minder softaları olarak anılan alt sınıf ulema, fıkıh öğrencileri ile vaizler arasında hızla yayılmıştı. Memnuniyetsizlerin başını çekenlerin birçoğu hemen tutuklandı, bazıları gizlice infaz edildi, ertesi gün yeniçeriler daha da küstahlaşmaya ve aşırı davranışlar sergilemeye başlayınca henüz infaz edilmemiş olanlar da halkın önünde öldürüldü.

Uygulanan bu acımasız şiddetin olumlu bir etkisi olduğu görüldü, şikâyetler ve öfke dinmiş gibiydi, kargaşayı çıkaran yeniçerilerin hiç sesi çıkmaz olmuş, sanki bütün birlik bir anda yok olmuştu, ancak bu ölüm sessizliği sağduyulu Hüseyin'in yalnızca daha fazla endişelenmesine neden olmuştu. Huylarını ve duygularını bildiği için Hüseyin bu sessizliğin, onların alttan alta daha büyük bir hamle planladıklarına işaret ettiğinden emindi, hemen sultana koştu ve endişelerini anlattı. O zaman sadrazamın, Hüseyin ile birlikte bütün vezirleri ve yeni düzeni savunan paşalarla üst düzey ulemayı toplantıya çağırmaları ve hiç vakit kaybetmeden reformlardan vazgeçmeye mi, yoksa her şeyi göze alıp devam etmeye mi niyetli olduklarına karar vermeleri istenmişti. 12 Haziran günü Hüseyin bütün yeniçerilerin onunla Etmeydanı'nda buluşmalarını istedi.

Bu daveti ve yeni nizamnameyi yemin ederek kabul eden çok sayıda yeniçerinin adları şatafatlı bir merasimle ilan edildi. Sonra paşalar onlardan [nizamnamedeki] yeni talimleri yapmaya başlamalarını istediler. [Kavalalı] Mehmed Ali Paşa, kendi ordusunda uygulanan Avrupa yöntemlerini [başkentte] yeni kurulan ordudaki yeniçerilere öğretmeleri için Mısır'dan dört uzman subay göndermişti. Kendilerini hazır hisseden gönüllüler gerekli yeminleri etti, ulemanın yardımıyla müftü dini ritüelleri gerçekleştirdi, dualar edildi; gün tam bir uyum içinde geçmiş, her iki taraf da memnun ayrılmışlardı; yeniçeriler son derece sakin ve düzenli biçimde dağılıp evlerine gittiler.

Hem nezaret, hem de olanları endişeyle izleyenler bu olayın tamamen bir düzen olduğunu varsayıyorlardı. Yeniçerilerin o güne kadar sınır-

sız güç ve yetki sahibi oldukları herkesi ürperten Etmeydanı'nda yeni sistem büyük bir ciddiyetle kabul edilmiş, önerilen plana karşı çıkılmamış ya da sanki öncesinden beri bu konuda hiç önyargı yokmuş gibi davranılmıştı. Eski arkadaşlarının hiddetini ve tavırlarını çok iyi bilen Hüseyin bile gidişattan memnun görünüyordu, sanki önerilen yeniliklere karşı en acımasız olanlar ve bunlara pervasızca karşı çıkanların hepsi umutlarını yitirmiş ve muhalefet etmekten vazgeçmişlerdi. Aslında yeniliklere karşı duyulan köklü nefret yeniçerilerin büyük bölümünde hâlâ derinden derine sürüyor, ama su yüzüne çıkmıyordu. Oysa onlar Hüseyin'in verdiği sözlerin hiçbirine inanmıyor, koruyucuları saydıkları *usta* ve ağaların ortadan kaldırılmasının intikamını almaya azmetmiş görünüyorlardı; ortaya çıkacak ilk fırsatta muazzam bir kargaşa çıkartıp bir anda düşmanlarını yeneceklerdi.

13 Haziran'da gene yeni talimler için bir araya geldiler; on acemi askeri eğitmekle görevli Mısırlı subay, bunlar arasındaki ters birinin gerçekten ya da mahsustan yaptığı bir beceriksizliğe sinirlenerek, dikkatsizliğini düzeltmek için ona bir tokat attı. Asker hemen arkadaşlarına seslenerek onları galeyana getirdi, hepsi birden bu yeni sistemin getirilmesinde payı olan herkesi ortadan kaldırmaya yemin ettiler. İçlerinden en kararlı ve acımasız 60 yeniçeri piştovları, tüfekleri ve yatağanlarıyla silahlı olarak 14 Haziran akşamı gizlice toplandı ve başlarında tokat yiyen arkadaşları olmak üzere gece yarısı yeniçeri ağasının sarayına saldırmak üzere yürümeye başladı. Kapalı buldukları kapıları yüklenerek kırdılar ve karşılarına kim çıkarsa öldürdüler. Sonra yeniçerilerin başı Deli Mehmed Ağa'yı [Celaleddin Mehmed Ağa] istediler, söylediklerine göre onu da dilim dilim doğrayacaklardı. Ağanın hareminde olduğu söylendi, harem ne kadar kaba ya da zalim olursa olsun bir Türkün kutsal saydığı bir yerdi, ama bu adamlar için artık hiçbir şey kutsal değildi, hemen hareme daldılar, korkudan şaşkına dönmüş kadınlar yataklarında yarı çıplak halde fırlayıp adamların elinden kurtuldu, ama Mehmed Ağa hiçbir yerde bulunamadı, tehlikeyi duyduğu anda gizli bir kapıdan ve bu tür acil durumlarda kullanılmak üzere bulundurulan merdivenden kaçarak kıl payı öldürülmekten kurtuldu.

Ayaklanma haberi duyulduğu zaman onlara yardım etmek üzere her yerden gelenler oldu. Sarayda değerli bulunan her şey yağmalandı ve

çalındı, kadınlara tecavüz edildi, başlarında tokadı yiyen arkadaşları olmak üzere iki bin yeniçeri, Paşa Kapı [Mısır Kapı] Kethüdası ya da Mısır genel valisinin temsilcisi, Baruthane Nazırı Necib Efendi'nin konağını bastılar; Necib Efendi yeni düzenin kurulmasında özellikle etkin rol oynayan biri olarak sultanın en yakınlarından biriydi. Yeniçerilerin niyeti onu da ortadan kaldırmaktı, ama o şans eseri bir akşam önce sayfiyesine gitmişti, onu bulamayınca konağını baştan aşağı soydular, direnç gösteren herkesi öldürdüler. Aralarına katılanlarla daha da kalabalıklaşan grup hep birlikte bu sefer Babıâli'de sadrazamın sarayına hücum ettiler, karşılarına çıkan herkesi katlettiler, ele geçirdikleri hazineyle birlikte Etmeydanı'na döndüler, burada büyük kalabalıklar tarafından karşılandılar, sayıları 30 bin kadardı, hepsi baştan aşağı silahlıydılar, geriye kalan *usta*'larıyla, kendilerine karşı çıkan herkesten öc almaya azimli sekbanbaşı da onlara katılmıştı. Hemen kazanların dışarı çıkartılmasını ve Etmeydanı'nın ortasında baş aşağı edilmesini söyledi, böylece ayaklanmaya bütün ocağın katıldığını gösteren bir resmiyet kazandırılmış oldu. Bu sırada sarayından kaçmayı başarabilen yeniçeri ağası Babıâli'deki sadrazamın sarayına gitmiş, ama kimseyi bulamayınca doğrudan sultana gidip haber vermek istemişti. Topkapı Sarayı'na geldiğinde Pabuççu Mehmed'in [Ahmed'in] mucize gibi birliğiyle birlikte zaten kendisinden önce oraya gelmiş olduğunu gördü. Beklenmedik bir gücün orada bulunması onları da cesaretlendirmişti, daha önceden bir kriz anında harekete geçmekle görevlendirilmiş olan başkentteki ve Boğaz'daki bütün paşalara sultan adına resmi bir çağrıda bulundular. Bütün bu sağduyulu önlemler hemen etkisini göstermeye başlamıştı, hepsi hiç vakit kaybetmeden birlikleriyle buluştular, Sadrazam Hüseyin[4] de onlara katıldı, sultan çevresinde düşmanlarını yok edebilecek bir gücün toplandığını gördü.

Öte yandan yeniçeriler de kendi başarılarından emindiler, etkili olan tüm güçlerini toplamış ve Etmeydanı'nın ortasında kazan kaldırmışlardı, şimdi de eskiden olduğu gibi hükümdarlarına taleplerini dayatabileceklerdi, sultanın onların isteklerini geri çevirmeye cesaret edemeyeceğini düşünüyorlardı. Bu amaçla hemen aralarından en nüfuzlu olanları temsilci olarak seç-

4 [Bu sırada sadrazamlık makamında Mehmed Selim Sırrı Paşa bulunuyordu.]

tiler ve taleplerini iletmesi için sultana gönderdiler ve ondan mutlak surette bütün yenilik önerilerini geri çekmesini ve bunları önerenleri ya da savunanları kendilerine teslim etmesini istediler. Az önce tesadüfen orada bulunan Kara Cehennem bunu görünce hemen atlı birliğiyle peşlerine düşmüş ve onları hiçbir karşı saldırı beklemeden yollarına devam ederken yakalamış ve anında üzerlerine saldırmıştı, kıl payı kaçan biri dışında temsilcilerle onlara eşlik eden kalabalığı oracıkta neredeyse tümüyle yok etmişlerdi ki, bu sefer Liman Ağası Topçubaşı [Numan] silahlı birliğiyle göründü, aynı sırada sultan da vezirleri, yüksek rütbelileri ve askeri erkânı toplantıya çağırmıştı, konu yeniçerilerin yeni nizamnameyi kabul etmesini sağlamak değil, birliği tümden yok etmekti. Hemen on sahra topu ile topçular, mühimmatla birlikte, küçük bir birlikle kentin ortasında kalan ve tamamen kuşatılma tehlikesi altında bulunan Kara Cehennem'e yardıma yollandı.

Son bir çareye başvuruldu ve bu, bir anda ayaklanmacıların kaderini belirledi. Hz. Muhammed'in kutsal sancağı, sancak-ı şerif törenle saklandığı yerden çıkartılarak, kalabalıkların etrafında toplandığı Sultanahmet'e getirildi. Sultan yürüyerek sancağın yanına geldi ve bu sırada yeniçerilerin inançtan yoksun davranışlarını, on gün önce dini törenle ettikleri yemini, bastıkları mühürleri ve yalancı şahitlik ederek onları nasıl ihlal ettiklerini anlatan bir duyuru okundu.

Öte yandan yeniçeriler de ilk yolladıkları temsilcilerin kaderinden zerre kadar endişe etmeden, *Sekbanbaşı* ile ocağın kâtibi *Yazıcı Efendi*'yi beş bin yeniçeri eşliğinde saraya yolladılar. Onlar da ilk taleplerini tekrarlayıp hiçbir yeniçerinin yeni nizamnameyi kabul etmeyeceğini ve bu nefret edilesi yenilikleri öne sürmede önemli rol oynayan on kişinin hemen infaz edilmek üzere kendilerine teslim edilmesini istemişlerdi. Bu heyet sarayı ablukaya almış ve taleplerinin, istedikleri her adam da dahil olmak üzere hemen karşılanmasını beklemeye başlamışlardı. Saray önceki düzenlemenin sonucuna bağlı olarak bu sefer tam koruma altına alınmıştı, ayaklanmacılar kendilerinin kıstırılmış olduğunu gördüler. Bu sırada Kara Cehennem de sokakları tarayıp geri dönerken babıhümayunun kalabalık bir ayaklanmacı grubu tarafından kuşatıldığını görmüş ve hemen birliğini alarak, saray duvarlarındaki gizli geçitleri kullanarak adamlarıyla birlikte

bahçe kapısına gelip doğrudan içeri girmiş ve peşinde sahra topları ve misket-güllelerle birlikte bir bir avlulardan geçerek ana kapıya dayanmış, burada kalabalığa sert bir sesle ne istediklerini sormuştu. Onları dinledikten sonra küstah tekliflerinin tümden reddedildiğini ve hemen dağılmalarını emretmiş, yoksa üzerlerine top atışı başlatacağını söylemişti. Bu tehdit korkuyla geri çekilmelerini sağlamış, ama Kara Cehennem'in birliği peşlerini bırakmamış ve hepsini oradan uzaklaştırmıştı. Kaçaklar Etmeydanı'ndaki kışlalarını geri almıştı, ama büyük bölümü geri çekilirken arkalarından atılan top mermileriyle telef olmuştu, sokaklar cesetleriyle doluydu.

Öğleden sonra saat üç dolaylarında sancak-ı şerif etrafında toplananların sayısı 60 bine ulaşmıştı, sultan nihai neticeyle ilgili endişelerinden kurtulmuş olarak, ayaklanmacıları silah bırakmaya ve dağılmaya ikna etmenin doğru olacağını düşünmüş ve bu doğrultuda muhalefet etmenin sonuç vermeyeceğini ve teslim olanların hayatlarının bağışlanacağına dair söz verdiğini bildirmeleri için onlara birden fazla heyet yollanmış, ama yeniçeriler içinde bulundukları Etmeydanı dışı sanki başka bir ülkeymiş gibi neler olup bittiğinden habersiz, bu tekliflerin korkudan yapıldığını [varsayarak], küstahça reddetmiş ve intikam tehditleriyle önceki taleplerini tekrarlamışlardı. Bu durumda son çareye başvurulacak ve hepsi topa tutulacaklardı. Acımasızlığı önceden çeşitli vesilelerle kanıtlanmış olan Hüseyin bu amaca en uygun adaydı, hemen seraskerliğe atandı, kentin mutlak hâkimi olarak ayaklanmacıları bastırmak üzere bütün askeri birlikler onun emrine verildi. Bu atama müftünün çıkarttığı bir fetvayla resmiyet kazandı, sultanın aceleyle onaylamasıyla da yürürlüğe girdi. Serasker topçularla birlikte, sayılarının çokluğuna körü körüne güvenen ve karşı tarafın durumundan bütünüyle habersiz olan yeniçerilerin toplandıkları Etmeydanı'na doğru ilerledi. Yeniçerilerin böylesi zor bir durumda bütün yeteneklerini, deneyimlerini ve enerjilerini devreye sokmaları beklenirken böylesi bir ihmalkârlık ve ahmaklık içinde olmaları, onların ne kadar değersiz ve işe yaramaz olduklarının, önerilen değişikliklerin de ne kadar gerekli olduğunun kanıtıydı. Önemli yerleri işgal etmeyi, arkalarındaki kent kapılarını ele geçirmeyi ve kırsal alanla iletişimlerini sürdürmeyi hiç akıl etmeden, etraflarının sarılmasına ve kaçış noktalarının kesilme-

sine sessizce göz yummuşlardı. Aslında çoğunluğun hâlâ hiçbir askerin onlara karşı çıkmaya cesaret edemeyeceğini ve kriz patlak verdiğinde Etmeydanı'na doğru ilerleyenlerin niyetlerinin sadece onlara katılmak olduğunu düşündükleri söyleniyordu. Kalabalığın ortasında olanlar aynı şeyleri söyleyerek hâlâ körü körüne ve küstahça övünüyor ve yerlerinden kıpırdamıyorlardı, ama sokağa yakın olup topçuların ateş etmek üzere yaklaşmakta olduklarını görenler Etmeydanı'na açılan caddelerden hızla kaçmaya başlamışlardı.

Bu yoğun kalabalığın üstlerine doğru geldiğini gören topçuların –belki de bütün Türkler güya bu topçulara hasret duyduğundan ve bir Müslümanın kendi inancından birine kılıç çekmeyi vicdanı kaldırmadığından– bir an için tereddüde düştükleri gözlemleniyordu, ayrıca güruhun, kardeşlerinin sevgisine karşı gözü kapalı duydukları güvenin haklı çıkma olasılığı da vardı. Yeniçerilerin niyetiyse bu silahları onların elinden alıp düşmanlarına çevirmekti. Topçular ellerinde ateşleme çubuklarıyla geri çekilmişlerdi, birkaç dakika daha geçseydi ihtimal ki kendi topları [onlara çevrilecek ve bu sefer kendileri] kaçmaya çalışacaklardı. Tam o sırada Kara Cehennem göründü, elinde topu ateşleyecek çubuk olmadığından dosdoğru topa koştu ve pıştovuyla barut haznesine ateş etti. Top patlayınca –en önde koşan yeniçerilerin elleri nerdeyse topun ağzındaydı– feci bir katliam oldu. Sokağın iki yanı birbirini itenlerle doluydu, bütün kalabalık bir anda yere serilmişti; ayakta kalanlar durdular, sonra da geri dönüp gene Etmeydanı'na doğru kaçmaya başladılar, toplar da peşlerinden ilerliyordu. Sonra herkes farklı yönlere doğru dağılarak, kışlalarına sığındı.

İlk defa eski arkadaşlarına biraz merhamet gösterme isteği duyan Hüseyin, durumu bildirmek üzere sultana bir haberci yollayarak, son darbeyi vurmadan önce ne yapması gerektiğini sordu. Sultan hemen bir hatt-ı şerifle yanıt verdi, kışlanın etrafı sarılacak, bina ateşe verilecek ve içinde saklananların hepsi topa tutulacaktı. Bu emri topçular, bostancılar ve sekbanlar yerine getireceklerdi. Yeniçeriler kışlanın duvarları arkasında hendekler kazarak siper aldılar ve şiddetli bir direnişe geçtiler. Acımasız ve insafsız düşmanları Kara Cehennem'in kalçasına ateş ederek onu yere yığdılar, Kara Cehennem yerde kıvranırken [bu sefer] bir yeniçeri zabiti

karabinasıyla gelip kafasına ateş etti, ama o silahını çıkarttığı sırada Kara Cehennem yattığı yerden piştovunu çekerek onu karnından vurmuştu; arkadaşları sultanın hayatına büyük değer verdiği bu adamı hemen oradan uzaklaştırdılar. Artık merhamet etme zamanı değildi, her yer topa tutuldu, binalar alev alev yanıyordu; kaçmaya çalışan herkes geri püskürtülüyor ya da oracıkta infaz ediliyordu, ertesi günü hâlâ duman tüten yıkıntılar arasında altı bin kadar ezilmiş ve yanmış ceset bulundu.

Kent kapılarının korunması için bütün önlemler alınmıştı, her yerde devriye gezen subaşları içerdekilerin kaçmaması için tetikteydi, dışarıdaki yeniçerilerle de iletişimleri tamamen kesilmişti. Göz kırpmadan hepsinin öldürüldüğü gerçek katliam asıl bundan sonra başladı, evlere baskınlar yapılıyor, sokakta ya da evlerde yakalananlar hunharca, hiç acımadan hemen öldürülüyor ve köpek sürülerinin önüne atılıyordu, ertesi gün daha yarılanmadan yanan kışlanın çevresindeki ceset sayısı beş bini bulmuştu, bir o kadarı da kentin her yerinde kan revan içinde sokakta bırakılmıştı; bazı yerlerde yolları tıkıyorlardı.

Bu feci mücadelenin tedirginliği geçince Serasker Hüseyin, sultana yakın olan bazı liderlerle birlikte kan gölüne dönmüş Etmeydanı ile çevresinden ayrılarak Sultanahmet'e gitti, sadrazam, vezirleri ve diğer ileri gelenler sancak-ı şerif etrafında toplanmışlardı. Hemen Hüseyin'in emrine 30 bin adam verdiler, görevi Ağa Kapısı'nı sıkı gözetim altında tutmaktı, hayatta kalan her yeniçeriyi acımadan öldürecekti. İzzet Paşa bin kişilik bir devriye oluşturdu, bu birlik şüphelendiği herkesi sorgulayıp tutuklayacak, nerede kaldıklarını öğrenecek ve sadrazamın gizli emirlerini yerine getirecekti. Bütün emirler katı şekilde uygulandı, bulunanlar acımasızca infaz edildi ve ertesi gün kent tam bir huzura kavuştu. Türklerden başka kimsenin aklına gelmeyecek bir yöntem bulmuşlardı, birisi tutuklandığı zaman, ortalıkta yatan bir cesedi alıp denize atması emrediliyor, bunu yaptığında kendisi de bıçaklanıp suya atılıyordu.

Ele geçirilen bütün zabitler bizzat sadrazam tarafından sorgulanmak üzere Sultanahmet'e, sancak-ı şerifin olduğu yere getirilmiş, *çorbacılar, mütevelliler* ya da *ustalar* yakınlardaki bir mekâna götürülüp orada boğulmuş, sonra da cesetleri Hipodrom'a yığılmıştı. Sıradan yeniçeriler

Ağa Kapısı'na gönderilip zalim Hüseyin'e teslim ediliyor ve orada boğulduktan sonra denize atılmak üzere sürükleniyordu.

Hüseyin'in sorgulamaları sırasında bulduğu yeniçeri kıyafetindeki 70 Rum da aynı akıbete uğramışlardı. Bir başkasını sorgularken onun, yeniçerilere ilk katıldığı sırada arkadaşlık ettiği ayyaş ve başıbozuklardan bir karakullukçu olduğunu anlamış ve ona 71. *Orta*'dan her ikisinin de tanıdığı Çavuş Nakilci Mustafa'yı bulmasına yardımcı olursa hayatını bağışlayacağını söylemişti. Karakullukçu onunla ve yaptıklarıyla ilgili bazı şeyler bildiğini ve şu sıralarda, karışıklıktan yararlanarak 27 kişilik bir grupla yeni bir plan üzerine çalıştıklarını söylemişti; ilkönce kentin halka açık mekânlarının uzağında bulunan Yenikapı, Samatya, Kumkapı ve Altımermer'de oturan zengin Ermenilerin evlerini basacak, bu barışçıl insanları öldürdükten sonra da evlerinde bol bol bulunduğu söylenen mücevherlerini ve değerli eşyalarını çalacaklardı. Belirledikleri hedeflerden ilki darphane emini ve sultanın mücevherci başı Kazaz Artin'di. Eğer ilk girişimleri başarılı olursa kendilerine başka gözü dönmüş haydutların da katılacağını, böylece Türklerin ve Galata'daki Frenk tüccarların evlerini de soyabileceklerini düşünüyorlardı. Hedefleri buralardan elde edecekleri muazzam ganimetle bir suikast çetesi oluşturmak, başta sadrazam ve serasker olmak üzere bütün nüfuzlu kişileri öldürmek ve yeni bir hükümet sistemi kurmaktı. Bu proje her ne kadar sonuç vermeyecek umutsuz bir girişim olsa da Hüseyin başka yerlerden de bu konuda bazı haberler edinmişti; hemen harekete geçti ve 60 devriyeyi görevlendirerek bu 27 suikastçıyı bulup, ölü ya da diri önüne getirmelerini emretti. Onlar da Cato-Street komplocuları[5] gibi iş üzerinde yakalandılar, altısı tutuklama sırasında öldürüldü, geriye kalan 21 haydut, elebaşları Nakilci'yle birlikle seraskere getirildiler ve onun önünde resmen doğranıp paramparça edildiler. Ona bu bilgileri veren ve devriyenin başında baskını düzenleyen eski dostu karakullukçunun yalnızca hayatı bağışlanmakla kalmamış, kendisi bol bol ödüllendirilmiş ve yeniden eski arkadaşının can dostu olmuştu.

17 Haziran 1826'da sultan bir hatt-ı hümayun çıkarttı ve Sultanahmet'te dalgalanan sancak-ı şerifin saray avlusuna geri getirileceği-

5 [Cato Street Komplocuları 1820'de Liverpool'da Britanya başbakanı ve bakanlarını öldürmeyi planlamış ama bir muhbir sayesinde ele geçirilmişlerdi.]

nin halka duyurulmasını istedi. Sancak şaşaalı bir törenle babüssaadeden geçirilerek Divan'ın önüne dikildi. Burada sefere çıkılırken farklı devlet görevlileri için kurulanlar gibi muhteşem çadırlar kurulmuştu, vezirler bu çadırlarda devlet işleriyle ilgileniyorlardı. Bu, milletin işlerinin sancak-ı şerifin gölgesi altında yapılmasının ona duyulan saygının bir işareti olacağı düşünülerek alınan bir önlemdi ve böylece zaten onu koruyacak en uygun kişi olarak sadrazama teslim edilmiş oluyordu. Ancak bir başka, hatta belki de asıl neden ayaklanmanın başlarında Babıâli kuşatıldığında bütün resmi dairelerin yakılmış olmasıydı. Aslında hükümet hâlâ kendini tam güvende hissetmiyordu ve çadırların burada kurulmasıyla yeniçerilerin çevirebilecekleri başka entrikaların önünü kesebileceklerini düşünüyorlardı. Ayrıca Bayraktar [Alemdar] Mustafa Paşa'nın başına gelenleri ve sarayında canlı canlı yakılmasını da unutmamışlardı, vezirler işler tam durulmadan benzer bir olayın yaşanmasını istemiyorlardı.

Hükümet burada kamp kurmuşken yeniçerilerin soruşturmaları da sürüyor, en zalimleri yok edilinceye kadar her gün yenileri kurban ediliyordu. Sonunda infazları durdurmanın iyi olacağı düşünüldü. Kentte yeniçeri ocaklarına bağlı oldukları sanılan kalabalık bir nüfus vardı, ama onlar işlerinin başında ve ayaklanmaya katılmayan barışçıl insanlar olarak biliniyorlardı, adlarının Büyük Kitapta [esami defterinde] bulunmasından başka hiçbir suça ortak olmamışlardı. İlk öfke fırtınasında bu talihsiz insanların birçoğu acı çekmişti, ama zararsız tebaaya yöneltilen merhametsizce katliamları sürdürmek Kara Cehennem'i bile isyan ettirmişti. Yeniçerilerin kökünün kazınması ve bu adı taşıyan hiç kimsenin ortada kalmaması amaçlandığı için, kalanların öldürülmek yerine sürülmesine, ayrıca kentte işe yaramaz ya da şüphe uyandıran kim varsa hepsinin de onlarla birlikte kentten uzaklaştırılmasına karar verilmişti. Son zamanlarda bir sürü insan Anadolu yakasındaki evlerini terk etmiş ve iş bulabilmek için başkente hücum etmişti; bunlar arasında hamallar, tulumbacılar, kayıkçılar, hamamlarda çalışan Arnavutlar, fırıncılar ve onlar gibi başkaları da bulunuyordu. Bu adamların hepsi toplanıp 100'er kişilik gruplar halinde karşı tarafa, Üsküdar'a, oradan da Anadolu'nun çeşitli yerlerine taşındı, paşalara onların kente geri dönmesi için gerekli olan tezkereyi

hiçbir şekilde vermemeleri emredildi. Bu [temizlik] altı hafta boyunca sürdü, sonunda kentten atılanların sayısı, aileleri de dahil olmak üzere neredeyse 10 bini bulmuştu. Çatışmalarda da bir 10 bin kişinin öldürüldüğü tahmin ediliyordu, yeniçerileri bastırmak için girişilen mücadelede kentin nüfusu altı hafta içinde 20 bin eksilmişti.

Bundan sonra sultan bütün dikkatini, yeni bir ordu kurmaya ve gizliden gizliye ulemaya, ki bu da yeniçeriler kadar zordu, çekidüzen vermeye yöneltti. Ulemanın elinde her zaman ayaklanmaya hazır bir araç olan bu gözü dönmüş fanatiklerin yok edilmesi ya da kentten sürülmesiyle büyük bir engel ortadan kalkmıştı; bu ara planlarını uygulamasına yardımcı olanların hepsini onurlandırarak ve ücretlerini artırarak ödüllendirmişti. Muhteşem Ağa Kapısı sarayını müftüye ve ardıllarına tahsis etmiş, eski hükümdarların yaşadığı Eski Saray'ı da şimdiki serasker ve ardıllarına bırakmıştı.

Ancak Hüseyin kendini yeni birlikleri eğitmeye yeterli görmemiş ve bu görevin daha donanımlı birine verilmesi için izin istemişti. Hüseyin büyük bir sağduyuyla sürdürdüğü eski görevi olan Boğaz nazırlığına geri dönmüş, yeni ordunun yetiştirilmesini de [Koca] Hüsrev Mehmed Paşa'ya bırakmıştı.

Osmanlı-Rus Savaşı patlak verdiğinde Hüseyin, aradan geçen kısa süre içinde henüz gerekli eğitimlerini tamamlamış sekbanlardan oluşan büyük bir kıtayla cepheye yollanmıştı. Sonuç bu tür askerlerin katıksız ahmaklıklarını bir kez daha kanıtlamıştı: Hüseyin'in cesareti ve gücü, başka paşalar canı gönülden destek verselerdi bile, ki zaten böyle bir şey olmadı, onlarla baş edemezdi; adamlar fazlasıyla memnuniyetsiz ve güvenilmezdi ve Ruslar Türkiye'nin içinde bulunduğu düzensiz durumdan adice yararlandılar, bir kuvveti bozguna uğrattıklarında yerlerini dolduracak bir takviyenin gelmemesi onların bütün beklentilerinin doğru çıktığını gösteriyordu.

[Hüseyin Paşa] Şumnu'yu cesaretle ve ustaca savunmasına karşın, Rusların Balkan Dağları'nı aşmasını engelleyemedi. Ancak yaptığı hizmetler unutulmadı, döndüğü zaman sultan ona büyük saygı gösterdi ve onu "iftihar" nişanıyla ödüllendirdi ve bütün eski görevlerine geri dönmesini sağladı. Tıpkı yeniçerilerin yok edilmesi için hazırladığı planlar gibi ulemanın ortadan kaldırılması için de gerekli çalışmaları yaptı ve uyguladı. İşkodralı Mustafa Paşa'nın başlattığı ayaklanmanın haberi Babıâli'ye ulaştı-

ğında Edirne'ye ve oradan da Rumeli'ye gönderildi. Arnavut paşanın isyanı bastırıldıktan sonra Türk hükümeti bu sefer de Mısır seraskerinin ayaklanmasıyla ilgilenmek zorunda kalmıştı, imparatorluk içindeki en yetenekli adam olarak oraya da Hüseyin gönderildi, ama yeni düzene düşkünlüğüne karşın, eski yeniçeri alışkanlıklarından bir türlü kurtulamamıştı. [Kavalalı] İbrahim Paşa, kendi hükümdarlarına ihanet ederek istilacılara katılan asi derebeylerinin yardımıyla onu köşeye sıkıştırıp iki kez alt etmişti. İkinci kez başarısız olmasına karşı, efendisi onu iyi kalplilikle karşıladı ve Vidin paşası [muhafızı] yaptı. Hüseyin artık 50'sini geçmiş biriydi; içinden çıktığı toplumun yapısına uygun hoyrat bir kişilik geliştirmişti; yüzündeki izler, efendisinin [II. Mahmud] ortadan kaldırmaya çalıştığı [çiçek hastalığının ölüm demek olduğuna dair] peşin hükümlerden birinin ilk etkilerini taşıyordu ve delik deşikti; buna karşın, özellikle gözlerinden ne kadar güçlü ve zeki biri olduğu anlaşılıyordu; bazı tikleri vardı, bunun son zamanlarda müptela olduğu afyondan kaynaklandığı söyleniyordu. Babasının haşinliğine karşın oğlu olağanüstü yakışıklıydı ve gördüğüm en güzel Türk erkek çocuklarından biriydi.

PABUÇÇU MEHMED [AHMED] PAŞA,[6] Trabzon'da son derece yoksul bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Diğerleri gibi zengin olma hayaliyle başkente gelenlerdendi; bir pabuççuda iş bulduktan sonra mesleğiyle anılmaya başladı. Davranışlarıyla ustasının gözüne girdi, kızıyla evlendi ve bir süre sonra hem işini, hem de dükkânını devralarak yeniçeri ocağına katıldı. Mehmed iyi bir insan, faal ve girişken biriydi, dolayısıyla bu fırsattan yararlanıp oturarak çalışmak yerine kendine uygun olan işe ağırlık verdi, çavuş olarak bahriyede çalışmaya başladı, emirleri aksatmadan yerine getirerek kısa sürede amirlerinin gözüne girdi. İyi huylu ve insancıl biriydi, bölü-

6 ["Ahmed Paşa - Pabuççu: Rizelidir. Geldiğinde Vefa hanında bir müddet dikici oldu. Sonra Tersaneye girip tayfa oldu. Seyyid Ali Kapdanın Boğaz Muharebesinde yararlığı görülüp 15 sene Tersane çavuşu oldu. 1241 (1826) Vak'asında sadakat göstererek Tersane başağası oldu. 1243 (1827/8) de Tersane kethüdası ve ardından kapıcıbaşılıkla Galata nâzırı olup Ramazan 1244 (Mart 1829) de mirimiran rütbesiyle kapdan-ı derya oldu ve müteâkiben vezirlik verildi ki, düşmanın Boğaza düşen bir gemisini tutmuştu. Hafakan hastalığından 6-7 ay hasta yatıp 12 Zilka'de 1245 (5 Mayıs 1830) de vefat eylemiştir. Yaşı yetmişe varmış, gayretli, sâdedil bir cesur bir adam idi. Eyüp'de Mihrişah Sultan Türbesi bahçesine defnedildi." Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî; Osmanlı Ünlüleri*, C. 1, s. 289, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1996].

mündc yardımına ihtiyacı olan bütün yoksullara imkânı dahilinde yararlı olmaya çalıştı, dul ve yetimlerin alçakgönüllü hamisiydi. Nezaketi ve iyi kalpliliğiyle pek çok dost edindi ve çavuşbaşılığa yükseldi. Okuma-yazma bilmeden bu göreve atanması Türklerin aşırı cahilliklerinin şaşırtıcı bir kanıtıydı, ama bu onun yararlı olmasına da engel değildi, sıkıntıda olanlara yardım ettiği kadar, kargaşayı bastırmada da etkili olduğu görülmüştü. Bahriyenin nehir zabıtası ona emanet edilmişti, yeniçerilerin kaldırılmasına olumlu bakanlar onun bu plan içinde önemli bir rol oynayabileceğini düşünüyorlardı. Bir süre sonra genel zabıtaya *vekil* atandı, Galata, Pera, Tatavla ve Kasımpaşa'nın ayaktakımının kalabalık olduğu mahalleler onun denetimine verildi ve tersane kâhyalığına terfi ettirildi. Normal zamanda bu sultanın dikkatini çekecek bir mevki değildi, ama uzun zamandır üzerine düşündüğü planına yararlı olabilecek bütün unsurları, en düşük seviyedekileri bile tanımaya çalışıyor ve onların atamalarıyla ilgileniyordu. Yeniçeriler bu sıralarda kanunsuz başkaldırılara girişiyordu, kâhyanın görevi içlerindeki en nüfuzlu olanlara yanaşmaktı, bu amaçla onların planlarıyle hemfikirmiş gibi davrandı, sultanının ona bu iş için harcamak üzere verdiği parayı düşük rütbeliler arasında dağıttı, böylece geniş bir kesimin güvenini kazandı, onu artık gizli, ama en sağlam taraftarları olarak görüyorlardı. Bunların arasında en kalabalık ve en kan dökmeye hazır olanlar hamallar ve kayıkçılardı; bunların büyük bölümünü Sakız baskınına katılmak üzere İstanbul'dan gidenler oluşturuyordu, katliamın ardından elde ettikleri ganimetler ve esirlerle başkente zengin olarak dönmüş ve bir sürü serseriyle birlikte yeniçeri ocağına katılmışlardı, Pabuççu'nun etrafına topladıkları bunlardı. Zabıtanın başı olduğu için onların karakterlerini ve davranış biçimlerini tanıma fırsatına sahipti, eğer birinin adı kabadayıya çıkmışsa ve kendi hedefine uygunsa hemen onun güvenini kazanır ve kendi tarafına çekerdi. Bu adamların hepsine tek tek ondan alacakları direktiflere kesinlikle uyacaklarına, onları ya da gizli bir birlik kurulduğunu kimseye ifşa etmeyeceklerine dair yemin ettirdi, aynı zamanda amacının onları zafere ulaştırmak olduğuna ve yeniçerilerin otoritesini ve dokunulmazlıklarını sağlam temellere oturtmaya çalıştığına ikna etmeye çalıştı; hepsi katıldıkları bu birliğin amacının yalnızca bu olduğuna inandırılmışlardı.

15 Haziran 1826'da kriz patlak verince her şey hakkında gizli istihbarat bilgisine sahip olan Pabuççu, o sırada Sarayburnu'nda kış sarayında (Topkapı Sarayı) olan sultana güvendiği bir haberci yollayarak, oluşturduğu serseri birliğinin hazır olduğunu, acil ihtiyacı olduğunda hemen gelebileceklerini bildirmişti. Sultan ajanının sadakatinden, sağduyusundan ve azminden emindi, ona sonsuz güveni vardı, onu hemen limanın karşı yakasına davet etti, Pabuççu hiç vakit kaybetmeden çetesiyle birlikte karşıya geçti, Yalı Köşkü'nde karaya çıktı, bahçe kapısından içeri alındı ve sultan sarayın orta yerinde kendisini, yeniçeriler içindeki en yobaz, kavgacı ve kanunsuz muhalifleri olan silahlı bir ayaktakımının ortasında buldu. O arada vezirlerinin de kendisine katılmasını istemişti, geldiklerinde bu gözü dönmüş grubu, sarayın tam ortasında, basit birinin emri altında olduğunu görünce hem şaşırdılar, hem de korktular. Pabuççu şimdi onlara hitaben ilk defa düşüncelerini anlattı, onları buraya gözü dönmüşlerin ve kötü adamların sayısını artırmak için değil, onlara şeref ve itibar yolunu göstermek, sancak-ı şerifi korumak ve hükümdarlarına destek olmak için getirmişti. O konuşurken yeniçerilerin ortadan kaldırıldığını, kışlalarının onlarla birlikte yerle bir edildiğini eklemiş ve onları buraya getirerek, diğer yeniçerilerin başına gelenlerden kurtardığını, onlara hükümdarlarını görme ve hizmetleri için onları ödüllendirme fırsatı verdiğini söylemiş, hepsine para, mevki, yer ve her türlü armağan sözü vermiş ve onun için nasıl yemin ettilerse şimdi de sultana bağlılık yemini etmelerini istemişti. Bu konuşma alkışlarla karşılanmış, hepsi yemin etmiş ve sancak-ı şerifi korumaya götürülmelerini istemişlerdi. Hemen babıhümayun açılmış ve hep birlikte sancağın bulunduğu Sultanahmet'e yürünmüştü. Bu devrimin en olağanüstü yanı, kendisi de bir yeniçeri olan basit, okuma-yazma bilmeyen birinin, sadece sağduyusuyla birliğin en yasa tanımaz ve tehlikeli kesimini, yalnızca zararsız kılmakla yetinmemiş, aynı zamanda kendi varlıklarını yok etmeleri için sağlam bir destek unsuru olarak kullanabilmiş olmasıydı. Amaca ulaşıldıktan ve hükümet bütünüyle yeni ilkeler üzerinde yoğunlaşmaya başladıktan sonra Pabuççu bol bol ödüllendirildi, önce Galata nazırlığına atandı, sonra imparatorluk bahriye çavuşlarının sivil ve askeri amiri oldu, son olarak da Büyükdere'de konumlanan Osmanlı donanmasının kaptanpaşalığına getirildi. Önceden

denizcilik alanında hiçbir bilgisi olmamasına karşın, bu mevkii büyük bir beceri ve sağduyuyla doldurdu, ama bunun keyfine varacak kadar uzun yaşamadı, kısa bir süre sonra bir hastalığa yenik düştü, uzunca bir süredir ciğerleri su topluyordu, buna uzun dayanamadı. Hatıralarda kalan, bütün cahilliğine ve eğitimsizliğine karşın, onun devrimlerin yapılmasında etkili olanlar arasındaki en dürüst kişi olduğuydu.

Reşid Mehmed Paşa, Çerkesya'da doğmuş ve İstanbul'a esir olarak getirilmiş, satışa çıkarıldığı açık pazarda bir kayıkçı tarafından satın alınmıştı; kayıkçı Boğaz'da çalışıyordu, ama o sırada işini bırakıp Eyüp çevresine taşınmıştı.

Reşid soyunun özelliği gereği yerinde duramayan sabırsız yapısıyla kayıkçının tek düze yaşamına alışamamış ve kısa bir süre sonra efendisinin evinden kaçarak doğruca Kaptanıderya Küçük Hüseyin Paşa'nın, Sultan [III.] Selim'in lütfu ve hoşgörüsü sayesinde edindiği muhteşem sarayına gitmiş ve kazaen Bahriye [divan] kâtibi Hacı Mustafa Ağa'nın dairesine yönlendirilmişti. Hacı Mustafa kendisine niçin geldiğini ve ne istediğini sorunca o da, hiç çekinmeden yoksul bir kayıkçının kölesi olduğunu, ama kendisini yeteneklerine daha uygun işlerde çalıştıracak ve hizmetini takdir edecek önemli birinin yanında çalışmayı çok istediğini söylemişti. Reşid'in hiç çekinmeden rahat rahat konuşması hoşuna gitmişti, ondan efendisinin adresini öğrendikten sonra yanına getirmelerini istedi. Kayıkçı saraya gelince yoksul kölenin etrafını saran yüksek mevki sahibi önemli kişilerin onun özgür davranışlarına ve azmine hayran olduklarını görünce şaşırdı ve sakin havasıyla bu kadar gösterişsiz görünen bir delikanlıdan ayrılmaya kolayca ikna edildi. Pazarlık sonucu kayıkçıya 8.500 para, yani o günkü değeriyle yaklaşık 200 sterlin ödendi, o da gencin satış belgesini, yani penciğini geri gönderdi. Bu tarihten sonra Reşid yetkin efendilerin hizmetinde çalıştı ve eğitiminin yararını gördü.

O tarihte Hüseyin'in mühürdarı olan Hüsrev, gencin her gün biraz daha üstün nitelikler kazandığına şahit oluyor, onunla konuşmaktan zevk alıyordu, çiçek hastalığına yakalandığı zaman gencin kendisine ne kadar şefkatli ve saygılı baktığını hiç unutmadı. Kısa bir süre sonra Reşid gene efendisini değiştirmek isteyince bu sefer Donanma Silahdarı Hacı Şakir

Ağa'ya satıldı. Onun yanında kalemini bıraktı ve kendisine daha uygun uğraşların peşine düştü, at binmeyi, cirit atmayı öğrendi ve bir içoğlan için gerekli olan bütün nitelikleri edindi. Hüsrev kademe kademe ilerlemiş ve Mısır seraskeri olmuş ve çiçek hastalığı sırasında ona bakan genç kölenin niteliklerini hatırlamış, İstanbul'daki temsilcisine haber yollayarak kaça olursa olsun onu satın almasını istemişti. O sırada işini kaybetmiş olan Silahdar, Mısır seraskerini kırmak istemediğinden köleyi yüksek bir miktar karşılığında satmayı kabul etti.

Hüsrev sevgi dolu genç dostuna kavuşmaktan çok memnundu, hemen onu azat ederek penciğini verdi ve onu adım adım yükseltti. Hüsrev'e Teke Paşası'nın kafasını kesmesi emri verilince o da Reşid'i görevlendirdi. Reşid iki tuğlu paşa rütbesine yükseltildi ve Mısır'dan ayrıldı. Daha sonra Tuna yakınlarındaki Tulçı muhafızı yapıldı, ardından da Vidin valiliğine getirildi.

Rum ayaklanması başladığında Vidin'den çekilerek Rumeli Valisi yapıldı, Mora'da ve Mesolongi'de [Mesleng] Kavalalı İbrahim Paşa ile birlikte Yunanlara karşı mücadele etti, sonra da yeniçerilerin ortadan kaldırılmasında payına düşeni yerine getirdi, 1830'da [doğrusu 1829] sadrazam oldu.

İzzet Mehmed Paşa, Asya yakasında Darende'de doğduğu için Darendeli olarak anılır. Devlet görevine Hacı Bekir Paşa'nın mühürdarı olarak başladı, onun ölümü üzerine Ispartalı İbrahim Paşa'ya tavsiye edildi, böylece onun kapı kethüdası oldu. O tarihlerde Bursa Sancağı valisi olan İbrahim, Rum ayaklanması başlayınca Boğaz muhafızlığına getirildi, kampını geniş Büyükdere çayırlığına kurdu. Bu görevi sırasında ona eşlik eden İzzet ustalığını gösterince İbrahim'in kapıcıbaşı oldu. Hüseyin Boğaz nazırlığına getirilince İzzet'in kurnaz ve faal bir subay olduğunu fark etti ve onu Tarabya'nın karşısında Anadolu yakasındaki kalede çıkabilecek kargaşayı gözlemlemesi için Beykoz düzlüklerini ele geçirmeye yolladı. İzzet bu işi idare edişiyle amirlerini öyle memnun etmişti ki iki tuğlu paşalığa yükseltildi, yetenekli ve sadık bir ajan olarak yeniçerilerin ortadan kaldırılması planına dahil edildi. O tarihte daha çok gençti, en dikkat çekici yanı aşırı gösterişçi olmasıydı. Sultan her zamanki sağduyusuyla ondan yararlanmaya niyetlenerek huzuruna çağırttı, kendisine şahane giysilerle güzel bir at verdi, iyi bir binici olduğunu da görünce ona hayran oldu. "Hükmetme

tutkusunun" cazibesi İzzet'i sonsuza dek sultana bağlamıştı. Kısa bir süre sonra Anadolu valisi yapıldı, üç tuğlu paşalıkla şereflendirildi, kısa bir süre sonra da denizcilikten tamamen bihaber ve bir geminin güvertesine hiç çıkmamış olmasına karşın kaptanpaşa yapıldı. Ancak bu göreve yalnızca sultanın planını gizlice yürütebilmesi için getirilmişti. Zamanı geldiğinde İzzet'in ne kadar işe yaradığı görüldü, mücadeleye hazır zabıtanın başı olarak ilk saldırının ardından yeniçeri birliklerinin kökünün kazınmasına beklenenin ötesinde katkıda bulundu.

Rusya'yla savaşa girildiğinde sadrazam onu büyük önem taşıyan Varna Kalesi'ne komutan olarak atadı, bu görevi sırasında kaleyi şartlı olarak teslim etmek zorunda kaldı, ama böyle yapması İstanbul'da doğru bulunmuş ve kısa bir süre sonra, düşman saydığı Mehmed Selim Paşa yerine sadrazam yapılmıştı. Sanıldığına göre bu düşmanlık Selim Paşa'nın [kaleyi] erzaksız, parasız ya da garnizonu ayakta tutacak herhangi bir yardımdan yoksun bırakmasından kaynaklanan başarısızlığından ötürü İzzet'in gururunun kırılmış olmasından kaynaklanıyordu. Yeni sadrazam göreve gelince her şeyin ne kadar içler acısı ve karmaşa içinde olduğunu fark etmişti: Ordunun her şeyi eksikti, her konuya yabancıydı, gönderilen bütün emirler göz ardı edilmişti. Ordunun sağlam olan tek bölümü bir miktar Avrupa disiplinine sahip olan Halil [Rıfat] Paşa'nınkiydi. Onun dışındakilerin cehaleti ve yetersizlikleri şimdi yeni Sadrazam İzzet'in omuzlarına yüklenmişti, oysa o saklanan yeniçerileri bulup ortaya çıkaran zabıta teşkilatını yönetme konusunda kesinlikle çok daha başarılı olmuş biriydi. Dolayısıyla bir süre sonra görevden alındı ve yalnızca kapıcıbaşı unvanıyla gizlice Rodos'a sürgün edildi.

Halil Rıfat Paşa,[7] bir Çerkez köleydi, çocuk yaşlardayken [Koca] Hüsrev Mehmed Paşa'ya satılmıştı. Paşa, 30 yıldır sürekli olarak Türk imparatorluğunda çeşitli görevler için eğitmek ve hazırlamak üzere Gürcistan ve Çerkesya'dan oğlan çocuklarını topluyordu. Genç Halil hatırı sayılır yeteneklere sahipti; kısa sürede yalnızca Türkçe, Arapça ve Farsça yazıp okumayı öğrenmekle, ayrıca Doğu tarihi ve edebiyatı üzerine engin bilgi sahibi olmakla

7 [Damad Gürcü Halil Rıfat Paşa (1795 - 1856).]

kalmamış, aynı zamanda Fransızca ve İtalyancada da epey yol kat etmiş, çizim yapmaya merak salmıştı. Bu ilgi alanları onun daha hareketli egzersizler yapmaktan alıkoymamış, döneminin en iyi binicilerinden biri olmuştu. Bütün bu niteliklerine ek olarak, yumuşak ve uyumlu kişiliği ve yakışıklılığıyla Hüsrev Paşa'nın sevgisini kazanmıştı; çocuk sahibi olmayan paşa onu oğlu gibi seviyordu. Yunan Ayaklanmasının başlamasıyla, o tarihlerde kaptanpaşa olan Hüsrev sefere çıkarken onu da gönüllü olarak yanına almıştı; Halil katıldığı seferlerden İpsara'da büyük bir cesaret sergilemişti. Denizcilik konusunda o denli bilgi sahibi olmuştu ki, genç yaşına ve herhangi bir görevi olmamasına karşın, Türk bahriyesindeki en deneyimli ve bilgili kişi sayılmıştı.

Bu sıralarda Avrupa tarzı eğitimin Türklerin önyargılarını etkilemeye başlamasıyla Hüsrev de bu yöntemi donanmada, özellikle de bahriyeliler üzerinde uygulamaya karar verdi. Bunun üzerine Halil on bahriyelinin kendi hizmetine verilmesini istedi. Onları daha iyi eğitebilmek için İzmir'de sokakta tanıdığı Gaillard [Hurşid Ağa] adındaki bir Fransızdan yararlandı. Gaillard Mısır'da Bonaparte'ın ordusunda görev yapmıştı, şimdi de dünyayı geziyordu. Halil aradığı bilgi ve deneyimin bu adamda olduğunu hissetti, ona bir teklifte bulundu, o da bunu seve seve kabul etti, ikisi birlikte bu kişileri eğitmeye başladılar. Halil artık onbaşı olmuştu, bu onun ilk rütbesiydi. Bu çekirdek grup sayesinde Avrupa tarzı eğitim bütün donanmada yaygınlaştı. Donanma seferden sonra İstanbul'a dönünce sultan donanmaya bir resmi ziyarette bulunmuş ve hiç beklemediği bir şeyle karşılaşmıştı; Halil en usta 40 bahriyeliyi seçmiş, sultandan önce Kum Meydanı'nda[8] karaya çıkmış ve onun önünde askerleriyle talime başlamıştı. Halil'in gençliği, ilgisi ve askerlerinin mahareti sultanı çok memnun etmiş ve onu hemen donanmanın haznedar ağalığına atamıştı. Bu tarihten sonra sürekli yükselen Halil, yeni eğitim sisteminin hararetli bir savunucusu olmuş, sonunda sultan tarafından Türklerin ulaşmaya çalıştıkları nihai hedefleri olan üç tuğlu paşa yapılmıştı.

8 ["Bilinenlerin başında sarayın ana kapısının Alay Köşkü'ne baktığı 1808'e dek üstünde sadr-ı âli kethüdalarının dairelerinin konumlandığı geliyor. Bu kapıyla Alay Köşkü arasında genişçe bir meydanlığın bulunduğu ve ona, büyük olasılıkla kumla kaplı olduğundan Kum Meydanı denildiği anlaşılmaktadır." Uğur Tanyeli, "Bâbıâli," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, s. 522. Bugün Sirkeci, Hocapaşa'da bu adı taşıyan bir sokak bulunmaktadır.]

Ne zaman yeni bir birlik oluşturulacak olsa Halil hemen onlarla kaynaşıyor, onların şikâyetlerini dinliyor, sorunlarını çözüyor, hasta olduklarında onları ziyaret ediyor ve bir ceza verilmesi gerektiğinde affedilmeleri için seraskerle aralarını bulmaya çalışıyordu. Bu davranışlarıyla askerlerin idolü olmuş, başka herhangi birinin uygulamasına razı olmayacakları bir disiplin tarzını ondan geldiği için kabul etmişlerdi. Halil kendisine bir şeyler öğretecek her Avrupalıya kucak açıyor, planları inceliyor ve taktikler üzerine Avrupa'da yazılmış olan kitapları okuyordu.

Yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan sonra Halil, Rus Savaşı başladığı sırada aklına koyduğu önemli bir uygulamayı hayata geçirmeye niyetliydi, ama birliklerin içinde gruplaşan eski yeniçeriler onun uyguladığı disipline sürekli karşı çıkıyorlardı. Olayları önceden görmüş ve söylemişti, Türklerin davasına zarar veren bir karmaşa ve kargaşa sonunda onun sağduyusunu haklı çıkarmıştı. Önyargıları olan diğer bağnaz paşalar ondan yana olmadılar ve bütün gayretlerini gizlice baltaladılar.

İzzet Mehmed Paşa koltuğunu kaybettiği zaman sultan Halil'i kaymakam yaptı. Halil İstanbul'a dönünce, hizmetlerinden çok memnun kalan sultan bu sefer onu elçisi olarak Rusya'ya gönderdi, imparatora götürdüğü armağanlar arasında olağanüstü güçler atfedilen 240 nazarlık da vardı. Farklı taşlar üstüne kazınmış çeşitli gizemli harflerden oluşan bu nazarlıkları bilezik ya da başka süs eşyası olarak takanlar kem gözden korunuyorlardı. Bunların hepsi imparatorluğun çeşitli yerlerinde, bunların etkisinden yararlanmış kişilerden yüksek fiyatlara satın alınmışlardı. Elçilik görevinden dönünce Türk donanmasına kaptanpaşa olarak atandı ve sultanın 19 yaşındaki en büyük kızıyla evlendirildi. Halil bugünün en başarılı ve bilgili Türkü sayılmakta.

Sultan Rusya'nın müstebit hükümdarının gönlünü almak için aşağıda belirtilen armağanları yollamıştı:

"Her birinin değeri sekiz-on bin kuruş arasında olan kuşak balyaları; aynısından değeri üç-beş bin kuruş olanlar; parlak taş kakmalı 36 enfiye kutusu; aynısından 48 pırlanta kakmalı kutu; aynısından Fransız ve İngiliz imalatı altın kakmalı kutu; aynısından saatler; iki büyük yuvarlak incili küpe; incili ve parlak taşlı gerdanlıklar; çeşitli boylarda küçük tespih-

ler; incili, pırlantalı ve Türk işi telkâri bilezikler; zümrüt ve safir ile ender bulunan Türk firuzeleri; nargileler ile kehribar ağızlıklar ve Antep'ten kiraz ağacından tütün çubukları; parlak taşlarla süslü fincan zarfları; imparatorluk hazinesinden çok güzel kokan bir miktar ödağacı ve misk otu; kasa kasa kokulu pastiller; harem kıyafetleri için Hint ipeği; Halep'ten altın ve gümüş simli ipek; Bursa ve Bağdat'tan selimiye ve peten[9] kumaşları; hakir denen çizgili ve çiçekli Bursa ipeği; küçük çiçekli ve canlı renkli İstanbul *ischalessi* [şal işi]; pahalı İstanbul bordürlü Hint müslini; çorbacıbaşının saray haremi için getirttiği çeşitli şekerlemeler; Ankara keçisi kılından yapılan sof ve eşyalar; hamamda giyilen işlemeli takunyalar; ender desenli 400 mendil; Zülfikârlar ve Şam kılıçları, piştovlar ve karabinalar; imparatorun atı için parlak taşlarla işli dizgin ve eyerler; altın işlemeli *kaftanlek* [kaftanlık]; işlemeli kadın terlikleri; İzmir halıları; Muskat'tan [Umman'da] kokulu gül yağı; divan minderleri; imparatoriçe için şahane bir tarak, ama bunların içinde en değerli olanlar iki imparatorluğun arasındaki barışın habercisi olan, bazılarında gizemli oymalar olan kehribar ve başka çeşitli malzemelerden yapılmış olan 240 nazarlık."

9 [İpek ve pamuk karışımı, simli ve sırmalı bir kumaş.]

Ek VIII- Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorlukları arasında üzerinde anlaşmaya varılan ve farklı dönemlerde değiştirilen kapitülasyonlar ya da barış maddeleri

[Kapitülasyonların başında bulunan Sultan Mahmud'un unvanlarıyla ilgili kısım çevrilmemiştir.]

Fransızlara ve Venediklilere tanınan kapitülasyonların benzeri farklı zamanlarda İngilizlere de tanınmış, Elizabeth, I. James ve II. Charles'a verilenler Sir Sackwille Crowe ve Sir Thomas Bendish; II. Charles'a verilen Earl of Winchelsea ve Sir Heneage Finch, Viscount Maidstone, Baron Fitzherbert tarafından kabul edilmiş, son olarak da Zilkade ayının 19'unda (5 Ocak 1809) Kale-i Sultaniye'de [Çanakkale] imzalanan barış anlaşması da Sayın Robert Adair tarafından imzalanmıştı.

Bu kapitülasyonlar imtiyazları, vergileri, yetkileriyle büyükelçi ve konsolosların, davaların, borçların, bağışların ve vasiyetnamelerin korunmasını içeriyordu. Ticaretin kapsamı tanımlanıyor, tüccarların, tercümanların, simsarların ve onlarla ilişkili başkalarının, deniz ya da karayoluyla gelmelerini, bağlı ülkelerde güvenlik içinde ticaret yapmalarını ve gemilerine her türlü malı, silahı ve barutu yüklemelerini kabul ediyordu. Yalnızca bir yerde gümrük ödeyecekler, ödemeyi yaptıktan sonra bütün tacizlerden muaf olacaklar; iskele resmi ya da sikke taşınmasında vergi ödemeyecekler; demir atmak için 300 akçeden bir kuruş fazla vermeyecekler; limanda beklerken, ayrılırken, erzak ve su alırken engellenmeyecek ve taciz edilmeyecekler; gemileri yalnızca kalelerde ve limanlarda aranabilecek; fırtınaya yakalandıklarında her türlü yardım yapılacak; Tunus, Berberi, Koron [bugün Koroni] ya da Modon [bugün Methoni] korsanlarının yağmaladıkları malları onlara iade edilecek; beylerbeyleri bunların satılmasına izin vermeyecek, çalanları cezalandıracak.

Türkiye'de oturanların hepsi evli ya da bekâr, tüccar ya da esnaf bütün vergilerden muaf olacak; eğer bir şekilde köle yapılmışlarsa ve büyükelçi ya da konsolos tarafından istenirlerse hemen serbest bırakılıp onlara teslim edilecekler; ne hayvan gıdası üzerinden vergi ödeyecek, ne de kendi tüketimleri için evlerinde şarap yapmaları yasaklanabilecek; İzmir'den ya da başka

bir Türk limanından İngiltere kralının mutfağında kullanılmak üzere her yıl iki gemi dolusu incir ve üzüm alabilecekler ve yalnızca yüzde üç vergi ödeyecekler.

Büyükelçilerin kendi yeniçerilerini ve tercümanlarını seçebilmelerine izin verilecek ve hiçbir tercüman görevi icabı [çevirdiği] mektubun ya da önerge ve tezkerenin içeriğinden sorumlu tutulmayacak, bir Türk kadı tarafından herhangi bir suçtan ötürü cezalandırılmayacak, büyükelçisinin ya da konsolosunun haberi olmadan hapsedilemeyecek; İngiliz yurttaşları arasındaki bütün davaları büyükelçi ya da konsolos, Türk yetkililerin müdahalesi olmadan karara bağlayacak ve eğer bir İngiliz bir diğerini yaraladığı için iftiraya uğramış ve suçlanmış ve bir Türk kadıya olayla ilgili yalancı şahit sunulmuşsa [kadı] onu dinlemeden olayı doğrudan İngiliz büyükelçisine devredecek; bir Türk ile İngiliz arasındaki bütün davalar ya da adam öldürme ve başka suçlarla ilgili olanlar, büyükelçi, konsolos ya da tercümanı orada olmadan Türk mahkemelerinde ele alınamayacak; dört bin akçe değerinin üzerindeki davalara yalnızca Babıâli'de bakılacak ve alınan para üzerinden çavuş yüzde ikiden fazla alamayacak.

Eğer bir İngiliz yurttaşı Müslümanlığı kabul ederse ve Müslüman olmayan birinin malına sahipse bu onun elinden alınacak ve büyükelçi tarafından sahibine geri verilecek ve hiçbir İngiliz, eğer ona kefil olmamışsa bir başkasının kaçmasından ya da kaçırılmasından sorumlu tutulmayacak; Türkiye'de ölen İngiliz yurttaşlarının malına ve mülküne hiçbir Türk el koyamayacak ya da bunlar zorla tahsis edilemeyecek, ölenin vasiyetine göre güvence altına alınacak ya da teslim edilecek; vasiyetnamesi yoksa malları büyükelçiye teslim edilecek; ölen yerleşik biri değilse malları tanıdıklarından biri gelip isteyene kadar korunacak; aynı yasa İngiliz tercümanlar için de geçerli olacak; eğer tercüman Babıâli'nin tebaasıysa mali görevlilerin müdahalesi olmadan malları varisleri arasında paylaştırılacak.

[1809'da] Kale-i Sultaniye Anlaşmasıyla eklenen maddeler

Tercümanları koruyan beratlar eskisi gibi verilmeye devam edilecek, ama tercüman bürolarında çalışmayan tüccarlara, bankerlere, dükkân sahiplerine ya da imalatçılara verilmeyecek; hiçbir Babıâli tebaası İngiliz

şehbenderi [konsolosu] olarak atanamayacak; Babıâli tebaasından olan hiç kimse ya da tüccara berat verilmeyecek, elçiler ya da konsoloslar önceden izin alınmadan onlara pasaport veremeyecek; savaş gemilerinin Çanakkale ya da İstanbul Boğazı'ndan Karadeniz'e geçmesini engelleyen eski anlaşmaya gelecekte de uyulmaya devam edilecek.

"[H.] 1086'nın (MS 1675) Cemaziyelevvel ayında imparatorluk mührüyle damgalandığı" belirtilen anlaşma, Yüce Tanrı önünde verilen birtakım sözlerle sona eriyordu.

Ek IX.- Kölelerin (Yunan Ayaklanması sırasında köleleştirilenlerin) azadına dair ferman

Kadılara, Naiplere, Müsellimlere, Âyana ve diğer Kent Valileriyle Türk İmparatorluğundaki Köylere

Asi tebaa ayaklanarak hükümdarları ve velinimetlerine, yüce Osmanlı hükümetinin başına [sadrazama] isyan ettiklerini bildirdikleri zaman, müftü [şeyhülislam] bu hıyanette ısrar eden ve küstahça asiliklerini sürdürenleri cezalandırabilmek amacıyla bu isyankâr ayaklanmacılar hakkında şeriata uygun bir hüküm vermişti. Ayaklanmacıların üzerlerine yürüyen Türk ordusu onları cezalandırmış ve ayaklanmaya devam ettikleri sürece onları cezalandırmaya devam etmiş, eşleri ve çocukları esir alınarak köleleştirilmişlerdi. Ama her zaman af dileyen ve korunma isteyenlere iyi ve şefkatli davranan hükümdarımız bundan fazlasıyla rahatsız olmakla birlikte, merhametinden ötürü onların huzur bulmalarını ve evlerine dönmelerini sağlamak amacıyla onları affetmeye karar vermişti. Ancak kölelerden bazıları alınıp satıldıktan sonra Müslümanlığın ışığıyla aydınlanıp gerçek dine kabul edilme mutluluğuna erişmişti, ama Hıristiyan inancından vaz geçmeyenler de vardı ve onlar evlerine dönmek istediklerini bildirmiş, sürekli kaçma girişimlerinin efendilerine hiçbir yararı da olmamıştı. Buna ek olarak hiçbir fenalığa ve şiddete tahammül edemeyen sultan hazretlerinin koruma şemsiyesi altında barış ve düzen hüküm sürerken, uzun süredir hizmet eden, dinlerini korumada kararlı olan ve gözleri sürekli evlerinde olan bu köleler artık yalnızca zorla köleliğe mahkûm bırakılmış durumdalar. Onlar eğer özgürlüklerini kazanır ve memleketlerine dönerlerse o zaman imparatorluğun nüfusu şenlenecek ve onları azat eden efendilerine sonsuz minnet duyacaklar. Onun için bu fermanın basılması, anlatılması ve yerine getirilmesi sizin yükümlülüğünüz altındadır. Yani Müslüman olmayan bütün kadın ve erkek kölelerin serbest bırakılmasını sağlayacaksınız. Bunu yaparken bütün köleleri efendileriyle birlikte yanınıza çağıracak ve efendilerine pek faydalı bir şey yapmadıklarını ve dinlerini değiştirmek istemeyen köleleri zorla hizmet etmeye mecbur bıraktıkları için halk arasında itibarlarını kaybettiklerini

anlatacaksınız. Gördüğünüz gibi bu ferman İslamı kabul edenleri kapsamıyor. Onların kaçmamasına dikkat edin, böyle bir şeye girişirlerse yasalara göre onları cezalandırın.

Hıristiyanlıktan vazgeçmeyenlerin azat edilmesini sağlayın, onlara eve dönmeleri için gerekli olan parayı verin ve bu fermanla serbest bırakılanların listesini Babıâli'ye yollayın.

Kilise Takvimi.
Ermeni Kilisesinin Kutsal Kanonları.
Büyük harfle yazılmış bir Mezmur.
Aynısı.
Küçük harflerle yazılmış kopyası.
Altın yaldızlı kopyası.
Narekatzi, ya da Dua Kitabı, Ermenistan'daki Narekatzi Manastırı'nda Surp Krikor tarafından yazılmış.
Küçük harflerle yazılmış kopyası
Kutsal Haç üzerine bir vaaz.
Mektup Tarzı ya da Mektup Yazma Yöntemi.
Resullerin İşleri, ince kâğıt üstüne.
Bu kitabın kaba kâğıt üstüne kopyası
Yedi Bilge Adamın Macerası.
Aziz Kiprianos.
İsa'nın Çektikleri üzerine bir vaaz.
Komünyon Yönetme Usulü üzerine bir ayin.
Bir Ermeni Alfabesi.
Bir İmla Kitabı.
Bir İlahi Kitabı.
Bu kitabın Türk kâğıdı üstüne kopyası.
Bir Mezmur, Türkçe ve Ermenice harflerle.
Bu kitabın kaba kâğıt üstüne kopyası.
Melekler üzerine bir methiye.
Eçmiadzin Patrik Kilisesi üzerine kopya.
Kutsal Risaleler Koleksiyonu.
Değerli Taşlar üzerine bir risale.
Küçük Narekatzi, bir dua ve vaaz kitabı.
Bir İlmihal, Türkçe ve Ermenice harflerle.
İsa'yı meshetmek için merhem getiren bir kadın üzerine.
Katolik Dua Kitabı, kaba kâğıt üstüne.

Bu kitabın altın varak üstüne kopyası.
Bu kitabın ince kâğıt üstüne kopyası.
Bu kitabın altın varak üstüne kopyası.
Ermenice İlmihal.
Tunç Kenti Macerası.
Aziz Efraim'in Duaları.
İyi Davranış üzerine bir kitap.
Süleyman'ın Özdeyişleri, Türkçe ve Ermenice.
Yeni Ahit, tamamı.
Peder Masidoz.
İlahiler Kitabı, tamamı.
Katolik Dua Kitabı, tamamı.
Manevi Silahlar.
Eski ve Yeni Ahitlerden bölümler.
Dua Kitabı.
Azize Marianna'nın Hayatı.
Aziz Hripsime kopyası.
Surp Krikor Lusavoriç kopyası, Türkçe ve Ermenice.
Ermeni Grameri, Mesrop'un.
Kutsal Şarkılar, Baltazar'ın.
Kutsal Şarkılar, Kaba Sakal'ın.
Bütün Sınıflar için gerekli olan Dua Kitabı.
Ermeni Kilisesi Ayinleri.

Ek XI- Ermeni Katolik Patriğine verilen 5 Ocak 1831 tarihli berat-ı şerif[1]

Nişân-ı Hümâyûn oldur ki,

Devlet-i aliyye-i dâ'imîü'l-kararve saltanat-ı seniyye-i sermedîü'l-istimrârımın cizyegüzâr re'âyâsından olan Katoliklerin başkaca piskoposları olmıyarak, kadîmden kendüleri Rum ve Ermeni Patrikleri ve tevâbi'-i taht-ı nezâretlerinde bulunmuşlar ise de, Katoliklerin usûl-ı âyînleri Rum ve Ermeni milletleri âyînlerine uymamak cihetiyle tamamca icrâ-ı âyîn edemiyerek bi'z-zarûre efrenç kilisalarına âmed-şüd ile âyînlerine ve akhd-ı nikâha dâ'ir umûr ve husûslarını sâirlerine rû'yet ettirderek dûcâr-ı sefâlet ü meşakkat oldukları bi't-tahkîk ma'lûm ü âşikâr ve mersûnlar ötendenberu zîr-i sâye-i madel'et-vâye-i Pâdişâhnâme sığınmış re'âyâ-yı devlet-i aliyyemden olmak mülâbesesiyle fî-mâ-ba'd efrenç kilisalarına gitmeyüp, kendülerine tahsîs kılınan kilisalarda icrâ-yı âyîn etmek üzere o misüllü sefâlet ü meşakkatdan tahlîsleriyle bir kat dahi istihsâl-i esbâb-ı âsâyisleri lâzime-i zimmet-i mülkdârî ve ra'iyyet-perverîden idüğü bedîhi vü bedîdar olmakdan nâşî, gerek Âstâne-i sa'âdet-âşiyânemde ve gerek kâffe-i memâlik-i mahrûsemde kâ'in bi'l-cümle Katolik mezhebinden olanların piskoposluğun, şeref-yâfte-i sudûr olan Hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn-ı Pâdişâhânem mucebince işbu binikiyüzkırkaltı senesi mâh-ı Receb-i şerîfin yirmibirinci gününde âbâ-an cedd Devlet-i aliyyem re'âyâsından olmak üzere kendülerinin intihâb ü ihtiyâr eyledikleri râfi-i tevkî-i'-i refi'ü'ş-şân-ı hâkānî, kıdvet-ı muhtarü'l-milleti'l-Mesihiyye Agop veled-i Manuel râhib hutimet avâkibuhû bi'l-hayre, ellibin akça mîrî peşkeş peşinen Hazine-i âmireme teslîm etmek ve üç yük otuzsekiz bir akça mâl-i maktû'ı dahi beher sene cânib-i mîrîye edâ eylemek şartıyla ihsân ü tevcih edüp, bu Berât-ı Hümâyûn-ı s'âdet-makrûnu verdim ve buyurduk ki, ba'de'l-yevm mersûm Agop râhibi mersûmların büyük ve küçük üzerlerine piskopos bilüp, âyînlerine müte'allik umûrlarında mersûmun sözünden tecâvüz

1 Bu berat-ı şerifi İngilizceden çevirmek yerine, değerli tarihçimiz Kemal Beydilli'nin eserinde yer alan özgün belgesini yayınlamayı tercih ettik. Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, s. 260-261, Yayınlayanlar: Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.

ve âhardan müdâhale olunmıya ve ahz ü nasba müstahak olan râhibleri mersûm âyînleri üzere azl edüp ve yerlerine gayrı râhib verdikde âharı müdâhale eylemiye ve piskopos-ı mersûmun arzı olmadıkca azl ü nasbları tecvîz olunmıya ve piskopos-ı mersûmun ma'rifet ve izni yoğiken sâ'ir râhibler âyînlerine muhâlif nikâh câ'iz olmıyan kefereye nikâh etmiyeler ve bir zimmîye avret ondan kaçsa veyâhûd bir zimmî avret boşamlu veyâhûd almalu olsa, aralarına piskopos-ı mersûm ve vekillerinden gayrı kimesne girmeye ve karışmaya ve akd-i nikâh ve fesih-i nikâh

husûslarını ve iki zimmî beyninde vuku'bulan da'vâyı rızâ-yı tarafeyn ile mersum rû'yet ederek, da'vâ edenlerin beynlerini islâh eylemesine ve kilisada âyînleri üzre yemîn vermesine

ehl-i örf tâ'ifesi taraflarından dahl ü ta'arruz ve tecrîm olunmıya ve millet-i mersûmeden bilâ-vâris mürd olan râhibler vekeşişşe avretleri terekelerini piskopos-ı mersûm mîrîçün ahz ü kabz eyledikde, beytü'l-mâl ve kassâm âdemleri vesâ'ir ehl-i örf tâ 'ifesi taraflarından mümâna'at olunmayup ve bunlar gerek avretlerin ve Katolik sâ'ir zimmîlerin âyînleri üzere kilisaları fukarasına ve piskopos-ı mersûme her ne vasiyyet ederler ise makbûl olup, şer'le istimâ' oluna ve piskopos-ı mersûm tarafından mâl-ı maktû' ve tasadduk cem'içün ta'yîn olunan râhibelere mürûr u ubûr eyledikleri mahallerde kimesne tarafından mümâna'at ve müdâhale ettirilmiye ve piskopos-ı mersûmun yedinde olan asâsına ve süvâr olduğu hayvanına ve âdemlerine ve câme vü kisvelerine ve mersûmun kendü ma'işetüçün hâsıl olan bağları mahsülden ve tasadduk nâmına veregeldikleri şıra ve bal ve bağ vesâ'ir eşyâların hânesine nakl eylemelerine müdâhale olunmıya ve piskopos-ı mersûmun kendisinden ve li-ecli'-l-maslaha Bâb-ı âli'ye gelüp giden vesâ'ir hidmetinde bulunan on nefer âdemlerinden cizye ve avârız ve tekâlif mütâlebe kılınmıya ve bazı 'eşirrânın zuhûr eden da'vâları âhar mahallerde istimâ' olunmayup, Arz Odası'nda görüle ve kilisa fukarasına vakf olan bağ ve bağçe vesâ'ir emlâklarıyla kilisaya müte'allik eşyâ emsâli misillü piskopos-ı mersûma zabt u tasarruf ettirilüp, âhardan müdâhale olunmıya ve bunların râhiblerinden piskopos-ı mersûmun izni olmaksızın mahalle be-mahalle gezüp, fesâda bâ'is olanlar olur ise, piskopos-ı mersûm ma'rifetiyle men'ü te'dîb oluna ve âyînlerine vesâ'ir umûr ve husûslarına Rum ve Ermeni

Patrikleri ve tevâbi'leri taraflarından ve cânib-i âhardan vechen-mine'l-vücûh kimesne dahl ü ta'aruz kılmaya. Şöyle bileler alâmet-i şerîfe i 'timâd kılalar. Hurrire fî el-yevmü'l-hâdî ve'l-işrîn min şehr-i Recebü'l-ferd li-sene sitte ve erbâ'in ve miele ve elf.

Ek XIII. Üsküdar Matbaasında, Sultan [I.] Abdülhamid döneminden [1774-1789][1] Temmuz 1822'ye kadar basılan eserler

1. *Vankulu Lügati*, Arapça-Türkçe sözlük (iki cilt).[2]
2. *Burhân-ı Kâtı'*, Farsça-Türkçe sözlük (bir cilt).[3]
3. *Galati'l-meşhûre*, konuşurken farklı anlamda kullanılan bazı kelimelerin doğru etimolojisini açıklayan sözlük.[4]
4. *Lehcetü'l-lugat*, Türkçe-Arapça-Farsça sözlük, çok kullanılan modern bir eser (bir cilt).[5]
5. *Berghoy-Mitny* [*Birgivi*], Arapça kitabın Türkçe tercümesi.[6]
6. *Berghoy-Sherhy*, [*Birgivi Şerhi*], yukardaki kitap için bir şerh.
7. *Amentü* Şerhi, Türk [Müslüman] itikadına dair şerh.[7]

1 [Üsküdar Matbaası 1802'de Sultan III. Selim döneminde [1789-1807] açılmıştır. Yani bu liste 1802 ile Temmuz 1822 arasında basılan kitapları göstermektedir. Kemal Beydilli'nin "İstanbul'daki İlk Türk Matbaalarında Basılan Kitaplar" başlıklı makalesinde Üsküdar Matbaasında basılan 73 kitap saptanmışken Walsh'ın saptadıkları 39 adettir. Üstelik bunlardan bazıları Beydilli'nin listesinde, Müteferrika Matbaası veya Mühendishane Matbaasında basılmış görünmektedir. Bu durumun bu kitapların Üsküdar Matbaasında yapılmış yeni baskılarından mı, yoksa Walsh'ın bunları orada gördüğü için Üsküdar Matbaasında basıldıkları zehabına kapılmasından mı kaynaklandığını bilemiyoruz. Böyle durumlarda Beydilli'nin verdiği bilgilere güvenerek söz konusu kitabın nerede basıldığını belirteceğiz. Eğer bir kitap önce başka bir matbaada, sonra da Üsküdar Matbaasında basılmışsa Beydilli bu durumu zaten belirtmektedir. Müteakip dipnotlardaki bilgiler için yararlandığımız bu kaynağın künyesi şöyledir: Kemal Beydilli, "İstanbul'daki İlk Türk Matbaalarında Basılan Kitaplar," *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, (https://istanbultarihi.ist/288-istanbuldaki-ilk-turk-matbaalarinda-basilan-kitaplar).]

2 [1729'da Müteferrika Matbaasında basılmıştır. "*Vankulu Lugatı*, Cevherî'nin Arapça maruf lügatinden hareketle Vankulu olarak tanınan Mehmed el-Vanî (ö. 1529) tarafından hazırlanan Arapça-Türkçe sözlük. 31 Ocak 1729 tarihinde 2 cilt hâlinde toplam 500 adet basılmıştır." Kemal Beydilli.]

3 [1799'da Mühendishane Matbaasında basılmıştır. "*Kitâb-ı Tibyân-ı Nâfi Terceme-i Burhân-ı Kâtı'*. Hüseyin b. Halefî-i Tebrizî tarafından elli kadar Farsça lügatten derlenen ve 21.004 kelime içeren lügati. Mütercim Ahmed Asım tarafından tercüme edilmiştir. 863 sayfa." Kemal Beydilli.]

4 ["C. 1221 (Ağustos 1806): *ed-Dürerü'l-müntehabâti'l-mensûre fi ıslâhi'l-galati'l-meşhûre*. Müftizade Mustafa Âşir Efendizade Derviş Hafid'in bu eseri, yanlış kullanılan, yerleşmiş kelimeler hakkında olup eserin başında bu konuyla ilgili eserlerin isimlerine ve müelliflerine yer verilmiştir. 534 sayfa." Kemal Beydilli.]

5 [1801'de Mühendishane Matbaasında basılmıştır. "*29. M. 1216 (11.6.1801). Kitâb-ı Lehcetü'l-lugat. Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi tarafından hazırlanan Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıklarını gösteren lügat. 851 sayfa. 1.000 adet basılmıştır.*" Kemal Beydilli.]

6 [Üsküdar Matbaasında Birgivî'ye ait çeşitli eserler ve bunlarla ilgili şerhler basılmıştır. Walsh'ın belirttiği eser ve şerhinin hangileri olduğunu teşhis edemedik. Kitabın Arapça olduğu belirtildiğine göre bu kitap Türkçe yazılmış olan *Risâle-i Birgivî* değildir. Onun Arapça yazdığı dilbilgisi kitaplarından biri ve bunun için yazılmış bir şerh olmalıdır.]

7 ["R. 1220 (Temmuz 1805): *Ferâidü'l-fevâid fi beyâni'l-akâid (Amentü Şerhi)*. Abdurrahim Muhib Efendi'nin babası Kadızade Ahmed b. Mehmed Emin Efendi'nin eseri, III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan'a ithaf edilmiştir. 298 sayfa." Kemal Beydilli.]

8. *Tarih-i-Subhi*, Subhi'nin Osmanlı İmparatorluğu tarihi.[8]
9. *Tarih-i-Izzi*, İzzi'nin yukardaki gibi bir tarih kitabı.[9]
10. *Tarih-i-Vâsıf*, Vâsıf'ın yukarıdaki gibi bir tarih kitabı.[10]
11. *Tarih-i-Atlas*, Kâtip Çelebi'nin coğrafya kitabı.[11]
12. *Kiajie Zinhy Zaday* [*Kâfiye*, Zeynîzade] Arapça fiiller ve çekimleri hakkında bir gramer kitabı.[12]
13. *İzhar*, aynı yazarın Arapça sentaks kitabı.[13]
14. *İzhar Şerhi*, yukarıdaki esere şerh.[14]
15. *Cami Haşiyesi*, Muharem Efendi.[15]
16. *Selkuty Alis Mutavvel* [*Siyâlkûtî alâ'l-Mutavvel*], mantık üzerine ilmi eser.[16]
17. *Ghelen Cely* [Gelenbevî], yukardaki gibi mantık üzerine.[17]

8 [1198'da (1783-1784) Reşid Efendi Matbaasında basılmıştır. *"Târîh-i Sâmi ve Şâkir ve Subhî*. 1198 (1783-1784) tarihinde basılmıştır." Kemal Beydilli.]

9 [1199'da (1784-1785) Reşid Efendi Matbaasında basılmıştır. *"Târîh-i İzzî*. 1199 (1784-1785) tarihinde basılmıştır." Kemal Beydilli.]

10 ["Ş. 1219 (Kasım 1804): *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâik'u'l-ahbâr*. Ahmed Vâsıf Efendi'nin 1752-1774 yıllarını içeren tarihi. 2 cilt hâlinde basılmıştır. 1. cilt 327, 2. cilt 315 sayfa." Kemal Beydilli.]

11 [Bu kitap 1732'de Müteferrika Matbaasında basılmıştır. *"Cihannümâ*, Kâtib Çelebi'nin bu eseri, 3 Temmuz 1732'de 500 adet basılmıştır. Müteferrika basımları içinde müstesna bir yer işgal eden bu eserde; 40 levhada 52 harita ve şekil arz bulunmakta olup bunlar sonradan elle renklendirilmiştir." Kemal Beydilli.]

12 [1200 (1785-1786) tarihinde Reşid Efendi Matbaasında basılmıştır. *"İ'râbü'l-Kâfiye*. Güzelhisârî Zeynîzade Hüseyin b. Ahmed'in, İbn Hacîb'in *el-Kâfiye* isimli eserinden hareketle hazırlanmış, Arapça gramer kitabı. 1200 (1785-1786) tarihinde iki cilt hâlinde ve Arapça olarak basılmıştır." Üsküdar Matbaasında ise "N. 1223 (Kasım 1808): Fevâidü'ş-Şâfiye alâ İ'râbi'l-Kâfiye. Müellifi Zeynîzâde Hüseyin. 4+528. Arapça." Kemal Beydilli.]

13 [Burada sözü edilen kitap Zeynîzâde Hüseyin'in değil, Birgivî'nin *İzhârü'l-esrâr* adlı eseri olmalıdır. "C. 1234 (Nisan 1819): ... üç risaleyi havi Arapça dilbilgisi (Nahiv/Sentaks) kitabı. 72 sayfa. İçindekiler: 1) *Kâfiye*. İbn Hâcib'den, s. 1-30. 2) *İzhârü'l-esrâr*. Birgivî'den, s. 34-64. 3) *Avâmil-i Cedîd*. Birgivî'den, s. 66-72. (Dilbilgisi)." Kemal Beydilli.]

14 ["CA. 1218 (Eylül 1803): *Hallü esrâri'l-ahyâr alâ i'râbi İzhâri'l-esrâr (Mu'ribü'l-İzhâr)*. Güzelhisârî Zeynîzade Hüseyin b. Ahmed tarafından Birgivî'nin İzhârü'l-esrâr unvanlı nahiv ile ilgili Arapça dilbilgisi eserine yapılan şerh. 326 sayfa. 1. Baskı." Kemal Beydilli.]

15 [Yazar, bahsedilen kitabın adındaki Muharrem kelimesini yazarının adı zannetmiştir. "R. 1224 (Mayıs 1809): *Kitâbü'l-Muharrem fî Hâşiyei Câmî*. Mollâ Camii'nin İbn Hâcib'in *Kâfiye*'sine yaptığı haşiye. 757 sayfa." Kemal Beydilli.]

16 ["B. 1227/Temmuz 1812): *Hâşiyetü's-Siyâlkûtî alâ'l-Mutavvel. Telhîs-i Kazvînî'ye* şerh olarak kaleme alınan Ahmed b. Yahya el-Teftâzânî'nin *el-Mutavvel*'ine Abdülhakim b. Şemseddin es-Siyâlkûtî tarafından yapılmış haşiye. 663 sayfa." Kemal Beydilli.]

17 ["Z. 1221 (Şubat 1807): *el-Burhân (maa hâşiye)*. Gelenbevî İsmâil Efendi'nin ilm-i mantıktan eseri. 83 sayfa. Haşiye ile birlikte basılmıştır. Basım yeri ve tarihi Haşiye'nin son sayfasındadır." Kemal Beydilli.]

18. *İlm-i-hendese Mecmuası*, geometri prensipleri derlemesi.[18]
19. *Usul-i ilm-i hendese*, geometrinin unsurları.
20. *Öklides*, Türkçe Euclides.[19]
21. Imtihan an ilmi hendese [*İmtihânü'l-mühendisîn*], tecrübi geometri.[20]
22. *Derya kitabı*, bir deniz gezisi.[21]
23. *Su risalesi*, Âşir Efendi'nin hidrolik üzerine risalesi.[22]
24. *Ligoratma*, logaritma.[23]
25. *Tuhfe-i Vehbî*, Vehbi'nin Farsça-Türkçe sözlüğü.[24]
26. *Hayati Efendi*, Vehbi sözlüğünün [*Tuhfe-i Vehbî*] Arapça tercümesi.
27. *Nuhbe-i-Lugat*, dikkatle seçilmiş Arapça kelimeler.[25]

18 ["1220 (1805-1806): *Mecmûatü'l-mühendisîn*. Mühendishane hocası Hüseyin Rıfkı Efendi'nin tertip ettiği bu risale Mühendishane'de ders kitabı olarak kullanılmak üzere 100 adet basılmıştır. Eserde 15 levha bulunmaktadır. Metin içinde de çeşitli cetvellere yer verilmiştir. Zevâya-yı musattıha cetveli (s. 115-119), Paris ve Londra libresi ile İslam kıyyesi mukayese cetvelleri (s. 165-166), Mesâha-yı kıta'ât cetveli (s. 206-209), Bazı ecsâm-ı salibe cetveli (s. 244-245), Topların resm ü inşasına dair cetvel (s. 269-271) ve Kundak cetveli (s. 288-289). 293 sayfa." Kemal Beydilli.]

19 [Walsh'ın 19 ve 20 numaralarda belirttiği kitaplar: "1220 (1805-1806): *Usûl-i Hendese ve Müsellesât*. Mühendishanenin ikinci halifesi Hüseyin Rıfkı Efendi'nin İngiliz asıllı mühtedi mühendis Selim ile birlikte John Bonnycastle'den tercüme ettikleri Öklides Hendesesi. Mühendishane'de ders kitabı olarak kullanılmak üzere 100 adet basılmıştır. 2. baskı. Birinci baskısı Mühendishane Matbaasında 1212 (1797-1798)'de yapılmıştır." Kemal Beydilli.]

20 ["1220 (1805-1806): *İmtihânü'l-mühendisîn*. Hüseyin Rıfkı Efendi'nin ders kitabı olarak kullanılmak üzere İngilizceden tercüme ederek tertip ettiği risale. 2. baskı olarak 100 adet basılmıştır. Birinci baskısı 40 adet olarak 1217/1802'de Mühendishane Matbaasında yapılmıştır. 115 sayfa." Kemal Beydilli.]

21 [Bu kitapla ilgili bir bilgiye rastlayamadık.]

22 [Mühendishane Matbaasında basılmıştır. "*Mehâh-i Miyâh* (Su Risâlesi). Âşirefendizade Derviş Mehmed Hafid tarafından tertip edilmiş olan bu risale, İstanbul'un çeşmelerini ve sularını tavsif etmekte. Eserin başında üç ayrı takriz yer almaktadır. J. von Hammer'in 1830'daki ifadesiyle zor bulunan ve kitapçılarda mevcudu olmayan bir eserdir. 14 yaprak. 11. sahife derkenarında bir 'Mizan' resmine yer verilmiştir. Mühendishane Matbaasında basılan ilk kitap." Kemal Beydilli.]

23 [Bu eser Mühendishane Matbaasında basılmıştır. "1212 (1798). *Logaritma Cetveli*. 271 sayfa. Basım yeri ve tarihi belirtilmemiş olmakla beraber, bu hususa ışık saçan vesikada, *Ensâb-ı Cîb ve Zil Cedveli* olarak tanımlanan bu eserin selh-i Ş. 1212/18.2. 1798 tarihinde basıldığı anlaşılmaktadır." Kemal Beydilli.]

24 ["1219 (1804): *Tuhfe-i Vehbî*. Sünbülzade Vehbi tarafından hazırlanmış ve Şâhidî İbrahim Dede'nin bu konudaki eserine dayanan Farsça-Türkçe küçük manzum sözlük. 2. baskı. 65 sayfa. Birinci baskısı 1213 (1798-1799)'da Mühendishane Matbaasında yapılmıştır." Kemal Beydilli.]

25 [Sünbülzade Vehbi'nin eseri "*Nuhbe-i Vehbî*. III. Selim'e ithafen 1799 yılında kaleme alınmış Arapça-Türkçe manzum bir sözlüktür (İstanbul 1220). Bu eserde de Tuhfe'de olduğu gibi az bilinen kelimelere yer verilmiştir. Tuhfe'den daha hacimli olan Nuhbe, ilki Vehbî hayattayken olmak üzere birçok defa basılmıştır." Selim Sırrı Kuru, "Sünbülzâde Vehbî," *TDVİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/sunbulzade-vehbi; Eserin Üsküdar Matbaasındaki baskısı: "1220 (1805): *Nuhbe-i Vehbî*. 123 sayfa." Kemal Beydilli.]

28. *Sebhay sibian* [*Sübha-i Sıbyân*], yazarı bilinmeyen Türkçe-Farsça-Arapça sözlük.[26]
29. *Avamil Gedid* [*Avâmilü'l-cedîd*], Arapça sentaks konusunda yeni bir risale.[27]
30. *Kamus Tergiumesi*, Arapçadan Türkçeye çevrilen lügat, iki [doğrusu üç] büyük cilt halinde.[28]
31. *Rishhat Tergiumesi* [*Reşehât-ı Aynü'l-hayât*], bazı ermişlerin hayat hikâyeleri.[29]
32. *Teshrih-fi-Tihb*, resimli anatomi risalesi.[30]
33. *Sarf Giumlesi* [Sarf Cümlesi], Arapça dilbilgisi kitabı.[31]
34. *Nahf Giumlesi* [*Nahiv Cümlesi*], Arapça sentaks risalesi.[32]
35. *Behgetul-Fetva* [], Türkçe fetva kitabı.[33]

26 ["M. 1224 (Mart 1809): *Sübha-i Sıbyân*. Çocuklar için hazırlanmış Arapça-Türkçe küçük sözlük. 33 sayfa. 2. baskı. Birinci baskısı Mühendishane Matbaasında 1216 (1801-1802)'de yapılmıştır." Kemal Beydilli.]

27 [Birgivî'nin *el-'Avâmil* adlı Arapça risalesi *el-'Avâmil-i-Cedîd* diye de bilinmektedir. "M. 1220 (Nisan 1805): *Tuhfetü'l-ihvân alâ Avâmili'l-Birgivî*. Şeyh Mustafa b. İbrâhim tarafından hazırlanmış Birgivî'nin *Avâmil*'ine şerh. 88 sayfa. *Mu'ribü'l Avâmil* ile aynı anda basılmış ve bir arada ciltlenmiştir." Kemal Beydilli.]

28 ["Z. 1230 (Kasım 1815): *el-Okyânûsü'l-basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*. Tahir Muhammed b. Yakub Firuzâbâdî'nin Arapça lügatı. Mütercim Asım tarafından ilaveler yapılarak Türkçeye çevrilmiştir. 3 cilt. Birinci cilt 943 sayfa. Basım tarihi Kasım 1815. İkinci cilt 939 sayfa. Basım tarihi Kasım 1816. Üçüncü cilt 973 sayfa. Basım tarihi Kasım 1818. Her üç cilt de 500'er adet basılmıştır." Kemal Beydilli.]

29 ["C. 1236 (Şubat 1821): *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*. Nakşibendî Tarikatı şeyhlerinin önde gelenlerinin hayat hikâyelerini menkıbe tarzında veren ve Mevlâna Ali b. Hüseyin tarafından 1503'te yazılmış bir eser. Aslı Farsça olan bu eser, Mehmed b. Şerîf b. Abdülganî el-Abbâsî (ö. 1593) tarafından 1584'te Türkçeye tercüme edilmiştir. 654 sayfa." Kemal Beydilli.]

30 ["B. 1235 (Nisan 1820): *Mir'âtü'l-ebdân fî teşrîhi a'zâi'l-insân* (*Kütüb-i Selâse mine'l-Hamse-i Şânîzâde*). 2 cilt. Birinci cilt 131 sayfa. İkinci cilt 283 sayfa. 56 levha yer almaktadır. 400'erden 800 adet basılmıştır." Kemal Beydilli.]

31 ["CA. 1233 (Mart 1818): *Sarf Cümlesi*. Okullarda öğretilen Arapça dersleri için bir araya getirilmiş Arapça dilbilgisi (Sarf/Morfoloji) ile ilgili beş risale. 119 sayfa. İçindekiler: 1) *Merâhu'l-ervâh*. Ahmed b. Ali b. Mes'ud'dan. Kelime teşkiliyle ilgili. 43 sayfa. 2) *İzzî*. Şeyh İzzeddin Ebil-Fazâ'il Abdulvehhâb İmâdeddin b. İbrâhim es-Sencârî'den (öl. 1257). s. 44-59. 3) *Maksûd*. Müellifi belli olmamakla beraber İmâm-ı ekber Yusuf Hanefî'ye atfedilmektedir. Fiillerin tasnifiyle ilgili. s. 60-77. 4) *Binâ*. Fiillerin esasıyla ilgili. Müellifi belli değil. s. 78-87. 5) *Emsile*. Fiillerin çekimiyle ilgili. Müstakilen numaralandırılmış olarak, s. 1-32." Kemal Beydilli.]

32 ["C. 1234 (Nisan 1819): *Nahiv Cümlesi*. Okullarda öğretilen Arapça dersleri için bir araya getirilmiş üç risaleyi havi Arapça dilbilgisi (Nahiv/Sentaks) kitabı. 72 sayfa. İçindekiler: 1) *Kâfiye*. İbn Hâcib'den, s. 1-30. 2) *İzhârü'l-esrâr*. Birgivî'den, s. 34-64. 3) *Avâmil-i Cedîd*. Birgivî'den, s. 66-72." Kemal Beydilli.]

33 ["Ş. 1237 (Mayıs 1822): *Neticetü'l-fetâvâ*. Mehmed b. Ahmed Gedûsî'nin tertipledîği fetvâ mecmuası. 683 sayfa." Kemal Beydilli.]

36. *Sherh-i-Hahaty Gedid,* Şerh-i Hayati sözlüğünün yeni basımı, Türkçe-Arapça.[34]
37. *Tableau de Nouveaux Reglemens, par Mahmood.*[35]
38. *Tarif Douans.*[36]
39. *Diatribe de l'Ingineur.*[37]

34 [1800'de Mühendishane Matbaasında basılmıştır. "27 M. 1215 (20 Haziran 1800). *Tuhfetü'l-manzûmeti'd-dürriye fi lugati'l-Fârsiyye ve'd-Deriyye.* Tuhfe-i Vehbi Şerhi. Ahmet Hayati'nin dokuz senelik bir mesai sonunda 1791'de itmam ettiği, Tuhfe-i Vehbi'ye yaptığı şerh. Manzum lügat. Eserin mukaddimesinde Burhân-ı Kâtı'dan sonra basıldığı belirtilmektedir. 503 sayfa." Kemal Beydilli; Eserin ikinci baskısı ise Üsküdar Matbaasında yapılmıştır: "CA. 1237 (Şubat 1822): *Tuhfetü'l-manzûmeti'd-dürriyye fi lugati'l-Fârsiyye ve'd-Deriyye.* Tuhfe-i Vehbî şerhi. 511 sayfa." Kemal Beydilli.]

35 [1798'de Mühendishane Matbaasında basılmıştır. "1213 (1798). *Tableau des Nouveaux Reglements de l'Empire Ottoman.* Mahmud Raif Efendi'nin Nizam-ı Cedid uygulamaları ile ilgili olarak çıkartılan kanunnamelerin özetlerini içeren eseri. Eserin özgün Türkçe metni Mahmud Raif Efendi tarafından hazırlanmış olmakla beraber, Fransızca metin tercüme ettirilmiştir. Dolayısıyla Fransızca metin Mahmud Raif Efendi'nin elinden çıkmamıştır. 6 60 sayfa, 27 levha hâlinde 36 gravür. 200 adet basılmıştır." Kemal Beydilli.]

36 [1802'de Mühendishane Matbaasında basılmıştır. "1216-1217 (1802). *Tarif de Douane que les négocians de Sa Majeste l'empereur de toutes les Russies doivent payer dans les etats de le Sublime Porte, sur les marchandises d'importation et d'exportation, traduit et mis en ordre alphabetiaue.* İstanbul'daki Rus elçiliği tercümanı Antoin Fonton tarafından Fransızca olarak hazırlanmış olan bu "Gümrük Tarifesi", Rusya ile Osmanlı Devleti arasında kararlaştırılmıştır. İthal ve ihraç edilecek malların dökümü ve değerleri belirtilmektedir. 53 sayfa. Mühendishane Matbaasında basılan bu türdeki tek eser." Kemal Beydilli.]

37 ["1218 (1803): *Diatribe de l'ingénieur Mustafa sur l'État actuel de l'art militaire du génie et des sciences à Constantinople.* 1795'te eğitime başlayan Mühendishane-i Berri'nin ilk talebelerinden Seyyid Mustafa'nın Nizam-ı Cedid faaliyetlerini tanıtan ve müspet ilimlere duyduğu hevesi dile getiren risalesi. 33 sayfa. 1987 tarihinde Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde tarafımızdan bulunan özgün Türkçe metniyle birlikte tıpkıbasım olarak ikinci defa basılmıştır." Kemal Beydilli.]

Üç yıl boyunca hava durumunu kaydettim, ortalama sonuçları da aşağıdaki tabloda verdim. Dereceler santigrat olarak öğle vakti gölgede kaydedildi.[1]

Yazarın 1821-1824 yıllarında İstanbul'da tespit ettiği ortalama hava durumu değerleri

Aylar	En düşük/ En yük.	Bulutlu	Puslu Bulanık	Açık Güneşli	Sisli	Kırağı, Don	Yağmur	Kar Sulu kar	Rüzgâr G/GB/GD	Rüzgârlı K/KB/KD	Sakin	Esintili Sert rüzgârlı	Şiddetli fırtına
Ocak	-2,2 – 16,6	15	3	9	4	6	2	2	14	17	13	10	8
Şubat	0,5 – 15,5	15	4	12	1	6	11	5	7	21	8	12	8
Mart	4,4 – 17,7	12	2	14	0	2	6	3	10	21	12	16	3
Nisan	7,2 – 24,4	15	2	13	0	0	3	0	9	21	12	13	5
Mayıs	11 – 25	5	2	24	0	0	5	0	10	21	18	12	0
Haziran	24,4 – 28,8	4	0	26	0	0	2	0	10	20	7	16	7
Temmuz	25,5 – 30	2	1	27	0	0	0	0	9	22	12	18	1
Ağustos	23,8 – 28,3	2	0	29	0	0	0	0	8	23	3	21	7
Eylül	21,6 – 26,6	5	4	21	0	0	9	0	15	15	8	10	12
Ekim	18,3 – 22,2	10	5	6	0	0	7	0	7	24	14	9	8
Kasım	5 – 15,5	15	1	10	5	0	6	0	6	24	18	10	2
Aralık	-2,2 – 16	20	5	4	2	2	8	3	2	29	13	8	10

İstanbul'un havası çok değişken olmakla birlikte genellikle sağlıklı ve hoş. En büyük değişiklikler ilkbahar ve sonbahar ile kışın meydana geliyor. Yaz ayları daima sıcak, bazen bulutsuz gökyüzünde parlayan güneşle sıcaklık çok yükseliyor ve hava aşırı bunaltıcı olabiliyor. Orada kaldığım yılların birinde 11 hafta boyunca gökyüzünde tek bir bulut görüldü, ama bu ender olan bir şey. Bu olduğundaysa ısı sabahtan akşama fazla değiş-

1 [Yazar hava durumunu kaydettiği üç yılın hangi yıllar olduğunu belirtmemiş, kanımızca tablodaki değerler yazarın İstanbul'daki ilk dönemine yani 1821-1824 yıllarına aittir. Yazarın tablonun ilk sütununda verdiği fahrenayt değerlerini santigrata çevirdik. Diğer sütunlardaki değerler gün sayısı olarak verilmiştir.]

miyor. Sonbaharda sabahları sık sık sis görülüyor, güneş yükselene kadar da Boğaz kıyıları sisten görünmez oluyor. Bazen de önünüzde bir duvar varmış gibi yoğun ve kalın bir tabaka oluşturuyor.

Atmosferdeki değişiklikler bazen çok garip ve güzel görüntülere neden oluyor. Uludağ genellikle belli belirsiz görülürken, bazen kente çok yakınmışcasına belirginleşiyor, sanki elini uzatsan değecekmiş gibi hissedebiliyordun. Bazen Adalar ve karşısındaki Anadolu yakası doğaüstü bir netlik kazanıyor ve kutup bölgelerinde görüldüğü söylenen tuhaf doğal olayları çağrıştırıyor, güneş batarken kuleler ve mazgallı kaleleri aydınlatıyor gibi oluyor, bu biçimler öylesine net ve düzgün görünüyor ki, onların bir göz aldatması olduğuna inanamıyorsunuz.

Hâkim rüzgâr da çok ilginç, yılın üçte ikisinde kuzeyden esiyor, bazen bu birkaç ay böyle sürüyor, onun için de gemiler boğazlara ne girebiliyor, ne de çıkabiliyor, hem Çanakkale, hem de İstanbul boğazlarının ağızlarında birikmeye başlıyorlar.

Mevsim değişiklikleri çeşitli olaylarla belirleniyor, Doğu takvimleri, özellikle de Ermenilerinkiler bu değişiklikleri doğal olaylarla anıyorlar. [Örneğin] 8 Şubat'ta "Cemre önce havaya" düşüyor, yani güneşin ısısı yükseklerden atmosfere ulaşıyor ve yeryüzünde yaşayan hayvanlar bu ısıyı hissetmeye başlıyor. 25 Şubat'ta "Cemre suya düşüyor" ve balıklar bunu fark ediyor. 4 Mart'taysa "Cemre toprağa düşüyor" ve bitkiler canlanmaya başlıyor. Bazen mart başında dondurucu soğuklar oluyor, yaklaşık yedi gün sürüyor, buna da "Berdül'acüz," yani kocakarı soğukları deniyor, çünkü bundan genellikle yaşı ileri olanlar etkileniyor ve her yıl ısınmaya çalışan bir yaşlı kadının yanarak öldüğüne inanılıyor. Kocakarı soğukları genellikle havanın ısınmasına katkıda bulunan güney rüzgârlarıyla başlıyor, ancak bu tarihte güneyden esen rüzgâr Uludağ'ın karlı tepelerini yalayarak onun soğuğunu taşıyor. Bu soğuğun ardından beklenmedik bir ısınma oluyor, 1822 yılında 22 Mart'ta ısı 22° dereceye çıkmış ve bunaltıcı bir hava olmuştu.

Bu beklenmedik ısınma çoğu kez bitkilerin vaktinden önce uyanmasına neden olur, ama hemen arkasından gelen soğukla donarlar. Ağaçlar çiçeklenir, badem, şeftali, erik ve kirazlar çiçek açar, ardından aniden başlayan kuzeydoğu rüzgârlarıyla da bu sefer Rusya'nın karı İstanbul'a

yağmaya başlar ve kesintisiz iki-üç gün sürer, bahçeler neredeyse bir metre derinliğinde karla kaplanır. Aynı yerde aşırı kış ve yaz şartlarını bir arada izlemek ilginç bir görüntü oluşturur, ağaçların gövdelerinin yarısı kara gömülü, ama dalları çiçeklerle kaplıdır.

İlginç bir çekilde yıl ilerledikçe başka doğal olaylar da meydana gelir. 24 Mart dolaylarında havada çaylaklar ve akbabalar belirir, bazen kalabalık sürüler halinde tepemizde uçuşur, çerçöp olan yerlerin üzerinde adeta bir tente oluştururlar. Genellikle gübre için hayvan dışkısının biriktirildiği bahçelere dalış yaparlar. Saray bahçesindeki akbabalar öyle cesur ve evcildirler ki, bazen hindi gibi ortalıkta dolaşırlar, yolunuzdan çekilmezler, bir tanesinin geldiklerini haber vermek üzere daireme girdiğini görmüştüm. Çaylaklarsa sürekli dalış yapıp tavukları çalıyorlardı, bunu engellemek için de tuzak kurmak gerekiyordu. Bu amaçla bazen fare kapanı kullanıyorduk. Yırtıcı hayvan bazen ayağını kapana kaptırır sonra çığlık çığlığa ayağından sarkan kapanla uçar, çevredeki kuşların hepsi bir çatıda etrafına toplanırdı, sarayın çatısı sürekli olarak onlarla kaplıydı.

Nisan ayı Türkler için çok önemli, 23 Nisan'dan önce kuzu kesmenin ağır cezası var; pazarda satılmaya o gün başlanıyor. 23 Nisan aynı zamanda Aziz George Yortusu, o gün İngiliz Sarayı'nda her zaman bir kutlama olur, kentte yaşayan tüccarlar genellikle yemeğe davet edilirler ve yılın ilk kuzusunu yeme lüksüne sahip olurlar. Ali Paşa bu yemekle ayartılarak yıkıma sürüklenmişti. Paşa sultanın verdiği sözlere pek güvenmiyor, ondan şüphe ediyordu, ama anlatıldığına göre Mora paşası ona mevsimi gelmeden bir kuzu sözü verip bunu da yerine getirince bütün şüphelerini bir yana bırakmıştı.

Mayıs ayında da çok güzel bir doğa olayı meydana gelir. Ayın 20'si dolayında karanlık basar basmaz bahçeler ve ağaçların arasındaki yollar ışıl ışıl kıpırdanmaya başlar. Bu, havada uçuşan çok sayıdaki ateşböceğinden kaynaklanır. Bu böceklerin yaydığı ışık çok parlak ve göz alıcıdır, seyretmesi çok hoştur. Böcek istediği zaman kuyruğundaki halkaları titreterek ışık saçar. Dişi ateşböceğinin kanatları yoktur, çoğu zaman bir yaprağın altında, etrafında gezinen ışıklardan orada olduğu anlaşılır. Su tereleri ve gecesefası da erkek böcekleri çeker. Belirtildiği üzere akşam saatlerinde bu çiçeklerin sarı yapraklarından da hafif bir ışık yanıp söner,

bu ışıltılı böcekler de bu hoş ışığa kapılırlarmış. Birkaç tanesini bir bardağın altına koyarak, mum ışında olduğu gibi okuyabildiğimi gördüm. Bazen öldükten sonra da hafif bir ışık yayarlar, bu da bu ışığın fosforlu olduğunu düşündürür. Haziran'ın sonuna kadar bu böyle devam eder, sonra ortadan yok olurlar.

Haziran ayı genellikle ani fırtınaların olduğu bir dönemdir. İşareti bunaltıcı bir hava, gökyüzündeki kara korkunç lekedir, bir anda patlayıp bir fırtınaya dönüşür ve iki-üç saat sürer. Bütün kapılar ve pencereler açılır ve gürültü patırtı başlar. Bu fırtına patlamaları genellikle gece meydana gelir ve herkesi yatağından fırlatır. Yalnızca ağaçlar devrilip çatılar uçmaz, minarelerin de kaidenin üstünden kırıldığı olur. Eğer Adalar'a giden bir tekne böyle bir fırtınaya yakalanırsa talihsiz tekne yolcularıyla birlikte denizin dibini boylar.

Temmuz birkaç saat süren şimşek ve gökgürültüleriyle bilinir, bazen göğün dörtte birini sürekli aydınlatan bu şimşekler sabaha kadar sürebilir; İngiltere'de olduğundan çok daha gürültülü ve kötüdür, orada kaza ya hiç olmaz ya da çok enderdir.

Ağustos'ta ayın dokuzundan itibaren meltem başlar, Boğaz boyunca gün doğumundan batımına kadar bayağı sert eser. Bazen yoğun bir pus oluşur ve nesneler sanki bir tülle örtülmüş gibi görünür, buna o mevsimde çıkan bir kabak türünden ötürü Patlıcan Meltemi[2] denir ve devam ettikçe azgın dalgalar Boğaz'ın girişinde Karadeniz kıyılarına vurur, rüzgârın taşıdığı çarpma sesleri bütün kentte duyulur. Bu ses fırtına dindikten sonra da devam eder, insanlar gece sessizliğinde Boğaz tepelerindeki mezarlıklarda duyulan bu iç karartıcı ve hüzünlü sesi bir gemi kazasının habercisi olarak yorumlarlar.

Eylül'de sonbahar yağmurları başlar, bu ikinci bahar birinciden de daha güzeldir. Sıcak ve kuru geçen yaz aylarında toprak kavrulmuş, bütün bitkiler kurumuş ve toprak çöle dönmüş, ama bu yağmurlarla yeniden canlanmış, ikinci bir tomurcuklanma dönemine girmiştir, bundan sonra yılın geri kalan bölümü arada bir meydana gelen sis ya da fırtına dışında fevkalade güzel geçer, ısı hoş ve sağlıklıdır.

2 [Bkz. s. 377, dn. 14 ve 15.]

Dizin

Ab

Abdera (Yunanistan'da antik kent) 240
Abdişo ber Berika/Ebedyeşû (Nusaybin ve Ermenistan Başpiskoposu) 509
Abdişo IV. Mârûn/Ebedyeşû 508-509
Abdullah (Kaptanpaşa, Deli) 145, 169, 186, 264, 268-269, 493
Abdurrahim Muhib Efendi 617
Abdurahman (Osmanlı baloncusu) 555
Abdülaziz (Sultan) 429, 445; **sünnet düğünü** 455
Abdülhakim b. Şemseddin es-Siyâlkûtî 617
Abdülhamid I (Sultan) 132-133, 137, 555, 559-560, 564, 616
Abdülhamid (Şehzade, II. Mahmud'un oğlu) 432
Abdülmelik (Emevi Halifesi) 522
Abdülmecid/Mecid (Sultan) 383, 429; **sünnet düğünü(ne katılımı)** 455, 547
Abide-i Hürriyet Caddesi 447
Abidos 27, 32, 37, 83, 221
Abidos/Kserkses Köprüsü kahntıları 27, 36
Acıelma 275
***Acteon* (gemi)** 448-449
***Active* (gemi)** 35
Adair, Robert 427, 609
Adalar/Demonesia/Prens Adaları/Ruh Adaları 135, 159, 316, 322, 492, 622, 624; **Burgazada/Antigoni/Panormos** 300, 303, 364, 417; **Büyükada/Prinkipo** 118, 300, 308-312, 314; **Heybeliada/Halki** 300, 304, 306, 308, 310-312, 314, 316, 364, 389, 422; **Kınalıada/Proti** 300; **Sedefadası/Antirovithos** 310; **Sivriada/Oksiya** 300, 302; **Yassıada/Plati** 300-301
Adana 418
Adriyatik Denizi 403, 480
Aesites'in mezarı 31
Affendooli Ailesi 308
Afrika 190, 196, 232, 338, 371-372, 404, 491, 550; **filosu** 169, 395; **korsanları** 74
Agamemnon Kaplıcaları 221
***Agenor* (gemi)** 262
Ağa Kapısı 596-597, 599
Ağaç Denizi 321, 333
Ahmed I (Sultan) 49, 73, 563
Ahmed III (Sultan) 45, 182, 202, 217, 555, 561; **oğullarının sünnet düğünü** 547
Ahmed Paşa (Pabuççu) 437, 586
Ahmed (Britanya Büyükelçiliğinde görevli yeniçeri) 221, 223-224, 242, 256, 263
Ahmed Asım Efendi (Mütercim) 616
Ahmed b. Ali b. Mes'ud 619
Ahmed b. Mehmed Emin Efendi (Kadızade) 617
Ahmed b. Yahya el-Teftâzânî 617
Ahmed Çelebi (Tıflî) 384-386
Ahmed Efendi (Kız, Meddah) 383-384
Ahmed Lütfi Efendi (Tarihçi) 444
Ahmed Paşa (Tersane kethüdası Papuççu) 437, 586, 592, 600-603
Ahmed Vâsıf Efendi/Vasıf 617
Ahmet Hayati 620
Aineias 27
Akağalar Koğuşu 150
akbabalar 33, 80, 120, 623
Akdeniz 85, 95, 112, 182, 187, 225-226, 232, 373, 379, 531 **Bölgesi** 250, 497
Akhilleus türnülüsü 27, 32, 321
Akhisar/Thyateira 227
Akıncılar/Draguşan 126
Akıntıburnu 83
Akropolis (Atina) 552
Alaşehir/Filadelfiya 227
Alay Köşkü 142, 606
Aleksandros (Fenerli çevirmen) 575
Ali b. Mes'ud 619
Ali Efendi (Zenbilli, Şeyhülislam) 482
Ali Kapdan (Seyyid) 600
Ali Mirza (Şah'ın oğlu) 179
Ali Paşa (Benderli) 114, 138
Ali Paşa (Nasuhzâde, Kara Ali Paşa) 168-169, 189-192
Ali Paşa (Sadrazam Silâhdar) 583, 623
Ali Paşa (Tepedelenli) 178, 266, 493

Ali Paşa 206
Ali Ufkî Bey 387
Alibeyköy/Alibey/Kydaros Deresi 269, 275
Alkaios (Şair) 226
Allom 383
Altın Kapı (*Porta Aurea*) 473
Altın Şehir/Hrisopolis 102 ayrıca bkz. Üsküdar
Altıncı Daire-i Belediye 49
Amartolos, Georgios (Vakanüvis, Keşiş) 470
Amasya 474
Amazon(lar) 230; başı 221, 231
Amediye 506
Amerikan; Board Heyeti/Eğitim Derneği 464; misyonu 447, 456, 463
Amiros, İoannis 574
Amisos (Samsun) Körfezi 95
Amsterdam 210
Amykos (Kral) 98
Anabolu/Nafplion/Napoli di Romania 294
Anadolu Feneri 92
Anadolu Hisarı 84, 101, 165, 269, 585
Anadolu Kavağı 98, 447
Anadolu kazaskeri 145, 436, 542
Anadolu paşası 268
Anadolu valisi 605
Anakreon 221, 231, 237-238, 241
Anastasios (Karakiulafis) 576
Anastasios Dikoros I 472-473
Anastasius (İmparator) 272
Anavarin (Navarino / Pylos) 577
Antiparos (Andibara) Adası 18; Mağaraları 94
Andreas (Aziz) 296
Andreossy, Antoine-François 75, 94, 136, 273
Angerli (Rum) 110
Ankara 474, 527, 563; Savaşı 439
Antakya/Antiokheia 521, 575; patriği 480, 491; piskoposu 338; Rumları 491
Antep 608
Antifantes (Laokoon'un oğlu) 38
Antigoneia 336
Antigonos (Frigya Satrapı) 336
Antimos (Kadıköylü, Kadıköy Piskoposu) 485-486
Anton, Hans Karl Friedrich (Diebitsch ve Narten Kontu bkz. Dibiç-Zabalkanskiy, İvan İvanoviç 401
Antonaki Ramadani Efendi 429
Antoninus Sütunu 467, 477
Antrim 92-93
Aplotaria (Cadde) 248
Apokrif Kitaplar 496, 509
Apollodoros (Damaskoslu/Şamlı mimar) 36
Apollon Tapınağı (Delphoi) 468
Apollon Tapınağı (Sikyon) 304
Arabacılar Kışlası (Tophane) 285
Arabistan 406, 494, 554
Aral Gölü 94-95
Arecu (Ariçu) bkz. Darıca
Argiramos, Aleksandros (Patrikhane matbaası yöneticisi) 59, 575
Argosie (gemi) 403
Arif Bey (Hançerli Bey'in kardeşi) 82
Ariousios (Sakız Adası) şarabı 254
Aristarkhos (Aziz Pavlos taraftarı) 260
Aristidis (Atinalı) 183
Aristoteles 95, 226, 304, 574, 576
Arius 338-340
Arkadia 97
Arkadios (Bizans İmparatoru) 81, 468, 472-473, 476
Arnavutköy 82, 485, 535
Arnavutluk/Arnavut(lar) 82, 386, 390, 418, 455, 489, 598, 600
Arta/Narda (Yunanistan) 480, 482
Artakserkses (Ahameniş İmparatoru) 222
Artemision/Diana Tapınağı 246, 259-260
Artin (Kazaz) bkz. Bezciyan, Harutyun Amira
Arvisia Ovası (Sakız Adası) 254
Aryentis, Amvrosios (yazar) 574
Arz Odası (Topkapı Sarayı) 130, 140, 150
Asakir-i Mansure-i Muhammediye 589
Askania (İznik Gölü) 337 ayrıca bkz. İznik Gölü
Asomahi (Rum casus) 264, 267

Aspasia (Miletoslu aydın kadın) 162
Astley, Philip (Sirk sahibi) 386
Astrahan çölleri 96
Asur 83, 510; **Süryani) Kilisesi** 508
Asya'nın Tatlı Suları (Göksu ve Küçüksu) 269
aşı 281, 365, 422, 462; **Burgazada'da** 364; **çiçek aşısı** 264; **denemeleri** 447; **Heybeliada'da** 364; **iki kola da uygulama** 365; **iltihabın kullanılması** 364; **Lady Montague** 281; **Lady Strangord** 282; **merkezi** 365; **sultanın tavrı** 432, **Türklerin tavrı** 431-432
Âşıkpaşazâde 37
Âşir Efendi 618
Aşiyan 83
Atanasios (Nikomedialı/İzmitli piskopos) 116, 325
ateşböceği 623
Athanasios (İskenderiye Piskoposu) 338
Atik Ali Paşa Camii 471
Atina/Atinalı(lar) 162, 183, 198, 208, 233, 295, 308, 552, 569, 575, 577, 580; **Akropolü** 63
Atiye Sultan (II. Mahmud'un kızı) 382
Atlas Denizi/Erythreia/Eritre Denizi 95
Atmeydanı 72, 165, 272, 468
Attika tuğlası 42
Aurelianus (Roma İmparatoru) 37
Avarlar 272
Aved-Nego (Babil halkından) 211
Avrat Pazarı 195, 474
Avrat Taşı/Arkadios Sütunu 195, 466-467, 470, 472-479
Avrupa'nın Tatlı Suları (Alibeyköy ve Kâğıthane dereleri) 269
Avusturya/Avusturalılar 45, 112, 126, 173, 291, 353, 413, 456; **bayrağı** 190; **elçisi/temsilcisi** 111, 124, 308; **Sarayı (Elçiliği)** 172, 291, 449
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 30, 291
Aya Dimitri Köyü (Feriköy) 175, 440, 601
Aya İrini 140
Aya Mavros (Santa Maura, Lefkade) 17
Aya Minas Manastırı (Sakız Adası) 187, 189
Aya Nikola (İpsara Adası'nda mevki) 390
Aya Triada Manastırı (Heybeliada) 305
Aya Yorgi Manastırı 309 **(Büyükada)**
Ayasofya 48, 57, 65, 72-73, 121, 128, 142, 260, 288, 297, 338, 424, 467; **Camisi** 550, 555
Ayasos 226
Ayaspaşa Mezarlığı 290
Ayasuluğ 260
Ayazağa 275
Ayazmend 499
Ayios Polikarpos Kilisesi (İzmir) 230
Aynaroz Dağı/Kutsal Dağ (Athos Dağı) 118, 480, 492-493, 576
Ayrılık Çeşmesi 102, 549
Ayvalık/Ayveli 497-499; **Akademisi** 496-497; **Rumları** 499
Ayvansaray 380
Ayvat Köyü 280
Azak Denizi 94-95, 528
Azapkapı 166
Aziz George (Ayios Yeorgios) Yortusu 120, 623

Ba

Babüsselam/Orta Kapı (Topkapı Sarayı) 140, 143
Baba Burnu/Lekton 225
Babıâli 94, 105, 107-109, 111-112, 118-119, 123, 125-126, 138, 141-143, 151, 156, 158-159, 165, 168, 170, 176, 178, 180, 195, 203-205, 207-208, 216-220, 297, 305, 312, 335, 364, 370, 373-374, 378-380, 387, 389, 399, 402, 415, 428-429, 458, 484-486, 489, 491, 493, 497, 512, 524, 526-527, 530, 538, 561, 580-581, 590, 592, 598-599, 610-611, 613
Bâbıhümayun 130, 140, 142, 593, 602
Babil 42, 409
Babuna (Pirlepe yakınlarında) 418
Babüssaade 137, 140, 143, 149, 598; **ağası (Kapı ağası) dairesi** 150
Bagne/bagnio del gran Turco (padişah hapishanesi, Tersane-i Amire'de) 167, 212, 385, 483
Bağdat 180, 414, 434, 507, 522, 524, 608; **Seferi** 494
Bahçekapı 142, 218, 472

Bahçeköy Kemeri 275, 377
Bakkhos (Dionysos) Tapınağı 239
Bakireler Sütunu 470
Baklava Alayı 155-156
Balat 48, 60, 117, 215, 455, 535
Balçova Kaplıcaları 245
Balık Pazarı 196
Balıklı Rum Kilisesi ve Ayazması/Zoodoğos Piyi 121
Balkan Dağları 136, 400-401, 599
Balkan Yarımadası 178
Balkanlar 46, 136, 278, 528
Baltalimanı 78; **İskelesi** 86
Baltazar 615
Balyabadra bkz. Patras/Balyabadra
Balyan, Krikor Amira 445
Barbaud, James 104
Barbisos bkz. Kâğıthane Deresi
Barham **(savaş gemisi)** 441-442
Barnes' Homer baskısı 557
Barton, Edward 307, 427; **kitabesi** 306, 422
Basarab I (Eflâk Voyvodası) 217
Basileos (Nihorialı Hekim) 58
Basra Körfezi 510
Baudin 556
Baudurius 328
Bavyera 30
Bayezid I (Yıldırım) 84
Bayezid II (Sultan) 142, 474, 555
Beauval, Jacques Basnage de 423
Bebek 78, 441; **Köşkü** 83
Bebek Çelebi 83
Bedeviyan, Arınenag K. 51
Behram Paşa 499
Bekir Paşa (Hacı) 604
Bekri Mustafa Paşa (Tekfur-Dağlı Bekri Mustafa Paşa (Tekirdağlı, Sadrazam) 410
Belgrad 397
Belgrad Bendi/Büyük Belgrad Bendi 278, 280
Belgrad Köyü 280, 382, 396-397
Belgrad Ormanları 134, 264, 269, 277, 278-279
Belisarios 528
Bender 583
Bendish, Sir Thomas (İngiliz Büyükelçisi) 609
Benediktin Manastırı 244
Berberi 609
Bergama 227
Bermudez, Zea de (İspanyol Büyükelçisi) 124
Besarabya 108
Beşiktaş/İasonion 78, 81, 198, 290, 315, 443, 485
Bethabara (Batı Şeria) 328
Beyazıt 415, 430; **Meydanı** 472, 474
Beyazıt Yangın Kulesi/Serasker Kulesi/Yangın Köşkü/Yeniçeri Kulesi 286
Beyhan Sultan (I. Selim'in kızı) 82
Beykoz 441, 604
Beykoz Techizat-ı Askeriye Fabrikası 441
Beylerbeyi Sarayı 445
Beylerbeyi/İstavroz/ İstavroz Kenti 78, 102, 444-445
Beyoğlu 201
Bezciyan, Harutyun/Kazaz Artin 424, 597
Binbirdirek 273
Birgivi 616-617, 619-620
Birleşik Krallık 30; **Parlamentosu** 416
Bitinya 102, 324-325, 332, 350
Bizans 49, 56, 60, 89, 98, 121, 149, 152, 222, 264, 270, 274, 308, 328; **İmparatorluğu** 240, 271-273, 300, 304, 323, 342, 350-351, 357, 470, 484, 489, 491, 492, 501; **kiliseleri** 57
Bizantion 72, 75, 142, 270
Bizantios, Stefanos (Bizans coğrafya yazarı) 357
Bizantium 72, 474
Blacque, Alexandre (Fransız gazeteci) 413-414
Blake (Tüccar) 397
Bochard, Samuel (din âlimi) 372
Bodrum 238
Boğaz Muharebesi (Seyyid Ali Kaptan) 600
Boğaziçi 78, 82-83, 94, 159, 269, 283, 535, 546
Boğazkesen 84
Boğdan 105, 108, 158, 400; **valisi/voyvodaları** 107, 113, 144, 195, 217-218, 502

Bolu 333, 418
Bonaparte 606
Bonnycastle, John (İngiliz matematik öğretmeni) 618
Borna, Antoniaki (Yunan ayaklanmacılarından) 185
Bosporus (Öküz Geçidi) 78
Bossuet, Jacques-Bénigne (Fransız ilahiyatçı) 575
Bostancıbaşı Defteri
Bouillon, Godefroi de (Haçlı kumandanı) 87
Boustrophedon (Antik Yunan yazı stili) 29
Boyacı Han (Üsküdar) 103
Bozcaada/Tenedos 27, 31, 225, 246, 261-262
Bozdoğan/Valens Kemeri 55, 270-271, 273, 276
Bozüyük 474
Brancoveanu (Eflâk Voyvodası) 217
Brankoviç, Curac (Sırp soylusu) 152
Brankoviç, Lazar (Sırp soylusu) 152
Brankoviç, Stefan (Sırp soylusu) 152
Brankoviç, Vuk (Sırp soylusu) 152
Brentford terzisi 386, 413
Bristol/Bricstow (İngiltere) 222
Britanya 403, 429, 581, 609; **Akdeniz filosu** 35; **başbakanı** 597; **büyükelçisi** 379, 441, 577; **hükümeti** 379; **kuvvetleri** 30; **ticaret acenteliği** 104; **ayrıca bkz. İngiliz(ler)**
British Museum 29, 238
***Briton* (brik)** 223
Bronz atlar (Quadriga) 466, 469
Bruce, James (İskoçyalı seyyah) 121
Bryant, Jacob (İngiliz mitoloji yazarı) 30, 33
Buchanan, Francis (İskoçyalı hekim) 504, 510
Bulgaristan 42, 116
Bulgurlu 78, 575; **Dağı (Küçükçamlıca Tepesi)** 102
Burgazada/Antigoni/Panormos 300, 303, 364, 417
Burmalı Sütun/Yılanlı Sütun 466-468
Bursa 206, 321, 345, 347, 350-352, 356-359, 361-362, 544, 554-555, 608; **Ovası** 349, 354 **Paşalığı (Sancağı)/Hüdavendigâr Sancağı** 585, 604; **piskoposu** 344
Busbecq, Ogier Ghislain de (Flaman seyyah) 63, 140, 152, 372, 408, 470-471, 474, 479
Buz Burun (Marmara Denizi) 359
Bükreş 156, 587; **Anlaşması** 158
Büyük Meydan (Topkapı Sarayı) 140
Büyük mezarlık (Grand Champs des Morts, Taksim) 78, 275
Büyük Türk 173, 403
Büyükada/Prinkipo 118, 300, 308-312, 314
Büyükdere 78, 87, 89, 100, 104, 126, 142, 158, 275, 300, 317, 397, 435, 456-458, 464, 602 **Çayırı** 555, 604; **Vadisi** 101, 155, 174, 275
Büyükgerme Kemeri 271
Byron (Lord) 121, 504, 521

Caesar (İmparator) 371
Cağaloğlu 471
Calais 37
Calvin 58
Callière, Sad de (Fransız cerrah) 430
***Cambrian* (firkateyn)** 294-296
Cambridge (İngiltere) 557
Campo Martio (ya da Marzio) 479
Campoformio Anlaşması 291
Candolle, Alphonse Louis Pierre Pyrame de (İsviçreli botanikçi) 88
Cange, Charles du Fresne du (Fransız dilbilimci ve tarihçi) 308, 329, 478-479
Cannae (İtalya) 447
Canning, George (Birleşik Krallık Başbakanı) 404
Canning, Stratford (Britanya Büyükelçisi) 428, 441-442
Capri (İtalya) 244, 266, 310
Caravaggio, Michelangelo Merisi da (İtalyan ressam) 145
Carbonariler (Kömürcüler) 353
Carlyle, Joseph Dacre (Profesör) 557
Caroline (İngiltere Kraliçesi) 51
Carrousel Meydanı (Paris) 469
Cassius, Dio (Romalı devlet adamı ve tarihçi) 371
***Castagno dei Cento Cavalli* (İtalya'da atkestanesi ağacı)** 88

Castlereagh (Gemi) 28
Cato-Street (Liverpool) 597
Cebbar Dağı 99
Cebelitarık Boğazı 372-373
Celaleddin Mehmed Ağa (Deli, yeniçeri ağası) 586, 591
Cellat Çeşmesi (Topkapı Sarayı) 266
Cellat odası 140
Cenova/Ceneviz(ler) 49, 53, 98, 168, 173, 221, 224, 237, 241, 378, 531
Ceride-i Resmiyye/Resmî Gazete 415
Cerrahhane-i Mamure/Cerrahhane-i Âmire 430
Cezayir/Cezayirli(ler) 168, 170, 308
Cezire 505, 510
Chabert (Bay) 581
Chandler, Richard (İngiliz eski eser meraklısı) 232, 237, 240, 245, 258
Charles II (İngiltere Kralı) 233, 609
Chaumont (Mösyö) 538
Cheapside (Londra) 76
Chevalier, Fr. Le 30, 274
Child, Josiah 404
Chishull, Edmund 29, 237
Chizzolo, Ludovicus 532
Christopher Oscanyan/Haçadur Vosganyan/Haçadur Oskanyan 522
Cibali 535
Cicero 88, 510
Cihangir Camii 285
Circensis 371
Cizre (Gazarta) 507-508
Clarke (Dr.) 32, 94
Cleiget, Petrus 532
Constantinus (Büyük) 57, 72, 75, 260, 270, 321, 328-329, 337-338, 341, 421, 423, 425, 468-469, 470, 497; Takı 466; Haçı 421-424; Sarayı 321, 337
Contastarlo and Co. Şirketi (Londra) 204
Cornwall (İngiltere) 441
Craddock (Binbaşı) 283
Cromwell, Oliver 466
Crowe, Sir Sackwille 609
Cumberland 323

Çam Limanı (Heybeliada) 304
çanak yağması 144
Çanakkale Boğazı/Hellespontos 27, 28-30, 32, 35-36, 39, 42, 78, 83, 97, 103, 221, 223, 225, 262, 284, 351, 358, 361, 379, 433, 611, 622
Çanakkale/Dardanelles 27, 31, 34, 36, 170, 191, 223-224, 261, 443, 609, ayrıca bkz. Kale-i Sultaniye
çaparhâne
Çatalca 271
çaylaklar 80, 120, 623
çekirgeler 344, 346; Pera'yı basan 364; Marmara sularında 369
Çelebi Efendi 206, 587
Çemberlitaş/Yanık Sütun 466, 470-472
Çerağan Şenlikleri 562
Çerkesya 603, 605
Çeşme 186, 190, 242
Çırağan Sarayı/Çırağan Yalısı/Beşiktaş Sarayı/Beşiktaş Sahilsarayı 81, 418, 485
çiçek hastalığı 281, 364, 600, 603-604; aşısı 264, 281; Şehzade Abdülhamid'in ölümü (1813-1825) 432; ayrıca bkz. aşı
Çiçek Pazarı 562
çiçek sevgisi 51, 55, 289, 561-562
Çingene(ler) 232
Çorum 474
Çölemerik/Hakkari 506, 508
Çukurbostan 272

Dabakhane-i Klevehane-i Âmire 441
Dadyan (Düzyan) Yalısı/Düzoğlu Yalısı 585
Daim, Olivier le (Olivier de Neckere) 265
Daire-i Umur-ı Askeriye 415
Dakka 88
Dallaway (Rahip) 281, 306
Danesi, Emanuel 155-156, 158
Daniel/Danyal Peygamber 509-510

Danimarka/Danimarkalı(lar) 125, 173, 530
Dardanos Kenti 34, 97
Dareios I (Pers hükümdarı) 83, 85
Darende 604
Darıca/Ariçu/Arecu/Tragea 323; ağası 321, 323
Darias 483
Darphane-i Amire 130, 140, 142, 212
Darü't-Tıb (Şifahane Sokağı) 66
Dârü't-tıbâati'l-Cedideti'l-Ma'mure 103
Darwin, Erasmus 233
Davud (Hz.) 523, 553; ilahileri 575, 582
Davud Paşa (Bağdatlı) 414, 419
Davutpaşa 133, 136
Değirmendere/Kolophon 253
Dekay, James Ellsworth 464
Delphoi (Delfi) 468; Tapınağı 103
Demetrius, Sergeius 326
Demonesia bkz. Adalar
Demonisos 304
Denizli 227
Derbent 275, 331
Derkoi (Terkos) Başpiskoposluğu (Yeşilköy) 483
Despencer (Lord) 239
Deukalion (Prometheus'un oğlu) 97
Devler Geçidi (Staffa Adası) 92
Devlet-i Âliyye 144
Dibiç-Zabalkanskiy, İvan İvanoviç 401
Dickens, Charles 386
Dicle Irmağı 506-507, 511
Digeon (Sakız Adası Fransa Konsolosu) 251-253
Dikilitaş 466, 468
Dilek Dağı/Mykale 394
Dilettanti Derneği 232
Dilovası/Diliskelesi/Libyssa 321
Dimentis Ailesi (Sakızlı) 249
Dimitsana (Mora) 119
Diocletianus (Roma İmparatoru) 91, 103, 305, 321, 324, 327-328
Dionisios (Efes piskoposu) 116
Dionysios (Halikarnassoslu) 90
Dioskorides 368
Divanıhümayun/Divan/Divanhane 130, 140, 143-145, 147-149, 179, 205, 439, 527, 598; tercümanı 104, 107, 110, 119, 139
Diyarbakır/Diyarbakırlı(lar) 216, 507-508
Doğanbey/Myonnesos Burnu 253
Doğu Asur (Süryani) Kilisesi 508
Doğu Hıristiyan Kilisesi 117
Doğu Hindistan Kumpanyası 373, 404
Doğu Kilisesi 117, 482, 486, 496, 521, 528
Doğu Roma İmparatorluğu 98, 240, 528; imparatoru 72, 421
Dolmabahçe Vadisi 48
Dolmabahçe/Kabak Bahçesi 49, 81, 290, 411
domuz/yaban domuzu 232, 279, 401, 406; ahırı 222, 322; Fakih Köyü 407; İstanbul'a getirme hakkı 407; kılı 412; Tarabya 407; yeme yasağı 406, 408; Yahudiler ve 408; yavruları 377
Domuzdere (Gümüşdere) 378, 406
Dover (İngiltere) 37
dönme(ler) 298, 496, 535, 538-539; Yahudi 220, 374, 539-540, 544
Draguşan (Akıncılar) 126
Dublin 173, 222, 298, 330, 423; Şatosu 298
Dubrovnik/Ragusa 39, 168, 403
Duckworth (Amiral) 27, 35, 37, 118, 223, 301, 311
Dukagin Sancağı 418
Dümrek Çayı/Simois Çayı 30, 32
Dünya Savaşı I 291
Düzyan (Düzoğlu), Sarkis Çelebi 424, 505
Düzyan, Krikor 424

Earl of Winchelsea 609
Eçmiadzin 512, 521
Edinburgh 48
Edirne 34, 136, 401, 418, 443-444, 492, 528, 547, 575-576, 583, 600
Efes/Ephesos 227-228, 246, 258-259, 261, 512; Koyu 246, 261; Ovası 254, 258, 261
Efialtis (Phokisli, Spartalı hain) 131
Efkaristiya/Surb Patarag 504-505-514

Eflâk 39, 105, 108, 158, 217, 400, 587; **voyvodaları** 106-107, 144, 156, 195, 217-218, 502
Efraim (Aziz) 615
Ege (Adalar) Denizi 28, 32, 36, 97, 112, 168, 181, 184, 187, 191, 223, 231, 361, 389, 391, 524
Ege Adaları 29, 158
Egine/Aegina/Engia Koyu 170
Eğriboz/Euboea/Negropont 166, 575
Eirene (IV. Leon'un karısı) 308, 341
Ekümenik Konsil, Birinci 321, 338-340, 342
Ekümenik Konsil, İkinci 321, 341-342
El-Mağtas (vaftiz) 328
Elçi Han 471, 474
Elgin (Lord) 50, 404; **Mermerleri** 29
Elias (Ayios) Manastırı 358
Elizabeth I (İngiltere Kraliçesi) 402-403, 427, 609
Engizisyon 61
Epaminondas (Thebaili komutan) 183
Ephesoslu(lar) 259-260
Epikurosçu 450
Ergene Havzası 42
Ermeni(ler); Katolik okulları 444; **Kilisesi** 285, 511-513, 614-615; **Mezarlığı (Boğaz'da)** 518-520, 532; **Patrikliği** 216
Ermeni Patrikhanesi matbaası 75, 514, 521-522, 614-615
Ermenistan 179, 511-512, 521, 614
Erzurum 180; **paşası** 179
Esad Mehmed Efendi (Sahaflar Şeyhizâde, Vakanüvis) 414-415
Eschenburg, Johann Joachim 42
Eski Kaplıca (Bursa) 354
Eski Saray (Beyazıt) 135, 415, 599
Eskicuma/Targovişte 126
Eskihisar/Paleocastra 323
Esma Sultan (Büyük, III. Ahmed'in kızı, III. Mustafa'nın kardeşi) 182, 202
Esma Sultan (I. Abdülhamid'in kız kardeşi) 133
Esma Sultan (Küçük, II. Mahmud'un kız kardeşi) 182, 202
Etmeydanı 589-592, 594-596; **ayrıca bkz. yeniçeriler**
Etna Yanardağı 88
Euclides 618
Eufemia (Ayiya) Kilisesi (Kadıköy) 103
Eugenios (Ankhialos (Pomorie/Ahyolu, Bulgaristan) piskoposu) 116
Euksinos (Karadeniz) 78, 269
Euripides 128
Eusebios (Caesarealı, Filistin) 339-340, 421
Eustatios (Antiokheia/Antakya Piskoposu) 338
Eustatios (Selanikli) 32
Eutykhes 504, 511-512
Evliya Çelebi 49, 83, 167, 467
Evyenios II (Patrik) 485
Eyüp 455, 582, 600, 603; **kadıları** 388

Fa

Fabricius, Johann Albert 423
Fakih (Bulgar köyü) 407
Fanaraki Burnu 89
Fatih Camii 271, 470
Fatih Semti 557
Fatma Sultan (III. Ahmed'in kızı) 81
Fener/Fenerli(ler) 48, 56, 105-106, 110-111, 115-117, 151, 162, 174-177, 212, 215, 218-219, 284, 294, 296, 312-313, 366, 395, 423, 500-501, 502, 525, 535, 575
Fener Kapısı/Porta Fari 56
Fener Köy bkz. Rumelifeneri Köyü
Feriköy/Aya Dimitri Köyü 175; **Protestan Mezarlığı** 447; **Vadisi** 447
Feyzullah Efendi (Seyyid) 438
Fındıklı 78, 81, 290
Fırat Irmağı 38, 511
Fidenae 253
Filiki Eterya/Etniki Eterya 106
Filistin 421, 437; **Papası ve Piskoposu** 491
Filoksenus Sarnıcı 273
Finch, Heneage (Winchelsea Kontu, Britanya'nın Osmanlı Büyükelçisi) 173, 609
Finch, J. 233
Finglas (İrlanda) 330
Firuz Ağa Mahallesi 285

Fitzherbert (Baron) 609
Flaman(lar) 282
Flavius, İosephus 509
Floransa 557
Fokas (Bizans İmparatoru) 98
Fonton, Antoin 620
Frangheadi, Francisco 204
Fransa/Fransız; büyükelçisi/elçileri maslahatgüzarı 75, 114, 162, 356, 527, 538; **Cumhuriyeti** 533; **Devrimi** 413-414; **Elçiliği** 106, 208, 559; **İmparatorluğu** 30; **konsolosluğu** 253, 413; **kralı** 228, 265, 556; **Parlamentosu** 58; **Sarayı** 163, 172, 208, 407, 449, 527; **Seferi** 106; **Temsilciler Meclisi** 416; **ayrıca bkz. İpsilanti Yalısı**
Fransisken(ler) 552
French Rakoczi II 45
Frenk(ler) 44-45, 49, 52-53, 55, 61, 64-66, 69, 101, 103-105, 109-112, 120, 123, 126-127, 135, 137, 163, 172, 177, 180-181, 190, 196, 198, 203-204, 207-208, 214, 222, 228, 265, 281, 291, 293, 309, 312-314, 318, 325, 375, 405-407, 410, 415, 417, 426, 432, 434, 453, 472, 500, 504, 511, 522, 528, 530-531, 541, 550, 566, 597
Frigya 88, 336, 533

Ga

Gabii 253
Gad 537
Gaius (Aziz Pavlos'un taraftarı) 260
Galaksidi 155, 169, 268, 393
Galata 48-49, 56, 61, 104-105, 108, 138, 165-166, 168, 194, 200-201, 204, 237, 275, 375, 410, 422, 452-454, 458, 516, 531, 535-536, 563, 597, 601; **kapıları** 138; **Nazırı/Nazırlığı** 453, 600, 602; **Surları** 49, 53
Galata Kulesi 286
Galata Sarayı 289, 370
Galatasaray 50, 127, 194, 451, 456
Galatti, Giovanni 203-204
Galatya (antik) 333
Galerius 327-328
Galli(ler) 173
Galyalı(lar) 350
Gelenbevî İsmâil Efendi 618
Gelibolu Yarımadası/Thraikie Khersonesos 41-42
Gelibolu/Gallipolis/ Güzel Şehir/Kallipolis 27, 39, 166, 221, 443; **surları** 39
Gell 32
Gennadios II (Patrik, Sholarios) 57, 480-481, 575
Gentoo (Hindistan) 377
Gerae 237
Germanos (Paleon Patros/Eski Patralı Başpiskopos) 130
Geylani, Abdülkadir 553
Geyve Boğazı/Derbent 331
Ghica, Aleksandru 218
Giacomo (İtalyan hizmetkâr) 221, 224, 235
Gibbon 468
Giresun/Kerasus 322-323
Giovanni (Evanjelist) 539
Giudici (Senyör) 247
Glewis (Bay) 441
Goa 510
Gobbi, Enrico 429
Golgota 229
Golos Körfezi 480
Gooddell, William 456, 464
Goodwin Kumsalı 403
Gordion düğümü 33, 502
Gordon (Bay) 371
Gordon (Düşesi) 298
Gordon, Sir Robert 405, 447, 450
Got(lar) 37, 83
Göksu Deresi 269
Gregorios (Nazianzoslu) 270, 511-512
Gregorius III (Papa) 512
Grigorios (Terkos Piskoposu) 116, 155, 160
Grigorios V (Patrik) 58-60, 115-119, 485, 575-576
Gruterus 328
Güneş Günü 471
Güneş Tapınağı (Roma) 469

Gyllius (Petrus Gyllius/Pierre Gilles) 88, 90, 274, 302-304, 466, 474-476, 479

Ha

Habeşistan 121
Haçlı(lar) 49, 75, 84, 87, 342, 350, 449, 466-467, 469
Hadrianus (Roma İmparatoru) 270, 336
Hadrianus Kemeri 270, 273
Hafız-ı Şirazi 560
Hafid Efendi (Derviş, Müftizade Mustafa Âşir Efendizade) 616
Hakluyt, Richard 403
Halep/Halepli(ler) 330, 349, 354, 335, 461, 541, 608
Halet Efendi 206, 264-267, 441, 558
Haliç 47-49, 54, 86, 103, 110, 117, 139, 143, 166, 215, 269, 272, 283-284, 525, 289; **Suru** 75; **Zinciri** 81, 103
Halil Rıfat Paşa (Damad Gürcü) 605-608
Halkedon/Halkedonlu (Kadıköy) 103, 339, 521; **surları** 270-271
Hammer, J. von 618
Hampden, Richard/Ricardus Hampden (Buckhingamlı) 504, 532-533
Hampshire 403
Hamursuz Bayramı/Pesah 340
Hamza Efendi (Debbağhane sahibi) 441
Hançerli Ailesi 502
Hançerli Bey 82
Hann (Kaptan) 262
Hannibal 321, 332, 344, 350, 401; **kalesi** 357; **mezarı** 322
Harbiye Mektebi 275
Harbiye Nezareti 415
Hareborne, William 403
Harem Dairesi/Harem 140, 143
Harem İskelesi Yokuşu (Üsküdar) 103
Harun Reşid 136
Harut ve Marut 409
Hasan (Bayraktar, İngiliz Sarayı'nda görevli yeniçeri) 41-43, 45, 62, 215
Hasan Paşa (Beykoz) 585
Hasan Paşa (Cezayirli Gazi) 308
Hasan Paşa (Kethüda) 308
Hasan Paşa (Rusçuklu, Çelebizade Şerif) 308
Haseki 474
Haskil (Sarraf) bkz. Menam, Azekiel Gebay (Sarraf)
Hasköy 102, 485, 535; **Tersanesi** 166
Hatice Sultan (III. Selim'in kız kardeşi) 78, 81, 300, 617
Hatsekats (Muş) 521
Havariyyun Kilisesi 57, 470, 481
Haydarpaşa 548; **Çayırı** 102, 455; **İngiliz Mezarlığı** 307
Haye, Denis de la 538
Haye, Jean de 538
hayırseverlik 327, 463; **Mahmud II** 539; **Rumlar** 490; **Türkler** 545, 551
Hayk 512
Hazar Denizi 94-95
Hebrid Adaları 366
Helena (Constantinus'un annesi) 57, 471
Hellespontos bkz. Çanakkale
Hellespontos platosu 32
Henry II (İngiltere Kralı) 222
Herakleios (İmparator) 272-273
Herakles Kolonları (Sütunları) 95
Herakles tümülüsü 31
Herculaneum 450
Herodes 537
Herodes Antipas 113
Herodias 113
Herodotos 95
Hersek 418
Heybeliada/Halki 300, 304, 306, 308, 310-312, 314, 316, 364, 389, 422
Hırvat(lar) 152
Hızır İlyas Ağa (Hafız) 429
High Wickham (İngiltere) 239
Hilarion (Metropolit) 59
Hinde **(firkateyn)** 246, 262

Hindistan 374, 377, 434, 508, 510
Hint Yarımadası/Hindistan Yarımadası 508, 510
Hintli(ler) 64, 364; **gemiciler** 373
Hipodrom 72-73, 467-469, 596
Hisar Semti (Bursa) 358
Hollanda/Hollandalı(lar) 30, 322, 449, 563; **büyükelçisi, elçisi, maslahatgüzarı** 58, 125, 387, 532; **reform hareketi** 58
Homeros 27, 30, 32-33, 46, 176, 221, 225, 230, 234, 250, 254, 348-349, 357, 557
Honorius (I. Theodosius'un kardeşi) 468, 476
Horatius 78, 83, 253-254, 371
Hoskins, Christopher bkz. Vosganyan, Haçadur
hospodar 217-219
Hoşea (Asur Kralı) 427
Hrebelyanoviç, Lazar 152
Hripsime (Aziz) 615
Hrisantos (Serez Piskoposu, sonradan Konstantinopolis patriği) 501
Hrisantos Notaras (Kudüs Patriği) 482
Hrisoloras (Manuel) 272
Hrisostomos, İoannes (Halkedon/Kadıköy Piskoposu, Ayios) 339, 521
Hristos Tepesi (Büyükada) 309
Hübsch, Baron Casimir 125
Huguenotlar 52
Hume, Joseph 416
Hunt, Philip (Dr.) 557
Hurşid Ağa/Gaillard 606
Hüdavendigâr Sancağı 585
Hünkâr İskelesi 78, 100; **Vadisi** 441
Hüseyin b. Ahmed (Güzelhisârî Zeynîzade) 617
Hüseyin b. Halefî-i Tebrizî 616
Hüseyin Efendi (Ahîzâde) 438
Hüseyin Paşa (Benderli) 583-586, 588, 590-592, 594-597, 599-600, 603
Hüseyin Paşa (Kaptanıderya, Küçük) 603
Hüseyin Rıfkı Efendi (Mühendishane hocası) 618
Hüsrev Mehmed Paşa (Koca) 599, 603-606
Ilıca Deresi 245
Isfahan 524
Istranca Dağları/Euksinos (Karadeniz) Dağları 269
Iuvenalis (Ozan) 219

İbn Battûta 152
İbn Hâcib 620
İbrahim (Bursa Sancağı Valisi) 604
İbrahim (Hz.) 305
İbrahim Ağa (Kara Cehennem) 586, 593-596, 598
İbrahim Paşa (Damat) 81
İbrahim Paşa (Ispartalı) 604
İbrahim Paşa (İşkodra Mutasarrıfı) 418
İbrahim Paşa (İzmitli) 174
İbrahim Paşa (Kaptan) 191
İbrahim Paşa (Kavalalı) 600
İbrâhim Sâib Efendi (Masârifat Nâzırı) 415
İbrani(ler) 518, 547, 551
İdra/İdralılar (Hydra/Çamlıca Adası) 165, 167, 170, 256, 391, 574
İeron/İeros (Yoros) 98
İgnatios (Arta/Narda Metropoliti) 480
İkonaklastlar/İkona kırıcılar 321, 341, 466
İlbasan Sancağı 418
İlyas (Mar/Aziz) 508
İmran Öktem Sokak 273
İnebahtı (Lepanto) Körfezi 169-170
İnebahtı Kalesi 169
İngiliz ve Ecnebi Kitabı Mukaddes Şirketi 118, 387, 520
İngiliz(ler); Büyükelçilik Sarayı (Galatasaray) 48-49, 53, 84, 104, 109, 126-128, 173, 194, 208, 213, 237, 263, 294, 312, 369-370, 374, 382-383, 397, 399, 448, 454, 540, 623; **Elçiliği** 28, 154, 161, 205, 218, 318, 376, 383, 401, 432, 460, 487; **İmparatorluğu** 580; **Kilisesi** 532; **Konsolosluğu** 447, 450; **Mezarlığı** 307; **Parlamentosu** 416, 445
İngiltere 23, 29, 38, 43, 50, 52, 68, 124, 167, 173, 179, 181, 197, 204, 221, 225, 233-234, 236, 242, 279, 281-282, 306, 322, 325, 331, 360,

368, 373-374, 378, 382, 386, 398-400, 402-404, 426-427, 432, 441, 452, 464-465, 499, 517, 539, 541-542, 557, 575, 624; **Elçiliği Binası** 456; **Kilisesi** 497, 501-502; **Başkonsolosluğu** 50, 447
İoannes Hrisostomos (Konstantinopolis Başpiskoposu Ayios) 57, 521
İoannes IV Laskaris (Teodoros II Laskaris'in oğlu) 342, 350
İoannes V. Paleologos 222
İoannis Oikonomos 497
İoannis, Sergios 574
İosephus (Flavius) 509
İpsara/Psara Adası 165, 185-187, 190, 187, 246, 254, 256, 261, 295, 382, 388-389, 392, 394, 574, 606
İpsilanti Yalısı 162-163
İpsilantis Ailesi 104, 162, 316, 502
İpsilantis, Aleksandros 105-108, 110, 112-113, 119, 126, 527
İpsilantis, Dimitri 170, 185
İpsilantis imzalı kitap 177
İpsilantis, Konstandinos (Eflâk voyvodası) 106
İpsilantis, Konstandinos (Voyvoda Konstandinos İpsilantis'in oğlu) 106
İran/İranlı(lar) 173, 178-180, 211, 265, 384, 469, 504-506, 510, 524-525, 554-555, 559
İrlanda/İrlandalı(lar) 173, 298, 322, 330, 346, 423, 563; **Katolikleri** 416
İsa (Hz.) 57, 60, 72, 98, 113, 115, 124, 229-230, 305, 309, 327-328, 338-341, 366, 392-393, 403, 421, 425, 471, 476, 493-494, 504, 506, 508, 511-512, 514, 516, 537, 543-544, 614
İsaak(ios Komnenos) 528
İshak Efendi 561
İskender (Büyük) 32, 94, 243-244, 336; **dalgakıranı** 221, 243; **Kanalı** 221, 244
İskenderiye 91, 199, 272, 370, 394; **defnesi** 78, 94; **patriği** 480, 491; **piskoposu** 388
İskoç/İskoçyalılar 173, 376, 416, 425, 445, 510
İsmail (Hz.) 64, 547
İsmail (Yeniçeri) 392-393
İsmâil (bugün Ukrayna'da) 308
İsmâil Efendi (Gelenbevî) 617
İspanya 61, 535
İspanyol(lar) 173, 317, 530; **Meclisi** 124
ispravnik 219
İsrailoğulları 99, 372
İstanbul Arkeoloji Müzeleri 467
İstanbul Boğazı/Boğaz/Bosporus /Bosphorus Thracius/Öküz Geçidi 28, 42, 85, 89, 97, 433, 611, 622
İstanbul Patriği 496, 500, 512, 529, 575
İstanbul Surları 27, 34, 46, 48-49, 56, 60, 75, 76, 79, 81, 122, 174, 270, 272-273, 473, 476, 481; **deniz surları** 73; **Fırın (saray surları içinde)** 209; **Galata Surları** 49, 53; **Haliç (Suru)** 75; **Halkedon surları** 270-271; **kara surları** 73; **Sur-ı Sultani** 142; **Topkapı sur kapısı** 432; **Yedikule Hisarı/Surları** 76, 426
İstanbul Üniversitesi 415
İstanbul'un iklimi 621-624
İstavroz Hasbahçesi (Beylerbeyi) 445
İstiklal Caddesi/Cadde-i Kebir/Pera Caddesi 48, 109, 196, 370, 449, 453
İstinye/Asthenia 87
İsveç/ İsveçli(ler) 124, 173, 224, 530; **Sarayı/ Elçiliği** 288, 449
İsviçreli(ler) 88, 173, 530
İşkodra Kalesi 418
İtake 17
İtalinski, Andrei 427
İtalya/İtalyanlar 51, 58, 88, 173, 203-204, 221, 314, 325, 353, 429, 460, 505, 530,531; **Elçiliği** 291
İustinianos I (Bizans İmparatoru) 57, 72-73, 222, 262, 270, 483, 494, 528
İustinianos II (Bizans İmparatoru) 271
İustinos II (Bizans İmparatoru) 309
İyonya/İyonyalılar 173, 231, 364, 375, 452, 498; **Adaları** 17; **anıtları** 239
İzmir/Smyrna 173, 185, 192, 199, 201, 221, 226-227, 229-234, 237, 242, 245, 250, 259-261,

295, 297-298, 413-414, 435, 497-498, 539, 546, 574, 606, 609; **Kalesi** 241; **Limanı** 221, 226, 241, 324; **piskoposu** 117, 486; **rıhtımı** 187
İzmit/Nikomedia 321-322, 325, 327-328, 329-330, 339; **Körfezi** 321, 323, 328
İznik/Nikaia 87, 321, 335-336, 341-343, 354, 474
İznik Gölü 337, 349 ayrıca bkz. **Askania (İznik Gölü)**
İzzet Hüseyin Paşa 418
İzzet Mehmed Paşa (Darendeli) 585, 604-605, 607

Ja

James (Bay) 379
James I 609
John (ö. 1643) 532
Josephine'in Lokantası 452
Julius III (Papa) 508

Ka

Kaba Sakal 615
Kabakçı Mustafa Ayaklanması 103
Kabakoz Koyu 92
Kâbe örtüsü 549
Kadıköy piskoposu/piskoposları 485-486, 521
Kadıköy/Halkedon/Körler Ülkesi 103, 270, 301, 435, 455, 521, 547
Kadızade, Ahmed b. Mehmed Emin Efendi 617
Kafesli sultan penceresi 140, 145
kâğıthane (Hünkâr İskelesi yakınlarında) 100
Kâğıthane (Barbisos) Deresi 166, 269; **Vadisi** 283
Kahire 495
Kâhya Bey (kethüda) 181
Kalamaki Ailesi 502
Kalavrita (Mora'da) 119
Kalde Katolik Kilisesi 508
Kale-i Sultaniye Antlaşması 609-610
Kale-i Sultaniye/Sultan Kalesi 34, 224, ayrıca bkz. **Çanakkale/Dardanelles**
Kaleiçi Orhan Camii/Orhan Camii (Bursa) 358, 554
Kalimahi, Yanko 205
Kallikolone (bugün Kara Tepe, Troya) 31
Kalyoncu Kışlası 283
Kanaris, Konstantinos 191, 247
Kandilli 78, 83; **Burnu** 83; **Tepesi** 101
Kandiye 58
Kanlı Kayalar/Kyane Kayalıkları/Kocataş/Kızılkayalar/Körtaş/Mavikayalar/ Orakiye/Öreke Kayalıkları/Symplegad Kayalıkları/Symplegadlar 78, 89, 97, 283
Kantakuzenos (İmparator) 39, 49
Kantemir, Dimitri 24, 37
Kapalıçarşı/Büyük Çarşı 522
Kapalıfırın semti 103
kapı çuhadarı (kahyası) 205
Kapıdağlı, Konstantin 429
Kapıkulu Ocakları 439
Kapsaloni/Skanavi (Büyükdere'de mülk sahibi bir Rum) 456
Petroviç, Yorgi (Kara Yorgi, Sırp isyancı) 106
Kara Mustafa Kaplıcası (Bursa) 356
Karaburun (İzmir) 226, 244
Karaca Ailesi 502
Karacaahmet Mezarlığı 102
Karadeniz/Pontus Euxinus/Euksinos 32, 42, 46, 51, 55, 78, 82-83, 85, 87, 89, 93-95, 98, 102, 112, 117, 155, 160, 166, 268-269, 271, 278-279, 282, 283-285, 361, 364, 368-369, 377-379, 406-407, 457, 510-511, 521, 528, 545, 585, 611, 624
Karaman Rumları 151, 387, 491
Karamenderes Irmağı/Mendersu/Scamander/Skamander/Skamandros 30-32
karantina 221, 243, 318, 379, 382, 396-397, 399, 462; **istasyonları** 15, 432-433; **kurumu** 422, 433; **sistemi** 433; ayrıca bkz. **Belgrad Köyü; lazaretto; Karantina Adası/Klazomenai Adası; Meclis-i Nizâmât-ı Tehaffuziyye; Schembri (Yüzbaşı); taahfuzhane**
Karantina Adası/Klazomenai 221, 240, 243-244
Karantina Meclisi bkz. **Meclis-i Nizâmât-ı Tehaffuziyye**
Karaosmanoğlu Ailesi 437-438
Karl XII (Demirbaş Şarl) 244

Kasımpaşa 53, 283, 285, 293, 450, 601
Kassandra (Kesendire) Burnu (Teselya) 493
Kastamonu 418
Katalan(lar) 222
Katembaşı, Yeorgios 485
Kâtip Çelebi 617
Katolik(ler) Katoliklik 46, 183, 253, 317, 416, 491, 496, 508, 511, 513, 516, 526-527, 538; **Ermeniler** 526-527; **Hıristiyanlar** 61; **kilisesi** 115, 228, 508, 511, 530; **kiliseleri** 61; **Mezarlığı** 447; **okulları** 444; **ülkeler** 41
Kavak Çayı 42
Kavstrios 254
kayıklar/kayıkçılar 48, 54, 56, 75, 79-80, 83-84, 139, 142, 145, 168, 171, 195, 198, 215, 254-255, 258, 261, 268, 274, 292, 302, 313, 315, 317, 362, 385, 407, 458, 499, 517, 536, 545, 548, 554, 598, 603; **askeri birlik taşınması** 160; **buz taşınması** 359; **cariyelerin boğulması** 135; **çekirgeler** 369; **Haliç'in donması** 283-284; **martılarla ilişkileri** 546; **silahlanmış kayıklar** 35; **tayfalığı reddetmeleri** 155, 167, 186; **yağmaya katılmaları** 186; **yeniçerilik ve** 586, 601; **ayrıca bkz. Abdullah (Deli, Kayıkçı)**
Kayseri 538, 576
kazaskerler 150, 589
Kazdağı/İda Dağı 31, 97, 225
Keçigerme Kemeri 271
kediler; Hz. Muhammed ve 62; **salgınlar ve** 396, 461; **Sakız Adası ve** 250; **yangınlar ve** 290
Kedrenos (Tarihçi Yeorgios) 272, 308
Kefalonyalı(lar) 375
Kehanet Sütunu 473
Kehat (Levi'nin oğlu) 40
Keldani(ler) 173, 504-510
Kelli, Julius 356, 358
Kelly (Kaptan) 425
Kelt 360
Kenan ülkesi 99
Kerasus (Giresun) 322
Kesendire/Kassandra Burnu 493
Khryses (Troya'nın Apollo Tapınağı rahibi) 34
Kıbrıs 313, 494; **piskoposu/başpiskoposu** 338, 480, 489
Kınalıada/Proti 300
Kıran Dağı/Korykos 221, 241
Kırım Savaşı 307
Kırkçeşme tesisi 270, 275, 278
Kız Ahmet (Meddah) bkz. Ahmed Efendi (Kız, Meddah)
Kızkulesi/Leandros Kulesi 78, 103
Kızıldeniz 319
Kızılkayalar bkz. Kanlı Kayalar
Kıztaşı 470
Kilinis, Konstantinos 204
Kilitbahir Kalesi 224
Kilyos 378
King, Ricardus 532
King, Rufus (Londra'daki ABD elçisi) 463
Kirillos I Lukaris (Patrik) 58-59, 496
Kirra Koyu (Galaksidi, Yunanistan) 169
Kitabı Mukaddes Şirketi 159, 216, 303, 510
***Kivotos*/Ark (Yunanca Sözlük)** 122, 499, 560
Klazomenai Koyu 244
Knolles, Richard 24-25
Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi 557-558
Kocaeli 333
Kocataş bkz. Kanlı Kayalar
Koçanis/Kodşanis (bugün Konak, Hakkari) 506, 510
Kohen (Ev sahibi) 40
kolera 433-434; **Asya kolerası** 180; **Behçet Efendi** 434; **Büyükdere** 435; **Kadıköy** 435; **karşı önlemler** 422; **yangınların etkisi** 447, 459 **ayrıca bkz. Kolera Risalesi**
Kolossos (Örme Sütun) 466, 468
Komana (Doğu Karadeniz'de) 521
Komnenos Ailesi 471
Konstantinopolis, Doğu Roma Başpiskoposu ve Ekümenik Patrik 484
Konstantinopolis/Yeni Roma 34, 39, 48, 61, 84, 152, 222, 260, 270, 272, 342, 350, 467, 469-

470, 472, 480, 484, 528; **idari bölgeleri** 473; **12. bölge** 473, 479; **patriği** 491, 496, 512; **piskoposu** 488; **Sinodu** 489-490; **yedinci tepe** 473-474
Konstantinos I (Patrik) 417, 495
Konstantinos II (Bizans İmparatoru) 101
Konstantinos V (III. Leon'un oğlu) 341
Konstantinos VI (IV. Leon'un oğlu) 308, 341
Konstantinos VII. Porfirogennetos (Bizans İmparatoru) 468
Konstantinoslar 556
Kontes Körfezi (Ege Denizi) 42
Konya 206, 418, 551
Kopronimos (Gübreleyen, V. Konstantinos'un lakabı) 341
Korais, Adamantios 501
Korasios, Konstantin 59
Korfu 28, 128, 375
Korint/Korinthos 121, 469, 577, 580
Kornelyus 513
Koroni/Koron 609
Korykos (Kıran Dağı) 231
Kosova Savaşı I 152
köle(ler) 185, 189-190, 196, 369, 386, 420, 436-437, 569, 578, 603-604, 609; **Arap köleler** 495; **Ayvalık** 498; **azadı** 612; **Çerkez köleler** 195, 605; **edinme yolları** 195; **Hıristiyan** 185, 196, 274, 439; **İngilizlerin azadı** 50; **İslam hukukundaki yeri** 580; **kadınlar** 188, 566-567; **Müslüman köleler** 389; **Pera'da köle pazarı** 196; **sahibi Müslümanlar** 185; **Sakız Adası** 195, 198-202, 234, 375; **Sisam Adası** 235; **siyahi** 196; **Sultan Mahmud ve** 134, 419, 612; **tersanede çalışan** 166-167; **ticareti** 195; **Türklerin kölelik anlayışı** 197; **valide sultanın** 173; **yeniçeriler ve** 439; **ayrıca bkz. Avrat Pazarı**
Kömürciyan, Eremya Çelebi 49
köpekler 27, 33, 48, 62, 64, 76, 229, 330; **cesetler ve** 110, 121, 131, 392, 596; **çöpçü işlevleri** 406 **defedilmeleri** 401, 405, 547; **Frenkler ve** 65, 112; **hayırseverlik ve** 277, 546; **kuduz** 64; **Sakız Adası ve** 250; **salgınlar ve** 461; **Tophane rıhtımı** 80; **Türklerin köpek sevgisi** 63; **yunuslar ve** 85; **zehirleme** 405-406
Köprülü, M. Fuad 384
Körtaş bkz. Kanlı Kayalar
Krates (Thebaili) 176
Krikor (Sarkis Çelebi Düzyan'ın kardeşi) 424
Krikor (Surp) Lusavoriç 507, 512, 614-615
Krillos/Kirillos VI (Edirne Piskoposu ve Patrik) 116, 575
Ksantopulos, Nikeforos Kallistos (kilise tarihçisi) 474
Ksenofon 37-38, 42, 504, 510
Kserkses (Pers Hükümdarı) 36, 83, 88, 243
Kudüs 229, 253, 338, 494-495, 553, 574; **patriği/patrikleri** 116, 480, 482, 487, 491, 502, 512; **Patrikhanesi** 491
Kulaksız Mezarlığı/Türk mezarlığı 53, 283
Kulm (bugün Chlumec, Çekya) 106
Kulur/Salamis Adası 17
Kum Meydanı 606
Kumarlıdere Kemeri 271
Kumas (İzmirli Rum yazar) 574
Kumkale 29
Kumkapı 424, 597
Kurşunlugerme Kemeri 271
Kuruçeşme 82, 197, 499, 521; **Akademisi** 499, 576
Kuşadası/Scala Nova/Scala Nuovo 254, 256-259, 295, 394
Kutsal ittifak 413; **devletleri** 353
Kutsal Kabir Kilisesi (Kudüs) 491, 495, 574
Kutsal Kent (Kudüs) 494, 502
Kutsal Kitap Cemiyeti 59
Kuzey Anadolu Dağları/Pontus Dağları 97
Kuzey Deniz Saha Komutanlığı (Kasımpaşa) 283
Kuzguncuk 535
Küçük Kaynarca 158
Küçük Menderes/Kaystros/*Meander* 246, 254, 257
Küçükçamlıca Tepesi/Bulgurlu Dağı 102

Küçüksu Deresi 269
Küçüksu Koyu 83
Kükürtlü Kaplıcası (Bursa) 356
Kürtler 180
Kyane Kayalıkları bkz. Kanlı Kayalar
Kydaros (Alibey) Deresi 269
Kykkos/Cicco/Kieas Manastırı (Kıbrıs) 494
Kythera/Cerigo/Çuha Adası 17, 210

La

Lactantius 421
Laleli 557
Lancaster sistemi 351, 465, 500, 504, 523, 556
Lander (Bay) 379
Laodikya 227
Laokoon (Troyalı Rahip) 38; yılanları 27, 38
Lapseki/Lampsacus 27, 38, 221-222, 225
Laskaris Hanedanı 342
Laskaris II Teodoros (Bizans İmparatoru) 342
Latin (Katolik) kilisesi 182-183, 423, 508, 526
Latin yelkenler 187
Latin(ler) 58, 224, 341, 421, 496, 497
Lazar 305
Lazareviç, Stefan 152
lazzaretto 433
Leadenhall Market (Londra) 311
Leandros 223
Leandros Kulesi (Kızkulesi) 103
Lebedos 253
Leeves (Bayan) 164
Leeves (Rahip) 160, 162, 164-165, 176, 209, 216, 221, 255-256, 316, 331, 510, 516, 520, 538
Lefke/Osmaneli 321, 333, 335
Leghornlu(lar) (Livorno, İtalya) 204, 356
Leh(ler) 387
Leiden 387
Leon III (Bizans İmparatoru, Isaurialı) 341, 466-467
Leon IV/Flavius Leon (Bizans İmparatoru) 308
Lescynski, Viniava (Polonya Elçisi) 467
Levant (Doğu Akdeniz) 182
Levant Şirketi 50, 139, 148-149, 401-403, 461-462
Levi (Mukaddes insan) 40
Levillant, François 372
Lewis (Rahip) 539
Leylek(ler) 321-322; korunmaları 546
Liguryalı(lar) 224
Likurgos Ailesi 185 ayrıca bkz. Paplomatas, Yeorgios (Likurgos Logothetis)
Limni/Limnos Adası 225
Lindsay (Peder) 59
lingua franca 531
Liston (Lady) 51
Liston, Sir Robert 530
Liverpool 580, 597
Livius/Livy 253, 556
Livorno 204, 356
Lokris Bölgesi 169
Londra 24, 46, 104, 172, 183, 204, 210, 311, 373, 379, 415, 417, 428-429, 444, 459, 463, 502; Kulesi 80; surları 260; Tarım Derneği 332
Lorme, Charles de 318
Louis IX (Kral) 228
Louis XI (Kral) 265
Lucullus, Lucius Licinius (Antik Roma'da siyaset adamı) 322, 350
Ludgate Hill (Londra) 260
Lukaris, Kirillos (Patrik) 58, 496
Luthercilik 496
Lutzow (Kont) 124
Lysikrates Anıtı/Demosthenes Feneri 208
Lysimakhos (Trakya satrabı) 336
Lysippos (Antik Yunan heykeltraşı) 469

Ma

Macar(lar) 34, 45, 431
Macaristan 45, 307, 492; İmparatorluğu 291
Macgufford (İngiliz Elçiliği hekimi) 318, 396
Maclean, Charles (doktor) 462
Marcidum Mare (Kokuşmuş Deniz, Haliç) 269
Mağlova Kemeri 270
Mahmud I (Sultan) 564; I. Mahmud Kemeri 275
Mahmud II (Sultan) 132-133, 157, 437; çiçek hasta-

lığı 600; elçilere karşı tavrı 426-427; günlük hayatı 439-440; kapitülasyonlar 609; kişiliği 136-137, 446; *Mahmudiye* firkateyni 168; matbaayı desteklemesi 430, 587; resim sanatına tavrı 429; Rus Savaşı 136; sarrafı 424; sikkesi 564-565; sünnet düğünleri 455; tahta çıkışı 134; tıp okulları 430; ulemayla ilişkisi 438; yeniçeri ocağı 414, 583, 564; yönetim tarzı 435
Mahmud Paşa (Vezir, Kara) 418
Mahmud Raif Efendi 620
Mahmudiye (savaş gemisi) 168
Maidstone, Viscount 609
Maitland, Sir T. 28
Makarios Tepesi (Heybeliada) 306
Makedonya 42, 72, 244, 348, 418, 493
Makkabi 509
Makris, Sergios 574
Makronisos (Bibercik) Adası 18
Malabar 88
Malta/Maltalı(lar) 168, 191, 298, 432-433; Şövalyeleri 432
Malun İskelesi (İzmit Körfezi) 323
Manchester 103
Mandeville, John Henry 459, 527
Mani inancı 529
Mano (Rum) 110
Manuel I. Kommenos (Bizans İmparatoru) 103
Maraş 418
Maraton 41
Marcus (Sırbistan Despotu) 152
Marcus Aurelius (Roma İmparatoru) 230
Mariolakis, Yeorgios (Rum tüccar) 204
Maris (Halkedonlu) 339
Markianos (Doğu Roma İmparatoru) 470; Sütunu 466, 470
Marmara Adası 519
Marmara Denizi/Propontis 39, 42, 45, 50, 72, 75, 82, 85, 102, 111, 117, 223, 262, 316, 361-362, 369, 379, 381, 457, 472-473, 480, 511, 585
Marsilya 204, 228
Masidoz (Peder) 615
Maslak 275
Maştotz, Mesrop (Ermeni rahip ve dilci) 521, 615
Matbaa-i Âmire 434, 560; ayrıca bkz. Mühendishane Matbaası; Mühendishane-i Berri-i Hümayun; Müteferrika Matbaası
Matbah-ı Amire (Topkapı Sarayı) 144
Matthews, Thomas 383
Maubourg, Latour 124, 356, 399
Mavi Kaya/Mavikayalar bkz. Kanlı Kayalar
Mavrokordatos imzalı kitap 177
Mavrokordatos Ailesi 203-204, 502
Mavrokordatos, Nikolas Aleksandros (Hatman, 1744–1818) 174, 482
Mavrokordatos, Aleksandros (1791-1865) 174
Mavrokordatos, Efrosini 174
Mavrokordatos, Eleni 155, 174-175
Mavroyeni Ailesi 502
Mavroyeni, Nikolas 307-308
Maxentius (Roma İmparatoru) 421
Maximinus (Roma İmparatoru) 338
Mecidiyeköy 275
Meclis-i Nizâmât-ı Tehaffuziyye 433
Med suru 42
Medler 401
Medine-i Münevvere 418
Megara/Megaralı(lar) 75, 103
Mehmed I (Sultan) 357
Mehmed II (Fatih, Sultan) 34, 48, 57, 83-84, 86, 134-135, 137, 142-143, 166, 217, 342, 436, 467-468, 480-482, 555, 575
Mehmed III (Sultan) 24
Mehmed IV (Sultan) 119, 233, 410, 547, 561
Mehmed Ağa (Çelebi) 308
Mehmed Ali Paşa (Kavalalı) 369-370, 394, 590, 604
Mehmed Arif (Hassa hasekisi) 206
Mehmed b. Ahmed Gedûsî 620
Mehmed b. Şerîf b. Abdülgani el-Abbâsî 619
Mehmed Efendi 168
Mehmed el-Vanî 616

Mehmed Esad Efendi (Şeyhülislam) 560, 587, 616
Mehmed Hafid (Âşirefendizade Derviş) 618
Mehmed Kalfa 168
Mehmed Paşa (Köprülü) 119
Mehmed Paşa (Sadrazam, Sokullu) 403
Mehmed Reşid Paşa 418
Mehmed Selim Paşa (Sadrazam) 588, 605
Mehmed Selim Sırrı Paşa (Sadrazam) 592
Mehmet Ağa (Silahdar, Fındıklılı) 467
Mekke 73, 80, 138, 149, 263, 296, 373, 409, 535, 543, 548-549
Melanis Sinus/Toro Körfezi (Ege'de Gelibolu Yarımadası'nda) 42
Meles Çayı/Melesigenes 230
Meletios (Antakyalı Aziz) 575
Meletios (Arta Metropoliti) 482
Memmius, Lucius (Romalı general) 469
Menam, Azekiel Gebay (Sarraf) 264, 267
Menaşe 537
Meriç 443
Meryem Ana Patriklik Katedrali (Kumkapı) 424
Mescid-i Haram 73
Mesolongi/Mesleng 604
Mesud Efendi (Hocazâde) 438
Meşak (Babil halkından) 211
Meşrutiyet II 415
Metaksas, Neofitos (Atinalı, asıl adı Nikolaos) 575
Metamorfozis (Manastırı) 309
Meteora 493
Methoni/Modon 609
Metohi tu panayiu tafu (Kudüs'te manastır) 575
Mevlâna Ali b. Hüseyin 619
Mevlevi Tekkesi (Pera) 558
Mevlevi(ler) 551, 553
Meyyit İskelesi 283
Mısır/Mısırlı(lar) 50, 117, 168, 262, 272, 318, 369, 372, 394-395, 462, 468, 491, 494, 509, 587, 590-591, 604, 606; **filosu** 169, 394; **Seraskeri** 600, 604
Mısır Çarşısı (İstanbul) 562
Miaoulis, Andreas 394
Midilli/Midillili(ler) 221, 225-226, 389-390, 392, 394, 497
Migné (Fransa) 424
Mihrişah (Valide) Sultan 275; **türbesi (Eyüp)** 600
Mikene/Mökene Adası 18
Milano/Milanolu(lar) 126, 429
Miletos 162, 259, 354
Milos Adası /Değirmenlik 17
Miltiades 41; **Duvarı** 27, 41
Miltitz (Baron) 124, 397
Milvian Köprüsü 421
Mithridates (Pontus Hükümdarı) 90, 350
Moesya (Balkan ovası) 528
Mogislaus, Peter (Kiev Piskoposu) 496
Mollâ Camii 617
Montague, Lady M. W. 32, 264, 281
Montesquieu 244
Montpellier Üniversitesi 501
Mora/Moralı(lar) 117, 119, 126, 169-170, 185, 207, 291, 294, 296, 309, 326, 353, 389-390, 395, 575, 580, 604; **paşası** 623; **Yarımadası** 119, 294
Moskof 125
Mostar 418
Motraye, A. de la 467
Movses (Katolikos) 512
Mudanya 344, 359; **Körfezi** 323, 362; **ormanları** 279
Muha (Moka) Limanı 373
Muhammed (Hz.) 44, 62, 64, 102, 118, 124, 236, 299, 406, 408, 494, 543-544, 547, 549-550, 589; **sancağı** 136, 593
Muhammed El-Hafız (Diyarbekirli Çerhizâde) 100
Murad I (Sultan) 120, 152, 439
Murad II (Sultan) 152, 555-556
Murad III (Sultan) 61, 403
Murad IV (Sultan) 34, 384, 409-410, 494
Muratori, Ludovico Antonio 469
Murbach 244
Muruzis imzalı kitap 177

Muruzis, Kostantin (Kostaki) 104, 110-111, 119
Muruzis (Prens) 527
Muruzis Ailesi 502
Muruzis, Dimitrios 18, 499-500, 576
Muruzis, Aleksandros 557
Muruzis, Smaragda (Prenses, kızlık soyadı Karatza) 174-175
Murzuflos V Aleksios (Bizans İmparatoru) 473
Musa (Hz.) 64, 99, 494, 509, 543, 566
Muskat (Umman) 608
Mustafa III (Sultan) 182, 557
Mustafa IV (Sultan) 80-81, 133-135, 429, 555
Mustafa (Alemdar/Bayraktar) 130, 133-134, 598
Mustafa (Çavuş, Nakilci) 597
Mustafa (Hacı, Benderli Hüseyin Paşa'nın babası) 583
Mustafa (Halet Efendi'nin ardılı) 440
Mustafa (Seyyid) 620
Mustafa (Sır kâtibi) 410, 419, 422
Mustafa (Sultanın nedimi) 441
Mustafa (Elçilikte görevli yeniçeri) 477
Mustafa Ağa (Bahriye divan kâtibi, Hacı) 603
Mustafa b. İbrâhim (Şeyh) 619
Mustafa Behçet Efendi (Hekimbaşı) 430, 434
Mustafa Behçet Efendi (Hekimbaşı) 430, 434
Mustafa Paşa (İşkodralı/Buşatlı) 418-419, 599
Mustafa Paşa (Kara, Sadrazam) 561-562
Musul 216
Muş 521
Muzalon, Georgios (Bizans imparator naibi) 342
Mühendishane Matbaası 415, 616, 618-620
Mühendishane-i Berri-i Hümayun 102, 561
Münire Sultan (II. Mahmud'un kızı) 382
Müteferrika Matbaası 616-617
Mykale (Dilek) Dağı 394
Mysia 245

Na

Nabot (Eski Ahit'ten bir figür) 454
Nabukadnezar 211
Nafplion/Anabolu/Napoli di Romania 294
Naîmâ 413
Naksos/Nakşa Adası 18
Nakşibendi Tarikatı 619
Nakşidil Sultan 133
Namık Bey 431
Nantes Fermanı 527
Napoléon 94, 469; **Savaşları** 187
Napoli Krallığı 187
Nara Burnu/Abidos Burnu 36, 223
Narda Körfezi 480
Narekatzi Manastırı (Ermenistan) 614
Nasturilik/Nasturi(ler) 504, 506, 508, 510-511
Nasuh Paşa (Sadrazam) 49, 563
Naum (Sveti/Aziz) 493-494/**Manastırı (Ohri)** 494
Naumachia 272
Navarin 295, 580; **Deniz Savaşı** 168, 426, 464
Navarino/Pylos/Anavarin 577
Navoni (Napoli Maslahatgüzarı, Mösyö) 125
Nea Moni Manastırı 188
Necib Efendi (Baruthane Nazırı) 394, 592
Neorion Limanı (Konstantinopolis) 472
Nepos, Cornelius (biyografi yazarı) 41
Neron (Roma İmparatoru) 469
Nestorius (Nasturiliğin kurucusu) 504-505, 507, 511
Niger, Pescenius (Roma İmparatoru) 75
Nikaia/Nikaialı (İznik) 321, 335-336, 339, 341; **Amentüsü** 340, 343; **kuşatması** 87
Nikaia (Lysimakhos'un karısı) 336
Nikeforos I (Bizans İmparatoru) 308
Nikola (Rum müzisyen) 314-316
Nikola (Sakızlı bahçıvan) 208
Nikomedes I (Bitinya Kıralı) 329
Nikomedia bkz. İzmit
Nisyan (Unutma) Hisarı (Rumeli Hisarı) 84
Nizam-ı Cedid Ordusu 133, 155, 587, 620
Norcott, William 298
Norveçli(ler) 173
Notaras, Hrisantos (Kudüs Patriği) 482
Numan Ağa (Liman Ağası, Topçubası) 586, 593
Nun (Hz. Yûşa'nın babası) 78, 99-100

Nurıosmaniye Camii 471
Nusaybin/Nisibis 505, 508-509

O'
O'Connell, Daniel 416
Obiliç, Miloş (Karadağ soylusu) 152
Occo, August (Alman nümizmat) 328-329
Odesa 107, 111, 117, 129, 159, 164, 199-201, 208, 377, 380, 434, 452, 463; Limanı 284
Odysseia 230, 388
Odysseus 27
Ohri Sancağı, 418, 489, 493, 494
Oikonomos, İoannis (Ayvalıklı) 497
Okmeydanı 440
Olier, Charles-François 538
Olimpos (Yunanistan) 452
Oppianos (Greko-Romen şairi) 221, 227, 233
Orakiye bkz. Kanlı Kayalar
Orhan (Gazi) Medresesi (Bursa) 358, 554
Orhan Gazi 37, 152, 342, 354, 554; türbesi 344, 358
Ortaköy 82, 535
Ortigia Adası (İtalya) 17
Osborne, Edward 403
Oskanyan, Haçadur bkz. Vosganyan, Haçadur
Osman II (Genç Osman, Sultan) 49, 438
Osman III (Sultan) 557
Osman (Bostancıbaşı, Tatar) 586
Osman Ağa (Gümrük Müdürü) 264, 280
Osman Ağa (Tavaslı) 499
Osman Gazi 137, 350-351, 354; türbesi 358
Osmanlı; Devleti 58, 174, 329, 415, 428, 480, 538, 620; İmparatorluğu 58, 73, 162, 180, 243, 306, 403, 429, 452, 609, 617; Rus Savaşı (1787-1792) 136, 307, 401, 432, 599, 607
Ottenfels (Baron) 308
Oved-Edom (Yahudi İncilinde yer alan bir isim) 553
Ovidius 284
Oxford (İngiltere) 387, 532

Ör
Öreke Kayalıkları/Öreke Taşı bkz. Kanlı Kayalar
Örme Sütun 466, 468-469

Paksi/Paksu Adası 17
Paktolos (Sart Çayı) 332
Palamidi [Nafplion iç kalesi) 294
Paleologos, Mihael (Bizans İmparatoru) 342
Paleologos Hanedanı 342
Palin, Mösyö (İsveç Büyükelçisi) 124, 288
Pallas, Peter Simon (Doğabilimci) 95-96
Palmira (Suriye) 232
Pammakaristos Manastırı (İstanbul) 481
Panaiya Manastırı (Heybeliada) 310, 316
Panaiya (Bakire Meryem Ana) 306, 366
Pangaltı Fransız Latin Katolik Mezarlığı/Feriköy Latin Katolik Mezarlığı/Frenk Mezarlığı 447, 504, 532-534
Pantheon 466
Paolo (Peder) 208
Papaz Dağı/Ümit Tepesi (Heybeliada) 305
Paphnutius (Teb Piskoposu) 339
Papiri Evi (Villa dei Papiri) 450
Paplomatas, Yeorgios (Likurgos Logothetis) 185
Paraskevi (Ayia) Kilisesi (Tarabya) 483
Pardoe, Julia 377
Paris 30, 66, 111, 172, 225, 417, 424, 469, 479, 501-502, 618
Paros (Bara) mermeri 29, 361
Partenios II (Konstantinopolis Patriği) 496
Parthenius (Napolili şair) 181
Passavan (?) 286
Paşa Kapı (Mısır Kapı) Kethüdası 591-592
Patarag (Surb) Ayini 514
Patmos/Batmaz Adası 303
Patras/Balyabadra Adası 130, 132, 169
Patroklos tümülüsü 27, 32
Paul Cullen (Kardinal) 423
Pausanias (Spartalı) 75, 243
Pavlos (Aziz) 27, 260, 538
Pekia (Arnavutluk) 489
Pepinos (Yunan kaptan) 191
Pera 49, 52-53, 61, 65, 80, 89, 101, 105, 112, 115, 125-128, 153, 156-157, 164, 167-168, 171, 175-176, 201, 204, 208, 256, 283, 285-286, 288-

289, 296-297, 300, 309, 317-318, 320, 360, 364, 367-369, 375-377, 382, 383, 397, 406, 433, 447-448, 451-452, 455, 456-457, 460, 462-463, 502, 504-505, 515, 522, 526-527, 531, 533, 539, 541-542, 548, 550, 552, 558-559, 566, 601; **Yarımadası** 48, 75, 275, 292-293
Perikles 162
Pers(ler) 75, 83, 102, 131, 170, 223, 225, 243-244, 272, 394, 401, 468; **Avrupa seferleri** 102; **Savaşları** 42, 240, 468; **ülkesi** 469, 512
Petersburg/Saint-Petersburg 129, 159, 162
Petro (Büyük) 217, 446, 456
Petropulos (Büyük *Logotet*) 485
Petroviç, Yorgi (Kara Yorgi) 106
Philippos II (Makedonyalı) 72, 243, 336, 372
Pınarbaşı 30-32, 97; **Tepesi** 31 **ayrıca bkz. Troya**
Pierre (Münzevi, Pierre l'Ermite) 467
Pilatus, Pontius (Roma'nın Judea Eyaleti valisi) 537
Pindos Dağları (Yunanistan) 452
Pinkerton, Robert (İngiliz ve Ecnebi Kitabı Mukaddes Şirketi yetkilisi) 59, 387
Pirinç Han (Bursa) 351
Piripaşa Mahallesi 166
Pirlepe (Makedonya) 418
Pisani Ailesi 531
Pisani, Bartolomeo 557
Pişkeş kapısı 150
Pita Adası (Kaşıkadası) 303
Pittakos (Midillili devlet adamı, MÖ 7. yüzyıl) 226
Pius IV (Papa) 508
Pizomano (Rum sanatçı) 128
Platea (Yunanistan) 75
Plato (Başpiskopos) 184
Plinius (Romalı yazar) 84, 88, 94-95, 222, 231, 259-260, 350, 357, 371
Plomari (Midilli) 226
Plutarkhos (Yunan filozof) 182
Pococke, Richard (İngiliz seyyah) 237-238, 258
Poitiers (Fransa) 424
Polatlı 474
Polikarpos (Ayios, Yuhanna'nın müridi) 221, 230
Pollux (Yunan ve Roma mitolojisinde gemicilik ve binicilik Tanrısı) 99
Polonya/Polonyalı(lar) 429, 467, 538
Pomorie/Ahyolu (Bulgaristan) 116
Pompei 260
Pompeiopolis 91
Pompeius 90-91; **Sütunu** 89-91 **ayrıca bkz. Kanlı Kayalar**
Pope, Alexander (İngiliz şair) 244, 348
Porfirogennetos VII Konstantinos (Bizans İmparatoru) 468
Porphyrios (Sur/Tyros kökenli filozof) 340
Portekizli(ler) 173, 510, 530
Porter, David (ABD Maslahatgüzarı, Amiral) 458, 464
Portsmouth (İngiltere) 28, 166; **Limanı** 16
Potemkin, Grigoriy (Rus askeri lideri ve soylusu) 125
Praeneste (Roma yakınlarında yerleşim) 371
Praetoria Muhafızları 266, 327
Prokopios (Bizans tarihçisi) 270
Propaganda Fide (İnancı Yayma) Meclisi (Roma Katolik Kilisesi) 508
Proselit bkz. dönme(ler)
Prusias (Hükümdar) 332, 350
Prusya 173, 413; **diplomatları/elçisi** 124, 148, 397, 449, 538; **Sarayı** 285
Prut Irmağı 107-108
Püritenler 466
Psecha, Chianze Stemati (Sakızlı Rum tüccar) 204
Putrid Sea (Kokuşmuş Deniz, Haliç) 269
pylae (kapı) 321, 332

Radu Negru (Kara Radu, Voyvoda) 217
Ragıp Paşa (Sadrazam, Koca) 210, 557
Rallis Ailesi 249
Rallis ticarethanesi 183
Rallis, Theodoros 204
Ramadani, Antoniaki (Londra'daki Osmanlı maslahatgüzarı) 429
Râşid Mehmed Efendi (Osmanlı tarihçisi) 413

reisülküttâb 112, 149, 149, 205, 374, 427, 463, 577-580
Repulse **(gemi)** 35
Reşid Efendi Matbaası 617
Reşid Mehmed Paşa 603-604
Rhenanus, Beatus (Alman humanist) 244
Rhind, Charles (Odesa'daki ABD konsolosu) 463-464
Rhoiteion/Rhoeteum Burnu (Troya yakınlarında) 30
Rodokanakis, Pantaleon (Rum tüccar) 204, 249, 293
Rodokanakis ticarethanesi 204
Rodop Dağları/Rodoplar 27, 42, 44-45
Rodos 468, 605
Rodos Heykeli 99
Roma (İmparatorluğu) 332, 350, 471-472, 476; **dönemi** 231, 270; **eyaleti** 329; **geç devri** 278; **sanatı** 232; **sikkeleri** 324; **tarihi** 244; **tapınağı** 260
Roma/Romalı(lar) 38, 90, 167, 219, 230, 253, 321-322, 329, 332, 371-272, 401, 417-418, 423, 429, 466-467, 469, 471-472, 474-475, 479, 487, 505, 508, 511, 528, 550, 557; **Yahudileri** 61
Roma-Grek antikitesi 476
Roma (Katolik) Kilisesi 508, 514
Romanos (Ayios) Kilisesi (Topkapı) 121
Romanos Kapısı (Topkapı) 121
Romanya 495
Romen(ler) 217
Rous (Kaptan) 246, 252, 255, 262
Roux (Mösyö) 414
Rovit (Korfulu) 375
Royal George **(gemi)** 35
Rum Katolik Okulları 444
Rum Ortodoks kilisesi 58, 74-75, 104, 115-119, 121, 155, 158-159, 305, 309, 341, 422-423, 480, 482, 488-489, 491-492, 494-496, 501-502, 504, 507-508, 529, 538
Rum Ortodoks Patrikhanesi (Fener) 48, 57, 122
Rum Ortodoks Patrikhanesi Matbaası 58-59, 113, 122, 212, 496, 573-576
Rumeli Feneri 378
Rumeli Hisarı/Nisyan (Unutma) Hisarı/Yeni Hisar/Yeni Kale 29, 84, 101, 165, 585
Rumeli kazaskeri 145, 436, 542
Rumelifeneri Köyü 89
Russell, Patrick (Halep'te hekim) 461-462
Rusya 93, 104-106, 126, 157-159, 162-163, 166, 178-179, 181, 201, 207, 218, 284, 308-309, 379, 401, 413-414, 434, 495, 525, 605, 607, 620, 623; **Elçiliği** 156, 288, 620; **İmparatorluğu** 158; **Ortodoks kilisesi** 117, 122; **Seferi** 432, 583
Rüzgâr Kulesi/Andronikos Kirhestes Horologion 552
Rycaut, Paul 552, 568

Sa

Sabetay Sevi (Mesihlik iddia aden Yahudi din adamı) 537-538
Sadâbad 269, 283, 455, 529, 548
Saint Louis Manastırı (Beyoğlu) 201, 208
Sainte Elie (Ayios Elias) Manastırı (Bursa) 358
Sakarya Irmağı 321, 332-333
Sakız Adası
Sakız Ağacı Caddesi 447-448
Sakız Adası/Sakızlılar 178, 181-182, 184-185, 187-188, 190-191, 195-199, 201-210, 213, 221, 226, 234, 236, 242, 246, 250, 253-254, 261, 262, 268, 278, 292, 313, 375, 388, 392, 394, 401, 420, , 574, 577-578, 580-581; **Akademisi** 183, 250, 496, 499; **katliamı** 192, 242, 420, 469, 574, 577, 580-581, 601; **Kanalı** 190, 261; **mermeri** 249; **muhassıllığı** 202; **Seferi** 201
Sakturi, Yeorgios (Yunan kaptan) 394
Salih Paşa (Sadrazam, Hacı) 138
Saliha Sultan (III. Mustafa'nın kız kardeşi) 557
Samatya/ İlahi Yükseliş/ Tanrıça Tepesi/ Ypsomathia 48, 74, 597
Samsun 166
Samuil I (Patrik) 58
San Antoine Kilisesi ve Manastırı (Beyoğlu) 317-318

San Lazzaro Manastırı 521-522
San Marco Bazilikası 469
Sapanca 321, 330; Gölü 331
Sappho (gemi) 200
Sappho (Şair) 226
Saraçhane 271
Saraybunu 75, 103, 118, 142, 171, 283, 381, 602
Sardes (Salihli yakınları) 227
Sardinya: diplomatları 449; kralı 378-379; Sözleşmesi 364
Sarı Saltuk 494
sarılık hastalığı 137, 364-365
Saros Körfezi 4 2
Sart Çayı/Aksu/Paktolos 321, 332
Saussure, Horace Bénédict de (Cenevreli yerbilimci) 361
Schelizzi (Leghornlu/Livornolu) 204
Schelizzi, Mihelis 204
Schembri (Yüzbaşı) 433
Schevris, Şimon Pietri (Keldani rahip) 505
Scott (Üsteğmen) 294-295
Seaman, William 386
Sébastiani (General) 162
Sedefadası/Antirovithos 310
Seferihisar 221, 234, 238
Sejanus, Lucius Aelius (Praetoria Muhafızları Kumandanı) 266
Seidel, Friedrich (Seyyah) 167
Selanik 166, 540; Körfezi 492; piskoposu 116; başpiskoposu 485
Selim I (Yavuz, Sultan) 166, 482, 494, 555
Selim III (sultan) 50, 81, 100, 102, 130, 133-134, 136, 155, 162, 308, 315, 426-430, 555, 560, 585, 587, 589, 603, 616, 619
Selim (Mühendis) 618
Semadirek/Samothraki 97
Semerkant 373
Sencârî, Şeyh İzzeddin Ebil-Fazâ'il Abdulvehhâb İmâdeddin b. İbrâhim es- 617, 619
Seng-i ibret 266
Sepetçiler Kasrı 142
Septimus Severus 75
Septuaginta (Yunanca Eski Ahit çevirisi) 372
Serasker Kapısı/Bâb-ı Seraskeri/Seraskerat 415
Serez 501
Sestini, Domenico 51, 559
Sestos (Çanakkale) 37, 223
Sevin, L'abbé (Başrahip Françoise) 556
Shaw, Thomas (Seyyah) 372
Sherman, William (General) 522
Sholastikos, Sokratis (tarihçi) 340
Sıbyan Mektebi (Süleymaniye) 66
Sıdkı Sadi (Ulemadan) 268
Sığacık 221, 231, 234, 236-238, 240-241 ayrıca bkz. Teos
Sırbistan 280
Sırp Despotluğu 152
Sibthorpe, John (Botanikçi) 59
Sicilya 145, 353; Krallığı 187
Sigeion Burnu (Yeniçeri Burnu) 27-30
Sigeion Mermerleri 237
Sigri/Lesbos 225
Sikeliotes, Diodoros (antik Yunan tarihçisi) 97, 222
Sikyon (Mora'da antik yerleşim) 304
Silivri 443
Silivrikapı 46, 121
Simeon, Stilites (münzevi keşiş) 473
Sina Dağı/Tur-ı Sina 480, 494; başpiskoposu 300, 303, 417, 423, 495, 500
Sina Yarımadası 494
Sinan (Mimar) 270, 275, 278
Siracusa 145
Sirak (Kilisenin Kitabı) 509
Siros/Syra Adası 577
Sisam/Samos Adası 169, 178, 184-185, 187, 199, 226, 234-235, 244, 247, 254-255, 382, 393-395, 581
Sivriada/Oksiya 300, 302
Siyâlkûtî, Abdülhakim b. Şemseddin es- 617
Skamander/Skamandros (Karamenderes) 30-31
Skanavi (Kapsaloni?, mevki sahibi Rum) 456

skhizmacı 526-527
Skinos/Eskinos Adası 302
Skurta, Panayotis (Kefalonyalı) 375
Smithfield (Londra)142
So (Mısır Firavunu) 427
Soğukçeşme Sokağı 142
Sokrates 88, 162
Sokrates/Sokratis Sholastikos 340
Sonnini/Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Manoncourt (doğabilimci) 40-41, 228, 323, 388
Sophokles (antik Yunan filozofu) 128
Southampton (İngiltere) 403
Sparta/Spartalılar 75, 131, 185, 198
Spetses (Suluca) Adası 574
Spiridion (Kıbrıs Piskoposu) 338
Spon, Jacob (Fransız hekim ve arkeolog) 475, 559
St. Geneviève (Paris) 479
St. Paul Katedrali (Londra) 444
Staffa Adası (İskoçya) 92
Standard (gemi) 35
Staper, Richard (İngiliz tüccar) 403
Stefanos (İskenderiyeli astrolog) 272
Stefanos Bizantinos (tarihçi) 81, 357
Stilyanos (Aziz) 576
Strabon (coğrafyacı) 231, 253, 259, 336-337, 388
Strand (Londra) 76
Strangford (Lady) 158, 209, 282, 400, 515
Strangford (Lord) 33-34, 125, 138, 165, 195, 206-207, 283, 307, 317, 373, 305, 396, 398-399, 580
Strategopulos, Aleksios (Bizans komitanı) 342
Stratis (Rum tüccar) 249
Strofades Adası 17
Strogonof (Baron) 104, 112, 125, 155, 158, 427
Strymonicus Sinus (Ege Denizi'nde körfez) 42
Sturdza, Ion Sandu (Boğdan voyvodası) 218
Styks (mitolojide cehennem nehri) 355
Subhi Mehmed Efendi (tarihci) 617
Suça, Mihail (Boğdan Valisi 107, 113, 159
Suça Ailesi 502
Sulaka, Şimon Yuhanna (Doğu Asur Kilisesi Patriği) 508
Sultan Ahmed Camii 48, 72-73
Sultanahmet Meydanı 593, 596-597, 602
Suluca/Spetse/Spetses/Spezzia Adası 165, 167, 391-392
Sunak (Pompeios Sütunu) 90
Sunium/Temaşalık Burnu (Ege Denizi) 18
Sur (Tyros) 340
Sur-ı Sultani (Topkapı Sarayı) 142
Suriye/Suriyeli 173, 232, 372, 504, 510; piskoposu 485
Surp Astvadzadzin Kilisesi/Ermeni patrikhane kilisesi/ Üçlü Kilise 48, 74
Surp Harutyun Şapeli 424-425
Surp Pırgiç Hastanesi 424
Suterazileri 277
suyolcu esnafı 277
Süleyman (Hz.) 521, 522-523, 615
Süleyman I (Kanuni, Sultan) 271, 275, 278, 280, 410, 474, 492, 555
Süleyman II (Sultan) 410
Süleyman (Orhan Gazi'nin oğlu) 37
Süleymaniye (Semti) 48, 65, 418, 470
Süleymaniye Cami ve Külliyesi 65-66, 68, 470
Sütlüce 49
Süveyş kıstağı 374
Sydenham, Thomas (hekim) 558-559
Symplegadlar/Siymplegad Kayalıkları bkz. Kanlı Kayalar
Syra/Siros Adası 577

Şa

Şabat ya da Sebt 40, 497
Şadrak (Babil halkından) 211
Şâhidî İbrahim Dede (Muğlalı) 618
Şakir Ağa (Donanma Silahdarı Hacı) 603
Şarap Dere Kemeri 271
Şehâdet Camii (Bursa) 358
Şehzadebaşı 271, 430
Şeref-resan (firkateyn) 443
Şeyh Galib (şair) 560

Şeytan Akıntısı (Akıntıburnu, Boğaziçi) 82-83
Şimon (Çölemerikli, Nasturi) 508
Şimon (Nasturi Patriği, Koçanis) 510
Şimon Pietri Schevris (Dgesiris/Cezire Piskoposu) 505
Şirket-i Hayriye 166
Şişli (İstanbul) 275, 447, 621
Şumnu (Bulgaristan)136, 308, 576, 599

Ta

Tabhâne-i Âmire 415
Tadmor bkz. Palmira (Suriye)
Taganrog (Rusya) 309
Tahir Muhammed b. Yakub Firuzâbâdî (Arapça lügat müellifi) 619
Taksim 290; isale hattı 275; Meydanı 447
Takvimhâne-i Âmire Nezâreti 415
Takvimhâne/Takvîm-i Vekâyihâne-i Âmir/Takvîm-i Vekâyihâne Nezâreti 415
Talip İbn-i Sahl (öykü kahramanı) 523
Tanzimat 205
Tarabya/Therapia 78, 87, 106, 155, 160-161, 165, 174, 317, 407, 429, 456, 459, 483, 527, 604
Targovişte (Eskicuma) 126
Tarihler Kitabı (Paraleipomena) 509
Tarlabaşı (İstanbul) 477
tatar (ulak) 73, 178, 248, 321, 323, 329-330, 335, 345, 351-352, 397, 436
Tatar(lar) 330, 373, 387, 412, 506, 511, 528, 532
Tataristan bozkırları 46
Tatavla/Kurtuluş 440, 601
Tatianos (Konstantinopolis Prefekti) 470
Tatianus (Asurlu Hristiyan) 509
Tauri Forumu 472-474
Tavaslı(lar) 499
Tavşan Adaları (Kiklatlar) 389
Tavşanadası (Neandros, İstanbul) 310
Tavukpazarı (İstanbul) 471
Teb (Mısır) 468
Tebriz (İran) 179-180
Teian Diræ (Sığacık'ta yazıt) 221, 236
Teke Paşası 604
Tekirdağ/Rodosto 27, 45
Telephos (Yunan mitolojisi kahramanı) 245
Temenites Tepesi (Sicilya)145
Tenerif (Kanarya Adaları) 360
Teodosios II (Bizans İmparatoru) 75, 472
Teofanes (Tarihçi) 472
Teofilos (Arta Metropoliti) 482
Teofrastos (Feylesof) 226
Teos (Sığacık) 221, 231, 236, 238, 240, 244, 250
tercüman(lar) 148, 172, 235, 258, 427, 531, 538, 609-610; Babıâli 151, 205, 218-219, 305, 374, 387, 561; birinci tercüman 577, 580; divanıhümayun 104, 107, 110, 119, 139; Fransa elçiliği 163; infazı 110-111,119, 152; İngiltere elçiliği 27-28, 151, 205, 216, 298, 374-377, 384, 402, 404, 450, 460, 577, 580-581; korkuları130, 151; Rus elçiliği 620; yetki kullanımları 364, 376; ayrıca bkz. Ali Ufki Bey; İshak Efendi; Kalimahi, Yanko; Muruzis, Kostaki; Stavrakoğlu; Wood
Terkos/Durusu/Derkon 116, 483 ayrıca bkz. Derkoi (Terkos) Başpiskoposluğu
Terminalia Şenliği (Bizans) 327
Tersane Mahallesi (Galata) 48
Tersane 452
Tersane-i Amire (Piri Paşa) 166-167, 171, 212, 216, 283, 293-294, 254, 600
Tesalya (Yunanistan) 97, 480, 493
Tesla (Şövalye, Hollanda Maslahatgüzarı) 125
Thebai 176, 183
Themistokles (Atinalı general) 222, 225
Thensi/Ayia Triada (Tesalya) 493
Theodosios (Bizans İmparatorı) 270, 278, 469
Theodosius I (Doğu Roma İmparatoru) 468, 472, 511
Theodosius Limanı 473
Theodosius Sütunu/Theodosius I Anıtı 466-467, 472-474
Theognis (Nikaialı) 339
Thermopylai Geçidi 131

Thornton, Thomas (İngiliz tüccar) 210
Thraikie Khersonesos (Gelibolu yarımadası) 41
Thymbraeus (Laokoon'un oğlu) 38
Tıbhane-i Âmire/Darü't-Tıbbı Âmire 430-431
tımarhane/bimarhane 48, 65, 70-71; **Süleymaniye Külliyesi** 68.
Tırnova Metropolitliği 59
Tırnova piskoposu 116
Tiber Irmağı 421, 466
Tiberius (Roma İmparatoru) 266
Timur/Timurlenk 241, 372-373
Tiryaki Çarşısı/Tiryakiler Çarşısı 48, 66
Titus Livius (Romalı tarihçi) 253, 556
Toderini, Abbé (Rahip Gian Battista) 556, 558-559
Tomis (Köstence'de) 284
Tomoseviç, Stefan (Sırp Despotu) 152
Tomtom Kaptan Sokağı 291
Top Kapısı (sur kapısı)121, 432
Tophane 48, 78-79, 81, 108, 170, 266, 285, 288, 291-292, 395, 405-406, 452; **dökümhanesi** 166; **Vadisi** 289
Tophane Parkı (Bursa) 358
Topkapı (semt) 121
Topkapı Sarayı 143-144, 212, 284, 429, 430, 555, 592, 602; **Akağalar Koğuşu** 150; **Alay Köşkü** 142, 606; **Arz Odası/Arzodası** 130, 140, 150; **Avluları, Divanhane ve Arz Odası Planı** 140; **Aya İrini** 140; **Bâbıhümayun** 130, 140, 142, 593, 602; **Bâbüs-saâde ağası veya Kapı ağası Dairesi** 150; **Babüssaade/ Bâb-üs-saâde** 137, 140, 143, 149, 598; **Bâb-üs-selâm/ Babüsselam/Orta Kapı** 140, 143; **Birinci avlu** 140, 142, 178, 266; **Birinci Kapı** 140, 142; **Büyük Meydan** 140; **Cellat Çeşmesi** 266; **Cellat odası** 140; **Harem Dairesi/Harem** 140, 143; **İkinci avlu** 140, 144; **Kafesli sultan penceresi** 140, 145; **Kapı arası** 140, 143; **Kütüphanesi** 620; **Matbah-ı Amire** 144, 148-149; **planı** 241; **Pişkeş Kapısı** 150; **Üçüncüyer** 150
Torino (İtalya) 429
Tott, Baron de 35, 48, 66-67, 139, 210, 288, 347, 546, 557
Tournefort, Joseph de 87-88, 91, 94-95, 225, 258, 302, 351, 356, 360, 362, 476, 479
Trabzon 384, 406, 510, 600
Traianus (Roma İmparatoru) 36, 469
Traianus Sütunu 466-467, 475, 477
Traianus veya Apollodoros Köprüsü 36
Trakya 27, 42, 45-46, 222-223, 443
Tricot (Mösyö) 413
Trieste (İtalya) 400
Trikopis, Harilaos (Yunanistan başbakanı) 174
Trikopis, Spiridon (Yunanistan başbakanı ve tarihçi) 174
Trikupi, Akaterini (Aleksandros Mavrokordatos'un kızı) 174
Tripoli/Tripolitsa/Tripoliçe 577, 580
Troya 31, 33-34, 38, 97, 245, 262, 321, 348; **Ovası** 27, 29-30, 38; **Savaşı** 245, 356 **ayrıca bkz. Pınarbaşı**
Tuhfe-i Vehbî 620
Tulçı (Tuna Nehri yakınlarında) 604
Tulumbacıbaşı Konağı 430
Tulumbacılar 453, 562
Tuna Nehri 36, 69, 136, 160, 214, 217, 284, 399, 528, 604
Tunus 609
Tur-i Sina (Sina Dağı) 417, 423, 494-495, 500
Tuzla 321-322
Türk (Osmanlı) hükümeti 112, 165, 207, 264, 414, 427, 432, 436, 455, 484-485, 490, 495, 525-526, 541, 581, 600
Türk (Osmanlı) İmparatorluğu 355, 388, 404, 413, 425, 433, 489, 523, 530, 562, 605, 612
Türk Kalesi 38
Türkiye 19, 125, 167, 306, 322, 330, 404, 406-408, 419, 432, 434, 438, 441, 463, 485, 489, 500, 507, 525, 536, 563, 566-567, 569, 599, 609-610
Türkmençay Anlaşması 525

Ud

Udgectepe 31
Ukrayna 330
Ulahlar (Eflâklılar) 217
Ulu Camii (Bursa) 544
Ulu Camii (İzmir) 192
Uluabat/Apollonia/Apolyont Gölü 362
Uludağ/Olympos 321, 344, 348-350, 357, 359, 380, 555, 622
ulufe 130, 143-144, 146, 153, 564, 588; ayrıca bkz. yeniçeriler
Ulusal Meclis (Yunanistan) 174
Urban (Macar topçu) 34
Urla 221, 242; Yarımadası 231
Uzun Kemer/Uzunkemer/Konstantin Kemeri 270, 275

Ür

Ürdün 328
Ürdün Irmağı/Ürdün Nehri 328
Üsküdar Matbaası/Darü't-Tıbaati'i-Âmire/Darü't-Tıbaati'i-Âmire 415, 430, 535, 559, 616-617, 619-620
Üsküdar/Skutari 78, 102-103, 167, 171, 268, 279, 292, 312, 370, 388, 394, 406, 410, 455, 525, 547, 549, 553, 582, 587, 598; Burnu 102

Va

Vaillant, Jean Foy (nümizmat) 328
Valancey (General) 321
Valentinianus I (Doğu Roma İmparatoru) 270-271, 274, 278
Valetta 248
Valide Bendi 275
Valide Han 203
Vankulu Mehmed Efendi 616
Varna 119; Kalesi 605
Varro (Romalı alim) 371
Vatikan Müzesi 38
veba 178, 180-181, 224, 237, 300, 312, 317-320, 353, 378, 382, 395-398, 422, 432-434, 447, 459-460, 506, 532
Vefa Hanı 600
Vehbi Efendi (Sümbülzade) 618-619
Velleius, Paterculus (Romalı tarihçi) 244
Venedik/ Venedikli(ler) 49, 66, 84, 126, 247, 303, 331, 403, 449, 521-522, 557, 609; Körfezi 403
Venedik Sarayı/İtalya Cumhuriyeti Başkonsolosluğu (İstanbul) 291
Verdun Hapishanesi 463
Vergilius (Latin ozan) 224, 254, 262
Verona Kongresi 379
Vezüv Yanardağı 450
Vidin 600, 604
Viella (Vikont) 124
Vincent, William 30
Vinci, Leonardo da 305
Visconti (Dr.) 459-460
Viyana 128, 172, 183, 400, 502, 574; Kongresi 283, 317, 413
Vladimirescu, Todor (Eflâk ayaklanması liderlerinden) 105, 107
Vluros, Mihelis (Rum tüccar) 204
Volga 434
Vosganyan, Haçadur (Osmanlı tebası gazeteci ve diplomat) 522
Vulgata (Kitabı Mukaddes'in Latince çevirisi) 372

Wa

Wakefield, Gilbert (İngiliz biliminsanı) 30
Walcheren Adası (Hollanda) 30
Warner, Lewin (Hollanda Büyükelçisi) 387
Watts, Dr. 575, 573
Wellington dükü 283; tarzı 411
Werry, Francis (İngiltere'nin İzmir konsolosu) 221, 228
Wheler, George (İngiliz rahip ve seyyah) 475, 479, 559
Whyte, Dr. 462
Wight Adası (İngiltere) 28
Wilkinson, William (Bükreş'teki İngiltere konsolosu) 587
Willson, James Kennetton (ressam, gravürcü) 441
Windsor Castle (gemi) 35
Wittgenstein (General) 108

Wood (Britanya Büyükelçiliği tercümanı) 298, 402, 460
Woolwich (İngiltere) 166
Wycombe (İngiltere) 239

Ya

Yahudi(ler); **mahallesi** 60-61, 117, 215; **Roma Yahudileri** 61
Yahya (Vaftizci) 113
Yakup (Hz.) 427, 551
Yalı Köşkü 111, 602
Yangedan (Hacı) 575
Yangın(lar) 50, 162, 285, 287-288, 317, 378, 464, 528, 562, 565; **Ayvansaray** 380; **Beşiktaş** 290-291; **Beylerbeyi (İstavroz)** 445; **Bursa** 358; Çemberlitaş 470-471, 476; **Heybeliada** 305; **Kasımpaşa** 293-294, 449; **kundakçılar** 288; **Pera** 74, 288, 290, 293, 449-451; **Sakız Ağacı (Tarlabaşı)** 447-456, 458-459; **Sultanahmet** 288; **Tophane** 285, 288-289, 291-292; **yangına karşı önlemler** 286; **Yedikule** 380; ayrıca bkz. tulumbacılar
Yanyalı (İoannina) 574
Yargı Evinin (Bet-din) Hahamları 536
Yassıada/Plati 300-301
Yaş (Romanya) 107-108, 495
Yedi Kilise 227-228, 261
Yedi Tepe (İstanbul) 293, 466
Yedi Uyuyanlar 64
Yediadalar/İyon Adaları 210, 375
Yedikule 48, 73, 76, 380, 422, 454, 462, 473, 476, 479; **Hisarı** 76, 426
Yekaterina (İmparatoriçe) 218
Yelkenkaya/Beyaz Burun 323
yelkovankuşu 85, 546-547, 566
Yemen 373
Yeni Kaplıca (Bursa) 354-355
Yeni Roma (Roma Nova) 466
yeniçeri(ler) 110; **aidat ödemesi** 120; **ayaklanmaları/başkaldırmaları** 127, 292, 591-595, 601; **Baklava Alayı** 156; **Belgrad Ormanlarında imha edilişleri** 279; **birlikleri** 155; **çanak yağması** 144; **davranışları** 153; **denetimleri altındaki devlet** 402; **dükkân sahipleri olarak** 165; **Galata'yı korumakla görevli** 57; **elçi kabul törenindeki** 139, 143, 148; **esame** 564, 588-589; **Etmeydanı** 589-592, 594-596; **Frenklere davranışları** 153; **İngiliz Sarayı'nda görevli** 41, 43, 55-56, 62-63, 67-68, 70, 84, 126, 131, 138, 334-335, 398; **katledilmeleri** 24; **kıyafeti** 588; **kökünün kazınması** 598; **Kuruçeşme'de ikamet eden** 82; **Ocağı** 401, 415, 439, 564, 583, 587, 598, 600-601; **ortaları** 178; **ortadan kaldırılmaları** 401, 584, 607; **Ortodoks Patrikhanesi görevlisi** 116, 486; **reayayı infazları** 110; **Rumeli Hisarı'nda hapsedilmeleri** 84, 165; **Rus elçisinin talebi** 123; **Sultan Mahmud'u tahttan indirme niyetleri** 432; **Sultan IV. Mustafa'nın tahta çıkarılması** 133; **sultana hazırladıkları tezkere** 265; **tayınları** 588; **ulemayla bağları** 439; **tedarik edilme yöntemi** 439; **ulufeleri** 130, 143-144, 146, 153, 564, 588; **yatıştırma çareleri** 165
Yeniçeri Burnu/Kum Burnu/Sigeion Burnu 27-30
Yeniçeri Kulesi/Serasker Kulesi/Beyazıt Kulesi 286
Yeniköy 585
Yenişehir 344, 347
Yeorgios (Ayios, Aya Yorgi) 305, 309
Yerebatan Sarayı 273-274
Yerebatan Sarnıcı 274
Yeşilköy 35, 483
Yılan/Zmiinyi/Serpentaria Adası (Ukrayna) 284
Yılancık hastalığı 364, 366
Yizreel Şehri 454
Yohan/İoannes (Tutuklu) 375
Yorn Burnu (Boğaziçi) 92
Yoros Kalesi/Ceneviz Kalesi (Anadolukavağı) 98
Yoros/Hieron/ İeron-İeros/Kutsal Yer 98
Yuhanna (Aziz) 230, 260, 303
Yunan(lar); **Ayaklanması** 24, 59, 112, 136, 164, 174, 181, 209, 296, 388, 413, 427, 452, 498-500, 612

Yunan adaları 169, 255
Yunanistan 42, 97, 104-105, 108, 124, 126, 174, 176, 182-183, 185, 243, 452, 480, 498, 500, 503, 569, 587
Yund Adaları 498
yunus(lar) 78, 85, 411, 547
Yusuf (Diyarbakırlı Katolik) 508
Yusuf Hanefî (İmâm-ı ekber) 619
Yusuf Paşa 130
Yusuf Ziya Paşa 136
Yuşa Kabri (Hz.) 99-100
Yuşa Tepe 78, 98, 100, 102, 278, 447
Yûşa/Yeşu/Yeoşua (Nun'un oğlu, Hz.) 99

Za

Zaffettas, Mihelis (Rum tüccar) 204
Zakintos/Zante Adası 285, 459
Zap Suyu 506
Zincirlikuyu 275
Zonaras, İoannes 303, 308, 473

II. Mahmud döneminde İrlandalı vaiz Robert Walsh, Britanya Büyükelçiliği vaizi olarak uzun yıllar İstanbul'da yaşadı. Yeniçeri ocağının kaldırılışına, Yunan ayaklanmasının yarattığı travmalara, İstanbul'u kasıp kavuran yangınlara ama her şeyden önemlisi de kentteki günlük hayata tanıklık etti. Örneğin Galatasaray'da elçilik sarayı yakınındaki bir kahvede izlediği meddahı anlatan satırları bize o kadar parlak bir tasvir sunar ki sanki onunla birlikte kahvede kahkahalar atan izleyicilerden biri gibi hissederiz kendimizi: "Türkler ona Kız Ahmed diyorlardı. Ramazan boyunca İngiliz Sarayı'nın yanındaki kahveyle anlaşmıştı... hayatımda onun kadar izleyici ilgisini üzerine çekebilen, kahkahaları ve ender olsa da, gözyaşlarını birlikte yaşatabilen bir başka adam görmedim... Canlandırdığı karakterleri hem sesiyle, hem de hareketleriyle çok güzel taklit ediyordu... Hikâyelerinden biri Sultan Murad'ın nedimi ama birçok hikâyenin de kahramanı olan Tıflî Çelebiyle ilgiliydi. Sultan, Tıflî'yi bir iş için İran şahına yollar, şah onu muhteşem biçimde ağırlar ve ... ona yarısı zümrüt, yarısı akik çok değerli bir elma verir, Tıflî de elmayı kendi sultanına göndermek ister, ama seçtiği ulak, doğru dürüst Türkçe konuşamadığı gibi kaba ve cahil biridir. Adam İstanbul'a ulaştığında sultanın evinin nerede olduğunu araştırmaya başlar... Sonunda sarayın yolunu bulur, herhangi bir görgü kuralı bilmediğinden doğrudan avlulara dalar, yeniçerilerden ve çavuşlardan epey bir değnek yer. Ama ... sonunda sultanın dikkatini çekerek yanına çağrılır." II. Mahmud döneminde bir Ramazan günü gerçekleşen bir meddah gösterisine Walsh'tan başka kim bizi götürebilir? Veya İstanbul yangınlarının dramatik ayrıntılarını Walsh'tan başka kim aktarabilir? "Alevler ortalığı o kadar ısıtmıştı ki ... çevre evlerde oturanlar yavaş yavaş eşyalarını boşaltmaya başlamışlardı, zaten fazla bir şeyleri de yoktu. Evlerinde bizim evlerimizi tıka basa dolduran masa, iskemle, yatak ve benzeri eşyaları bulunmadığı için sahip oldukları bütün mobilya ... üstüne oturup yemek yedikleri ve akşamları da üstlerine bir yorgan çekip uyudukları divanın kalın minderleriydi. Alevler yan evi sarınca bunları sırtlanıp çıkıyorlardı. Evini terk edenler arasındaki yaşlı bir kadının varı yoğu bir elindeki tabure, diğer elindeki çıkrık, koltuk altlarında iki büyük sukabağı ile omuzundaki kediydi."

SAHAFTAN SEÇMELER DİZİSİ

Kitapyayınevi

ISBN 978-605-105-210-6